ॐ

सारस्वतप्रक्रिया ।

प्रसाद-चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया मनोरमा-ख्यविवृत्या च सवलिता ।

(पूर्वार्द्धम्)

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् (क) ॥१॥

॥ चन्द्रकीर्तिः ॥

नमोऽस्तु स[illegible] ।
[illegible] परमात्मने ॥ १ ॥
[illegible] ।
[illegible] नमो नमः ॥ २ ॥

[illegible]

(क) [illegible] ।
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २ ॥

अथ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यैः [illegible]

[illegible] । [illegible] — [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] —"[illegible]" इति [illegible] व्याकरणमध्येयम् । [illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] व्याकरणमध्येयम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] व्याकरणम् । न च व्याकरणमन्तरेण लघूपायेन शब्दा वेदितुं शक्याः । [illegible] व्याकरणम् । तथाहि [illegible] पठन्ति — "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] शुद्धाधिकारी । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] — [illegible] शब्द इति वदन्ति । [illegible] द्विविधः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अथ [illegible] — परमात्मानमिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

समीहते मूढ । सोऽहेः पदानि गणयति निशि तमसि अन्धे चिरगतस्य ॥' तथा च । 'अङ्गीकृतं कोटिमितं च शास्त्रं नाङ्गीकृतं व्याकरणं च येन । न शोभते तस्य मुखारविन्दं सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे ॥' इति वचनात् । धियो वृद्धिर्धीवृद्धिः । तेषां बालानां या धीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिर्बुद्ध्युत्तेजना(?) तस्याः सिद्धिः बालधीवृद्धिसिद्धिः । तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये चतुर्थ्येकवचनं ङे । ए । 'ङिति' ङि इत्यस्य ङे । 'स्वरहीनं परेण संयोज्यम्' । बालधीवृद्धिसिद्धये ॥ अथ सरस्वती । सृगतौ सृ 'वयादेरस' गुण । 'स्वरहीनं०' सर प्रसारणे सुगे सुखे सरस्यस्या इति 'मान्तोपधाद्वतिरुक्तौ' इति अस्त्यर्थे वतु । 'ऋन्नेभ्यः' ङीप् । 'स्वरहीनं०' । तत सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । तत सारस्वतस्य सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती । 'कारकात्क्रियायुक्ते' अणप्रत्यय । अ । 'आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः' स इत्यस्य सा । 'यस्य लोप' ईकारलोप 'स्वरहीनं०' । 'नृन ईप्' इतीप् प्रत्यय । 'स्वरहीनं०' । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' अलोप ॥ सरस्वत्या प्रणीतानि यानि सूत्राणि इति युक्त्या । 'वृद्धाच्छ +' यस्य लोप +' इति पाणिनीयस्य छप्रत्ययस्य संभव । छस्य ईयादेश । तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सारस्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीम् । इत्येके ॥ अथ—ऋजुं । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' इत्यकारस्य लोपः । 'मोऽनुस्वारः' । ऋजुम् ॥ 'वोर्गुणात्' इति विकल्पेन ईप । तत्र पाक्षिकेऽपि ऋज्वी, ऋजुरिति रूपद्वयं स्यात् । अथ—कुर्वे । डुकृञ् करणे । कृ आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनम् । ए । तनादेरुप्' इति उप्रत्यय । उ । गुणः । कर । 'स्वरहीनं०' कर । 'ऋत्यकः' क इत्यस्य कुः । 'उ वम् 'याद्या क्रिः । [illegible] स्विकाम्यावन ईकम्योप्यगमनम् । 'स्वरहीनं०' कुर्वे इति सिद्धम् ॥ अथ—प्रक्रियाम् । डुकृञ् करणे । कृ प्रपूर्वः । प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया । 'कर्मोपपदे' इत्यप्रत्ययः । 'अयक्रि कृ इत्यस्य क्रि । [illegible] इताय क्रिय । 'स्वरहीनं०' क्रिय । 'आपत स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घः सह' तां प्रक्रियाम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । अथवा डुकृञ् करणे । कृ । 'स्त्रियां [illegible] इति यक । रिङ् । क्रिया कृत्या ॥ अथवा—क्रियारूपः [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible] स्यात् । [illegible] । प्रपूर्वः । प्रक्रिया तां प्रक्रियाम् । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

पदम् । ततः 'सरर्जौ' हार्दः सह । 'प्रणम्य किराम्' इति आपत्रयम् । 'सरजौ०' इ[illegible] मावकत्वम् । अमुत्तमानस्य माऽनुस्वार ' इति प्रथमश्लोकस्य साधना ॥

अथ व्याख्या—प्रणम्य, परमात्मानम् बालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीम्, ऋजुम् कुर्वे, प्रक्रियाम् नातिविस्तराम् एतस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि सन्ति ॥

अथान्वय—अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियामृजुं सरलां कुर्वे विदधे । न [illegible] । कुर्वे इत्यस्य पठनपाठनानुकूलस्य पुण्य [illegible] कर्तुमिच्छामि [illegible] प्रयाता युक्त एव । किंलक्षणां प्रक्रियाम् ? । सारस्व तीं सरस्वत्याः [illegible] । ननु प्रारम्भे मङ्गलाचरणं विना ग्रन्थसमा प्तिर्न स्यादत आह—किं कृत्वा ? । परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य प्रकर्षेण मनोवाक्का येन नत्वा । परमात्मनि नमस्कृते सर्वेऽपि देवा नमस्कृताः स्युः । यथोक्तं भागवते—यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या । इति । तथा च ग्रन्थारम्भे माङ्गलिकत्वाच्छब्दस्य प्रयोगः । तथा च—ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिका वुभौ । ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते अतोऽत्र प्रक्रियायाः ऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह—कस्मै ? बालधीवृद्धिसिद्धये । सत्स्वपि महाभाष्यादिषु तेषां महत्त्वेन बालानां तत्रप्रवेशाभावात् । स्वल्पबुद्धीन् अर्थांस्तु बालान् सैवास्य प्रक्रि [illegible] कुत इत्यत । [illegible] प्रक्रियायां ऋजुकरणे भूयांसः श्रमाः [illegible] ऋजुमिति । सरलामित्यर्थः । [illegible] यत्र यत्र स्थितानां सूत्राणामनुक्रमभेदेन ऋजु सरलां कुर्वे इत्यर्थः । ननु भो ऋजुमित्येव कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् । तत्राह—'वोतो गुणवचनात्' इत्यनेन सूत्रेण वा ईप्रत्ययः । ईप्रत्ययस्य विकल्पत्वात् ऋज्वीमिति भवति । [illegible] । ऋज्वपि प्रक्रिया विस्तारबाहुल्यात्कर्तुमशक्या अत आह—नातिविस्तराम् । विस्तर [illegible] स्वल्पग्रन्थां प्रचुरार्थामि त्यर्थः । एतावता सर्वोऽस्यपि [illegible] बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपिका कल्पामिमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः ॥ अत्र बालधीवृद्धिः प्रयोजनम् । ग्रन्थो विष यः । अधिकारिणो बालाः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । इति प्रथमश्लोकस्य व्याख्या ॥ १ ॥

❁ प्रसादः ❁

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

नमस्कृत्य जगन्नाथं रामं राजीवलोचनम् ।

सनील [illegible] मुरारिकुलभूषणम् ॥ १ ॥

[illegible]

सारस्वतप्रसादादुत्था बालानां बुद्धिदा शुभा ।
क्रियते माधवेन सोऽस्वतया प्रमादतः ॥ २ ॥

"मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्योक्तेः शिष्टाचाराच्च ग्रन्थसमाप्त्यपेक्षितप्रारिप्सितप्रत्यूहापोहादिप्रतिबन्धकशमाय श्रीमद्भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षायै निबध्नाति ॥ प्रणम्येत्यादिना ॥ सारस्वतीमिति टिड्ढाणञिति ङीप् । प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा यया सा प्रक्रिया । तस्याश्च सारस्वतप्राकृत्वेन सिद्धत्वात्तामनूद्य ऋजुत्वं विधीयते । तस्या एव च ऋजुत्वाभावाभ्युपगमे घटं करोतीतिवत्कर्मत्वम् । अत एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्सम्बन्धिनी सारस्वतीति व्याख्याने वृद्धाच्छ इति छ स्यात् । तस्य च वृद्धत्वापूर्वकत्वेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यनित्यत्वेन कथंचित्समाधाने ऽपि दीपिकादयः... निषेधः । सारस्वतप्रोक्तप्रक्रियाकरणे च विशेषणादिनाथ इत्यादि निरस्तम् । अभूततद्भावार्थ... महाविभाषानुवृत्तेः । अत्र यद्यप्यस्य ... इति नियमात्... [illegible]

[illegible]

भाव । तस्मात्तदुचितम् । ननु प्रेयांसि बहुविघ्नानि इति प्रेयः-साधनभूत प्रक्रिया रचनकाले विघ्नैः विलम्बमत आह किं कृत्वा । परमात्मानं प्रणम्येति । यत्र जगत्कारणे परमात्मा या आत्मा सच्चिदानन्द स धाम । यस्य मायाऽविद्याजन्मनामुत्पत्तिरित्यर्थः । परैस्तत्त्विभागैः सद्गुणानैश्च मोक्ष्यते प्राप्यते इति वा धाम । अतति विषय व्याप्नोति विषयानित्यादि इति वा स आत्मा परमश्चासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविलक्षण नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव तं परमात्मानमिति । पूर्वकाद एव वा । प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धा तिशयेन नत्वा । प्रथमं प्रकर्षाविशिष्टदुपयोग । श्रीमच्छब्दस्वरूपता माङ्गलिक स्यादित्यस्तु तो प्रश्नप्रकरणसम्पादत्वात् । पूर्वकालार्थकशब्दप्रयोगात्पूर्वमाचरणीयत्वं न स्यादित्यस्वत् । ननु ' सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्य सम्बन्धः सप्रयोजनम् ॥ शास्त्रप्रयोजनं चार्थं सम्बन्धो न निरूप्यते । सम्बन्धाभिधा नित्वाद्वक्ता भवति सद्गति " ॥ इति प्रयोजन सम्बन्धमित्यत आह । किमर्थम् । बाल धीवृद्धिसिद्धये इति । बाल शास्त्रेषु व्युत्पन्ना बालकः ब्रह्मणः तेषां बालाः शब्दव्यु त्पत्तिरहितास्तेषां धिया बुद्धिव्युत्पत्तिस्तया सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै । अयं भाव । ' रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनानि इत्यादिमहाभाष्योक्तव्याकरणप्रयोजनानाम् तत्रा वृत्ति ॥ न तु बालबुद्धिप्रयोजनम् । न तु व्याख्यानात् सिद्धेः प्रसिद्धेः तथापि वा कृत्वा दिना तल्लक्षणाविचारादिव्याप्तिरिति वक्तव्यम् । तत्र एव सम्भवात् प्रयोजनत्वमुक्तम । वक्तुं साधुत्वासाधुत्वज्ञानेन प्रयोजनत्व विज्ञापन विचारविषयक प्रक्रियामत्र प्रतिपाद्यते । अत्र च प्रक्रियात्मिका विषय शास्त्रव्युत्पत्तिः प्रयोजनम् । सम्बन्ध सम्बन्ध, शब्दव्युत्पत्तिजिज्ञासु अधिकारी इत्यनुबन्धचतुष्टयमपि तत्र समस्तीति ॥ १ ॥

> इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।
> प्रक्रिया तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

(च०) ननु विस्तर कथं कियतः इत्याकाङ्क्षायां विस्तरभयात् संक्षिप्ता कृतेति वक्ष्यमाह—इन्द्रादयोऽपीति । अन्वयः सुगमः । इदि परमैश्वर्ये । इन्दति इति इन्द्र । ... इत्यादि । ... इत्यादि । ... इति विग्रहः ।

[illegible]

अचे—[illegible]तम् । द्वितादैकवचनम् अम्—'अमूशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अचे—नेति प्रथ मैकवचनं सि । [illegible]यग्निमत्वेऽक' ॥ अचे 'चा प्रापणे' । चा । परोक्षप्रथमपुरुषैकवच नम्—डम् । द्विश' इति द्वित्वम् । चा चा डम् इति स्थिते 'ह्रस्व' पूर्वस्याने च । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं॰' स्वादिसर्गौ ॥ अचे चप् आक्रोशे' । अप् [illegible] [illegible] आक्रोशति [illegible]मिति [illegible] । [illegible] प्रत्ययः '[illegible] अचे [illegible]' [illegible] । 'स्वरहीनं॰ ॥ अचे 'दुदाम् [illegible]' । चा वारिपूर्वः । वारि पीयते यत्र स वा रिपि । [illegible] इति क्विपत्यय । इ । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं॰' [illegible] [illegible] वारिपि' [illegible]वारिपिः । यद्वा—शब्दा एव वारीणि पीयते [illegible]मिति [illegible] रिपिः । [illegible]वचनम् डम् । [illegible] [illegible] । 'ह्रस्व इत्यकारलोपः । 'ओर्वि [illegible] [illegible] [illegible] द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमूशसोरस्य' ॥ अम तद् पञ्चैक वचं [illegible] । [illegible] [illegible] 'ह्रस्व ॥ अचे [illegible] पञ्चैकवचनम् [illegible] 'ह्रस्व ॥ [illegible] आगमे [illegible] । [illegible] इति [illegible] '[illegible]' इत्यप्रत्ययः । 'स्वरहीनं॰' [illegible] । 'स्वादिसर्गः ॥ '[illegible] प्रत्ययः' [illegible] । '[illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] 'स्वरहीनं॰' । प्रथमैकवचनान्तम् । '[illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मिति [illegible] । '[illegible] इत्यप्र [illegible] [illegible] । [illegible] स्वरहीनं॰' प्रथमैकवचनान्तम् । स्वादिसर्गः ॥ अचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । '[illegible] विभक्त्यर्थे [illegible] + +' इति [illegible] [illegible] इति द्वितीयाया [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति तस्य कृत्स्नस्य समस्तस्य प्रक्रियां वक्तुं मतो मादृश मनुष्यः कथं क्षम समर्थ । अपि केचित् तत्कृत्यायासुबन्धाः व्यासवाक्समोक्त्यायानुक्तसमुच्चयार्थो वा । अथमर्थमभिसन्धि । यन्त्र शास्त्रपदपदार्थो यस्य बन्धान्तरप्रक्रियेत्यादिः शिवशर्मसहस्रादिश्च समस्तस्यापि प्रति पदपाठेनापि पारगमनं दुस्तरतरं समुद्रमुल्लङ्घनं तथा मादृशमनुष्येण मन्दमतिना मन्दमा ग्येनाप्यनुपायाऽमन्दविनाभिभूतेन कथङ्कारसर्वशब्दस्फुरणात्मक प्रक्रियान्तरं कार्यमित्यत इत्यन्या एतानुसारेण ऋजुत्वविधानमुचितमिति ॥ २ ॥

---

* अथ संज्ञाप्रकरणम् । १ । *

तत्र तावत्सज्ञा सव्यवहाराय सगृह्यते(क) ॥

(च०) अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां पङ्क्तिमाह—तत्र तावत्संज्ञेति । तत्र तस्यां सारस्वतप्रक्रियायां तावदादौ प्रथममेव समानस्वरादीनां संज्ञा नाम मया संगृह्यते । कस्मै प्रयोजनाय ? संव्यवहाराय सम्यक्शास्त्रव्यवहाराय । शास्त्रे हि संज्ञां विना न सम्यगवबुध्यते । यथा किल लोकेऽपि श्रूयते—अयं राजा अयममात्यः अयं यज्ञदत्तः अयं देवदत्त इत्यादि । तथाऽत्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहाराय संगृह्यत इति भावः ॥

(प्र०) संज्ञाविधानमन्तरेण शास्त्रविस्तरस्य मर्यादाभिधास्यमानसंज्ञामंयदं प्रति जानते । तत्रेति । तस्मिन्प्रक्रियाग्रन्थे विधेये तावत्प्रथमं संव्यवहाराय सम्यक्शास्त्रप्रवृत्तये । सज्ञा अस्मात्सदृशाम्यमर्था वाच्य इत्येवं संकेतरूपा सारस्वती पूर्वाचार्यैश्च कृता । मया संगृह्यत इत्यर्थः ॥

अइउऋऌ समानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते । तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ॥ नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धयोऽविवक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु सन्धिर्भवतीति नियमात् लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च(ख) ॥ १ ॥

लघ्वक्षरमन्थपर्वार्थमिति रूपे ॥ इति । तथाभूतं भवेत् । ननु गुरुगणश इत्यादाय कथं प्रथमन्तं प्रयुक्तम् । सत्यम् । परमात्मन ममाकृत एव एव ममाकृता इयं तस्य सर्वस्य मतत्वात् । तथाच शं भग वन् अनुर्वदन्ने—यथा तद् दुर्निवचनं इति । ममु (?)- अर्थ ई च सम्बन्धो विचार्य मत ज्ञनम् ।

(क) सह विश्वमस्तरणे सुबलनिपलेषादिनिष्पत्तयानवर्णमात्रं मतेनार्थेन सर्वेति । तत्स्यात् न किञ्चित् ते तावदादौ कथाहस्याः पद्पदार्थो न एव इत्येवं कृपा भाषो पुनः भाविकृता च व्यवहाराय व अव्यवहारे संव्यवहार नाम यस्य सम्यक् शास्त्रप्रवृत्तये कैश्चिदेव मन्यते तैश्च ।

(ख) अइउऋऌ समानाः । सूत्रमिदम् । तेषु समानार्थस्य अर्थस्य पदं स्वत्र संज्ञा विधायकसूत्रं अधिकारत्वात् । तेनात्र इत्यादिरूपाहारसंज्ञा क्रियते । यद्यपि अकारादीनां सवर्णविधि ...तिषमादिकमाहस्य द्विमात्रस्य पदान्तस्य तथापि न सूत्रेषु न्यायस्य सन्धानविधानम् ... व्याख्याने विवक्षितस्य तत्र सावधानं ते वा न ...

[illegible]

ननु एतेषु [illegible] कथं न कृतं इत्यत आह नैतास्विति। [illegible] आन्याभिप्रायेण वा। विश्लिष्टास्विति। [illegible] सन्धिरेव भवती [illegible] नियमासंभव [illegible] विवक्षाभावेऽपि [illegible]। [illegible] विवक्षायामपि [illegible]। तथापि विवक्षा [illegible] नियमस्यावगम्यते।

सन्धिविवक्षाभाव कारणमाह—लाकिकेति। [illegible] संहितत्वाभावात्।

त समानाः प्रथमाद्युक्तवर्णान्तम् । सवर्णैः, ऋकारेण [illegible] ॥ यद्वा । अ इ उ ऋ ऌ इति प्रत्येक प्रथमे कवचकारान्तानि साहूलिकानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमा बहुवचनान्तम् । एवं षट्पदमिदं सूत्रम् । षट्पदत्वमेव युक्तम् । यतः सहितैकपदं निरदास्या [illegible] । निरवा समासे वाक्ये तु सा विभाषा [illegible] इति । यदपि 'अइको मत्वर्थे' इत्या [illegible] समासेऽपि संधिर्न तथापि [illegible] त्रिविधेति । केचित्-एकाविति [illegible] समानसंज्ञानिरूपक [illegible] । तदेवाह—अननेति । अनेनाक्षरसमाम्नायसूत्रमुपयन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णा अभ्यासि [illegible] सामर्थ्येन [illegible] परिपाट्या प्रकाशयन्त । [illegible] अइउऋऌ नकाराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते [illegible] । अथवा अभिधायक [illegible] ॥ ननु पञ्चानामक्षराणां ब्यासवैसर्गे कथं समानसंज्ञा [illegible] ? अथा [illegible] । एकमात्रत्वेन समाना [illegible] ॥ ननु अइउऋऌ इत्यादि [illegible] सन्धिः कथं न [illegible] इति—नैतद्विनिति । एषु [illegible] सूत्रेषु सन्धिर्नानुपलभ्यत न कर्तव्य । कस्मात् ? अविवक्षितत्वात् वस्तुनिष्ठा विवक्षित । यद्वा वस्तुनिष्ठा विवक्षा विवक्षा [illegible] अभ्युपेति विवक्षित न विवक्षिताऽविवक्षित तस्य भावोऽविवक्षितत्वं तस्मात् विवक्षितत्वात् । वस्तुमवाच्छिन्नत्वात् ॥ हेत्वन्तरमाह—विपरिणतिरिति । [illegible] विवक्षित एव सन्धिर्भवति नाविवक्षित इति नियमात् [illegible] । [illegible] भवति [illegible] सन्धियथा—अइ उ ऋ ऌ इत्यत्र [illegible] इति [illegible] । [illegible] सन्धौ [illegible] विवक्षितः सन्धि । यथा—ई च ऊ च ए च ऐ इत्यादिषु न निषेध । हेतुमाह—लौकिकेति । लोकस्य [illegible] अनेनेति [illegible] व्याकरणं लोके यथा लौकिका अक्षरादिविवक्षा [illegible] प्रयोगात्सेषां नियतिः सिद्धिः लौकिकप्रयोगनियतसिद्धत्वे लौकिकप्रयोगनियतत्वे । [illegible] । [illegible] सन्धिर्नं [illegible] । [illegible] व्याकरणस्य [illegible] विभक्त्युत्पत्त्यर्थं [illegible] एवं [illegible] ॥ [illegible] हेत्वन्तरसूचक । अत केचिदाहुः । [illegible] यथा लौकिका वाक्यास्तथा प्रयोगनियतसिद्धत्वे [illegible] भाव । [illegible] व्याकरणस्य [illegible] । विभक्त्युत्पत्त्यर्थं [illegible] एवं [illegible] । [illegible] हि सन्धिकार्यं [illegible] इति [illegible] भवति [illegible] सन्धिर्नं कृत ॥ १ ॥

(४०) [illegible] । [illegible] इति । [illegible] संज्ञासूत्रम् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] तथापि [illegible] । [illegible] । लौकिकेति [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा मन्यन्ते । 'लोकाच्छेषस्य सिद्धि'रिति वक्ष्यात । ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या । एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्(क) ।

> "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
> त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥
> चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ।
> शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्" ॥ १ ॥

(च०) अथैतानेव विभज्य विवृण्वन्नाह—'ह्रस्वदीर्घ०' । ह्रसति ह्रस्वते दीर्घापेक्षया इति ह्रस्वः । दृणाति विदारयति ह्रस्वार्धमात्रौ तुलनामिति दीर्घः । प्लवते लंघते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः । ततो ह्रस्वाश्च दीर्घाश्च प्लुताश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतास्ते च ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । सदृशा वर्णाः सवर्णाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' 'वा विसर्गः' ॥ एतेषां समानानां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्योऽन्यं स्वजात्येन सवर्णा भण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा अ, ह्रस्वः । आ, दीर्घः । आ ३, प्लुतः ॥ इ, ह्रस्वः । ई, दीर्घः । ई ३, प्लुतः ॥ उ ह्रस्वः । ऊ, दीर्घः । ऊ ३, प्लुतः ॥ ऋ, ह्रस्वः । ॠ, दीर्घः । ॠ ३, प्लुतः ॥ ऌ ह्रस्वः । ॡ दीर्घः । ॡ ३, प्लुतः । एतेषां समानानामेव सवर्णत्वं न तु [illegible] । तत्र [illegible] सवर्णे दीर्घः सह इति न भवति ॥ ननु [illegible] ह्रस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञातव्यमित्यत आह—लोकादित्यादि । [illegible] व्याकरणसूत्रस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकाद्व्याकरणात् ज्ञेया । लोकात् गुरुवाक्य [illegible] । अन्ये ग्रन्थस्यान्ते 'लोकात्' इति पदं वदन्ति कथयन्ति । ततो लोकत इत्यादि ॥ ततस्तस्मात्कारणाल्लोकतोऽथ व्याकरणादेव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । तथा हि तत्र लोकादेव ह्रस्वादीनां लक्षणमाह—एक० । एका मात्रा उच्चारणकाले यस्य स एकमात्रो ह्रस्व उच्यते । मात्रा कालविशेष स्यात् । अक्षिस्पन्दनप्रमाणः कालो मात्रा । द्विमात्रेति० । द्वे मात्रे उच्चारणकाले यस्य स द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्र०। तिस्रो मात्रा उच्चारणकाले यस्य स त्रिमात्रः प्लुतः । [illegible] ॥ [illegible] मात्रमिति लोकरीतिः । [illegible] । तत्र [illegible] एकमात्रो द्विमात्रो वायसो [illegible] । त्रिमात्रं च शिखी [illegible]

(क) [illegible]

कम्' इति ॥ १ ॥

(प्र०) ननु वर्णितानां पञ्चानामेव समानत्वं गङ्गाम्भिरादौ दीर्घवर्णानां समानकार्यं न स्यादित्यत आह—भेदानाह—ह्रस्वेति । ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च भेदाः स्युः ते । भेदाश्चाकारादयः । एतानि समानसंज्ञकानि वर्णाः । एवं च ह्रस्व इत्यादौ दीर्घत्वापत्तिः । समाना वर्णाः सवर्णा ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् समानत्वात् सवर्णानाम् सादृश्ये वाच्यमिति ह्रस्वस्य ह्रस्व एव तु । दीर्घस्य दीर्घप्लुतौ ह्रस्वौ प्लुतस्य प्लुतह्रस्व दीर्घाः समानत्व सवर्णत्वं प्रयोजनं यत्र तत्र समानत्वमिति । ह्रस्वसमानानां दीर्घादीनामपि समानत्वात् कार्ये सवर्णत्वमिति भावः । कल्पनावतः मात्रार्थस्य च सम्यगज्ञानात् । तथा तदर्थभेदविवक्षणात् । ननु ह्रस्वादि संज्ञाविधानमन्तरेण तत्तत्कार्यप्रयोगतत्साधर्म्यं समर्थ इत्यत आह । लोकादिति शब्दस्यानुगमस्य लोकतामात्रव्यवहारप्रसिद्धेः । आदिनोदात्तादिग्रहणमाह । मात्रा इति मात्राऽतिसूक्ष्मसमयावस्था एका मात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रः । एवमग्रेऽपि । तदुक्तम् । "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम्" इति ॥

एषाम् येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । सानुनासिको निरनुनासिकश्च ॥ २ ॥

(प्र०) किमेतावन्त एव भेदा इत्याशङ्क्याह—एषामित्यादि । एषां समानानां ह्रस्वादिभेदभिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदाः—उदात्त १, अनुदात्त २ स्वरितः ३, इति त्रयो भेदाः सन्ति ॥ उदात्तादीनां लक्षणमाह—उच्चैरित्यादि । उच्चैः स्थाने उपलभ्यमानः प्राप्यमाण उच्चार्यमाणो वा उदात्त उच्यते । नीचैः स्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नोच्चैर्न नीचैरिति समवृत्त्या स्वरेणोच्चार्यमाणो वर्णः स्वरितः । उदात्तादीनां तु प्रयोजनं वेदे एव ॥ अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तम् ॥ मुखनासिकाभ्यां कृत्वोच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः । निर्गता नासिका उच्चार्यमाणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः । किंतु केवलं मुखेनोच्चार्यमाणो वर्ण इत्यर्थः ॥ सानुनासिकः निरनुनासिकश्चेति पदं क्वचिन्न दृश्यतेऽपि । अनयोरत्र लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथ समाहृत्याह—यथा पञ्च समानाः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्पञ्चदश । तेऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्पञ्चचत्वारिंशद्भवन्ति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवतिभेदाः समानानाम् ॥ २ ॥

(प्र०) उच्चैरिति । स्थानविशेषणं न वर्णानाम् । तथा च "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" ॥ स्थानानि तेषु वोच्चनीचसमभेदात् मूर्धोऽग्रतस्तत्र नाभिदेशादूर्ध्वमाक्रामदुदानवायोरभिघातादूर्ध्वभिव्यक्तिस्तत्रोर्ध्वभागेऽभिव्यक्त उदात्तः । नीचभागे अनुदात्तः । समभागे स्वरित इत्यर्थः ।

एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति(क) ॥ ३ ॥

(क) एऐ ओऔ सन्ध्यक्षराणीत । एकारादं मे सन्ध्यक्षरसंज्ञानि स्युरित्यर्थः । ननु एषां हलां [illegible]

(च०) एचम्—ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि । द्विपदमिदं सूत्रम् । ए ऐ ओ औ प्रथमाबहुवचनान्तम् । सांकेतिकत्वाज्जस्लोपः । यद्वा—ए, प्रथमैकवचनान्तम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकानि च स्वादि पदानि । एवं चत्वारः ॥ सन्ध्यक्षराणि यथा समानानामेव सन्धिना कृत्वा एषां निष्पत्तिः । यथा—अकारइकारयोगे एकारः । अकारएकारयोगे ऐकारः । अकारउकारयोगे ओकारः । अकारओकारयोगे औकारः । यद्वा समानानां व्यञ्जनानां च सन्धौ मध्ये वर्तन्त इति सन्ध्यक्षराणि इति संध्यक्षरसिद्धिः । सन्ध्यक्षरशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'अग्नाशो ध्रि' इ । 'नुमयम' इकारात्पूर्वं नुमागमः । 'ओपधायाः दस्याने दा । 'एद औता०' 'स्वरहीनं०' ॥ ए ऐ ओ औ एतानि चत्वार्यक्षराणि सन्ध्यक्षरसंज्ञकानि भवन्ति । तत्रऽऽद्यौ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वभेदा न भवन्ति । एकमात्रकालाभावात् दीर्घप्लुता भवन्ति । परं सवर्णं च न । एतेषां सन्ध्यक्षराणामष्टचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति । यथा चतुर्णां संध्यक्षराणां दीर्घप्लुतभेदेनाष्ट । तेषां चाष्टानां प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदाच्चतुर्विंशति । तेषां च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेनाष्टचत्वारिंशदिति ॥ ३ ॥

(प्र०) एचे इति । एचरं द्विरदं वा पूर्ववत्सन्ध्यभावादि च । सर्वेऽप्येतानीवाक्षराणि सन्ध्यक्षराणीति व्याकरणा पञ्चादिवद्व्युत्पत्तिसद्भावात्स्वर्थता । अतो नाकारान्ति दूर । द्विमात्रत्वेन ह्रस्वभेदाभाव । ह्रस्वा न सन्तीत्युक्तया च दीर्घप्लुतादयो भेदाः सन्तीत्युक्तं भवति । उभये वर्णाः स्वरसंज्ञका भवन्त्यास्वर्थः । एवं च अइउऋवर्णानां ह्रस्वो दात्तसानुनासिकादिभेदैरष्टादशभेदा निरूपणम् । लृवर्णस्य च दीर्घप्रयोगाभावात् । लृ-वर्णसन्ध्यक्षराणां द्वादशद्वादशभेदवत्त्वम् । ते च स्वरप्रक्रियायामेवोपयुक्ता इति नात्रोक्ता ।

उभये स्वराः ॥ अकारादयः पञ्च, एकारादयश्चत्वारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते । अइउऋलृएऐओऔ (क) ॥ ४ ॥

(च०) अथ समानसन्ध्यक्षराणामिति मिलितानां संज्ञामाह—सूत्रम्—'उभयेस्वराः' द्विपदमिदं सूत्रम् । उभौ प्रकारावयवौ येषां ते उभये । उभयशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'अस्य अइए ॥ स्वराः स्वयमनाश्रित्यान्येन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' 'सर्विसर्गाः' ॥ अकारादयः पञ्च—अ इ उ ऋ लृ । चत्वार एकारादयश्च—ए ऐ ओ औ । एते उभये मिलिताः नवसंख्याः स्वरा उच्यन्ते

[illegible] ॥ [illegible]

(प) उभये स्वरा इति । ननु ते स्वरा इत्यर्थं [illegible] । [illegible] पूर्वसामर्थ्येन [illegible] । [illegible] । ननु स्वरा इत्युक्ते अकारादयः [illegible] । [illegible] अकारादय एकारादयश्च स्वरा उच्यन्त इत्यर्थः । ननु-अकारा ए [illegible] एकारादय इति तत्र [illegible] भवेत् [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ प्रत्याहारत्रिपादविधया व्यञ्जनान्यनुक्रमामिति ॥

(च०) अथ व्यञ्जनान्याह—व्यञ्जयन्ते प्रकटीक्रियन्तेऽर्था प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यञ्जनानि । कथ ? त्रिपादविधया प्रति कार्ये कार्यमात्रिप्यन्ते आक्षेपगत इति प्रत्याहारा अवादयस्तेषां प्रत्याहाराणां त्रिपादविधा प्रत्याहारत्रिपादविधा तया प्रत्याहारत्रिपादविधया कृत्वा व्यञ्जनान्यनुक्रामति अनुक्रमेण कथयति ॥ ५ ॥

(प्र०) व्यञ्जनानुसारेणैव अनुक्रमणं समवगच्छति । अनुक्रान्ता इत्यादि पादविधुमि [illegible] त्रिपादविधा प्रत्याहाराणां त्रिपादविधा तथा ।

एयवरल ॥ ञमनङम ॥ झढधघभ । जङदगब ॥

खफछठथ ॥ चटतकप ॥ शषस ॥ आद्यन्ताभ्याम् ॥

प्रत्याहार विधृषता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्या । आदिवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहार । तथाहि—अकारो चकारेण गृह्यमाणोऽच्‌प्रत्याहार (क) ॥ ६ ॥

(च०) कानि तानि व्यञ्जनानि। सूत्रम् हय वर यावत्सन्ध इति द्वन्द्व प्रय [illegible] । संकेतितम् । इय यावद्‌व्यन्ताभ्यां द्विपदम् । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ ताभ्याम् । एतावादिचकारान्तम् 'अच्' ॥ अथवा पञ्चमादिचकारान्तम् ॥ [illegible] इत्यादीनि सर्वाण्यपि प्रत्येकवचनान्तानि संकेतितानि पदानि । आद्यन्ताभ्यां एणो यादिचकारान्तम् । एवं चतुर्दिशपदं सूत्रम् ॥ केचित्तु आद्यन्ताभ्यामित्येकपदं सूत्रं पृथक् मन्यन्ते ॥ क ख ग घ ङ इति वर्गे विहाय इयवरलति [illegible] प्रत्याहारादिकार्थे [illegible] । प्रतिज्ञार्थेनादिरिव इति प्रत्याहार तं प्रत्याहारं विधृषता [illegible] [illegible] वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णाभ्यां सह एव इत्यादि [illegible] [illegible]

(क) [illegible]

[illegible]

[illegible]

त्रिशब्दसा धाद्याः । प्रत्याहार व्यञ्जयन्नाह—आदिवर्णः आगे वर्ण आदिवर्णं सोऽयमन्त्यस्थेन वर्णेन अक्षरेण सह गृह्यमाणः उच्चार्यमाणो वा अचप्रत्याहारादिन्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । तद्वाद्यन्तक वर्णात्मकमेव नाम यस्य स तन्नामा ॥ अकार इत्यादि सुगमम् । स चरम् ॥ ६ ॥

(प्र०) आद्य ताभ्यामिति । प्रत्याहारा इति अधिकारसूत्र पूर्वतोऽनुवर्तते । तत आद्यन्ताभ्यां वर्णाभ्यां गृह्यमाणाः प्रत्याहारसंज्ञका भवन्ति संज्ञाविधानसामर्थ्यात्ते मध्यगानामाद्यन्तवर्णानां च ग्राहका भवन्तीत्यर्थः । तावाद्यन्तमागौ तन्नामा । वस्तु तस्तु आद्यन्तेति साङ्केतिक पृथक् । ततश्चाभ्यामाद्यन्तवर्णाभ्यां गृह्यमाणा आद्यन्तवर्णसंज्ञका इत्यर्थः । आद्यन्तवर्णौ नाम यस्य स तथा । ६ ।

स च अइउऋऌएऐओऔहयवरलञणनङमझढधघभजडदगब इति अचप्रत्याहार । चटतकप इति चयप्रत्याहार झढधघभ इति झभप्रत्याहार ।

[illegible]

अइउण् इति अच्प्रत्याहारः ॥ एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कार्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः । प्रत्याहाराणां सङ्ख्याऽनियमस्तु नास्ति ॥

(प्र०) स च अच्प्रत्याहार इत्येतावत्संख्याक इत्यमुना प्रकारेणैतावता एकादिवर्णप्रमाणा [illegible] भवति । आकारादि [illegible] चतुर्दिग्वर्ण [illegible] यस्य सः । एवं [illegible] इति पञ्चभिर्वर्णैः अच्प्रत्याहारो भवति । [illegible] अकार [illegible] ग्रहणेन चर् । एवं [illegible] इत्यादिकयोः [illegible] ग्रहणेन हश् । [illegible] इत्यत्र अकारचकारयोर्ग्रहणेन अच् । एवममुना प्रकारेण यत्र यत्रोदाहरणे येन येन प्रत्याहारेण सह इत्थं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे ग्राह्यः ॥ प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति एतावन्त एव प्रत्याहाराः सन्तीति ॥ केऽप्याहुः अनियमं कथा [illegible] ---इत्येवेति । अयमर्थः न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्यानियमः । प्रत्याहाराणां संख्याया अनियमो नास्ति । किं तर्हि नियम एव ॥ कथमाह-यतः । इको हला अण्वचैव यणो मय झलाह्वयः । अमा [illegible] प्रोक्तो [illegible] ईरितः । यमो [illegible] दृश्यते । [illegible] ॥ [illegible] प्रत्याहारा [illegible] । [illegible] यथाम ति ॥ यदि वा- [illegible] एकैकस्मात् [illegible] स्यात् [illegible] । [illegible] प्रत्याहारास्तु विंशतिः ॥ [illegible] प्रत्याहाराः ॥

(प्र०) सङ्ख्यानियमस्त्विति । एतावन्त एवेति सङ्ख्यायाः नियमः । प्रतिकार्य [illegible] आनन्त्यस्यानियमाभाव इत्यर्थः । केचित्तु यत्र यत्र [illegible] समप्रसङ्गमाहुः । सङ्ख्येति अनियमः आनन्त्यं नास्ति [illegible] नियमात् । तदुक्तम् । ' [illegible] एकैकस्मात् [illegible] स्यात् [illegible] । [illegible] प्रत्याहाराश्च विंशतिर्मताः ' इति । तथा हि । [illegible] इत्यादि [illegible] प्रत्याहाराणामनेकेषां कथञ्चित्प्रमाणत्वात् कथं विंशतित्वम् । [illegible] समाम्नाय [illegible] विंशतिरिति वाच्यम् । [illegible] प्रत्याहारस्य [illegible] इति वक्तव्यम् । [illegible] समाम्नाय [illegible] विंशतित्वनियमात् । अन्यथा [illegible] प्रत्याहारा [illegible] अपि न स्यात् ।

एते व्यञ्जनानि ॥ हकारादयः सकारान्ता वर्णा हला व्यञ्जनानि भवन्ति ।७। स्वरादिः व्यञ्जनम् ॥ [illegible] (क)

(क) हला व्यञ्जनानि । [illegible]

[illegible] — [illegible] । [illegible] सूत्रम् । [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।
[illegible] प्रत्ययादीति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यत आह— [illegible]
[illegible] आह— [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] यथा— [illegible] इत्यादि ॥ [illegible]
[illegible] ।
[illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यादि । [illegible]
[illegible]
[illegible] [[illegible]] [illegible]
[illegible] ॥ २१ ॥

([illegible]) [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

गमादेशधातुसूत्रगणादिवार्तिकलिङ्गानुशासनादीनि गृह्यन्ते । एभ्योऽतिरिक्तो भिन्नस्तत्र वर्तमानोऽप्यतरकार्यकारी कार्यान्तरप्रवृत्तिस्थानानियमनुमागमापर्यादिरूपात्येत्यथः । अथवा । प्रत्ययः प्रतीति प्रयोज्यकृद्बोधस्तन्म्यादि प्रयोजककृद्प्रयोगस्तद्रहित व्यवहाराय स्थायामवर्तमान इत्यर्थः॥ इत्संज्ञकस्य लोप इत्यत्र वक्ष्यते यस्य तस्येति ग्रहणं सर्वस्येत्संज्ञकस्य लोपार्थम्, अन्यथा ञिटुडुप्रभृतीनामित्संज्ञकानां लोपलक्षण आदेशे क्रियमाणे षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्त्यस्यैव स्यात् । यस्येत्यस्योक्तौ च शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति न्यायात् सर्वादेशसिद्धिः । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरित्यनया परिभाषाया प्रयोजनाभावाद् भाष्ये लुप्तत्वादनाश्रयणात् ॥

[illegible]—मर्णेति । [illegible] एवाद[illegible] इत्यर्थः । एकं वर्णं विनाश्यापरोत्पत्तिप्रतिबन्धाद्वर्णान्यां विरुध्यते वर्णो विरुणद्धि इति वा वर्णविरोध ॥

स्वरानन्तरिता इति । स्वैरकारादिभिरनन्तरिता अव्यवहिताः हलौ च हलाश्च हला इत्येकशेषाद्द्वयोरपि स्वराव्यवहितयोः संज्ञा । संयोग इत्येकवचनेन मुष्मा घनमितिवत्समुदायसंज्ञा । कुचुटुतुपु इति । वर्ग्यन्ते सजातीयत्वेन विजातीया एषु प्रसारवर्गाश्च वर्णाः सजातीयवर्णसमूहास्तद्रूपाद्का इत्यर्थः॥ स्थानान्वर्थस्याकुकारानुबन्धित्वाच्च पञ्चवर्णपरिहितम् । तथोक्तम्—"अकारात्पञ्चमो वर्गस्तमाहुः पञ्चकं पदे ॥ उकारस्तत्र विख्यातो नान्या भवितुमर्हति " ॥ इति । १६ ।

अरेदोत्तामिनो गुण ॥ नामिस्थानिका अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति (क) ॥ **आरैऔ वृद्धिः** ॥ आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति (ख) ॥ १७ ॥

(क) [illegible]

[illegible]

(ख) [illegible]

(बा०) अथ गुणसंज्ञामाह—'अदेङो'० । अत् च एत् च ओत् च अदेङोः प्रथमा[illegible] [illegible] सांहितिकम् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] गुणः प्रथमैकवचनम् । [illegible] [illegible] 'इमौ' [illegible] प्रथमैकवचनान्तम् । गुण प्रथमैकवचनान्तम् । इति पदद्वयं वा सूत्रम् । [illegible] [illegible] स्थाने [illegible] इकारस्य ईकारस्य च एत्, [illegible] [illegible] च ओ एत च [illegible] गुणसंज्ञका भवन्ति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] गुण । [illegible] गुण [illegible] इत्यादीनि ॥ अथ वृद्धि संज्ञामाह—'आदैचौ'० इति । आत् च आर् च ए च औ च आदैचौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांहितिकत्वाद्विसर्गाभावः । 'वृद्धि' प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] आ प्रथमैकवचनान्तम् । आर् प्रथमैकवचनान्तम् । ए प्रथमैकवचनम् । औ प्रथमैकवचनम् । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् । एवं पदद्वयं सूत्रम् । अकारस्य आ वृद्धिः । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । [illegible] [illegible] ए वृद्धिः । [illegible] [illegible] च औ वृद्धिः । एते [illegible] वृद्धिसंज्ञका [illegible] [illegible] सावर्ण्यात् [illegible] वृद्धिः । [illegible] [illegible] वृद्धिः [illegible] [illegible] इत्यादीनि ॥ १० ॥

(प्र०) अदेङ् [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] । एत [illegible] [illegible] गुणस्य [illegible] [illegible] स्थाने भवन्तीत्यर्थः । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] अत् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] सावर्ण्यात् । [illegible] [illegible] गुणप्रसङ्गः । [illegible] [illegible] ॥

[illegible] ॥

आदैचौ इति । आ इति [illegible] [illegible] वृद्धिसंज्ञा [illegible] [illegible] वृद्धिः [illegible] पूर्ववत् ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ अन्त्यो यः [illegible] **भवति ॥ १८ ॥**

(बा०) अथ टिसंज्ञामाह—[illegible] प्रथमैकवचनान्तम् । टि प्रथमैक वचनान्तम् । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

द्रावति विशेषणानि यथा । तत्कार्यं तु 'ङिति टे' इत्यादि । यथा अचिन्त्यमहिमा । हरी सखा ॥ १८ ॥

(प्र०) अन्त्यस्वरादिरिति । अन्त्यस्वर आदिः आदिभूतोऽवयवो यस्य स इति तद्गुणसंविज्ञानेन तत्सहितो वर्णोद्देशः । अन्त्यस्वरमात्र एव व्यपदेशिवद्भावेनेति स एवादिस्तच्च अन्त्यादिरिति । "सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवेऽपि च ॥ आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्ष्वर्थेषु लक्षयेत्" ॥ १८ ॥

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासञ्ज्ञो भवति(क) ॥ १९ ॥

(च०) अथोपधासञ्ज्ञामाह—सूत्रम् । अन्त्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत् ।' 'सवर्णे०' । पूर्व प्रथमैकवचनान्तम् । 'सार्विसर्गे' ॥ उपधा प्रथमैकवचनान्तम् । 'आप' त्रिपदम् । अन्त्याद्वर्णमात्रात्केवलादक्षरात्पूर्वो वर्णः स उपधासञ्ज्ञो भवति । तत्कार्याणि 'नोपधायाः' 'अत उपधायाः' इत्यादीनि राजन्शब्दवत् । १९ ॥

(प्र०) अन्त्यादिति सामान्यनिर्देशाद्वर्णमात्रादित्युक्तम् ॥ १९ ॥

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ मुखेनोच्चार्यमाणोऽननुनासिकः ॥ अः इति विसर्जनीयः ॥ वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वारः ॥ कस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायां अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । ≍क≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ≍प≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्ग

(क) अन्त्यस्वरादिष्टिः । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा । [illegible] भवति । [illegible] ।

सहश्च उपध्मानीयः । शषसहा ऊष्माणः । कादयो मावसाना स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः (क) ॥ २५ ॥

(च०) अथ लघुसंज्ञामाह—असंयोगादीति । असंयोगादयः संयोगविसर्गानुस्वाराः परे अवस्था यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवम्भूतो ह्रस्वो वर्णो लघुरुच्यते। तथा चोक्तं प्राकृतपिङ्गलग्रन्थे—'दिग्घो संजुत्तपरो बिंदुजुओ पाडिओ अ चरणंते। स गुरू वंक दुमत्तो अण्णो लहु होइ सुद्ध एकअलो' । यथा । कवि[illegible] एतेषामग्रे विसर्गानुस्वार संयोगा न भवन्ति तस्मादेते लघुसंज्ञा । अथ गुरुसंज्ञामाह—विसर्गानुस्वार इति। विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरः । विसर्गपरो यथा कः । अनुस्वारपरो यथा कम् । संयोगपरो यथा अक्ष। एवम्भूतो ह्रस्वोऽपि गुरुः । पुनर्दीर्घश्च । आ ई ऊ का को कृ एषः स्वभावादेव गुरुरुच्यते ॥ मुखनासिकाभ्यामिति स्पष्टपदम् । अन्यथा द्विवचनं न सम्भवति । यथोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम्—'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात्' । एकवचनान्तो भवतीत्यर्थः । प्राण्यङ्गे दन्तौष्ठं मुखनासिकम्, तूर्याङ्गं मार्दङ्गिकपाणविकम् । सेनाङ्गे रथिकाश्वारोहमिति वचनात् ॥ मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ उच्यते । अमर [illegible] अनुनासिका' इति । मुखानुनासिकोऽनुनासिकोऽन्योऽननुनासिकः ॥ एतद्, स्वरा, यवलास्ङ्मणना अनुस्वार विसर्गः जिह्वामूलीय, उपध्मानीय प्लुतश्च एवं द्विरष्टाक्षराणि । एतेषामष्टौ स्थानानि सन्ति । तान्याह—अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । जिह्वा

(क) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । [illegible]

[illegible]

अथ [illegible]—कादयो मावसाना स्पर्शाः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

मूर्धोपस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा—

"हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
[illegible] प्रकीर्तितम् ।
[illegible] मातृकाया [illegible] " ॥ २५ ॥

(२०) [illegible] ॥

[illegible]

इति [illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥ अथ परिभाषाप्रकरणम् ।२। ॥

[illegible]

[illegible]

५. अथ स्वरसंधि । २ । ५

अथाधुना स्वरसन्धिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते(क) ॥

(च०) अधुनेति । संज्ञाप्रकरणानन्तरं स्वरसन्धिरभिधीयते कथ्यते । स्वराणाम् [illegible] सन्धानं मेलनं सन्धिः । तत्प्रथमो स्वरसन्धिः । स्वराणां सन्धिः स्वरसन्धिः ॥ ननु सति अकारे इकारसन्धिरादावेव कथं प्रतिपादितः ? तत्रोच्यते—इकारः सावित्र्यादि [illegible] । सा च सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री । तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ॥ १ ॥

(प्र०) [illegible] सन्धिसूत्रोपन्यास [illegible] सन्धिनिरूपणं प्रतिज्ञातत्वात् । अधुनेति । सन्ध्यर्थं च पूर्वोत्तरयोः मिलितत्वं काम्यम् ॥ १ ॥

इ यं स्वरे ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ॥ १ ॥ दध् य् आनय इति तावद्भवति(ख) ॥

(च०) सूत्रम्—'इ यं स्वरे' इ प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । यम् द्वितीयैकवचनान्तम् । [illegible] 'मोऽनुस्वारः' । स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । [illegible] सिद्धम् ॥ यद्वा इअ ईअ इ प्रथमैकवचनान्तम् । नपुंसकत्व इति ह्रस्व । नपुंसकस्य आगुक्' 'वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम्' इति वचनात् इवर्ण इकार-ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । 'ह्रस्वार्धेन्दुलुप्तदृशः' इति अकारस्य ग्रहणे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । दधि अत्रे आनय । 'इ यं स्वरे' अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दध्य आनय

(क) [illegible] सन्धिसूत्र [illegible] प्रतिज्ञायते—अधुनेति । ननु किं नाम सन्धिनाम् । [illegible] । पूर्वोत्तरस्य [illegible] कार्यमिति ।

(ख) इ यं स्वरे । [illegible]

[illegible]

(म०) इसे इति । इश्च ह्‌ च ह्‌ च इशौ तयोरन्योन्याश्रयः । रफहकारवर्जित इति । रेफहकाराभ्यामन्यत्र व्यञ्जनमात्रमित्यर्थः इति वा । स्वरात्‌ हकारात्‌ व्यञ्जनात्‌ स्वरे इति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम्‌ । अत एव दानम्‌ पात्र स्थाने दाय इत्यस्य न द्वित्वम्‌ । ... ॥ २ ॥

झषे जबाः ॥ झषानां झषे परे जबा भवन्ति ॥३॥ इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात्‌, 'वर्गो वर्गेण सवर्णः' इति वचनात्‌ । यथासंख्यं वा वक्तव्यम्‌ (क) ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम्‌ ॥ दद्ध्यानय इति सिद्धम्‌ ॥

"तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं च मधुरायते ।
अस्मद्रोचनार्थाय दद्ध्यानय वरानने ॥ १ ॥
दधि न श्रूयते कर्णे घृतं स्वप्ने न दृश्यते ।
दुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्‌ ॥ २ ॥
कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं न हि ।
पिष्टस्य पेषणं नास्ति द्वितये त्रितयं न हि" ॥ ३ ॥

(च०) सूत्रम्‌—'झषे जबाः' इति सप्तम्येकवचनान्तम्‌ । 'बाः' इति । जबाः प्रथमा बहुवचनान्तम्‌ ... इति सामान्यम्‌ । अत्र सूत्रे झषानामिति पदं ... इति सूत्रादनुवर्तनीयम्‌ । ... अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु ... यथासंख्यमिति धकारस्य दकार एव कथं क्रियते ? तत्राह— सवर्णत्वात्‌ धकारस्य दकारो भवति । ननु धकारदकारयोः सावर्ण्यं कथमित्याह—वर्गो वर्गेण सवर्ण इति । ... तथा च धस्य दः ॥ यद्वा—यथासंख्यं ... धस्य दः । अत्र तु सवर्णत्वात्‌ यथासंख्यमित्युभयथापि धस्य दकारो भवति । ... धकारस्य दकारो भवति । ... स्वरेण हीने रहिते ... स्वरेण वर्णेन सह संयोज्यम्‌ । दद्ध्यानयेति सिद्धम्‌ । एवम्‌ स्वस्ति अस्तु स्वस्त्यस्तु । ... ॥ ३ ॥

(म०) झषे इति । ... इति पठन्ति । ... सूत्रे ... इति सिद्धे । ... सवर्ण एव भवतीति भावः । ...

(क) ... जबाः । ... ।

न्य यथासङ्ख्यत्वासम्भवस्तथापि पञ्चपञ्चसमुदायापेक्षया यथासङ्ख्यस्य प्रसङ्गात्तत्राकर्त्ता। अत एवाग्निमन्त्रियाम्नौ यथासङ्ख्यत्वनादेशाभावः । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वाद्वा। तदुक्तम्—"सारस्वततत्त्व दुरयेऽपि सूत्रवक्तव्ययोर्भिद् । प्रवृत्तिर्लक्षणात्सूत्र व्यक्त्य तु प्रयोगत" इति ॥ अन्तरङ्गे संयोगा वल्लाप कर्तव्ये बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वात्तन्नात् स्यात ॥ ३ ॥

गौरी अत्र इति स्थिते । इ य स्वरे । गौर् य् अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्द्द इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्व किन्तु [1]—

राद्यपो द्विः ॥ स्वरपूर्वाद्रकारात्परो यपो द्विर्भवति(क) ।४। इति यकारस्य द्वित्वम् । गौर् य् य् अत्र । जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । स्वरहीन परेण संयोज्यम् । गौर्य्यत्र ॥

(प०) इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह—गौरी अत्रे अत्र 'इयं स्वरे' गौर् य अत्र इति जातम् । ततोऽर्द्द इति सूत्रोक्तविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्वदर्शनादत्र रेफस्य द्वित्व न भवति । ततः किं कर्तव्यमित्याह—सूत्रम्—'राद्यपो द्विः' । रादिति पञ्चम्यन्तम् । 'यमिरन्' 'सवर्णे०' ॥ यपः प्रथमैकवचनान्तम् । स—'स्रोर्विसर्गः' । द्विस्त्रिर्भ्यो एव 'रः विसर्गः' ॥ द्विस् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययादिस्यनेर्लुक्' इति लुप्तः । 'यता भवे अयथा इति । यप भवे द्विः । अत्र 'इये' 'उ वा सिद्धम् । यथा पूर्वं वा । यस्य स स्वरपूर्वः तस्मात् स्वरपूर्वादिकारात्परोऽप्यथा यपा द्विर्भवति इति यकारस्य द्वित्वम् ॥ 'जलतुम्बि०' यथा तुम्बी अम्भसोऽपरि तिष्ठति तथा रेफोऽपि यकारस्योपरि भवतीति भावः ॥ 'स्वरहीनं०' गौर्य्यत्रेति सिद्धम् । केचित्तु दीर्घत्वाद् स्वात् रेफस्य यकारस्य द्वित्वं न भवतीति तस्मात् गौर्यत्रेति सिध्यति । एतं मते यता भवेताः ॥

(इ०) अद्द इत्यत्र सहितत्वाद्यकारस्य रेफावयवत्वाभावादेतस्याः [illegible] द्वित्वम् । यदि मात्रवौ [illegible] [illegible] द्वित्वविधि [illegible] [illegible] सार्थकत्वेन प्रत्यायितवचनम् । [illegible] द्वित्वविधायकत्वं सिद्धं [illegible] पूर्ववत्यानि [illegible] ।

(क) [illegible]

पाषाणपिण्डिकान्यायेन रश्चोपगमनं कुतो न स्यात् । 'अधो रेफस्त्वधो याति पश्चाद्रूपस्य चोत्तरम् । पुच्छिका पुच्छकार्यं च तैलं जलसमागमे ॥ पयोर्ध्वस्थानमायाति रूपस्याधो यती यति । स्वरं दृष्ट्वा रश्चो याति हलस्योपरि गच्छति । अवसाने विसर्गः स्यात् त्रिधा रेफस्य लक्षणम्' ॥ इति प्रमाणात् । यत्तु गोवर्धनस्यात्र द्वित्वं दाधार्माधार्यादीनामि स्यनेन विरुद्धमिति । तदसत् । दाधार्दाधार्याणामित्यनेन शास्त्रमित्यादौ नीर्वा च पाठेन यणो द्वित्वनिषेधात् कथाकथानान्तरस्य च भ्रान्तिविजृम्भितत्वात् ॥ ४ ॥

स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या ॥ ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिर्लिख्यते ॥

(च०) इतोऽग्रे स्वरसंधिं यावत् सर्वेष्वपि सूत्रेषु 'स्वरे' इति पदमनुवर्तते अध्याहार्यं भवति । अ‍ग्रमपि शेषमित्यर्थः । यथा 'इ यं स्वरे' इत्यत्र स्वरे इति पदम् । तथा तत्र उ वम् इत्यादिष्वपि यावत् शेयम् । एवमनेन प्रकारेण अन्यत्र यागेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र यागः सूत्रान्तरात्पदान्तरस्य अध्याहारानुवृत्तिर्या यन्यस्य शास्त्रस्य भूयस्त्वभयात् प्राचुर्यभयात् सूत्रे तदास्पदम् नास्माभिः लिख्यते ॥ केचित्तु नास्माभिः सारस्वतामिन लिख्यते स्म इति व्याकुर्वन्ति ॥ यद्यसमम् ॥

(प्र०) नास्माभिरिति । अस्मात्सूत्रादेतत्पर्यन्तमनुवर्तते इति अस्माभिर्न लिख्यत इत्यर्थः । यद्वा नाभि सारस्वतेऽभि तत्सूत्रे तदास्पदं न आलिख्यते स्मेति व्यवहितान्वय ॥

उ वम् ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे (क) ।५। [हसऽहसे । ह्वे यथा'] मधु+अत्र मद्ध्वत्र । [मधु+अरि मद्ध्वरि । वधू+आसन वद्ध्वासनम्] ॥

(च०) सूत्रम्—'उ वम्' ॥ उ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यद्वा—उस् उथ ऊ प्रथमैकवचनम् । 'मनुवत्काल' इति हस्व । 'ऋ लृवर्णा० ॥ वम् इति द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमुपयो०' सोऽनुस्वारः ॥ तपरकार्यं विना कारप्रत्ययं च विना वर्ण एव गृह्यते । तत उ इत्युक्त उवर्णः उकार-ऊकाररूपो वत्वं वकारं प्राप्नोति स्वरे परे ॥ 'मधु अत्र अत्र' अत्र 'उ वम्' इति उकारस्य वकारः । हसेऽहसे इति धकारस्य द्वित्वम् । 'धश्च अपा' इति पूर्वधकारस्य दकारः । स्वरहीनं० मद्ध्वत्रेति सिद्धम् । मधु ओऽत्रमत्र वर्तते । एवं वधू आसन वद्ध्वासनम् ॥ ५ ॥

ऋ रम् ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे ।६। पितृ+अर्थ पित्रर्थ (ख) । [मातृ+अर्थ मात्रर्थ] ॥

(क) उ वम् । स्वरे इति अनुवर्तते । उवर्णो वत्वमापद्यत स्वरे इति सूत्रम् । उवर्णं इति ।वम् । व कुनो । स्वर इत ।कम । मधु इति । अत्र पूर्वाङ्गेनः सुतमतिरप्यर्थे ।

(ख) ऋ रम् । स्वर इत्यनुवर्तते । ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे इत्यर्थ । सिद्धः । र इति ।कम् । सुपनो । स्वरे इति सिद्ध क्य पाठाद ।

(च०) सूत्रम्—'ऋ रम्' ॥ ऋ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकत्वात् सिद्धम् । रं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमूशसो०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ऋवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे । [इति] सूत्रार्थः । 'ऋ रम्' 'हसेऽर्हम' 'स्याद्यन्त०' [illegible] ॥ ६ ॥

ऌ लम् ॥ ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे(क) ।७। ऌ+अनुबन्ध लनुबन्धः । [ऌ+आकृति लाकृति]॥

(च०) सूत्रम्—'ऌ लम्' ॥ ऌ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकत्वात् । लं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अमूशसो०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ऌवर्णस्य लकारो भवति स्वरे परे ॥ ऌ अनुबन्धः । 'ऌ लम्' 'हसेऽर्हम०' लनुबन्धः ॥ ऌ ऌकार अनुबन्धः इत्संज्ञो यस्य धातोः स ऌदनुबन्धः उच्यते । एवं च अग्रे आकृति लाकृति । ऌ इत् लिप् ॥ ७ ॥

(प्र०) ऌ अनुबन्धो यस्य स लनुबन्धः । गम्ऌ गतावित्यादि ॥ ७ ॥

ए अय् ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे(ख) ।८। ने अन नयनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ए अय्' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अय् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हस प०' एकारस्य अय् भवति स्वरे परे । णीञ् प्रापणे धा । 'आरे [illegible]' ओ 'नाम युदः' 'युवोरनाकौ' इति युस्थाने अन । गुण । ने अनम् 'ए अय्' अनेन एकारस्य अय् भवति । 'हसेऽर्हम०' अतोऽम्' 'अमूशसो०' 'मोऽनुस्वारः' नयनमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

ओ अव् ॥ ओकारो अव् भवति स्वरे परे(ग) ।९। भो अति भवति ॥

(च०) सूत्रम्—'ओ अव्' ॥ ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अव प्रथमैकवचनान्तम् । 'हस प०' ॥ व्याख्या सुगमा । भो अत्र अति । 'ओ अव्' भवति इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

क्वचित्स्वरवद्यकारः । यथाध्वपरिमाणे गो यूति गव्यूति ॥१०॥ अन्यत्र गवां मिश्रीभावो गोयूति (घ) ॥

(च०) क्वचित्प्रयोगान्तरे यकारः स्वरवद्भवेत् । स्वरेण तुल्यः स्वरवत् । स्वरे परे यत्कार्यं भवति तत् यकारे परेऽपि भवतीत्यर्थः । यथा अध्वपरिमाणे मार्गपरिमाणं वाच्ये सति गो अग्रे यूतिः अत्र यकारस्य स्वरत्वात् 'ओ अव्' 'स्याद्यन्त०' गव्यूति इति रूपम् । अन्यत्र तु मार्गप्रमाणाभावे गवां मिश्रीभावः एकीभावः सम्मेलनम् गोयूतिरित्यत्र गोयूति सिद्धम् । एवं [illegible] अग्रे [illegible] ॥ १० ॥

(प्र०) प्रसङ्गादाह—क्वचिदिति । गव्यूति स्वात्मकाध्वपरिमाणे [illegible] । क्वचिदि

(क) [illegible] । स्वर इत्यनुवर्तते । ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे इत्यर्थः । अनुबन्ध । स्वरे किम् [illegible] । [illegible] किम् [illegible] ।

(ख) ए अय् । [illegible] । स्वर इत्यनुवर्तते । स्वरे किम् [illegible] । [illegible] किम् [illegible] ।

(ग) ओ अव् । [illegible] । स्वर इत्यनुवर्तते । स्वरे किम् [illegible] । [illegible] किम् [illegible] ।

(घ) क्वचित्स्वरवद्यकारः [illegible] ।

[illegible] । अत एव [illegible] । [illegible] ॥ एवं [illegible] । [illegible] । [illegible] विधिनियमादपि [illegible] नियमार्थत्वात् । अत एव [illegible] तद्भावः ॥ १० ॥

ऐ आय् ॥ ऐकार आय् भवति स्वरे परे(क) ।११। नै अकः नायकः ॥

(क०) सूत्रम्—'ऐ आय्' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । आय् [illegible] वचनान्तम् । इति प० ॥ ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः [illegible] । ऐ आ० 'स्वरहीनं०' नायक ॥ ११ ॥

औ आव् ॥ औकार आव् भवति स्वरे परे(ख) ।१२। तौ इह ताविह ॥

(ख०) सूत्रम्—'औ आव्' ॥ औ प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । आव् प्रथ मैकवचनान्तम् । इति प० ॥ औकारः आव् भवति स्वरे परे । तौ अथ इह । औ आव् 'स्वरहीनं०' ताविहेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

वयोर्लोपस्तु वा पदान्ते ॥ पदान्ते स्थितानामयवादीनां यकारवकारयोर्लोपस्तु वा भवति (ग) ।१३। ते आगताः त आगताः तयागताः । तस्मै एतत् तस्मा एतत् तस्मायेतत् । पटो इह पट इह पटविह । तौ इमौ ता इमौ ताविमौ । तस्मै आसनम् तस्मा आसनम् तस्मायासनम् । असौ

[illegible]

(क) ऐ आय् । [illegible]

(ख) औ आव् । [illegible]

(ग) वयोर्लोपस्तु वा पदान्ते । [illegible]

इन्दु असा इन्दु असाविन्दु ॥ लोपादि पुनर्न सन्धि'(क) ॥ छन्दसि तु भवति । हे सम इति ह समेति हे सम्नयिति ॥

(ग) सूत्रम्—'व्योर्लोपश् वा पदान्ते' ॥ य च व् च व्यौ तयोः षष्ठीद्विवचनम् । स्वाद्यर्थ॰' व्यादिष्वर्थः' । स्थाने प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसे च ०' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । अव्ययम्॰' ॥ पदान्त सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए सिद्धम्—न्त ॥ आन्तिकत्वात् 'ए अय 'ए आय' आ अव 'औ आव' इति सूत्रैर्निष्पन्नानामयान्तावान्तयोर्यकारवकारयोर्वा लोपो भवति । त अये आगता । उभयत्रापि 'ए अय एतेन यकारस्य । अन्यत्र 'स्वाद्यर्थ॰' । ते आगताः तयागता त आगता ॥ पो इन्द्रविह प इह । 'आ अव' इत्यव प्राप्तवान् ॥ एव तस्मै आसन तस्मायासनं तस्मा आसनं । तस्मै इदं तस्मायिदं त स्मा इदम् ॥ असौ इन्दु असाविन्दु असा इन्दु । तौ इमौ ताविमौ ता इमौ ॥ ननु 'त आगता' अत्र सवर्णे॰' तथा 'प इहेत्यत्र अ इ ए इति संधिः कथं न क्रियत ? तत्राह—लोपादीति । लोपादि कृते पुनः पूर्वापरस्वरयोर्मिथो यत्नप्रसंधि कार्यान्तरसाधन च न भवति । यथा त आगता । राजन्यागत अह्नि' इति सा न भवति । नन्युक्तमनित्यमिति क्वापि लोपादि कृते पि सन्धिर्भवति । यद्वा छन्दसि तु भवता ति तुशब्ददर्शनात् कुत्रचिल्लौकिकोदाहरणेऽपि लोपादि कृते सन्धिर्भवति । यथा दामोदर , राधाधः पद्मानि , दण्डिषु इत्यादिषु कार्यान्तरमेवात एव सन्धिर्भवति ॥ पुनर्विशेषमाह—छन्दसि वद लोपादि कृतेऽपि सन्धिर्भवति । यथा हे समे अये इति । ए अय् व्योर्लोपश् वा॰' इति यकारलोप । छान्दसिकत्वान्न सन्धिनिषेधः । तेन 'अ इ ए ॥ १३ ॥

(प्र॰) व्योः । ए सूत्रेभ्योऽयादीननुवर्त्य व्याचष्टे अयादीनामिति । तत्रैवदा णितामित्यथात् वृक्ष वृक्षतावि वृक्षवृट् तमाचष्टे इत्यर्थे णिचि टिलोप वृक्षयति तत क्विपि णिलोप वृक्षव् इत्यादौ लोपाभाव । लोपादीति न पूर्वकार्यमित्यर्थः । दण्डिष्वित्यादावुत्तरकार्यं भवत्येव । यद्यपि राजभिरित्यत्र परकार्यं तथापि तस्मिन्सति पूर्वकार्यस्य मा विस्तारम्भाव । सकलव्यस्त्वात्पुनरित्यधिकोपादानमन्याधिकार्यत्वाद्वा राजाव इत्यादौ सन्धि । यत्तु सन्धिग्रहणात्सन्धिसूत्रेणैव लोपादि सन्धिप्रतिषेधाद्राजास्व इत्यादौ तन्भावाहसन्धिरूपात्स्यति । तन्न । राजभिरित्यादौ तत्सत्वात् । वस्तुतस्तु पुनःपदोपादानाद् यन्निमित्तकः सन्धिर्भूतस्तन्निमित्तकः पुन सन्धिर्नेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एदोतोऽत ॥ पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति(ख) ।१४। ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥

(क) लोपादि पुनर्न सन्धिरिति । छन्दसि तु भवतीति तु [illegible] हे पी कृते [illegible] । यथा [illegible] इत्यादि । [illegible] तु [illegible] पुनरपि [illegible] । [illegible] । [illegible]—हे कृष्ण हे [illegible] [illegible] अत्र [illegible] ।

[illegible] इति । पदान्त [illegible] [illegible] [illegible] ।

(ख) एदोतोऽत । [illegible]—पटोऽत्र इति [illegible] [illegible] [illegible] तेन

(बा०) सूत्रम्—'एङोऽनोऽत' । एव ओत एतेः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वादीन् ष्योर्विं०' । एतेन अपे अतः । अन्ये— अतोऽस्तु 'उभा' 'एङोतोऽत' इत्यकारकोऽत । अत षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वादीनं०' स विं० एङोतोऽत ॥ तपरकरणमसंदेहार्थम् । अत इत्यत्र तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थम् । परान्ते स्थितादेकारात् आकारात् परस्याकारस्य छाया भवति । ते अपे अत्र । एतस्य स्थितौ पादेकारौकारौ तास्वो पर स्याकारस्य छाया भवति । [illegible] । तेऽत्र एव च । अत्र एतऽत्र [यतत] इति सिद्धम् । ए अप् ओ अप् इति तु पञ्चके भवति । अत्र सामान्यमात्रो मूले विशेषा बकरात् आप् इति [illegible] ए अप् ओ अप इति न भवति ॥ १४ ॥

(प्र०) एङोतोऽत इति । तपरकरणं [illegible], अत इत्यत्र तु तावन्मात्रा र्थम् । [illegible] ॥ १४ ॥

सवर्णो दीर्घः सह ॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति(क)॥१५॥ भद्रा अत्र भद्रात्र । दधि इह दधीह । मधु उदक मधूदकम् । भानु उदय भानूदय । पितृ ऋण पितॄणम् ॥

(बा०) सूत्रम्—'सवर्णो दीर्घ०' ॥ सवर्णे इति सप्तम्यन्तम् । [illegible] सवर्णः दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । सह प्रथमैकवचनान्तम् । सू० । [illegible] ॥ पूर्वापरयोः [illegible] दीर्घो भवति । भद्रा अत्र भद्रात्र ॥ यदुक्तम्—

'क्रमेण वैपरीत्येन गुरूणां गुरुभिः सह ।
लघूनां लघुभिः सार्धं गुरूणां लघुभिः सह ॥
लघूनां गुरुभिः सार्धं [illegible] ॥ १ ॥
[illegible] दीर्घता याति [illegible] दीर्घस्य दीर्घता ।
पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा [illegible] विधीयते ॥ २ ॥

[illegible]

(क) सवर्णे दीर्घः सह । [illegible]

दधि अत्र इह दधीह । भानु अपि उदयः भानूदयः । पितृ अपि ऋणं पितॄणम् । ह्रस्व अपि अ० दण्डाग्रम् ॥ १५ ॥

(प्र०) सवर्णे इति । सवर्णेऽर्थेव सवर्णत्वमिति सवर्णग्रहणमुक्तम् । सहेति पूर्वपरयोरेकादेशसम्पादनार्थम् । दधीहेत्यादौ यणादयोऽपि प्राप्ताः — ॥ १५ ॥

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

(व्या०) ननु दधि इह अत्र कथम् 'इ यं स्वरे' इति यत्वं न भवतीत्याह—सामान्येति । नूनं निश्चितं सामान्यशास्त्रत सामान्यसूत्रात् विशेषो विशेषशास्त्रं विशेषसूत्रं बलवान् भवेत् । तत्र बहुव्यापकं सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । दधि इह इत्यत्र 'इ य स्वरे' इति सामान्यसूत्रं स्वराणां बहुत्वात् । 'सवर्णे दीर्घः' इति विशेषसूत्रं तस्य सवर्णैकत्वात् । पक्षान्तरमाह—परेणेत्यादि । वा अथवा इह व्याकरणे प्रायशो बाहुल्येन बहुषु स्थानेषु परेण अग्रेतनसूत्रेण पूर्वसूत्रस्य बाधो निषेधो दृश्यताम् । यथा 'इ यं स्वरे' इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि 'सवर्णे दीर्घः०' इति सूत्रेण बाधः । तदुक्तम्—प्रायशो बाहुल्येनेह व्याकरणे एव दृश्यताम् इति । अनेनोत्सर्गापवादावुक्तौ । तत उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्बलवानिति न्यायो दर्शितः । एकस्मिन्नेवोदाहरणे सूत्रद्वयसम्भवे सामान्यविशेषयोर्विशेषसूत्रं लगति । पूर्वोक्तपरोक्तयोः सूत्रयोः परोक्तं सूत्रं तत्प्राप्नोति न तु पूर्वोक्तमिति भावः । एवं भानु उदय अत्र 'उ वम्' इति सामान्यम्, 'सवर्णे दीर्घः०' इति विशेषः । एवमन्यत्रापि ॥ श्लोकार्थोऽयम् ॥ १ ॥

(प्र०) सामान्येति । बहुव्यापकं सामान्यमल्पव्यापको विशेषः । शासनात् शास्त्रं सूत्रम् । उत्सर्गापवादयोरपवादो बलवानित्यर्थः । क्वचिच्छ्लोकार्द्धाकारे प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तेर्विशेषत्वाविशेषात्पक्षान्तरम् । परेण पूर्वबाधो वेति परिहृत्यापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्तते इति न्यायेन क्वचित्सिद्धनिषेधत्वात्तत्र वाक्ये क्रमेणैव नेति भावः । सौत्रक्रमात्पौर्वापर्यम् । प्रायश इति । परशब्दस्येष्टवाचित्वात्पूर्वेणापि क्वचित्परबाध इति बोध्यते । ऋकारोऽपि श्लेत्यतो मण्डूकप्लुत्या वानुवृत्तस्तस्य च निपातत्वेनानेकार्थत्वाद्धोतृ ऋकार इत्यादौ ऋकारस्य ऋकारे ऋकारो वा, पक्षे प्रकृतिभावोऽपि, वापक्षे दीर्घश्चेति रूपत्रयम् । होतृ लृकार इत्यादौ ऋकारलृकारयोर्वा । लपक्षे ऋलृवर्णयोः सवर्णत्वात् दीर्घलृकाराभावा दिमत दीर्घ इत्यादि ॥ १ ॥

अ इ ए ॥ अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति ॥ १६ ॥ तव इदं तवेदम् । मम इदं ममेदम् ॥

(व्या०) सूत्रम्—'अ इ ए ॥ अ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । तत्र अपि इदम् ' अ इ ए अवर्ण इवर्णे परे सह उभयोर्योगेन ए भवति । तव इदं तवेदम् इत्युदाहरणम् । गङ्गा इयं गङ्गेयम् ॥ १६ ॥

अल्पव्यापको विशेषः । अ इ इत्यत्र एव सवर्णसंज्ञा नास्तीति दीर्घस्य न दीर्घः । अत एव—श्लोकेऽपि—कार । यथा—अत एव दीर्घाभावे इत्यादि [illegible]

[सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् ॥]

एन्वादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः (क) ॥१७॥ हल ईषा हलीषा । लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा । मनस् ईषा मनीषा । शक अन्धु शकन्धुः । कर्क अन्धु कर्कन्धु । कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्त सीमन्त केशवेश । अन्यत्र सीमान्त । पतत् अञ्जलि पतञ्जलि । सार अङ्ग सारङ्ग पशुपक्षिणो । अन्यत्र साराङ्ग । अद्य ओम् अद्योम् । शिव आ इहि शिवेहि ॥

'हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यौ तथैव च ।
शकन्धुश्च कर्कन्धु सीमन्त कुलटा तथा ॥
पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥' १ ॥

(च०) अत्रापि विशेषमाह—हलादि० । अत्र हल आदिर्यस्य स हलादिः तस्य बहुव्रीहिः ... । इति 'अचिकारस्य' इत्यकारलोपः ... आर्विसर्गः । ईषा आदिर्यस्य स ईषादिः तस्मिन् ईषा ... । ... । 'स्वादौ०' । टेः ... । 'अचि' ... । ... प्रथमैकवचनान्तम् । 'खार्विसर्गः' । ... इति टेर्लोपो वक्तव्यः । हल अग्रे ईषा अनेन टेर्लोपः । 'स्वादौ०' हलीषा । आदिशब्दग्रहणात् ईषा । मनीषा । लाङ्गल ईषा लाङ्गलीषा । अद्य अग्रे ओम् अद्योम् । शक: अन्धु शकन्धुः । कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्तः सीमन्त । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलि । सार अङ्गः सारङ्गः । इत्यादयोऽपि तथैव ज्ञेयाः ॥ १७ ॥

(प्र०) हलादीनिति । ... निरवधिरिति ... वर्णस्यैकान्ते धातो ... । एवं ... वेति । अपेक्षीयति ... प्राशावलि, मौशीवलीत्यादि । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तश्च केश

(क) हलादीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः । [illegible]

र्णः । ऋणार्णः । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥ २० ॥

(प्र०) क्वचिदिति । वत्सरे इत्यादौ तृतीयासमासे वाक्ये ऋते परे तथा प्रादिभ्यः प्र वत्सतर कम्बल वसन ऋण दशन् एभ्यश्च ऋणे परे एवमुपगच्छति प्राच्छतीत्यादौ ऋकारादौ धात्ववयवात् उपसर्गस्य तस्मिन्नुपसर्गे स्वस्य वृद्धिः । उपार्छतीति—उपार्छतीति । तथा ऌकारादावपि सावर्ण्यादृकारात् । प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २० ॥

ऌ अल् ॥ अवर्ण ऌवर्णे परे सह अल् भवति(क) ॥ २१ ॥ तव ऌकार: तवल्कार: ॥ रलयो: सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ॥ परि अङ्क: । पर्यङ्कः । पल्यङ्क: ॥

(च०) सूत्रम्—'ऌ अल्' ॥ ऌ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अल् प्रथमैकवचनान्तम् । इति च ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तव अग्रे ऌकार ऌ अल् 'राघवो द्विस्वराहीनं०' तवल्कार ॥ ननु लकारोऽस्ति रकारो नास्ति 'राघवो०' इति कथं सङ्गतिरित्याह—रलयोरिति । रकारलकारयो: सावर्ण्यं सदृशत्वं वक्तव्यम् । तेन 'राघवो द्वि' इति ऋकारस्य द्वित्वं तवल्कार इति सिद्धम् । रकारलकारयोः [illegible] ऋकारऌकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यम् । होतॢकारः । सवर्णे होतॄकार । अत्र ऋऌवर्णयोरत्र [illegible] 'ऌकार'— इत्यनेन सावर्ण्यम् । ऋवर्णस्यामिना प्राप सावर्ण्यं रलयोर्मिथः । तथा च सवर्णस्य स्यादृकारऌकारयोः । परि अग्रे अङ्कु पर्यङ्कु । एवं पक्षे अग्रे अङ्क—पल्यङ्कु । उभयत्रापि द्वि स्वरे राघवा द्वि 'स्वराहीनं०' सिद्धम् ॥ २१ ॥

(प्र०) रलयोरिति । सावर्ण्यविधानं तवल्कार इत्यादौ [illegible] रूपसिद्ध्यर्थम् । अतएव [illegible] [illegible] वाक्यम् । [illegible] सावर्ण्यविधानात् ॥ २१ ॥

ए ऐ ऐ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति(ख) ॥ २२ ॥ तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ए ऐ ऐ' ॥ ए सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऐ सप्तम्येकवचनम्—सांकेतिकम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः सुगमा । उदाहरणं तव अग्रे एषा 'ए ऐ ऐ' तवैषा । तव अग्रे ऐश्वर्यम् 'ए ऐ ऐ' तवैश्वर्यम् । इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

ओ औ औ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति(ग) ॥ २३ ॥ तव ओदन: तवौदन: । तव औत्सुक्यं तवौत्सुक्यम् ॥

(क) ऌ अल् । [illegible] । अवर्णे ऌवर्णे परे सह अल् । [illegible] ।
[illegible] ।

(ख) ए ऐ ऐ । अवर्णो एकारे ऐकारे च परे सह ऐकार: [illegible] ।
[illegible] ।

(ग) ओ औ औ । अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकार: [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । अन्यत्र [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible]
[illegible] एव । [illegible] तु [illegible] ॥

ओमिति । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible] प्रो
क्ता ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

उ ओ ॥ अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति(क) ॥१८॥ तव उदकम्
तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥

(च०) सूत्रम्—'उ ओ' ॥ उ [illegible] । साङ्केतिकम् । ओ प्रथमैक
वचनान्तम् । वृत्तिः [illegible] । तव उदकं तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥ १८ ॥

ऋ अर् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति(ख) । तव ऋद्धिः
तवर्द्धिः । 'रपयो द्वि' ॥ १९ ॥

(च०) सूत्रम्—'ऋ अर्' ॥ ऋ सप्तम्येकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । अर् प्रथमै-
कवचनान्तम् । 'इसे प०' इत्यतो वृत्तिर्ज्ञेया । तव ऋद्धिः । 'ऋ अर्' 'जल्तु
म्बिका-' [illegible] । तवर्द्धिः इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

क्वचिदार् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति(ग) । ऋण
ऋण ऋणार्णम् ॥ ऋते च तृतीयासमासे ऋथाऽऽर् ॥२०॥ शीतेन
ऋत शीत ऋत शीतार्त ॥ अन्यत्र परम ऋत परमर्त ॥

(च०) सूत्रम्—'क्वचिदार्' ॥ क्वचित् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । आर्
प्रथमैकवचनान्तम् । 'इस प०' 'चपा अदे०' ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेय । तृतीयासमासान्ते प०
इत्यर्थः ॥ क्वचित्प्रयोगानुसारेण अवर्ण ऋवर्णे परे सति सह [illegible] आर् भवति । ऋण
ऋणम् । 'क्वचिदार्' 'रपयो द्वि' 'स्वरहीन०' 'जल्तुम्बिका०' ऋणार्णम् । एवं [illegible]-

(क) उ ओ । गङ्गोदकमिति । [illegible] पूर्वपरयोरोकारः ।

(ख) ऋ अर् । तवर्द्धिरिति । अकार ऋकारयोरर् । [illegible] [illegible] वा [illegible]
[illegible] इति [illegible] पक्षे तवर्धिरित्यु [illegible] ।

(ग) क्वचिदार् । क्वचित् [illegible] अवर्ण ऋवर्णे परे सह आर् भवति यथा । [illegible]
[illegible] ऋण [illegible] परे सह [illegible] भवति । तेन [illegible] । [illegible] कम्बलार्णम् [illegible]
[illegible] दशार्णमित्यादि । [illegible] । [illegible]
[illegible] ऋकारादौ [illegible] परे आर् भवति । तेन [illegible] इत्यादि । तथा तृतीयासमासे [illegible]
[illegible] ऋत परे सह आर् भवति । तेन—शीतार्त दुःखार्त इत्यादि । तृतीयासमासे किम् परमर्त । कि
[illegible] आर् भवति । तेन-[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

रा । दुःखार्तः । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । ऋणार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥ २० ॥

(प्र०) ऋत्यकिदिति । एतावतैव हरस्योर्ध्वमात्रायाम् [illegible] ऋते परे तथा प्रा[illegible] प्रकृतिभावो [illegible] एवमुदाहरणानि [illegible] दौ [illegible] तस्मिन्नार्णार्णौ स्वस्य इति । उपऋच्छति–उ[illegible]पार्च्छति । तथा ऌकारान्तेऽपि सावर्ण्यादृकारः । प्रार्च्छतीत्यपि प्रच्छतीत्यपि । इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

ऌ अल् ॥ अवर्ण ऌवर्णे परे सह अल् भवति(क) ॥ २१ ॥ तव ऌकार तवल्कार ॥ रलयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् । परि अङ्ग । पर्यङ्ग । पल्यङ्ग ॥

(च०) सूत्रम्—'ऌ अल्' ॥ ऌ इत्यस्य [illegible] । सांकेतिकम् । अल प्रथमे[illegible] । 'इस य [illegible] ॥ वृत्तेर्यो ज्ञेयः । तव अग्रे ऌकारः ऌ अल' [illegible] 'स्वरहीनं०' तवल्कार ॥ ननु [illegible] रकारो नास्ति 'राद्यरा०' इति कथं लगति तत्राह–रलयोरिति । रकारलकारयोः सावर्ण्यं [illegible] । तत्र 'राद्यरो द्वि' इति [illegible] इति सिद्धम् । रकारलकारयोः [illegible] सावर्ण्यं [illegible] । होतृ्ऌकार । [illegible] होतॄकार । अत्र [illegible] 'रलयोः'—इत्यनेन सावर्ण्यम् । [illegible] प्राप्य सावर्ण्यं रलयोर्नित्यम् । तथा च [illegible] । परि अग्रे अङ्ग पर्यङ्ग । एवं [illegible] पल्यङ्ग । [illegible] 'स्वरहीन०' सिद्धम् ॥ २१ ॥

(प्र०) रलयोरिति । सावर्ण्यविधानं [illegible] द्वि[illegible] । [illegible] सावर्ण्यविधानात् ॥ २१ ॥

ए ए ऐ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति(ख) ॥ २२ ॥ तव एषा तवैषा । तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ए ऐ ऐ' ॥ ए सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऐ सप्तम्येकवचनम्—सांकेतिकम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः [illegible] । उदाहरण तव अग्रे एषा 'ए ऐ ए' तवैषा । तव अग्रे ऐश्वर्यम् 'ए ऐ ए' तवैश्वर्यम् । इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

ओ औ औ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति(ग) ॥ २३ ॥ तव ओदन तवौदन । तव औत्सुक्य तवौत्सुक्यम् ॥

(क) ऌ अल् । [illegible] ऌवर्णे परे [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

(ख) ए ऐ ऐ । [illegible] । तवैषा [illegible] ।
तवैश्वर्यं [illegible] ।

(ग) ओ औ औ । [illegible] । तवौदनं [illegible] ।
[illegible] ।

(च०) सूत्रम्—'ओ औ औः' ॥ औ सप्तम्येकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । औ सप्तम्येकवचनान्तम् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् ॥ इति कण्ठ्या । उदाहरणम् । तव ओदनम् । 'ओ औ औ' तवौदनम् । तव अपे ओदनम् । तवौदनम् । [illegible] ॥ २३ ॥

ओष्ठोत्वोर्वा ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोः समासे सति सह वा ओ भवति(क) ॥ २४ ॥ बिम्ब ओष्ठ बिम्बोष्ठ बिम्बौष्ठ । स्थूल ओतु स्थूलोतु स्थूलौतु । ॥ समासे किम् ? तव ओष्ठ तवौष्ठ ॥

(क०) सूत्रम्—'ओष्ठोत्वोर्वा' ॥ ओष्ठश्च ओतुश्च ओष्ठोतू तयोः ओष्ठोत्वोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । [illegible] 'स्वरहीनं०' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्ययाः' । ओ प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । 'ओ औ औ' ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः शब्दयोः परयोः ओष्ठोत्वोः [illegible] सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सति ॥ पक्षे 'ओ औ औ' ॥ [illegible] इति सूत्रम् । तत्र ओष्ठोत्वोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवतीति [illegible] ॥ बिम्ब इवे ओष्ठः । बिम्बाकारावोष्ठौ यस्य स बिम्बोष्ठः । यो येन् [illegible] बिम्बौष्ठो वा । अनेन पक्षे अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' । द्वितीये 'ओ औ औ' [illegible] स्थूलौतु । स्थूलमार्जार इत्यर्थः । समास इति किम् ? [illegible] एवं तवौष्ठ ॥ २४ ॥

(ख०) [illegible] । वा आ इति छेदः । [illegible] ॥ २४ ॥

गवादिगणानामोऽक्षादौ वाऽवङ् ॥ २५ ॥ गो अक्ष गवाक्ष । गो इन्द्र गवेन्द्र । गो अग्र गवाग्रम् । गो अजिन गवाजिनम् । [illegible] । [illegible] । अग्र ऊढिनी [illegible] । [illegible] ॥ इति गवादय ॥ अविहितलक्षणत्वयोगो गवादौ द्रष्टव्य ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ।
[illegible] प्राप्ता गवादय ॥ १ ॥

इति स्वरसन्धिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

[illegible]

(च०) गो अर्धिस्य स गवादिस्तस्य गवादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । शिति इति लिङ्ग
लोपस्य' छोर्विसर्ग ' गवादेः ॥ अवणस्य आगम अवर्णागमः प्रथमैकवचनान्तम् । 'छो
विसर्ग ' ॥ अक्ष अर्धिस्य सः अक्षादिस्तस्मिन् अक्षादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरो
हिः' इत्यादिलोपः । स्वादौ ॥' । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'छोर्विसर्गः' सिद्ध
म् । अत्र अकारागमे एव रूपसिद्धिः । वर्णग्रहणं तु विस्पष्टम् । अप्राप्तौ वर्णश्च अवर्णः ।
अकारवत्त्व एव हस्वार्थः । गो अक्षः । अवर्णागम । 'गो अत् 'स्वरहीन सवर्णे दीर्घः'॥
इत्यादिर्म गोवर्म । प्र ऊधे ऊढ़ । अवर्णागमस्य वैकल्पिक सवर्णे दीर्घः सह' किन्तु उ
को' 'ओ औ औ प्रौढ' । एवं प्र ऊढि प्रौढिः । स्व अथ ईरम् । अवर्णागमः । 'अ इ ए
ए ए ए' स्वैरम् । एवं स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष ऊहे ऊहिनो । अवर्णागमः । 'उ आ
'ओ औ औ अक्षौहिणी सेनाविशेषः । 'सा सेनाऽक्षौहिणी नाम खाखाष्टैकद्विकै
(२१८७०) र्गजैः । रथैरेभि (२१८७०) र्हयैस्त्रिघ्नै (६५६१०) पञ्चघ्नैश्च पदा
तिभि ' (१०९३५०) इति ॥ २५ ॥

इति स्वरसन्धि ॥ ३ ॥

(प्र०) गवादेरिति । यद्यपि विस्पष्टागमविधानसामर्थ्याभावादुक्तवत्स्या स्यात्तथापि
गवादेरिति पञ्चमीनिर्देशात् गवादेः परः अवर्णस्य आगमः आगमनं भवति । केचित्तु गवादः
अप्रत्ययो भवति कश्चिद्वर्णस्य परभूतस्य आगमोऽवर्णस्य पूर्वत्वं प्रतीत्यर्थः । तेन गोऽजिनमि
त्यादि सिद्धिरिति व्याचक्षते । अन्ये तु गा अपमित्यागौ कश्चिद्वर्णस्य आगम अकार इ
त्याहुः । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणाद्वाकारशब्दाद्वा गवाग्र गवग्रं इत्यत्र नित्यम् । गवेशः गवीश
इत्यत्र वा । गोऽग्रं गोऽजिनमित्यत्र न किन्तु पक्षान्तरे हस्वप्रकारः । गोऽग्रं गोअजि
नमिति प्रकृतिभावोऽपि । प्रौढ इत्यत्रावर्णागमस्य बहिरङ्गत्वेऽपि प्रथमं सन्धिविधानमास
र्थ्यासिद्धत्वात् । प्रौढः प्रौढि । प्रारौढ । स्वैरम् । स्वैरिणी । अक्षौहिणीत्यादय प्र
योगाः ज्ञेयाः ॥ २६ ॥

इति सारस्वतप्रसादे स्वरसन्धिः ॥ ३ ॥

* प्रकृतिभाव. ४ ॥ *

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ॥

नामी ॥ अदसोऽमी सन्धिं न प्राप्नोति (क)॥१॥ अमी आदित्याः ॥

(क) अथ स्वरसन्धिप्रकरणानन्तरं प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृत्या यथास्थितरूपेण भवनं प्रकृतिभा
व । तत्र हेमसूत्रम् इ—नामीति । [illegible] । तच्च कश्चिद्
विकल्पयन्ति । तेनादस इति लभ्यते । अदसशब्दस्य सम्बन्धी स्वरे परे सन्धिं न प्राप्नोति इत्य । किं
नामीति सूत्रे अदसोऽमीशब्दस्य कार एव सन्धिं न प्राप्नोति सत्यकार । तेन अमुष्मिन् अमी आदित्या इत्या
दि व्यभिचरणम् । अदस इति किम् अमा [illegible] अमी—अमीः [illegible] । अन्यथा
[illegible] अर्थवत्त्वग्रहणे नामपक्षस्येति परिभाषयापि चरितार्थं सूत्रम् ।

अमी अथा ॥ अदस इति किम् ? अमी रागेरनूपान् । अमी अपी अम्यसौ ॥

(च०) अथ स्वरसन्धिप्रसङ्गात् प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृत्यां स्वभावे भवनं प्रकृतिभाव । प्रकृत्यर्थो यावस्थितस्याक्षरस्य भावोऽवस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । सन्धिरोगा अपि स्वरा केचित् प्रकृतिस्था एव तिष्ठन्ति । तस्मात्प्रकृतिरुच्यते । सन्धिरोगा अपि प्रकृतिस्था य तिष्ठन्ति ते प्रगृह्या उच्यन्ते । तत्रादिमं सूत्रम्—'नामी' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यथा०' अमी प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वराः०' मकारान्ताः अपा 'इत्य म' 'अ इ ए परो बहुरो' एकारस्य ईकार । अमी प्रथमैकवचनान्तम् । सौकितकम् । 'सवर्णे० नामाति सिद्धम् । अदस शब्दस्य जसि च अमोऽन्तस्य निरन्तराः न सन्धिं न प्राप्नोति । समासात्,न रागत्रानन्तुरूपा सन्धिरामार्थम् 'अदस' इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र सन्धि । अमी आदित्याः । 'इ यं स्वरे' इति सूत्रप्राप्तावपि सन्धिप्रतिषेध । एवम्—अमी अद्वाः सन्धिप्रतिषेधः । एवम्—अमी एन्त्राः । अमी अथाः ॥ अदस इति किम् । अमा अमौ अम्यमौ ॥ १ ॥

(प्र०) अथेति । प्रकृ दा यथावस्थित स्वरस्य भवनं प्रकृतिभाव इत्यर्थ । नामाति स्वाभोपश्लेषतो वानुवृत्तेन्दुस्य च यथावस्थितत्वकल्पनेन लोकाबादम एवामी शब्दस्य प्रकृतिभावात् "अक्शाथाति मिराशू" इत्यादावमी राग स ऽन्यान्तात्यमी स्वस्य प्रकृतिभावाभाव । वस्तुतस्तु अमा इ इति छन्दः एव च ईकारान्तोऽमीन्यथः । स चादस एव सम्भवति रागिवाचकस्यैव तन्त्रात् । नेति योगविभागाद्धित्यो इति विम्बित्ति इत्यादौ सम्बुद्ध्यावाकारान्तस्यावैदिके इतौ परे वा प्रकृतिभाव । तथैवान्तस्थाम मामेऽसवर्णे स्वरे वा प्रकृतिभाव । वाशब्दादत्र च ह्रस्वत्वमपि वति । चक्री अत्र, चक्रि अत्र, चक्रयत्रेत्यादि । तथाऽग तस्य ऋति परे प्रकृतिभावह्रस्वत्वतद्भावा इति । ब्रह्म ऋषि ब्रह्मर्षिरित्यादयो ज्ञेया । नामीति कृतसन्धिनिर्देशात्सूत्रे सन्ध्यनिषेध ॥ १ ॥

ध्वे द्विवचे ॥ ई च ऊ च ए च ध्वे । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्विवे वर्तमान सन्धिं न प्राप्नोति (क)॥२॥ मणीवादिवर्जनं ।

(क) ध्व द्विवे । इय ऊव एँरास्प हारो रे । एकले द्विगुणस्थायीति नपुंसकस्पति इलोन स च पूवकल्प द । यद्रा यथाचेव पदस्य प्रथम ऽवैभक्तिक निर्देश । ननु धे इत्यत्र इत यथा यत्र कल्पे सा कथम्गेहा भवते कि इत्यकारोकयोमहत्वमुत दीर्घकारोकारयोरिति । उच्यते । एकरस्य सवहनयर्दच योरेवात्र बाधम् । तना कुर्वाणा भिक्षो न तिष्ठाति । ननु कुमारीगार कुमारागारे कन्यागारे बध्या वामित्यर्थे कि सुने इत्यन्ते द्विते वर्तते । तत प्रकृतिभाव स्यात् इति चेत्र इकारादीनां च यत्रा वाचिद्ध । बदच मल्वपतावस्यात्मक कि प्रसक्ति । समासे कृते समुदायस्यैवाथवत्त्वेन पूर्वपरपदयोरनर्थकत्वात् । न प्रकृतिभाव । मन्यवमपि ह्रस्व्यान्तो वके इत्यदावतिध्याप्तिरिति चेत्र । उपस्तस्याभ्यस्त इत्यकारेनाइत्वार्थत्वात् । ननु मणीवान्वेत्यत्र नै स मपूकम मणी इव यादेवन्मात् । मणावपुरुपस्य बने किशो वत्सौ मम इति भारतप्रयोग तु इवार्थे वशब्दो न शब्दो वा शब्द । वा विकल्पावधारणयो इति तथाप च अवयवेन अपीत्यादिवर्थेऽत्र मदप्यवन् इति मेदिनी । द्विवे किम् गौरव । दे । किम् इत्यन्यादिन्यू ।

अग्नी अत्र । पटू अत्र । माले आनय ॥ मणीवादौ तु सन्धिर्भवति—मणी इव मणीव ॥ दम्पती इव दम्पतीव । जम्पती इव जम्पतीव । जायापती इव जायापतीव । रोदसी इव रोदसीव ॥

(च०) सूत्रम्—'ईदूदेद् द्विवचनम्' ॥ ईत् ऊत् एत् इदं प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । द्विवचनं सप्तम्येकवचनान्तम् । अ इ ए इति । इदं द्विवचनं सिद्धम् । ईकार ऊकार एकाराश्च सिद्धा एव गृह्यन्ते । एवं द्विवचने द्विवचनान्तः सन् ईकार ऊकार एकारान्तश्च शब्दः सन्धिं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ मण्यादयो न निषिद्धाः । मणी इव इत्यादीन् शब्दान् वर्जयित्वा । मण्यादीनां तु द्विवचने ईकारान्तत्वेऽपि सन्धिर्भवति ॥ अग्नी अत्र प्रथमा द्विवचनान्तम् । 'इको यणचि' 'सवर्णे०' 'अग्नी अत्र' द्विवचनात् 'ईदूदेद्' इति यणनिषेधः ॥ एवं 'पटू अत्र' यणनिषेधः । माले इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् । 'औङ आपः' इति ईकारः । 'अ इ ए' माले अत्र आनय । ए अय् निषेधः ॥ एवं हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू कुरु अमू इत्यादि ॥ मणीवादिष्विति किम् ?—मणी इव दम्पती इव रोदसी इव सर्वत्र 'सवर्णे०' द्विवेऽपि मणीवादिनिषिद्धत्वात् सन्धिः कार्यः ॥ १ ॥

(प्र०) ईद् द्विव इति सामान्योक्तेः । वचने अग्नीत्यादावपि प्रकृतिभावस्वम् । ईद्द्वयस्य प्रकृतिशब्दविशेषणत्वात् येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तग्रहणे सिद्धे ॥ १ ॥

ओत् निपातः ॥ आकार ओकारनिपात एकस्वरश्च सन्धिं न प्राप्नोति ॥३॥ आ एवं किल तु मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उत्तिष्ठ । इ इन्द्रं पश्य । अ अपेहि ॥

(च०) सूत्रम्— ओत् निपातः ॥ ओत् प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'अवयवा०' । ओत् प्रथमैकवचनम् । सांकेतिकम् । अव्ययवा० । निपातश्च सिद्ध एव इति निपात प्रथमैकवचनान्तम् पाणिनिः । ननु एकस्वरश्चेति च सूत्रे नास्ति कुतो लब्धम् ? तन्मात्रादाकारश्च ओकारे चात्र ओ इति प्रत्याहारग्रहणादिति इति केचित्(क) । ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । आकार ओकार एकस्वरा अत्र निपाता एव गृह्यन्ते आकारपर्यन्तं वर्जिताः । तादृशे स्वरात् च यो निपातस्तस्य आकारान्तस्य सन्धिं न प्राप्नोतीति ॥ १ ॥

(प्र०) ओत् निपात इति । ओ आ ओ औ इति प्रत्याहारग्रहणं द्विवर्णं वा । अवर्णस्य ओकारेण सहोच्चारितं च आ इति प्रत्याहारान्स्यावाचाति । ओकारे अन्तादेश लकारलोपेऽपि च सूत्रस्य उच्चारणसामर्थ्यात् । द्विवर्णस्य कविशेषणत्वमनुमन्तव्यम् । विभक्तिप्रत्ययाभावात् । निपात इति प्रत्येकं सम्बध्यते । आ इति निरनुबन्धग्रहणात् सानुबन्धस्य ग्रहणं न सानुबन्धकस्येति आ ङो न निषेध इति न्यायात् ।

(क) [illegible]

"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्" इत्युक्तं च "ओष्ठमैरेहसे न त्वमामृतादेद्रतोऽखिलैः । आ एव सर्ववेदार्थ आ एव सद्वचो हरेः" इति ॥ एकस्वरत्वादत्र सन्धिप्राप्तावपि पुनरुपादानसामर्थ्यादोकारस्यौकारान्तनिपातत्वम् । अत्रापि वानुवृत्त्या इन् इतौ यति इ इति विति । तस्मादेव चोत्र इतौ दीर्घसानुनासिक इवर्णादिश्च यति उ इति । तथा मय परस्यावानापि वा यति । किंतु अक्त किंयुक्तमित्याद्यूह्यम् ॥ ३ ॥

आमङ्गणादाङो न निषेधः । तथा चोक्तम्––

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥
आकारस्तु निपातो यो ङिदङिद्द्वेधा द्विधा ।
तत्रापि च ङिदाकारः सन्धिं प्राप्नोति न त्वङित् ॥ २ ॥
ओष्ठमैरेहसे न त्वमामृतादेद्रतोऽखिलैः ।
आ एव सर्ववेदार्थ आ एव सद्वचो हरेः ॥ ३ ॥
अहो आहो उताहो च नो हो हहो अथो इमे ।
मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा मताः' ॥ ४ ॥

(च०) तथा ओकार । 'अहो आहो उताहो च नो हो हहो अथो अमी । ओ ओऽप्युक्ताश्च ओदन्ता निपाताश्चाष्टधा स्मृताः' । ओ आ इत्यादिषु निपातरूप ओकारः ... सन्धिं न प्राप्नोति । आ अत्र अहो इन्द्रा । अथा एवम् ई ई इत्यादयोऽपि प्रयुज्यन्ते क्वचित् । ई अच्च । ई ईन ॥ तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः । यद्वा केवलः स्वरमात्र एव न तु हलयुक्तः यथा प्राप्नोति इत्यादिवत् । यद्वा एकस्वर सहशब्दः अकार इकार उकारादीनां निपातरूपाणां यः कश्चित् भवति तादृश एव स्वरः अयोऽपि भवति स न सन्धिं न प्राप्नोति । यथा अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ॥ अ इति निषेधे ... । अपेहि दूरं कुरु ॥ इ इति सम्बोधने विस्मये वा । इ इन्द्रं पश्य ॥ उ इति सम्बोधने ... वा । उ उत्तिष्ठ ॥ [illegible] सन्धिर्भवति । [illegible] 'आ ... ङिदङिद्द्वेधा द्विधा । तत्र यः स्यात् ङित्स एव सन्धिं प्राप्नोति न त्वङित् ।' 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्य[स्मरणयोरङित्'] । ओष्ठमैरेहसे न त्वमामृता[देद्रतो]ऽखिलैः । आ एवं सर्ववेदार्थः आ एवं सद्वचो हरेः ॥ आ [illegible] १-३ इति ईषदर्थे आकारस्य सन्धिः ॥ आ [illegible] । एहि । आ इति इह इत्यत्र क्रियायोगे आकारः सह सन्धिः ॥ आ अमृतात् [illegible] । [illegible] इति मर्यादायाम् । आ इत्यत्र [illegible] । [illegible] ... सन्धिः ॥ [illegible] ... । [illegible] ... [illegible] कथं ।

*एकस्य द्विरुक्तौ इति वर्णद्वयम् । अनित्यमागमशासनमिति 'आमिनः स्वरे' इति नुमागमो न किन्तु क्वौ क्विप् ॥ तथा आ इति आह्वये । आ एवं किल मन्यसे । आ इति वाक्य । आ एवमीतद्वचनमिति स्मरणे । स्मरणोपमितेरर्थः । अतएव आकारः सन्धिं न प्राप्नोति ॥

प्लुतः ॥ प्लुतः सन्धिं न प्राप्नोति ॥४॥ देवदत्त ३ एहि । देवदत्ते अत्र गौश्चरति ॥

(च०) सूत्रम्—'प्लुतः' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'धातिसर्गः' ॥ यत्र प्लुतस्तत्र संधिर्न भवति । भो देवदत्त ३ एहि । का एषा प्रत्युत्पाङ्गी प्रचलितनयना हंसलीला मम स्त्री द्वौ पादौ कुंकुमार्द्रौ कनकविरचितौ नूपुरं शब्दयन्ती । इत्थं मार्गे गता सा बहुकुच मकराबद्धवर्णी स्वयमम्भौ ताम्बूलं वामहस्ते मन्मथनिःश्वसिता गुह्यनाकी विरत ॥' अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तत्र सन्धिर्न । कश्चित्तु सन्धिः । कश्चित्तु 'प्लुतोऽसिद्धौ' इति सूत्रं पठन्ति । तत्र प्लुतोऽपि इतिशब्दे परे सन्धिं प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा ताते ति ॥ देवदत्तेत्यादौ न सन्धिर्भवति ॥ ४ ॥

दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः ॥ दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति(क) ॥ ५ ॥

इति प्रकृतिभावप्रक्रिया ॥ ४ ॥

(च०) प्लुतलक्षणमाह—सूत्रम्—'दूरादाह्वाने०' ॥ दूरात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिरत्' सवर्णे दीर्घः । आह्वाने सप्तम्येकवचनम् । अ इ ए । टिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' इत्यस्यसोरस्य इत्यकारलोप 'धातिसर्गः' । प्लुतः प्रथमैकवचनान्तम् । धातिसर्गः ॥ वृत्तिः सुगमा । प्लुतस्तु [illegible] एव न किन्तु ३ त्रिमात्रः इति प्लुतलक्षणम् ॥ ५ ॥

इति प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

(प्र०) दूरादिति । यद्यपि दूरत्वमनवस्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाधिक्यप्रयत्नापेक्षया यत्र श्रवणं तद्दूरम् । आह्वानस्य रोदनाद्युपलक्षणत्वाद्गाने इत्याद्युक्तिः । तत्र गानरोदनयोः प्रसिद्धम् । विचारे यथा स्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादौ । एवं वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यादयूह्यम् । अग्निमीळे इत्यादि ॥ ५ ॥

इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

(क) दूरादित्यत्र [illegible] ॥ हे [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यपि [illegible] पाठः ।

अथ दूराद्धूते टेः प्लुतः इति मात्रे सूत्रम् अस्य [illegible] दूराद्धूते गाने रोदने विचारे च टेः प्लुतो भवति तेन देवदत्त ३ एहि इति । [illegible] । यथा—[illegible] । यथा च—'[illegible] मम मन्दिरम्' [illegible] । विचारे तु—अथ स्विदासीदुपरि स्विदासीदित्यादौ [illegible] ।

इति मनोरमायां प्रकृतिभावः । ४ ।

"ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्" उदाहृतं च "ओष्णमीषदुष्णं न त्वमामृतादिन्द्रोऽभिजिष्णुः । आ एवं सर्वेश्वरार्थे आ एवं मन्यसे दूरे।" इति ॥ एकस्वरत्वादेव सम्बोधनार्थत्वेऽपि पुनरवग्रहणमवसर्गादोकारस्योकारान्तनिपातस्योपलक्षणम् । तत्रापि चानुवृत्तः । तत्र इमौ यति ञ इति स्थिते । तस्मात् च इमौ दीर्घमात्रानासिक ङकारादि त्वञ्च यति ञ इति । तथा मम यात्व साऽपि वो ञेति । किन्तु तत्र किञ्चिन्मित्याद्युक्तम् ॥ ३ ॥

आग्रहणादाङो न निषेध । तथा चोक्तम्--

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च य ।

एतमात ङित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

आकारस्तु निपातो यो ङिदङिद्द्वतो द्विधा ।

तत्रापि च ङिदाकार सन्धि प्राप्नोति न त्वङित् ॥ २ ॥

ओष्णमीरेक्षसे न त्वमामृतादिन्द्रतोऽभिजै ।

आ एव सर्वेशार्थं आ एव सद्वचो दरे ॥ ३ ॥

अहो आहो उताहो च नो हो हहो अथो इमे ।

मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा मता ' ॥ ४ ॥

(च०) तथा ओकारः । 'अहो आहो उताहो च नो हो हंहो अथो अमी । मो ओऽप्युक्ताश्च ओन्ता निपाताश्चाष्टधा स्मृता ' । आ आ इत्यादिषु निपातरूप ओकारः सोऽपि सन्धि न प्राप्नोति । नो अत्र अहो इशा । अथो एवम् हे हे इत्यनयोरपि प्रगृह्यत्वमिति केचित् । हे अम्ब । ह ईश ॥ तथा एकस्वर एक एव स्वर एकस्वरः । यद्वा केवल स्वरमात्र एव न तु हलयुक्तो यथा प्राग्वत् इत्यादिवत् । यद्वा एकस्वर सहशान्त्र अकार इकार उकाराणां निपातरूपाणां च कश्चिदादौ भवति तादृश एव स्वर अथोऽपि भवति तदा सन्धि न प्राप्नोति । यथा अ अपेहि । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ ॥ अ इति निमर्त्सने । अपेहि दूरी कुरु ॥ इ इति सम्बोधने विस्मये वा । इ इन्द्र पश्य ॥ उ इति सम्बोधने रोषोक्तौ वा । उ उत्तिष्ठ ॥ आग्रहणादाङ उत्तरवर्णेन सह सन्धिर्भवति । उदाहरणं च उक्तम् । 'अत्राकारनिपातस्तु ङिदङिद्द्वतो द्विधा । तत्र च स्यात् ङित्स एव सन्धि प्राप्नोति न त्वङित् ।' 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् । 'ओष्णमेरेक्षसे न त्वमामृतादिन्द्रतोऽभिजैः । आ एव सर्वेशार्थः आ एवं सद्वचो दर ॥ आ ईषदुष्ण ओष्णः ३-३ इति ईषदर्थे आङा सह सन्धि ॥ आ ईक्षसे । एक्षसे । आ इहि एहि इत्यादौ क्रियायोग आङा सह सन्धि ॥ आ अमृतात् आमृतात् । अमृतं मोक्ष मर्यादाऽऽस्य इति मर्यादायाम् । आ इन्द्रत एन्द्रतः । इन्द्रमभिव्याप्येत्यभिविधौ च आङा सह सन्धि ॥ मर्यादा सीमा अभिविधि अभिव्याप्ति । मर्यादा अभिविधिश्च मर्यादाभिविधिः तस्मिन् सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवचनान्त स्यात् ।

'इकस्वे द्विपुरन्ध्री' इति नपुंसकत्वम् । अनित्यमागमानुशासनमिति 'आमिन स्वरे' इति नुमागमो न किन्तु 'करौ ङित्' । तथा आ इति आक्षेपे । आ एवं किल मन्यसे । आ इति वाक्य । आ एवमीश्वरवचनमिति स्मरणे । स्मरणीयमित्यर्थः । अस्मात् आकारः सन्धिं न प्राप्नोति ॥

प्लुत ॥ प्लुत सन्धिं न प्राप्नोति ॥४॥ देवदत्त ३ एहि । देवदत्ते अत्र गौश्चरति ॥

(च०) सूत्रम्—'प्लुत' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्वाविसर्गौ' ॥ यत्र प्लुतस्तत्र सन्धिर्न भवति । भो देवदत्त ३ एहि । का एषा मृगनाक्षी प्रचकितनयना हंसलीला मत्तभो द्वौ पादौ कुंकुमाक्तौ कनकविरचितौ नूपुरौ धारयन्ती । इत्थं मार्गे गता सा बहुकुसुमकलादक्षणौ स्तनाभ्यां ताम्बूलं वामहस्ते मन्मथनिवसिता गुरुशालां विवेश ॥ अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तेन सन्धिर्न । कश्चित्तु सन्धिः । कश्चित्तु 'प्लुतोऽनितौ' इति सूत्रं पठन्ति । तेन प्लुतोऽपि इतिशब्दे परे सन्धिं प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा ताते ति ॥ इत्यन्येषामपि न सन्धिर्भवति ॥ ४ ॥

दूराद्दाह्वाने च टेः प्लुत ॥ दूराद्दाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति(क) ॥ ५ ॥

इति प्रकृतिभावप्रक्रिया ॥ ४ ॥

(च०) प्लुतलक्षणमाह—सूत्रम्—'दूराद्दाह्वाने०' ॥ दूरात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिङसः' सवर्णे दीर्घ० आह्वाने सप्तम्येकवचनम् । च इ ए । टिष्,ल्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' कसिङसोरस्य इत्यकारलोप 'स्वाविसर्गौ' । प्लुत प्रथमैकवचनान्तम् । स्वाविसर्गौ ॥ वृत्तिः सुगमा । प्लुतस्तु द्विमात्रत्रयमात्र एव न किन्तु ३ त्रिमात्रकः इति प्लुतलक्षणम् ॥ ५ ॥

इति प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

(प्र०) दूरादिति । यद्यपि दूरत्वमव्यवस्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाधिक्यप्रयत्नश्रवणेन यत्र श्रवणं तत्रैवम् । आह्वानस्य रोदनादुपलक्षणत्वाद्गाने इत्यादिवृद्धि । तत्र गा नोऽरोदनयोः प्रसिद्धम् । विचारे अथ स्विन्नासीदुपरिस्विदासीदित्यादौ । एवं वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यादयूह्यम् । अनिवोरित्यादि ॥ ५ ॥

इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभाव ॥ ४ ॥

(क) दूरादित्यत्र कम्पमानः हा तात इत्यादौ च अपि स्यात् । टेह्यो: इत्यत्र सार्धेन वक्तव्य ॥ द्वे अत्र दूरत ॥ गणौ समानौ वा । गतौ परे वदन्ति । न तु तेषां । द्विम वस्तु द्विवस्तु द्विम ममुः ॥ इत्यधिक इदं क्वचित् पाठः ।

अथ 'दूराद्दाह्वाने च टेः प्लुत' इति सर्वं सूत्रम् अस्य वृत्तिस्तु—दूरात् हूते गाने रोदने विचारे च टेः प्लुतो भवति । तेन देवदत्त ३ एहि इति । दूरान्मि [illegible] वक्तव्ये न । [illegible] पुरुषेषु वा । तेनाप्ते दूरेऽपि विद्वत्र आहूते प्लुतिः स्यात् । यथा—[illegible] [illegible] इत्यत्र [illegible] [illegible] । यथा च—'कुचैत्य मम मन्दिरम्' इत्यत्र वि [illegible] । [illegible] [illegible] । विचारे तु—अथ स्विदासी दुपरि स्विदासी दित्यादौ इदम् ।

इति सर्वेश्वरस्य प्रकृतिभाव । ४ ।

* व्यंजनसन्धिः ॥५॥ *

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥

चपा अबे जबाः ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्ति अबे परे (क) ॥१॥ षट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा । ककुप् ऐन्द्री ककुबैन्द्री ॥

(च०) अथ प्रकृतिभावकथनानन्तरं व्यञ्जनकार्यमुच्यते व्यञ्जनानां सन्धिः कथ्यत इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'चपा अबे जबाः' ॥ चकारपकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाश्चपाः । चपाशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । 'सवर्णे' सात्विक ॥ अकारबकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारः अबस्तस्मिन् अबेशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ उ ण्' ॥ जकारबकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा जबाः । जबाशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । 'स्वादि०' 'सवर्णे दीर्घः' सिद्धम् ॥ 'चपा जबा अबे' इति वक्तव्ये 'चपा अबे जबाः' इत्युक्तं तेन क्वचित्पदान्तं विनापि जबा भवन्ति । यथा—मद्गुरुर्भगवान्य इत्यादि । तथा क्वचिन्न भवति । यथा—वैवस्वत । सम्भ्रान्त । मरुत्वान् । तडित्वान् । वाचाल । वाचाट इत्यादौ न ॥ अथवा असमासे साक्षादेव पदान्त । समासादौ त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्त इति बोध्यम् । पदान्ते स्थिताश्चपा जबा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण जडदगबा भवन्ति अबे परे । षट् अत्र अत्र वाक् अत्र यथा । उभयत्रापि 'चपा अबे जबाः' इत्यनेन डकारगकारौ भवतः । षस्य ड, कस्य ग 'स्वरहीनं०' षडत्र । वाग्यथा । एवम् अच् अन्ता, अजन्ता । हरित् अश्वः हरिदश्वः । ककुप् एषा ककुबेषा । इति सिद्धम् । दिश अम्बरः । दिश अन्त । अत्र पदान्ताश्रयणात् दिशाम् इति क । पश्चात् 'चपा अबे जबाः' दिगम्बरः । दिगन्त । वाच् ईशः । अत्रापि पदान्ताश्रयणात् 'चोः कुः' पश्चात् 'चपा अबे जबाः' । वागीशः । अबे परे किम् ? वाक् पूतः । षट् कृतिः ॥ १ ॥

(प्र०) चपा इति । यद्यपि रामे चपा इति विशेषविरहे प्राक् इत्याद्यव्ययाने च पदे चपविधानसामर्थ्यादि तत्प्राप्तौ परिशेषात्स्वरस्यप्राप्तौ अबेग्रहणं व्यर्थम् । तथापि चपाच्छः शः इत्युत्तरम् [illegible] । तत्र वाक्श्चोतति इत्यादौ तदभावः । चपानां [illegible] सन्धि [illegible] इति सन्निदिश्यते अनिमित्तमपि पा [illegible] ॥ १ ॥

नमे नमा वा ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा नमे परे नमा वा भवन्ति(ख) ॥२॥ वाक् मात्र वाङ्मात्रम् वाग्मात्रम् । षट् मम षण्मम षड्मम ॥

(क) अत्र 'चपा अबे' इति [illegible] 'चपा अबे जबाः' इति [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । [illegible]

(ख) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मयादि निरवम् । (चिन्मयम्(क)) ॥

(म०) सूत्रम्—'अमे समा वा' ॥ अकारमकाराभ्यां पृथमात्मः प्राकारो म भवति ... अद् । ... अकारमकाराभ्यां पृथमात्मा समा वा । ... प्रथमादूवचनम् । 'सर्वे स्थाविसर्गः०' । वा ... । ... भवति । ... भवति । ... भवति । वाङ्मात्र ... । ... 'स्वाद्यर्थे०' ... । ... । ... । 'स्वाद्यर्थे०' । तत् सर्वं ... । यदि ... पर तु ... समाः स्युः । ... चिन्मयम् ... । ... । ... स्युः । यथा ... ॥ १ ॥

(सं०) अम इति । ... चिन्मयम् । ... इति । तदुक्तम् ... । यदि ... । ... प्रत्ययपदर्णे ... । ... समाः ॥ १ ॥

षपाष्ट्व वा ॥ षपादुपरस्य ष्टकारस्य ठो वा भवति ॥२॥ वाङ्ठर वाङ्ठर वाङ्ठर ॥

(म०) सूत्रम्—'षपाष्ट्व वा' ॥ ... । ... 'स्वाद्यर्थे०' ॥ ... इति ... । 'स्वाद्यर्थे०' 'स्थाविसर्गः' सिद्धम् । षपादुपरस्य ष्टकारस्य ठ=ठकारो भवति वा=विकल्पेन । ... ठकारः । 'स्वाद्यर्थे०' ॥ वाङ्ठर, पक्षे वाकठरः । इति सिद्धम् । ... इति ... न स्यात् ।२।

(सं०) षपादिति । विपरीतनिर्देशोऽसन्देहार्थः । अन्यथा ... इति सन्देहः स्यात् । ... तत्र एव ... । यद्यपि विभक्तिविपरिणामेन ... तथापि विभक्तिविपरिणामस्यानन्यगतिकत्वमाश्रित्य ... इत्येव ... । ... इति ... विभक्तिविपरिणामेन ... समिद्धोऽभिप्रेतं ... सिद्धिः ॥ २ ॥

ह्नो ह्मभाः ॥ षपादुपरस्य ह्रकारस्य ह्मभा वा भवन्ति॥४॥ यद्गंग

(क) ... इति केचित् । ... ॥ ...
... ९८ ।

श्चापरस्तद्वर्गस्य चतुर्थो भवति (क)। तत् हवि तद्धवि + वद्हवि । वाक्+हरि, वाग्घरि वाग् हरि । ककुप्+हास, ककुब्भास ककुब्हास ॥

(च०) सूत्रम्—'हो झभा' ॥ ह इति षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीन०' 'सो विसर्गः' ॥ झभा प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'सवर्णे०' 'सो विसर्ग'॥ यस्य वर्गस्य सम्बन्धी चपा हकारात्पूर्वे भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थाक्षरं हकारस्थाने भवति। यथा ककारात्परस्य हस्य घ। चकारात्परस्य हस्य झ। टकारात्परस्य हस्य ढः। तकारात्परस्य हस्य ध। पकारात्परस्य हस्य भः। 'यद्वर्गस्य चपः पूर्वं हकारात्किल दृश्यते। हस्य स्थाने भवे झभस्तद्वर्गस्य चतुर्थक'। वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति। वाग्रहणात्क्वचिन्नपादनुत्तात्परस्यापि हस्य झभा भवति। समिध् हाम समिद्धामः। हकारस्य ध। 'झबे जबा' इति सिद्धम्। यद्वा क्वचिदनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या। तेन 'वावसाने' इति धकारस्य तकारः पश्चात् 'हो झभा' इत्यादि। एवं तत् हित तद्धित ॥ तत् अग्रे हवि 'हो झभा' इति हकारस्य धकारः पश्चात् 'चपा अबे जबा' इति तस्य द। 'स्वरहीन०' तद्धवि। तत् घृतमित्यर्थः ॥ वाक् अग्रे हरि। हस्य घ पूर्ववत्। 'चपा अबे जबा' इति कस्य ग वाग्घरिः। वाचा कृत्वा हरि सिद्ध इति सिद्धम् ॥ अच् अग्रे हलौ अज्झलौ। षट् अग्रे हलानि षड्ढलानि। ककुप् अग्रे हास ककुब्भास ॥ ४ ॥

(प्र०) यद्वर्गस्य इति। अयं भावः। घोषवत्त्वनादवत्त्वमहाप्राणत्वसोष्मत्वादिधर्मैश्चापचतुर्थैर्हस्यान्तरतमत्वाज्झभोरेवोदित्याग्नौ हस्थाने वर्गचतुर्थविधानार्थमिदं प्रसङ्गाद्वाच्यम्। अत्र निमित्तनैमित्तिकयोर्यथासङ्ख्येनाप्युपपत्तेरिति ॥ ४ ॥

स्तोः श्चुभिः श्चुः ॥ स्तो सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासङ्ख्येन भवतः (ख) ॥ ५ ॥ कस् चरति कश्चरति। कस् शूर कश्शूर। तत् चित्र तच्चित्रम्। तत् शास्त्र तच्छास्त्रम् ॥

(च०) सूत्रम्—'स्तोः श्चुभिः श्चु'॥ स् च तुश्च स्तुः तस्य स्तोः षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' इत्यलोपः। 'सो विसर्गः' ॥ श् च चश्च श्चवः तैः श्चुभिः तृतीयाबहुवचनान्तम्। 'सो विसर्गः' ॥ श् च चुश्च श्चुः प्रथमैकवचनान्तम्। 'सो विसर्गः' ॥ अत्र 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' इति नपुंसकलिङ्गं युज्यते। परं 'छन्दोवत्सूत्राणि' इति शास्त्रमत्वात्पुंलिङ्गत्वम्। श्चुभिरित्यत्र बहुवचनमपर्यासत्वेन योगज्ञापकम्। तेन सकारस्य शकारचवर्गयोग पूर्वे परतः उभयत्रापि सम्बन्धे सति शकारः स्यात् तवर्गस्य

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चाति, कस् शये शूरः इत्यत्रापि शकारः । 'स्वरहीनं०' कश्चाति । कश्शूरः । तत् चित्रम् । तस्य चः । 'स्वरहीनं०' तच्चित्रम् ॥ तत्र अवर्ण तत् शास्त्रम् । इत्यत्रापि तस्य च । 'चराच्छ वा' ॥ कस् छादयति कश्छादयति । अत्र सकारस्य शकारः । 'स्वरहीनं०' ॥ राज् अये ईशा । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' इति तस्य चः । 'वरा अये अथाः' तस्य ञ 'स्वरहीनं०' राजशा ॥ ५ ॥

(प्र०) स्तोरिति । स च श्चुश्चेति समाहारद्वन्द्वः, छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । 'अपि स्वरागमानुशासनम्' इति वा श्चुमात । इतरेतरयोगे वा तत एव वचनव्यत्ययः । यद्यप्युकारान्तत्वेन तोः पूर्वनिपातत्वं प्राप्नोति तथापि शिष्टोच्चारणेन लाघवात्सत्वस्य सो ऽल्पस्वरत्वेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातनियामकस्य दृष्टत्वात्तौ स्वादौ पूर्वम् । यत्तु सा श्चुरस्त्विति तत्पुरुषाश्रयणमिति । तदयुक्तम् । तत्पुरुषे परपदप्राधान्यात्सकारश्चुरेव तवर्गस्य श्चुत्वविधिप्रसङ्गात् । श्चुभिरिति बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण वा । यत्र स्थान्यादेशयोरिव निमित्तनैमित्तिकयोरपि यथासङ्ख्यत्वप्राप्तौ न भवत्यमिति । तदयुक्तम् । तदभावस्य न शादिति निषेधादेव सिद्धेः । निमित्तनैमित्तिकयोर्यथासङ्ख्यत्वाभावात्सकारस्य शकारचवर्गाभ्यां शः एवं तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां चवर्गं इत्यर्थः । श्चाविति वक्तव्ये श्चुभिरित्युक्तिरयवतो याचायाँ ततश्च राज्ञा यज्ञ इत्यादावपि श्चुत्वम् तथि च सिद्धम् कुत्वस्यान्तरङ्गे बहिरङ्गश्चुत्वस्यासिद्धत्वाभाव ॥ ५ ॥

न शात् ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति(क) ॥ ६ ॥ विश्न । प्रश्नः ॥

(च०) सूत्रम्—'न शात्' ॥ न प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' श शादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हसितद् सवर्णे दीर्घ०' शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चत्वं चवर्गो न भवति । प्रश अये न विश अये न रूपद्वयेऽपि चवर्गस्य निषेध । किन्तु 'स्वरहीन०' । प्रश्न प्रच्छने प्रश्न । विश्न विशनाति विश्न । विच्छ गतौ विच्छने विश्न (ख) ॥ ६ ॥

ष्टुभिः ष्टुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च षकारेण टवर्गेण च योगे षकारटवर्गौ यथासङ्ख्येन भवतः (ग) ॥ ७ ॥ कस् षष्ठ कष्षष्ठ । कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते । तत् टीका तट्टीका ॥

(च०) सूत्रम्—'ष्टुभिः ष्टुः' ॥ ष च टुश्च इत्यस्ते ष्टुभिः तृतीया बहुवचनान्तम् । ष च टुश्च ष्टुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्तो०' ष्टुभिरित्यत्रापि बहुवचनमयथा हंसयोगमुक्तम् । स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गयोग षकारटवर्गौ यथासंख्यं भवतः

(क) न शादिति । शात् परस्य तस्य चकारादेशो न स्यात् अत्र शात् परस्य तवर्गस्य चत्वं निषिध्यते । शात् किम् अश्नाति ।

(ख) 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' 'विच्छ गतौ' अनयोः नङ्प्रत्यये रूपे भवतः । किन्तु शब्दे ह्रस्वे सति तस्य ग्रहणम् । यजो विश्वप्रच्छ० । नन्वेतत् कथमेवं न भवतीत्याह ।

(ग) ष्टुभिरिति बहुवचनं व्यक्तिभेदात् टवर्गयोगे विधिरपि भवति । [illegible] ष्टुने इत्यत्र ष्टोःष्टुरिति सूत्रं कृतं वैयाकरणैः । अत्र हि ष्टुरिति सूत्रम् ।

इत्यर्थः । सकारस्य षकारः । तवर्गस्य टवर्गः । कष अग्रे षट । कस् अग्रे टीकत कमत आदि सस्य ष । 'स्वरहीनं०' कष्ट । कष्टीकत—क समर्थो भवतीत्यर्थः । टीकृ गतौ सामर्थ्ये च । तत्र अग्र टीकते, अनेन तस्य ट 'स्वरहीनं०' तट्टीकत । विट् अग्रे ठक पूर्वं 'झसे चपा ०' तत 'ष्टुभि ष्टु' विठ्ठल ॥ ७ ॥

(प्र०) न पीति निषेधात् षापकादथापि सकारस्य षकारस्तवर्गयोगे षकारस्तथा तवर्गस्य टयोग टवर्ग इत्यर्थः । गण पूर्ववत् । 'टीकृ गतौ' इत्यस्य टीकत इति रूपम् ॥ ७ ॥

न पि ॥ षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति(क) ॥८॥ भवान् षष्ठ भवान्षष्ठ ॥

(च०) सूत्रम्-'न पि' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ पि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ षकारे परे तवर्गस्य टवर्गो न भवति । भवान् षष्ठ । अत्रानेन 'ष्टुभि ष्टु' इति प्राप्तस्य टवर्गस्य निषेधः किन्तु 'स्वरहीनं०' इति प्रकृतिभाव एव ॥ ८ ॥

(प्र०) न पीति सप्तमीनिर्देशात् कोष्टा यष्टेत्यादौ पूर्वयोगे ष्टुत्वं भवत्येव ॥ ८ ॥

टोरन्त्यात् ॥ पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति(ख) । षड् नर षण्नर ॥९॥ षट सीदन्ति षट् सीदन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—'टोरन्त्यात्' ॥ टुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' इ इत्यस्य टा । 'ङसिङसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'खार्विसर्गः' ॥ टो अग्र अन्त्य । 'नामि नोर' 'स्वरहीनं०' अन्त्यशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' ॥ पदान्ते वर्तमानो यष्टवर्गस्तस्मात् स्तोः परयोः सकारतकारयोः षकारटवर्गौ न भवतः परं नाम्नवतिनगरीवर्जम् । उदाहरणम् । षट अग्रे नरः । अत्र ष्टुत्वनिषेधः । ततो 'ञमे ञमा वा' 'षट जण' 'स्वरहीनं०' षण्नरः । पक्षे षड् नरः । ना नरौ नराः इति बहुवचनम् । षट् अग्रे सीदन्ति अत्र षत्व निषेधः । नाम्नवतिनगरीवर्जनात् । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः । अत्र 'टोरन्त्यात्' इदं सूत्रं न लगति किन्तु 'ष्टुभि ष्टु' इति भवति । स्वरहीनं०' ॥ ९ ॥

(प्र०) टोरिति । नर इति नृशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तस्य 'ञमे ञमा वा' इत्यतो वानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थितत्वात् षण्णवतिः षण्णगर्य इत्यात्रानिषेधः ॥ ९ ॥

तोर्लि ल॰ ॥ तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति(ग) ॥१०॥ तत् लुनाति

(क) अत्र न [illegible] । पीति [illegible] । पीति [illegible] पूर्वस्य [illegible]
[illegible]

(ख) अत्र [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]

(ग) अत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँल्लिखति । अन्तस्था द्विप्रभेदा' ॥ रेफवर्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥

(च०) सूत्रम्—'तोर्लि ल' ॥ तुइति स्य षष्ठ्येकवचनम् । लिति तुशब्दस्य ङसि ... 'घाविसर्गौ' ॥ तोः अर्थे लीति सप्तम्येकवचनान्तम् । स्वरहीन० नामिनो ... ङि । लः । प्रथमैकवचनान्तम् । 'घाविसर्गौ' ॥ तवर्गस्योदाहरणम् । तत् अत्र लुनाति । अनेन तस्य लकारः । 'स्वरहीनं०' तल्लुनाति । भवान् अत्र लिखति तोर्लि ल' इति सत्य हले पूर्वे अन्तस्था द्विप्रभेदाः । ... द्वारा अन्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः । अथवा वर्णानामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः । ते के ? यर लवाः । ते च द्विप्रकाराः । कथंभूताः ? रेफेण रकारेण वर्जिताः यवलाः इत्यर्थः । कथं द्विप्रभेदा इत्याह—सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र तवर्गस्थाने स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति । नकारस्य सानुनासिकत्वान्नकारस्थाने लकारोऽपि सानुनासिक एव भवति । तेन पूर्वकारस्योपरि अर्धानुस्वारो भवति । 'स्वरहीन०' भवाँल्लिखति सिद्धम् ॥ १० ॥

(प्र०) तोर्लीति । 'तकारोनिर्दिष्टो सह वा प्रवृत्ति सह वा निवृत्ति'' इति प तः स्थानेऽनुवृत्तेः वाक्यपूरणम् । लकारस्य द्वैविध्यात्स्थानेऽन्तरतम इति निरनुनासिकस्थाने निरनुनासिकः सानुनासिकस्थाने सानुनासिको लकार इत्यर्थः ॥ १० ॥

नः सक् छते ॥ नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति(क)॥ ११॥
टिकितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ ॥ टित्वादादौ कित्वादन्ते । राजन् चित्र राजंश्चित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥

(च०) सूत्रम्—'नः सक् छते' ॥ न षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । सक प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे प०' । छते इति सप्तम्येकवचनान्तम् । अ इ व ॥ विवरणम् । नान्तस्य नकारान्तस्य पदस्य छत्र छकारतकारे परे सक् इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । तदाह— टिकितौ०' ट इत् यस्यासौ टित्, क इत् यस्यासौ कित् टित् च कित् च टित्कितौ टिकितावागमौ क्रमेण आद्यन्तयोर्विधेयौ भवतः । टित् आदौ कित् अन्ते इत्यर्थः । अत्र कित्वादन्ते । राजन् चित्रं भवान् तनोति इत्यत्रापि सगागमः । अकार उच्चारणार्थः । एवम् 'सतः शुभिः शु' इति सस्य श । इत्यत्रापि 'स्वरहीनं०' 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्यतु वा' इत्यत्र इत्यादिना ... इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

(क) [illegible]

(प्र०) न समिति । न समिति [illegible] पर्यन्ताः मानि अपदान्तस्य अनुस्वारे विसर्गाः स स्युः । ≍क≍पौ पति विकल्पेन स्≍पाटि-न्, पाहीत्यादि । यथा [illegible] सति सकि [illegible] स्य सार औत्सर्गिकमात्र सादिना [illegible] विसर्गादेशान्तरात् । प्रशान् [illegible] न । [illegible] । पद्मन्त [illegible] वा [illegible] विकल्पेन [illegible] घप च सत्त्व [illegible] इत्यादि यथायथमूह्यम्। प्राकृतः [illegible] इत्यादौ [illegible] रयो द स पर कुप्वुको सतः कप्याव भ इति [illegible] प्राकृत [illegible] इत्यादि ह्येयम् । [illegible] मित्यत्र [illegible] तन्त्रात्वागमात्रः । पदागमान्तद्गुणामूला स्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायात्मस्य पदान्तत्वात् अत एव परत्वात् अनुस्वारस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाच्चतुर्भावात् [illegible] इत्यनुस्वार [illegible] विसर्गो [illegible] ॥ ११ ॥

शे चश्वा ॥ नान्तस्य पदस्य शे परे वा चागमो भवति ॥ १२ ॥

भवान् शूरः भवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्च्शूरः भवाञ्शूरः (क)

(प०) सूत्रम्—'शे चश्वा' । शे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'श इ ए' । चश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हस प०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यया०' । नान्त स्यति । नकारान्तस्य पदस्य श शकारे परे वा विकल्पेन चागमः स्यात् । भवान् शूरः । अत्र 'चशोऽछ वा' इति सूत्रस्य विकल्पेन प्राप्त्यर्थे [illegible] चागम । च । पद यद्यपि [illegible] नस्य न । प्रथमरूपे 'चपाञ्छ वा' इति [illegible] । स० 'स्पर्शादो०' भवाञ्छूरः । भवाञ्च्छूर । भवाञ्च्शूर । तृतीयरूप चागमाभाव भवाञ्शूर ॥ १२ ॥

(प्र०) शे चश्विति । भवान्शूरः इत्यत्र चकि [illegible] नानुस्वारे [illegible] च प्राप्त परत्वादनुस्वारे पि यमा [illegible] नित्य यमाभावात् सकार एव [illegible] बहिरङ्ग [illegible] असिद्धत्वात् । [illegible] संयोगान्तलोपात् भवाञ्छूर इत्यक । ननु [illegible] इत्यादौ चकि [illegible] स्यादिति चेन् । सत्यम् । [illegible] कचित्पूर्वेणापि [illegible] ॥ १२ ॥

ङणनो ह्रस्वाद् द्विः स्वरे ॥ ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे परे पदान्ते (ख) ॥ १३ ॥ प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण् इह सुगण्णिह ।

(क) अत्रार्थ [illegible] श्लोक —

भवा [illegible] [illegible] [illegible] पदपञ्चकम् ।

[illegible] विकल्पनात् ॥

ननु कुर्वन्निति [illegible] इत्यत्र [illegible] परत्वात् [illegible] । सत्यम् । [illegible] तदर्थं [illegible] छत्वे कृते [illegible] -मप्यसिद्धत्वेन ।

(ख) ननु [illegible] पदोते [illegible] । द्वित्वम्

[illegible] ते [illegible]

[illegible] अनवधि [illegible]

राजन् इह राजन्निह । राजन् इदम् राजन्निदम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ङ्णनो ह्रस्वा०' [illegible] प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'व्यविस्मृतौ०' । अथ ह्रस्वात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । [illegible] 'ऊ आ' । द्विः प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यय०' [illegible] स्वरे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । [illegible] निद्धम् । ह्रस्वादुत्तरा [illegible] ङकारणकारनकारान्ते द्विर्भवन्ति [illegible] स्वरे परे [illegible] । अत्र पुनः [illegible] विभक्तिव्यत्ययार्थम् । [illegible] इदम् ॥ [illegible] । राजन् अत्र [illegible] । स्वरहीनं० [illegible] । राजन्निह ॥ १३ ॥

(प्र०) ङ्णन इति । [illegible] पूर्वव्याख्यानम् [illegible] । केचित् पदान्तस्य [illegible] ॥ १३ ॥

छः ॥ ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति (क) ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्—छ [illegible] प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । तव अपि [illegible] । अनेन छस्य द्वित्वम् । [illegible] ॥ १४ ॥

चसे चपा झसानाम् ॥ झसानां चसे परे चपा भवन्ति (ख) ॥१५॥

तव छत्र तवच्छत्रम् ॥

(च०) सूत्रम्— चसे चपा झसानाम्' । चसे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । [illegible] चपा इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । [illegible] झसानामिति षष्ठीबहुवचनान्तम् । [illegible] इति [illegible] । 'स्वरहीनं०' [illegible] सिद्धम् । [illegible] चपा भवन्ति चसे परे । [illegible] । [illegible] इति वचनात् [illegible] । 'स्वरहीनं०' [illegible] सिद्धम् ॥ १५ ॥

दीर्घादपि च पदान्ते ॥ दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति (ग) ॥१६॥

म्लेच्छ म्लेच्छ । ईछ ईच्छ अपि [illegible] दीर्घस्वरान्ताद्वेति वक्तव्यम् ॥

लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया ॥ आङ्माङ्भ्यां च नित्यं वक्तव्यम् ॥ आच्छादयति । माच्छिदत् ॥

(च०) [illegible]—दीर्घादिति [illegible] । [illegible] द्विर्भवति । [illegible] ।

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

(ग) [illegible]

रूप यथा सम्पादम् 'स्वराद्धीने०' इत्येन । 'इत्येन मकारो वा' । इत्यस्मादिति इत्येन । अथवा 'इस्रै गात्रविनामे' । इत्यस्य इति इत्येन । इत्येन । 'ईा कपाटौ ईदेतौ' इति ईदिति । एकमात्राव्यवहति । इतरति । एकत्र । मा भिदत् । मौक्तिक इत्यादी द्वयोर्मध्यस्य छस्य द्वित्वम् ॥ १६ ॥

(प्र०) दीर्घादितीत्यत्रिमकरणविधानस्वरान्तात् आदेशमात्रमामकमात्रस्वरात् दीर्घात् आ मात्रावयवस्वरान्तादीर्घात्परत्वमिति नियमः ॥ १६ ॥

मोऽनुस्वारः ॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदान्ते च (क)॥१७॥ तम् हसति तं हसति । पटुम् वृषा पटुं वृषा कौमारास्त्ववसानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति ॥ अवसाने वा ॥ अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति । देवं देवम् ॥

(च०) सूत्रम्—'मोऽनुस्वारः' ॥ मः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वराद्धीने०' 'लोपः' । मः अग्रे अनुस्वारः प्रथमैकवचनम् । 'पदा०' । मध्ये । 'अतो रुः' 'हशो' 'पदे'नास्य मकारस्य हसे परे, अथवा पदान्ते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम् तम्—अग्रे हसति । पटुम् अग्रे वृषा अमयत्राप्यनुस्वारः । तं हसति । पटुं वृषा ॥ पदान्त इति किम्, गम्यते इत्यादावनुस्वारो न ॥ १७ ॥

(प्र०) अत्रानुस्वारस्य संज्ञापूर्वकस्य मानित्यत्वाज्ज्ञापकात् राजनो समो मस्य ना नुस्वार इति सम्राडित्यादि ॥ १७ ॥

नश्चापदान्ते झसे ॥ मकारस्य नकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे (ख)॥१८॥ यशान्सि यशांसि । पुम्भ्याम् पुंभ्याम् ॥

(च०) सूत्रम्—नश्चापदान्ते झसे'। न षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'स्वराद्धीने०' 'लोर्विसर्गः' । अग्रे च प्रथमैकवचनान्तम् । अव्यया०' 'विसर्जनीयस्य०' 'शतो शुभि चतु' सम्य श । 'स्वराद्धीने०' । अग्रे अपदान्ते । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' 'सवर्णे०' ।

(क) अथ लघुभाष्यम्—

मोम् इति सुम्यताम् । अकारः कथं लोपः । तत परस्यादेश स्यादिति चेन्न मकारपूर्वको विधिरयं यथा स्यादित्यर्थमिदम् । अनुस्वार इति महती संज्ञा । तेन सम्राडिति सिद्धम् । वस्तुतस्तु—मोम् इति कृतु शक्यम् अमृतासो इत्यादिनिर्देशेनानित्यत्वज्ञापनं च सम्राडित्यादि सिद्धम् ।

अत्रेदमवधेयम्—

मोम् इति कृते ओ अम् इत्यादिविधिः म इत्यस्य अथमान्तसमाश्रय ओकारस्य विधेय शङ्कया अभिव्यञ्जनादनुस्वारस्य तदुच्चैर्निराकरणायावश्य वक्तव्यत्वात् ।

यत्तु—अत्र म् इति योगविभागः तेन मकारस्यानुस्वारः क्वचिन्मस्य समागम इति व्याख्येयम् तेन पुंस्कोकिल पुंस्पुत्र इत्यादि सिद्धमित्युक्तम् तन्न पुनोऽवपरे अपे प्रयोगान्तरत्वलाभ इति स्वोक्त्या विरोधापत्तेः ।

(ख) अत्र मकारस्य अनुस्वारः नकारः अत्र च हो झमा इत्यतो हकारोऽनुवर्त्य स च विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यन्तो बोध्यः तेन हनसुवाहि इति ।

[illegible] सम्बन्धेन [illegible] । 'अ ह् ए सिद्धम्' । यकारः पूर्वोक्तस्य । मोऽनुस्वारः [illegible] [illegible] । [illegible] पदान्ते [illegible] वर्तमानयोर्नकारमकारयोः [illegible] परे अनुस्वारो भवति । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । पुम् [illegible] । [illegible] स्वारः । [illegible] । पुंस्यात् । [illegible] ॥ १८ ॥

ञमा यपेस्य वा ॥ अनुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे ॥१९॥ नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च ञमा भासा केन क्रमेण भवन्ति ? अस्य यपस्य सवर्णाः (क) । शान्त शान्त ॥

वा पदान्ते ॥ पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे॥२०॥ तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जानाति तञ्जानाति ॥

यर्ये यर्गान्त ॥ यर्ये परे वर्गान्तो भवति ।२१। वर्गाभाव परूप स्यात् । सयन्ता सँय्यन्ता । सवत्सर सँव्वत्सर यलोक यँल्लोकम् ॥

मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रमं भवन्ति ॥२२॥ किं ह्मलयति किम्ह्मलयति । किं ह्नुते किन्ह्नुते । किं ह्य किंय्ह्य । किं ह्वलयति किंव्ँह्वलयति । किं ह्लादयति किंल्ँह्लादयति (ख) ॥

ङ्णो कुक्टुग्वा शरि ॥ ङकारणकारयो शेषसे परे कुक्टुका वागमौ वा स्त ॥२३॥ प्राङ् षष्ठ प्राङ्क्षष्ठ प्राङ्षष्ठ । सुगण् षष्ठ सुगण्ट्षष्ठ सुगण्षष्ठ ॥ ॥

मः स्वरे ॥ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे ॥२४॥ किं अस्ति किमस्ति ॥

(क) [illegible]

[illegible]

[illegible]

(ख) [illegible]

[illegible]

* विसर्गसन्धिः ॥६॥ *

अथ विसर्गसन्धिरभिधीयते ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे ॥१॥ कः तनोति कस्तनोति(क) ॥

(च०) अथेति । [illegible] विसर्गो सन्धिरभिधीयते [illegible] । द्वौ बिन्दू विसर्गः । सूत्रम्—विसर्जनीयस्य सः ॥ विसर्जनीयस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । [illegible] सः प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] सिद्धम् । विसर्जनीयस्य सकारः [illegible] सकारो भवति । [illegible] यथा—

[illegible] ।
[illegible] स विसर्ग इति स्मृतः ।

उदाहरणम्—कः [illegible] तनोति [illegible] विसर्गस्य सकारः । [illegible] कस्तनोति ॥ १ ॥

(प्र०) विसर्जनीयस्य स इति । [illegible] विसर्जनीयस्योत्तरकाल [illegible] विधिः [illegible] ॥ [illegible] ॥ १ ॥

शषसे वा ॥ विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे(ख) ॥२॥ कः शेते कश्शेते कः षण्डः कष्षण्डः । कः साधु कस्साधु

(च०) सूत्रम्—'शषसे वा' ॥ द्विपदं । विसर्जनीयस्य [illegible] परेषु [illegible] वा भवन्ति । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । कः [illegible] । कः षण्डः कष्षण्डः । कः साधुः कस्साधुः । शेषं [illegible] ॥ २ ॥

(प्र०) शषसे वेति । कः शेते-कश्शेते । कः षण्डः कष्षण्डः । कः साधु कस्साधुरित्यादि । [illegible] ॥ २ ॥

कुप्वोः ≍क≍पौ वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसम्बन्धिनि खसे परे ≍क≍पौ वा भवतः ।३। कपावुच्चारणार्थौ । कः करोति क≍करोति । कः

(क) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(ख) [illegible]

खनति क≍खनति । क पचति क≍पचति । क पठति क≍पठति ॥ क फलति क≍फलति ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'कुप्वोः≍क≍पौ वा' ॥ कुश्च पुश्च कुपू तयोः कुप्वो षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'वचन' 'खराद्दीर्घ०' 'सोर्विसर्गः' । अथ ≍कश्च ≍पश्च ≍क≍पौ । प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'औ औ औ' । वा पृथगेकवचनान्तम् । 'अव्यया' विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गयोः खप्रभृतिनिमित्तवर्णे परे ≍क≍पौ जिह्वामूलीयोप ध्मानीयसंज्ञौ यथासंख्यं वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः—कवर्गे परतः ≍कः । पवर्गे परतः ≍पः । ककारपकारावुच्चारणार्थौ अन्यथोच्चारयितु मशक्यत्वात् । अतो वज्राकारगजकुम्भाकारौ तिष्ठतः । कः अपि करोति । अत्र विसर्गस्य ≍कः । क≍करोति । कः अपि पचति । क≍पचति । एवं क≍खनति । क≍फलति ॥ ३ ॥

(प्र०) कुप्वोरिति । अत्रापि वाग्रहणात्कम्कादिषु≍क≍पयोरभावे औत्सर्गिको स । कस्कादयश्च विहितलक्षणाः प्रयोगतो ज्ञेयाः । कपाविमाविति केवल्याव्यावाकृतिगज कुम्भाकृतिवर्णयोरुच्चारणासम्भवात्करौ उपात्ताविव्यर्थः ॥ ३ ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः ।४। वाचस्पति बृहस्पति तस्कर कारस्कर पारस्कर भास्कर हरिश्चन्द्र । इत्यादि(क)।

(च०) वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः कस्यापि नामप्रतिपादका श ब्दास्तेऽपि निपातात्साधवः निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पति । अत्र 'कुप्वो ≍क≍पौ वा' इत्यस्य प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते । एवं भास्कर । श्रेयस्करः । श्रेयस्कामः । अयस्कान्त । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । तमस्काण्ड । दिवस्पति । नमस्कारः । अहस्कारः । बृहस्पति । तस्कर ॥ शाखान्तरे त्वित्थं द र्शितं प्रक्रियाकौमुद्याम्—'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुडागमस्तलोपश्च ।' तत् अपि करः । अनेन सुडागम । तलोप । तस्कर । बृहत् अपि पति । सकारागम । तलोप । बृहस्पति ॥ चकारात् हरिश्चन्द्रः । मस्करः मस्करी [परिव्राजकवच्यौ] । कास्कान् । कस्कः । कस्कादय । एवमयस्यकपिस्पदधित्यादिषु स्याधाताः सम्य स इत्यादयः साधव सिद्धा एव ज्ञेयाः । यल्लक्षणेनोपपन्नं तत्सर्वं निपातात्सिद्धमिति लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धरूपोच्चारणं निपातनम् ॥ ४ ॥

अह्नो रोऽरात्रिषु ॥ अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्या दिवर्जितेषु परतः ।५। अहः पति अहर्पति । अहः गण अहर्गणः । अहः अत्र अहरत्र । अरात्रिष्विति विशेषणाद्रूपरात्रिरथन्तरेषु न रेफः अहः रात्र

(क) आदिशब्दात्—

कैतुस्कुन । कान् कान—कांस्कान् । कस्क । यशस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्का म्यति । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । अ इ नेतरं वम् । अ व हेतस्थल च र रो । यसत्यादिषु इत्यद ।

अहोरात्रम्। अह रूप अहोरूपम्। अह रथन्तरम् अहोरथन्तरम् (क) ॥५॥

(व०) एतद्—'अहा रात्रादिषु' [illegible] [illegible]। [illegible] विसर्गः। [illegible]। 'विसर्गः' [illegible] [illegible]। [illegible] ... अहर् पति [illegible]। अहर् [illegible] गण। अह इति [illegible]। 'विसर्गः' [illegible]। [illegible] अहर्पति। अहर्गणः। [illegible] [illegible]। [illegible]। अहोरात्रम्। [illegible]। अहोरूपम्। [illegible]। अहोरथन्तरम्। [illegible] इति किम्। [illegible] ॥५॥

(म०) अह इति। [illegible] ... [illegible] अहोरूपम्। अहोरात्र। अहोरथन्तरम्। अहोरूपम् ॥५॥

अतोऽत्यु ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परे (ख)। एदोतोऽत्र। क अर्थ कोऽर्थ ॥६॥

(व०) एतम्—'अतोऽत्यु' [illegible]। अतः पञ्चम्येकवचनान्तम्। [illegible] विसर्गः। [illegible] अति सप्तम्येकवचनम्। [illegible]। अतोऽत्यु [illegible]। [illegible]। उ प्रथमैकवचनान्तम्। [illegible] स्वरे [illegible] दीर्घ० [illegible]। इति [illegible]। अति परतः अकार एव परे इत्यर्थः। [illegible] ... [illegible]। उदाहरणम्—क अर्थे [illegible]। [illegible]। [illegible] कोऽर्थः ॥६॥

(म०) अत इति। यद्यपि क अर्थ [illegible] इति [illegible] प्राप्नोति, तथापि [illegible] ... [illegible]। [illegible] ॥६॥

घ्ये ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति घ्ये परे। क गत को गत। देव याति देवो याति। मन रथ मनोरथ ॥७॥

(क) [illegible] इति [illegible]।

(ख) [illegible] ... [illegible]।

(च०) सूत्रम्—'हशि' ॥ सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ वृत्ति सुगमा । उदाहरणम् । कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य हशे परे उकारः । ततः 'उ ओ' को गतः । देवः याति । 'हशे' 'उ ओ' देवो याति ॥ मनः रथः । 'हशे' 'उ ओ' मनोरथः ॥ ७ ॥

आद्ये लोपश् ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यशे परे । देवाः अत्र देवा अत्र ॥ वाताः वान्ति वाता वान्ति ॥ ८ ॥

(च०) सूत्रम्—आदशे लोपश् ॥ आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः' आत् । अशे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए मध्ये' । 'एपा अये अवा' ॥ लोपः प्रथमैकवचनम् । 'स प से०' ॥ यदि वा अत्र आ च आ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । दस् । 'नपुंसकस्य इति ह्रस्व' । 'ङसिरत्' अवर्णादकाराकाररूपादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अशे परे ॥ उदाहरणम्—देवाः अत्र अत्र । वाताः अत्र वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । देवा अत्र । वाता वाताः ॥ एवं क इह क इह ॥ ८ ॥

(प्र०) आदिति । ननु नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधिर्हेतस्य तस्याऽ सम्भवात्परिशेषादवर्णात्परस्यैवाशादृचनं व्यर्थमिति चेन्नैवम् ॥ ८ ॥

स्वरे यत्वं वा ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं वा भवति स्वरे परे । देवा अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥ ९ ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'स्वरे यत्वं वा' ॥ स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । यत्वं प्रथमैकवचनम् । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनु०' ॥ वा तृतीयैकवचनम् । 'अहवा०' ॥ वृत्तिः सुगमा । यावद्भोरपडे 'आदशे लोपश्' देवाः अत्र अत्र । एकत्र पक्षम्—स्वरादाम०' देवायत्र । अन्यत्र लोपे देवा अत्र ॥ ९ ॥

(प्र०) स्वरे यत्वं स्वरपरावर्णात्परस्यैव विसर्जनीयस्य यत्वविकल्पः स्यात् । अन्यथा हरिरेत्यादौ यत्वविधिप्रसङ्गात् ॥ ९ ॥

भोस ॥ भोम् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यशे परे । भो यदि भगो नमस्ते भगो नमस्ते । अघो याहि अघो याहि ॥ १० ॥

च०

(। 'स्वरहीनं०' 'या

[illegible] आपद्यमदृगत प्रत्याहारः

नो

। हे भगो हे

। सर्वत्र 'आत'

'प्रत्याहारेण

[illegible] ॥ १० ॥

नामिनो रः ॥ नामिन परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अच परे(क) । अग्नि अत्र अग्निरत्र । वटु यजते वटुर्यजते ॥ ११ ॥

उपधो रो लुपे । उपधो विसर्जनीयस्य रेफो भवति लुपे परे । [illegible] ॥ १२ ॥

([illegible]) सूत्रम्—नामिनो रः ॥ [illegible] । उदाहरणम्—[illegible] ॥ १३ ॥

([illegible]) नामिनः इति । [illegible] ॥ १३ ॥

रेफप्रकृतिकस्य लोपे वा ॥ नामिन परस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य लोपे परे वा रफो भवति(ख) । गी पतिः गीर्पति गोऽपति । धू पति धूर्पति धूःपति ॥ १४ ॥

([illegible]) सूत्रम्—रेफप्रकृतिकस्य ॥ [illegible] विसर्जनीयस्य वा रेफो भवति [illegible] । उदाहरणम्—गिर् [illegible]

(क) [illegible]

[illegible]

[illegible]

(ख) रेफप्रकृतिकस्य [illegible]

गीः । 'रेफप्रकृति०' अनेन एकत्र रेफः । 'नामिनो रः' 'ऊष्मसु विसर्ग०' । अन्यत्र 'कु-प्वोः ≍क ≍पौ वा' गी≍पतिः । गीःपतिः । गीर्पतिः । एवं कतमाम् । एवं धूर्पति धू≍पति धूःपति इत्यादि ॥ १४ ॥

(प्र०) रेफप्रकृतिकस्ते यत्र धातोरन्त्य उच्चरितनाशप्रतिनिधाव...विसर्गः ... सोऽयं ... । धातुरूपेणोच्चारात् । इत्यादावुपमो... ॥ १४ ॥

रः ॥ रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयस्य रेफो भवति अघे परे । प्रातः अत्र प्रातरत्र । अन्तः गतः अन्तर्गतः ॥ १५ ॥

(च०) सूत्रम्—रः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'रसोर्विसर्गः' रेफप्रकृतिको रेफोत्पन्नस्य विसर्जनीयस्य रो भवति अघप्रत्याहारे परे उदाहरणम्—प्रातर् अत्र । अन्तर् अघे गत । उभयत्रापि 'रसोर्विसर्गः' । ततः 'रः' इत्यनेन भवति रेफः । 'स्वरहीनं०' प्रातरत्र अन्तर्गतः । अन्तर्गतः । एवं कः गतः स्वर्गतः । पुन आगत पुनरागतः ॥ १५ ॥

रि लोपो दीर्घश्च ॥ रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः (क) । पुनर् रमते पुना रमते । शुक्तिर् रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति ॥ १६ ॥

(च०) सूत्रम्—रि लोपो०' ॥ रि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विसर्गः' । अघे दीर्घ । प् ष् । 'इउ' 'उ आ' । दीर्घ प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विसर्गः' । दीर्घः अघे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' प्राक् 'विसर्जनीयस्य स' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' सिद्धम् । सूत्रं चतुष्पदम् । रेफेति वृत्तिः ... पुन अघे रमते । 'रः' इति रेफः । 'रि लोपो०' इति रलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । ... इत्यस्य ना । शुक्ति अघे रूप्यात्मना भाति नामिनो रः' 'रि लोपो०' इति रलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । शुक्ती रूप्यात्मना भाति । शुक्ति रजताकारेण भासत इत्यर्थः । एवं हरी राजते । शम्भू रमते ॥ १६ ॥

सैषाद्धसे ॥ सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे(ख) । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥ १७ ॥

(च०) सूत्रम्—'सैषाद्धसे' ॥ स च एष च सैष तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हसि रद्' 'सवर्णे०' । हस सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' मध्ये । हो शमा' 'उपा' अघ०' । अत्र समास कृत 'तदेतदोर्हसे इति सम्भवेऽपि 'सैषाद्धसे' इति यत्सूत्रं कृतं तत्तच्छब्दैरेतैः सह पृथक् । न स असः इत्यादौ हसे परे विसर्गलोपप्राप्तिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः—स इति पृथक्पदं पञ्चम्येकवचनान्तं सानुनासिकम् । एषात्पञ्चम्येकवचनम् । हसे सप्तम्यन्तम् । स एषात् इत्यत्र 'आद्ये लोपश्' इति विसर्गलोपं विधाय पश्चात् 'ए ए ए' ॥ १७ ॥

(क) अथ सूत्र चकारः विषयये लौप दीर्घयो समुच्चयस्य द्योतकः ।

(ख) सैः इति एष इति च कृतोत्वस्य तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य चानुकरणम् अनुकार्यानुक-

(प्र०) सैषादिति । सश्च एषश्च सैष तस्मात् । अत्र यद्यपि सःएतदोर्ग्रहणे विस र्गस्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावात्तेनेदं न इति स्यात् तथैतेस्यादिमापि श्यापशासिश्च सकारश्च सश्च इतरमाद्यन्तं सो नः पुन पदान्ते पद् तस्य पुनः इ यद्यपि लोप प्रसङ्गस्तथापि विसर्गस्य कृतान्तस्यादिनिर्देशात्प्रापकात् येन सोऽन्त तत्सादृश्ययोग्यो यत्न इति विज्ञापने तत्र इत्यादौ तच्छब्दपरत्वाभावान्न लोपः । अनुवृत्तेरसः शिव इत्यादौ नन्समासेऽपि न ॥ १७ ॥

सैषादिति संहिता—

> ' सैष दाशरथी राम सैष राजा युधिष्ठिर ।
> सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबल ॥"

इत्यादौ पादपूरणे सध्यथा ज्ञेया ॥

(च०) अन्यत्र लोपसि कृत संधि कथं कृत इत्यपेक्षायामाह—सैषादिति संहि तेत्यादिना । तद् एतद् उभयत्रापि प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्यदादेः स्यादा' इति द लोपः । 'स्त' इत्युभयत्रापि सन्ध स । एष इत्यत्र क्विप्त्यः स० 'सादिसः' सोऽनयोर्विसर्गाभ्यां लोपत्वाद्ग्रहणानित्यर्थः । शेष कारणम् । उदाहरणम् । सः अपे त्यति । एषः अग्रो हसति । उभयत्रापि 'सैषाद्गत' इति विसर्गलोपः । 'सैषादसे इति सूत्र अनुवृत्त्या कर्तव्य सैषादिति सप्तमन्ते वा अथ मात्रा अकारकारयो 'ए ऐ ए' इति संहिता सन्धिदर्शिता सा सपदान्तयोः 'सैष दाशरथीराम ' इत्यादि महाश्लो कपादपूरणार्थम् लोपसि कृतेऽपि यः 'ए ऐ ए इति सन्धिर्भवति तज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः—सैष सः अग्रा एष 'मादय लोपत् 'ए ऐ ऐ इति सन्धिर्भवति । एवमग्र पादत्रयेऽपि । स एषः दाशरथिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । दशरथपुत्रो रामो वर्तते । स एषः युधिष्ठिरो राजा युधि संग्रामे स्थिरः युधिष्ठिरः । किमात्मकः स कृतस्य इति न्यायम् 'युधिः । एषः स एष कर्णः राजा महात्यागी महादाता वर्तत । स एव भीमा भीमः पाण्डवः महाबल अतिबलिष्ठा वर्तत इत्यादि । अर्थः सुगम । इत्यादौ पाद पूरणे सन्धयो । पादपूरणे या सन्धिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा ॥

(प्र०) बालानां कण्ठ यैव लोपादिति वाक्ये शिरप्रयोजनमाह ॥ सैषादि सोत्यादि ॥ सैषादिति संहिता । सा इत्यादौ सन्ध्यर्थेऽत्रव । लोपेऽपि पूर्वं सन्धि रिति सन्धिनिषेधात्सन्धौ सति पादपूरणमन्यथा निर्देशात्सन्धिरित्यर्थः ॥

यदुक्तं लौकिकार्थेऽत्र मद्वेद यदुल भवेत् ।
सेमा भूरुपादवे सोपामित्यादीनामदुष्टता ॥२॥

(च०) पुनर्वैदिकप्रयोगविशेषमाह—यदुक्तम् । अन्युत्पत्तिसिद्धास्मिन् शास्त्रे लौकि काय प्रयोगाय व्याकरणप्रसिद्धाराधनार्थं सूत्रादि तत्र तु इति बहुलमन्यथा भवति

[illegible]

अनिश्चितं विभजनतया भवन् । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्--स अपि इमाम् । 'आद्देवे लोपः' 'अ इ ए' भूमि अपि आदद उत्तमवाक्यवचि नामि नोऽपथ्ये विसर्गलोपः । तत्र इय स्वरे भूम्यादे ॥ स अत्र उपाम् । 'आद्देवे लोपः' 'उ ओ' ॥ इत्यादीनामार्षप्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टत्वा न दोष इत्यर्थः । स इमां भूमिमनुनाद् भूमेश्च रममादद्दे । तत्र स उपा गामानयामास ॥ १ ॥

(प्र०) यदि पुनः सवत्रिरपि नियमो नास्तीत्याह यदुक्तमिति । स इमां भूमि आदद स उपा इत्यादौ सन्धिः नामिन इति योगविभागात्क्वचिन्नामिन परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्चित्सन्धिः । भूमात्यमा लुप्ता । बहुलग्रहणात् लोपः इति बहुलमिति ॥ १ ॥

क्वचिन्नामिनोऽपि लोपश्च् । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य क्वचिल्लोपश्च भवत्यचि परे । भूमि आददे--भूम्याददे ॥१८॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥१॥

(च०) बाहुलकं कतिविधमित्याह--क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्याप्यसम्भवत सूत्रस्य प्रायणं प्रवृत्तिः प्राप्तिः । यथा 'लोपे शि पुनः सन्धिः' इति निषिद्धस्यापि 'अ इ ए' इति सन्धेः प्राप्तिः । क्वचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्रवृत्तिः । कथितस्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमि अपि आदद इत्यत्र 'नामिनः र' इत्यस्याप्राप्तिः । क्वचिद्विभाषा विकल्पः यथा [illegible] इत्यादि । [illegible] क्वचिद् [illegible] भवति यथा--भूमि आदद अत्र विसर्गलोपरूपं कार्यम् अन्यदेव भवति । एवममुना प्रकारेण विधेः शास्त्रसूत्रस्य विधानं कार्यं बहुधा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुलकं वैदिकप्रयोगे चतुर्विधं वदन्ति कथयन्ति । बुधा इत्यध्याहारः । वैदिकं चतुर्विधम् ॥ १ ॥

(प्र०) तत्स्वरूपमाह ॥ क्वचिदिति । [illegible] । सूत्रं बहुलमेव बाहुलकम् ॥ १ ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥२॥

(च०) अथ लौकिकप्रयोगाः कतिधा भवन्तीत्याह-- वर्णागम इत्यादि । एको वर्णागमः । द्वितीयो वर्णविपर्ययः । पूर्वोक्तवर्णानामन्यस्थाने पश्चाद्वर्णानां पश्चात्स्थाने पूर्ववर्णानां वर्णविपर्ययः । पुनर्द्वौ अपरौ भवतः । कौ तौ ? वर्णविकारनाशौ । पूर्वस्य वर्णस्य विकारः अन्यस्वरूपत्वं विकारः । वर्णस्य नाशः नाशः । वर्णागमनाशौ विकारसहितौ वर्णविकारनाशौ । [illegible] धातोः [illegible] वर्णविकारवर्णनाशान्वितौ कृत्वा पुनर्धातोरर्थातिशयेन च कृत्वा धात्वर्थातिशयेन अतिशयेन अधिकेन [illegible] वा [illegible] पञ्चविधं निरुक्तं [illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ ३ ॥

(म०) [illegible] । वर्णागम इति । [illegible] ॥ ३ ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ।
षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥४॥

(प्र०) [illegible] । अथ लौकिकः प्रकारः कतिपय [illegible] -वर्णागम इत्यादि । [illegible] इति [illegible] । हिम इति [illegible] । [illegible] पृषोदर [illegible] ॥ ४ ॥

(प्र०) [illegible] इति । [illegible] पृषोदर [illegible] ॥ ४ ॥

वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ।
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ५ ॥

विष्कम्भेनेन विष्कम्भनन । पुन शेष चित् पुनश्चित्तरम् । पृषत्
उदर पृषोदरम् ॥

आत्वमस्योः ॥ आकारे स्वरे च परे विसर्जनीयस्य सह उ
क्वचिद्भवति । मृद आ स्मा मृदास्मा ॥ १० ॥

॥ इति विसर्गसन्धिप्रक्रिया ॥ ६ ॥

(म०) [illegible] । [illegible] धातोरतिशयेन [illegible] । मयूरभ्रमरादिषु मयूर भ्रमरः [illegible] । मयूर [illegible] भ्रमर [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* [illegible] ७ * ।

अथ विभक्तिविभागः [illegible] । [illegible] ॥

([illegible]) [illegible] । [illegible] ॥

([illegible]) अथ [illegible] । [illegible] ॥

विभक्त्यन्तं पदम् ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ १ ॥

([illegible]) [illegible] — [illegible] — [illegible] पदम् ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ १ ॥

([illegible]) [illegible] । विभक्ति [illegible] ॥ १ ॥

अविभक्ति नाम ॥ विभक्त्यादिनं धातुवर्जितं [illegible] नामोच्यते ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् (क) ॥ २ ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

(क) अविभक्तीति । ननु [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] — विभक्त्यादिनमिति । [illegible] ।

(च०) नामसंज्ञामाह—सूत्रम्—'अविभक्ति नाम' ॥ नास्ति विभक्तिर्यस्य तद् अविभक्ति प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसका०' सलोपः । नामेति नामन् शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् 'नपुंसका०' 'नान्तो नो०' अनेन लोपः सिद्धम् । द्विपदम् । विभक्त्या रहितं धातोरन्यदि पृथगर्थवदुक्त शब्दस्वरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम कथ्यते । शब्दरूप नाम्ने सुप्ते दत्त्वापि नामसंज्ञा स्यादविभक्त्यवयवविभक्त्यादि । तथा सति धातावतिव्याप्तिवारणार्थं धातुवर्जितमिति । तथा सति निरर्थकस्य वन् इत्यादि वर्णानामस्य वारणार्थमर्थवदिति । [illegible] नामाकथते ॥ स पुनः कृत्तद्धितसमासाः सविभक्तिका अपि नामसंज्ञा स्युः कचित् स्याद्वा । कृत्तद्धितसमासाश्च । [illegible] धातवश्च [illegible] नामसंज्ञका भवन्ति इति । केचिदिति पाणिन्यादयो वदन्ति यत्ते सोऽपि प्रातिपदिकसंज्ञका नामसंज्ञका कथ्यन्ते । तस्मात् प्रातिपदिकमिति नाम [illegible] कृत्तद्धित समासान्तदिनयोः पक्षान्तरे नामसंज्ञक भेदमाः ॥ २ ॥

(प्र०) नामसंज्ञामाह । अविभक्ति इति । 'नहतो द्विविधौ ज्ञेयौ पर्युदास प्रसज्यकौ ॥ पर्युदासः सदृग्ग्राही निषेधः प्रसज्यक' ॥ इति द्विविधो नञ् । तत्र "प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ॥ पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" ॥ इति नाम [illegible] प्रधानत्वात्पूर्वपदस्य पर्युदास । तत्र भवति पुनरस्य सदृशेऽर्थे इति [illegible] वर्तमान अविभक्ति [illegible] । [illegible] रूपं [illegible] । तत्र कुर्वे कृञ् अदन् इत्यादौ विभक्त्यन्तत्वेन नाम संज्ञाया [illegible] । अर्थवद्ग्रहणेन धनं वनमित्यादौ [illegible] भावः । अथ नामत्वेन विभक्त्युत्पत्तौ विभक्त्यन्त्यसंज्ञाभावान्न स्यादिति वाच्यम् । [illegible] नामसंज्ञाया अभावात् । तत्र तत्र इत्यादौ [illegible] तथैव [illegible] । [illegible] [illegible] । अत एव देवः [illegible] । कृत्तद्धितेति । कचिदित्यस्यार्थमाह । अर्थवत इति [illegible] । अथ [illegible] विभक्त्यन्तत्वेन नामसंज्ञा न स्यात् तथापि [illegible] । [illegible] ॥ २ ॥

तस्मात् सि औ अस् अम् औ अस् टा भ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् (क) ॥ तस्य सञ्ज्ञा ... स्यादय-

---

(क) [illegible]

[illegible]

सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सि ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो देवशब्दः । देव सि इति स्थिते । इकार उच्चारणार्थः सेरिति विशेषणार्थश्च ॥ ३ ॥

(च०) सूत्रम्—'तस्माद्यावत्सुप्' ॥ तत् पञ्चम्येकवचनम् । 'त्यदादेः०' इ लोपः । 'ङसिरत्' 'अत इति स्मडागमः' । 'सवर्णे०' ॥ सिश्च, औश्च जस् च, यावत्सुप् च प्रथमाबहुवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । यद्वा तस्मादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अग्रे सि औ जस् इत्येकविंशतिरपि साङ्केतिकप्रथमैकवचनान्तानि पदानि । एवं द्वाविंशति षट् सूत्रम् । अष्टपदमित्यपि कश्चित् । सुप् इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां सु औ जस् इति प्रथमैकवचनस्यापि सु इति संज्ञा तस्मादन्यथाभावार्थं सुप् इत्याहारार्थश्च । अत्र तु सन्तु लोपार्थ एव । तस्मान्नाम्नः परा एता पूर्वोक्ताः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्र सि औ जस् प्रथमा । अम् औ शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ङि ओस् सुप् सप्तमी । एकैकस्या विभक्तेस्त्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि नाम्नि सप्तसु विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्वविवक्षायामर्थमात्रस्य [illegible] वक्तुमिच्छा क्रियते यत्र, तत्र प्रथमैकवचनं सि आयाति । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिवु क्रीडायाम् । दीव्यतीति वा । 'पचिनन्दिग्रहा' ०' इति अच्प्रत्ययः । गुणः । देव इति जातम् । तत्र देव सि इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः सर्वदा । 'सेः' इति सूत्रे विशेषणार्थश्च । इत्संज्ञत्वात् इकारलोपः । देवस् इति स्थितम् ॥ ३ ॥

(प्र०) नामसंज्ञाप्रयोजनमाह । तस्मात् इति । द्विपदमष्टपदं वा द्वाविंशतिपदं वा । तत्र सप्तत्रिकस्य क्रमशः प्रथमादिसप्तम्यन्ता संज्ञा । तत्राप्येकैकस्य क्रमेणैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा लोकसिद्धा एव । प्रथमैकवचने सिरित्यादिना तत्र तत्र वक्ष्यति । अत्र च लिङ्गार्थे प्रथमेत्यभिनवाक्यत्वात् । तत्रापि स्याद्युक्तम् । अर्थमात्रस्य कारकविशेष विवक्षायाम् [illegible] लिङ्गार्थमात्रे विवक्षाया प्रथमा । तत्रापि तदनैक्ये एकवचनम् ॥ ३ ॥

स्रोर्विसर्गः ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च । चकारात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः । देवः ॥ ४ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्रोर्विसर्गः' ॥ स् च र् च स्रौ तयोः स्रोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'वपावाहानि०' स्रोर्विसर्गः ॥' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' इति द्विपदम् । सन्धे- 'आमिना०' । सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्न [illegible] रसे परे । चकारात्पदान्ते तु धातुनाम्नोरुभयोरपि ॥ नाम्नः सकाररेफयोः रसे पदान्ते च विसर्गो द्विः । चकारात्पदान्ते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गादेशः—यथा अचकाः । अबिभः ॥ रसे परे धात्वर्थे—यथा [illegible] विमर्दीत्यादौ । अनेन विसर्गः । देवः इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(प्र०) स्रोर्विसर्गः इति । अत्र चमो रस इत्यतः रस पदान्त इत्यधिकारः [illegible] इत्यनुवर्तते । तत्राधातो रसे पदान्ते च धातोश्च पदान्ते

एव विसर्ग इति विवेकः । तत्राकारान्त अविभ इत्यादौ भवति यदि सोऽविभक्तिरवादौ । यथा । कातन्त्र इति इत्यत्र वाचारिति वाक्यविभागे सोऽविसर्गः पदान्ते यति सम्बन्धा देवस्वसेदम् ॥ ४ ॥

द्वित्वविवक्षायां औ । 'औ औ आ' देवौ ॥

(च०) द्वित्वविवक्षायाम् औ । द्व्यर्थेयुक्तिङ्गा यत्र द्विवचने तत्र द्विवचनम् । यथा देवश्च देवश्चेत्येकदेव, सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति । देव औ इति स्थिते । औ औ औ देवौ ॥

(म०) द्वित्वविवक्षायाम् अर्थमात्रद्वित्वविवक्षायामित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥

बहुत्वविवक्षायां देव जस् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणार्थः । अकारस्य सञ्ज्ञायां तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गौ । देवाः ॥

(च०) एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बह्वर्थानुक्तौ प्रथमाबहुवचनम्—जस् । जकारो जसीति सुपविशेषणार्थः अन्यथा अस्त्युक्तमाने शसश्चेत्यत्र ईकारः स्यात् । जकार इत्संज्ञकः । देव अस । 'सवर्णे०' 'ख विसर्गः' देवाः ॥

अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिदत्यल्पश्छन्दसि ॥ कित्वादन्ते । देवासः । ब्राह्मणासः ॥ ५ ॥

(चि०) विशेषमाह—'अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद्भवत्यल्प' ॥ क्वचित्प्रयोगान्तरे अकारात्परस्य जस असुक आगमो भवति छन्दसि वेदे विषये । देव अस । अनेन असुक आगमः । कित्वादन्ते । 'स्वाद्येषे' इत्यादिना । 'सवर्णे दीर्घः' देवासः ॥ ५ ॥

(म०) अकारादिति । असुक विकल्पविधौ "बहुलमाख्यातमुक्तौ मूर्ध्नान्त इत्यस्येव न्यायः" इति वचनादिग्रहः । सामान्यतो विधानं वाऽन्ते वा हि विशेषाभावऽपि विकल्पं मध्यविधिविधानसाध्यम् । न च विधानसामर्थ्यं च भवेन स्यादिति वाच्यम् । तन्त्र अधोयान्तकार्यविदीर्घविधयो निरवकाशत्वप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्शसोरस्य ॥ समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति यथासङ्ख्यम् । देवम् ॥ पूर्ववत् देवौ ६॥

(च०) कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयैकवचन देव अम । सूत्रम्—'अम्शसोरस्य' ॥ अम् च शस् च अम्शसौ तयोः अम्शसोः । अम्शसोरन्यस्य पदद्वितयस्यान्तम् । स्वरलोपः 'ख विसर्ग' अस्येति षष्ठ्यन्तपदान्तम् । 'अनन्तरस्य' 'आनिर्देशे' निर्दिष्टस्य । समानात्परस्य अम्शसोरकारस्य लोपो भवत्यधिकारात् । अधिकारात् समानादि स्वर्थे । अनेन अकारलोपः । 'मोऽनुस्वारः' देवम् ॥ देवौ पूर्ववत् ॥ ६ ॥

बहुवचने देव शस् इति स्थिते । शकारोऽनुबन्धः 'श सि' इति विशेषणार्थः ॥

( ) [illegible] । इत्यस्य [illegible] । 'अमृशसो [illegible]' ॥

सो नः पुंसः ॥ पुंलिङ्गात्परमानाद्युत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति(क) ॥ शसि ॥ शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ यदादेशस्तद्वद्भवति ॥ देवान् ॥ ७ ॥

( ) पुंसः—सो नः पुंसः ॥ [illegible] ॥

( ) [illegible] ॥ ७ ॥

सुः देवस्य टा इति स्थिते । टा इत्यस्य 'इन' इति विधीयते ॥

( ) [illegible] ॥

टेन ॥ अकारात्परस्य टा इन भवति । 'अ इ ए' देवेन ॥ ८ ॥

( ) सूत्रम्—टेन । [illegible] ॥ ८ ॥

भि ॥ अकारस्य आ भवति भकारे परे(ख) । देवाभ्याम् ॥ ९ ॥

( ) [illegible]

[illegible]

[इ]ह सम्प्रयेकवचनान्तम् 'स्वादीमि०' 'सुपा भवे जया' ॥ 'बाह्य' इति सुपादाकारस्या-
[नु]वृत्तिः ॥ केचित्तु 'सानि' इति पठन्ति । तस्मिन् सा सप् भि इति श्रीणि पदानि । अ-
[का]रस्य स्वादिविभक्तिसंबन्धिभकारे परे आकारो भवति । देवाभ्यामिति सिद्धम् ॥ १० ॥

देव भिस् इति स्थिते ॥ अभ्य ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्या-
कारो भवति । 'अ इ ए' वृद्धिविसर्गमीयौ । देवे ॥ ११ ॥

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः ॥ देवेभि ।
कर्णेभि ॥

(प्र०) तृतीयाबहुवचने देव भिस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'अभ्य' ॥ अपदा । 'अभ्य'
अ् भि अ त्रिपदम् । भ् षष्ठ्येकवचनान्तं साहेतिकम् । भि षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ।
अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्वादि०' 'इवे अपा' इति भस्य वा । इ थं स्वरे 'स्वर०'
इति सूत्रसाधना । वृत्ति स्पष्टा । देवौकग्रहणेन हेतिग्रहणं तेन भि इत्युक्ते भिसो
ग्रहणम् । एवं अकारेकारौ विश्लेष्य वियोज्य इकारात्पूर्वे अकारे विधाय पश्चात् भस्य अः
'अ इ ए' एद् ऐ 'ओवि०' दवैरिति सिद्धम् । अत्र तु भिस् एस् इति सूत्रकरणं युक्तम् ।
अकारस्य भिसि परे छन्दसि वैदिकोदाहरणविषये एकारो वक्तव्यः । देवेभि, कर्णे-
भिरिति वैदिकप्रयोगः ॥ ११ ॥

(म०) अभ्य इति । भि अ इति छेदः । एवैव देवा अपि संज्ञोभो भवन्तीति व्यापाद
सत्यभामा सत्येतिवत् भीम भीमसेनेन ज्ञायते । वैयरीत्यं कायवार्थम् । केचित्तु अभ्य इत्येव
पठुः । तस्य च भि अ इति छ । । भीति स्थानसमो तत्र व्यवस्थितविषयविधेः व्यामि
वाधम्याभ्यामिति निर्देशाज्ज्ञापकाद्वोक्यात्व परिस्वापाभिसो भकारस्थाने एकारा,स
इत्याहुः अन्तरङ्गत्वेनादौ प्रत्ययकार्यम् । भवसिद्ध बहिरङ्गमिति व्यायादन्तरङ्गे एकारे
क्रियमाणे बहिरङ्गोऽकारादेशोऽसिद्धः स्यादिति चेत् । नाजानन्तर्ये बहिरङ्गत्वमसिद्धमिति
प्रतिषेधात् ॥ ११ ॥

चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थ सर्वत्र ॥
ङेरक् ॥ अकारात्परस्य ङे इत्येतस्याऽऽगमो भवति(क) । कित्वाद् ते । 'ए
अय्' 'सवर्णे दीर्घः' ॥ देवाय ॥ देवाभ्याम् ॥ १२ ॥

(प्र०) प्रत्यक्षत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते ङकारो ङित्का-
र्यार्थ इत्युक्तम् । सर्वत्र ङेकारितस्त्विति इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'ङेरक्' ॥ ङ षष्ठ्येक-
वचनान्तम् । 'कित्वाद्न्तस्य' इत्यकारलोपः । 'ङ'त्विसा ॥ अक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हल
ङ्याः से०' 'आदिनाद०' 'खवसाने०' सिद्धम् । अकारात्परस्य ङेरकस्य आगमो भवति ।
कित्वादन्ते । 'ए अय्' 'सवर्णे०' 'अकः सवर्णे०' देवाय ॥ चतुर्थीद्विवचने देव भ्याम् ।
अदि देवाभ्याम् ॥ १२ ॥

(क) अके कृते 'एर् सोऽन्' इत्यकारस्य मा भूत् इ न विकारः इत्थ इत्यष्टम ऽत्र॥ अ हि अके कृत
इन पदान्तं इत्यर्थः॥

ए स्भि बहुत्वे ॥ अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च बहुत्वे सति। देवेभ्यः ॥ १३ ॥

(च०) चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते। सूत्रम्—'ए स्भि बहुत्वे'। प्रथमैकवचनान्तम्। सांकेतिकम्। स च भ् च स्भ् तस्मिन् स्भि सप्तम्येकवचनान्तः 'स्वरहीनं०'। बहुत्वे सप्तम्येकवचनम्। 'अ इ ए'। अकारस्यैत्वमेकारो भवति बहुवचने सति सकारभकारादौ विभक्तावित्यर्थः। देवेभ्यः ॥ १३ ॥

पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते। इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः।

ङसिरत् ॥ अकारात्परो ङसिरत् भवति ॥ देवात्। देवाभ्याम्। देवेभ्यः ॥ १४ ॥

(च०) अपादानैकत्वविवक्षायां पञ्चम्येकवचने देव ङस् इति स्थिते। सूत्रम् 'ङसिरत्'। ङसि प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्यादि०' अत् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसे प [illegible] मालिनो०' सिद्धम्। अकारादुत्तरो यो ङसि सः अत् भवति। 'सवर्णे०' देवात्। पञ्चमीद्विवचने देव भ्याम् इति स्थिते। 'अभि' देवाभ्याम्। बहुवचने देवेभ्यः। 'ए स्भि बहुत्वे' 'सोर्विसर्गः' ॥ १४ ॥

(प्र०) ङसिरदिति। [illegible] ॥ १४ ॥

षष्ठ्येकवचने देव ङस् इति स्थिते ॥ ङस्स्य ॥ अकारात्परो ङस् स्यो भवति (क)। देवस्य ॥ १५ ॥

(च०) सम्बन्धैकत्वविवक्षायां षष्ठ्येकवचने देव ङस्। सूत्रम्—'ङस्स्य' ङस् षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'हस वा०' स्यः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्यादि०' अकारादित्यादि [illegible]। देवस्य ॥ १५ ॥

ओसि ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति। 'ए अय्' देवयोः ॥

(च०) षष्ठीद्विवचने देव ओस् इति स्थिते सति। सूत्रम्—'ओसि' ओसि सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०'। अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति। 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्यादि०' देवयोः ॥ १६ ॥

नुडामः ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो भवति(ख)। टित्कारादौ

(क) अत्र—

[illegible]

(ख) [illegible] इति। अत्र—

[illegible]

उकार उच्चारणार्थः ॥ नामि ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति(क) देवानाम् ॥ १७-१८ ॥

(म०) षष्ठीबहुवचने । इत्यादि। सूत्रम्—'सुडाम' ॥ सुट् प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] ॥ आमः षष्ठ्येकवचनान्तम् । [illegible] 'सर्वादि' [illegible] सिद्धम् । [illegible] समासात् ह्रस्वात् समासात्, दीर्घात् [illegible] किञ्च [illegible] । समासान्तरस्य आमः षष्ठीबहुवचनस्यापि [illegible] । अन्यथा 'आम् डेः' इत्यादि । [illegible] ह्रस्वात् । [illegible] । [illegible] ह्रस्वात् । [illegible] ह्रस्वात् [illegible] स्यात् । तत्र षष्ठीबहुवचनस्यामो सुडागमो भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति न ह्रस्वात् । [illegible] सुडिति [illegible] सुडाम इति [illegible] । तेन [illegible] सुडाम' इत्येव स्यात् । [illegible] इति न भवति ॥ सूत्रम्—'नामि' ॥ [illegible] आम् आम् तस्मिन् नामि सप्तम्येकवचनान्तम् [illegible] । सिद्धम् । सुडागमसहिते नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ इति सूत्रार्थः । [illegible] इत्यादि ॥ १७-१८ ॥

(प०) नामि इति । सुट्सहितम् आम् नाम् तस्मिन् । [illegible] दीर्घत्वाभावः ॥ १८ ॥

सप्तम्येकवचने ङि इति स्थिते । 'अ इ ए' एव । देवे । बहुत्वविवक्षायां देव सुप् इति स्थिते पकार इत्संज्ञार्थः । [illegible] । 'ए स्मि बहुत्वे' इत्येते एत्वे ॥ झिल्यादेः सः षत्वस्य ॥ इण्कवर्गादिकात् [illegible] षकारादेशो भवति । अ उ स्थितस्य तु न भवते । देवेषु ॥ १९ ॥

(म०) [illegible] सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते । अ इ ए [illegible] ॥ देव इ [illegible] इति स्थिते । 'ए स्मि बहुत्वे' ततः सूत्रम्— झिल्यादेः सः षत्वस्य ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । सिद्धम् । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

मानाम् षष्ठ्यन्तम् । 'हसिनट्' 'सन्नौ दीर्घः । वेः षष्ठ्येकवचनम् 'विति' 'हसिङ्ख्योरस्य ह्रस्वकारलोपः 'ष्टे वा' सत्व रः । स्वरहीनं॰' लोपः प्रथमैकवचनान्तम् सोरि॰ 'नाम्नि ॰ अकुत्सि॰ । अकारोः न धातुरधातुस्तस्मात् । अधातुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । विति 'हसिङ्ख्योरस्य ह्रस्वकारलोपः । 'अतोऽत्यु' 'ड ओ' पदेऽतोऽत' चतुर्थं सिद्धम् । समानाद्धातस्य धेर्लोपो भवति । अत्र समानादिति ह्रस्वसमानात्पर स्येति व्याख्येयम् । अन्यथा हे हाहा हे हूहूः, हे बातप्रमीः, इत्यादौ विरस्यति । न धा तोः अधिकरणात्परस्य । अधिकरणात्परस्य धातुरिति अभिप्रायः । अनेन निषेधः ॥ २१ ॥

(म०) समानादिति । धातवोऽनेकार्था इति धातुर्यौगिको ज्ञेयः । ततश्च धातोः समानादिति सामानाधिकरण्यम् । अनेकार्थात्समानादित्यर्थः । अतश्चास्मिन्सूत्रे ह्रस्वस मानार्थताऽवसेया । ततश्च हे हाहाः हे हूहूरित्यादावधातोरपि समानान्न हे सोमपमिति कुर्वद्विशेषणं एकदेशविकृतमनन्यवदिति । प्रकृता धीःप्रधीरिति नित्यसमासे नदीसंज्ञायां ह्रस्वत्वे च ह धियं हत्वा ऐ धातोरपि समानात्लोपः । तथाऽमृतासोरन्यत्रापि ह्रस्व दादेसाधारणत्वेषु सोमपमित्यादौ धातोरपि तथा । सो मः द्युस इत्यत्र कृताकार वर्जं ह्रस्वदीर्घसाधारण्येनेति । हाहान् । हूहून् । वातप्रमीन् इत्यादिप्रयोगाः । अत्र च न तथा सुधाम इत्यत्र पुंनपुंसकयोर्ह्रस्वादेव धियां च नित्यस्त्रीलिङ्गानामिकारा न्तोकारान्तानामाबन्तानां च दीर्घादपीति । ततश्च सोमपानां कुलानामित्यादौ धातो रपि समानान्तुट् । केचित्तु तादृशन्यायस्य शास्त्रलोपहेतुत्वेनाधातुसमानपदयोस्ता त्पर्यं यथाऽऽदयोऽधस्तात्र तत्र कल्प्य इत्याहुः ॥ २१ ॥

आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक् प्रयोग (क) ॥ हे देव हे देवौ हे देवा ॥ एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुं लिङ्गाः ॥ २२ ॥

(च०) पूर्व ह शब्दः । एतद्देवः । अभिमुखस्य भावः आभिमुख्यं सम्मुखत्वं वा तस्याभिव्यक्तय प्रकटीकरणाय हे शब्दः प्राक् आदौ प्रयुज्यते इत्यर्थः । हे देव । द्विवचने औ औ औ इवौ । बहुवचने देव जस् अस इति स्थिते अकारस्येत्संज्ञायां लोप । देव अस 'सवर्णे' 'धात्वि॰' हे देवाः ॥ अन्यानपि शब्दानाह—एवं घटपटादयः । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थं दर्शयति—

'वृक्षस्तिष्ठति कानने कुसुमिते वृक्षे लताः संश्रिता,
वृक्षेणाभिहता गजा निपतिता वृक्षाय देयं जलम् ।
वृक्षादानय मञ्जरीं कुसुमितां, वृक्षस्य शाखोन्नता,
वृक्ष नीडमिदं कृतं शकुनिना हे वृक्ष किं कम्पसे ॥

(क) आभिमुख्येति । अभिमुखस्य भाव आभिमुख्यं—सम्मुखीकरणम् । आभिमुख्यस्याभिव्यक्ति प्रकटीकरणं तस्यै ।

न स्याः प्राक् इत्यादस्य मन गोधन शब्दाना वा न स्य ।

'वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो, वीरं बुधाः संश्रिताः,
वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो, वीराय नित्यं नमः ।
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं, वीरस्य घोरं तपो,
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः, श्रीवीर भद्रं दिश ॥'
'शिष्यः कुरुते पूजां गुरवे विभवेन तत्त्वबोधाय ।
आगत्य निरन्तरमादरमाचार्यस्य पादाब्जे ॥' इत्यादि ॥ २२ ॥

अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मत् अस्मत् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्वादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो वैलक्षण्यरूपविशेषोऽस्ति ॥ के ते सर्वादय इत्याह—सर्व विश्व भवत् । विश्वशब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु कुलशब्दवत् । सम अतुल्यार्थः, किन्तु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञा समाय इत्यत्र न सर्वादित्वम् । सिम सम्पूर्णार्थवाचकः । नेमः अर्धवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विवरणम् । स्वस्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षते तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिधेयापेक्षः ईदृशो योऽवधेर्नियमो व्यवस्थाऽवधिभावादर्थो व्यवस्थोच्यते । दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये सुदारनायकवाचकत्वे न सर्वादिकार्यम् । अन्यत्र दक्षिणदेशवाच्यस्य सर्वादित्वम् । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं प्रतिवाक्ये तु न सर्वादि कार्यम् । अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं, न त्वोष्ठवाचकत्वे । स्वशब्दस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनाख्यवर्जं किन्त्वात्मात्मीयार्थे वाच्ये सर्वादित्वम् । 'ज्ञातावात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते' इति स्वा ज्ञातय स्वानि द्रव्याणि । इत्यत्र सर्वादित्वं न, अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते स्वे पुत्रा स्वस्मै पुत्राय देहि । अत्र स्वशब्दवत् । अन्तरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंव्याने च सर्वादित्वं नान्यत्र । 'मध्ये छिद्रे विशेषे च व्यवधाने बहिर्युजि । उपसंव्यानके प्राज्ञाः शब्दमन्तरं विदुः ॥' अन्तरस्मै गृहाय । नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः । पुरि तु न भवति—अन्तरायै पुरे कुप्यति । चाण्डालादिवासभुवे इत्यर्थः । वस्त्रान्तरेणापि विहितं वस्त्रमुपसंव्यानम् । अन्तरीयं निवसनमुपसंव्यानमित्यर्थः । तत्रार्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । अन्तरस्मै शाटकाय बहिरन्तरेण धृताय शाटकायेत्यर्थः । यतः—

'सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चन्द्रौणोऽपचाऽभिधा ।
पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽन्तरोऽपुरि ।
परिधाने बहिर्योगे स्वोऽज्ञातिधनवाच्यपि' ।

उभशब्दस्य द्विवचन,स्य उभयशब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीयासमासे तथा इत्यर्थे सर्वादिः सर्वा विभक्तयो भवन्ति तदर्थम् । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इ यकच्पूर्वस्य

चार्थे च सर्वादित्वे प्रयमम् । यथा अमौ देव । अम भ्यां देवाभ्याम् । अमशा देवाः । त्वद् देवः । त्वत् देवम् । त्वया देवेन । त्वये देवाय । द्वौ देवौ । द्वाभ्यां देवाभ्याम् । द्वयोर्देवयोः । भवान् देवः । भवन्तं देवम् । भवता देवेन यावत् । यथा मम गौ [illegible] भकौ । एवं द्वकौ । भवकान् । भवकन्तौ । भवकन्त । त्वकत् इत्यादि । त्वकदादि वा [illegible] । एते सर्वादय शब्दाः कथ्यन्ते । त्रिलिङ्गा लिङ्गत्रयवाचिन पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गाः ॥

(प्र०) अकारान्तत्वेन देवशब्दसाम्यात् । अकारान्तानामपीति । [illegible] इत्यर्थः । सर्वादिविधिष्वपि [illegible] । [illegible] सर्वादिकार्यमस्मोऽपि सर्वनाम [illegible] सेति सवनाम्नो हेतुयोगे तृतीयाविधेरभावे हेतुम्यापि [illegible] । [illegible] एव न तु [illegible] एव तद्विधेः । अतो [illegible] सर्वादिकार्याभाव इत्यर्थः । [illegible] । न तुल्यार्थः । एवं [illegible] । [illegible] । एवं च सर्वेषा [illegible] सर्वादिकार्ये च [illegible] । तथा [illegible] एव [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] । तथा [illegible] । तथा [illegible] एव [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible] नेति । [illegible] । तथा [illegible] सर्वादित्वं नेति । [illegible] इत्यादि । [illegible] इति स्यात् । [illegible] नेति । [illegible] इत्यादि [illegible] ॥ २६ ॥

अथ पुंलिङ्गे रूपनय । अकारान्त सर्वशब्द । सर्व । सर्वौ ॥

जसी ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति(क) ॥२६॥ गुण इति सर्वस्य सर्वशब्दस्य । 'अ ई ए' सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । पूर्ववद्देवत् ॥

(क) जसीति । [illegible]—

जस् ई । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो, वीरं बुधाः संश्रिताः,
वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो, वीराय नित्यं नमः ।
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं, वीरस्य घोरं तपो,
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः, श्रीवीर भद्रं दिश ॥'
'शिष्यः कुरुते पृष्ठं बहुना विनयेन तत्त्वबोधाय ।
आगत्य निजस्थानाद्धर्माचार्यस्य पादान्ते ॥' इत्यादि ॥ २२ ॥

अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मत् अस्मत् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ॥

(५०) पुनर्विशेषमाह—अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्वादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो रेफान्तरकार्यविशेषोऽस्ति ॥ के ते सर्वादय इत्याह—सर्व विश्व इत्यादि । विश्वशब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु वृक्षशब्दवत् । सम अतुल्यार्थे, किन्तु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थस्य तु [illegible] न सर्वादित्वम् । सिम समग्रार्थवाचकः । नेम अर्धवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विवेकः । स्वस्याभिधेयो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षमाणस्तमेवावधिं नियमयति इति स्वाभिधेयापेक्ष [illegible] नियमोऽवश्यमावश्यकविभावाद्यथा व्यवस्थोच्यते । दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये अनुदारताय वाचकत्वे न सर्वादिकार्यम् । अन्यत्र दक्षिणदेशवाचकत्वे सर्वादित्वम् । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाचकत्वे सर्वादित्वं प्रतिवाक्ये तु न सर्वादि कार्यम् । अधरस्य हीनार्थस्य सर्वादित्वं, न त्वाच्छादकत्वे । स्वशब्दस्य ज्ञातिधनाख्यवाचि चे ज्ञातिधनापर्यायः किन्तु आत्मात्मीयार्थे वाचक सर्वादित्वम् । 'ज्ञातावात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते' इति स्वा ज्ञातय स्वानि द्रव्याणि । इत्यत्र सर्वादित्वं न । अन्यत्र तु स्वस्मै रोचते स्वे पुत्राः स्वस्मै पुत्राय इति । अत्र सर्वशब्दवत् । अन्तरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंव्याने च सर्वादित्वम् । 'अन्तरे त्रिदे विवरे च परिधाने बहिर्युजि । उपसंव्याने [illegible] विदुः ॥ अन्तरस्मै गृहाय । नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः । पुरि तु न भवति—अन्तरायै पुरे कुप्यति । चाण्डालादिवासपुर्य इत्यर्थः । [illegible] । 'अन्तरार्थं [illegible] । तदर्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । अन्तरस्मै शाटकाय [illegible] शाटकायेत्यर्थः । यतः—

[illegible]

[illegible]

चार्थे च सर्वादिगणे पठनम् । यथा इमौ देव । इमाभ्यां देवाभ्याम् । इमयो देवयो । एनं देवम् । एनेन देवेन । एनयोर्देवयोः । द्वौ देवौ । द्वाभ्यां देवाभ्याम् । द्वयोर्देवयोः । भवान् देव । भवन्तं देवम् । भवता देवेनेत्यादि । तथा अष्टौ ... अष्टौ । एवं द्वौ । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ... इत्यादि । ... एवं सर्वान् ... । त्रिलिङ्गाः लिङ्गत्रयवाचिनः पुंलिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाः नपुंसकलिङ्गाः ॥

(बा०) अकारान्तस्य देवशब्दस्याभावात् । अकारान्तानामनीति । देवशब्दादन्य इत्यर्थः । सर्वादिषु डित्वेऽपि ... बाहुल्येनानुसरणम् । ... सर्वनामत्वं ... नोपा यदि ... तृतीयादिविभक्तौ ... पारिसिद्धार्थमनुसरणम् । ... एव न तु ... एव तद्विधेः । अतो ... प्रसौ ... सर्वादित्वाभाव इत्यलम् । ... एव । न ... । एवं ... । ... । एवं च सर्वेषा नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थताविज्ञानात्सर्वशब्दस्य एव सर्वादिकार्यं न संज्ञायोपसर्जनयोः । तथा ... एव संज्ञायोगस्यापि सर्वत्र । अतो दक्षिणा गायका इत्यादावविधिरिति ... कुरव इत्यादौ ... न । तथा ... समासत्वादौ ... न । तथा ... पुत्रीत्यादौ च । तदर्थं ... एव ... नेह । ... वा । तथा वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यादौ द्वन्द्वे जसि वा नान्यत्र । तथा ... नेति । मासपूर्वाय मासेन पूर्वायेत्यादि । तथा बहुव्रीहिसमासस्थस्य ... सर्वादित्वं नेति । त्व पितृ ... पितृ ... स त्वत्कपितृका मत्कपितृक इत्यादि । ... इति स्यात् । दिङ्नामानि ... बहुव्रीहौ च वति । ... पूर्वस्याः ... दिक् उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इत्यादि यथायथमूह्यम् ॥ २६ ॥

तत्र पुंलिङ्गे रूपनय । अकारान्त सर्वशब्द । सर्व । सर्वौ ॥

जसः शी ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति(क)॥२३॥ गुण विधि सर्वस्य यस्तद्रूपः । 'अ ई ए' सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । पूर्ववत्प्रक्रिया॥

(क) जसीति । अथ ...—

जस् ई इति ... । ... किमर्थं ... सत्यम् ... द्वितीय ।

... किं नेति ... इति ... ।

... इति निर्देशेन ... ।

ननु अकारान्तादित्य ... ईकार ... विधानक स्यात् ... 'अनर्थे'

... अनित्यत्वाभ्युपगमादविधायको भवन्ति ।

ष्रनॊणोऽनन्ते ॥ षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्तेस्थितस्य न भवेत् सर्वानित्यादौ ॥ २४ ॥

अचकुप्वन्तरेऽपि ॥ अचप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वाभ्याम् । सर्वे ॥ २५ ॥

(च०) तत्र पुंलिङ्गे रूपमाह–सर्व । सृ गतौ । वप्रत्ययः । सरति प्रपञ्चोऽस्मिन्निति सर्व । प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्यादि०' ॥ सर्वशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायामौ । सर्व औ । 'ओ औ औ' सर्वौ ॥ तत्र विशेषकृत्यमाह–सूत्रम्–'जसी' ॥ जस प्रथमैकवचनम् । साङ्केतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । वृत्ति सुबोधा । 'गुरु शिष्यवर्ग' इति गुरुत्वात्सर्वस्य जस ई भवति ॥ प्रक्रियायां तु–'जस शी' शिरत्वात्सर्वस्य । ... । अकारान्तपदस्य सर्वादिगणविशेषसूचकम् । अनेन ई । 'अ इ ए' सर्वे ॥ द्वितीयायां द्विवचन ॥ तृतीयैकवचन सर्व आ । 'टेन' इति इनादेशे कृते 'अ इ ए' तत सूत्रम्–'ष्रनॊणोऽनन्ते' ॥ ष् च र् च ऋ च ष्रृ तस्मात् ष्र पञ्चम्येकवचनम् । 'झलां जश्' ... । इत्वादिलोपः । 'स्वर०' । न प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' 'नामिनो०' । अत्र ... । ण प्रथमैकवचनम् । 'स्यादि०' 'इत्' 'ड ओ' । अनन्तः न अन्तः अनन्तस्तस्मिन् अनन्ते सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' अताऽस्तु' 'ड आ' 'एदोऽतऽत' सिद्धम् । पाठसिद्धा वृत्ति । अन्ते पदान्ते स्थितस्य व्यञ्जनस्य नकारस्य णकारो न भवतीत्यर्थः ॥ सर्वत्र रेफस्याग्रे नकारो नास्ति किन्तु मध्ये वकारेकारौ स्तः, तदर्थं नकारस्य णकार स्यादित्याह–सूत्रम्–'अचकुप्वन्तरेऽपि' ॥ अच च कु च पु च अचकुपवः तैरन्तरमचकुप्वन्तरं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ अपि प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययात्०' 'धुटोऽन्त' सिद्धम् । अचप्रत्याहारस्यान्तरे कवर्गस्यान्तरे अपिशब्दात् हि ... व्यवधानेऽपि ... पवर्गस्यान्तरे सर्वे ... । सर्वेण ॥ सर्वाभ्याम्–'भ्यां' ॥ सर्वे–'स्यादि०' 'अ इ ए' 'एदैत्' 'स्यादि०' ॥ २५ ॥

(प०) जसी इति । अत्र कश्चित् एकमात्रालाघवेन वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्ते इति न्यायेन जसि इत्यस्तु इति ... । दीर्घविधे प्रयासमात्राभावात् । न च दीर्घविधौ ... गुरुत्वात् ... सर्वस्य ... इति ... । ... वाच्यम् । ... । अत्र च ... ... स्यात् । ... । ... दीर्घविधानोक्तिः ... । ... । ... इति ... । ... इति ... । ... । ... । ... ।

गुरुलघ्वनेकवर्णादिज्ञापकत्वस्य [illegible] ज्ञापनात् । अन्यथा दिव औत् इत्यादौ औकारादीनां द्विमात्रत्वेन गुरुत्वात्सर्वादेशप्रसङ्गात् ॥ गुरुरित्यादि । गुरुरनेकवर्णश्च । ननु [illegible] सर्वादेशत्वसिद्धौ पृथगुपादानमनर्थकमिति चेत्, सत्यम्, [illegible] । पुरिति । प च उ च ङा च एषां समाहारः पु तस्मात् पुः । [illegible] समाहारः [illegible] । अर्थेति । [illegible] पुः कवर्गः पुः पवर्गः [illegible] समस्तैर्वा [illegible] व्यवधानेऽपि पूर्वोक्तनिमित्तात्परस्य णत्वमित्यर्थः । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । [illegible] इत्यादौ आङ्परस्यव्यवधानेऽपि णत्वम् । तथा च अनुस्वारविसर्ग[illegible] व्यवधानेऽपि सिद्धम् । [illegible] ॥ १५ ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्व ए इति स्थिते ॥ सर्वादेः स्मट् ॥ सर्वादेरकारान्तस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति(क) । टकार इत्संज्ञार्थः 'ए ऐ ऐ' । सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥ १६ ॥

(च०) चतुर्थ्येकवचने सर्व अत्र ए सूत्रम्— सर्वादेः स्मट्' ॥ सर्वः [illegible] सर्वादिस्तस्मात् सर्वादेः पञ्चम्येकवचनम् । [illegible] ॥ [illegible] स्मट् । प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] सिद्धम् । [illegible] । ए ऐ ऐ' सर्वस्मै ॥ सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥ १६ ॥

(म०) सर्वादेरिति । [illegible] ॥ १६ ॥

पञ्चम्येकवचने—सर्व अत् इति स्थिते ॥ अत ॥ सर्वादेरकारान्तात् परस्यात स्मडागमो भवति ङसि । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वेषां ॥ १७ ॥

(च०) [illegible] सर्व अत । [illegible] सर्व अत इति स्थिते सूत्रम्—'ङसः' ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्मडागमो भवति । [illegible] सर्वस्मात् ॥ [illegible] सर्वेभ्यः ॥ [illegible] ॥ १७ ॥

(क) [illegible]

(प्र०) अन इति । विभक्तिकार्यं [illegible] तत्र सर्वमतऊीति [illegible] दावत [illegible] इत्यस्य किपि [illegible] सर्वादि परस्यापि अतः स्मट्भावः । इमितीत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभक्तिविपरिणामेन ङसेरित्यनुवृत्तेर्वा ॥ २७ ॥

सुडामः ॥ सर्वादेरवर्णान्तात्परस्याम सुडागमो भवति(क) । सर्वेषाम् ॥ २८ ॥

(च०) षष्ठीबहुवचने सर्व आम इति स्थिते । सूत्रम्—'सुडामः' ॥ सुट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इस प ०' ॥ आम षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'सर्वा०' 'स्मोर्वि०' 'वा अतः' सर्वादेः परस्याम सुडागमो भवति । इति सु० [illegible] । उकार उच्चारणार्थः । 'उट्' '[illegible] बहुत्वे' 'ङिलात्यः स कृतस्य' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । सर्वेषाम् ॥ २८ ॥

(प्र०) सुडाम इति । अत्र यद्यपि सामान्येन सर्वादिभ्य [illegible] सर्वादिगणात्वविनोऽपानुषस्यापि भवत्विच्छन्त्य प्रसङ्गः । [illegible] इत्यनुवृत्तावाव [illegible] स्त्रियामपवादत्वात् सुड्विधये आम इत्यनन्तरसूत्रमनुवर्तनीयम् । अ आम इति [illegible] [illegible] वा । विशिष्टनिर्देशात् [illegible] प्रतिषेधोऽकृतस्वैः [illegible] न तु [illegible] वां सुवामित्यादौ सुट् न ॥ २८ ॥

सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते ॥ ङि स्मिन् ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो ङि स्मिन् भवति(ख) । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे । इत्यादि ॥ २९ ॥

(च०) सप्तम्येकवचने सर्व ङि इति स्थिते । सूत्रम्—'ङि स्मिन्' ॥ ङि प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । स्मिन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसे प ०' सर्वादेरिति । [illegible] [illegible] । सर्वस्मिन्निति सिद्धम् ॥ सप्तमीद्विवचने । '[illegible]' '[illegible]' 'स्याद्यो०' '[illegible]' सर्वयोः । सप्तमीबहुवचने—'[illegible] बहुत्वे' 'ङिलात्य ०' सर्वेषु ॥ [illegible] [illegible] ॥ सम्बोधने । समानादेर्लोपो धातोः ' हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे । प्रथमावत् ॥ २९ ॥

(प्र०) इतरदितमादिति । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति केवलयोरप्रयोगः प्रयोगाभावात् प्रत्ययग्रहणं न [illegible] ॥ २९ ॥

एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयं कतरदितमौ विहाय । तौ प्रत्ययौ वर्जयित्वा शब्दा ग्राह्याः । विश्व । विश्वौ । विश्वे । इत्यादि ॥ अन्य । अन्यौ । अन्ये । इत्यादि ॥ इतर । इतरौ । इतरे । इत्यादि ॥ क

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

तरः। कतरौ। कतरे। इत्यादि ॥ एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ पूर्वादीनां तु विशेषः। पूर्वः। पूर्वौ ॥ **पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः** ॥ पूर्वे-पूर्वाः ॥ पूर्वम्। पूर्वौ। पूर्वान् ॥ पूर्वेण। पूर्वाभ्याम्। पूर्वैः ॥ पूर्वस्मै। पूर्वाभ्याम्। पूर्वेभ्यः ॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ** ॥ पूर्वस्मात्-पूर्वात्। पूर्वाभ्याम्। पूर्वेभ्यः ॥ पूर्वस्य। पूर्वयोः। पूर्वेषाम् ॥ पूर्वस्मिन्-पूर्वे। पूर्वयोः। पूर्वेषु ॥ हे पूर्व। हे पूर्वौ। हे पूर्वे-हे पूर्वाः। एवं परशब्दः। परः। परौ। परे-पराः। इत्यादि ॥ एवमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

(च०) एवं सर्वादिशब्दरीत्या इतरडतमौ विहाय तदर्थानां विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां शब्दानां रूपमवसेयम्। परं डतरडतमौ विहाय वक्तव्यम्। यतस्तौ प्रत्ययौ न किन्तु तदन्ताः शब्दाः कतरकतमादिरूपा ग्राह्याः। अन्यतरस्य पृथग्ग्रहणे अन्यतमस्य प्रतिषेधः। अन्यत्सर्ववत् ॥ विशेषमाह—तु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा वक्तव्यः। वा सर्वत्रमपोस्वयः। अन्यत्र पक्षे देववत्। पूर्वे-पूर्वाः, परे-पराः इत्यादि ॥ पुनः पूर्वादीनां नवानां ङसिङ्योः स्थाने ङसिङ्यर्थविषये स्मात्स्मिनावादेशौ वा वक्तव्यौ। पक्षान्तरे एकवचने पक्षे सर्ववत् पक्षे देववत्। पूर्वस्मात्-पूर्वात्। पूर्वस्मिन्-पूर्वे। अन्यत्र सर्ववत्। पूर्वः पूर्वौ पूर्वे-पूर्वाः। पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान्। पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वैः। पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः। पूर्वस्मात्-पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः। पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम्। पूर्वस्मिन्-पूर्वे पूर्वयोः पूर्वेषु। हे पूर्व हे पूर्वौ हे पूर्वे-हे पूर्वाः। एवं परादयो बोध्याः ॥ ३१ ॥

प्रथमः। प्रथमौ ॥ **प्रथमचरमतयायडल्पार्धकतिपयनेमानां जसि वा** ॥ प्रथमे-प्रथमाः ॥ चरमः। चरमौ। चरमे-चरमाः ॥ शेषं देववत् ॥ नेमे-नेमाः। शेषं सर्ववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ, तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः। तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः। द्वितयः। द्वितयौ। द्वितये-द्वितयाः ॥ एवं त्रितयशब्दः। अयट्प्रत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च। शेषं देववत् ॥ एवं नेमपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

(च०) प्रथमचरमेति प्रकरणम् ॥ प्रथमचरमाल्पार्धकतिपयानां जसि विकल्पः। शेषं देववत् ॥ तयट् अयट् प्रत्ययान्तानां द्वयद्वितयादीनां जसि रूपद्वयम्। शेषं देववत् ॥ नेमशब्दस्य जसि विकल्पः। शेषं सर्ववत् ॥ नेमानामिति रूपं ... 'जसः शी' इति न्यायात् सिध्यति ॥ जसि प्रथमे-प्रथमाः। चरमे-चरमाः। शेषं देववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः। द्वितये-द्वितयाः। द्वये-द्वयाः। शेषं देववत्। नेमशब्दस्य अयट्प्रत्ययान्तस्यापि सर्वादित्वाज्जसि सविकल्पः किन्तु सर्ववत् ॥ ३२ ॥

(प्र०) प्रथमेति। नेमशब्दस्य प्राप्तविभाषात्वात्सर्वत्र सर्ववत्। अन्यथा

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥११॥

तीयस्य सर्वनामत्वं ङित्सु वा वक्तव्यम् ॥ द्वितीयः । द्वितीयौ । द्वितीयाः ॥ द्वितीयम् । द्वितीयौ । द्वितीयान् ॥ द्वितीयेन । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयैः ॥ द्वितीयस्मै-द्वितीयाय । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः ॥ द्वितीयस्मात्-द्वितीयात् । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः ॥ द्वितीयस्य । द्वितीययोः । द्वितीयानाम् ॥ द्वितीयस्मिन्-द्वितीये । द्वितीययोः । द्वितीयेषु ॥ हे द्वितीय । हे द्वितीयौ । हे द्वितीयाः ॥ एवं तृतीयः ॥

(च०) तीयस्येति ॥ तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीयतृतीयशब्दद्वयस्य [illegible] ङित्सु वचनेषु विकल्पेन सर्वनामत्वम् । [illegible] । द्वितीयस्मै-द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्-द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्-द्वितीये । शेषं रामवत् । एवं तृतीयः ॥

(प्र०) तीयस्य इति । तीयप्रत्ययान्तस्य [illegible] । [illegible] द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि । [illegible] ॥

उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ । उभौ । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभाभ्याम् । उभयोः । उभयोः । हे उभौ ॥

(च०) उभशब्दो द्वित्वसंख्यावाचकत्वान्नित्यं द्विवचनान्तः । प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'औ' 'औ' । तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचने 'भ्याम्', षष्ठीसप्तमीद्विवचने 'ओस्' [illegible] 'सो विसर्गः' सिद्धम् ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभये ॥ उभयम् । उभयान् ॥ उभयेन । उभयैः ॥ उभयस्मै । उभयेभ्यः ॥ इत्यादि ॥

(च०) उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः । द्विवचनान्तप्रयोगस्यादर्शनादिति केचित् । [illegible] । [illegible] यथा । उभय उभय । इत्यादि । इति [illegible] ॥

अकारान्तः पुल्लिङ्गो मासशब्दः ॥ मासस्याल्लोपो वा ॥ मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ [illegible]

सेर्लोप ॥ हलन्तादीकारान्त परस्य सलोपो भवति(क) ॥ मा –मास । मासौ–मासौ । मास –मासा । मास–मासम् । मासौ–मासौ । माय –मा मान् । मासा–मासेन । 'सोर्विसर्ग' 'मादृव लोपः' माभ्यां–मासाभ्याम् । माभि –मासै । मासे–मासाय । माभ्यां–मासाभ्याम् । माभ्य –मासेभ्य । मास –मासस्य । मासो –मासयोः । मासां–मासानाम् । मासि–मासे । मासो –मासयो । मास्सु–मासेषु । हे मा –हे मास । हे मासौ–हे मासौ । हे मास –हे मासा ॥ ३४ ॥

(च) मासान्तं विशेषमाह—सूत्रम्— 'मासस्याल्लोपो वा' ॥ मासस्य षष्ठ्ये [illegible]कवचनान्तम् । [illegible] अतः अकारस्य लोपः अलोप प्रथमैकवचनान्तम् सोर्वि॰' सवर्णे दीर्घः । वा [illegible]कवचनम् । '[illegible]' इत्र 'अ लो' त्रितयम् । मासशब्दस्या कारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन स्वादौ स्वरे परे । सर्वविभक्तिषु परत इत्येके । एत एव सम्मतम् । यत अनुवृत्तं पामतं [illegible] । अनेन सत्स्वपि विभक्तिष्वकार [illegible] । सौ [illegible]—'हसेप॰' 'सोर्वि॰' स्वरादौ तु 'स्वरहीनं॰', मकारात् 'य वि॰ मादृवे लापः' । सकारोत्पत्तौ सति 'सोर्वि॰' विसर्ग॰ स्वरादौ एव हसान्तता [illegible] । स्वरान्तप्रक्रिया देववत् । माः मासौ मासः । मासं मासौ मास । मासा माभ्यां माभिः । मास माभ्यां माभ्यः । मासः माभ्यां माभ्यः । मास मासोः मासाम् । मासि मासो मास्सु । हे माः हे मासौ हे मास । 'हुसुलपानां [illegible]' इति [illegible] [illegible] इति सकारस्य दकारः स्यात् । माद्भ्याम् माद्भिः मात्सु । इत्यपि केचित् ॥ एवमकारलोपाभावे लाघवम् । पक्षे देववत् । मास मासौ मासा । इत्या दि । एवमकारान्तप्रक्रिया । निर्जरशब्दस्य स्वरादौ विकल्पेन जरसादेश । निर्जरः । निर्जरसौ निर्जरौ । निर्जरस निर्जराः । निर्जरसं निर्जरम् इत्यादि ॥ ३४ ॥

(प्र॰) मासस्येति । मासशब्दस्याकारस्य वा लोपो भवति । स्वादौ विभक्ता विति केचित् । पाद, दन्त, नासिका मास, हृदय निशा, असृज् यूष, दोष, यकृत् शकृत् , उदक, आस्यशब्देभ्यः पद् दत् नस् मास् , हृद् निश् असन् , यूषन्

(क) हसेप [illegible] । [illegible]

[illegible]

दोषन् , यकन् , शकन् , उदन् , आसन्नादय शब्दाः पृथगेव लोकाद्वा शास्त्रप्रभृतिष्वेशा मते आदेशा तथासद्धयमुद्धा । लोपस्यादेशविशेषत्वात्पष्ठानिर्दिष्टस्यादेवान्त्यस्याकारस्य सिद्धौ अधिकरणग्रहणस्याधिककार्यसिद्धे वादा॰दादयोऽर्थोऽनसयः । वस्तुतस्तु एतन्मते तु पदादय पृथक्शब्दा एव ॥ ३४ ॥

आकारान्त पुलिङ्ग' सोमपाशब्द । सोमपा । सोमपौ । सोमपाः । सोमपाम् । सोमपौ ॥

आतो धातोर्लोप. ॥ धातुसम्बन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे(क) । सोमप । क्वि ता ध तवो यद्यपि शब्दत्व प्राप्तास्त थापि धातुत्व न जहति । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभि । सोमपे । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्य । सोमप । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्य । सोमप । सोमपो । सोमपाम् । सामपि । सोमपो । सोमपासु । अधातो रिति विशेषणाद्धेर्लोपो नास्ति । हेसोमपा । हेसोमपौ । हेसोमपा' ॥ एव कीलालपा, शङ्खध्मा, [मधुपा] विश्वपा [धनदा, वर्चोदा] प्रभृतय (ख) ॥३५॥

(च०) अथ आकारा तप्रक्रियामाह—तत्राकारान्त पुंलिङ्गः पुमानेव लिङ्गं विव क्षित यस्य स पुंलिङ्गः सामपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपूर्वः । 'क्विप्' इति क्विप् प्रत्यय क्विपः सर्वापहारी लोप । नामत्वात्स्यादय । क्विबन्तत्वाद्धातुत्व न जहति धा त्वर्थं च प्रतिपद्यत । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' प्रथमाब हुवचने 'सवर्णे॰' 'स्रोर्विसर्गः' घौ धातुत्वादाल्लोपो न किन्तु 'स्रोर्विसर्गः' हे सोमपाः । हे सामपौ । हे सोमपा । द्वितीयैकवचने 'सवर्णे॰' 'मोऽनुस्वार' द्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औ' सामपाः सोमपौ सामपा । सोमपां सोमपौ । द्वितीयाबहुवचने सोमपा अस् इति स्थित । सूत्रम्—'आतो धातोर्लोप' ॥ आतः षष्ठ्येकवचना तम् । 'स्वरादीन॰' 'स्रोर्वि॰' । धातोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति 'ङसिङसोरस्य' 'स्रोर्वि॰' 'इदे॰' इमो॰ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि॰ 'नामिनो रः' जश्तुम्बिका॰ । सूत्रं सिद्धम् । वृत्तिः सुकरा । अनेन शसादौ स्वरादावाकारलोपः । 'स्वरादीन॰' सकारस्य विसर्गः । आमि 'स्वरादीन॰' 'मोऽनुस्वारः' ॥ हलादावविशेषः । सोमपाद । अत्र ङित्त्वाभावात् 'ङिकारस्य सः इतस्य' इति न भवति । एवं कीलालपाशङ्खध्माविश्वपा प्रभृतयः सन्ति । कालकूटं रुधिरं पिबतीति कीलालपा राक्षसः ॥ ३५ ॥

(प्र०) आत इति । तत्र धर्मेण पुनरत्वात्पदोद्धातोरातो लोपः कश्चिदिरथ्यर्थकत्व

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

भाष्यवचनात् इत्याशयादाक्षेपः । भातोः किम् । हाहान् । क्विबन्तत्वाद्धातुत्व सामर्थ्य कस्य धातुत्वम् । तदुक्तम् । "नामधातुत्वं क्विबन्तानां कवन्तानां तथैव च । कृदन्तानां च धातूनां धातुत्वं नोपपद्यते ॥" इति । धौतपान्य सावन्मात्रपदादकरणात्सोमपेन कुलेनेत्या द्यापत्तेः । वस्तुतस्तु द्विमात्रोत्पात्सामर्थ्यादिव सवर्णानुपस्थितौ तत्सन्नमेव सवर्णविधियो स्योपविधिर्विधानमिति विभाव्य वक्ष्यमाणसूत्रपदकारे प्रत्यक्षणमिति तदाभ्यकारम् ॥ ३५ ॥

आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहा हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्तात्छसो नत्वाभाव इत्येके । तेन हाहाः । 'सवर्णे दीर्घ सह' । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । 'ए ऐ ऐ' हाहे हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहौः । 'अकारान्तेषु आबन्तानामेव नुडागमो नान्येषाम्' इति नियमात् । 'सवर्णे दीर्घ सह' । हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हे हाहाः हे हाहौ हे हाहाः ॥

(म०) आकारान्तो हाहाशब्दस्तस्य च अक्विबन्तत्वात् धातुत्वता । अतस्तस्य साधना भिन्नैव । हाहाः । प्रथमैकवचने सोर्वि० । हाहौ औ औ औ । हाहाः । हाहौ हाहौ हाहान् । आकारान्तत्वाच्छसो नत्वाभावः इत्येके हाहाः ॥ हाहा 'सवर्णे० । हाहाभ्यां हाहाभिः । हाहे 'ए ऐ ऐ' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहाः 'सवर्णे०' सोर्वि० । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहाः हाहौः । 'ओ औ औ' सार्वि०' । हाहाम् । पुंलिङ्गस्य दीर्घसमानत्वान्नुडागमो न किन्तु 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' । हाहे 'म इ ए' । हाहौः 'ओ औ औ' सावि० हाहासु । सम्बोधने प्रथमावत् ॥

इकारान्तः पुंलिङ्गो हरिशब्दः । तत्र प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते 'सोर्विसर्ग' हरिः ॥

(म०) इकारान्तसाधनमाह—इकारान्तो हरिशब्दः इन्द्रार्थवाचकः । यत — म समवदनमूदुविष्णुवासववायवः । शुक्राहिसिंहशीतांशुयमास्म हरयो दश । हम हरणे क । इत्यस्मि इति इप्रत्ययः । गुण स्वरादौर्ने०' हरि न् प्रथमैकवचने सावि०' ॥

औ यू ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च परः औकारो यू आपद्यते इ ऊ भवतः । हरी ॥ ३६ ॥

(म०) सूत्रम्— औ यू' ॥ औ प्रथमैकवचनान्त सांकेतिकम् । यू इध ऊश्च यू द्वितीयाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इकारान्तात्परस्य औ इत्यस्य ई । उकारान्तात्परस्य च ऊ इत्यर्थः । अनेन औस्थाने ई । 'सवर्ण०' ॥ ३६ ॥

हरि अम् इति स्थिते ॥ ए ओ जसि ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति(क) । 'ए अय्' हरय ॥ ३७ ॥

(क) ए वा अस्तीति । हरय् अ परे ओ यु रचनाद् । हेतुनादिवर्णे येन । ययु । इत्यपायनवसे शु शु इत्यचनारम्भात् ।

(च०) सूत्रम्—'च औ ङौ' ॥ च प्रथमैकवचनान्तं [illegible] । औ प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । इकारान्त[illegible] परः एकारः [illegible] च आकारः । अनेन च च [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]औ ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च [illegible] [illegible] औकारो भवति(क) । हे हरे । हरी । हरयः ॥ हरिम् ॥ हरी । हरीन् ॥ ३८ ॥

(च०) [illegible] । सूत्रम्—[illegible]औ ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । औ [illegible] इकारान्त एकारः । [illegible] आकारः । '[illegible] [illegible]' इति [illegible] [illegible] औ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति [illegible] [illegible] [illegible] न याति । ह हर । ह हरौ '[illegible] [illegible]' हरयः । '[illegible] औ [illegible] [illegible] [illegible]' '[illegible]' ॥

द्वितीयैकवचने । 'अम्[illegible]' [illegible] । [illegible] [illegible] द्वितीयाद्विवचने 'औ [illegible] सवर्णे०' द्वितीयाबहुवचने । अम्[illegible]' '[illegible] न [illegible]' '[illegible]' इति दीर्घे । हरीन् ॥ ३८ ॥

टा नाऽस्त्रियाम् ॥ इकारादुकाराच्च परष्टा ना भवति अस्त्रियाम्(ख) । हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः ॥ ३९ ॥

(च०) तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टा नाऽस्त्रियाम्' ॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । ना प्रथमैकवचनान्तम् [illegible] । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । [illegible]

(क) [illegible] । अत्र [illegible] औ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बहुस्थल दर्शनात् । किं च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वीकृतत्वात् ।

(ख) [illegible] । अत्र [illegible] इति निर्देशात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] । किमर्थ[illegible] [illegible] ना [illegible] [illegible] [illegible] अनुवर्तेते । [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । उक्तं हि—

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नित्यस्य च नित्यं[illegible] ।
नित्या[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बलीयान्" ॥ इति ।

अत एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात् । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible] टा ना [illegible] । 'हरिणा' इति । [illegible] [illegible] ।

नम् । 'ङिन्ते [illegible]' इति देराम् । 'मोऽनुस्वार० 'स्वरहीनं०' 'स्वरे०' मोऽनुस्वार' सिद्धम् । इकारान्तादुकारान्ताच्च [illegible] टा इति विभक्तिवचनरूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति । [illegible] [illegible] तु न भवति ॥ अनेन टा इत्यस्य ना 'स्वरो नो' इत्यादयश्चिद्ध ॥ ३९ ॥

ङिति ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति(क) । 'ए अय्' । हरये । हरिभ्याम् हरिभ्य ॥ ४० ॥

(च०) सूत्रम्—'ङिति' ङ इत् अनुबन्धो यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति । सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' एकारम् इकारान्तस्य [illegible] उकारस्य आकार । अनेन चतुर्थ्येकवचने ङे इत्यस्य ए । 'ए अय्' 'स्वरहीनं' हरये ॥ ४० ॥

ङस्य ॥ एदुद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति(ख) । हरे । हरिभ्याम् । हरिभ्य ॥ हरे । हर्यो । हरीणाम् ॥ ४१ ॥

(च०) पञ्चम्येकवचन षष्ठ्येकवचन च । ङिति इत्यनेन एकार कृत ॥ सूत्रम्—'ङस्य' ॥ एकारस्य [illegible] [illegible] [illegible] । केचित्तु ङसिङसोरस्य इत्य सूत्रं पठन्ति । एकारौकाराभ्यां परस्य पञ्चम्येकवचनषष्ठ्येकवचनरूपस्य ङकारस्य लोपो भवति । अनेन अकारलोप । 'आदिसो [illegible]' । [illegible] स्वरे [illegible] [illegible] [illegible] । स्वरहीन०' । षष्ठीबहुवचने 'नुडाम' नामि' 'स्वरो ना०' स्वरहीन मोऽनुस्वारः ॥ ४१ ॥

(प्र०) ङस्येति । एकारोपलक्षिता [illegible] [illegible] स च ङसिङसोरस्य [illegible] ङसिङसोरकारस्येति ॥ ४१ ॥

ङेरौ ङित् ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च ङित् (ग) ॥४२॥

ङिति टे ॥ ङिति परे टेर्लोपो भवति । हरौ । हर्योः । हरिषु ॥ एव कविगिरिरविकविप्रभृतय पुंलिङ्गा ॥ ४३ ॥

(च०) सूत्रम्—'ङेरौ ङित्' ॥ ङे षष्ठ्येकवचनान्तम् । ङिति ङसिङसोरस्य [illegible] । औ प्रथमैकवचनान्त लोकेतिकम् 'आमिशो [illegible]' । ङित् प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] स सिद्धम् । इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य ङि इत्यस्य औ भवति । स च ङित्संज्ञक । ङित्पर प्रसमाह—सूत्रम्—'ङिति टे' । ङ् इत् यस्य स ङित् तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । स्वरहीनं०' । टे षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' [illegible] [illegible]

(क) ङितीति । ङ् इत्संज्ञको [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

(ख) ङस्येति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

(ग) ङेरौति । इदुद्भ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य औ [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

वृत्ति [illegible] । इकार इत् यस्य तस्मिन्प्रत्यये तस्यां विभक्तौ प्रत्यये च परे टेर्लोपो भवति । इति डित्वाट्टिलोप । 'स्वरहीनं०' । कश्चित् 'ङिति' इत्येकारे कृते 'यस्यासन्दिग्धं दौ'ति न्यायात् ऐ औकारमिच्छन्ति । हरौ इति सिद्धम् ॥ द्विवचन पूर्ववत् ॥ हरिषु सप्तमीबहुवचने । 'किलाद्यस्य स' ॥ एव हरिशब्दवत् अन्यान्योऽपि शब्दा ज्ञेया । अग्निविधिगिरिमुनिकविऋषिनिधि विधिप्रभृतय ॥ ४२-४३ ॥

उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयोऽप्येवैरेव सूत्रै सिध्यन्ति । भानु । भानू । भानव । भानुम् । भानू । भानून् । भानुना । भानुभ्याम् । भानुभि । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्य । भानो । भानुभ्याम् । भानुभ्य । भानो । भान्वो । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु । हे भानो हे भानू हे भानव । इत्यादि ॥ एव विष्णुवायुप्रभृतय ॥

(४०) उकारान्ताश्च भानुविष्णुवाय्वादयोऽप्येतैरेव सूत्रै सिध्यन्ति । भानुशब्दस्य 'औ सु' इत्यनेन सौ इत्यस्य ऊ 'सवर्णे' भानू । जसि 'ए ओ जसि' 'अव्' भानवः । धौ च 'समासाद्व्यौति ०' इति उकारस्य ओकारः । तृतीयैकवचने 'टा ना स्त्रियाम्' ङिच चतुर्थ्येकवचने 'ङिति' इति उकारस्यौकारः 'ओ अव' ॥ पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने 'ङस्' इत्युकारस्य । सप्तम्येकवचने 'ङौ ङिर' ॥ आमि 'नुम् । सुपि 'किलात्स स' ॥ [illegible] उकारान्त पुंलिङ्गनिलङ्गशब्दः । तिनड तिनड तिनाव । 'ए ओ जसि' 'ओ अव्' सवर्णे ' । तिनड तिनड तिनडन् । तिनडना तिनडभ्यां तिनडभिः । तिनाव तिनडभ्यो तिनडभ्य । तिनभाः तिनडभ्यां तिनडभ्य ॥ तिनाव तिनभाः तिनडनाम् तिनौ तिनवो तिनडषु । हे तिनभो हे तिनड हे तिनाव) ॥

इकारान्तयोरपि सखिशब्दस्य भेद । सखि सि इति स्थिते ॥

सेरडौ घे ॥ सखिशब्दस्य सर्वेदा भवति(क)। डित्वाट्टिलोप । सखा । अधातुरिति विशेषणादिकारो विधिविषये । हे सख ॥ ४४ ॥

(४१) इकारान्तयोरपि सखिशब्दस्य हरिशब्दापेक्षया भेदः विशेषोऽस्ति तमाह— [illegible] । [illegible] । [illegible] । डित्वाट्टिलोप सखि इति स [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] 'ङिति' [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] — [illegible]

[illegible]

[illegible] ईदोत्येति सूत्रमध्ये अधपरिति पदपाठात् विधिबले वा आदेशो न भवति । किन्तु 'सम मादेशोत्' इति विभाषे विधान पक्षात् 'औ' इति सूत्रेण एकार एव भवति । हे सखे इति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

(प्र०) अधेरिति । ऐ सख्युरित्यत्राधिरित्यनुवृत्तस्तस्य च विभक्तिविपरिणामेन सम्बोधनवचनान्तस्य शिवर्जितेषु पञ्चस्वित्यर्थोऽपीकारादेशोऽनेनेत्यर्थः । अन्यथा सख्युरित्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥ ४४ ॥

ऐ सख्युः ॥ सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति शिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु (क) ॥ षष्ठीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः ॥ आयादेशः । सखायौ ॥ ४५ ॥

(प्र०) प्रथमाद्विवचने सूत्रम्—ऐ सख्युः ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तं सांहितिकम् । सख्यु इति षष्ठ्येकवचनम् । [illegible] 'इष स्त्रो' [illegible] 'असो च ह' [illegible] । 'शाङ्गरावि [illegible]' [illegible] । 'तेहारे' इति [illegible] पदम् 'ऐ सख्यु' इत्यत्रा [illegible] । तेन सखिशब्दस्य शिवर्जितेषु पञ्चसु स्वादिषु वचनेषु परेषु ऐकारादेशो भवति । 'अनुष्टुप्' इति [illegible] । [illegible] षष्ठ्या विभक्त्या निर्दिष्ट कश्चित् [illegible] सूत्रम्ध्ये च [illegible] स्यात् तस्य भवति न तु सर्वस्य । यथा 'ऐ सख्यु' इत्यत्र सखिशब्दस्य षष्ठ्या निर्दिष्टत्वात् सखिशब्दस्य प्राप्त ऐकारादेशः सखिशब्दस्यान्त्यस्य [illegible] भवति । ननु [illegible] ति [illegible] सौ परे एकारादेश कथं न क्रियत तत्राह—सौ परे तु ऐकारादेशे कृतेऽप्यनङ् [illegible] [illegible] एव स्यात् [illegible] ॥ [illegible] ऐ सख्यु इति सूत्रे [illegible] सौ परे ऐकारो न कश्चित् [illegible] परेषु इत्येवाहित । [illegible] [illegible] 'इष्टाहो०' ॥ एवं प्रथमाबहुवचने । द्वितीयाद्विवचने । [illegible] ॥ ४५ ॥

(प्र०) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठ्या निर्दिष्ट [illegible] आदेशः स [illegible] स्यादित्यर्थः । [illegible] ॥ ४५ ॥

द्विवचनस्याकारो वा छन्दसि ॥ द्विवचनस्यौकारस्य छन्दस्याकारो वा [illegible] । सखाया । सखायौ ॥ सखायम् ॥ सखायौ ॥ सखीन् ॥ ४६ ॥

(प्र०) द्विवचनस्य औकारस्य छन्दसि । द्विवचनस्य प्रथमाद्विवचनस्य औ इत्यस्य छन्दसि वेदे वा आ भवति । सखाया । सखायौ [illegible] विवेचना [illegible] । तत्र [illegible] । [illegible] 'औ०' [illegible] । द्वितीयाबहुवचने [illegible] ॥

सखि टा इति स्थिते ॥ सखिपत्योरीङ् ॥ सखिपतिशब्दयोरिग

(क) षष्ठीति । [illegible]

गमो भवति टाङेङिषु परत (क) । दीर्घत्वाभावो न भवति । सख्या ॥ ४७ ॥

आगमजमनित्यम् ॥ आगमजं कार्यमनित्यं स्यात् वा छन्दसि । सखिना सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

(च०) तृतीयादौ विशेषमाह—सूत्रम्—'सखिपत्योरिङि' ॥ सखिश्च पतिश्च सखिपती तयोः सखिपत्योः । षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इ य स्वरे' 'स्वरहीनं' चोर्विसर्गः । इङ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इ'लेप ०' सखिपतिशब्दयोः टाङेङिषु परतः ईगागमो भवति । कित्वादन्त । दीर्घत्वाभावो न भवति । ततो दीर्घः । ईकारान्तत्वात् 'टा ना स्त्रियाम्' इति सूत्रेण टास्थाने ना न भवति । किंतु 'सवर्णे०' 'इयं स्वरे' सख्या च या इति सिद्धम् ॥ पुनः आगमजमनित्यम् । आगमादागतमागमजं कार्यमनित्यं कचिन्न भवति । इति न्यायात्कचिदीकारागमो न भवति । तेन छन्दसि सखिना पतिना इति रूपं भवति । तत्र 'टा नाऽस्त्रियाम्' । चतुर्थ्येकवचने ईगागम । 'सवर्णे०' 'इय स्वरे' 'स्वरहीनं०' सख्ये ॥ ४८ ॥

(प्र०) सखिपत्योरिति । ए शब्दयोरित्यत्तच्छब्दयोरिति केचित्सूत्रमूलाश्च तन्वातुमेदेः प्रत्ययविशेषणत्वात् टाङेङिषु परत इति ॥

दीर्घत्वादिति । यद्यपि ह्रस्वविधावपि कृताकृतप्रसङ्गित्वात्प्रथमं सवर्णदीर्घोऽपि ना न स्यात्तथापि तद्विशेष्योपाधित्वस्यत्वापत्तात्समस्यैकवचने प्रथमगौरवाः । 'सखिना वानरेन्द्रेण' 'अत्यत्र पतिना सह' इत्यादावागमानित्यत्वमाह । आगमजमिति । आगमादागत इति आगमजं तदनित्यमित्यर्थः । अनित्यमागमानुशासनमिति वचनात्वा इति भाव ॥ ४८ ॥

ख्यत्यु ॥ सखिपतिसम्बन्धियकारात्परस्य ङसिङसोरकारे परे । सख्य् अस् इति स्थिते ॥४९॥ ऋतो ङुरः ॥ ऋकारात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स च डित् (ख) । डित्वाट्टिलोप । सख्युः । सखिभ्याम् । सखिभ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्येकवचने 'औ डित्' इत्यौकारे कृते 'सखिपत्योरिङ्' इतीगागम । सख्यौ । सख्योः । सखिषु ॥५०॥

(च०) पञ्चम्याद्येकवचने विशेषमाह—सूत्रम्—'ख्यत्यु' ॥ ख्यत् प्रथमैकवचना

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

स्यात्। [illegible] । [illegible] तस्मिन् [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] अथवा— [illegible] भवति [illegible]
परे। [illegible] इति [illegible] सति सूत्रम्— [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible] । [illegible] । एवं [illegible] ॥ ५० ॥

([illegible]) [illegible] इति । [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति केचित् । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ६० ॥

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिवद्रूपाणि। पतिः। पती। पतयः।
[illegible]। पतिम्। पती। पतीन्। तृतीयादौ तु [illegible]। पत्या।
पतिभ्याम्। पतिभिः। पत्ये। पतिभ्याम्। पतिभ्यः। पत्युः। पत्योः।
पतिभ्यः। पत्युः। पत्योः। पतीनाम्। पत्यौ। पत्योः। पतिषु। हे पते।
हे पती। हे पतयः ॥ पतिः समास एव [illegible]
[illegible] परे ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । [illegible]
[illegible] ॥

(च०) पतिशब्दसाधनमाह—पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः साधना हरिशब्दवत् । तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्या, पत्ये, पत्युः पत्युः, पत्यौ ॥ तथापि विशेषमाह—असमास एव समासरहित एव पतिशब्दः सखिशब्दवत्साध्यः । समासान्तस्य तु पतिशब्दस्य साध्यो भवन्ति । 'टा नाऽस्त्रियाम्' 'ङिति' 'ङेतौ ङिन्' 'ङस्ङस्य' इत्यादि सूत्राणि भवन्ति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिरिति तत्पुरुषसमासे कृते द्वितीयां यावद्धरिवत् । तृतीयादौ तु 'टानाऽस्त्रियाम्' इत्यादिना सूत्रसमुच्चयेन हरिशब्दवत्साध्यत्वम् । प्रजापतिना । प्रजापतिभ्याम् । प्रजापतिभिः । प्रजापतये प्रजापतेः प्रजापत्योः प्रजापतौ इति । घौ हे प्रजापते । 'समानाद्वेर्लोपो०' हे प्रजापतो 'ओ यू' । हे प्रजापतय 'ए ओ जसि' । सिद्धम् ॥

(प्र०) पतिरसमास एवेति सखिवन्निरूपणेन सखिशब्दस्यासमास एवेत्यादिकार्यं यथा तथा तत्सहोक्तस्य पतिशब्दस्यापीत्यर्थः । अन्यथा सखिकार्यातिदेशे कार्येऽपि प्रसङ्गः स्यात् हरिशब्दादिवत्पाक्षिकद्विवचना ततः सिद्धे वचनारम्भसामर्थ्याद्विवद्विवचनान्तस्यासौ नित्यमङ्गत्व स्पष्टार्थम् ॥

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । औ इति स्थिते ॥ त्यदादेष्टेर स्यादौ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ स्यादीनां घेरभावः ॥५१॥

(च०) द्विशब्दः संख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनान्त एव । द्विवचनमन्तेऽस्य स द्विवचनान्तः द्वि० सप्तविभक्तिद्विवचनेष्वपि सूत्रम्—'त्यदादेष्टेर स्यादौ' ॥ त्यद् आदिर्यस्य स त्यदादिस्तस्य । त्यदादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'टि' 'हस्व' 'ङ विं०' टेः षष्ठ्येकवचनम् । प्राग्वत् । विसर्जनी०' 'ष्टुभिः ष्टुः' स्वरहीनं०' । अ प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' 'नादिनो र' 'स्वरहीन०' । स्यादौ सप्तम्येकवचनम् 'ङेरौ ङिन्' ङि स्वादिष्टलोपः । 'स्वरही०' ४ त्यद् तद् यद् एतद् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते त्यदादयः । त्यदादेः शब्दस्य टेः 'अन्त्यस्वरादिष्टि' इति सज्ञाप्रक्रियोक्तलक्षणाया स्यादौ विभक्तौ परतोऽकारो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य द्व सर्वत्र । रूपद्वये 'आ औ औ' । रूपत्रये 'अद्भि' । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने 'ओसि' ए अय् स्वरहीन०' ॥ स्यादीनां सम्बोधनाभावः । सिद्धोऽयं द्विशब्दः ॥ ९१ ॥

(प्र०) त्यदादे । इति । त्यच्छब्दैकदेशेन समुदायोपलक्षणात् त्यद् आदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अन्त्यस्य त्यदादिस्वरादेरस्य अ इति अ स्यादिति चेत् । न स्यम् । त्यद् इत्यादावविघातादि ष्टकारसहिताकारस्य मकारसहिताकारविधेरत्र च वकार युक्तस्यापत्त्यभावः ॥ ९१ ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते 'ए ओ जसि' त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ॥ त्रि आम् इति स्थिते ॥ त्रेस्त्रय् ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति नामि परे ॥ ङिदन्तस्य वक्तव्यः ॥ त्रयाणाम् । त्रिषु ॥ ५२ ॥

([illegible]) [illegible]

([illegible]) [illegible] ॥ ५१ ॥

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सरूप । कति जस् इति स्थित ॥ [illegible] ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । त्रिषु (चाव) सरूप ॥ ५१ ॥

([illegible]) [illegible] ॥ ५२ ॥

([illegible]) [illegible]

स्तनाभ्यां इत्यत्र सदृशाभ्यां इत्यनुवृत्तिः सदृशत्वाद् इत्यस्मात् नित्यत्वाभावान्निति नित्यत्वमाश्रित्य विनिश्चय इति युक् । अत एव "यदि ते भाग्य शीर्षाणि नन्ति न भाग्येषु" । इत्यादौ या सदृशा तेषां न यनि सा सदृशा येषां ते नयोर्न्यायादपि सदृशार्थत्वम् स्वाश्रयत्वेऽप्युक् युक्ति न तद्विभक्तिरपि वकाराभावः ॥ त्रिषु स्वार्थे सङ्कुप इति । वाक्य त्रिधुत्वेन त्रिविधत्वम् । बहुवचनान्त्येन बहुवचनाभावाद्, त्रित्वस्याभावाद्वचनान्तरम् । समासकल्प्यमित्यर्थः । अयमित्युपलक्षणं पञ्चम्यन्तानाम् । तथोक्तम् । "स्मान्तपञ्चम्याः पञ्चविंशत्यन्तस्मादन्त्वादि त्रिषु ।" इति ॥ ५३ ॥

इकारान्त पुंलिङ्ग सुधीशब्दः ॥ सुधी ॥ य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ॥ धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे(क) । सुधियौ सुधियः । सुधियम् सुधियौ सुधियः । सुधिया सुधीभ्याम् सुधीभिः । सुधिये सुधीभ्याम् सुधीभ्यः । सुधियः सुधीभ्याम् सुधीभ्यः । सुधियः सुधियोः सुधियाम् । सुधियि सुधियोः सुधीषु । हे सुधीः हे सुधियौ हे सुधियः ॥ ५४ ॥

(च०) इकारान्तानुक्त्वा ईकारान्तानाह—इकारान्त पुंलिङ्ग सुधीशब्दः । ध्यै चिन्तायाम् । सुपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः । 'प्रच्छादेर्धौ धेनौ' इति दीर्घः । क्विः सर्वापहारी लोपः । सुष्ठु ध्यायत्यनेनेति सुधीः । 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते' इति स्यादयः । प्रथमैकवचने 'स्वा०' ॥ द्विवचने सूत्रम्—'य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे०' ॥ ईच ऊच य्वौ तयोः य्वोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । इ य स्वरे 'इ यम्' 'स्वरहीनं०' 'लोपि०' । धातोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति ह्रस्व' 'स्वादि०' इयुवौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीन' 'नामिनो र' । स्वरे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ धातोरीकारस्य स्वरे परे इय् ऊकारस्य च उव् । 'इ य स्वरे' इति सूत्रात्स्वरे इत्यनुवृत्तौ सत्यां पुनः स्वरग्रहणं स्वरकार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । अमुष्मैसोरस्य' नुडामः' इति निरधार्थं विभक्तिवर्जस्वरनिर्देशार्थं च ॥ ततोऽत्र विभक्तिस्वर एव ग्राह्यः । तेन धात्वन्तस्य पथमित्यादावियु न, किंतु 'इ य स्वरे' इति यत्वम् । अनेन स्वरादावियः । 'स्वरहीनं०' इत्यादावविशेषः । सुपि । क्विलत्वं ॥ सम्बोधने धातुत्वान्न धिलोपः । किंतु 'लोपि०' हे सुधीः हे सुधियौ हे सुधियः ॥ ५४ ॥

(प्र०) य्वोरिति । अत्र यद्यपि य्वोरिति ह्रस्वदीर्घसाधारणं तथापि ह्रस्वेकारोकारान्तधातुप्रयोगाभावान्नीकारयोरित्युक्तम् । अत एवान धातोरित्यत्र ते एवानुवर्तमाने य्वोरिति धातोरवयवयोर्वर्णयोरिति साधारण्येनाभिधास्यति । अभि दामिश्च पास्यादि युवाश्च । विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तिस्वरे एव । सत्त्वर्थमित्यादौ । ईकारान्तमध्येऽपि स्वयम्भूशब्दस्य प्रथमग्रहणादुक्तिः ॥ ५४ ॥

(क) य्वोरिति । सत्यपदलोपम् । इश उश यू तयर्वी । स्वरवशानता वस्तीनातिशनिर्दिष्ट स इ स्वरोऽभवनिति परिभवया स्तरैति इस्वरे रेख महणे आय पदविशेषेण । ना मे धातोरियोवसयो रियुवौ स्वम स्वरे स्वर इत्यथ । धातोः किम् । अतमयौ । इहा । स्वरे किम् सुधर्थम् अर्थम् ।

तथैव सुधीशब्दः। सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः। सुधियौ। सुधियः। सुधियम्। इत्यादि॥ एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः। स्वयं भवतीति स्वयम्भूः। स्वयम्भुवौ। स्वयम्भुवः। स्वयम्भुवम्। स्वयम्भुवौ। स्वयम्भुवः। स्वयम्भुवा। स्वयम्भूभ्याम्। स्वयम्भूभिः। स्वयम्भुवे। स्वयम्भूभ्याम्। स्वयम्भूभ्यः। स्वयम्भुवः। स्वयम्भूभ्याम्। स्वयम्भूभ्यः। स्वयम्भुवः। स्वयम्भुवोः। स्वयम्भुवाम्। स्वयम्भुवि। स्वयम्भुवोः। स्वयम्भूषु। हे स्वयम्भूः। हे स्वयम्भुवौ। हे स्वयम्भुवः। इत्यादि॥

(च०) एवं सुधीशब्दः। ऊकारान्तः स्वयम्भूशब्दोऽप्येवमेव। एवमूकारान्तो [illegible] इत्यस्मादाह। [illegible]। सुवौ। सुवः इत्यादि॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो हलादौ। स्वरादौ तु विशेषः। दर्श्यते॥ धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य इकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्षाभूपुनर्भूशब्दौ सुधीशब्दश्च वर्जयित्वा(क)। ग्रामणीरित्यादि विवक्षा। सेनानीः। सेनान्यौ। सेनान्यः। सेनान्यम्। सेनान्यौ। सेनान्यः। सेनान्या। सेनानीभ्याम्। सेनानीभिः। सेनान्ये। सेनानीभ्याम्। सेनानीभ्यः। सेनान्यः। सेनानीभ्याम्। सेनानीभ्यः। सेनान्यः। सेनान्योः। सेनान्यादीनां ग्रामो नुड्वक्तव्यः॥ सेनानीनाम्—सेनान्याम्। सेनानी। ङि इति स्थिते॥५५॥ आम् ङेर्नियः॥ आबन्तादावन्तात् नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेरामादेशो भवति। सेनान्याम्। सेनान्योः। सेनानीषु। हे सेनानीः। हे सेनान्यौ। हे सेनान्यः॥ एवं ग्रामणीप्रभृतयः॥ ५६॥

(च०) [illegible] प्रापणे। [illegible] सेनापूर्वः। सेनां नयतीति सेनानीः। क्विप्प्रत्ययान्तः। सेनानीशब्दस्यैकारान्तधातोरपि हलादावविशेषः। स्वरादौ तु विशेषस्तमेव सूत्रद्वारा व्याचष्टे। एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य० इत्यत्र। 'इ यं स्वर' इत्यादि [illegible] इत्यनयोरर्थो ज्ञातः। सेनानीशब्दस्यैकारान्तत्वे एरनेकाच इति यणि [illegible] एवं

(क) [illegible]

[illegible]

य्वौ वा इति सूत्रं वक्ष्यते । तत्र नृ न य्वौ प्रमाणाद्विभक्तिलाभात् । वा नैव वक्तव्यम् । 'स्वरहीनं०' ॥ यस्मादीकारादूकाराच्च पूर्वसंयोगो वर्णमात्रो धातोरवयवी नास्ति सो धातोरीकारोकारौ अन्त यस्य एवंविधो योऽनेकस्वरः शब्दस्तस्य यावीकारोकारौ इति ईकारः ऊकारो वा अन्ते यस्य स तथाभूतस्य धातोरनेकस्वरस्य इयादि विभक्तिपूर्वस्य शब्दस्य संयोगिनः ईकारस्य यकारः । ऊकारस्य च वकारः ॥ ननु 'ओम प्राप्ते' धातोरेकस्वरः कथमनेकस्वरत्वम् । उच्यते—यादृशेरेकस्यापि क्विप्प्रत्ययेन पदस्यानेकस्वरत्वम् । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचको न तु विकल्पार्थस्तेन वर्षाभूपुनर्भू दृन्भूकारभूकरम् कस्योऽतिरिक्ताभ्यां यो भूशब्दः स्वयंभू दृम्भू कमलभू नामिभू प्रभू प्रतिभू कारभू मनाभू करभू प्रभृतिकस्य शब्दस्य ण्वौ वा, इति न भवति । किं तु 'स्वोरीनादिगुणौ स्वः' इति भवति ॥ तथा प्रधीशब्दस्यापि समासे य्वौ वा इति न भवति । किं तु 'स्वोरीनादिगुणौ स्वोः' इत्यत्र भवति । अत एवौ वर्जयित्वा अन्यत्र ईकारोकारयोः पूर्वोक्तलक्षणयोर्यकारवकारौ भवतः । यावद्गुणादित्यर्थे विभक्ता ज्ञेया । कुतः नियामकाभावेऽपि वाचकत्वात् । यथा स्यादिपूर्वस्य सुधियौ यवक्रियौ कटप्रुवौ इत्यादौ न यकारवकारौ । किं तु इयुवावेव ॥ एकस्वरे तु नी नियौ । धीः धियौ । लू लुवौ । भू भुवौ भुवः । इत्यादौ न यकारवकारौ ॥ बहुव्रीहिसमासे अनेकस्वरस्यापि इयुवौ भवतः । यथा यथा सुधियौ सुधियः । परमधिय इत्यादि ॥ धातोरवयवसंयोगपूर्वकस्य एव यकारवकारौ न भवतः । तेन यवक्रीः यवक्र्यौ यवक्र्यः । इत्यादौ स्वाभाविकधात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वाभावात् यत्व न भवति ॥ वर्षाभू, पुनर्भू, दृन्भू, कारभू, इत्यत्र भूशब्दस्य यत्वम् । अन्यत्र च शब्द । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचकत्वात् इय विवक्षा लभ्यते ॥ अनेन स्वादौ स्त्र य कारः । 'स्वर०' ॥ आमि विशेष । सनान्यादीनामाम षष्ठीबहुवचनस्य नुडागमो वक्तव्यः । अनेन एकत्र नुडागम । स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ अन्यत्र 'य्वौ वा इति य कार 'स्वरहीनं०' । सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'आम् ङेः' आम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इते पा०' ङेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'आदिमतः' ॥ कश्चित्तु आम् ङेर्नियश्च' इति सूत्रं पठन्ति तन्मते साधु । यतो नीशब्दादिष्वनुवृत्तिर्न दृश्यते । आबन्तात् धातोः ङेः आप्प्रत्ययान्ताद्ग्रामणीशब्दाच्चोत्तरस्य ङे सप्तम्येकवचनस्य आम् भवति । अनेन आमि कृते 'य्वौ वा' इति यकारः । स्वरहीनं०' मोऽनुस्वारः । धातुत्वादेकोऽपि न । शेषं सुकरम् । एवं ग्रामणी अग्रणी प्रधीशब्दप्रभृतयोऽपीकारान्ता धातुशब्दा ज्ञेया ॥ ९६ ॥

(प्र०) य्वौ वेति । धातोरवयवैर्यः संयोगः स यस्मादीकारादूकारात्पूर्वो नास्ति तौ धात्वीकारोकारौ अन्ते यस्य एवंविधो योऽनेकस्वरः शब्दस्तस्य यावीकारोकारौ तयोर्यकारवकारौ भवत इत्यर्थः । वर्षाभूपुनर्भू इत्यामतिरिक्ताऽन्या यो भूशब्दान्तः शब्दश्च तं वर्जयित्वा केवलभूशब्दस्यानेकस्वरत्वाभावादेवाप्राप्तेस्तदन्तप्राप्तौ प्रतिषेधः । एवंविधे नियामकापेक्षायामाह—वाग्रहणादिति । वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः । विकल्पेऽस्यनेन प्रयोगानुसारतो यथेष्टं व्यवस्थाविज्ञानात् । दृन्भूकारभूभ्यामन्यत्र व्यवस्थेयम् । तथा गतिकारकेतरपूर्वस्यैव । नेह । शुद्धधियौ । परमधियौ । गति संज्ञा च गतिश्चेत्यादिना लोकतोऽवगन्तव्या । अत्र याति यादावुपसर्गो वाक्यवयवयोः सयो

धान्तत्वात्र निषेधः । 'सेनानीनाम् स्कन्दः' इत्यादावार्षप्रयोगार्थमाह । सेनान्यानीनामिति । छन्दस्त्वं । क्वचिद्ग्रन्थात् गोनामिभ्यामपि ॥

आम्ङेरिति । अनाप' नियमेत्यनुवर्त्तते ॥ ११-१६ ॥

एवमूकारान्तो यवलूशब्द । यवलू यवल्वौ यवल्व । यवल्वम् यवल्वौ यवल्व । यवल्वा यवलूभ्याम् यवलूभि । यवल्वे यवलूभ्याम् यवलूभ्य । यवल्व यवलूभ्याम् यवलूभ्य । यवल्व यवल्वो यवल्वाम् । यवल्वाम्-यवल्वि यवल्वो यवलूषु । हेयवलूः हेयवल्वौ हेयवल्व ॥ एव वर्षाभूपुनर्भूप्रभृतय ॥

(व०) ऊकारान्ताश्च यवलूखलपूकम्भूकरभूकारभूवर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयोऽप्येवम् । परं सप्तम्येकवचने ङ्याप्त्यभावात् ङेराम् न भवति । तेन यवल्वि पुनर्भ्वि वर्षाभ्वि इति रूपम् ॥ वर्षासु भवतीति वर्षाभूर्मण्डूकः । यवान् लुनातीति यवलूः । पक्षे किप्प्रत्ययान्ता ॥

ईकारान्तो वातप्रमीशब्द । वातप्रमी वातप्रम्यौ वातप्रम्य । वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभि । वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य वातप्रम्यो वातप्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्यो वातप्रमीषु । हेवातप्रमी हेवातप्रम्यौ हेवातप्रम्य ॥

अमि वातप्रमीमाहु शसि वातप्रमीनिति ।
ङौ तु वातप्रमी ज्ञेय ग्रामणीसदृश भवेत् ॥

(व०) ईकारान्तो वातप्रमीशब्द । वातप्रमीशब्दस्य प्रथमैकवचने 'ध्याँश०' वातप्रम्यौ । धातुत्वाभावात् 'य्वौ वा' इति न किंतु 'इ य स्वरे' वातप्रमी वातप्रम्यौ वातप्रमान् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभि' । वातप्रम्ये वातप्रम्य' वातप्रम्य वातप्रमीभ्याम् । सप्तम्येकवचने सवर्णे दीर्घ वातप्रमी वातप्रम्यो वातप्रमीषु । हे वातप्रमीः । 'अमि वातप्रमीं रूपम् । शसि वातप्रमीन्' विदु । ङौ तु वातप्रमी मत, ग्रामणीसदृशं विदु ॥

तथैवाकारान्तो हूहूशब्द । हूहू हूहौ हूहू । हूहूम् हूहौ हूहून् । हूहा हूहूभ्याम् हूहूभि । इत्यादि ॥

(व०) एवम् ऊकारान्तो हूहूशब्दः । हूहू हूहौ रूपम् हूहू । स्वरे परे सर्वत्र वत्वम्' । शसि हूहून् । आमि हूहाम् । ङौ हूहि ॥

ऋकारान्त पितृशब्द । पितृ सि इति स्थिते ॥ सेरा ॥ ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित्(क) । डित्वाट्टिलोप । पिता ॥२७। अर् पञ्चसु ॥

(क) डेरिति । अत्र वर्णो न कॅरीयत अत इत्युक्तत्वे । इह ककारपद डिते इत्यर्थे [illegible]

ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु(क) । पितरौ । पितरः । पितृ सि इति स्थिते ॥५८॥ घेरर् ॥ ऋकारान्तात्परस्य घेरर् भवति स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः ॥ हे पितः । हे पितरौ । हे पितरः ॥ पितरम् । पितरौ पितॄन् ॥ ऋस्य पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । ऋतो ङ उः ॥ पितुः । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । पितॄणाम् ॥५९॥ ङौ ॥ ऋकारस्यार् भवति ङौ परे । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामातृभ्रात्रादयः ॥६०॥

(च०) ऋकारान्तानाह ऋकारान्त पितृशब्द । पा रक्षणे पाति रक्षतीति पिता । पित्रादयो निपातसिद्धा न तृप्रत्ययान्ताः । पितृशब्दात् प्रथमैकवचने सूत्रम्—'सेरा' ॥ से षष्ठ्येकवचनान्तम् 'इति' 'इस्य' सोर्विसर्गः । आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिना रः' ॥ ऋकारान्ता० इति । ऋकारान्तात्परस्य से आ इत्यादेशः स्यात् । स च आ डित्संज्ञकः । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ ५७ ॥ सूत्रम्—'अर् पञ्चसु' ॥ [अर् प्रथमैकवचनम् सि । 'हसेपः से' ॥] पञ्चन्शब्दस्य सप्तमी बहुवचनम् । 'नाम्नो ना०' ॥ स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु परेषु ऋकारो अर् भवति । स्यानामुन्यार्थसेऽपि प्रसङ्गम् ॥ सि विषये तु 'सेरा' इत्याकारप्राप्तौ 'अर् पञ्चसु' इत्यर्प्राप्तौ च विप्रतिषेधात्परत्वाच्च सेरा एव भवति ॥ केचित्तु प्रथम 'अर् पञ्चसु' इत्यर विधाय ततो यणादेशान्तद्वद् भवतीति 'सेरा' इति सेरा । ततष्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' पिता ॥ पितृशब्दात् प्रथमाद्विवचने बहुवचने च अनेन अर् । 'स्वरहीनं०' ॥५८॥ धौ रूपमाह—सूत्रम्—'घेरर्' ॥ घे षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'इति' 'इस्य' 'सोर्वि०' अर् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो रः' ॥ ऋकारान्ता० इति घे अर आदेशो भवति । स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' धर्म एकरम् ॥ द्वितीयाबहुवचने—'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसि' 'शसि' ॥ तृतीयायां चतुर्थ्यां चैकस्य । 'ऋरम्' 'स्वरहो०' ॥ हसादावविशेषः । पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने । 'ऋतो ङ उः' 'डिति टेः' इति टिलोपः । 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' ॥ षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने ॥६१॥ 'ऋरम्' 'स्वरहीन०' ॥ षष्ठीबहुवचने 'नुगाम' 'नामि' 'रषृवर्णे०' ॥ सप्तम्येकवचने । सूत्रम्—'ङौ' । सप्तम्येकवचनम् ॥ 'ङौ डित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' एकारदम् ॥ अनेन अर् 'स्वरहीनं०' ॥ सप्तमीबहुवचन 'किलात्पः स०' ॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः शब्दाः साध्याः ॥ जामाता जामातरौ जामातरः ॥ भ्राता भ्रातरौ भ्रातरः ॥ देवा देवरौ देवरः ॥ सव्यष्टा सव्यष्टरौ सव्यष्टरः इत्यादि ॥ ६० ॥

(प्र०) सेरा इति । अत्र यद्यपि परत्वात्सर्वानन्त्यादेशः प्राप्नोति तथापि तदपवादत्वात् [illegible] आ एव । पञ्चत् बहुषो कुत इत्यादौ परत्वादनुमा बाधा[illegible] ॥६०॥

एवं नृशब्दः ॥ सेरा । ना । नरौ । नरः । नरम् । नरौ । नॄन् ।

[illegible] वचनमित्यत्र—ऋकारान्तादिति । तथा [illegible] इत्यत्र—[illegible] ।

(क) [illegible] —ऋकारस्येति । स्यादिष्विति । [illegible] ।

क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्यम् ।
क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः ।
क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययो
र्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । इति प्रथमं नुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृज्
वद्भावो न भवति । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः ।
क्रोष्टुषु । अचेतिविशेषणाद्धेक्रोष्टो हेक्रोष्टारौ हेक्रोष्टारः ॥

(९) तृज्वत्क्रोष्टुः । तुन्प्रत्ययः । 'तुन्' 'पञ्चदशाभ्य' च, 'क्रुशिस्तुः' [illegible] इति जातम् । तकारान्तत्वादित्यादि । यद्यपि क्रोष्टुशब्द तकारान्तस्तथापि तस्य अपितु विशेषेषु तृजन्तवत्त्वं रूपम् । तृजन्तत्वं चन्द्रकम् । तृजन्तप्रत्यय धाता इति वर्धः । ततः प्रथम [illegible] । सौ 'ऋदुशन्' 'सता' । यौ तु आनुवत । द्वित्व पुरुषयो कर्तृवत् । 'ऋदुशन्' 'स्वरादौ' । इति द्वित्व तृजन्तयो विषये यस्य स तृजन्तवत् । अतातृजन्त तुल्यं तृजन्तपरत् । तस्मात् तस्य भावन्तृजन्तवद् [illegible] क्रोष्टुनिति आनुषस्मादयः । तृतीयादी दसादौ स्वविषय । स्वरादौ वा तृजन्तवान्तता । उकारस्य वा ऋकार इत्यर्थः । कस्य कर्तृवत । यस्य आनुवत । भावि तु विषयः । क्रोष्टुनाम् इत्यत्र—'नुडाम' इति नुडा गमसी 'तृज्वान्तौ स्वरादौ' इति तृजन्तवान्तवद्भावस्य च प्राप्ती नुडाम एव स्यादि स्वाद—भावि नुडागमे कृते हसादित्वात् तृजन्तवमावन्तृजन्तवा तत्वं नास्ति न भवति । अथाह परः—ननु पूर्वं तृजन्तवमार्व विधाय पश्चान्नुडागम क्रियतां तत्राथयने—कृताकृत प्रसङ्गो० इति अकृतेऽपि प्रवृत्तः प्रधानप्राप्तिरस्त्वीति कृताकृतप्रसङ्गी एवभूतो यो विधि स नित्य । नित्यानित्ययोर्मिथ्या विधिः पराबलिति । एवमभिप्राय —तृजन्तवभाव कृते ऽपि अकृतेऽपि नुडागमो नित्य तदागमे च हसादित्वं सिद्धमेव । अतः स्वरान्तत्वाभावात् तृजन्तवान्तत्वं न किंतु क्रोष्टूनामित्येकमेव रूपम् । नुडाम० 'नामि ' इ दत्तस्य कदाचे तृजाभावे वा इत्यत्र तृजन्तवे कृत वी इत्यर् । 'स्वरादौ०' क्रोष्टरि । द्वि तावे ककारान्तत्वात् 'ऋतो ङि' इत्ति ङोर । स्वरादौ० क्रोष्टौ । एवं पक्षम् । संबोधने अचिविषति निषयरात् 'समासादेर्मारा०' 'औ' हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टार ॥

(१०) उकारान्तस्याकारातिरविस्वस्य तात्पुरुषवार्थारिपक्रोष्टुरामित्यादि । सति तृजन्तवद्भावाभावारविङ्रवरवस्याभावस्तस्मात् पक्षे तृजन्तवद्भावो विशेषने । तृतीयादौ स्वरादौ च वस्त्वविशेष सति तद्भाव इत्यर्थं ॥

ननु क्रोष्टूनामित्यत्र कथं पक्षे तृजन्तवान्तत्वाभाव इत्यत आह । कृता

कृते चाकृते च कृताकृत कृताकृतयो प्रसङ्गोऽस्यस्य तं कृताकृतप्रसङ्ग यो विधिः स नित्य इति विधर्यते । तृजन्तवे कृताकृत च नुडागमे प्रवृत्तिः, तृजन्तवस्तु अनित्य । नित्यश्च अनित्यश्च नित्यानित्यौ तयोर्नित्यानि [illegible] मध्ये नित्यो [illegible] बलवान् भवति । एँ इत्यादि—भावि पश्चात् नुडागमे यवे कथनप्रयोगो नुट् एव प्रवृत्तिः अवेत्ते नुडल । तेन च ऐतां सिद्धयां क्रोष्टूनामिति ।

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः ॥ ६२ ॥

(च०) डुकृञ् करणे । कृ । 'तृचुणौ' तृच्प्रत्ययः । 'गुण' 'रादन्तो०' 'स्वरहीनं०' कृत् । करोतीति कर्ता । कर्तृशब्दस्य प्रथमैकवचनमेवाह—सूत्रम्—'स्तुरार्' ॥ स्तु तृन् तृच् स्तु तस्य स्तुः । षष्ठ्येकवचनम् । 'ऋतो ङ सिः' सिलोपः 'आर्वि०' । आर् 'इसर' 'नामिनो०' सिद्धम् । सकारसम्बन्धिनः समुदितस्य ऋकारस्य सकारोपलक्षितस्येत्यर्थः । तृन्तस्य धातुसम्बन्धिन इति 'तृचुणौ' इत्यादि तृन्प्रत्ययोस्तृन्प्रत्ययस्य च ऋकारस्य स्यादिषु पञ्चसु परेषु आर् भवति । सकारसम्बन्धी ऋकारः स्वसृशब्द एव । तेन प्रियतिसृशब्दादावार् न स्यात् । प्रियतिसा, प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्र इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर् । तत्र प्रथमैकवचने कर्तार स इति स्थिते । ऋकारासम्भवे कथं सेरकारान्त आह—यदादेशस्तद्वद्भवति यो यस्यादेशः स तद्वद् भवतीत्यर्थः । ऋकारस्यार् आदेशः स ऋकारवज्ज्ञेयः । ततः । सेरा' सिलोपः । सर्वत्र 'स्वरहीनं०' ॥ सम्बोधने । 'स्तुरार्' ततः । 'सेराः' सिलोपः 'स्वरहीनं०' 'रोर्वि०' हे कर्तः । धर्म एकाम् ॥ शसि-'अम्शसोरस्य' 'सो न पुंस' 'शसि ॥ तृतीयादौ पितृशब्दवत् । यथा तृतीयैकवचने । 'ऋरम्' कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । चतुर्थ्येकवचने 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । पञ्चमीषष्ठ्येकवचने । 'ऋतो ङ सः' स च डित् डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' कर्तुः ॥ कर्त्रोः । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' ॥ 'नुडामः' 'नामि' कर्तॄणाम् ॥ सप्तम्येकवचने । 'ङौ' 'स्वरहीनं०' कर्तरि । कर्त्रोः 'ऋरम्' । कर्तृषु 'किलात्स०' । एवं नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दयोरपि । तथा अन्येऽपि तृन्प्रत्ययान्ता ज्ञातव्याः । तृन्प्रत्ययस्यार्थवतो ग्रहणेन नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां ग्रहणं न स्यादित्यनेन तृन्तग्रहणम् । अर्थवतो ग्रहणं नानर्थकस्येति न्यायात् ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तु तृन्ग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति ॥ ६२ ॥

(प्र०) स्तुरिति । तृन् तृच् स्तु तस्य स्तुः । आगमानुशासनमनित्यमिति वचनात् किंतुस्वरूपस्वयं वा । कर्ता च हर्ता च इत्यत्रपूर्वेणानेन च ताराणामार सम्बद्धत्वेन सिद्धः । अन्यत्र प्रियतिस्रौ प्रियवाच्याशिस्वाही । अत एव ऋकारान्तत्वात् आर् । तत्र सकारसम्बन्धिस्वसृशब्दस्य ऋकार ॥ ६२ ॥

टकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृजन्तता वा वक्तव्या ॥ क्रुश् ष्टि इति स्थिते स्तुरार् । सेरा । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ । शसि तृजन्तवद्भावाभाव क्रोष्टून् । अपि तु तृजन्तवद्भावो नेति केचित् । क्रोष्टुं क्रोष्टू ॥ तृतीयादौ स्वरादौ तृजन्तता वा वक्तव्या(क) ॥

(क [illegible])
[illegible]

क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुभ्य । क्रोष्टु क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्य । क्रोष्टु क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । इति प्रथमं नुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृज्वद्भावो न भवति । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु । असंबुद्धाविति विशेषणाद्धे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः ॥

(९) क्रुश् आह्वाने । तुन्प्रत्ययः । 'गुण ... ' 'क्रुशि च्चुः' क्रोष्टु इति जातम् । उकारान्तशब्दस्यादि । यद्यपि क्रोष्टुशब्द उकारान्तस्तथापि तस्य अविकृ ... सुप्रत्ययान्तस्यैव रूपम् । तुप्रत्ययान्तत्वं वक्तव्यम् । तुप्रत्ययान्तत्व दारादिकमित्यर्थः । ततः पञ्च कर्त्तव्य । सौ स्तुराट् 'सरा' । यौ तु भानुवत् । द्विवचनयोः कर्त्तव्य । स्तुराट् 'स्वरादौ०' । शसि विषये तुप्रत्ययो विधने यस्य स तुप्रत्ययवान् । यद्वा तुप्रत्ययेन तृत्वं तृप्रत्ययवत् । तस्मात् तस्य भावस्तुप्रत्ययवद्भावस्तदभावात्तुप्रत्ययवद्भावाभावस्तस्मात् क्रोष्टूनिति भानुवत्साधनम् । तृतीयादौ इत्यादौ तत्विशेषः । स्वरादौ वा तृप्रत्ययान्तता । उकारस्य वा ऋकार इत्यर्थः । कृते कृतृवत् । यस्य भानुवत् । आमि तु विशेषः । क्रोष्टु आम् इत्यत्र—'नुडामः' इति नुडा गमप्राप्तौ, 'तृतीयादौ स्वरादौ०' इति तृप्रत्ययान्तवद्भावस्य च प्राप्तौ नुडाम एव स्यादिति स्यात्—आमि नुडागमे कृते हलादित्वात्तृप्रत्ययभावमत्रप्रत्ययान्तत्वं जातिन न भवति । अत्राह परः—ननु पूर्वं तृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्नुडागमः क्रियतां तत्रोच्यते—कृताकृतप्रसङ्गी० कृते अकृतेऽपि प्रसङ्गः प्रवाहप्राप्तिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी एवंभूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्बलवानिति । एवमभिप्रायः—तृप्रत्ययभावे कृतेऽपि अकृतेऽपि नुडागमो नित्यः तदागमे च हलादित्वं सिद्धमेव । अतः स्वरान्तत्वाभावान्न तृप्रत्ययान्तत्वं न किन्तु क्रोष्टूनामित्येकमेव रूपम् । नुडाम आमि ॰ ... कथने तृतीयादौ वा०' इत्येकत्र तृप्रत्यये कृते ऊः इत्वम् । 'स्वरहानौ० क्रोष्टरि । द्विवचने उकारान्तत्वात् ऽौ दिन् द्विधोरः । 'स्वरहीने०' क्रोष्टौ । एवं सकारम् । संबोधने असंबुद्धाविति विशेषणात् 'समानाद्वैवर्णे०' 'औ' हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः ॥

(१०) उकारान्तस्यापीति तृप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धस्यापि क्रोष्टुनामित्यादि । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावादिति तस्य पदत्वाभावस्तस्मात् पञ्चमे तृप्रत्ययवद्भावो विद्यते । तृतीयादौ स्वरादौ च वैकल्पिके शसि तद्भाव इत्यर्थः ॥

ननु क्रोष्टूनामित्यत्र कथं पञ्चे तृप्रत्ययान्तत्वाभाव इत्यत आह । कृता

कृते च कृते च कृताकृत कृताकृतयोः ... [illegible] ... पञ्चमे ... [illegible] ... । नित्य ... [illegible] ... कृताकृते च ... [illegible] ... । ... [illegible] ... इत्याह ... [illegible] ...

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ।

होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः ॥ ६७ ॥

(५०) डुकृञ् करणे । कृ । 'तृतृचौ' तृच्प्रत्ययः । 'गुणः०' 'रपरो०' 'स्वरहीनं०' करोतीति कर्ता । कर्तृशब्दस्य प्रथमैकवचनमाह—सूत्रम्—'स्तुरार्' । सूत्रं स्पष्टं तस्य स्तुः । षष्ठ्येकवचनम् । 'ऋतां ङ ठ' इत्यार 'घार्धि०' । आर् 'इतेर' 'नामिनो०' सिद्धम् । सकारसम्बन्धिन सम्हितस्य ऋकारस्य सकारावलम्बितस्येत्यर्थः । तृचस्य प्रत्ययसम्बन्धिन इति 'तृतृचौ' इत्यादि तृच्प्रत्ययान्तस्य नप्त्रादेश्च ऋकारस्य स्यादिषु पञ्चस्वेषु आर् भवति । सकारसम्बन्धी ऋकारः स्वसृशब्द एव । तेन प्रियपितृशब्दस्य आर् न स्यात् । प्रियपिता, प्रियपितरौ । प्रियपितरः इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर् । तत्र प्रथमैकवचन कर्तार् स इति स्थिते । ऋकारासम्भवे कथं तदन्तस्य आह—यदादेशस्तद्वद्भवति यो यस्यादेशः स तद्वत् भवतीत्यर्थः । ऋकारस्यार् आदेश स ऋकारवत्स्यात् । ततः । सात्' द्विलोपः । सर्वत्र 'स्वरहीनं०' इ सकारान्त । 'स्तुरार्' तत्र । 'रात्' स्लोपः 'स्वरहीनं०' घार्धि०' इ कर्ता । यर्थ इकारम् । शसि–'अग्र सामोरस्य 'सो न पुंसः' 'शसि' इ तृतीयादौ विशेषवत् । यथा तृतीयैकवचने । 'अम्' कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । चतुर्थ्येकवचने ऋदम्' 'स्वरहीनं' कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । पञ्चम्येकवचन । 'ऋतो ङ ड' स च डित् डित्त्वादिकारः । 'स्वरहीनं०' कर्तुः इ कर्त्रोः । 'ऋताम्' 'स्वरहीनं०' इ 'नुडामः' 'नामि० कर्तॄणाम् इ सप्तम्येकवचन । 'ङौ' 'स्वरहीनं०' कर्तरि । कर्त्रोः 'ऋताम्' । कर्तृषु 'किञ्चान्त०' । एवं भर्तृवक्तृप्रभृतयोऽ प्रत्ययान्तप्रभृतयः । तथा अन्ये तृप्रत्ययान्ता शब्दाः । तृजन्ताश्वर्थक्तो पञ्चमेन ... संज्ञायाम् वा परत्वे न भवत्यन्तेनो पुंस्युदाहरणम् । अर्थवशा ... सिद्धे ... नियमाय ... यम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ॥ ६२ ॥

(५०) स्तुरिति । ... स्तु तस्य स्तुः । ... विभक्तिलोपो वा । ... इत्युत्तरेणैव च ... सिद्धः । ततः । प्रियपितरौ प्रियपितरः ... ऋकारान्तत्वात् आर् । ... ऋकारः ॥ ६२ ॥

इकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वपि सुपु तृजन्तता वा वक्तव्या ॥ क्रुश् पि इति स्थिते क्रुशस्तुन् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ । अस्ति तृजन्तत्वाभावे ... । अपि च अपि तृजन्तत्वं वेति केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टू ॥ तृतीयादौ स्वरादौ तृजन्तता वा वक्तव्या(क) ॥

(क) [illegible]

क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्यम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । इति प्रथमं नुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृप्रत्ययवद्भावो न भवति । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु । अधिविवक्षति विशेषणाद्धे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः ॥

(९) क्रुश् आह्वाने । तुन्प्रत्ययः । 'गुण' 'छ्वोःशूडनुनासिके च' 'ष्टुना ष्टुः' क्रोष्टु इति जातम् । उकारान्तत्वादेस्यादि । यद्यपि क्रोष्टुशब्द उकारान्तस्तथापि तस्य अपि तु विवक्षितु तृप्रत्ययान्तस्येव रूपम् । तृप्रत्ययान्तत्वं वक्तव्यम् । तृप्रत्ययान्तवदातिदेशिकमित्यर्थः । ततः पञ्च कार्याणि । सौ 'ऋदुशनस्' ततः' । धौ तु भानुवत् । द्वित्व बहुत्वयोः कर्तृवत् । 'ऋतुरार् स्वरादौ०' । शसि विषये तृप्रत्ययो विधते यस्य स तृप्रत्ययवान् । यद्वा तृप्रत्ययेन तुल्यं तृप्रत्ययवत् । तस्मात् तस्य भावस्तृप्रत्ययवत्त्वं तदभावस्तृप्रत्ययवद्भावाभावस्तस्मात् क्रोष्टूनिति भानुवत्साध्यः । तृतीयादौ टसादौ स्वविशेषः । स्वरादौ वा तृप्रत्ययान्तता । उकारान्त वा ऋकार इत्यर्थः । ऋकारे कर्तृवत् । उकारे भानुवत् । आमि तु विशेषः । क्रोष्टु आम् इत्यत्र—'नुडामः इति नुडा गमप्राप्तौ तृतीयादौ स्वरादौ० इति तृप्रत्ययान्तवद्भावस्य च प्राप्तौ नुडाम एव स्यादि त्याह—आमि नुडागमे कृते स्वरादित्वात् तृप्रत्ययभावस्तृप्रत्ययान्तत्वं नास्ति न भवति । अयमाशयः—ननु पूर्वं तृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्नुडागमं क्रियतां तत्रोच्यते—कृताकृत प्रसङ्गी० कृते अकृतेऽपि प्रसङ्गः प्रयोगप्राप्तिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी एवंभूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्बलवानिति । एवमभिप्रायः—तृप्रत्ययभावे कृतेऽपि अकृतेऽपि नुडागमो नित्यः तदागमे च हलादित्वं सिद्धमेव । अतः स्वरान्तत्वाभावात् तृप्रत्ययान्तत्वं न किन्तु क्रोष्टूनामित्येकमेव रूपम् । नुडाम 'नामि०' इ सप्तम्येकवचने 'ततीया ौ वा०' इत्येकत्र तृप्रत्यये कृते औ इत्यर् । 'स्वरादौ०' क्रोष्टरि । द्वितीये उकारान्तत्वात् 'इदौ ङिर्' ङिरोः । 'स्वरादौ०' क्रोष्टौ । यथं सुदाम् । सम्बोधने अधिविवक्षति विशेषणात् 'समानाद्धेर्लोपो०' 'ओ' हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टारः ॥

(१०) उकारान्तस्यापीतिरप्रत्ययस्य सेत्युपलक्षणम् शसादिप्रसक्तोष्टूनामित्यादि । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावादतिदेशस्य ... यद्वा तृप्रत्ययवद्भावो विशेषणे । तृतीयादौ स्वरादौ च वेत्युक्तिरिति तदभाव इत्यर्थः ॥

ननु क्रोष्टूनामित्यत्र कथं पक्षे तृप्रत्ययान्तत्वाभाव इत्यत आह । कृता

कृते च कृते च कृताकृत कृताकृतयो [illegible] वा [illegible] । [illegible] तस्य [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हे सुराः हे सुरायौ हे सुरायः ॥ एवं रैशब्दः ॥ ६३ ॥

(च०) रैकारान्तः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ६३ ॥

(म०) रै इति । [illegible] तस्मिन् [illegible] रै इति [illegible] । [illegible] ॥ ६३ ॥

ओकारान्तः पुल्लिङ्गो गोशब्दः । गो सि इति स्थिते ॥

ओरौ ॥ ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु(क) । गौः । 'औ आव्' गावौ गावः ॥ ६४ ॥

आम्शसि ॥ ओकारस्यात्त्वं भवति अमि शसि च परे (ख)गाम् 'औ आव्' गावौ गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । 'ङस्य' इत्यकारलोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ॥ गवि गवोः गोषु । हे गौः हे गावौ हे गावः ॥ ६५ ॥

(च०) ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । [illegible] । यतः—'[illegible] [illegible] [illegible] भूमौ [illegible] च [illegible] मताः' । [illegible] पुंल्लिङ्गे [illegible] इति हेमाचार्या आहुः ॥ [illegible] 'स्वर्गे [illegible] [illegible] भूमि च' ॥ इति [illegible] । [illegible] । [illegible] 'स्वरादीनां' [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ओकारस्य ओकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । [illegible] 'आम्शसि' [illegible] [illegible] । अम् च शस् च [illegible] तस्मिन् [illegible] । 'स्वरादीनां' [illegible] [illegible] शसि च

(क) [illegible] ।

(ख) "आम्शसि" [illegible] ।

परे आकारो भवति । 'स्वरो०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे 'गौ गाव' ॥ सम्बुद्धौ आकारे कृते 'स्वरो०' 'स्रो०' । गवादावरणस्थलीति ओकारस्थानमात्राय 'गो न ङित' इति सूत्र न । शादौ स्वरादौ 'गो गवू' ॥ इत्यादावविशेष । षष्ठीचतुर्थ्येकवचने 'ङस्य' इति सूत्रेण अकारलोपः । 'स्रोरि०' ॥ केचित्तु आमि 'गवाम्' 'गोनाम्' इति सूत्रान्तरेण गुणा गमसम्यादुः स्वरादि । गोनौ गवाम् ॥ गोषु इत्यादि ॥ अथ गोशब्द स्त्रीलिङ्गे । त्रिलिङ्गे तु गौणत्वे उपोशब्दः । उष्ट्र शोभना गौः स्वर्गो यस्य स सुगो इत्यादि । 'आरो' सुगौ सुगावो सुगावः इत्यादि ॥ ६९ ॥

(७०) आऽम्शसि इति । आ अम् शसि समानसंज्ञ्य इत्याकारस्य परत्वस्य सुगायाङ्गा इत्यत्र सम्प्रसङ्गः ॥ ६९ ॥

इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः । ७ ।

औकारान्त पुलिङ्गो ग्लौशब्द (क) । तस्य हसादावविशेष । स्वरादौ आवादेश । ग्लौ ग्लावौ ग्लाव । हेग्लौ हेग्लावौ हेग्लाव । ग्लावम् । ग्लावौ ग्लाव । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभि । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्य. । ग्लाव ग्लौभ्याम् ग्लौभ्य । ग्लाव ग्लावो ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावो ग्लौषु इत्यादि ॥ इति स्वरान्ता पुलिङ्गा ॥ ७ ॥

(७१) औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दश्चन्द्रार्थः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लायति कृष्णपक्षे इति ग्लौः । औणादिको डौप्रत्ययः । 'डिति टे' 'स्वरहीन' ग्लौ इति जातम् । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादौ तु सवत्र । 'औ आव' ग्लौः ग्लावौ ग्लाव ।

इति स्वरान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥ ७ ॥

* स्वरान्ता. स्त्रीलिङ्गा. ८ । *

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा कथ्यन्ते ॥ तत्र आबन्तस्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्द । गङ्गा सि इति स्थिते ॥

आपः ॥ आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति(ख) । गङ्गा ॥१॥

औरी ॥ आबन्तात्पर औरीकारमापद्यते ॥ 'अ इ ए' । गङ्गे गङ्गा ॥२॥

(क) ग्लै —चन्द्र, 'ग्लौमृगाङ्कः कलानिधि' इत्यमरवचनात् ।

इति श्रीवैतालिककोल्कलनवाकेशोरशास्त्रिकृतायां मनोरमायां समाप्त स्वरान्तपुंलिङ्ग ।

(ख) आप इति । आ अबिति मानेवादाकारस्यैवाशो महावादातिगङ्ग इत्यदो नातिप्रम ... प्रत्यूवामतिकान्तोऽतिखट्व, इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय "आदन्तादि ते वाच्यम् तथा च—एकदेश ... बन्यवदिति तस्यापन्तत्वेऽपि आदन्तस्याभाव विलोप ।

(च०) अथ स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनमुच्यते । अकारान्तः शब्दः स्त्रीलिङ्गे नास्ति । तत्रावन्तो गङ्गाशब्दः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'घाप' ॥ आप्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विसर्गः' । 'आवतः स्त्रियाम्०' इति सूत्रेण चकारप्रत्ययः कृतः तदन्ता त्कारात्परस्य सेर्लोपो भवति । अनेन सेर्लोपः ॥ द्वित्वे सूत्रम्—'औरी' ॥ औः प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ आबन्तादिति वृत्तिः कर्त्तव्या । न परम् । औकारं ईत्वमापद्यते प्राप्नोति । अनेन औस्थाने ई 'अ इ ए' ॥ बहुत्वे 'समानः०' 'सोर्वि०' ॥ १-२ ॥

(प्र०) आप इति । आरूपः आप् आप तस्मात् । तदन्तादित्यर्थः । ततश्च खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्व अतिखट्वनस्याशावकन्याविहितत्वाभावस्याशावन्तत्वेऽपि न स्कारलोपाव ॥ १-२ ॥

घिरिः ॥ आबन्तात्परो घिरिर्भवति । हे गङ्गे हे गङ्गे हे गङ्गाः ॥ ३ ॥

(च०) घौ तु सूत्रम्— 'घिरिः' ॥ घिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'घाविं०' ॥ इः प्रथमैकवचनान्तम् । 'घाविं०' नामिनो रः' ॥ कश्चित्तु—'घिरी इति दीर्घमीकारं पठन्ति । तत्र औ' इत्यस्मिन् सूत्रे दीर्घईकारानुवृत्तिं गृह्णन्ति 'तत्रो असो' इति रूपं साधयन्ति ॥ आबन्ता' ॥ अनेन घिस्थाने इः । अ इ ए ॥ ३ ॥

अम्बादीनां घौ ह्रस्वः ॥ अम्बादीनां घौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हे अम्ब । हे अम्बे । हे अम्बाः ॥ यथाम्बा शब्दो द्विस्वरो मात्रर्थे । एवं ये द्विस्वरा मात्रर्थास्तेषां घौ परे ह्रस्वता स्यात् । हे अक्क । हे अक्के । हे अक्काः ॥ हे अल्ल । हे अल्ले । हे अल्लाः ॥ ४ ॥

(च०) अम्बादीनां घिविषयं विशेषमाह 'अम्बा०' ॥ अम्बादीनां घौ ह्रस्वो भवति । तत्र 'समानादेः०' हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बाः । एवं हे अक्क हे अल्ल हे अत्त । एते त्रयः शब्दाः मातृवचनवृद्धेवाचकाः । अम्बादीनां द्विस्वराणामेव घौ ह्रस्वता । तेन हे अम्बाडे हे अम्बिके इत्यत्र न ह्रस्वः ॥ ४ ॥

(प्र०) अम्बादीनामित्यत्रादिशब्दः प्रकारार्थः ... । अम्बादीनां तु अम्बादिभ्यो भिन्नत्वात् ... ॥ ४ ॥

गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥

टौसोरे ॥ आबन्तस्य टौसोः परयोरेव भवति ॥ 'ए अय्' गङ्गया । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभिः ॥ ५ ॥

ङिता यट् ॥ आबन्तात्परेषां ङवङसिङसङीनां ङितां वचनानां यडागमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः ॥ गङ्गायै । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गयोः । गङ्गानाम् । 'आम् ङेरियाम्' गङ्गायाम् । गङ्गयोः । गङ्गासु । एवं श्रद्धामेधाविद्या

विशालामालाहेलादोलाप्रभृतय ॥ ६ ॥

(च०) द्वितीयैकवचने 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वार' ॥ द्वित्वे प्रथमावत् ॥ शसि 'अम्शसोरस्य' 'शसि०' । पुल्लिङ्गाभावात् 'सो नः पुंसः' इति न भवति ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टौसोरे' ॥ टा च ओस् च टौसौ तयोः टौसो सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वर हीने०' 'हेर्वि०' । ए प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । 'नामिनो र' सिद्धमिन्म् । आप्प्रत्ययान्तस्य टा इति तृतीयैकवचने ओस इति षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यस्य तस्य । अनन ए 'ए अय' 'स्वरहीन०' ॥ इसान्तं स्वविधेय ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—'ङिता यट्' ङ इत् यषां त ङितस्तषां ङितां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वार' ॥ यट प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप०' । 'आबन्ता०' । आप्प्रत्ययान्तादकारात् रेफामध्ये वर्तमानानां ङितां ङेङसिङस्ङि इत्येतषां वचनानां यडागमो भवति । टित्वादादौ । अनन यडागम सस्वर एव । टित्वादयन्तादौ । 'ए ऐ ए ॥ षष्ठ्येकवचन यडागमे कृते 'सवर्ण०' 'वोर्वि०' ॥ षष्ठीद्विवचने 'टौसोरे' 'ए अय' 'स्वर हीने०' ॥ बहुत्वे सुप्यागमः । 'स्वरहीन०' 'मोऽनुस्वार' ॥ सप्तम्येकवचने । 'आम्ङेः' तयो यडागमोऽस्तद्भवतीति ज्ञापनात् । यडागम । 'स्वरहीनं० 'मोऽनुस्वार' शेषं सुकरम् । एवं श्रद्धादयो रमाः ॥ ६-६ ॥

(प्र०) ङितमिति । ङ इत् यषां ते ङितस्तषामित्यभिप्रायः । ङेङसिङस्ङी त्यादि । ङेतानियमार्थः । ङेतस्य स्यादेव नियमार्थं इत्यर्थः ॥ ६-६ ॥

सर्वादीनां तु ङित्सु विशेष ॥

आपतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तात्साम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । पकार इत्लोपार्थः । 'सवर्णे दीर्घ सह' । सर्वा मेरे सर्वा । सर्वौ सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः । सर्वा ङे इति स्थिते ॥७॥

यडापः ॥ आबन्तात्सर्वादेः परस्य यट सुडागमो भवति, पूर्वस्य चापोऽकारो भवति ॥ सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य ॥ सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् । 'आम्ङेर्नियम्' सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वाः ॥ एवं विश्वादीनां सर्वादिगणस्य रूपं ज्ञेयम् ॥८॥

[illegible]

"स्वादौ॰" "सर्वा.१०" "मोऽनुस्वारः" । षष्ठीबहुवचने "आमि" "एषः" "स्वरादौ॰" "इति विसर्गः । षष्ठीबहुवचने "स्वरादौ॰" "मोऽनुस्वारः" । सम्बोधने तु पूर्ववत् । एवमाबन्ताः सर्वेऽप्येवमेव विधा, यथा अम्बा अम्बाला, हला, कला, कन्या अम्बा निमा भंसा यथा पूर्वा, परा दक्षिणा उत्तरा अपरा, अधरा, स्वा, अन्तरा ॥ कमलशब्दस्य तु ङेङसिङसङीषु कमल्यै कमल्याः कमल्याम् ॥ मनोरथ ॥ द्वितीयादिशब्दस्य विशेष वा सर्वादित्वम् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै-द्वितीयस्याः-द्वितीयायाः द्वितीयस्याम्-द्वितीयायाम् । तृतीयस्यै-तृतीयायै तृतीयस्याः, तृतीयायाः तृतीयस्याम्-तृतीयायाम् ॥ द्वित्वस्य "स्वरा दे॰" इत्यनेन कृत आपत्र भिन्नाम् ततो मन्नानकद्विवचनस्साधन । ॥ इ द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । एवम् उभे उभे ॥ ७-८ ॥

आबन्तो जराशब्द ॥ जरा। जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्य ॥ जरसौ-जरे। जरस -जरा । जरस-जराम् जरसौ जरे जरस -जरा । जरसा जरया जराभ्याम् जराभि । जरसे जरायै जराभ्याम् जराभ्य । जरस जरायाः जराभ्याम् जराभ्य । जरस -जरायाः जरसो जरयो जरसां-जराणाम् । जरसि जरायाम् जरसो.-जरयो जरासु । हे जरे-हे जरसौ हे जरे हे जरस हे जरा ॥ अयम् तदन्तविधिरप्येष्यते । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् । केचित्तदाबिन क्त आपवेत्याच्छाते । जरस स्वरादौ निर्जरस्यापि भवति । निजर निर्जरसौ निर्जरौ निर्जरस निर्जरा । निर्जरसम्-निर्जराम् निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरस निर्जरान् । निर्जरसिना निर्जरसा निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ भिस् ऐस् वक्तव्य ॥ निर्जरसे-निर्जरे । निर्जरस-निर्जराद् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्य । निर्जरस निर्जरसात्-निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्य । निर्जरस निर्जरस्य निर्जरसो निर्जरयो निर्जरसाम्-निर्जराणाम् । निर्जरसि निर्जरे निर्जरसो निर्जरयो निर्जरेषु । हे निर्जर हे निर्जरसौ हे निर्जरौ हे निर्जरस -हे निर्जरा ॥

(च॰) आबन्तस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । "जराया॰" जराशब्दस्य स्थाने जरस वा वक्तव्यः । गुरु शिव सर्वस्य वक्तव्य" सावर्ण्यकारादोकलिमन् पक्षे यथा । द्वितीयपक्ष जरस आदेश कृते स्वरादौ" । सर्व रूपम् । जरा जरसौ जरे जरसः जराः इत्यादि ॥ सामपाठीरपाद्दसत्वात्प्रथमान्ता न किंतु आकारान्ता क्रियन्तान्येषां साध आकृपाणि च पुंलिङ्गवत् ॥

(प्र॰) जराया इत्यत्र तदन्तविधिरित्यादि एकदेशविकारेऽपि निर्जराजरशब्दयोः पुनः ...शब्दयोरपि जरसादेशस्याभावात्... । हे जरे इत्यत्र जरस्माद्... ॥

इकारान्त स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययो हरिशब्दवत्

त्प्रक्रिया । बुद्धिं । 'औ यू' बुद्धी । बुद्धयः । हे बुद्धे हे बुद्धी हे बुद्धयः । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वनात्वाभावो विशेषः । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः ॥

इदुद्भ्याम् ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति ॥ इ य स्वरे । ए ऐ ऐ' बुद्ध्यै । 'ङिति' 'ए अय्' । बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । 'ङस्य' बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः —बुद्धेः । बुद्ध्योः । बुद्धीनाम् ॥ ९ ॥

स्त्रियां यो ॥ इश्च उश्च यु तस्मात् । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति ॥ बुद्ध्याम् । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । 'ङौ ङित्' बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु ॥ एवं मतिमृतिधृतिकान्तिगतिरुचिप्रभृतयः ॥ १० ॥

(च०) इकारान्तो बुद्धिशब्दस्तस्य द्वितीयाद्विवचनं यावत् हरिशब्दवत्प्रक्रिया । 'औ यू' 'ए ओ जसि' इत्यादि ॥ शसि—'अम्'मोरस्य 'शसि' इति दीर्घः । 'धा०' ॥ स्त्रीलिङ्गत्वात्सस्य नत्वस्य चाभावः । 'सो न पुंसः' इति सूत्रेण सकारो न । तृतीयैकवचने अस्त्रियामिति वचनात् 'टा नाऽस्त्रियाम्' इत्यस्य न प्रवृत्तिः किं तु 'इ य स्वरे' 'स्वरहीन०' सिद्धं रूपद्वयम् । एकवद्धरिवत् । 'ङिति' 'ङस्य' 'ङेरौ ङित्' 'ङिति दे' इत्यादि सूत्राणि । अन्यत्र सूत्रम्—'इदुद्भ्याम्' इश्च उश्च इदुतौ ताभ्याम् इदुद्भ्याम् । पञ्चमीद्विवचनान्तम् । सिद्धम् एकपदम् । स्त्रियां वर्त० इति कण्ठ्यः ॥ अत्र 'नित्यं स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्याम्' इति व्याख्येयम् । तेन शुचिशब्दोऽनियतलिङ्गो हरिवदेव । न तु विकल्पः ॥ अनेन चतुर्थीपञ्चमीषष्ठ्येकवचने वा अडागमः । 'ङित्वा' द्यादी । 'इ यं स्वरे' 'ए ए ए' पञ्चमीषष्ठ्येकवचने—'इ यं स्वरे' 'स्वर०' 'सवर्णे०' 'धो०' ॥ सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'स्त्रियां यो' यो सप्तम्येकवचनम् आमुरनित्यश्च' 'ङिवामट्' 'औपुषो०' 'स्वाहीनं०' 'मोऽनुस्वार' इश्च उश्च युस्तस्मात् यो पञ्चम्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'धातुरिमाः' इश्च उश्च० उकारम् । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् इवर्णान्तात् उवर्णान्ताच्च शब्दात्परस्य ङेराम् आदेशो भवति । वर्णग्रहणाद्गौरीवधूप्रभृतीनामपि ङेराम् । अस्मादेवार्थे यस्मिन् पक्षे अडागमस्तस्मिन्नेव ङेराम् भवति । अत एवाहुः अन्यत्र 'अडागमाभावे आमोऽप्यभावः' इति । अनेन ङेराम् न । 'इदुद्भ्याम्' इति अडागमः । 'इ यं स्वरे' 'स्वाहीनं०' 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्वः सः०' ॥ षत्वं षकारम् । सम्बोधने हरिवत् । 'समानादेर्लोपोऽधातोः' 'धो' एवं मतिमृतिधृतिरविप्रभृतयोऽपि इकारान्ता एते ऐव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥ ९-१० ॥

(प्र०) इदुद्भ्याम् । शुच इत्यत्रो आगृहचेन्नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमेव नानियतलिङ्गानां शुचिप्रभृतीनां व्याख्यानात्स्यैवामपीच्छन्ति ॥ ९ ॥

स्त्रियां दश्नोरिति विप्रुष व्याचष्टे । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ १० ॥

एवं धेनुरज्जुहनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । धेनुः धेनू धेनवः । धेनुम् धेनू धेनूः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः । धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः । धेन्वै-धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः-धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः-धेनोः धेन्वोः धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ धेन्वोः धेनुषु । हे धेनो हे धेनू हे धेनवः । एवं रज्ज्वादीनां रूपम् ।

(च०) एवम् उकारान्ता धेनुरज्जुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

ईदन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ "हसेपः सेर्लोपः" ॥ हसात्परात् ईवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ नदी ॥

धौ ह्रस्वः ॥ ईवर्णोवर्णयोरधात्वोः आपश्चाद्रस्य च । [illegible] धौ परे ह्रस्वो भवति । हे नदि ॥ नद्यौ । नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः ॥ ११ ॥

ङितामट् ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति । नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु ॥१२॥

(च०) ईकारान्तस्तु ईदन्तो नदीशब्दः ॥ सूत्रम्—"हसेपः सेर्लोपः" [illegible] [illegible] तस्मात् ईसेः [illegible] 'धा०' [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] सर्लोपो भवति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ धौ तु सूत्रम्—धौ ह्रस्वः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । हे [illegible] । हे [illegible] । हे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ह्रस्वः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] सूत्रम्—ङितामट् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

प्रथमैकवचनाद्दम् । 'ह्रसेप० ॥ स्त्रियामिति । चोक्तिद्वे वर्तमानाम्यामाकाराभ्यां परेषां स्त्रियां ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषामन्यागमो भवति । अनेन अन्यागम । 'इ यं स्वरे' 'इ ए ऐ' पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने ङसागम । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'सन्ध्यौ' 'पादि०' ॥ षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'इ यं स्वरे' ॥ षष्ठीबहुवचने नुडागम 'स्वरहीनं०' 'नाऽनुस्वार०' ॥ सप्तम्येकवचने । 'स्त्रियां ङ्यो' 'ङिताम०' 'इ यं स्वरे' ॥ सप्तमीबहुवचन ॥ 'ङिदात्प-स०' एव नदीशब्दवत् गौरीसाध्वीतामाक्षणाकुमारीनारीपारूढीप्रभृतय एतैरेव सूत्रै साध्या ॥ ११-१२ ॥

(प्र०) ह्रसप इति । ह्रसश्च ईप् च ह्रसप् तस्मात् उत्तरस्य शस्सूत्रत्व सौत्रं वा । अत्रापि ह्रस्व ईप् इति ईप्विवक्षया । निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यादौ सिलोपाभावः । यद्यपि ह्रस्वादित्येतावतैवापेनापि सिद्धिस्तथापि कक लौल्ये इत्यादीनां ककारान्तानां क्विपि स्काराद्याश्रिति विलयस्य कलोरविते प्रसङ्गेनानिष्टं स्यात । धौ इति । यद्युत इत्यतो वानुवर्तनान्नित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्रोत्र्यंशनियुक्तानामिति व्यवस्थाऽवसया । अधातोरिति ॥ अनियुक्तोरव्यपगार्थम् । अन्यथा प्रहृष्टा धा प्रधारिति विग्रह नित्यस्त्रीत्व प्रधानाऽकारस्य धातोर्हस्वता न स्यात । इयुव उदाच । हेमोः हेमूरित्यादौ न ह्रस्वत्वम् । "त्रिमानना सम्भु कुरु पितृगृह" इत्यादिप्रयोगादौ सम्भू स्त्रीवत । ह्रस्व इति कश्चित । ननु ह्रस्वत्व इकारा उत्वात् धाविति स्यादिति च दस्यम् । यद्युव इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थाया न ह्रस्वविधानसामर्थ्याच्च । अन्यथा एको इत्यत्र कुर्यात् स्त्रियां स्त्रोरित्यतो ह्रस्वशेषसाधारणानुवृत्तेरिवर्णोवर्णयोरित्युक्तम् ।

ङितामिति । यद्यपि स्त्रियां स्त्रादित्यतो ह्रस्वदीर्घसाधारणानुवृत्तिस्तथापीदुदूभ्यामित्यनेन ह्रस्वाभ्यां विकल्पेन विधानात्परिशेषादिकारान्तादुकारान्ताद्वेत्युक्तम् । अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गानामित्यर्थावसायादत्रापि सम्भूस्ये ह्रस्वाभावाभाव ॥ ११-१२ ॥

लक्ष्मीशब्दस्येवन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् ॥

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामुदाहृतः ।
सप्तानामेव शब्दानां सेर्लोपो न कदाचन ॥ १ ॥

(प्र०) ईकारान्ता लक्ष्मीशब्दस्तस्य ईप् तस्याभावादीप्रत्ययान्तत्वाभावात् 'ह्रसेप०' इति सेर्लोपो न भवति । यत —'लक्षेर्मुट् च' इति सूत्रेण ईकारान्तः शब्दः ॥ तत्र प्रथमैकवचने—'शादिसर्गः' । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'पादि०' ॥ सम्बोधने—हे लक्ष्मि । 'धौ ह्रस्व' 'समानाद्देर्लो०' ॥ शेषं नदीवत् ॥ यत —'अवी लक्ष्मी तरी तन्त्री धी ह्री श्रीः पुरा । सौनकाद्य न सेर्लोपः कोकिले स्यात्कदाचन ॥

(प्र०) लक्ष्मीशब्दस्येति । लक्षेः सूत्रेणेप्प्रत्ययाभावाच्छादिस्वतः । तदुक्तम् । "अ-वीतन्त्रीतरीलक्ष्मीधीह्रीश्रीणामुणादितः । सप्तानामपि शब्दानां सिलोपो न कदाचन" ॥

स्त्रीशब्दस्येव तस्यासेर्लोपोऽस्ति । स्त्री । स्त्रीभ्रुवोः ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हसि हेस्त्रियौ हे स्त्रियः ॥ १३ ॥

वाम्शसि ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति ॥ स्त्रियम्–स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः–स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि ॥ १४ ॥

(च०) स्त्रीशब्दस्येयन्त धातु दित्वभावात्त्वात् सर्वनामोऽस्ति । स्त्यै धातुः स्त्यै शब्द संघातयोः । स्त्यायते अस्यां गर्भः इति व्युत्पत्त्या । डिस्त्वाट्टिलोपः । स्त्रीवो सान्तस्य० इति वकारलोप 'स्वरहीनं०' ततः 'ह्रस्व हलोप्' । प्रथमैकवचने– हसेप०' इत्य सूत्रम्—'स्त्रीभ्रुवो' ॥ स्त्री च भ्रूश्च स्त्रीभ्रुवौ तयोः स्त्रीभ्रुवोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् । भ्रूशब्दस्य उव् । अनेन इय । 'स्वरहीनं०' बहुत्वेऽप्येवम् । द्वितीयैकवचने सूत्रम्– 'वाऽम्शसि' इ वा पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'अव्ययम्०' । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् अम्शसि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वर्णे दीर्घः०' ॥ अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयु वौ भवतः । अत्र स्त्रीशब्द एव सम्भाव्यते । भ्रूशब्दस्य 'भ्रूम्' इति रूपद्वयाभावात् स्यात् । इयादेशं तु सम्भवत्येवात् । अनेन पक्षे इय 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वार' । अन्यत्र 'अम्शसोरस्य 'मोऽनुस्वार' ॥ द्विरूपे प्रथमादिस्वरवत् । शसि— 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'शसो नः' । अन्यत्र अम्शसो०' 'सोर्विसर्गः०' ॥ तृतीयैकवचने 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । अथ चतुर्थ्यादौ सदाश्रयः । अत्यादौ —देविस्त्रीहर्न्भ्यु ङिताम् ' इत्यादौ । स्त्रीशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने के 'ङिताम्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीन' 'ए ऐ ए' स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । पञ्चम्येकवचने ङसि अस 'ङिताम्' 'स्त्री भ्रुवोः' 'स्वर०' सवर्णे दीर्घ०' 'सोर्वि०' । स्त्रियाः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । षष्ठ्येकवचने ङस् अस । 'ङिताम्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे दीर्घः' 'सोर्वि' स्त्रियाः । षष्ठीद्विवचने ओस् । 'स्त्रीभ्रुवो' स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । षष्ठीबहुवचने आम् । 'नुडाम' 'स्वरहीना० स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वार' स्त्रीणाम् । अत्र 'स्त्रीभ्रुवोः' 'नुडाम' इत्युभयो प्राप्तौ विप्रत्वात् नुडागम एव भवति । सप्तम्येकवचने ङि इ । 'ङिताम्' स्त्रियां भेः' इत्याम् । 'स्त्रीभ्रुवोः' स्वरहीन सवर्णे० मोऽनुस्वार' स्त्रियाम् । सप्तमीद्विवचने ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रियोः । सप्तमीबहुवचने सुप । किलात्वः स०' स्त्रीषु । हे स्त्रि । धौ ह्रस्व ०' 'समानाद्वे०' हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ॥ १३–१४ ॥

(प्र०) स्त्रीशब्दस्येति । स्त्यायते स्त्रीत्वं वृद् इति बुद्धि टित्वादीकारान्तस्तरादिभ्य ईः इ स्त्रीभ्रुवोरिति । अत्र अनवस्थाने अस्मात् प्रत्यये धातोरप्रत्ययाभावादुपायप्रासादा नक्षः वाक्यसात्वत्र यद्यपि स्त्रीभ्रुवोरित्यत्र एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्ति सह वा

[illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥

(१०) [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥

क्रुशस्तुनः ॥ क्रुश रोदने । क्रुशस्य तुनान्तो भवति घौ परे । [illegible] न भवति ॥४॥ [illegible] (क)। [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ न [illegible] (ख) । [illegible] भवति घौ परे, [illegible] च । [illegible] ॥५॥

(११) [illegible]

(च०) अथ स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ तत्र अकारान्तः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने सूत्रम्—'अतोऽम्' ॥ अत: प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्वमो०' । अम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इतेर से०' मध्ये 'अतोऽम्' 'इ को' 'एतेति०' ॥ अका- रान्तात्पुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोः स्थि अम् इत्यवतरम् भवति । [illegible] स्वर्यः । ननु स्वमोः किमर्थं किम् अम् इत्यकारमहणेन । सत्यम् । [illegible] [illegible] ॥ [illegible]—अमो ग्रहणं [illegible] अमुस्थाने पुनरम् अम् [illegible] इति सूत्रविशेषार्थम् । [illegible]—अकारान्तस्य स्वमो: [illegible] न भवतीति भावः । अनेन स्वमोरम् 'अमि पूर्वः' 'मोऽनुस्वारः' ॥ १ ॥

(प्र०) अतोऽमिति । [illegible] । अकारान्तस्य [illegible] [illegible] । 'यं विधिं प्रति [illegible] स तस्य बाधकः' इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] स्यात् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] स्यात् । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ १ ॥

इमौ ॥ नपुंसकलिङ्गात्परस्यौ ईकारमापद्यते(क)। श ई प। कुले ॥२॥

(च०) प्रथमाद्वितीयाद्विवचनसूत्रम्—'इमौ' ई द्वितीयैकवचनान्तम् । [illegible] [illegible] । औ प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । 'स्वादाव०' । नपुंसकलिङ्गात्परस्य औ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । 'अ इ ए' ॥ २ ॥

(प्र०) [illegible] इति । [illegible] [illegible] ॥ २ ॥

जश्शसो शि ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसो शिर्भवति । श कार सर्वादेशार्थ ॥ गुण शित्त्व सर्वस्य वक्तव्य ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्या पवाद (ख) ॥ ३ ॥

(च०) सूत्रम्—'जश्शसो: शि' ॥ [illegible] [illegible] । 'स्वादौ०' [illegible] । शि प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

च "स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥" इति । विचारविशेषश्च तत्रैव वक्ष्यते ॥

इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । ८ ।

रैशब्दस्य पुंरैशब्दवत्प्रक्रिया । रा रायौ रायः । हेराः ॥ गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥ नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौ नावौ नावः । हेनौः हेनावौ हेनावः ।

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ८ ॥

(च०) रैशब्दः पुंरैशब्दवत् । रा । 'रै स्मि' रायौ रायः इत्यादि । रैशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गे वर्तते । तथा अमरकोषे 'अर्थरैविभवा अपि' इति पुंलिङ्गे एव उक्तः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गे एव उक्तस्तच्चिन्त्यम् ॥

गोशब्दः पुंवत् । 'ओतौ' गौः गावौ गावः । 'आम्शसि' गाम् गावौ गाः । गवा गोभ्यां गोभिः इत्यादि । अत्रापि गोशब्दो दुग्धार्थवाची । एवं द्योशब्दोऽपि ॥ नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । नौः, नावौ नावः ।'

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥८॥

* स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ९ । *

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्राकारान्त कुलशब्द । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचन ॥ अतोऽम् ॥ अत अम् । अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयो स्यमोरम् भवत्यधौ(क) । अमो ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । 'अम शसोरस्य' कुलम् ॥ १ ॥

(क) अतोऽम । अधाविस्मेऽपि निर्देशोऽमेवादशो न मक्रम अम् । तथा सति [illegible] इति निर्देश स्पष्ट अत,—स्यमोरम् भवतीति । ननु किमर्थमकारेण [illegible] द्वितीयैकवचने मकारस्य मकारे प्रयोजनाभावात् [illegible] स्यात् । [illegible] [illegible] । अन्यथा कुलमिति [illegible] [illegible] । एवं तर्हि द्वितीयैकवचने अमेऽम् [illegible] इति [illegible] । तथा [illegible] इति न युक्ता [illegible] इत्यथ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अन्ये तु [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]

(२०) [illegible] ॥ १ ॥

(२१) [illegible] ॥ २ ॥

[illegible]

(२२) [illegible]

(२३) [illegible]

[illegible]

(२४) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सर्गस्य वक्तव्य । गुणानेकाक्षरः 'मैरवड्' इत्यादिकः । तथा प्रकारेण च आदेश भवति सर्वस्यादेशिनः स्थाने भवति न स्वान्त्यस्य । अनेन प्रत्ययो भिः । इ० ॥ ३ ॥

(प्र०) जश्शसोरिति । यथा माहवर्णान् सानुबन्धग्रहणे न निरनुबन्धस्येति परिभाषया वा मध्यपि द्वितीयाबहुवचनमेवेत्यत्र । कुण्डो इत्यादिष्वादौ शब्दस्यापि तदि तस्य न । जश्शसोरिति षष्ठीनिर्देशात्स्वस्य प्राप्तावाशङ्क्याह । गुणेत्यादि । गुणानेक वर्णाश्र । ननु गुणकस्यानेकाक्षरत्वेऽन्त्यस्य स्थानेन चेत्यनेकाक्षरत्वात्र सर्वादेशत्वसिद्धौ पृथगुपादानमनर्थकमिति चेत्सत्यम् । इत्यर्थादेरित्यत्र शिल्करणम् "सानुबन्धकस्यानेका क्षरत्वम्" इत्यनुबन्धनिमित्तानेकवर्णत्वाभावात् ॥ ३ ॥

नुमयमः ॥ नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति ॥४॥ मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्य (क)। उकार उच्चारणार्थं । मकार स्थाननियमार्थं ॥ नोपधायाः ॥ न उप धाया (ख) । नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे, धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु नामि च । कुलानि । पुनरपि । कुलम् । कुल । कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन । कुलाभ्याम् । कुलै । कुलाय । कुलाभ्याम् । कुलेभ्य । कुलात् । कुलाभ्याम् । कुलेभ्य । कुलस्य । कुलयो । कुलानाम् । कुले । कुलयो । कुलेषु । हेकुल । हेकुले । हेकुलानि । एव मूलफलपत्रपुष्पकुटुम्बादय ॥५॥

(च०) सूत्रम्—'नुमयमः' नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप ०' न यम् अयम् तस्य अयम षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वाद्या ०' 'धोर्विसर्गः' ॥ नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्याहारोऽन्ते यस्य शब्दस्य तस्य नुमागमो न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ ॥ मित् मकारेत् प्रत्यय आगमश्च अन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्य । उकार उच्चारणार्थः । अनेन नुमागम । सूत्रम् । 'नोपधायाः' अन्त्यापधा नान्तस्य यस्या नोप धायाः षष्ठ्येकवचनान्तम् । द्विर्वा पद् 'सवर्णे दी०' 'स्तोश्चि०' । नान्तस्य शब्दस्य उपधाया अन्त्यात्पूर्वे उपधा' इति संज्ञासंधिकल्पितलक्षणया दीर्घो भवति नपुंसके शौ परे, पुंलिङ्गे धिवर्जितेषु पञ्चसु वचनेषु, नामि च नुट्सहिते आमि परे च । यथा पञ्चा नाम् । अनेन उपधाया दीर्घः ॥ धौ 'समानाद्धेर्लोप ०' । हे कुल । द्विवचने 'इमौ' 'अ इ ए' हे कुले । बहुवचने । 'जश्शसोः शि' 'नुमयम' 'नोपधायाः' हे कुलानि । शेषं देवशब्दवत् । एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बशाखधनवनरत्नादय शब्दा साध्या ॥४–५॥

(प्र०) नोपधायाः । नस्य नान्तस्य उपधा नोपधा तस्याः । नेति लाक्षणिकत्वात् –तम् । पृथगेव वा । अत्र यद्यपि पञ्चस्विति सामान्येनोक्त तथापि यादीनेव अनुरित्यतो

(क) मिदन्त्यादिति । स्वचरामि मन्दिमहाद्वेरित्यादिषूपपन्नाव ।

(ख) नोपधाया इत्यत्र 'उन्नाविति' भवति इति नियमात् धात्वि । 'कृतोश्च इणानि' भवति इति वक्तव्य । कश्चिदुपलभ्यमानोऽपपाठः टीकाविरुद्धत्वात् ।

[illegible] नपुंसके वा स्यादिति विवेकः । [illegible] क्लीबे प्राप्स्यमानात् ॥ ४-१ ॥

ह्रस्वन्यादेः ॥ स्तु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः स्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः (क) । उकार उच्चारणाय । वावसाने इति पक्षे दत्वमपि भवति । अन्यत् अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् ॥ अन्यतरत् अन्यतरद् । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत् इतरद् । इतरे । इतराणि ॥ कतरत् कतरद् । कतरे । कतराणि ॥ कतमत् कतमद् । कतमे । कतमानि । शेषं सर्ववद्रूपम् ॥ [प्रथमादय कुलवत् ॥ प्रथमं प्रथमे प्रथमानि] ॥ ६ ॥

(च०) सर्वादेर्योऽपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलवद्रूपम् । सर्वे सर्वाणि । तृतीयादौ पुंलिङ्गवत् ॥ [illegible] प्रथमाद्वितीयैकवचने विशेष ॥ सूत्रम्—'ह्रस्वन्यादेः' ॥ स्तु प्रथमकवचनान्तम् । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] अन्यतर इतर कतर कतम इत्यादिभ्यः [illegible] नपुंसकलिङ्गे वर्तमानेभ्यः परयोः स्यमोः स्तु इत्यादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । [illegible] इति व्याख्यानात् । उकार उच्चारणार्थः । [illegible] । द्विवचनबहुवचनयोः कुलवद्रूपम् । तृतीयादौ सर्ववत् । [illegible] इतरत् कतरत् कतमत् एतेऽपि [illegible] ॥ [illegible] इति वा [illegible] । [illegible] अजरम् अजरे अजराणि [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ ६ ॥

(प्र०) ह्रस्वन्यादेरिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

(क) [illegible]

ह्रस्वानिर्देशेऽपि गुणसंज्ञया विधीयमानो नामिन एव स्थाने भवतीति नियमात्परयोर्नामिस्थानिना ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि ॥ ७ ॥

(च०) इकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽस्थिशब्दः । स्यमोर्विषये सूत्रम्—'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्'॥ नपुंसकात् पञ्चम्येकवचनम् । 'ङसिङसोः' 'सवर्णे दीर्घः' । सिश्च अम् च स्यमौ तयोः स्यमोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वराद्धीनः०' । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेर सेः' 'नामिनो रः' अवर्गान्तवर्जितनपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अनेन स्यमोर्लुक् ॥७॥

नामिनः स्वरे ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे(क) । ईमौ । अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरप्येवम् ॥ इवृणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः ॥ इश्च उश्च ऋश्च तेषां इवृणाम् । उक्तं हि ॥

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ १ ॥८॥

हे अस्थे हे अस्थि ॥

(च०) धौ विशेषमाह—'इवृणां धौ गुणो वा' इश्च उश्च ऋश्च इवृः तेषां इवृणाम् । इकार उकार ऋकाराणां स्थाने नपुंसकलिङ्गविषये धौ वा गुणो वक्तव्यः । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति विलोपे विहिते इकारस्य एकारो गुणः । इत्यादि प्राक्प्रयोग । अत्र [illegible]माह—उक्तं च वृद्धैः । सम्बोधने० इति । तु इत्यवधारणे । माध्यन्दिनिराचार्य उशनसः उशनस्शब्दस्य संबोधने आमन्त्रणे त्रिरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलषति वा कथयति वा कथयति । किं तत् त्रिरूपं सान्तं सकारान्तं यथा उशनः । 'हसेः०' 'रोऽविसर्गौ' हे उशनः । तथा नान्तं नकारान्तम् हे उशनन् । तथा अदन्तम् अकारान्तं हे उशन इति । पुनः इगन्ते इकारोकारऋकारान्ते नपुंसके धिविषये विकल्पेन गुणं कथयति । यतः प्रक्रियाकौमुद्याम्—इ उ ऋ इत्युक् धौ इगन्तगुणः । यथा हे अस्थि हे अस्थे । हे वारि हे वारे । हे मधो हे मधु । हे कर्तृ हे कर्तः । कथंभूतो माध्यन्दिनिः । व्याघ्रपदां [illegible]गोत्रापत्यानां मध्ये वरिष्ठो महिष्ठ श्रेष्ठः ॥ यथाद्विवचने । 'ईमौ' इति औस्थाने ई ॥ सूत्रम्—'नामिनः स्वरे' ॥ नामिनः षष्ठ्येकवचनान्तम् ।

(क) नामिनः स्वरे इति । [illegible]

[illegible] । अस्तस्य गुणस्याभावं स्मर इति यदद् ।

'स्वरहीन०' 'सोऽविसर्गे'। स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम्। 'म ह ए' ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्वरे परे। अत्र विभक्तिसम्बन्ध्येव स्वरो ग्राह्यः। तेन दधि काम देत्यत्र न नुम्। अनेन नुमागमः। 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे नुकवत्। दीर्घत्वे इकारस्य ईकार ॥ तृतीयान्तौ हसादावविधयः ॥ ८ ॥

(प्र०) वस्तुतस्तु स्वर्णां नपुंसके इत्यादि पठन्ति। पूर्वाचार्यसम्मतिमाह अर्क इति। मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनि आचार्यः। वक्ष्यमाणः उशानशशब्दस्य त्रिरूपं पदानां रूपाणां समाहारस्त्रिरूपं त्रीणि रूपाणीत्यर्थः ॥

वष्टि कामयते। तथा हलन्ते इकारलवर्णान्ते नपुंसके गुणं च वष्टि। तद्वीरवार्थं तथा द्वयोरेवानयोः मध्ये वष्टि ५४ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अच्चास्थ्ना शसादौ ॥ अत् चेत्यव्ययम्। अस्थ्नां अस्थ्यादीनां टादौ नुमागमो भवति, पूर्वस्य इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ शस् आदिर्यस्य स शसादि टादि। शसादावित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यथा चित्रगुर्बहुधन ॥ ९ ॥

(च०) स्वरादौ सूत्रम्—'अच्चास्थ्नां टादौ' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेप०'। च प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया' 'स्तः अस्थिभिः अस्थि' स्वरहीन। अस्थ्नां षष्ठीबहुवचनान्तम्। 'अच्चास्थ्नां' इति नुमागमः। इकारस्य अकारः। 'अ लोपः स्वरे' स्वरहीनं' मध्ये 'सवर्णे दी' ॥ टा आदिर्यस्यासौ टादिस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम्। 'डौ डित टिलोपः। स्वरहीन ० ॥ क्वचित्तु शसादाविति पाठः। तत्र शस् आदिर्यस्य स शसादिः अर्थात् टादिः। यद्वा गौणत्वेऽपि प्रियास्थ्नः गुणकान् प्रियदध्नश्च पुरुषान् इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं शसोऽपि ग्रहणं युक्तम्। अस्थ्यादीनाम् अस्थि दधिसक्थ्यक्षिशब्दादीनां टादौ स्वरे परे नुमागमो भवति ॥ इकारस्य च अकारः। अनेन स्वरादौ सर्वत्र नुम् इकारस्य च अकार। 'नामिनः स्वरे' इत्यनेनैव यद्यम् क्रियते तदा इकाराभाव जाते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति नुम्लोप स्यात्। अतः अच्चास्थ्नाम्' इति नुम्करणं पुनरप्यत्र न ॥ ९ ॥

(प्र०) अच्चास्थ्नाम्। शस् आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणात् श विहाय टादावित्यर्थः। तदुपादानं च बहोव कदिस्थादानुवृत्त्यर्थम्। यत्तु प्रियास्थ्नः पुन पश्येत्यादौ पुंसि शसि परेऽपि प्राप्त्यर्थं शदिति। तन्न युक्तम्। पाणिन्यादिभिर्विरोधात्। अस्थ्नामिति बहुवचनेन अस्थिदधिसक्थि अक्षिशब्दा गृह्यन्ते। अत्र तदन्तविधेरपाटत्वा त्प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्याद्यपि। नामिन स्वर इति नुमि सिद्धेऽपि पुनर्नुम्विधानं टा नाद्विधानमिति नाभावार्थमिति कश्चित्तदुक्तम्। विशेषत्वात्परत्वाच्च तदभावात्। नाप्याणि नुडभावार्थम्। नुमः परत्वादेव प्राप्तेः। अत एव नुमन्तस्येति पाठः। वस्तुत प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादावप्यत्र सर्वेऽपि नुम्विध्यर्थं नुमविधस्याचावयवकत्वात् ॥ ९ ॥

अल्लोप स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ ॥ नान्तस्योपधायो अकारस्य

लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च(क)। मकारवकारान्त-संयोगात्परस्य न भवति। अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः। अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः। अस्थ्नः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः। अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम्॥ १०॥

(च०)सूत्रम्-'अल्लोपः स्वरे' ॥ अतः अकारस्य लोपः अल्लोपः प्रथमैकवचनान्तम्। 'लोपि०'। स्वरे सप्तम्येकवचनम्। 'म व यु'। अनुवृत्तम्। मश्च वश्च म्वौ ताभ्यां युक्तः संयोगः म्वयुक्तः न म्वयुक्तः अम्वयुक्तः तस्मात्। 'असिद्धम्' पञ्चम्यन्तम् 'शसोऽन्तोऽन' [illegible] शसादिः तस्मिन् शसादौ सप्तम्येकवचनान्तम्। 'ईपौ ङिन्' 'प्रत्यय' सूत्रं सिद्धम् ॥ अत्र तु शसादौ स्वरे परे एव अकारस्य लोपो भवति। शसादौ ग्रहणं तु [illegible] सुपदात् परस्य तथा स्वर इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थम्। नान्तस्य मकारान्तस्य वकारान्तस्य अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारस्य वकारस्य संयो-गात्परस्य लोपो न भवति। यथा आत्मनः आत्मना। यज्वनः यज्वना। अनेन स्वरादौ अकारलोपः। 'स्वादौर्से०'। तथा अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः। अस्थ्ने ॥ १० ॥

(प्र०) अमकार इति। लोपो पुनः येन [illegible] मकारवकारान्तयुक्त-संयोगस्याकारस्य न भवतीत्यर्थः। असमासेन प्रतिषेध इति अकारः प्रतिषेधार्थः। अत्र शसादाविति [illegible] इत्यादिसिद्धिः। [illegible] शसादौ वा [illegible] इत्यादि च [illegible]। पूर्वविप्रतिषेध [illegible] इति दीर्घविधौ [illegible]। [illegible] शसादौ परेऽप्यत्र शसा-दाविति वा [illegible]। [illegible] [illegible] इत्यादि [illegible] ॥ १० ॥

ङिङ्योर्वा ॥ ङिङ्योरुभयम्। नान्तस्योपधाया इकारो परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ॥ अस्थ्नि-अस्थनि अस्थ्नोः अस्थिषु ॥ एवं दधिसक्थ्यक्षि-शब्दाः ॥ ११ ॥

(च०) [illegible] 'ङिङ्योः' वा प्रथमैकवचनान्तम्। [illegible] [illegible] 'स्वादौर्से०' [illegible]। 'म व यु' [illegible]

[illegible]

(क) [illegible]

(प्र०) वेरयारिति । ईम डिम ईरो तयोः सम्बुद्धावित्यादिति अत्राप्यनुवर्तनीयम् । अत एव वस्वनोरपवादावप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ ॥ १२ ॥ 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरप्येवम् ॥

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।
एकमेवार्थमाख्याति तत्पुंस्कं तदुच्यते(क) ॥ १ ॥

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति(ख) ॥ ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम् ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हे ग्रामणे—हे ग्रामणि हे ग्रामणिनी हे ग्रामणीनि ॥ १३ ॥

(च०) ईकारान्तो ग्रामणीशब्दः । सूत्रम्—'नपुंसकस्य' ॥ नपुंसकशब्दस्य च षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ह्रस्व' ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य दीर्घस्वरान्तस्य शब्दस्य स्यादिषु ह्रस्वो भवति । प्रथमाद्वितीयैकवचने अनेन सत्र ह्रस्वः । ई इत्यस्य इ । 'नपुंसकात् स्यमोर्लुक्' ॥ प्रथमाद्वितीयाद्विवचने ह्रस्वः । इमौ 'नामिनः स्वरे' स्यादौ नुम् । प्रथमाद्वितीयाबहुवचने ह्रस्वः । नुमश्च 'नोपधायाः' ॥ तृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते हलादावविशेषः । स्वरादौ तु विशेषः ॥ श्लोक —एक० । यः कश्चिद् एक एव शब्दः ध्वनि-प्रत्ययादिरहितः सन् त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्तते एकमेवार्थमाख्याति वक्ति तत्रा-वितत्पुंस्कमुच्यते । ततः किं कर्तव्यमित्याह— टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा उक्तः पुमान् पुल्लिङ्गो येन तदुक्तपुंस्कम् । अर्थकथनाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके वर्तमानः उक्तपुंस्क-तयावस्थितमपि निर्दिष्टपुल्लिङ्गमेवम्भूतं नाम्यन्तं नपुंसकं टादौ स्वरादौ विभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति नपुंसकलिङ्गं वा पुल्लिङ्गवत्स्यात् । अनेन तयोर्वा वा ह्रस्वः । ह्रस्वाभाव

(क) अन्यत्र च—

"शब्दमेकमुपादाय पुंवद्भावो यदा स्यते । नपुंसके तदेव स्यात् तदुक्तपुंस्कं तदुच्यते । पौंस्नं यत्रेव पुंस्येते न तु दृश्यते पुनः विशिष्टे पुंस्त्वं तत्कालं तत्पुंस्कं पुनः" । इति ।

(ख) टादाविति । नपुंसकलिङ्गस्योक्तपुंस्कत्वमित्यत्र पाठे नाम्यन्ते यदा यद्वा वैकल्पम् । नामिन स्वरे इत्यनुवर्तते । नामिन इत्यपि प्रथमान्तमनुवर्तते । तत्र नपुंसकमित्यस्य विशेषणम् । तेन तदन्तं लभ्यते । उक्तः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते तदुक्तपुंस्कं तत्तदर्थनीति समर्थोपकारकत्वादेव व्याख्यानं ज्ञातम् । यथैकार्थत्वे शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मिन् वर्तमान उक्तपुंस्कत्वेन एव पुंसि विद्यमानस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते सत्येव तस्य नपुंसके वर्तमानस्य भवति । यथा प्रोक्तपुंस्कं नाम कथ्यते । पुंवद्भावेन ह्रस्वं पूर्वम् । ह्रस्वत्वं च न हि ग्रहणस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति । तेन ह्रस्वत्वाभावे दीर्घ इत्यन्यत् ।

सेनानीग्रामण्यन—'ण्वौ वा' इति णत्वम् । ह्रस्वत्व-'नामिन स्वरे' इति नुमागम । ग्रामणी ग्रामणिना ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने ग्रामण्याम् । आमि पुंवद्भावे नुडागमस्य नित्यत्वान्नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घः । नपुंसकत्वे 'नामिन स्वरे' इति नुमि कृते 'नुडाम' इति सूत्रेण नुटोऽभावे 'नामि॰' इति दीर्घश्च न । तेन नुमन्तस्यापि दीर्घे । पक्षद्वयेऽपि ग्रामणीनामित्येव रूपसिद्धिः । एवं 'नुडामः' इति नुटो नित्यत्वात् 'नामिन स्वरे' इति न भवति । ततो 'नुमन्तस्यापि दीर्घे' इति व्यर्थमिव पुनश्चिन्त्यम् । उक्तं च हैमव्याकरणे—'अनाम् स्वरे नोऽन्तः' । ग्रामण्यां ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । एवं शुचि कुलम् । तत्र शुचिना शुचिया शुचिने शुचये । एवं पटुने पटवे इत्यादि । सेनानिप्रभृतयस्तु नपुंसकाः ॥ १२-१३ ॥

(प्र०) ननु सकारस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्दन्त्यादेर्नोऽन्त्यस्यैव न स्यात् कुलमित्यादौ ॥ १२ ॥

यद्यपि इति । एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वनोक्तम् पुमान् येन तदुक्तं पुंस्कं अतो भिन्न प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन उभयत्रापि पीलवादीनां न तु वद्भाव । तदुक्तम् । "पीलुर्वृक्षे फले पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥" इति । अत्र वृक्षे पीलुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पीलुत्वजातिः । फले तु पीलुत्वम् । अतएवस्त्रिलिङ्गत्वपीलुशब्दस्य मिति । उक्तं च । "एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाचष्टे भाषितपुंस्कं तदुच्यते ॥ १३ ॥

सोमप कुलं । सोमपे सोमपानि । पुनरप्येवम् । सोमपेन सोमपाभ्याम् सोमपै इत्यादि । हे सोमप ॥

(च०) आकारान्तः सोमपाशब्दस्तस्य 'नपुंसकस्य' इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते 'टेन' 'अ इ ए' सोमपेन सोमपाभ्यां सोमपैः । 'भ्यसि' 'स्मै' सोमपाय सोमपाभ्यां सोमपेभ्यः । सोमपस्य सोमपयोः सोमपानाम् । सोमपे सोमपयोः सोमपेषु । सम्बोधने 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्व कृत कुलशब्दवत् । 'समानादल्लोपि॰' सोमपाशब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि नाम्यन्तत्वाभावात् तृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवद्भावो न भवति ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु । हे वारे हे वारि हे वारिणी हे वारीणि ॥

(च०) इकारान्तो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । वारि वारिणी वारीणि । तृतीयादौ 'नामिन स्वरे' इति नुमागम । 'रषृवर्णे॰' 'स्वरहीनं॰' वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः । आमि नुडागमः 'नामि' इति दीर्घः । वारीणां । वारिणि वारिणोः वारिषु । सम्बोधने । 'ह्रस्वो नपुंसके घौ॰' हे वारि हे वारे इत्यादि शेषं सुगमम् ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । तस्यापि स्वरादौ 'नामिनः स्वरे' इत्यादि नुमागमः ॥ मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । हेमधो हेमधु इत्यादि ॥

(च०) उकारान्तो मधुशब्दः । स च [illegible] मधुदैत्यवाची च पुंलिङ्गे भवति । [illegible] तु नपुंसकलिङ्गे भवति । [illegible] एवम् उकारान्तो [illegible] । [illegible] । एवं वास्तु वास्तुनी वास्तूनि । [illegible] । सानु सानुनी सानूनि । इत्यादि ॥

ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । पुनरप्येवम् । हेकर्त्तः हेकर्तृ हेकर्तृणी हेकर्तॄणि । कर्त्रा कर्तृणा इत्यादि ॥

(च०) [illegible] । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । [illegible] इति नुमागमः । कर्तृणा कर्त्रा । कर्तृणे कर्त्रे । [illegible] । कर्तृणि कर्तरि । [illegible] । हेकर्त्तः हेकर्तृ । शेषं सुगमम् ॥

ह्रस्वादेशो सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ च यथाक्रमौ ॥ सुष्ठु रायो यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया । हेसुरे हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्ग अतिरैशब्दः । राममतिक्रान्तमतिरि कुलम् इति विग्रहे । ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामि दुतौ इति ह्रस्वत्वम् । वारिवत्प्रक्रिया । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । पुनरप्येवम् । अतिराया–अतिरिणा अतिराभ्याम् अतिरिभिः इत्यादि ॥ ओकारान्तो नपुंसकलिङ्ग उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्येति उपगु उपगुनी उपगूनि । पुनस्तद्वत् । तृतीयादौ स्वरे विकल्प । उपगवा उपगुना इत्यादि अतिरिवत्(क) । औकारान्तो अतिनौशब्दः । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि इत्यादि ॥

(च०) ऐकारान्त [illegible] इत्यादि । [illegible] ॥

[illegible] सुधु सुधुनी सुधूनि । हेसुधो-हेसुधु [illegible] ।

(क) [illegible]

सुधुना-सुधया । इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥ इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥३॥

(च०) आकारान्त उपगोशब्दः । औकारान्त अतनौशब्दः ।

इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

(प्र०) इति पुंवद्भावाभाव पूर्वविप्रतिषेधेन नुमो बलवत्त्व बाधानुमेव । कर्तृग इ-त्यादौ च परत्वादस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्बाध पेकारान्तानामौकारान्तानां ह्रस्वादेशे सत्यन-त्राणामिकारोकारौ वक्तव्याविति । धरि । धरिणी । धनु । धनुनी । धनु । धनुनी । नृनी-त्यादौ च वा पुंवत् । धरिणा धरया । धनुना धनया । धनुना धनया इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ ९ ॥

* हसान्ताः पुंलिङ्गाः १० *

अथ हसान्ताः पुंलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हकारान्त अनडुह्शब्दः । अनडुह् सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्य सौ च ॥ **सा चनडुहः** ॥ अनडुह्शब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥**संयोगान्तस्य लोपः** ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । ७ । हसेपः सेर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्दत्वाभावः । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ॥ **धावम्** ॥ अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति ।३। हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अन-ड्वाहः ॥ अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा । **वसां रसे** ॥ वस् स्रंस् ध्वंस् अस् अनडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनडु-द्भ्याम् । अनडुद्भिः । अनडुहे । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भ्यः । अनडुहः । अनडुहोः । अनडुहाम् । अनडुहि । अनडुहोः । खसे चपा झसानाम् । अनडुत्सु ॥ ४ ॥

(च०) अथ हसान्तपुंलिङ्गसाधनं किञ्चिदुच्यते । तत्र प्रथमं हान्तान् दर्शयति— हकारान्तोऽनडुह्शब्दः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । तत्र । पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः सौ च ॥ अनडुह्शब्दस्य स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु आ-मागमो भवति ॥ केचित्तु 'अनडुहश्च' इति सूत्रेण 'चतुरनडुहोराम् सौ च' इति सूत्रेण वा आमागममिच्छन्ति । स्त्रीलिङ्गे च विकल्पेनामागममिच्छन्ति—अनड्वाही अनडुही इति ॥ अनेन पञ्चसु आम् । 'मित्स्वरात्स्वरात्परः वक्तव्यः' इति तु अर्थे आ । 'उ वम्' 'स्वादीनं' सूत्रम् । 'सावनडुहः' सौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरो हिन' टिलोप 'स्वादीनं०' । अ-नडुहः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'योऽत्रि०' 'मो आङ्' सिद्धम् । वृत्तिः कार्या । अनेन सौ

रे नुमागमः । हल्ब पूर्व न् । 'हलेर सेऽकोः' सूत्रम्—संयोगान्तस्य लोप । सं योगस्य अन्त्य संयोगान्तस्य पदस्य [illegible] 'पदस्य' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्कोरि' स्तयाक्षरस्य योऽन्तः संयुक्ताक्षराणां योऽन्त्यो वर्णस्तस्य लोपो भवति रसे परान्त च । वकारात् रकारादुभे संयोगान्तस्य लोपो न भवति 'रात्सस्य लोपः' इति सकारस्यैव नियमात् कश्चिद् हस्वादौ मत इति मध्ये रकारादुभे सकारस्य लोपो भवति परम् ऊर्ज् हस्वात् बध्यालोपो न तस्यैव नियमात् । यथा ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः । अनेन सौ पर हकारस्य लोपः । अनडुवान् इति सिद्धम् । अत्र नुम्विधिसामर्थ्यादेव 'वर्णा रसे' इति दत्त्व न भवति । यत्र हलोऽपि हकारे संयोगान्तस्य लोपाभ रूपभेदः । [illegible] वाति अनडवान् इत्यत्र । अवसि योः [illegible] इति [illegible] इति सम्प्रसा रणम् वस्य उ । स्वादौ 'स्वादीर्घ०' । औ तु सूत्रम्—'चावम्' । औ सप्तम्येकवचना न्तम् । 'औ' [illegible] विशेषः । 'स्वादीर्घ०' । अम् प्रथमैकवचनम् [illegible] से पश्चात् 'औ' कार 'स्वरादामम्' । अनडुहः अन्द् च औ परे आमागमो भवति । आमोऽपवाद । अनेन अम् [illegible] सानडुहः' इति पुम् । 'हलर' संयोगान्तस्य लोप । द्वि [illegible]—आमागम । [illegible] 'स्वादीर्घ' । द्वितीयादौ 'स्वादीर्घ०' । हसादौ सूत्रम्—'वर्णा रसे' वर्णा षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वादीर्घ' मोऽनुस्वार' । रसे सप्तम्येक वचनान्तम् । [illegible] सिद्धम् । अनडुद्भ्यामिति बहुवचनि [illegible] । वद् इति [illegible] [illegible] इत्यपि वद् । [illegible] । अनडुहः [illegible] सूत्रम् वाचो । एतयो रसे परे पदान्त वा दत्वं भवति । [illegible] भवति अनेन हस्य द । [illegible] 'स्वादीर्घ' । यदि—'सम वा सुपामाम्' हस्य त 'स्वरादामं०' । सिद्धोऽनडुद्भ्याम् । [illegible] सकारान्तावयवे । [illegible] [illegible] ।

द् पर्याप्तम् । ४ ॥

(घ) पदान्तेऽनडुह इति । अनडुहः इति सूत्रेणैतदर्थं । सूत्रे च [illegible] पञ्चम अनुशासनो [illegible] आडो यदि पदान्तेऽनुवर्त्य अनडुहः [illegible] भवति तु सि [illegible] नु [illegible] औ च । [illegible] वा । तथा अनडुद्भी अनड्वाहा । तथा [illegible] । [illegible] हकारस्य [illegible] हस्व- [illegible] अनुस्वार इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] स्यात् ॥

सौ इति । अत्र च नुमागमो [illegible] । संयोगान्तस्य । रसे रसा दौ विभक्तावि वर्णे । रसे [illegible] । तत्र [illegible] सकारस्य संयोगान्तस्य [illegible] । [illegible] च भवति । [illegible] । ऊर्क् ऊर्ग् इत्यादौ [illegible] लोपाभावः । [illegible] वर्णा रसे इति [illegible] नुम्विधिसामर्थ्यादेव । [illegible] हस्वस्य अनुशासनो [illegible] । [illegible] [illegible] । अत्र च नुम्विधिसामर्थ्यात् [illegible] । [illegible] [illegible] भवत्येव ॥

वसामिति । वसामिति बहुवचनं [illegible] स्यात् ।

वसो प्रत्ययत्वादप्रत्ययग्रहणेन वदन्तस्येति वसन्तस्येति वस्वन्तस्येत्यर्थः । सोऽपि सान्त एवेति विद्वानित्यादौ सद्भावः । एवं दत्वे चासंयोगान्तलोपः ॥ ४ ॥

गोदुहशब्दस्य भेद ॥ दादेर्घः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्व भवति झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुघ् स् इति स्थिते ॥ ५ ॥

(च०) हकारान्तत्वेऽपि अनडुह्शब्दापेक्षया गोदुह्शब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दोग्धीति गोधुक् । 'दुह प्रपूरणे' गोपूर्वः क्विप्प्रत्ययान्तः । सूत्रम्—'दादेर्घः' ॥ दा द कार आदिर्यस्य स दादिस्तस्य दादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'धितिः' 'हस्य घोषि०' 'नामिने रः' अनुवृत्तिकाः० । घ प्रथमैकवचनान्तम् । 'घोषि' सिद्धम् । दादेरिति । दकारादे धातोर्हकारस्य घत्वं भवति झसे परे नाम्नस्तद्धिकारस्य रसे परे अथवा पदान्तविषये । अनेन भकारादौ सुपि च इत्यत्र ॥ ६ ॥

(प्र०) दादेरिति । दादित्वं धातुपाठोपदेशावस्थायामपेक्षितम् । ततश्च अधोक्ष् इत्यादौ अडागमे कृते सति "यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इति आकारादित्वेऽप्युपदेशावस्थायां दादित्वादघत्वमेव । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति दामलिह्यतीति दामलिट् । इत्यादेर्नामधातोर्दादित्वेऽपि धातुपाठे तदभावान्न घत्वम् ॥ ६ ॥

आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः । धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ ६ ॥

(च०) सूत्रम्—'आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः' ॥ आदिजबानामादौ वर्तमाना जबास्आदिजबास्तेषां । षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'तुदाम' 'नामि' स्वादीनां०' 'मोऽनुस्वारः' । झभा अन्ते यस्य स झभान्तस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'झभ' प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे दीर्घः' 'वार्णि०' । स च ध्व च स्ध्वौ तयोः स्ध्वोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'रेफि०' ॥ सिद्धं चतु पदमिदम् झभान्तस्य धातोरादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति । जबदगडानां क्रमेण झभघढधा भवन्ति सकारे ध्व च परे आख्याते आत्मनेपदे ध्वे ध्वं ध्वम् इति परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु जभतीति जप् जभौ जभ इत्यादौ भकारस्य झकारासम्भवात् । 'आदिजबानां झभान्तस्य झभा स्ध्वोः' इत्यादेशं सूत्रं च न्ति ॥ अनेन दत्र दकारस्य धकारश्च इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(प्र०) आदिजबानाम् । अत्र वाक्यपाठे इत्यत्र धातुपदेनार्थानुसारेण ज्ञापकमिति अत्र इत्यादौ यथा दामलिडादौ च न । गर्दभमात्मन इच्छति गर्दभीयति गर्दभीयतीति गर्दप् । इत्यादौ मध्यवर्तिनो दि दकारस्य झभत्वम् । आद्यस्यावि गकारस्य ॥ ६ ॥

वावसाने ॥ अवसाने वर्तमानानां झभानां जबा भवन्ति चपा वा ॥७॥

गोधुक्-गोधुग् । गोदुहौ । गोदुहः । हेगोधुक्-हेगोधुग् । हेगोदुहौ । हेगोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ । गोदुहः ॥ गोदुहा । भकारादौ–'दादेर्घः' इति घत्वे कृते–'आदिजबानाम्' इत्यनेन दकारस्य धकारे कृते–'झबे जबाः'

गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भि । गोदुहे । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्य । गोदुह । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्य । गोदुह । गोदुहो । गोदुहाम् । गोदुहि । गोदुहोः । गोधुक् सु इति स्थिते ॥ 'खसे चपा झसानाम्' इति ककार । तस्मात्-'किलात्व सः कृतस्य' इति षत्वम् ॥ कषसंयोग क्ष ॥ ककारषकारसंयोग क्ष इत्यक्षरं भवति । गोधुक्षु ॥ ८ ॥

(च०) सूत्र—'वावसाने' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अवसाने सप्तम्येकवचनान्तम् । अ इ ए 'खसे चो०' निर्दे स्थितम् । अत्र वर्णानामभावोऽवसानं तस्मिन् अवसाने अन्ते वर्तमानानां झसानां चपा भवन्ति पक्षे विकल्पेन चपा भवन्ति । अनेन सौ च कृत्वा विचार 'अनेक म०' इति सिकोपे कृते एकत्र अन्य क. अन्यत्र गः । स्वरादौ 'स्वरहीनं० ॥ अकारादौ विभक्तौ तु—'दान्ते' इति धने कृते 'भान्तिदानां' इति इत्व घ । तत्र बाधा अन्य म । 'स्वरहीनं० ॥ इति—दान्ते 'भान्ति अन्तां' भाने चपा असत्वात् विकल्प' इति भवत् । 'कषसंयोगे क्ष' ककारस्योगे क्षः भवति । गोधुक्षु इति सिद्धम् ॥ ७-८ ॥

(प्र०) वावसाने । विरामोऽवसानमित्यवसानं प्रसिद्धम् । अत्र च खसे चपा इत्यावर्तिनत्व चपा इति । अत्रे अपा इत्यत्रत्य अपा इत्यनुवर्तते । ततश्च वाक्यान्तस्य वर्णस्यावसाने वर्तमानानां झसानां अपावयवत्व भवन्तीत्यर्थः । विकल्पपक्षे तु झसानां अन्तरी तत्वर्ण कार्यं स्यात् ॥ ७ ॥

मधुलिह्शब्दस्य भेद ॥ हो ढः ॥ हकारस्य ढत्व भवति धातोर्झसे परे, ना स्यात् रस पदान्त च(क) । 'वावसान' मधुलिट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिह । हेमधुलिट् हेमधुलिड् हेमधुलिहौ हेमधुलिहः । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिह । मधुलिहा मधुलिड्भ्याम् मधुलिड्भि । हो ढ । खसे चपा झसानाम् । मधुलिट्सु ॥ इत्यादि ॥ ९ ॥

(च०) मधु मकरन्दं पुष्परसं लेढीति मधुलिट् भ्रमरः । मधुलिह्शब्दस्य रसे पदान्ते च विधय । सूत्र—'हो ढ' ॥ हः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । ढः प्रथमैकवचनम् । 'हा' ढ लो' सिद्धम् ॥ धातुसम्बन्धिनो हकारस्य झसे परे ढत्वं भवति वा स्थान वाक्यस्थं प्राप्तस्य रसे परे पदान्ते च । [अन्यत्र] प्रथमैकवचने रूपद्वयम् । हकारस्य इत्व ढः । 'हसङ वावसाने' एकत्र ट । अन्यत्र ड । स्वरादौ 'स्वरहीन०' अकारादौ हा ढ इति ढत्व 'झसा जबाः' ढस्य ड । 'स्वरहीनं० । 'अपि 'हा ढ' 'खसे चपा०' ढस्य ट. 'स्वरहीन० मधुलिट्सु । इत्यत्र 'अपि रसान्तेऽपि पदान्तत्वा भावात् भावत इति न्यायात् 'दारस्वादा' इति सूत्रेण सत्व धत्वाभाव: ॥ ९ ॥

(क । हो ढ इति । ढउ न समवस्तु नड स्यापदेश्वर्ये पुत्र । तथा अपि झल्यन्तयापदान्तयो ...
इत्यस्यार्थः ।

वसोः प्रत्ययपरत्वात्प्रत्ययग्रहणेन तदन्तस्येति वसन्तस्येति वस्वन्तस्येत्यर्थः । सोऽपि सान्त एवेति विद्वानित्यादौ तदभावः । एवं दस्ते चार्संयोगान्तलोपः ॥ ४ ॥

गोदुह्शब्दस्य भेदः ॥ दादेर्घः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुघ् स् इति स्थिते ॥ ५ ॥

(च०) हकारान्तत्वेऽपि अनडुह्शब्दापेक्षया गोदुह्शब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दोग्धीति गोधुक् । 'दुह प्रपूरणे' धातुः क्विप्प्रत्ययान्तः । सूत्रम्—'दादेर्घः' ॥ दः दकार आदिर्यस्य स दादिस्तस्य दादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ह्रस्व' 'दोर्वि०' 'नामिनो रः' इत्यनुवृत्तिका० । घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'धोर्धि' सिद्धम् । दादेरिति । दकारादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति झसे परे नाम्नस्तद्धकारस्य रसे परे अथवा पदान्तविषये । अनेन भकारादौ हपि च ह्रस्य घः ॥ ५ ॥

(प्र०) दादेरिति । दादित्वं धातुपाठोपदेशावस्थायामपेक्षितम् । ततश्च अधोक् इत्यादौ अडागमे कृते सति "यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इति आकारादित्वेऽप्युपदेशावस्थायां दादित्वादस्त्येव । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति दामलिह्यतेः क्विप् दामलिट् । इत्यादौ नामधातोर्दादित्वेऽपि धातुपाठे तदभावान्न घत्वम् ॥ ५ ॥

आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः । धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ ६ ॥

(च०) सूत्रम्—'आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः' ॥ आदिजबानामादौ वर्तमाना जबा आदिजबास्तेषाम् । षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'गुणाः' 'नामि' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । झभा अन्ते यस्य स झभान्तस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'झभाः' प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे दीर्घः' 'धार्धि०' । स च ध्व च स्ध्वौ तयोः स्ध्वोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'रोरि०' ॥ सिद्धं पदमिदम् झभान्तस्य धातोरादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति । जडदगबानां क्रमेण झढधघभा भवन्ति सकारे ध्व च परे आख्याते आत्मनेपदे से ध्व इत्येतयोः सम्बन्धिनि परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु जभतीति जप् जभौ जभ इत्यादौ प्रयोगे जकारस्य झकारासम्भवात् । 'आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः' इत्येवं सूत्रं च पठन्ति ॥ अनेन अत्र दकारस्य धः ॥ ६ ॥

(प्र०) आदिजबानाम् । अत्र बाधपाने इत्यत्रो वानुपूर्व्यर्थकल्पना अग्राह्येति अत इत्यादौ यथा दामलिहादौ च न । गर्दभमात्मन इच्छति गर्दभीयति गर्दभीयतीति गर्दभ । इत्यादौ अभ्यस्तदिशा ति दकारस्य झभत्वम् । भावव्याति गकारस्य ॥ ६ ॥

चावसाने ॥ अवसाने वर्तमानानां झभानां जबा भवन्ति चपा वा ॥ ७ ॥

गोधुग् गोधुक् । गोदुहौ । गोदुहः । हे गोधुक्-हे गोधुग् । हे गोदुहौ । हे गोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ । गोदुहः ॥ गोदुहा । भकारादौ–'दादेर्घः' इति घत्वे कृते–'आदिजबानाम्' इत्यनेन दकारस्य धकारे कृते–'झबे जबाः'

गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भिः । गोदुहे । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोदुहोः । गोदुहाम् । गोदुहि । गोदुहोः । गोधुक् सु इति स्थिते ॥ 'खसे चपा झसानाम्' इति ककारः । पश्चात्-'किलात् षः कृतस्य' इति षत्वम् ॥ कषसंयोगे क्षः ॥ ककारषकारसंयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति । गोधुक्षु ॥ ८ ॥

(च०) सूत्रम्—'वावसाने' ॥ [illegible] । 'अवसाने [illegible]' [illegible] । [illegible] ॥ ७–८ ॥

(प्र०) वावसाने । [illegible] । [illegible] ॥ ७ ॥

मधुलिह्शब्दस्य भेदः ॥ हो ढः ॥ हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च(क) । 'वावसाने' मधुलिट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः । हे मधुलिट् हे मधुलिड् हे मधुलिहौ हे मधुलिहः । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहा मधुलिड्भ्याम् मधुलिड्भिः । ढे ढ । खसे चपा झसानाम् । मधुलिट्सु ॥ इत्यादि ॥ ९ ॥

(च०) मधु मकरन्दं पुष्पासवं लेढीति मधुलिट् भ्रमरः । मधुलिह्शब्दस्य [illegible] । सूत्रम्—'होढः' ॥ [illegible] । [illegible] ॥ ९ ॥

(क) [illegible]

(प्र०) हो ढ । नाम्नो रसे इत्युक्तेर्ढोऽयमिति द्रुहे इत्यादौ धातो रप्राप्तेर्न भवत्वम् ॥ ९ ॥

मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः ॥ द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥, द्रुह् मुह् स्नुह् ष्णिह् इत्येतेषां हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः धातोर्झसे नाम्नश्च परे रसे पदान्ते च। वावसाने। मित्रध्रुग्-मित्रध्रुक्-मित्रध्रुड्-मित्रध्रुट् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः। हेमित्रध्रुग्-हेमित्रध्रुक्-हेमित्रध्रुड्-हेमित्रध्रुट्। मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः। मित्रद्रुहा मित्रध्रुग्भ्याम्-मित्रध्रुड्भ्याम् मित्रध्रुग्भिः-मित्रध्रुड्भिः। मित्रध्रुट्सु-मित्रध्रुक्षु इत्यादि ॥ एवं तत्त्वमुह्शब्दः। तत्त्वे मुह्यतीति तत्त्वमुक्-तत्त्वमुग्-तत्त्वमुट्-तत्त्वमुड् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः। हेतत्त्वमुक्-हेतत्त्वमुग् हेतत्त्वमुड् हेतत्त्वमुट्। तत्त्वमुहम् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः। इत्यादि(क)॥१०॥

(च०) हकारान्तानामपि द्रुहादीनां प्रकारान्तरेण विशेषमाह—द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा। द्रुहादीनामिति द्रुह्मुह्ष्णिह्स्नुहां रसे पदान्ते च घत्वं वा भवति विकल्पेन। घत्वे कृते द्वितीयपक्षे ढत्वं भवति। द्रुह जिघांसायाम्, मुह वैचित्त्ये, स्नुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ, एवं सद्रूपाः एते द्रुहादयः। अत्र द्रुहो दकारादित्वात्प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः। अन्येषां तु अप्राप्तस्य विकल्प इत्यर्थः। मित्राय द्रुह्यतीति मित्रद्रुह् सर्वत्रादि प्रथमैकवचने रूपद्वयं 'दादेर्धातोर्घः'। रूपद्वये च 'हो ढः' इति ढः। 'आदि जबानाम्

(क) भारवाह्शब्दस्य भेदः। हो ढः वावसाने भारवाट् भारवाड् भारवाहौ भारवाहः। भारवाहम् भारवाहौ। वाहो वौ शसादौ स्वरे॥ वाह व औ शसादौ स्वरे। वाहो वकारस्य औकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे। भारौहः। भारौहा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः॥ श्वेतवाह् उक्थशास् पुरोडाश् अवयाज् इमे पदान्ते चेति वक्तव्यम्॥ डिश्वाट्टलाप। मत्सरो डौ। श्वेतवाट् श्वेतवाहौ श्वेतवाहः। श्वेतवाहम् श्वेतवाहौ श्वेतवाहः। अत्र वाहो वौ शसादौ। स्वरे चेति कश्चित्। श्वेतौहः। श्वेतौहा श्वेतवाहा। श्वेतो भ्याम् श्वेतवोभिः। श्वेतौहे श्वेतवाहे श्वेतोभ्याम् श्वेतवोभ्यः। श्वेतौहः श्वेतवाहः श्वेतोभ्याम् श्वेतवोभ्यः। श्वेतौहः श्वेतवाहः श्वेतौहोः श्वेतवाहोः। श्वेतौहाम् श्वेतवाहाम्। श्वेतौहि श्वेतवाहि श्वेतौहोः श्वेतवाहोः। श्वेतःसु श्वेतवस्सु॥ अथवा श्वेतवाः पुरोडाश् इति कृतदीर्घाः सम्बुद्धौ निपात्यन्ते। वकारादुक्थशाः इति कश्चित्। हेश्वेतवाः वेति कश्चित्। हेश्वेतवाः हेश्वेतवाहौ हेश्वेतवाहः। श्वेतमाश्वान्वहतीति श्वेतवाः इति व्युत्पत्तिः॥ उक्थशाः उक्थशासौ उक्थशासः। उक्थशासम् उक्थशासौ उक्थशासः। उक्थशासा उक्थशोभ्याम् उक्थशोभिः। उक्थशासे उक्थशोभ्याम् उक्थशोभ्यः। उक्थशास्सु उक्थशस्सु। हेउक्थशाः हेउक्थशासौ हेउक्थशासः। इत्यादि॥ पुरोडाः पुरोडाशौ पुरोडाशः। पुरोडाशम् पुरोडाशौ पुरोडाशः। पुरोडाशा पुरोडोभ्याम् पुरोडोभिः। पुरोडाशे पुरोडोभ्याम् पुरोडोभ्यः। पुरोडःसु पुरोडस्सु। हेपुरोडाः हेपुरोडाशौ हेपुरोडाशः॥ अवयाः अवयाजौ अवयाजः। अवयाजम् अवयाजौ अवयाजः। अवयाजा अवयोभ्याम् अवयोभिः। अवयाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः। अवयःसु अवयस्सु। हेअवयाः हेअवयाजौ हेअवयाजः॥ तुराषाह्शब्दस्य भेदः। हो ढः॥ वौ वा वाढ॥ षो मकारस्य षकारादेशो भवति वाढ परे। वावसाने तुराषाट्-तुराषाड् तुराषाहौ तुराषाहः। तुराषाहम् तुराषाहौ तुराषाहः। तुराषाहा तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भिः। तुराषाहे तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भ्यः इत्यादि। हेतुराषाट्-हेतुराषाड् हेतुराषाहौ हेतुराषाहः॥ कविकल्पतरौ अधिको पाठो दृश्यते।

इति सर्वत्र तुल्याने ५। 'हलेपः सेकौव' 'वावसाने०'। चस्य यथासंख्यं कगौ। दस्य च दशौ। मिस्त्रभुक मिस्त्रभुग मिस्त्रभुह मिस्त्रभु"। एवं मिविषये रूपचतुष्टयम्। मिस्त्रभुहौ मिस्त्रभुहः। भकारादौ सति च रूपद्वयम्। तत्रैकत्र पक्षे अन्यत्र पक्षे कृते 'आदिर्ङ्यानां०' इति दु इत्यत्र धु। भकारादौ 'झल जशः' चस्य ग, दस्य डः। [illegible] मिस्त्रभु ड्भ्यां मिस्त्रभुड्भिः मिस्त्रभुड्भि। सुपि— 'खरि च०' इति चस्य कः। दस्य च टः। कत्वे— [illegible] 'कवन योगे च' मिस्त्रभुक्षु। दत्वे—'स्वरादौ' मिस्त्रभुट्सु। यो सिवत्॥ एवं तत्त्वसुहृत्पुत्रलिहृत्यास्तित्वगुहोऽपि साध्याः। सर्वं प्रति सुहृताति तत्र सुट्। हाग्तानां साधनमेतत्॥ चकारचकारान्ता अवसिताः॥ १०॥

(प्र०) सुहाशीनामिति। भाम्निश्शाम्मन्त्रवहिन्निशो गृह्यन्ते। [illegible]। वार्यो याचन्दः। अन्यथा चत्वदस्याभावे तृतीय रूपं स्यात्। कश्चित्तु चत्वदस्ये वेति पाठः। तत्र दस्ये सति घस्य वा भवतीत्यर्थः। तत्र। सुहेदीर्द्विरेऽत्पत्ममादेव वाक्यभेदेन इत्यम्। कचि च सुत्राठादौ सुहां वति सूत्रं यत्र पूर्वतः ततश्च सुहादीनां घत्वं वा भवति। चत्वाभावे चोरसर्गतः हरस्थमिति सूत्रार्थो दर्शितः॥ १०॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्य बहुवचनान्त ॥ चतुराम् शौ च ॥
चतुर्शब्दस्यामागमो भवति पिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु, शौ च परे। चत्वारः। चतुर। चतुर्भि। चतुर्भ्य॥ ११॥ रः सखण्डायाः॥ रेफान्तसंख्याया परस्यामो नुडागमो भवति॥ णत्वाद्वित्वे। चतुर्णाम् (क)॥ १२॥

(च) रास्त्रमाह—रेफान्तश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। प्रथमाबहुवचने सूत्रम्—'चतुरनडुहोरामुदात्तः' ॥ चतुर् इति बहुवचनान्तं स केतिकम्॥ प्रथमैकवचनान्तम्। इत्येव सर्वाः'। शौ सहचरैकवचनान्तस्य। [illegible] शिता दिताश्च। च प्रथमैकवचना न्तम्। अन्यथा '॥ चतुर्०। 'चतुर' पदर्श समासान्तस्य सूचकम्। यथा प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः। इत्यादि ज्ञेयम्॥ अन्यथा बहुत्वे चत्वारस्थिति पदं न सम्भवति। शौचेति चकारेण सहसा आम्भागागमो भवति इत्यर्थः। [illegible]
[illegible]। अति पूर्वम् आ। [illegible] 'स्वरादौ' 'सर्वे'॥ [illegible]
घोषि०'॥ तृतीया चतुर्थी पञ्चमी बहुवचने। [illegible]। षष्ठीबहुवचने सूत्रम्—
॥ ११॥ 'रः सखण्डायाः' इ षष्ठ्येकवचनम्। स्वरादौ०। [illegible]
[illegible] 'सवर्णे दो०'॥ रेफान्तसंख्यायाः [illegible] नुट्। [illegible]
[illegible] 'चतुर्णाम्' इति सिद्धम्॥ सप्तमीबहुवचने— [illegible]
[illegible]। चतुर्षु। 'रात्सस्य' इति सूत्रम् [illegible] सप्तमीबहुवचने परे [illegible]

(क) [illegible]

नान्यस्येति वक्तव्यम् । अतोऽत्र चतुर्भिरित्यत्र न विसर्गः । 'चतुरनडुहोराम् संबुद्धौ' । हे प्रियचत्व ॥ छन्दोऽनन्ता अप्रसिद्धा ॥ १२ ॥

(प्र०) चतुरामिति । विसर्गलोपे छान्दस संधिः । चतुर इति सांकेतिक प्रयुक्तं वा । चतस्रित्यनुवृत्तिमामध्यादिप्रियचत्वा इत्यादौ गौणत्वेऽपि ॥ ११ ॥

ः सङ्ख्याया इत्यनेन सङ्ख्यावाचिन्त्र । एव गौण्यत्र तु प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु परमचतुर्णाम् । रोर्विसर्गो इत्यत्र वानुकर्षणाल्लोकाद्वा चतुर्भिरित्यादौ विसर्गश्च । यक् चतुर्ष्विति ज्ञापकाच्च ॥ १२ ॥

नकारान्तो राजन्शब्द । राजन् सि इति स्थिते । नोपधाया इति दीर्घे । हसेप सेर्लोप । **नाम्नो नो लोपशघौ** ॥ नाम्न न लोपश् शघौ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाघौ । राजा राजानौ राजान । राजानम् राजानौ ॥ अल्लोप स्वरेऽम्वयुक्तात्छसादौ इत्युपधाया लोप । स्तो श्चुभि श्चु इति नकारस्य ञकार ॥१३॥ **जञोर्ज्ञः** ॥ जकारञकारसयोगे ज्ञ इत्यक्षर भवति ॥ राज्ञ । राज्ञा । राजभ्याम् । 'धा पाशे पुनर्न सधि' इति नियमाद् 'अद्वि' इत्यात्व न ॥ राजभि । राज्ञे राजभ्याम् राजभ्य । राज्ञ राजभ्याम् राजभ्य । राज्ञ राज्ञो राज्ञाम् । राज्ञि । वेत्यपो । राजनि राज्ञो राजसु । अघाविति विशेषणाद्धेराजन् हेराजानौ हेराजान ॥ १४ ॥

(च०) नाम्नामाह—नकारान्तो राजन्शब्दः तस्य प्रथम वचनेषु 'नोपधाया' इति दीर्घः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'नाम्नो नो लोपशघौ' ॥ नाम्न इति नामशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ नः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'रोर्वि०' पश्चात् । 'हसे०' 'हसो' ॥ लोपश प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप०' पश्चात् 'हश' 'हसो' ॥ न घि अघिस्तस्मिन् अघौ सप्तम्येकवचनम् । 'सेरौ डिता' इति लोपः । पश्चात् 'स्वरहीनं०' ॥ नाम्न इति शब्दस्य सम्बन्धिनो नकारस्य लोपश् भवति राघवरो भवति नामनामजस्य शब्दान्तमूतस्यैव । एवं केनापि सूत्रेणागतस्य नस्य लोपश् न भवति रसे पदान्ते च । नकारान् सुहिन् सुहिनौ सुहिनः । पश्चात् इत्यादौ नकारस्य लोपो न । अघौ घौ च लोपश् न भवति । अनेन सौ नस्य लोपः । अघाविति विशेषणात् घौ न नकारलोपः । शसि—'अल्लोप स्वरे०' इत्यकारलोपः । 'स्तोः श्चुभिः श्चु' इति सूत्रे कर्तव्ये क्रियमाणे नकारस्य ञकारः । ततः 'जञोर्ज्ञः' । [illegible] अनेन [illegible] ज्ञः । 'स्वरहीनं०' 'रोर्वि०' ॥ राजन्शब्दस्यैवम् ॥ नकारान्तो—'नाम्नो नो लोपशघौ' ततः 'लोपि' [illegible] इति 'अद्वि' इति सूत्रेण आकारो न भवति ॥ घौ— [illegible] ॥ [illegible] वा कारयन्तौ ॥ १३-१४ ॥

(प्र०) नाम्नो न इति । सामानाधिकरण्ये षष्ठी । नकारान्तस्य नाम्न इत्यर्थः । नकारान्तत्वं चोपस्थापकस्यापामेव । [illegible] यथा [illegible] तथा वृत्रहन् प्रधान् इत्यादावु पदेशकाले [illegible] । मा ना [illegible] नकारान्तेशान् । [illegible] व्योमन् इत्यादौ [illegible] नलोपाभाव । [illegible] । इत्यत्र अकारात्परेण मकारेण योगे तु इत्यर्थः [illegible] न [illegible] ॥११४॥

एवं यज्वन्नात्मन् सुधर्मन्प्रभृतयः ॥ यज्वा यज्वानौ यज्वानः । हे यज्वन् हेयज्वानौ हेयज्वानः ॥ यज्वानम् यज्वानौ । अन्वयुक्तादिति निषेधाद् लोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् यज्वभिः । यज्वने यज्व भ्याम् यज्वभ्यः । यज्वनः । इत्यादि(क) ॥

(च०) एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् [illegible] प्रभृतयोऽपि साध्याः । परं शसादौ 'अन्वयुक्त त' इति निषेधात् मकारवकारयुक्तत्वात् नलोपो नास्ति । तत्र यज्वनः यज्व ना इत्यादि ॥ [illegible] ॥

श्वयुवमघवन्शब्दानां पञ्चसु राजन्शब्दवत्प्रक्रिया । श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानम् श्वानौ ॥

(च०) श्वानौ ॥ श्वा कुक्कुरवाची । युवा तरुणवाची । मघवा इन्द्रवाची । इत्येतेषां शब्दानां पञ्चसु स्यादिवचनेषु राजन् शब्दवत्साधना ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपि ईकारे च(ख) । शुनः । शुना श्वभ्याम् श्वभिः । शुने श्वभ्याम् श्वभ्यः । शुनः श्वभ्याम् इत्यादि ॥ युवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन् शब्दस्य तु वकारस्योत्वे कृते । सवर्णे दीर्घे सह यूनः । यूना युवभ्याम् यु वभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः । इत्यादि ॥ मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ । मघवन्शब्दस्य वकारस्योत्वे कृते । उ ओ । मघोनः । मघोना मघवभ्याम् मघवभिः । मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः । इत्यादि(ग)॥१५॥

(क) [illegible] आत्मानौ आत्मानः । आत्मना [illegible] आत्मने इत्यादि ॥ हे आत्मन् हे आत्मानौ हे आत्मानः ॥ सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्माणः । सुधर्माणम् सुधर्माणौ सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभिः इत्यादि ॥ [illegible] ।

(ख) [illegible] । तत्र [illegible] भवति । [illegible] ।

(ग) [illegible] मघवा [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

(प्र०) शसादौ तु विशेषतामाह सूत्रम्—'वादेर्वं उः' ॥ वा आदिर्यस्य स वादिः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'इस्व' 'वार्दि०' ॥ वादेरिति यत् शुनः मघवन् शब्दस्य यो वकारः स उकारत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईति च । ईति प्रत्यये परे तु शुनी यूनी मघोनी इति भवति । वकारेण सहितोऽकारः वकारः इति सन्धायापि वकारस्य स्थाने उकारः । 'स्वरहीनं०' शसादौ स्वरादौ सर्वत्र उकारः ॥ मकारादौ धुटि च 'नाम्नो नो लोपशधौ' इति ॥ सम्बोधने राजन्शब्दवत् ॥ श्वा श्वानौ श्वानः । श्वानं श्वानौ शुनः । शुना श्वभ्यां श्वभिः । शुने श्वभ्यां श्वभ्यः । शुनः श्वभ्यां श्वभ्यः । शुनः शुनोः शुनाम् । शुनि शुनोः श्वसु । युवा युवानौ । युवन्शब्दस्य शसादौ 'वादेर्वं उः' इति कृते सति 'सवर्णे दीर्घः०' यूनः यूना ॥ मघवन् शब्दे तु उकारे कृते । 'अ ओ' ॥ मघोनः मघोना मघवभ्यां मघवभिः । इत्यादि ज्ञेयम् । तकारान्तमघवत् शब्दस्य तु मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तं मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्यां मघवद्भिरिति रूपाणि ॥ १५ ॥

(प्र०)ष्वादेः । वमोर्व उरित्यतो व उरित्यनुवर्तते । तत्र च वकारेण पुंस्त्वः अः च इत्यवयवस्यानन्यत्वेऽस्तत्वम् । वकारमात्रोऽन्ते तु वकारमग्रं स्यात् न वाक्यार्थानुसारः ... इति केचित् स्वादिरिति वाक्यम् । ... अवयवषष्ठ्यन्तम् । ... वेत्युक्तम् । ... इति सूत्रम् । तत्र च ईति ईप तयोः ... । शुनी मघोनी युवतीत्यादौ ... । ईकारे च । ... युवानौ ... इत्यादि । मघ ... । मघवा ... मघोऽ... मघवान् । मघवन्तौ इत्यादि । ... ॥ १५ ॥

नकारान्तस्यापि पथि शब्दस्य भेदः ॥ इनोऽत् घुटि ॥ इनः अत् घुटु । घुटसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ॥ १६ ॥

(प्र०) पथिन् शब्दस्य भेदः ॥ सूत्रम्—'इनोऽत् घुटि' ॥ इनः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'अत्सु...' स्यादि० । अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इनोऽ०' 'अत्...' ... । घुटु इति वचनात् ... सप्तम्येकवचनान्तम् । 'नाम्नो नो०' ... । स्यादिषु ... पथ्यादीनां पथिमथिऋभुक्षिन् शब्दानामिकारस्य अकारो भव ति ॥ ... ॥ १६ ॥

(प्र०) इनोऽदिति । ... । अत्र ... ॥ १६ ॥

थो न्थ ॥ पथ्यादीनां थकारस्य न्थ आदेशो भवति घुटसु परेषु

परेषु । पथन् सि स्थिते ॥ १७ ॥

(च०) सूत्रम्—'थो नुट्' ॥ थ षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वराद्दीर्घ०' 'धोर्धि०' ॥ नुट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप सेः' 'हवे०' 'अ सौ,' ॥ पथ्यादीनां थकारस्य पञ्चसु वच नेषु नुडागमो भवति । टित्वादादौ । थस्य पूर्वं नुः । पन् थन् च इति स्थिते सति ॥ १७ ॥

आ सौ ॥ आ सौ ॥ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्था । "नोपधायाः" पन्थानौ पन्थानः । हे पन्थाः हे पन्थानौ हे पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ॥ १८ ॥

(च०) सूत्रम्—'आ सौ' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं संहितिकम् । सौ सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'के रौ डित्' टिलोप । 'स्वराद्दीर्घ०' सिद्धम् । पथ्यादीनां टेः सौ परे आत्वं भवति । अनेन सौ न सहितस्य च इत्यस्य वा । टेरात्वकरणादेव सलोपो न किन्तु 'ध्यादि नमः०' पन्थाः मार्गः । सम्बोधनेऽप्येवमेव । अग्रे द्वितीयाद्विवचनं यावत् 'नोपधाया दीर्घः' । 'स्वराद्दीर्घ०' ॥ १८ ॥

पथां टे ॥ पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते इपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः । नलोप । क्विलारस्य सः । पथिषु ॥ एवं मथिन्मुभुक्षिन् शब्दौ । मन्थाः । मन्थानौ मन्थानः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । इत्यादि ॥ १९ ॥

(च०) शसाद्यौ विषयः । सूत्रम्—'पथां टेः' ॥ पथामिति पथिन्शब्दस्य षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'पथां टेः०' स्वराद्दीर्घ० 'मोऽनुस्वारः' । टेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'क्विति 'हस्य 'धोर्धि०' ॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन्शब्दानां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । अनेन शसादौ स्वरे टेः इन् इत्यस्य लोपः । मकारादौ- नाम्नो नो लोपश्चधौ ॥ धि- नाम्नो नो०' इति नकारलोपश्चि इन । क्विलारस्य सः' ॥ एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ ज्ञेयौ । मन्थाः मन्थनदण्ड ॥ ऋभुक्षाः इन्द्रः । ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् ऋभु क्षाणौ ऋभुक्षः । ऋभुक्षा 'पथां टे' ॥ ऋभुक्षिभ्याम् ऋभुक्षिभिः । ऋभुक्ष इत्यादि ॥ १९ ॥

दण्डिशब्दस्य भेद । इन्हं शौ सौ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाघौ परे उपधाया दीर्घो भवति(क) । सिर्लोपनलोपौ । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः । हे दण्डिन् हे दण्डिनौ हे दण्डिनः ॥ दण्डिनम् दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । दण्डिषु । इत्यादि ॥ ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् हे

(क) [illegible] बहुवचनस्यार्थे गृह्यते । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पूषाऽर्यम्णा परिभूः । [illegible] । तेन च

ब्रह्महणौ हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ ॥ २० ॥

(च०) दण्डिन्शब्दवद् ब्रह्मन्। सूत्रम्—'इन्हन् शौ सौ' । इन्हन् षष्ठ्येकवचना-न्तम्। 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । शौ इति शिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम्। "हेरौ डित्" सौ इत्यपि सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम्। 'हेरौ डित्' सिद्धम्। इन् इन्प्रत्ययान्त, हन् धातु ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्प्रत्ययान्त । पूषन् सूर्य-वाची । अर्यमन् सूर्यवाची । इत्येषां शौ नपुंसके जस्शसोः स्थाने जाते, सौ च प्रथमैकवचने धिवर्जिते परे दीर्घो भवति । 'नोपधायाः' इत्यनेन सिद्धे सत्याम् 'इन्हन्०' इति सौ परे एव दीर्घः स्यान्न तु परान्तिति नियमार्थमुक्तम्। अनेन सौ दीर्घः । 'हसे प०' 'नाम्नो नो०' । स्वरादौ स च 'स्वरहीनं०' ॥ रसे च—'नाम्नो नो०' ॥ धपि— 'किलास्य स०' ॥ घौ अभावेति विशेषणाद् लोपः नो । हे दण्डिन् ॥ शेषं सुगमम्। ब्रह्मन्शब्दो दण्डिन्शब्दवत् । ब्रह्महा ब्रह्महणौ । 'अपकृष्टान्तरेऽपि' इति णत्वम् । ब्रह्म-हणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ ॥ २० ॥

(प्र०) इनाम् । अत्रापि बहुवचनस्य बहुवचनव्यापकत्वामभिप्रेत्याह । इन्हन्नित्यादि । इनः प्रत्ययस्यादिकत्वस्य नोपधाया इत्यनेन सिद्धेऽपि नियमार्थः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायात् ॥ २० ॥

धसादौ तु 'अल्लोपः स्वरे' ॥ हनो घ्ने ॥ हन घ् ने । हन्तेर्धातो हकारस्य घत्वं भवति अव्यवधाने नकारे परे, व्यवधाने ञिति णिति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थं (क) ॥ ब्रह्मघ्न । ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभिः । ब्रह्मघ्ने ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्य । ब्रह्मघ्न ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्य । ब्रह्मघ्न ब्रह्मघ्नो ब्रह्मघ्नाम्। ब्रह्मघ्नि-ब्रह्महणि ब्रह्मघ्नो ब्रह्महसु ॥ एवं पूषा पूषणौ पूषणः । हेपूषन् हेपूषणौ हेपूषण । पूषणम् पूषणौ पूष्ण । पूष्णा पूषभ्याम् पूषभि । पूष्णे पूषभ्याम् पूषभ्य. । पूष्ण पूषभ्याम् पूषभ्य । पूष्ण पूष्णो पूष्णाम्। पूष्णि पूषणि । ङौ ल्लोपो वेति केचित् । पूष्णि पूष्णोः पूषसु॥ एवम्— अर्यमा अर्यमणौ अर्यमण । हेअर्यमन् हेअर्यमणौ हे अर्यमण । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्ण । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् अर्यमभि । इत्यादि ॥ २१ ॥

(च०) धसादौ तु— अल्लोपः स्वरे०' इत्यस्योदाहरणे सूत्रम्—'हनो घ्ने । हन [illegible] । 'स्वरहीनं०' 'स्तो श्चुभिः०' च प्रथमैकवचनान्तम् । घ्ने सप्त० [illegible] [illegible] । [illegible] सिद्धम् । [illegible] । हन् हन्तेर्धातो हकारस्य घत्वं भवति नकारे परे । तथा ञिति णिति च परे । अनेन [illegible] 'स्वरहीनं०' । [illegible] अर्थवान् [illegible] इति सूत्रविचारार्थः । [illegible]

(क) [illegible]

यो: संयोगे जाते सति 'स्वरो णो०' इति णत्व प्रतिषेध । 'स्वादौ न०' ॥ रसे परे— 'नाम्नो नो०' ॥ ङौ तु— वेकल्पः मघोनि मघवनि । धौ इन्द्रिनूवत् ॥ एवं पूषन् अप मन् यज्वन् । तत्र शसादौ—'अल्लोप स्वरे' इत्यल्लोपे कृते । 'स्वरो णो०' ॥ हसादौ— 'नाम्नो नो० ॥ ङेः कल्पः ॥ पूषा पूषणौ पूषणः । पूषणं पूषणौ पूष्णः । पूष्णा पूषभ्यां पूषभिरित्यादि । ङौ तु वेकल्पो पूष्णि पूषणि ॥ एवम् । अर्यमा अर्यमणौ अर्यमण । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्ण । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् । अर्यमभि । अर्यमसु इत्यादि ॥ २१ ॥

(प्र०) हन इति । हनः घ मे इति छेद । हनो घन इत्यत्र हन् इत्यनुवर्तनीयं तत्र हन्तेनकारे परे हन्ता एव घत्वं भवतीत्यर्थः । अन्यथा वृत्रहणमस्ते शुद्धावेत्यादि प्रसङ्गात । तत्र हकाराद्यवहितपरत्वमन्मथस्य हान्यत्रासम्भवात्वम् । किमत्यावर्त्तं तु धातोरिति विशेष. । एवं च वृत्रहणादिष्वाशायमसङ्गः । मध्ययोगे इति कश्चिदेकवचनं नास्य हेतुरिति कश्चित्अन्त्यावहन्तोरकारपूर्वं-देवेत्यर्थात् धनयोगे च सद्भावाद्गतेः केयमः ॥२१॥

संख्याशब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपाः । पञ्चन् जस् इति स्थिते ॥ जश्शसोर्लुक् ॥ षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जस्शसो र्लुग्भवति ॥ २२ ॥

(च०) संख्यावाचका शब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु सदृशाः । जसि शसि च सूत्रम्—'जश्शसोर्लुक्' ॥ जस च श च जश्शसौ तयोर्जश्शसो षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वादौ०' 'पत्रि०' । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् इतेर० 'नामि नोरः' ॥ वृत्तिः सुगमा । अनेन जस् शस इत्येतयोर्लुक् ॥ २२ ॥

(प्र०) जश्शसोरिति । ष्न इत्यनुवर्तते । तत्र च षपरनान्ता एव ष्णान्तास्य विश्वपजादयस्तासास्त्यादौ कायापसङ्गः ॥ २२ ॥

लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ॥२३॥

(च०)'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति' इति न्यायान् नोपधाया इति दीर्घत्वप्राप्तौ निषेधद्धुमाह— लुकि न तन्निमित्तम् इति । लुकि कृते सति तन्निमित्तं कार्यं न भवति स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तं, यथा जसि नोपधायाः इति सूत्रेण दीर्घत्वप्राप्तावपि न दीर्घता । नहि दीर्घं विनाश लुक कार्यः । इत्यत्रोच्यते—कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः इति भावकर्म कार्य न भवति अभावकर्म तु भवत्येव ॥ २३ ॥

(प्र०) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति अप्रधानोक्तेऽपि तन्निमित्तोपधाया दीर्घो का रत्नोपादिप्रासङ्गाह । लुकीति । लुक्शब्देन जशसोर्लोपे सति तन्निमित्तमङ्गकार्यं न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तेन 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं न । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः ॥ ष्णः ॥ षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति ॥ नोपधायाः । नान्तो नो लोपश्चधौ । पञ्चानाम् , पञ्चसु ॥ एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयः ॥ २४ ॥

(च०) तेन 'नाम्नो नो लोपशधौ' इति भवत्येव । तृतीयादयुर्वीरस्वास्वनुवृत्त 'नाम्नो नो लो०' । आमि सूत्रम्—'षट्' । ष च न् च्ण तस्मात् ण्ण पञ्चम्येकवचना न्तम् । 'स्वरहीन०' । षकारान्तनकारान्तसङ्ख्यायाः परो य आम् तस्य नुडागमो भव ति । अनेन न् । 'नामयायाः' इति दीर्घः । 'नाम्नो नो०' ॥ इति—'नाम्नो नो०' एवं सप्तन् नवन् दशन् एकादशन् प्रभृतयोऽपि साध्याः ॥ २४ ॥

(प्र०) ष्ण । ष् न् च ष्ण तस्मात् । अत्रापि सङ्ख्यायाः प्राधान्ये परमषण्णा मित्यादौ भवत्येव । गौणत्वे तु प्रियषष्णामित्यादौ न ॥ २३ ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः ॥ अष्टनो डौ वा ॥ अष्टनशब्दात्परयोर्जस् शसोर्वा डौ भवति । डित्त्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ॥ २५ ॥

(च०) अष्टन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम्—'अष्टनो डौ वा' ॥ अष्टन् इति अष्टन्शब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'चार्वि०' । डौ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'इत्' 'इ का' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । अव्ययम् । सिद्धमिदं सूत्रम् । अष्टनशब्दात्परयो र्जस्शसोर्वा विकल्पेन डौ भवति । गुरुत्वादन्यत्र यथा डौ । जसि शसि च रूपद्वयम् । अनेन एकत्र डौ । औ । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' अन्यत्र 'जश्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०' ॥ तृतीयादिबहुत्वेऽपि रूपद्वयम् ॥ २५ ॥

(प्र०) अष्टन इति । अत्र आकारप्रश्लेषात् वाऽऽ इत्यनेन आत्वपक्षे एव डौविधिः । अत्रापि सङ्ख्याया इत्यनुवृत्तेर्गौणत्वनात्वम् । न वा डौ । वन्नुना वाऽऽ इत्यत्र आ इति सुतादेकवचनेन सु इति सप्तमीबहुवचनेन च प्रत्याहारग्रहणादनात्वाभाव एव । यद्यप्यत्राष्ट स्याद्डाविति डित्करणं व्यर्थं स्यात् गौणत्वेऽप्यात्वं जश्शसोरौः इत्यत्र इत्यस्य वाचा दर एव । अष्टानामित्यत्र नुडि स्यात्वम् । आत्वे वा रूपद्वयकाले नकारान्तत्वान्नुट् । आत्वाभावेऽपि नुटि सर्वादीर्घ च सादित्वेन नलोप इति समानरूपत्वादेकमेव रूपम् ॥२५॥

वाऽऽसु ॥ वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु विभक्तिषु परासु वा टेरात्वं भवति । अष्टभि –अष्टाभि । अष्टभ्य अष्टाभ्य । अष्टभ्य अष्टा- भ्य । अष्टानाम् । अष्टसु अष्टासु(क) ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्—'वाऽऽसु' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । आ प्रथमैकव चनम् । सांकेतिकम् । आसु इति इदंशब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । 'स्वरादेः स्वादौ' 'स्म्यः' 'आपतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घ०' । अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य आसु तृतीयादि तु

(क) गौणत्वेऽपि आत्व जायतइति वेयम् । [illegible] ... [illegible]

पराद सतोपु वा आस्वमाकारो भवति । अनेन तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचने वा आ काराः। अन्यत्रापि 'नाम्नो नो॰' । आमि । एकत्र आकारः । अन्यत्रापि 'ध्न' इति पु१। द्वितीयके। 'ओपधाया इति दीर्घः। नाम्नो नो॰' पश्चद्वये सदृश रूपम् ॥ सुपि—एकत्र आकारे कृते अन्यत्रापि नाम्नो नो॰ ॥ २६ ॥

मकारान्त इदमशब्दः ॥ इदमोऽय पुंसि ॥ इदम अयम् पुंसि । इदमशब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य(क) ॥ अयम् ॥२७॥

(च॰) मकारान्तानाह-मकारान्त इदमशब्दः । सौ सूत्रम्—'इदमोऽयं पुंसि' ॥ इदमः षष्ठ्येकवचनम् । 'स्वरहीनं॰' । अयं प्रथमैकवचनान्तम् । इसेपः ' मोऽनुस्वार' 'मतोऽस्युः' 'क्सो 'रनोलोप' । पुंसि इति पुंसशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् ।' स्वरहीनं॰' सिद्धम् । इदमशब्दस्य पुंसि पुल्लिङ्गे एव सौ प्रथमैकवचने परे, अयमित्यादेशो भवति । अनेन सौ परे अयम् । मान्तत्वाभावादेव 'त्यदाद्येरः त्यादौ इति न भवति । अ न्यथा अयमित्येवावश्यक । इसे च से॰' 'मोऽनुस्वार ॥ केचित्तु सिसहितस्यैव अयम् इत्यादेशमिच्छन्ति ॥ २७ ॥

द्विवचनादौ'त्यदाद्येः' इति सर्वत्राकार । इद औ इति स्थिते ॥ दस्य म ॥ त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ॥ 'ओ औ औ' इमौ । सर्वादित्वात् 'असी' इमे। त्यदादीनां घेरभाव ॥ इमम् इमौ इमान् ॥२८॥

(च॰) द्विवचनादौ तु त्यदाद्येः त्यादौ इत्यकारे कृते सूत्रम्-'दस्य म' षष्ठ्येकव चनान्तम् । दस्य । म प्रथमैकवचनान्तम् । आर्षि ॥ त्यदादीनां दकारस्य अयुक्तस्य स्यादौ सदविभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सदविभक्तिषु मकारः । प्रथमाद्विवचने ओ औ औ' ॥ प्रथमाबहुवचने—'असी' 'अइए' ॥ द्वितीयैकवचने—'अमुशसोरस्य' मोऽनु स्वार ॥ द्वितीयाद्विवचने— ओ औ औ ॥ द्वितीयाबहुवचने— अमुशसोरस्य' सो न पुंस॰ 'इति ॥ २८ ॥

अन टौसोः ॥ इदमोऽनादेशो भवति टौसो परयो कस्वस्य ॥ 'टेन'अनेन ॥ २९ ॥

(च॰) तृतीयैकवचने सूत्रम्—'अन टौसो' अन प्रथमैकवचनान्त सांकेतिकम् । टा च ओ च टौसौ तयो सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीन ' 'आर्षि॰' ॥ इदमशब्दस्य टा तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने अन आदेश । 'टेन 'अ इ ए' अनेन ॥ २९ ॥

भ्यः ॥ भि अ । इदम सकारे मकारे च परे अकारादेशो भवति कस्वस्य ॥ 'अद्भि' इत्यादिकम् आभ्याम् ॥ ३० ॥

(क) इदम इति। इदम किम्। अ। पुंसि ते किम्। इदम्। न च पुंस्त्वे इ त्विनिबन्धके अभिव्यक्तीति चेद अयम् तस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन हेतेतु इत्य दे सिद्धम्।

(च०) द्वित्वे । सूत्रम्—'स्म्य' स् च म च स्म् तस्मिन् स्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' ॥ अः प्रथमैकवचनान्तम्। 'घोषि०' पश्चात् 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ इदम् शब्दस्य सकारे मकारे च परे अकारो भवति इत्यन्य समप्रस्येत्यर्थः ॥ अनेन तृतीया चतुर्थीपञ्चमीद्वित्वे इदमोऽकारः । 'अद्भि इत्यात्वम् ॥ तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचने— 'स्म्यः' इत्यकारः ॥ ३० ॥

(प्र०) इदम इति । अनेकव० स्त्रात्सर्वस्य मकारान्तस्यादसेपः सेळोपः । हे अस कौ माहाणीत्यादौ सम्बोधनसम्भवेऽपि प्रचुरप्रयोगाभावाद्भावोक्तिः । स्म्य । स्मि अ त्यदाद्येटेः स्यात्यविषयकारे सिद्धेऽपि पुनर्विधानसामर्थ्यात्सर्वस्येत्येके । तदसत् । त्यदादेष्टेरिति टेरकारविधानात् । अनेन चेदम षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्येति वैयर्थ्याभावात् । अन्ये तु अ इत्यस्य विसर्गपरत्वेन गुरुत्वात् स्येत्याहुः । तदपि मन्दम् । गुरुशब्दस्यानेकार्थ रारत्वप्रतिपादनात् । छन्दश्शास्त्रादेः च इत्यादौ च इत्यस्यापि विसर्गपरत्वेन गुरुत्वापत्त्या सत्वं नापसङ्गात् । प्रयोगे विसर्गाश्रवणात् । वस्तुतस्तु इदमोऽय पुंसीत्यत इदम् इति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्तमनुवर्तनीयम् । तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति स वस्यैव स्यात् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्भाष्यवृत्तिर्वा ॥ ३० ॥

भिस्साभिस् ॥ इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति ॥ तेन न भकारस्या कारः । 'ए स्मि बहुत्वे' एभि । इदम् ङ इति स्थिते 'त्यदाद्येटेर स्यादौ' 'सर्वादे स्मट्' 'स्म्यः' अस्मै । एभ्य । आभ्याम् । 'ङसिरत्' 'अत ' अ स्मात् । आभ्याम् । एभ्य । 'ङस् स्य' अस्य । 'अन टौसो ' 'ओसि' 'ए अय्' अनयो । 'सुडाम ' 'स्म्य ' 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्' एषाम् । 'ङि स्मिन्' अस्मिन् अनयो एषु ॥ त्यदादीनां सम्बोधनाभाव ॥ इदमोऽन्वा देशे द्वितीयाटौस्स्वेनादेशो वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वा देश (क) ॥ एन एनौ एनान् । एनेन एनयो ॥ प्रशाम्शब्दस्य भेद ॥ मो नो धातोः ॥ धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति स्से पदान्ते च । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । हेप्रशान् हेप्रशामौ हेप्रशामः । प्रशामम् प्रशामौ प्रशाम । प्रशामा प्रशान्भ्याम् प्रशान्भि ॥ ॥ ३१–३२ ॥

(क) [illegible] पुनः [illegible] । यथा—

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible]

"[illegible]" ।

[illegible] । यथा—

[illegible]"

[illegible]

(च०) ततो भिसि सूत्रम्— भिस् भिस् । भिस प्रथमैकवचनान्तम् । इतेरा०' । भिस प्रथमैकवचनम् । 'इतेर ०' ॥ इदम् अदस्शब्दसम्बन्धी यो भिस् स भिस एव भवति । तत्र भिसो भिस्करणं 'एभ्यः' इति सूत्रेण ऐकारनिषेधार्थम् । तदेवाह—न मकारस्याकार इति ॥ 'इ हिम बहुत्वे ॥ एवं कत्वस्वत्वसहितयोर्न । तेन इमकैः अमुकैः । एव चतुर्थीपञ्चमीबहुत्वेऽपि । चतुर्थ्येकवचने 'सर्वादेः स्मट्' 'एभ्य' 'ए ऐ ऐ' । पञ्चम्येकवचने । 'ङसिरत्' 'अत एभ्य' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ षष्ठ्येकवचने— ङस्स्य 'एभ्य' । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । 'अम द्वौ भो' 'ओसि 'ए अय 'स्वरहीनं ॥ आमि 'सुनाम 'एभ्य' 'ए हिम बहुत्वे' किलात्वः स०' ॥ 'स्वरहीनं०' ॥ सप्तम्येकवचने । ङि स्मिन्' एभ्य' 'एहिम बहुत्वे' किलात्वः स०' । त्यदादित्वात्सम्बोधनाभावः ॥ 'इदम प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्' ११–१२

(प्र) भिस् भिसो भिस्भवनं कार्यान्तरार्थमुच्यते भिस्भिप्रेत्योक्त न मकारस्याकार इति । इदमदसोरककारयोरेव । अकचि तु इमकैः । अमुकैरित्यादि ॥ ११ ॥

किम् शब्दस्य भेदः । किंशब्दस्य 'त्यदादेष्टेः स्यादौ' इति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ कः कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कैः । कस्मै काभ्याम् केभ्यः । कस्मात् काभ्याम् केभ्यः । कस्य कयोः केषाम् । कस्मिन् कयोः केषु ॥

(च) किम्शब्दस्य त्यदादेष्टेः स्यादौ इत्यादिना अकारे कृते सर्वशब्दवत् क्रिया ॥ त्यदादित्वात्सम्बोधनाभावः ॥ इत्यादयो मान्ताः शब्दा ज्ञेयाः ॥ ञ्ञान्ता अप्रसिद्धाः ॥

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च । 'आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्वौ' 'हसेपः सेर्लोपः' 'वाऽवसाने' तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । हे तत्त्वभुत् हे तत्त्वभुद् हे तत्त्वबुधौ हे तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा तत्त्वभुद्भ्याम् तत्त्वभुद्भिः । इत्यादि ॥

(च) धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च 'आदिजबानां०' इत्यनेन बकारस्य भकारः । सौ धौ च लिङ्के कृते वाऽवसाने' इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरादौ । स्वरहीनं०' । भकारादौ 'हबे जबाः । 'स्वरहीनं०' । सुपि—'खसे चपा झसानाम् चस्य तः 'स्वरहीनं०' । एवं सर्वविधः ॥

शकारान्तः सम्राज्शब्दः ॥ छशषराजादेः षः ॥ छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य च राजयजसृजभ्रस्जभ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ षस्य षत्व डत्वनिषेधार्थम् । तेन आद्याद्यावौ तु डत्वं नास्ति–द्विष्यादौ ॥१३॥ षो डः ॥ ष ड । षकारस्य डत्व

भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने ॥३४॥ मो राजि समः क्वौ ॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ तेनानुस्वाराभाव । सम्राट्-सम्राड् । सम्राजौ । सम्राज । हेसम्राट्-हेसम्राड्-हेसम्राजौ हेसम्राज । सम्राजम् । सम्राजौ । सम्राज । सम्राजा । सम्राड्भ्याम् । सम्राड्भि एव विराजादय (क) ॥ ३५ ॥

(च०) अथ जान्ताः । तत्र जकारान्त सम्राजशब्दः । तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' रसे पदान्ते च विशेष । सूत्रम्—'छशषराजादे षः' ॥ छश्च शश्च षश्च राजाश्च छशषराजास्तस्य । षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ति' इत्यस्य 'स्रोर्वि०' । ष ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । छकारान्तस्य तत्त्वप्राच्छादेः, शकारान्तस्य विशादेः, षकारान्तस्य द्विष् षष् इत्यादेः तथा राज्यन्तस्यसृज्भ्राजादेश्च षकारो भवति ॥ 'षष्ठीनिर्दिष्टस्य' इत्यन्त्यस्य । धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । उभयोरान्तिशब्दात् भ्रस्जसृजादीनां ग्रहणं षकारस्य षत्वकारण डत्वनिषेधार्थ तदपि द्वेष्टि इत्यादावेव, न तु सर्वत्र । यथा द्विषधातोस्त्यादौ द्वेष्टीत्यादिरूपम् ॥ षग्रहणं व्यर्थमिति केचित् । प्रयोगदर्शनाभावात् । षत्तु षस्य षत्व डत्वनिषेधार्थमिति तदपि व्यर्थम् । द्विट् द्विषौ द्विषः अद्वेट् इत्यादौ षस्य षत्वेऽपि डत्वस्य दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि षस्य षत्व न, किं तु केवलं 'ष्टुभिः ष्टु' । अनेन रसे पदान्ते च जस्य षः । ततः सूत्रम्—'षो डः' ष षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । ड प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । षकारस्य डकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु 'वावसाने' इत्यनेनैव षकारस्य 'ऋटुरषा मूर्धन्याः' इति स्थानसवर्णौ मूर्धन्यौ टकारडकारौ स्यातामिति । तथा भ्यां भिस इत्यादावपि 'झबे जबाः' अनेन डत्वं स्यात् । अतः 'षो डः' इति सूत्रं व्यर्थमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अनेन सौ घौ च 'हसेपः से०' इति सिलोपे कृते षस्य ड । 'वावसाने' इति डस्य वा ट । समो मस्य राट्शब्दे परेऽनुस्वाराभावो वक्तव्य इति केचित् । सम्राट्-सम्राड् । मकारान्तौ षस्य डत्वे कृते 'स्वरहीनं०' ॥ सुपि—डत्वे कृते 'खसेपा झसानाम्' 'स्वरहीनं०' सम्राट्सु ॥ क्वचित् हसादौ विभक्तौ पदान्तत्वाभावयोः इति 'टोरन्त्यात्' इति ष्टुत्वाभाव । शेष कण्ठ्यम् । एव विराजादयः ॥ इति जान्ताः ।

(क) युजश्वमधे ॥ युजे युटि युम् स्यादसमासे । क्विन्नत्यस्य कु ॥ क्विन्नन्तस्य धातो कवर्गान्तादेशः स्यादसमासे झले पदान्ते च । धस्वशाब्दे मयधान्तस्य प्रहणम् । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ युञ्ज । युञ्जम् युञ्जौ युज । युजा युग्भ्याम् युग्भि । युजे युग्भ्याम् युग्भ्य । 'चो कुः' 'पदे च' वा 'क्विन्' कवपरो च युक् । हेयुङ् हेयुञ्जौ हेयुञ्ज । इत्यादि ॥ असमासे किम् । अश्वयुक्-अश्वयुग अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजम् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्वयुग्भ्याम् अश्वयुग्भिः इत्यादि ॥ न परस्मैपदस्य युजेर्नुम् । युङ् समाधिमानत्वात् ॥ रकारान्तो विराट्शब्द । विराट्-विराड् विराजौ विराज । विराजम् विराजौ ॥ षट् षड् ॥ षट्शब्दस्य षडादेश स्वराद्यादौ स्वरे परे न क्विते ईर्षि ईर्ष्य च ॥ विरट् । विराजा विराड्भ्याम् विराड्भि । विराजे विराड्भ्याम् विराड्भ्य । इत्यादि ॥ हेविराट्-हेविराड् हेविराजौ हेविराजः ॥ इत्यधिक पाठः ।

एवं परिव्राट् परिव्राजौ परिव्राजः । [तत्वट् तत्वक्षौ तत्वक्षः ।] पयोमुट् पयोमुचौ पयोमुचः । इत्यादि ॥ अन्येऽपि भूभृद्-बलिभुक्-हुतभुक्-वणिग्-भिषग्-मधुलिट् प्रभृतयो हान्ताः । तत्र 'चोः कुः' ॥ ऋत्विक् ऋत्विग् । [illegible] इति कत्वम् । ऋत्विग् ऋत्विक् वा ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ हान्ता अपसिद्धाः ॥ ११-१४-११ ॥

(प्र०) इत्यादेति । आदिशब्दात् [illegible] ग्रहणम् । अत्र केचित् । [illegible] । [illegible] हस्वनिषेधार्थमित्युक्तम् [illegible] इत्यादौ [illegible] । न च [illegible] इत्यादौ हस्वाभावार्थं हस्वविधायकस्य [illegible] इत्यस्यापि वैयर्थ्यात् । पर [illegible] इत्यादौ पावमाने [illegible] सने [illegible] नामित्यादिभि सिद्धेः । यद्यपि यथासङ्ख्यत्वं नास्ति तथापि [illegible] मूर्द्धन्यादिस्था नादिसाम्यात्स्थानेऽन्तरतम इति न्यायेन वस्थाने [illegible] । न च [illegible] चकारस्य [illegible] इत्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् [illegible] इत्यस्य सार्थकत्वमिति वाच्यम् । [illegible] चकारस्यैव [illegible] इति [illegible] निर्देशात् । सङ्ख्यासमत्वेन चकार स्यैव [illegible] धातोरुसे इति [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] परेऽस्य नात् । अत एव पाणिनिनाऽपि [illegible] इत्याहुः तदन्य । [illegible] यथासङ्ख्य [illegible] । तत्र [illegible] । तत्र च [illegible] विकल्पेन यथासङ्ख्य [illegible] । [illegible] सवर्णे इति सवर्णत्वविधायकस्य [illegible] । प्रत्युत [illegible] सवर्णं इति [illegible] । स्थानेऽन्तरतम इत्याश्रयणे [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] मिति च प्रसङ्गात् । [illegible] चकारस्य [illegible] प्रसङ्गात् । [illegible] नैमित्तिकस्य [illegible] निवृत्तत्वात् । [illegible] धातोरिति इति [illegible] हस्वनिषेधार्थमिति तु [illegible] दिक् । [illegible] इत्यादावपि न । [illegible] इत्यादिति हस्व निषेधः ॥ ११-१४-११ ॥

दकारान्तास्त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः ॥ एतेषां 'त्यदादेष्टे' इत्यकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपनयः ॥ तः ॥ सू त । त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे(क) ॥ स्य त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्याम् त्यैः । त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्य

(क) [illegible] इति । [illegible] इति एव [illegible] । [illegible] [illegible] तथा च "त्यदादेष्टेरिति [illegible]" इति [illegible] इति [illegible] इति च [illegible] [illegible] — [illegible] । [illegible] किम् । [illegible] इति किम् । [illegible] । [illegible] किम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अत एव । [illegible] च ।

स्मिन् त्ययोः त्येषु ॥ स तौ ते । तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै इत्यादि ॥ य यौ ये । यम् यौ यान् । येन याभ्यां यैः । यस्मै । इत्यादि ॥ एषः एतौ एते ॥ ३६ ॥

(च०) [illegible] 'त्यदादीनां' [illegible] इत्यकारे कृते सर्वत्र [illegible] । सौ तु विशेषः । सूत्रम्—'तदः से' [illegible] । 'इतोऽत्' । [illegible] 'त्यदादीनां०' [illegible] त्यदादिष्वकारादि [illegible] । अनेन सौ [illegible] । स्य त्यौ त्ये । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] 'विसर्गस्य [illegible]' 'छ' [illegible] । एषः एतौ एते ॥ ३६ ॥

(प्र०) एत इति । [illegible] पुनः [illegible] [illegible] ॥ ३६ ॥

एतदोऽन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेनो वा वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनरुच्चारणमन्वादेशः । एतं एनम् एतौ-एनौ एतान्-एनान् । एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः । एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः-एनयोः एतेषु ॥ एतेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय ॥

(च०) द्वितीयायां टौसोश्च विषयः । एतद् इति । एतच्छब्दस्य [illegible] सति । उक्तस्य पुनः कथनमन्वादेश उच्यते । यथा एष राजा याति एनं पश्येत्यन्वादेशः । तस्मिंश्च वक्ष्यमाणे द्वितीयाटौस्सु द्वितीयायां वचनत्रये टा इति तृतीयैकवचने ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने वा विकल्पेन एन आदेशः तकारस्य वा नकार इत्यर्थः । अनेनोक्तवचनेषु वा एनादेशः । एतम् । एनम् एतौ एनौ एतान् एनान् । एतेन एनेन एतयोः एनयोः ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ इति दान्ताः ॥ अन्येऽपि [illegible] हलन्ता अप्रसिद्धाः ॥

(प्र०) एतद् इति । समनन्तरस्येदमोऽप्युपलक्षणात्तस्यापि किंचित्क्रियाविशिष्टत्वेनोक्तस्य पुनस्तेनान्येन वा क्रियान्तरविशिष्टत्वेनाभिधानमन्वादेश इत्यर्थः । अत एव "इदमर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्यात्" इत्यादौ स्वरूपमात्रनिर्देशे [illegible] इत्याप्यतः क्रियाविशिष्टत्वेनोक्तत्वाभावादन्वादेशत्वाभावः । न सके द्वितीयैकवचने [illegible] इति योगविभागान्म [illegible] पुनरित्यादि सिद्धिः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय । अतो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन रात्रिरधीता । अत एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः शोभनं कुलमनयोः एनयोः प्रभूतं स्वमित्याद्युदाहरणम् । एवमेतेऽपि [illegible] इति मकारान्तत्वादिति सवर्णत्वादित्यर्थः । यथासङ्ख्येन तु मकारः प्राप्नुयात् ॥

छकारान्तस्तत्त्वप्राछ्शब्दः 'छशषराजादे ष' 'वावसाने' तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछ । तत्त्वप्राछम् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछ । तत्त्वप्राछा । 'छशषराजादे ष' 'वे, ड' तत्त्वप्राड्भ्याम् । तत्त्वप्राड्भिः । तत्त्वप्राछे तत्त्वप्राड्भ्याम् । तत्त्वप्राड्भ्य । तत्त्वप्राछ तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्य । तत्त्वप्राछ तत्त्वप्राच्छो तत्त्वप्राछाम् । तत्त्वप्राछि तत्त्वप्राछो तत्त्वप्राट्सु ॥

(च०) छकारान्तस्तत्त्वप्राछ्शब्दः [illegible] 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति [illegible] विधाय छकारान्तस्तत्त्वप्राश् शब्द इत्युक्तमन्वि । तस्य रसे पदान्ते च संयोगान्तस्य लोपः इत्येकस्य छकारस्य लोपे विधाय तत्र 'छशषराजादेः षः' इति षत्वे कृते । [illegible] 'वावसाने' [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥

थकारान्तोऽभिमथ्शब्दः । 'वावसाने' अभिमत् अभिमद् अभिमथौ अभिमथ । हेअभिमत् हेअभिमद् हेअभिमथौ हेअभिमथ ॥ अभिमथम् अभिमथौ अभिमथ । अभिमथा अभिमद्भ्याम् अभिमद्भिः । इत्यादि ॥

(च०) थकारान्तोऽभिमथशब्दस्तस्य सौ औ च सिद्धेऽपि कृते 'वावसाने' इति [illegible] वर्णेन सवर्णः' इति वचनात् थकारस्य वा तकारदकारौ । थकारादौ 'स्वरे यथा [illegible]' । 'स्वरादौ०' इति—'स्वरे यथा हलसाधाद् [illegible] 'स्वरहीनं । स्वरादौ 'स्वरहीन०' ॥ एव [illegible] ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ॥ अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः ॥ चोः कुः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च यथासङ्ख्येन ॥ 'रसो हसुमि हसु' 'संयोगान्तस्य लोप' प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ १७[1]॥

(च०) चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्च् प्रतिपूर्वं क्विप् प्रत्ययः ['प्रतिपूर्वस्यापूजार्थस्याञ्चनेर्क्विपा वक्तव्य (क) । यद्वा] 'वेर्लोप' । [illegible] क्विपः सर्वापहारी लोप । प्रत्यच् इति सिद्धम् । तस्य पञ्च विधाय । अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः' । अञ्च् गतिपूजनयोरित्यस्य धातोः स्यादिषु पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः । 'मित्स्वरात्' [illegible] । [illegible] । पञ्चसु [illegible] स्, औ, च प्रत्यन्च इति स्थिते । 'रसो हसुमि हसु' इति [illegible] । [illegible] इति लोप । 'संयोगान्तस्य' इति लोप ॥ सूत्रम्—'चोः कुः' चादिति [illegible] । [illegible] इत्यलोप । [illegible] । कु [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] । [illegible] 'संयोगान्तस्य' इति [illegible]

१ [illegible]

हसान्ते प्रायः प्राचा ॥ तिर्यञ् उदञ् शब्दयोः पञ्चमु प्रत्यञ्शब्दवत् ॥ ३८ ॥

(प्र०) प्रत्यञ्चेरिति । ईतीति सूत्रानुवृत्तेरीति ईकारे चेत्युक्तम् । चकाराद्यानुवृत्तमनु वर्त्यार्थतद्धिते इति । चेत्ययोरित्यतो वानुवृत्तेरस्तस्य च व्यवस्थया पूजार्थस्यासतेः अचे रिति लुप्तनकारनिर्देशे तु पूजार्थस्य नलोपाभावादेव न । अकारस्य लुप्तवाक्याकारस्य चाधत्वेति नियमादार्थोत्कमवाद्विधानसामर्थ्यात्पूर्वस्येति । स चान्यत्रहित एव ग्राह्यः । तत्र प्रतीच इत्यत्र च इत्यत्याकारस्याप्रसङ्गः । तद्धिते । प्रतीचीन प्रतीच्य । ईति । प्रतीची दिक् । ईकारे । ईकारे । प्रतीची दृष्टे । पञ्चस्विति निर्देशेन पञ्चस्वपि तस्यो तु सर्वे रेवेति भ्रतु सके तुसमाव "पूजार्थस्य" तु पञ्चत्वविशेष । समासे प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्च स्यात् स्थिते अचोलोपादेशेऽपि बुत्व च प्रत्यञ्च्यामित्यादि । प्रति ङ्योः तुङ्ग गिति तुकि वाक्ये ज्ञात्वेध्ये च प्रत्यञ्च ॥ ३८ ॥

तिरश्चादयः ॥ तिरश्चादयः शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ ३९ ॥ तिरश्च । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यक्षु । तिर्यक्षु । हेतिर्यङ् हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्च (क) ॥ उदीच । उदीचा उदग्भ्याम् उदक्षु । उदक्षु । हेउदङ् हेउदञ्चौ हेउदञ्च ॥ एव सम्यच्शब्द । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्च । सम्यञ्चम् सम्यञ्चौ समीच । समीचा इत्यादि ॥ सध्र्यङ् सध्र्य ञ्चौ सध्र्यञ्चः । हेसध्र्यङ् हेसध्र्यञ्चौ हेसध्र्यञ्च ॥ सध्र्यञ्चम् सध्र्यञ्चौ सध्रीचः । सध्रीचा सध्र्यग्भ्यामित्यादि ॥

(च०) शसादौ तु विशेष । सूत्रम्—तिरश्चादयः' तिरश्च आदिर्येषां ते तिरश्चादयः प्रथमाबहुवचनान्तम् । प को अति' 'प अम्' 'स्वरहीर्न०' 'ङोर्ई०' ॥ तिरश्चादय इति । तिर्यञ्च उदञ्च सध्र्यञ्च सम्यञ्च शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च् उदीच् सध्रीच् समीच् इत्यादेशा निपा त्यन्त शसादौ स्वरे परे तद्धित प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईपि तिरश्ची । ईकारे तिरश्ची तिर्यञ्चि । अत्र अनेन शसादौ स्वरे परे । तिर्यञ्च शब्दस्य तिरश्च् उदञ्च शब्दस्य उदीच् । 'स्वरहीन०' मकारा ते । 'चोः कु' 'झबे जबाः । इति च 'चः कु' । 'विरामेवा स' इति प्रत्ययव । इत्यादयः प्रान्ताः ॥ हसान्ता अपसिद्धा ॥३९॥

(प्र०) तिरश्चादय इति । आदिशब्दात् अदुम् अयङेति विशेष्यत्वतो परेऽदम देशादेशे अदद्र्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । अदद्र्यञ्चः । अम्नुईच—अमुमुईच—अम्नीचः इत्या दयः प्रयोगानुसारतो ज्ञेयाः ॥ ३९ ॥

(क) [illegible] देत्युच्छौ [illegible] ॥ अथवा [illegible] इत्यादेशा [illegible] परे ॥ [illegible] अदसोऽद्यादेशः ॥ [illegible] ॥ [illegible] अदमुयङ् अमुयङ् अमुमुयङ् अदयङ् ॥ [illegible] पूर्वत । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

तिङस्यान्त्यस्यानाम" इति नुमर्थंकारस्य नकार एव। तत्र 'चोः कुः' इत्यपि न भवति किन्तु प्रत्यङ् इति सिद्ध्यति ॥ द्विवचनादौ तु नुमागमे कृते "स्यादावसंख्ये" "हसेहसे०" । प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । यद्वा प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ ॥ ३७ ॥

(प्र०) अञ्चेरिति । अञ्चुगतिपूजनयोरित्यस्य नो लोप इत्यनेनैव अन्त्यवर्णतायामत नकोर लोपः कुतिश्चीयते । यदपि तत्स्थानप्रत्यासत्त्या इत्यनुस्वारः प्राप्नोति तथापि पर त्वेऽकारविरहादुर्वतिरितेरन अनुस्वारो वा पारकस्य विशेषाभावाच्च नो अनुमिः अनुस्वारादिः । यत्तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्पदान्तत्वेन कुत्वाभावाङ्कुरत्व सङ्गः । कृते वा नुम स्तोपाभ्यामेन निमित्ताभावत्वेन तदभावात्कुत्वमप्युभयत्र । त- स्मादिकारामिति बहुवचनेन बहूनामुगरानाम्प्यापि तत्रैव कुत्वमिति । तदन्तम् । प्रत्यां- विम्या नौ निमित्ताभावस्याप्यनिमित्तत्वविरहात् । सामिप्यादावपि न्यायामित्यनेनैव कुत्वमप्यत्र चोः कुरित्यस्यानर्थक्यतापात । अपिदं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति वहिरङ्गपरिभा स्वाश्रोपत्वोत्तरत्वात् कुत्व सिद्धत्वाच्च ॥ ३७ ॥

अञ्चेरलोपो दीर्घश्च ॥ अञ्चेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च ॥ प्रतीचः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । प्रतीचा । 'चो कुः' प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः । प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भ्यः । प्रत्यक्षु(क) ॥ एवं तिर्यञ्च्शब्दः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ ३८ ॥

(च०) शसादौ स्वरादौ तु विशेष ॥ सूत्रम्— अञ्चेरलोपो दीर्घश्च अञ्चेरिति अ ञ्चिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । इति 'हस्य' इत्यकारः । 'लोपि ०' । अस्य अकारस्य लुक्(ऽ)अलुक्(ऽ)प्रथमैकवचनान्तम् । इसरः सेकारेण 'नामिनो रः' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'लोपि ०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । विपर्ययात्० 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' ॥ अञ्चेर्घातोः शसादौ स्वरे परे, तद्धितेष्वपि प्रत्यये, ईपि प्रत्यये च, 'ईपो इति सूत्रेण कृते ईकारे च परे अकारस्य लोपो भवति । तद्धिते प्रतीचीनः प्रतीच्य । ईपि प्रतीची । ईकारे प्रत्यये प्रतीचो प्रत्यञ्चि । अत्र तु शसादौ स्वरे । अनेन प्रति अच् इति विश्लेषे कृते अकारस्य लोपः । ति इत्यस्य दीर्घः । भकारादौ 'चोः कुः' इत्य कका कृते 'झरे जबाः' कस्य गः । 'हसाद्दीर्घे०' । सर्वे— चोः कुः 'क्विप्रत्ययः सः० 'कपर्सः- योगे सः । शेषं कल्पम् ॥ पूजार्थस्य तु अञ्चेर्नकारो न । तत्र प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । प्रत्यञ्चे इत्यादि ॥ एवं प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राचः । प्राचा प्राग्भ्याम् प्राग्भिः ॥ समर्थस्य तु

(क) नार्थे पूजायाम् ॥ पूजार्थस्याञ्चेरकारलोपस्य नस्य लोपो न स्यात् । अनुनासिकात्वेन कुत्वं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्येनात्मस्य लोपः । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ । नकारस्य प्रत्यकार स्यलोपः । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । इत्यादि ॥ ङ्णो कुक् टुक् वा शरि प्रत्यङ्क्षु प्रत्यङ्षु ॥ इत्यादिकास्त्रे कुत्वमुक्तम् ।

[illegible] प्राचः प्राचा ॥ तिर्यञ्च इत्यत्र [illegible] ॥ १८ ॥

(प्र०) [illegible] । ईपीति [illegible] ईकारे [illegible] । [illegible] तद्धिते इति । [illegible] पूजार्थस्याञ्चेः [illegible] पूजार्थस्य [illegible] । [illegible] [illegible] । स चात्र तद्धित एव ग्राह्यः । [illegible] । तद्धिते । प्रतीचीनः प्रतीच्यः । ईपि । प्रतीची दिक् । ईकारे । ईकारे । प्रतीचो [illegible] । [illegible] "पूजार्थस्य" तु [illegible] । [illegible] प्रत्यञ्च [illegible] प्रत्यङ्भ्यामित्यादि । [illegible] ॥ १८ ॥

तिरश्चादयः ॥ तिरश्चादय शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ ३९ ॥ तिरश्च । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भि । तिर्यक्षु । हेतियङ् हेतिर्यञ्चौ हेतियञ्च (क) ॥ उदीच । उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भि । उदक्षु । हेउदङ् हेउदञ्चौ हेउदञ्च ॥ एव सम्यच्शब्द । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्च । सम्यञ्चम् सम्यञ्चौ समीच । समीचा इत्यादि ॥ सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः । हेसध्र्यङ् हेसध्र्यञ्चौ हेसध्र्यञ्च ॥ सध्र्यञ्चम् सध्र्यञ्चौ सध्रीच । सध्रीचा सध्र्यग्भ्यामित्यादि ॥

(च) शसादौ तु विशेषः । सूत्रम्—तिरश्चादयः' तिरश्च आदिर्येषां ते तिरश्चादयः प्रथमाबहुवचनान्तम् । [illegible] 'स्वरादौ०' 'ईकारे०' ॥ तिरश्चादय इति । तिर्यञ्च्उदञ्च्सध्र्यञ्च्सम्यञ्च् शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च् उदीच् सध्रीच् समीच् इत्यादेशा निपात्यन्त शसादौ स्वरे परे तद्धित प्रत्यये ईपि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईपि तिरश्ची । ईकारे तिरश्चो तिर्यक्षि । [illegible] शसादौ स्वरे परे तिर्यञ्च शब्दस्य तिरश्च्, उदञ्च शब्दस्य उदीच । 'स्वरादौ०' [illegible] । 'चो: कु' इति [illegible] । [illegible] । 'क्विन्नन्तः स' इति [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥

(प्र०) तिरश्चादय इति । [illegible] ॥ अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च । अम्मुईच—अमुमुईच—अदद्रीच इत्यादयः प्रयोगानुसारतो ज्ञेयाः ॥ १९ ॥

(क) [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । अदमुयङ् अमुयङ् अमुमुयङ् अदद्र्यङ् ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ईकारे च [illegible] ।

तकारान्तो मरुच्छब्दः । 'हसे पः सेर्लोपः' 'वावसाने', मरुत् मरुद् मरुतौ मरुतः । हेमरुत्-हेमरुद् हेमरुतौ हेमरुतः ॥ मरुतम् मरुतौ मरुतः । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भिः । इत्यादि । एवं अग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित् अग्निचिद् अग्निचितौ अग्निचितः । हेअग्निचित् हेअग्निचिद् हेअग्निचितौ हेअग्निचितः ॥

(च०) तकारान्तो मरुत् शब्दस्तस्य सौ धौ च सिलोपे कृते 'वावसाने' तकारस्य वा दकारः । भकारादौ 'झबे जबाः' तस्य दः 'स्वरहीन०' । स्वरान्ते धवि च 'स्वरहीनं०' ॥ एवमग्निचित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्निं चिनोति इन्धनैर्वर्धयतीति अग्निचित् ॥

तकारान्त उ (ऋ)कारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ ञितो नुम् ॥ उश्च ऋश्च ञ् । ञ् इत् यस्य सः ञित् तस्य ञितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति धुसि पञ्चसु परेषु [शौ च] ॥ ४० ॥

(च०) तकारान्त उ (ऋ)कारानुबन्धो महच्छब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । मह पूजायाम्' । 'द्युहिमहिवृषिभ्यः कत्' । धुस्य किन् अनुप्रत्ययो भवति । ऋकार इत् । उकारानुबन्धित्वं तु चिन्त्यम् । महत इति महत् । कार्यार्थमुच्चरितस्य वर्णस्यानुबन्ध इति संज्ञा । यद्वा वचनविशिष्टत्वसिद्धा अनुबन्धाः । सूत्रम्— ञितो नुम्' ॥ उश्च ऋश्च ञ् ञ् इत् यस्य स ञित् तस्य ञितः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'धोर्वि०' । नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप०' 'इये' 'इ आ' सिद्धम् । उकारानुबन्धस्य धनुःप्रत्ययादेः, ऋकारानुबन्धस्य च अतृप्रत्ययादेः नुमागमो भवति धुसि धुडिति पञ्चसु वचनेषु परेषु । शौ चेति नपुंसक जस्शसोः स्थाने जात शौ च परे । अनेन पञ्चसु स्यादिषु तकारात्पूर्वं न् ॥ ४० ॥

(प्र०) ञित इति । उश्च ऋश्च ञ् ञ् इत् यस्य स ञित् तस्येत्यभिप्रेत्याह—उकारानुबन्धस्येत्यादि । नन्वस्य नाप्युकारानुबन्धित्वादनेनैव नुम्सिद्धौ वक्तव्यं न च वक्तव्यमिति वाच्यम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति । धातूकारानुबन्धस्यैवाग्रे स्तेति । अत एव तनोतेर्न कर्मणि इत्यादौ नुमभावः । नुमयम इत्यत्र नुमिति योगविभागाद्वेति इत्यत्र युजेरसमासे वाद्या । युजेरसमासे युङ् । युङ् । युञ्जौ इत्यादि । समासे तु अश्व युक् । अश्वयुजावित्यादि । पञ्चस्विति विषयादेशः [illegible] [illegible] नुमस्त्वनुम् । [illegible] विभक्तिविधिरिति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ ४० ॥

न्सम्महतोऽधौ दीर्घः धौ च ॥ न्सन्तस्याप्युकारस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु विसर्जितेषु धौ च परे(क) ॥ 'संयोगा

(क) [illegible]

न्तस्य लोप.' महान् । 'नश्चापदान्ते झसे' महान्तौ महान्तः । हेमहन् हेम हान्तौ हेमहान्त । महान्तम् महान्तौ महत । महता महद्भ्याम् महद्भिः । महते महद्भ्याम् महद्भ्य । इत्यादि ॥ ४१ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्सम्महतोऽपो दीर्घः सौ च' । स्स च अप् च महच्च स्सम्महत् तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरादीर्घ०' 'घोषि ०' स्सम् अप महत् । 'समे ममा वा' पस्य मः । 'स्वरादीर्घ०' । न धिः अधिस्तस्मिन् अधौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरो हिन् टिलोपः । स्वरादीर्घ०' 'अतोऽप्सु' 'अ ओ' परोऽस्तोऽतः' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'घोषि ०' । 'सौ' इति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हेरो हिन्' टिलोपः । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अम्यया० ॥ स्सेतस्येति । उदिन्महच्छब्दं विहाय नुमागमसहित सकारान्तस्य तथा अप्शब्दस्य अकरान्तिनो नित्यं बहुवचनान्तस्य तथा महच्छब्दस्य ऋकारानुबन्धस्य पुंसि पञ्चसु वचनेषु धिवर्जितेषु नपुंसके धौ च दीर्घो भवति ह्रस्वदीर्घ प्लुत विधायमानाः स्वरस्थान भवन्तीति स्सादीनां व्यञ्जनसंनिहितस्य स्वरस्य दीर्घो भ वतीत्यर्थः ॥ अप्शब्दः बहुत्व एव । तत्र असमासान्तस्य असि दीर्घो नान्यत्र । समासान्तस्य पञ्चस्वेव इयं विवक्षा । यथा शोभना आपो यत्र स स्वाप देशः स्वाप स्वापौ स्वापः । स्वापं स्वापौ इति । नपुंसके तौ स्वापि स्वांसि इति ॥ अनेन धिव र्जितेषु पञ्चसु दीर्घः । धौ तु नुमागम एव न दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सौ धौ च तकारस्य लोपः । शेषेषु—'नश्चापदान्ते झसे' 'स्वरादीर्घ०' । मकारादौ—हसे जबाः 'स्वरहीनं ॥ शेषं सुगमम् ॥ ४१ ॥

(प्र) स्सम्महत इति । स्स् च अप् च महत् च तेषां समाहारः स्सम्महत् तस्य अत्र कारोपाः शानुरित्वना धानुरूपेः महच्छब्दस्माहवर्णश्च 'अस विभाजने' इत्यस्य क्विपि अन् न सावित्यतो । स्सन्तस्येऽपि न ॥ ४१ ॥

तकारान्त उकारानुबन्धो भवच्छब्द ॥ अत्वसो सौ ॥ अत्वसो सौ इति धातोर्नेष्यते । अत्वन्तस्यासन्तस्य(क) च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे । 'संयोगान्तस्य' 'हसेप' । भवान् भवन्तौ भवन्त । हेमवन् हेम वन्तौ हेमवन्त । भवन्तम् भवन्तौ भवत । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्य । भवत भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवत भवतोः भवताम् । भवति भवतो भवत्सु ॥ आकारानुबन्धस्य भवतुशब्दस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावात्र दीर्घ । भवन् भवन्तौ भवन्त । हेमवन् हेमवन्तौ हेमवन्त । भवन्तम् भवन्तौ भवत । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः ।

(क) अत्वन्तस्यान्यप्रत्ययान्तस्येति केष्यम् । तेन पिण्डं मवती ते पिण्डम पिण्डमवौ पिण्डमव । पिण्डमवम् पिण्डमवौ पिण्डमव । इत्यादि सिध्यति ॥

भवत्सु । इत्यादि ॥ एवं पचत्शब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्तः । पचन्तम् पचन्तौ पचतः । पचत्सु । (क)इत्यादि ॥४१॥

(च०) भा भासौ । 'भातेर्डवतु' । यतः—'भातेर्डवतुः परः । भवान् पूज्ये युष्मच्च' इति ङकारानुबन्धो भवच्छब्दः । तस्य पक्षद्व—'मितो नुम्' इति नुमागम । ततः सूत्रम्—'अत्वसोः सौ' अतुम् च असु च अत्वसौ तयोः अत्वसोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'धोवि०' । सौ इति निषाभ्दस्य समस्येकवचनम् । 'हे तो निः' ॥ अत्वन्तस्येति । ङकारानुबन्धस्य असन्तस्येति । नुमागमरहितस्यास्य तस्य शब्दस्य चित जित सौ परे दीर्घो भवति । अनेन सौ परे दीर्घो भवति, धौ न, 'धित्रजिते' इति विशेषणात् ॥ धौ 'हसेपः सेः' 'संयोगान्तस्य लोपः' हे भवन् अन्यत्र 'नश्चापदान्ते' स्वरादौ सति 'स्वरहीनं०' । मकारादौ 'हसे जबाः' । शेषं सुगमम् ॥ एवम् अघीवत्—यक्षीवत्—'कशावत्-शब्दाः ॥ भू 'सत्तायां तिन्तेवत् क्रियायाम्, 'अप् कर्तरि' गुण 'ओ अव्' 'स्वरहीन' 'अदे' 'स्वरहीनं०' ऋकारानुबन्धो भवच्छब्दः । भवत इत्यस्य ऋकारानुबन्धत्वात् 'मितो नुम्' इति नुमागम एव स्यात् । परम् अत्वन्तत्वाभावात् 'अत्वसोः सौ' इति दीर्घत्वं न । शेषं सुगमम् । एवं पचत् शब्दः । पचत् शब्दोऽपि रित् ऋकारानुबन्ध इत्यर्थः । एवम् अन्येऽपि शतृप्रत्ययान्ता ऋकारानुबन्धा ज्ञेया ॥ इति तान्ता ॥ रूपान्ता अप्रसिद्धाः ॥ ४१ ॥

(प्र०) अत्वसोरिति । अतुश्च असुश्च अत्वसौ तयोः अत्रापि वानुवृत्ते 'पुष्ठ यन्ते एवः पिण्डम्' इत्यादौ न नुमागम । एतस्यैव कारणेन अत्वन्तत्वाभावाच्च दीर्घ इत्यर्थः ॥

शकारान्तो विश्शब्दः । 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् । 'षो डः' इति डत्वम् । 'वावसाने' चपा जबाश्च । विट्-विड् विशौ विशः । हेविट् हेविड् हेविशौ हेविशः ॥ विशम् विशौ विशः । विशा विड्भ्याम् विड्भिः । विट्सु इत्यादि ॥

(च०) शकारान्तो विश् शब्दः । तस्य 'छशषराजादेः षः' इति षत्वे कृते । 'षो डः' 'वावसाने । स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ सुपि 'हसे चपाः झसाः (पा) नाम्' सम्राज् शब्दवत् । विट् विड् इत्यादीनि रूपाणि ॥ विड् मनुष्यो वैश्यश्च ॥ इत्यान्त्यः शान्ताः ॥

षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । षष् जस् इति स्थिते । 'जस्शसोर्लुक्' 'षो डः' 'वावसाने' । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः । 'ष्णः' इति नुट् । 'षो डः' षड् नाम् इति स्थिते ॥ डुः णः ।

(क) द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधः पुंलिङ्गे नित्यं वक्तव्यो नपुंसके वा औ च ॥ ददत्-ददद् ददतौ ददतः । ददतम् ददतौ ददतः । ददता ददद्भ्याम् ददद्भिः । इत्यादि ॥ नपुंसके ददत्-ददद् ददती ददति ददन्ति । अत्र जक्ष् दरिद्रा जागृ दीधी वेवी चकास् एते जक्षादयः । पाठोऽयं विशेषतया पुस्तकान्तरेषूपलभ्यते ॥

सङ्ख्यासम्बन्धिनो डकारस्य णत्वं भवति नामि परे । 'ष्टुभि ष्टु' षण्णाम् । षट्सु । क्वचित्पदान्तेऽपि पदान्तताभ्युपगमनीया ॥ ४३ ॥

(च०) षकारान्तः षष् शब्दः । नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपः । अ' घुटोऽनुक्' 'षोड' 'वाक्याने' । षष् षट् । षकारादौ षो द इति कृते 'स्वरहीन०' नामि—'ष्ण.' इति नुमागमः । षो द' षट् नाम् इति स्थिते सति सूत्रम्—'ष्ण' इ बहुवेकवचनान्तम् । सौत्रिकम् । ण इति प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोति ०' ॥ षेष्वा० इति क्वचा । अनेन नामि परे डकारस्य णकार । 'ष्टुभि ष्टुः' 'स्वरहीन' ॥ सवि 'षा इ' 'सते चरा हसा[पा]नाम्' तत्र डकारस्य सकारयोगे 'ष्टुभि ष्टु' इति प्राप्तौ 'टोरन्त्यात्' इति सूत्रेण 'ष्टुभिः ष्टुः' इति सूत्रस्य वर्त्वनिषेधः ॥ ननु अत्र पदान्तत्वाभावात् 'टोरन्त्यात्' इति सूत्रं कथं सम्भवति अत आह—क्वचिदिति । क्वचित्प्रयोगान्तरे अपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया वक्तव्या इति भावः ॥ ४३ ॥

(प्र०) ननु षट्सु इत्यादौ ष्टुत्वं कुतो नेत्यत आह—क्वचित्पदान्तेति । अपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणात् टोरन्त्यादिति ष्टुत्वनिषेधात् भवतीति भावः ॥ ४३ ॥

दोष्शब्दस्य भेदः ॥ दोषा रः ॥ दोष्सजुष्माशिष्हविष्प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च ॥ 'हसेपः' 'सोर्विसर्गः' दोः दोषौ दोषः । हे दोः हे दोषौ हे दोषः ॥ दोषम् दोषौ ॥ ४४ ॥

(च०) दोषशब्दो भुजार्थवाचकस्तस्य भेदः । सूत्रम्— 'दोषा' दोषां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' मोऽनुस्वारः पदमिदं सूत्रम् ॥ अथवा 'दोषां रः' इति द्विपदं सूत्रम् । दोष् सजुष् आशिष् हविष् धनुष् सर्पिष् शब्दानां षकारस्य रसे पदान्ते च रेफो भवति । षकारस्य स्थाने जातस्य षकारस्येति व्याख्येयम् । अनेन रसे पदान्ते च रेफः । सौ धौ च—'हसेपः से०' 'धर्जि०' ॥ द्विवचनादौ 'स्वरहीनं०' ॥ दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ ॥ ४४ ॥

(प्र०) दोषामिति । अतो रेः रासिस्थितस्तो र इत्यनुवर्तते बहुवचनं बहुत्वं दाह क्वचित्वमित्याह—दोः हुविरित्यादि । यद्यपि दाम्नशीति इमर्तीति देहिरिति ततः परत्वा त्सोर्विसर्गं इत्यनेनैव सिद्धिस्तथापि भुवो धोडौ वाचनं कुरु तत्र सह वर्तेत इति सद्भिः [illegible] वर्णरूपिकस्य विसर्गभावेत्सदर्थं क्रियमाणमेतामन्युपकारकम् अप्युरसामशाकम्य वा । यकारोच्चारणादौ रेफयुक्तिकस्य सदे वैकल्पेन पक्षे रेफोपपत्तयः स्यादिति वा वाच्यम् । [illegible] वा [illegible] वा [illegible] अकारोपादानं च्यामित्यादौ दो च यद्दे अवस्थानं ॥ ४४ ॥

[हसादावसन्तता वा वक्तव्या ।] दोष दोष्ण । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भिः-दोषभिः । दोषे-दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोष दोष्ण दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः दोषभ्यः । दोष्‍ दोषो दोष्णो दोषां [illegible] -दोषणि-दोषि

दोर्षु दोःषु-दोषसु । सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वाद्विसर्गः (क) ॥

(च०) शसादौ तु विशेषः । 'शसादौ स्वरे परे नान्तता वा वक्तव्या' । अस्यार्थः । दोष्शब्दस्य शसादौ स्वरे परे नान्तत्वं भवति वा विकल्पेन अन्ते नकारागमो भवतीत्यर्थ । दोष् न इति स्थिते । 'पूर्वो णो०' पक्षे 'स्वरहीनं०' । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा । नकाराभावे 'दोषां र' 'अञ्जुपिबिका०' । दोभ्यां दोर्भिः । पक्षे 'दोषां रः' 'रायो द्विः' 'सर्वे जशः' 'स्वरहीनं०' दोभ्यां दोर्भिः इत्यादि । केचित्—'शसादावनन्तता वा वक्तव्या' इत्येवं पठन्ति, स्वर इति पदं न पठन्ति तन्मते स्वरादौ हसादौ च सर्वत्र विकल्पेन अन् आगम कृते स्वरादौ 'अल्लोप स्वरे' 'पूर्वो णो०' 'स्वरहीनं०' । द्वितीयपक्षे केवलं 'स्वरहीनं०' दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा । नकाराभावे पक्षे अन् आगमे कृते 'स्वरहीनं०' 'नाम्नो नो०' दोषभ्यां । द्वितीयपक्षे 'दोषां रः' अञ्जुपि० । दोर्भ्याम् ॥ एवं दोषभिः दोर्भिः । दोषे 'स्वरहीनं०' दोष्णे शसादावनन्तता । तता 'अल्लोप स्वरे०' 'पूर्वो णो०' 'स्वरहीनं०' ॥ दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः । दोषः दोष्णः दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः । दोष्णः दोषः दोष्णोः दोषोः । दोष्णाम् दोषाम् । 'षष्ठ्योः दोषि दोष्णि । दोषोः दोः षु यदि अनन्तरत्वे कृते 'नाम्नो नो लोपः०' दोषसु पक्षे 'दोषां रः' इति रत्वे । विसर्गः कृत्वा स' दोर्षु । केचित् 'दोषां र' 'खरोविसर्गः' 'विसर्जनीयस्य०' दोःषु इत्यपि साधयन्ति । कश्चित्तु दोषसु इति पठन्ति तदा यथा सम्यक् साधनम् ॥ दोष् शब्दः पुंस्त्रीलिङ्गः । नकारे तु दोषो दोषि ॥ भुजो बाहुः प्रवेष्टो दोः । सेयमं कुट् मिश्रनं सह तम वर्तते इति सजूर्मित्रम् ॥

एवं सजुष्शब्दः ॥ सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्य ॥ दोषाम् । सजूः सजुषौ सजुषः । हेसजूः हेसजुषौ हेसजुषः । सजुषम् सजुषौ सजुषः । सजुषा सजूर्भ्याम् सजूर्भिः । सजूर्षु सजूःषु । इत्यादि ॥

(च०) 'सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः' इति केचित्पठन्ति । 'दोषां रः' इति रत्वं विनाप 'र्वादिहस' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इति भाष्यम् ॥

(प्र०) सजुषाशिषोरिति र्वादिहस इति सूत्रेणेत्यर्थः । भाष्यपूर्वस्य धातोः किम् इत्याद्य इकारं धातुपरक्रियाद्विस्तर्येवाः अथवा [illegible] र्वादिहस इति दीर्घविधानार्थमित्यवधानमात्र । कुर्वं इत्यादौ दीर्घाभावः । [illegible] दीर्घविधानार्थं वा समर्पयुक्तवचने भाजोति देव्य विसर्गः । [illegible] विधानं । [illegible] कार्यं विसर्गं [illegible] ॥

सकारान्त पुम्शब्द ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ पुम्शब्दस्य असुङादेशो भ

(क) [illegible]

वति पुंसि परेषु परेषु सौ च ॥ ककारोऽन्त्यादेशार्थ । ककारो नुम्विधानार्थ (क) ॥ 'न इवरे' पुमस् सि इति स्थिते । 'मितो नुम्' 'सम्महत' इति दीर्घ । 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हसेपः सेर्लोप' पुमान् पुमांसौ पुमांस । हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंस । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंसु सु इति स्थिते ॥ ४५ ॥

(च०) सकारान्तः पुंस्शब्दः । पुनातीति पुमान् । 'पुनातेः डम्सुन् पुम् च इति उ प्रत्ययो पुमागमश्च स्वादेरन्त्यः । अथवा-पाति त्रिवर्गं पुमान् 'पातेडुम्सुन्' इति डुम्सुन् प्रत्ययः ॥ पुंस शब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—'पुंसोऽसुङ् पुंसः पञ्चस्वेकवचनान्तम् । 'स्वादीने॰' घोटि 'असुङ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप॰' 'अतोऽस्तु' 'ङ को 'पदोऽतेऽस्त ॥ पुंस्शब्दस्य पञ्चसु स्यादिषु परेषु असुङ् इत्ययमादेशो भवति । ककारोऽन्त्यादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सकारस्य सकारस्य असुङ् इत्यादेशः । पुमस इति स्थिते । 'मितो नुम्' इति नुमागमः । पञ्चसु । 'सान्महत॰' इति दीर्घत्वम् । अस्यान्यो लोपः । सौ परे च 'हसेप॰ इति सिलोपः 'संयोगान्तस्य॰' इति सलोपः । अथ द्विती यादिषु यावत् 'नश्चापदान्ते॰' 'स्वादीने॰' पुमान् पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ । शसादौ 'नश्चापदान्ते॰' 'स्वादीने॰' पुंसः पुंसा । भ कारादौ 'संयोगान्तस्य॰' नश्चापदान्ते झसे' ॥ ८८ इति 'संयोगान्तस्य॰' 'नश्चापदान्ते पुंसु ॥ ४५ ॥

असम्भवे पुंसः ककुसौ ॥ असम्भवेऽर्थे पुंस्शब्दस्य ककागमो भवति सुपि परे ॥ ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोराद्योश्च । संयोगाद्यो सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च झसे पदान्ते च ॥ 'विवक्षात्' इति सस्य षत्वम् । 'कषसयोगे क्ष' पुक्षु(ख) ॥ ४६ ॥

(च०) अथ रूपान्तर साधयति—असम्भव इति । असम्भवे वैदिकप्रयोगे । अ सम्भवो नाम यत्रात्मैकदेशस्य आत्मनो बहुत्वासम्भवः । न विद्यते आत्मनो महता बहुत्व सम्भवो यत्र सोऽसम्भवः । कुतः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' नेह नानास्ति किञ्चन' इति वे

(क) "एक स्वरूपं सर्वं दृष्ट्वाऽसरोऽहमिति अधिकार । पुर स्थितं यदा पश्येद् लभते स्वरम् ॥ स कुमारो भवत्येव वाक्यतोऽयमागत । पूर्वं सर्वं लभेनाववक्ष्यते पुरतः स्वरम्" ॥ पाठोऽयं प्राचीनपुस्तके विद्यतोऽस्ति ।

(ख) ननु पुंल्लिङ्गस्य मकार एव संयोगादिः पकारस्तर्हि कथं लोप । पुक्षु अत्र स्कोराद्योः' इत्यनेन संयोगाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवेत् तु पकारस्य । आदित्वाभावात् । संयोगाद्यस्तु पुंस् शब्दस्य त्रितयमि मकार एव । तस्मात्तारूपमिति त्रिविधम् । पुक्ष्वित्यसाधितं च । अत्र तस्यादित्वमारोपितम् । पुंस् न इत्यत्र ककारस्य मकारमादि ककारापेक्षया मकार आदिरिति ककारस्यैव लोपः । पुक्ष्वित्यादि हस्तेषु पाठः पुस्तकेष्वलभ्यते ।

दा[illegible] यदा तथाऽऽदेशे वैयर्थ्य श्रेयस्यात्मनो बहुत्वासम्भवः ॥ अथवा––नास्ति स म्भवो युदैः सुभादेश यत्र सोऽसम्भवस्तस्मिन् वाच्ये सति सावित्ति क्वचि परे कमाग मो भवति ॥ अनेन [illegible] क्विबादन्ते । 'स्कोराद्योश्च' इति सलोपः । [illegible] स० 'कसंयोग क्ष' पुंक्षु इति सिद्धम् । परमपुंस्तु पुंक्षु लौकिकेषु पुं पेषु पुंक्षु ॥ ३६ ॥

(प्र०) असम्भवे इति । वेदान्तैकवेद्यस्यात्मनः "एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिभिरद्वितीयत्वेन प्रतिपादितस्य पुंसः बहुषु बहुवचनमिति बहुर्वचादित्वे त्रि हितबहुवचनासम्भव इत्यर्थः । अथवा संयोगान्तलोपेन पुंक्ष्विति सर्वत्र सम्भव एवमुक्ति । पुंक्षु बहुस्वरोत्यादिप्रयोगाभ्यासम्भवे [illegible] न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र संयो गान्तलोपे [illegible] कमागमे वत्वे आदेशे मस्यानुस्वार । [illegible] मोऽपि सकारस्यादित्वविवक्षया स्कोराद्योरवेति सलोप इति । तदसत् । पूर्वविप्रतिषेध विवक्षया अप्रामाणिकत्वात् । [illegible] सम्भवे क्लिष्टकल्पने प्रमाणाभावात् अति प्रसङ्गाच्च ॥ ३६ ॥

एवं विद्वस्शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥

(च०) विद्वस्शब्दस्य प्रथम पूर्ववत् 'मितो नुम्' 'नसम्महतो०' दीर्घः । 'संयोगा न्तस्य लोपः' 'हसात्' विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ ११ ॥

वसोरुः ॥ वसोः सम्बन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति घसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ विदुषः । विदुषा ॥ ४० ॥

(च०) [illegible] 'वसोरुः व०' वसो [illegible] । [illegible] '[illegible]' 'नामिनो र०' [illegible] । [illegible] प्रथमैकवचनान्तम् 'सा०' । [illegible] । 'आदेशे [illegible]' [illegible] 'विदुषो वसुः' इत्यादि [illegible] [illegible] सम्बन्धी वकारः [illegible] उत्वं प्राप्नोति घसादौ स्वरे परे तद्धिते [illegible] ईपि च परे । तद्धिते वैदुष्यम् । ईपि विदुषी ॥ [illegible] घसादौ स्वरे [illegible] [illegible] 'नामिनः स०' 'षत्वादौ०' ॥ ४० ॥

(प्र०) वसो इति । [illegible] पूर्वसूत्रात्[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । तद्धिते वैदुष्यं विदुष्मान् । ईपि विदुषी । [illegible] । विदुषा पुंसि ॥ ४० ॥

'वसां रसे' इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः । विदुषे विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः । विद्वत्सु । इत्यादि (क) ॥

(क) [illegible]

(च०) हसादौ 'वसो रसे' इति सस्य दत्वे कृते मकारादौ 'स्वरहीनं०' इति 'वन वरा हलसानाम्' इत्यस्य तः । स्वाहीनं० ॥

एवं तस्थिवस्शब्दः । तस्थौ इति तस्थिवान् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आद् एच उप० स्था । क्वसुप्रत्ययः । वस् । सत्र लद्वत् । तेन द्वित्वम् । 'हस्वः' 'समानस्वरा०' इति पूर्वस्य लोपः । 'क्वासौ अवधपा' इति थस्य तः ['स्थामी' इति आकारस्य ईकारः] । तस्थिवस इति जाते स्वादिः । तस्थिवान् तस्थिवांसौ । तस्थिवांसः तस्थिवांसम् तस्थि वांसौ ॥ शसादौ 'वसोर्व उः' इति वस्य उत्वे कृते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव०' इति इकारस्य आकार एव । तत आतोऽनपि इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' क्विप्रान्तः सा०' तस्थुषः तस्थुषा तस्थिवद्भ्यामित्यादि ॥ एवं मन इति जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः । जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ जग्मुषः । जग्मुषा जग्मिवद्भ्यामित्यादि ॥ एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः । पेचिवांसम् पेचिवांसौ पेचुषः । पेचुषा पेचिवद्भ्यामि-त्यादि । उषा(सा)शब्दस्य स्वसादीनां तु रसे पदान्ते च 'वसो रसे' इति दत्वम् । स्वरा दौ स्वाहीनं । उषा(सा)यन् उषा(सा)सनौ उषा(सा)सम उषा(सा)यद्भ्याम् उषा (सा)यद्भिः उषा(सा)यत्सु । एवं पर्णध्वत् पर्णध्वसौ पर्णध्वसः इत्यादि ॥

सकारान्तः सुवचस्शब्दः । 'अत्वसः सौ' सुवचाः सुवचसौ सुवचसः । हेसुवचः हेसुवचसौ हेसुवचसः ॥ सुवचसम् सुवचसौ । इत्यादि । एवं चन्द्रमस्प्रभृतय । 'अत्वसो सौ' 'हसेप सलोप' चन्द्रमा चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । हेचन्द्रमः हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमसः । चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमस्सु चन्द्रमःसु । इत्यादि ॥

(च०) सकारान्तः सुवचस्शब्दः । वच परिभाषणे धातुः । 'वचादेरस्' वचा दीनं०' नामत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः । ततः सौ परे 'अत्वसः सौ' इति दीर्घे 'हसेपः से०' इत्यादि ।

[illegible]

धो 'इसेरः से०' 'खार्ति०' । स्वादौ धपि च सर्वत्र 'स्वरहीनं०' मकारादौ 'घोर्ति०' 'हसे' 'ह सो' धोर्ट उकारम् । एवं चन्द्रमस् शब्दः । चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्यां चन्द्रमस्सु । एवं वेधाः वेधसौ वेधसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ दुर्मेधसः । इत्यादि । एवं प्रचेतस जातवेदस् हरचे मनस् छन्दस् तेजस्प्रभृतय ॥

उसनस्शब्दस्य भेद ॥ उशनसाम् ॥ उशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां सेरेर्डा भवति(क) ॥ डित्वाट्टिलोप । उशना उशनसौ उशनस । उशनसो धौ सान्तता नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउशनन् हेउशन हेउशन हेउशनसौ हेउशनस ॥ उभयविकल्पे रूपत्रयम् । सम्बोधने तूश नसास्त्रिरूपमिति वचनात् ॥ उशनसम् उशनसौ उशनस । उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः । उशनस्सु उशनःसु । इत्यादि ॥ [पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंसस । इत्यादि ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहस । अनेहसम् । इत्यादि] ॥ ५८ ॥

(च०) उशनस्प्रभृतीनां सौ विशेषः । सूत्रम्—'उशनसाम्' । उशनसां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' उशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां शब्दानां सिर्डित्स्य सेर्डा भवति । अनेन सेर्डा । डकारष्टिलोपार्थः । 'डिति टेः' इति टेर्लोपः । 'स्वरहीनं०' । शेषं टिप्पण्यादौ उक्तवत् । उशनसो धौ विशेषमाह—'उशनसो धौ सान्तता नान्तता अदन्तता च वक्तव्या' उशनस् शब्दस्य धिविषये सान्तता अन्त्यसकारस्य नकारः अदन्तता अकारान्तता च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकारात् तृतीये तु सान्त एव सिद्धमिति धौ रूपत्रयम् ॥ यतः 'सम्बोधने तूशनसः' इति । एकत्र 'हसेर०' 'स्रो०' । द्वितीयपक्षे सस्य न० । 'हसेरः०' तृतीये तु अदन्तता वक्तव्येति सलोपः । समानादेर्लोपो०' इति वर्णलोपः । हे उशन हे उशनन् हे उशनः इति रूपत्रयम् । उशनस् भ्यामित्यत्र 'खार्ति०' 'हसे' 'ह सो' उशनोभ्याम् उशनोभिरित्यादि । उशना शुक्रः । एवं पुरुदंसस् अनेहस् शब्दः । पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंससः । पुरुदंसा इन्द्रः ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहस इत्यादि । अनेहा कालः ॥ ५८ ॥

(ह०) उशनसो धाविति । सकारान्तस्योशनःशब्दस्य सकारस्थाने—नकारान्तता अकारस्थाने चादन्तता । धौ०वर्थः । सान्ताऽदन्तयोर्विकल्पे च सान्तस्यापि रूपस्य सिद्धत्वात् रूपत्रयम् ॥ ५८ ॥

अदस्शब्दस्य भेद । 'त्यदादेः' इति सर्वत्राकार । अद् सि इति स्थिते ॥

स्रौ सः ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सत्व भवति ॥ ५९ ॥

(क) [illegible]

(म०) अदस्शब्दस्य सकारान्तस्यापि विग्रहः । तस्य 'त्यदादेरः' इति सर्वत्रा- कारः । सौ तु अदस् सौ इति स्थिते सूत्रम्— सौ स' साविति सिसाप्स्य सप्तम्येकव- चनान्तम् । सौ सिलोपः । स प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्डौ' ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । असम इति स्थिते ॥ ४९ ॥

(प्र०) सौ इति । अत्र स्यदादित्वादुत्वाभावेऽसौ दस्य सादेशस्तदा न इत्युक्तम् ॥

सेरौ ॥ अदस सेरौकारादेशो भवति ॥ असौ ॥ ५० ॥

(म०) सूत्रम्- सेरौ' सेः इति सिशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । सिरिति इदम् औरिति औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । नामिनो र' स्वरहीनं० ॥ अदस सम्बन्धिन सेः औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ । 'औ औ औ' सन्धाविति सिद्धम् ॥५०॥

द्विवचने अदस् औ इति स्थिते ॥ 'दस्य म' ॥ 'औ औ औ' अमौ इति स्थिते ॥ मादू ॥ मात् ऊश्च ऊ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारादेशो भवति ॥ अमू ॥ बहुवचने सर्वादित्वात् 'असी' दस्य म 'अ इ ए' अमे इति स्थिते ॥ ५१ ॥

(म०) द्विवचनादौ स्यदादेरः० इति सर्वत्राकारे कृते 'दस्य म' अम औ इति स्थिते 'औ औ औ' इति सूत्रम्— मादू मात पञ्चम्येकवचनम् । ऊरिति 'अस्मे दीर्घ०' अत्र ऊ उ ऊ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । [illegible] सिद्धम् । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्वरस्य उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारो भवति । अनेन अमौ इत्यत्र औकारस्य दीर्घत्वात् ऊकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चात् मादू । इत्यत्रापि तु पूर्वं मादू पश्चा- द्विभक्तिकार्यमिति विवेकः । अमू ॥ ५१ ॥

(प्र०) मादू च इति [illegible] । [illegible] द्विमात्र- [illegible] [illegible] ॥ ५१ ॥

एरी बहुत्वे ॥ ए ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ॥ अमी । अमुम् अमू अमून् ॥ नान्ते इ- त्वे । 'टा न ऽस्त्रियाम्' अमुना अमूभ्याम् अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् अमीभ्य । अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्य । अमुष्य अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः । अमीषु ॥ ५२ ॥

(म०) अस्मे बहुवचने सर्वादित्वात् 'जस्' अ इ ए अमे इति स्थिते सूत्रम्— एरी बहुत्वे [illegible] । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । [illegible] । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । बहुत्वे बहुवचने सति [illegible] मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । [illegible] यदेति चेत् [illegible] अमुके अमुके इति न सिध्यति । [illegible]

स्य' 'मादू' इत्यकारस्य उकारः । मो नुम्वारः' अमुमिति सिद्धम् । द्विवचने प्रथमादि वत्सवत् । बहुत्वे 'अमुशमोरम्य' 'सो म: पुंस' 'शसि' 'मादू' अमून् इति सिद्धम् । टाविषये 'मादू' अन्य उः । अमु तत 'टानाऽस्त्रियाम्' अमुना । द्विवचने 'भ्यां' इत्या त्वम् पश्चात् 'मादू' इत्याकारस्य दीर्घत्वादूकारः अमूभ्यामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थी पञ्चमीद्विवचनेऽपि । तृतीयाबहुवचने 'भिसभिस्' इति वचनात् 'ए भिस बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभिः । एवं चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने । चतुर्थ्येकवचने 'सर्वादेः स्मट्' 'मादू' 'किलात्' स ' 'ए ए ऐ' अमुष्मै । पञ्चम्येकवचने 'ङसिरत्' 'अतः०' इति स्मडागम । 'सवर्णे०' 'मादू' 'स्वरहीनं०' 'किलात्' स ०' अमुष्मात् । षष्ठ्येकवचने ङस्य' 'मादू' किलात् स ०' अमुष्य । षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने ओसि मकारस्य उकारः । 'उ वम्' 'मादू' 'स्वरहीनं०' । आमि 'सुडाम' 'ए स्मिन् बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्' स०' अमीषाम् । सप्तम्ये कवचने 'ङि स्मिन्' 'मादू' किलात्: स:०' अमुष्मिन् । सुपि 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी' बहुत्वे' 'किलात्: स०' अमीषु । त्यदादित्वात्संबोधनाभावः । सम्बोधनं न भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

(प्र०) एरीति । अत्रापि मान्त्यनुस्वारमुक्ते इत्यत्र मत्वे च कृते इति वक्तव्यमेतत् । अन्यथा एवंविधनियामकाभावात् ॥ ५२ ॥

सामान्ये अदसः क स्यादिवच्च ॥ सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदस्शब्दात्पर क प्रत्ययो भवति स स्यादिवज्ज्ञेय (क) ॥ 'त्यदादेष्टेर स्यादौ' दस्य म ' 'मादु' अमुक अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुक ॥ इत्यादि(ख) ॥ ५३ ॥

इति हसान्तपुल्लिङ्गप्रक्रिया ॥ १० ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—सामान्य इति । सामान्यार्थे विशेषाकथने अज्ञानार्थे अदस्शब्दस्य कप्रत्ययो भवति । स च स्यादिवज्ज्ञेयः । स्यादौ परे यत्कार्यं भवति तत्कार्यं कप्रत्यये परेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन 'दस्य म ' 'मादू' इति भवति । स्यादिवच्चेति चकारात्प्रथमैकवचने असकौ इति रूपमिति भवति । पुंसि स्त्रियां च अदसः कः प्रत्ययः स्यादिवत्वात् । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य म ' 'मादू' अमुक इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्वशब्दवत् ॥ इति सान्ताः । इति हसान्तपुल्लिङ्गसाधनम् ॥ ५३ ॥

(प्र०) सामान्ये इति । सामान्ये विशेषाप्रकाशनेऽर्थे अदस्शब्दात्कप्रत्ययो भवति स च स्यादिवत् । सेः सिप्रत्ययस्यादिः प्रकृतिः अदस्शब्दस्तद्वत् । तत्सहितस्यादस्य सादस्कार्यं भवतीत्यपि सम्प्रेणार्थः । अथवा सिशब्देन सकार उपलक्ष्यते ततश्च सेः सकारस्य कार्यं दिदिति स्यादिवत् सकारात्पूर्वं भवतीत्यर्थः । ततश्च तन्मध्ये पतितस्तद्ग्रहणेन ग्राह्य

(क) एकस्य स्यादिवत् बहुर्यो न पते न सामान्यम् ।

(ख) शीर्षं सर्वशब्दवत् शेषम् । चकारादासरस्थेऽसत् तेन 'त्यदादेः' 'दो द' 'मादू' अमुक । इत्यादि । इत्यपि भवति । इति अधिक पाठ ।

इति कप्रत्ययसहितस्य सेरौ सौ च इत्यादिकार्यम् । वस्तुतः स्यादिविधिरेव पाठ । अमकौ इति केचित् । नपुंसके अमुक इति सेरौ इत्यत्र इत्वो देत्यतो मन्द्रकस्तुत्या वाऽमुकः कप्रत्ययसहितस्य वा औत्वाभावपक्षे च स्यादिविधेरिति वकारादधिकारोऽसारपरत्वाच्च अमुकः । किन्तु कप्रत्ययस्य स्यादिस्थानिवैशादकप्रत्ययेऽपि स्यशायत्वमदोत्वादि भवति । अव्ययाभावस्य न स्त्रीत्वात् एव वाऽमुकशर्मेत्यादिप्रयोगसिद्धिरित्याहुः । तदसत् पाणिनि विरोधात्(ड) । अमुकस्मै । अमुकस्मादित्यादिषु कप्रत्ययसहितस्य सर्वादिकार्याभावप्रसङ्गाच्च अमुकशर्मेत्यादि तु पृथक् शब्दत्वादेव ॥ ११ ॥

इति सारस्वतप्रसादे हसान्ताः पुंलिङ्गाः ॥ १० ॥

* हसान्ता स्त्रीलिंगा० ॥ ११ ॥ *

अथ हसान्ता स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥ तत्र हकारान्त उपानह्शब्दः ॥ नहो धः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोःसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । 'वाऽवसाने' उपानत्-उपानद् उपानहौ उपानहः । हेउपानत्-हेउपानद् हेउपानहौ हेउपानहः । 'खसे चपा झसानाम्' उपानत्सु ॥ १ ॥

(च०) अथ हसान्तस्त्रीलिङ्गे किञ्चिद्रूपसाधनं लिख्यते । हकारान्त उपानह्शब्दः पाञ्चालापवावकन्तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' 'हो ढः' इति ढत्वप्राप्तौ तदपवादार्थे रसे पदान्ते च विशेषमाह—सूत्रम्— नहो धः । नहः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'धो धिः' । धः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विसर्गः' इति 'ढ लोपः' सिद्धम् । वृत्तिः स्पष्टा । अनेन रसे पदान्ते हस्य धः । सौ धौ च धत्वे कृते 'हसेपः०' 'वाऽवसाने' धकारस्य वा तकारदकारौ भकारादौ 'धुटां तृतीयः' धस्य द् । 'स्वरहीनं०' । सुपि—'खसे चपा झसानाम्' धस्य तः । 'स्वरहीनं०' शेषं स्पष्टम् । गोधुक्प्रभृतयः पुंलिङ्गवत् ज्ञेयाः । इति हान्ताः ॥ धकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥ १ ॥

(प्र) नह इति । इति धातोश्च हस इत्यधिकारादुपानदमित्यादावपि धत्वप्राप्तौ इत्युपानह । 'स्व इति । अधातुत्वात्रुत्वस्याभावात् हे धौः ॥ १ ॥

वकारान्तो दिवुशब्दः ॥ दिव औ ॥ दिव औ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे ॥ 'इ य स्वरे' द्यौ दिवौ दिव । हेद्यौ । हेदिवौ । हेदिव । दिवम् ॥ द्याम्या । दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे । द्याम् दिवम् । दिवौ । दिव । दिवा ॥ २ ॥

(ड) विरोधादिति । पाणिनि मते हि 'अदस्' इत्यस्य च कपकेऽसम् शब्दः । अमुक शब्दस्य अदस् शब्दार्थक तस्मात् विधेयत्वात ।

अत एव भावो मतपक्षकार ते "अदस् शब्दमेव व्यापा ते पाठिका । यथा— अदसार्थने भिदे अमे भिन्दे इत्था इति ।

(च०) वकारान्तो दिवशब्दः स्वर्गाकाशवाचकस्तस्य सामर्थ्यात् स्त्रादय । दिव् इति स्थिते सूत्रम्—'दिव औ सौ' दिवः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'धातुसर्गौ' । औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'आ,च लावप्' । साविति विभक्तेर्ध्य सप्तम्येकवचनम् । 'हसे दिव्' द्विपदः । 'स्वरहीनं०' । दिव इति पठ्या निर्दिष्टत्वादिव्शब्द सम्बन्धिनो वकारस्य औकारो भवति सौ परे । अनेन सौ परे च अन्त्य औकारः । 'इ यं स्वरे' स्वरहीनं०' 'ओविं०' द्यौः । एवं हे द्यौः । वर्णविधौ नेदमिति 'वदादेशस्तद्वद्भवति' इति सिलोपो न । द्विस्व बहुत्वे च 'स्वरहीनं०' । अमि विशेष । सूत्रम्—'वाम्या' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अम् अनुदृम्यामि इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'इ यं स्वरे' त्रिपदम् । दिवो वकारस्य अमि परे वा आत्वं भवति । अनेन अम्विषये वा वकारस्य आकारः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' द्याम् । पक्षे दिवम् अपि स्वरादौ सर्वत्र स्वरहीन०' ॥ २ ॥

उ (ऊ) रसे ॥ दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । द्युभ्याम् । द्युभिः । दिवे । द्युभ्याम् । द्युभ्यः । दिवि । द्युषु ॥ ३ ॥

(च०) हसादौ तु विशेष । सूत्रम्– उ रसे उ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । रसे सप्तम्येकवचनान्त । 'अ इ ए' दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति । यद्वा 'उरसे' उ प्रथमैकवचनान्तम् । उ सप्तम्येकवचनम् । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । त्रिपदं सूत्रं पठति । तेन रसे परे उवर्णेऽपि परे उकारो भवति । दूर्पित दिवि उपितः । एवं दिवं ऊर्णोति आच्छादयतीति द्यूर्णुः । अनेन भकारादौ सुपि च वकारस्य उकार । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' सुपि । उ रसे' सति 'किञ्चात्र स०' ॥ इति वान्ता ॥ ३ ॥

(प्र०) उरसे इति ॥ उश्च रसश्च उरसं तस्मिन् । यमोर्वा उमित्यत्र उमित्यनुवर्तते ततश्च दूर्पित इत्यादि । केचित्तु ऊरसे इति पठन्ति । सूत्रे च उरसे इति छेदः । रहस्य हसोपलक्षणात् उ ऊ इति योगविभागाद्वा द्युद्य इत्यादौ हकारेऽपि वस्त्वम् ॥ ३ ॥

रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्त ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥(क) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर्शब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवत ऋकारश्च ऋवत् ॥ तत 'स्तुरार्' इत्यार् न भवति । 'ऋ रम्' तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः ॥ ४ ॥

(च०) रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रम्—

(क) स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं स्त्रियां गौणयोर्नैतावादेशौ स्त । प्रियास्त्रयः स्त्रियो वा यस्याः सा प्रियत्रि प्रियत्र्यौ प्रियत्रयः । पुंस्त्रिवत् । यदा स्त्रियां मुख्यौ लिङ्गान्तरे गौणौ तदादेशौ स्त एव । प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसा । प्रिय प्रियतिसौ प्रियतिसः । प्रियतिसम् प्रियतिसौ प्रियतिसः । प्रियतिसा प्रियतिसृभ्याम् प्रियतिसृभिः । प्रियतिसृषु ॥ क्लीबे प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसॄणि ॥ एवं प्रियचतसा यस्य स प्रियचतसा प्रियचतसौ प्रियचतसः । क्लीबे । प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसॄणि ।

'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' ॥ त्रिश्च चतुर् च त्रिचतुरौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम्। "स्वरादौ" 'रो०'। स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्त्रियां च' ... भूयो' इत्यागमः 'स्वरादौ०' सवर्णे दीर्घे०' तिसृ च चतसृ च तिसृचतसृ प्रथमाद्विवचनान्तम्। सांकेतिकम्। ऋतः प्रथमैकवचनम्। 'अव्ययो०' सवर्णे दीर्घो०' सिद्धमिदं सूत्रम्। स्त्रियां वर्तमानौ यौ त्रिचतुरशब्दौ तयोस्तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ स्यातां क्रमात् ... त्रिशब्दस्य तिसृ, चतुर्शब्दस्य चतसृ ऋकारश्च ऋकारस्य, ऋकारेण हस्वो मतः। तथा दीर्घत्वाभावे 'ऋतुरात्' इति सूत्रेण आर् न भवति। सप्तम्यपि वचनेषु त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः चतुर्शब्दस्य चतसृ आदेशः। चति तसि च 'नाम्' 'स्वरादौ०' 'दीर्घो०' ॥४॥

(प्र०) त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ। ऋकारवदिति देशः। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्। स्त्रीवाचकयोरित्यर्थः। तत्र त्रिचतुरौ शब्दौ वा यस्यासौ त्रिचतुर्विशेष्ये त्रि चतुरित्यादौ पुंस्यपि स्त्रीवाचकत्वाद् तत्र एवादेशौ। स्त्रियामपीति वा ... यस्या सा स्त्रियविः स्त्रियमपि इत्यादौ त्रिचतुरोः स्त्रीवाचकत्वाभावात्तिस्रादयो न देशौ। ततः ऋतुरात् इत्यादि न भवतीति ऋतो न इत्यतः ... ऋकारादिविशेषात् ऋतुरात् इति सूत्रेण आर न भवती त्यर्थ। अथवा तिसृचतुसृसमीतिरिति आर् अपि ... ऋ इत्यस्यानेकार्थः समासात्तुरोऽस्तिसृचतसृभ्यां समासान्तः ... ॥ ४ ॥

न तिसृचतसृ नामि दीर्घः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति। छन्दसि वा। तिसृभिः तिसृणाम्। तिसृषु ॥ चतस्रः। चतस्रः। चतसृभिः। चतसृभ्यः। चतसृभ्यः। चतसृणाम् चतसृणाम्। चतसृषु ॥५॥

(च०) नामि शुडागमे कृते विशेषः सूत्रम्—'न तिसृचतसृ नामि दीर्घ' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्ययो०'। तिसृचतसृ षष्ठीद्विवचनान्तम्। सांकेतिकम्। ना मि सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरादौ०'। दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम्। 'आदि०' छन्दसि सप्तम्येकवचनान्तम्। वा प्रथमैकवचनान्तम्। तिसृचतसृ इत्येतयोरिति। स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोस्त्रिचतुरादेशयोर्नामि परे दीर्घो न भवति छन्दसि तु वा भवति। छन्दसि तु तिसृणां तिसृणां चतसृणां चतसृणामिति रूपं भवत। अन्यथा तिसृणां चतसृणामित्येव। इति 'विचार' स० ॥ ५ ॥

(प्र०) दीर्घ ऋकारान्तत्वाच्चतसृणामिति, छन्दसि तु। तथा स्त्रीत्वेऽपि आर्ष ... इत्यादि न स्यात् तथा इत्यादि न भवति ॥ ५ ॥

रेफान्तो गिर्शब्दः ॥ र्वोर्धि हसे ॥ धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसरयोः ॥ गीः गिरौ गिरः। हे गीः हे गिरौ हे गिरः। गिरम् गिरौ गिरः। गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः ॥ एवं पुर्धुरादयः ॥ ६ ॥

(च०) रेफान्तो गिर्शब्दः गिरतेः क्विपि गीः। ... विशेषो विवक्षितः। गिर् शब्दोपः। ... गिर् इति प्राप्त। तत्र स्वरादौ सर्वत्र 'स्वरादौ०' ॥ हसादौ तु

[illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥

(५०) [illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥

अथ षकारान्तः समिष्शब्दः । 'वावसाने' समिट्–समिड् समिषौ समिषः । हे समिट् हे समिड् हे समिषौ हे समिषः । समिषम् समिषौ समिषः । समिषा समिड्भ्याम् समिड्भिः । 'खसे चपा झसानाम्' समित्सु ॥

(५०) [illegible] । समिट् समिड् । [illegible] ॥

अथ भान्तः ककुभ्शब्दः । 'वावसाने' । ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः । हे ककुप् हे ककुब् हे ककुभौ हे ककुभः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुब्भ्याम् ककुब्भिः । ककुप्सु ॥

(५०) [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] ॥

(च०) हकारान्ताः शाद् मन्थद् भावद् चरित्र पतित्र इमद् संतद् बपतिद् इत्युक्ताः ॥

स्वरादीनां विशेषः । हकारान्तास्तथद् तद् यद् एतद्शब्दानां 'त्यदादेः' इत्यत्र कारे कृते 'आवत स्त्रियाम्' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण आप्प्रत्ययः । आप् इति पकारः आप् इति सूत्रेण निर्लोपार्थः । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' इति दीर्घे कृते सिविभक्ते 'स्त' इति सस्य सः । तावता सर्वशब्दवत् । स्या स्ये स्याः । एवं तद् । सा 'आप' । ते 'औरी'। ताः 'सवर्णे०' 'घोषि०' । ताम्— अमूशसोरस्य 'मोऽनुस्वारः' । ते 'औरी' । ताः 'अमूशसोरस्य । तया 'टौसोरे' 'ए अय्'। ताभ्यां ताभिः । तस्यै 'ङितां यट्' 'घटोच' इति यट् । पूर्वस्य अकार 'स्वराहीनं 'ए ऐ ऐ । ताभ्यां ताभ्यः । तस्याः 'ङितां यट्' 'घटोच । तस्याः। 'ङितां यट्' 'घटोच' । तयोः 'टौसोरे' ए अय्' 'स्वरहीनं०' । तस्याम् 'आम् च' 'ङितां यट्' 'घटोच' 'स्वरहीनं०' मोऽनुस्वारः । तयोः तासु । त्यदादिरिवा स्सम्बोधनाभावः । एवं या ये याः ॥ एतच्छब्दस्य सादिरू पु यद् । 'स्त' 'त्रिचकाल्पः स०' एषा एते एताः । 'एतदोऽन्वादेशे द्वितीयायां एनो वा वक्तव्य'। एतां एनां एते एने एताः एनाः । एतया-एनया । एतयोः-एनयोः इति विशेष इत्यादि ज्ञेयम् ॥

एवं मकारान्त किम्शब्दोऽपि सर्वशब्दवत् । 'त्यदादेः स्यादौ' 'आवत स्त्रियाम्' का के काः । इदम्शब्दस्य सौ विशेषः । इयम् प्रथमैकवचने ॥

इदम्शब्दस्य भेद ॥ इम स्त्रियाम् ॥ इदम्शब्दस्य स्त्रियामिम भवति सिसादिवत्स्य । इय इमे इमाः । इमां एनाम् इमे एने इमा एना । अनया आभ्याम् आभिः । अस्यै आभ्याम् आभ्य । अस्याः आभ्याम् आभ्य । अस्या अनयो-एनयो आसाम् । अस्याम् अनयो एनयो आसु ॥ ७ ॥

(च०) सूत्रम्- इमं स्त्रियाम्' ॥ इमं प्रथमैकवचनान्तम् । 'इदेनः से०' 'मोऽनुस्वार' । स्त्रियामिति सप्तम्यन्तस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्त्रियां योः स्रोतूचोः 'ङिता यट् 'स्वरहीनं' 'सवर्णे०' ॥ इदम्शब्दस्य सौ परे इयम् आदेशो भवति गुरुत्वारस त्वं । अनेन इयम् । 'इदमः से०' मोऽनुस्वार ॥ अग्रे द्वितीयाबहुवच यावत् । 'त्य दार्थे' अस्ये इम । 'इस्य म इति मन्य कृते 'आवत स्त्रियाम्' सवर्णे दीर्घ ' गङ्गा शब्दवत् । तृतीयादौ 'त्यदादे ' इति सर्वत्र अकारः । द्विवचने 'ओसि च' 'अनटौसो' अकारश्च कृत । 'आवत स्त्रियाम्' 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' अनया अनयोः । भ कारादौ परि च 'इमच ' इत्यकारे कृते । 'आवत स्त्रियाम्' आभ्याम् आभिः आय इत्यादि । ङेङसिङस्ङिषु 'आवत स्त्रियाम् 'ङितां यट्' 'यगेऽष' 'इमद' अस्यै अस्या । सप्तम्येकवचने 'आवतः स्त्रियाम्' 'आमुके' ङितां यट् 'घटोच' 'इमच 'स्वर हीनं०' अस्याम् । आमि 'सुडाम 'आवतः स्त्रियाम् स्वरहीनं०' मोऽनुस्वारः आसा म् । शेषं सुगमम् ॥ ७ ॥

(प्र०) इयमिति । आद्यद्विवचनसामर्थ्यादृद्धावशाभावः । हलान्तत्वादित्वादिलोपः । आभ्यामित्यादावकारादेशे आप् । प्रातिपदिकग्रहणेनात्पदहितस्य इत्कारादेशे अर्जितत्वा

रसे पदान्ते च कुत्वं भवति(क) ॥ वावसाने दिक्–दिग् हेदिक्–हेदिग् । दिशौ दिशः । दिशम् दिशौ दिशः । दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः । दिशे । कत्वम् । 'किलात्' दिक्षु ॥ ९ ॥

(च०) शकारान्तो दिशशब्दस्तस्य रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम्— दिशां कः [illegible] वाऽपेकवचनान्तम् । 'स्वाद्योर्नं०' 'मोऽनुस्वारः' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'घो०' दिश दृशादृश स्पृश ऋत्विज् स्रज् उष्णिह् अञ्च् युज् क्रुञ्च इत्यादीनां शकारस्य [illegible] च कत्वमित्यर्थः । रसे परे पदान्ते च । शेषं स्पष्टम् । अनेन रसे पदान्ते च शस्य कः 'वावसाने' स्वरूपादर्थात् प्रक्रिया । ततः दिक् दिग् हे दिक् हे दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्यां दिग्भिः दिशाम् । 'हसे जबाः' दिक्षु । 'दिशाम्' इति [illegible] 'कवर्गे' [illegible] इत्यादि ॥ एवं दृश्प्रभृतयः दृक् दृग् दृशौ दृशः ॥ मर्मस्पृक् मर्मस्पृग् मर्मस्पृशौ मर्मस्पृशः । ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ [illegible] इत्यादयः ॥ ९ ॥

(प्र०) दिशाम् । घोः कुरित्यत कुरित्यनुवर्तते । बहुवचनात्प्रयोगतो [illegible] । [illegible] ॥ ९ ॥

इति सारस्वतप्रसादे हसान्ता स्त्रीलिङ्गाः ॥ ११ ॥

षकारान्तस्त्विष्शब्दः । 'षो डः' 'वावसाने' त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः । हेत्विट् हेत्विड् हेत्विषौ हेत्विषः । त्विषम् त्विषौ त्विषः । त्विषा त्विड्भ्याम् त्विड्भिः । त्विट्सु त्विट्सु ॥

(च०) षकारान्तस्त्विष्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च 'षो डः' इति सूत्रम् । [illegible] 'हसेपः' वावसाने डकारस्य [illegible] । त्विट्–त्विड् । हेत्विट्–हेत्विड् । षकारान्ते 'षो डः' 'स्वाद्योर्नं०' [illegible] इत्यादि । इति 'षो डः' [illegible] इत्यादि ॥ एवं प्रावृड्विप्रुडादयः शब्दाः ॥

आशिष्शब्दः सकारान्तस्तद्भेदः ॥ आशीः आशिषौ आशिषः । हेआशीः हेआशिषौ हेआशिषः । आशिषम् आशिषौ आशिषः । आशिषा आशीर्भ्याम् आशीर्भिः । आशीःषु–आशीष्षु । इत्यादि ॥ १० ॥

(च०) आशिष् शब्दः [illegible] । [illegible] इति सूत्रम् ॥ [illegible] रसे पदान्ते च दीर्घः । [illegible] आशीः । [illegible] आशिषौ आशिषः । आशिषम् आशिषौ आशिषः । [illegible] रसे [illegible] च दीर्घः । [illegible] आशीःषु आशीष्षु । इत्यादि [illegible] ॥ १० ॥

(क) [illegible]

स्त्रीलिङ्गस्यादस्शब्दस्य सौ न विशेष । असौ । द्विवचनादौ 'त्यदा देष्टेर स्यादौ' अत्वे कृतेऽनन्तरम्-'आवत स्त्रियाम्' इत्याप् । 'सवर्णे दीर्घः सह' विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात्-'मादू' अमू अमूः । अमूम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्याम् अमूभिः । अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम् अमुयोः अमूषु इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥

(व०) सकारान्तस्य अदस्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य सौ विशेषो न, सिद्धिरपि यथा पुंलिङ्गे तथैवात्रापि । 'त्यदादेः०' इत्यकारः । 'आवत स्त्रियाम्' 'सौ सः' 'सेरौ' 'अ औ औ' असाविति सिद्धम् । द्विवचनादौ सर्वत्र [illegible] कृते 'त्यस्य स' ततः 'आवत स्त्रियाम्' इत्यादि कृते आकारे सवर्णदीर्घत्वम् [illegible] विभक्तिकार्ये कृते 'औरी' 'मादू' पश्चात् 'मादू' इति [illegible] । दीर्घस्य दीर्घं ऊकारः । अमौ अमू अमूः । 'सवर्णे दीर्घ०' 'मादू' 'सोऽपि०' अमूम् अमू अमूः । अमुया 'टौसोरे' । अमूभ्याम् 'मादू' । अ[illegible] 'ङितां यट्' 'यटोच' पूर्वस्याप्यकारः । [illegible] 'स्वाद्योर्भे०' 'प च ये' । अमूभ्याम् 'मादू' । अमूभ्यः । 'मादू' । अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः 'टौसोरे' 'प अप् 'स्वाद्योर्भे०' 'मादू' । अमूषाम् 'सुडाम' 'मादू' '[illegible]' । अमुष्याम् 'आमुङे' 'ङितां यट्' 'यटोच पूर्वस्याप्यकारः' 'मादू' '[illegible]' 'स्वाद्योर्भे०' अमुया । 'टौसोरे' । अमूषु । 'मादू' [illegible] ॥ अमुया अमुष्यै इत्यादा [illegible] ॥ [illegible] [टेकर] ज्ञेयाः ॥

इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ ११ ॥

* हसान्ता नपुंसकलिङ्गा ॥ १२ ॥ *

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गा प्रदर्श्यन्ते ॥

(व०) अथ हसान्तनपुंसक [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वार्षु(क) ॥ चतुर्शब्दस्य । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः । 'र संख्यायाः' चतुर्णाम् चतुर्षु ॥

(च०) अथ रेफान्तो वार्शब्दस्तस्य 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'सोर्वि०' वाः हे वाः । द्वित्वे तु-ईमौ 'स्वरहीनं' वारी हे वारि । जसि च 'जश्शसोः शिः' इति शौ कृते अयम् इति विशेषणात् धमप्रत्याहारान्तस्य नुमागमनिषेधस्यान्नुमागमो न भवति । तत्र 'स्वरहीनं०' वारि । हे वारि । पुनरपि द्वितीयायां वाः वारि वारि । तृतीयायां 'स्वरहीन०' इत्यादौ तु अनुस्विका० । सुपि 'विसर्जनीयः स' अनुस्विक । वारा वार्भ्यां वार्षु इत्यादि ॥ चतुर्शब्दस्य बहुवचनान्तस्य 'जश्शसोः शिः' इत्यौकारे कृते । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । 'इयम्' 'स्वरहीन०' चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । आमि-'र संख्यायाः' इति नुडागमः । 'रवर्णेभ्यो० णत्वे०' स्वरहीन० सुपि-विसर्जनीयः स०' चतुर्णां चतुर्षु ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ गौणत्वेऽपि प्रियाश्चत्वारः पुरुषा यस्य तत् प्रियचतु प्रियचतुरी प्रियचत्वारि । प्रियाश्चतस्रः स्त्रियो यस्य तत् प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि प्रियचतसृणाम् ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः ॥ अह्नः स्रः ॥ अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च(ख)। 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' । 'सोर्विसर्ग' अहः । 'ईमौ' । 'वेह्नपो' अह्नी अहनी । अहानि ॥ पुनरपि अहः अह्नी-अहनी अहानि । हे अहः हे अह्नी हे अहनी हे अहानि ॥ अह्ना । अहोभ्याम् अहोभिः अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः । अह्नी-अहनि । अहस्सु अहः सु ॥ १ ॥

(च०) नकारान्तोऽहन्शब्दः । सूत्रम्—'अह्नः स' । अह इति अहन् शब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'रसलोपः स्वरे०' 'स्वरहीनं' 'सोर्वि' स प्रथमैकवचनान्तम् सः विसर्गः' ॥ अहन्शब्दस्य सकारो भवति । पदोऽभिरित्यादिरन्यस्य रसे पदान्ते च । अनेन सौ औ च अमि च 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति स्वमोर्लोपे कृते । 'अह्नः स०' इति नकारस्य सकारे कृते 'सोर्वि' 'अहः । द्विवचने तु 'ईमौ' इति इकारे कृते । 'वेह्नपो' इति वा अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' अह्नी-अहनी । जस्शसोर्विषये तु 'जश्शसोः' शिः 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं' अहानि । धमप्रत्याहारान्तत्वात् नुम् । स्वरादौ सवत् । 'अल्लोपः' अह्ना अह्ने इत्यादि । भकारादौ-'अह्नः स' इति नकारस्य सकारः 'स्रः' 'हबे' उ अहोभ्याम् अहोभिरित्यादि । ङि वचने 'वेह्नपो' इति वा अल्लोपः 'स्वरहीनं०' अह्नी अहनि । सुपि—'अह्नः सः' इति सः । 'स्वरहीनं०' अहस्सु ॥ १ ॥

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

[illegible]

स्यत्र मुमुचहितशिक्लोपः। 'परमे व्योमन् सर्वा भूतानि इति छान्दसिकः प्रयोगः।। असृक् असृजी असृञ्जि। रिनाम् इति कस्वम्।।

(प्र०) छन्दसीति। तत्वत्र शिलोपे मागमस्यापि मन्य छान्दसोऽनेकमिति साभावन्यायस्य वा नित्यत्वाद्दीर्घान्त्याभिवृत्तिः। अथवा वा अ आ इति च्छेदः। तत्र शिलोपे निमित्ताभावन्यायेन मुमुपधादीर्घयोर्निवृत्तौ अकारस्य आकारः। अथवा वा आ इति च्छेदः। एवं च टेर्लोपः। शेष आ मनसोरर्थः। ततश्च विपरस्याभावाद्दागमश्चमति रथस्याद्वा मुमभावे सवर्णे दीर्घः अथावित्यत्र कस्यकक्षणत्वाच्छन्दस्त्वाल्लोपश्च। संज्ञापूर्वक स्येमानित्यत्वाद्वा(क)। व्योमन् इत्यत्र नलोपाभावः। परमे भूतानीति क्लिब्यन्तस्यता समार्थम्।।

दकारान्तास्त्यदादय। त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्व न, स्यादा विति विशेषणात्। द्विवचनादौ तु टेरत्वे कृते सर्वशब्दवत् प्रक्रिया। 'वाव साने' त्यत् त्यद्। त्ये। त्यानि। पुनरपि। शेष सर्ववत्॥ तद् त तानि। पुनरपि॥ यत् यद् ये यानि। पुनरपि॥ एतत् एतद् एते एतानि। पुन रपि॥ इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनद्वा वाच्य॥ एतत् एतद् एनत् एनद् एते एने एतानि एनानि। एतेन एनेन। इत्यादि। किम् के कानि। पुनरपि॥ इद इमे इमानि। पुनरपि। इद एनत् इमे एने इमानि एनानि। अनेन एनेन इत्यादि॥

(च०) अथ दकारान्तास्त्यदादयः। तेषां त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति स्यादौ विभक्तौ पर एव भवति। न लुकि कृते इति विशेषणात् (३) 'लुकि न तन्निमित्तमिति। अत एव 'स्त' इति सत्वमपि न भवति। तत्। द्विवचनादौ त्यदादेष्टेः० ईमौ' अ इ ए' त। तानि तद्। त्यदादेष्टे०' 'जश्शसोः शि' नुमयम' 'नोपधायाः' स्वर हीन०'॥ तृतीयादौ सर्वत्र 'त्यदादेष्टे०' 'न। ताभ्याम् 'भ्यि'। इः स्य 'अ इ ए' 'ए ऐ ए। तस्मै 'सर्वादेः स्मट्' 'ए ऐ ए। ताभ्याम् 'भ्यि। तेभ्य एस्मि बहुत्वे। तस्मात् 'ङसिरत्' 'अत इति स्मागमः 'सवर्णे०'। ताभ्याम् 'भ्यि'। तेभ्य एस्मि बहुत्वे। तस्य 'ङस्स्य। तयोः 'ओसि' 'ए अय्' तेषाम् छडाम एस्मि बहुत्वे' क्षि कारयः सः०' स्वरहीन०' 'मोऽनुस्वार। तस्मिन् ङिस्मिन्। तयोः 'ओसि' 'ए अय'। तथु 'क्षिकारयः स०' त्यदादीनां चेत्यत्र॥ एवम्—एतत् एते एतानि। द्वितीयायाम् 'एतदोऽन्वादेशे' इत्यस्य प्राप्तौ अन्विविषये वक्तव्ये विशेषमाह—'नपुंसके एनदन्वादेशे' अमि एनदिति वक्तव्यम् एतत् एनत् एते एने एतानि एनानि। सर्वं पुंवत्। केचित्तु इदम्शब्दस्याप्यन्वादेशे नपुंसके अमि एनदिच्छन्ति।। मकारान्तः किम् शब्दस्य नपुंसके अमि एनं इच्छन्ति।। मकारान्त किम् शब्दस्तस्य नपुंसकात्स्यमोर्लुकि कृते त्य

(क) संज्ञापूर्वकनि। दैवानुबन्धे विधिरनित्य इति परिभाषयेत्यर्थः।

(प्र०) अयम इति । सुमयम इत्यत्र नपुंसकत्वे सत्यं अयम इति विशेषणादित्यर्थः अह । मन्त्राविन्यत म इति ॥ १ ॥

ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पञ्चान्ते च न लोप । ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्य । ब्रह्मसु इत्यादि ॥ एवं चर्मन्वर्मन्कर्मन्शर्मन्प्रभृतय ॥

ब्रह्मन्शब्दस्य 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति सौ अमि च लुप्ते । 'नाम्नो नो०' अ घातिति निषेधात् सौ नस्य लोपो न भवति । ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । क्षेमेन्द्राचार्यस्तु सम्बोधनेऽपि वा नकारस्य लोपमिच्छति । तन हे ब्रह्म इत्यपि स्यात् ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां च 'सम्बुद्धौ वा नपुंसकानां नकारो वाच्यः' इति ॥ द्विवचने तु—'ईमौ' इति ईकार कृते । अन्वयुक्तादिति निषेधाल्लोपनिषेध । "रनौ णो०' 'स्वरहीनं० ब्रह्मणी । बहुवचने—'जस्शसोः शि' 'नोपधायाः' 'रनौ णो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्माणि । अथे स्वरादौ सर्वत्र 'रनौ णो०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्मणा । रसे परे तु—'नाम्नो नो०' ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः । ब्रह्मसु । एवं चर्मन्वर्मन्कर्मन्शर्मन्नर्मन्प्रभृतय 'नकारः स्वरे' इत्यकारलोपाभावः । तथा । दामन् व्योमन् प्रेमन् धामन् हेमन् प्रभृतयो [नकारान्ताः] नान्ता शब्दाः साधनाम [नाम्नी]—नामनि नामानि ॥ एवं दण्डिन् । दण्डि दण्डिनी दण्डीनि ॥

(प्र०) ब्रह्मन्शब्दस्येति नाम्नो नो लोपश्चाविरतने चेति । अन्यथा ब्रह्मन् इभिरित्यादावदात्यादिप्रसङ्गः । अघाविति निषेधस्य नान्तमनित्यमिति नाम्नो लोपो योगविभागाद्वा सम्बुद्धौ नपुंसकानां नकारो वति । हे ब्रह्म-हे ब्रह्मन् ॥

नान्तादन्ताच्छन्दसि ङिश्योर्वा लोपो वक्तव्यः छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपौ च वक्तव्यौ ॥ परमे व्योमन् । सर्वा भूतानि ॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—'नान्तादन्ताच्च छन्दसि ङिश्योर्वा लोप' 'छन्दसि वेदे नान्तादकारान्तात् अदन्तादकारान्ताच्छब्दात् परयोर्नपुंसकलिङ्गसम्बन्धिनोर्ङिशिशोर्वा लोपः । ङि सप्तम्येकवचन । शिः 'जस्शसोः शि' इति प्रथमायां बहुवचने लोपो भवति । यथा । परम सप्तम्येकवचनान्तम् । व्योमन् सप्तम्येकवचनान्तम् । उभयत्रापि सप्तम्येकवचने ङि । एकत्र 'अ इ ए' अन्यत्र ङिलोप । छान्दसिकत्वात् 'नाम्नो ना०' इत्यपि न भवति । यद्वा छन्दस्यागमजानागमजयोर्नकारयोर्लोपौ क्वचिद्वक्तव्यौ इति ॥ सर्वा इति सर्वशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । भूतानीति भूतशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । उभयत्रापि प्रथमाबहुवचने । 'जस्शसोः शि' 'नुमयम' 'नोपधायाः' 'रनौ णो०' 'स्वरहीनं०' तत्र शिलोप । छान्दसिकत्वाच्च नकारस्यापि लोपो भवति । यद्वा निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । छान्दसत्वाद्दीर्घस्य तु न निवर्तते । भूतशब्दात्प्रथमाबहुवचने । 'जस्शसोः शि' 'नुमयम' 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' परमे प्रकृष्टे व्योमन्याकाशे सर्वा भूतानि सर्वाणि भूतानि वर्तन्त इत्यर्थः । यथा परमे व्योमन्नित्यत्र ङिलोपः । छान्दसिकत्वात्सर्वाणि भूतानि इ

त्यत् कुम्वदितिलोपः । 'परमे व्योमन् सर्वा भूतानि' इति छान्दसिक प्रयोगः ॥ अमु० अमुनी अमू नि । [illegible] इति रूपम् ॥

(म) छन्दसीति । सप्तम्या निर्देशे आगमप्रत्यापि [illegible] निवृत्तिः । अथवा वा का आ इति च्छेदः । तत्र निर्देशे निमित्तभावस्यापेन सुपुरस्तान्निर्देशनिवृत्तौ अकारस्य आकारः । अथवा वा आ इति च्छेदः । एवं च डेर्लोपः । येन आ भवनीत्यर्थः । तत्र [illegible] सवर्णदीर्घः [illegible] । [illegible] (क) । व्योमन् इत्यत्र ङलोपाभावः । परमे भूतानि [illegible] तदर्थम् ॥

इकारान्तास्त्यदादयः । त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न, त्यदादीति विशेषणात् । द्विवचनादौ तु टेरत्वे कृते सर्वशब्दवत् प्रक्रिया । 'दाव साने' त्यत् त्यद् । त्ये । त्यानि । पुनरपि । शेष सर्ववत् ॥ तद् ते तानि । पुनरपि ॥ यत् यद् ये यानि । पुनरपि ॥ एतत् एतद् एते एतानि । पुनरपि ॥ इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनदा वाच्य ॥ एतत् एतद् एनत् एनद् एते एने एतानि एनानि । एतेन एनेन । इत्यादि । किम् के कानि । पुनरपि ॥ इदं इमे इमानि । पुनरपि । इदं एनत् इमे एने इमानि एनानि । अनेन एनेन इत्यादि ॥

(य) अथ इकारान्तास्त्यदादयः । तेषां त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न स्यादौ विभक्तौ परे एव भवति । न लुकि कृते इति विशेषणात् (s) लुकि [illegible] मिति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । द्विवचनादौ [illegible] [illegible] तानि तद् [illegible] [illegible] तृतीयादौ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] 'अद्रि' । [illegible] । [illegible] [illegible] तेषाम् [illegible] [illegible] । तस्मिन् [illegible] । [illegible] विवक्षायाः [illegible] त्यदादीनां [illegible] ॥ एतत्—एतद् [illegible] एतानि । द्वितीया [illegible] इदमेतदोः [illegible] [illegible] —[illegible] एनत् एनद् एने एने एनानि एनानि । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible]

(क) [illegible] ।

दादेष्टे०' इति अत्वं न भवति किं तु 'मोऽनुस्वारः'। अन्यत्र तु 'त्यदादेष्टे०' अत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत्। किं के कानि। एवम् इदम् इमे इमानि। तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुंलिङ्गवत् ॥

(प्र०) त्यदादीनामिति। "लुकि न तन्निमित्तम्" इति प्रतिषेधादित्यर्थः ॥

इति सारस्वतप्रसादे हसान्ता नपुंसकलिङ्गा ॥ १२ ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः 'चो कुः'। 'वावसाने' प्रत्यक् प्रत्यग्। प्रतीची प्रत्यञ्चि। पुनरपि। शेषं पूर्ववत् ॥

(च०) चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः। 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'चोः कुः' 'वावसाने' प्रत्यक् प्रत्यग्। द्विवचने 'इमौ' 'अञ्चेरलुक दीर्घश्च' 'स्वरहीने०' प्रतीची। बहुत्वे— 'जश्शसो शि' 'नुमयम' 'नश्चापदान्त०' प्रत्यञ्चि। अग्रे तृतीयादौ पुंवत्। स्वरादौ 'अञ्चेरलुक दीर्घश्च'। भकारादौ—'चो कुः' 'झबे जबाः' प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः इत्यादि। यदि 'चो कुः' 'क्विन्प्रत्ययस्य०' 'कपसंयोगे क्षः'। प्रत्यञ्चु ॥ तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि ॥ अन्वक् अनूची अन्वञ्चि। गवाक् गोची गवाञ्चि। गां अञ्चतीति गो अच्। 'नो लोपः' 'गवादरवर्णागमः' 'ओ अव्' गवाक् गवाग्। औ 'अञ्चेरलोपे'निमित्तापाये 'नैमित्तिकस्याप्यपायः' इत्यवर्णागमस्यापि लोपः 'ओ अव्' इत्यस्यापि निषेधः। गोञ्ची। गवाच् अस् 'जश्शसोः शि' 'नुमयम' इत्यादि ॥

तकारान्तो जगच्छब्दः। 'वावसाने' जगत् जगद् जगती जगन्ति। पुनरपि ॥ महत् महद् महती महान्ति। पुनरपि ॥ सकारान्ताः पयस्वचस्तेजस्यशस्प्रभृतयः। पयः पयसी पयांसि। पुनरपि ॥

(च०) तकारान्तो जगच्छब्दः। स्यमोर्लुक् जगत्। द्वित्वे 'इमौ' 'स्वरहीनं०'। बहुत्वे 'जश्शसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' जगती जगन्ति ॥ शेषं पूर्ववत्। एवं यकृत् यकृती यकृन्ति ॥ महच्छब्दस्याप्येवम्। न परम्। शौ विषये 'न्सम्महतः०' इति दीर्घत्वम्। महत् महती महान्ति। महता महद्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥

सकारान्तः पयस्शब्दः। पानीयं दुग्धं च पयः। स्यमोर्लुकि कृते 'सोर्विः' ॥ द्वित्वे 'इमौ स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे 'जश्शसोः शिः नुमयम' 'न्सम्महतः०' इति दीर्घः। पयः पयसी पयांसि। तृतीयादौ स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ भकारादौ 'सोर्विः' 'हवे' 'उ अः' पयसा पयोभ्यां पयोभिः ॥ एवं तमस् महस् वचस् यशस् वयस् शिरस् तपस् आगस् मनस् तमस् अम्भस् नभस् चक्षस् सरस् वासस् रजस् छन्दस् वासस् ओकस् स्रोतस् रेतस् श्रेयस् वक्षस् वर्चस् मदस् धावस् श्रवस् अर्णस् तरस् रेहस् ऊधस् पांसस् आगस् एधस् आवस् प्रभृतयः ॥ हविश्शब्दः 'दान्ता रः' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'सोर्विः०' हविः। हविषी 'इमौ' इवीषि 'जश्शसोः शि' नुमयम' 'न्सम्महतः०' इति दीर्घे कृते नुमि सकार एवान्त्योऽपि व्यवधायकः। तथा नुमविसर्गव्यवधानेऽपि षत्वम्। हविषा। भ्यामादिप्रत्ययविषये 'दान्ता

ह,' अल्लुग्विकार०। हविर्भ्यां हविर्भिः हविःषु ॥ एवं सर्पिः सर्पिषी सर्पींषि। धनुः धनुषी धनूंषि। आयुः आयुषी आयूंषि इत्यादि ॥

अदस्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते 'सोर्विसर्ग'। अदः अमू अमूनि। पुनरपि ॥ अमुना। अमूभ्याम् अमीभिः। इत्यादि शेषं पुंवत् ॥

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ११ ॥

(च०) अदस्शब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्विशेषस्त्वेकवचने—'स्वमोर्नपुंसकात्' लुकि कृते 'त्यदादे०' अत्वं न भवति 'विभक्तौ' इति ॥ द्विवचने—'त्यदा दे अकारः' 'दस्य म' 'इमो' ... 'अदसो' उकारस्य ऊकारः। अमू ॥ बहुत्वे 'त्यदादेः' 'दस्य म' 'जश्शसोः शिः' 'नपुंसकस्य झलचः' 'अदसो' अकारस्य ऊकारः अमूनि ॥ शेषं सर्वत्र पुंवत्। तृतीयैकवचने—'त्यदादे०' 'अदसो' टा ना 'विभाषा' अमुना। एवं चाद्विवचने—त्यदादेः 'अद्रि' 'अदसो' अमूभ्याम्। तृतीयाबहुवचने—भिस् भिसः 'एत ईद्बहुवचने' 'एरो बहुत्व' अमीभिः। चतुर्थ्येकवचने—त्यदाद्यत्वे० 'दस्य म' 'सर्वनाम्नः स्मै' 'अदसो' विकारस्य स०' 'ए ऐ' अमुष्मै। चतुर्थीद्विवचने 'अद्रि' 'अदसो' अमूभ्याम्। चतुर्थीबहुवचने—'एत ईद्बहुवचने' 'एरो बहुत्व' अमीभ्यः। पञ्चम्येकवचने—त्यदाद्य० दस्य म ... 'अदसो' विकारस्य अमुष्मात्। पञ्चमीद्विवचने 'अद्रि०' 'अदसो' अमूभ्याम्। पञ्चमीबहुवचने 'एत ईद्बहुवचने' 'एरो बहुत्वे' अमीभ्यः। षष्ठ्येकवचने 'त्यदादे०' ... दस्य म 'अदसो' विकारस्य स०' अमुष्य। षष्ठीद्विवचने—ओसि च अय 'अदसो' अमुयोः। षष्ठीबहुवचने—त्यदादे०' 'दस्य म' 'आमि सर्वनाम्नः' 'एत ईद्बहुवचने' 'एरो बहुत्वे' विकारस्य स०' अमीषाम्। सप्तम्येकवचने—'त्यदादे०' 'दस्य म' 'ङिस्मिन्' 'अदसो' विकारस्य स०'। सप्तमीद्विवचने त्यदाद्य० 'दस्य म' 'ओसि च अय्' त्यदादीनि० 'अदसो' अमुयोः। सप्तमीबहुवचने 'एत ईद्बहुवचने' 'एरो बहुत्वे' विकारस्य स०' अमीषु।

इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ११ ॥

* युष्मदस्मत्प्रक्रिया । १२ । *

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वेऽपि त्रिलिङ्गेषु समानं रूपम् ॥ त्वमहौ सिना ॥ सिसहितयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ भवतो यथासङ्ख्येन ॥ त्वम्। अहम् ॥ १ ॥

(च०) अथेति। ... युष्मच्च अस्मच्च युष्मदस्मदौ तयोः स्वरूपं ... निरूप्यते कथ्यते। ... लोकविशेषादिकमित्यर्थः। तत्र यः—...

या एतावपि कथं न साधितौ । तत्रोत्तरमाह-तयोर्युष्मदस्मदोरुक्तप्रयोगेषु वाच्य वहोरेऽलिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गोपयोगाभावात् त्रिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु समानं रूपं भवत्युक्तम् । यथा त्रिषु लिङ्गेषु सर्वो जन , सर्वा जननी, सर्वं कुलम् इत्यादिरूपभेदो दृश्यते, न तथैतयोः । यथा त्वं देवः, त्वं देवी, त्वं मम इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः । अत एव न साधितावित्यर्थः । अथ वाच्यमिति नामशब्दरूपम् अभिधेयं विशेष्यपदमित्यर्थः । त स्यैव लिङ्गो विषय यथाऽन्यौ वाच्यलिङ्गौ ॥ यदि वा वाच्यस्य युष्मदोऽस्मदोरलिङ्गमेव लिङ्गं यशोरिति बहुव्रीहिः । अनुक्तम्—'वाच्यलिङ्गयुक्तत्वे भेदं तल्लिङ्गं भजते तु च । विशेषण त्वमापन्नो वाच्यलिङ्गं न वाच्यते ॥' अनयोः वाच्यानुक्तत्वे । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'त्व म सिना' ॥ त्वं च अहं च त्वमहं प्रथमाद्विवचनान्त साङ्केतिकम् । सिना विभक्त्या तृतीयैकवचनान्तम् 'टाना विनाम्' ॥ युष्मद० । वृत्तिः स्फुटा । युष्मद् सिना सह त्वम् इत्यादेशः । अस्मदश्च सिना सह अहम् इत्यादेशः ॥ १ ॥

(प्र०) त्वमिति । त्रिलिङ्गत्वसाधनसामान्यनिराकरणाय नास्ति च युष्मदि वाच्य लिङ्ग च सार्वादिकादौ नामरूपः पृथक्कार्यकारित्वादनयोः पृथगुक्तिर्युक्तैव । तस्मैव कथं त्व त्वं विश्वास्यार्त्तीयत्वादिविनियोगेन सत्त्वाद्विगुणधर्मादित्वेनाध्यक्षरूपमात्रवाचित्व मित्यर्थः । वाच्यलिङ्गत्वादिति । वचनं वाक् अस्यां लिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गाभावमा त्रादित्यर्थः । अयमर्थः । सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन सत्त्वोद्रिक्तत्वादिना पुंस्त्वं रजउद्रिक्तत्वा दिना स्त्रीत्वम् । तमउद्रिक्तत्वादिना नपुंसकत्वं भवति । अनयोस्तु धर्मिमात्रवाचित्वेनालि ङ्गत्वम् । अथवा कारकाश्रयायमभावाधिकत्वादलिङ्गत्वम् । अत एवोक्तम् । "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" इति केचित्तु वाच्यमित्युच्यते भेद्य तल्लिङ्गं भजते तु च । विशेषणत्व मापन्नो वाच्यलिङ्गं स वाच्यते ॥" इति विशेष्यलिङ्गत्वाऽलिङ्गत्वमित्याहुः । तदसत् । शुक्लादिशब्दानामपि वाच्यलिङ्गत्वेनालिङ्गत्वप्रसक्त्या आबाद्यभावप्रसङ्गात् । अत्रापि को वाच्यस्य भावप्रसङ्गाच्च । त्वमह साङ्केतिकं प्रथमाद्विवचनान्तम् । सिना जमा क्वाः कर्ते ति सहार्थे तृतीयानिर्देशात्समासे प्रधानत्वे गौणत्वे चानयोः सर्वत्र एते आदेशा भवन्तीति सूचितम् । ततश्च परमत्वं परमाहं तथा त्वा मां युवाम् आवां युष्मानस्मान्वातिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् एवं जसादिष्वपि ॥ १ ॥

युवावौ द्विवचने ॥ युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावा देशौ भवत ॥ २ ॥

(चा०) द्विवचने युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते सति । सूत्रम्—'युवावौ द्विवचने' ॥ युवश्च आवश्च युवावौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'औ औ औ । द्विवचने सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' ॥ युष्म० । युष्मदः सर्वविभक्तिद्विवचने युव आदेशः । अस्मदश्च आव इत्यर्थः ॥ २ ॥

(प्र०) युवावौ । द्वयोः वचन द्विवचनम् । द्व्यर्थवाचित्वमित्यर्थः । ततश्च गौणत्वे द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्द्विवचनपरत्वाभावेऽपि युवावौ स्त एव । यथा युवाम् आवाम् अतिक्रान्तम् अतिक्रान्तान् अतिक्रान्तेनेत्यादि विग्रहे अतियुवाम्-अत्यावाम् । अतियु

वाम्-मत्स्यावाम्। अतियुष्मया-मत्स्यावयेत्यादि। ननु द्विवचनपरत्वाभावात् ... युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादावपि ... युष्मदस्मदोर्युवावौ स्यातामिति चेत्। मैवम्। ... ॥ १ ॥

अमौ ॥ युष्मदस्मदोः परं औ आम् भवति। सवर्णे दीर्घः सह। युवाम् आवाम् ॥ ३ ॥

(च०) युव औ आव औ इति स्थिते सूत्रम्—अमौ। आम् प्रथमैकवचनान्तम्। इतेर ०॥ औ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम्। ... सिद्धम्। वृत्तिः सुगमा। ... ननु आम् किमिति क्रियते अमेव कथं न क्रियते ... प्रश्नोत्तरं मन्यन्ते वैयाकरणा इति। सत्यम्। अमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्यनेनैकादेशः स्यात् ... अनेन औ इत्यस्य आम् 'सवर्णे ०' युवाम् आवामिति सिद्धम्॥ ३॥

(प्र०) अमौ इति। ... [illegible] ... मैवम्। ... [illegible] ... ॥ ३ ॥

यूय वय जसा ॥ जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूय वयमित्येतावादेशौ भवतः ॥ यूयम् वयम् ॥ ४ ॥

युष्मद् जस् अस्मद् जस्। सूत्रम्—'यूय वय जसा'॥ यूयं च वयं च यूयवय प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम्। जसा इति ... तृतीयैकवचनान्तम्। ... सिद्धम्। ... अनेन जसा सहितस्य युष्मदो यूयम् ... स्यातां। यूयं वयमिति ॥ ४ ॥

त्वमहमेकत्वे ॥ युष्मदस्मदोः त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने(क) ॥ ५ ॥

(च०) अपि सूत्रम्—'त्वमहमेकत्वे'॥ त्वं च अहं च त्वमहम् प्रथमाद्विवचनान्तम् सांकेतिकम्। एकस्य भाव एकत्वं ... सप्तम्येकवचनान्तम्। ... सिद्धम्। ... वृत्तिः स्पष्टा। ... युष्मदस्मदोः ... ॥ ५ ॥

(प्र०) त्वमहम्। ... [illegible] ... अतित्वाम् अतित्वानित्यादि। ... युष्मदस्मदोः ... [illegible] ... अतियुष्मदित्यादि ॥ ५ ॥

(क) [illegible]

आम्स्भौ ॥ आ अम्भौ । युष्मदस्मदोरात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे । अमृशसोरस्य । त्वाम् माम् । युवाम् आवाम् ॥ ६ ॥

(च०) त्वद् अम् मद् अम् इति स्थित सूत्रम् 'आम् स्भौ' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं लुप्तविभक्तिकम् । अम् च स् च भिस् च अस्मिन् देशैकग्रहणे द्वयोपग्रहणम् । तस्मिन् अम्स्भौ इत्यस्यैकवचनान्तम् । 'हेशे हिः टिलाप' । 'स्वरहीनं०' आ मध्ये अम्स्भौ 'सवर्णे०' ॥ युष्म० ० । अनेन त्वद् इत्यस्य त्वा, मद् इत्यस्य च मा । 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वार' त्वां माम् ॥ द्विवचनेषु प्राग्वत् ॥ ६ ॥

(प्र०) आम्स्भौ इति । आ अम् स्भौ । अम् च स च भिश्च आस्मिन् तस्मिन् भिसा भिदपञ्चम्या । ननु अ एव विधायताम् । विधानसामर्थ्यादेव देरनुवृत्ती षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा स्यदत्वादृतनष्टसिद्धौ दीर्घविधिरेवास्त्विति चेत् । नैवम् । युष्माभिरित्यादावकारान्त रेफ न भिसो भकारस्याकारप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

'त्यदादेष्टेरः स्यादौ' इत्यत्वे कृते शसि दीर्घत्वम् ॥ शसो नो च [illegible] ॥ युष्मान् । अस्मान् ॥

(च०) शसि युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते । 'त्यदादेष्टे०' अकारे कृते । 'अमृशसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'शसि' इति दीर्घः । वाक्यविशिष्टत्वात्केवलं पुंलिङ्गत्वा भावात् 'सो न पुंस' इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह— शसो नः अनन्य [illegible] सकारस्य नकारो भवति इत्यर्थः । युष्मदस्मदोरेवेति शेषः युष्मान् अस्मान् इति सिद्धम् ॥

(प्र०) श सो न इति । सो न पुंस इत्यस्य पुंलिङ्गविषयत्वेनासम्भवात् लिङ्गविशेषा [illegible] । [illegible] । [illegible] । अनेकाक्षराद्यपवादत्वेन [illegible] [illegible] । शकार इति । [illegible] ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ एः टाङ्योः ॥ युष्मदस्मदोरेत्वं भवति टा ङि इत्येतयोः परयोः ॥ य अन् । त्वया मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्माभि अस्माभि ॥ ७ ॥

(च०) [illegible] 'त्यदादेष्टे०' [illegible] इति स्थिते । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । 'पूर्व स्वो' [illegible] सिद्धमिदं [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] सिद्धम् ॥

द्विवचने [illegible] । [illegible] द्विवचने [illegible] युवाभ्याम् आवाभ्याम् । [illegible] [illegible] ॥

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] ॥ [illegible] सर्वदोषप्रदुष्टस्य सद्यः [illegible] ॥ पुष्पवत् [illegible] । पुष्पाभ्याम् [illegible] ॥ ८ ॥

([illegible]) [illegible] [illegible]। [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] ॥ पुष्पदर्शना [illegible] भवति ॥ [illegible] [illegible] । तेन [illegible] । पुष्पवत् [illegible] ॥९॥

([illegible]) [illegible] [illegible] । पुष्पमध्ये [illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ यथान्या [illegible] [illegible] (क) । [illegible] । [illegible] । [illegible] । पुष्पाभ्याम् [illegible] । पुष्पवत् [illegible] ॥ १० ॥

([illegible]) [illegible] इति स्थितं । [illegible] । पुष्पाभ्याम् [illegible] । [illegible] पुष्पवत् [illegible] ॥ १० ॥

([illegible]) [illegible] इति । [illegible]

(क) [illegible]

[illegible] । यद्यपि लुकि क्रियमाणे न प्राप्नोति तथाप्यतिपुरुदस्यादरित्यादिनि [illegible] [illegible] ॥ १० ॥

तवमम ङसा ॥ ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तव मम । युवयोः आवयोः ॥ ११ ॥

(च) षष्ठ्येकवचने । सूत्रम्—'तव मम ङसा' । तव च मम च तवमम [illegible] [illegible] संहितम् । ङसेति [illegible] [illegible] । 'त्वाहौ०' ङसा० । अनेन ङसा सहितस्य युष्मदस्तव अस्मदो मम इत्यादेशः । तव मम । [illegible] युव आवादेशे कृते 'ओसि च' 'अय्' 'स्वरहीनं०' युवयोः आवयोः । [illegible] ॥ ११ ॥

सामाकम् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परः साम् आकं भवति(क) । युष्माकम् अस्माकम् ॥ १२ ॥

(च०) आमि 'स्वरादेः०' 'सुडामः' 'स्वरहीनं०' युष्मासाम् अस्मासाम् इति स्थिते । सूत्रम् । 'सामाकम्' । साम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इमे०' आकम् प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] 'स्वरहीनं०' युष्मदस्मद्भ्यां परस्य [illegible] सामः आकम् इत्यादेशो भवति । अनेन आकम् । 'सवर्णे०' युष्माकम् अस्माकम् । [illegible] [illegible] [illegible] इत्येकारनिवृत्त्यर्थ, न तु 'आम्' [illegible] [illegible] निवृत्त्यर्थे कृते [illegible] [illegible] स्यादिति ॥ १२ ॥

(च०) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । केचित्तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा । [illegible] युष्मदस्मदस्तु [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १२ ॥

त्वयि मयि । युवयोः आवयोः । युष्मासु अस्मासु ॥

(च०) [illegible] [illegible] 'स्वरादुष्टे०' [illegible] [illegible] [illegible]

(क) [illegible]

सं०" त्वयि मयि । युवयोः आवयोः । सुपि । 'साम्भौ युष्माद अस्माद ॥

त्वदादिरवास्सम्बोधनाभावः ॥

तथा समासान्तत्वे प्राधान्ये च युष्मदस्मदोः सिजसुविदलघ एत एव पूर्वोक्ताः त्वम् अहम् यूयम् वयम् तुभ्यम् मह्यम् तव आदेशाः स्युर्नान्यत्र । अन्यत्र तु सिभ्भौजस्डेङस्सु भिन्नेषु सप्तदशसु वचनेषु एकत्वे त्वमौ, द्विवचने युवावौ बहुत्वे युष्मास्मौ यथा—त्वामतिक्रान्तोऽतित्वम् अतित्वाम् अतियूयम् । अतित्वाम् अतित्वाम् अतित्वान् । अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः । अतितुभ्यं अतित्वाभ्याम् अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अतित्वाकम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ एवं युवामतिक्रान्त अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् । अतियुवाम् अतियुवाम् अतियुवान् । अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः । अतितुभ्यम् अतियुवाभ्याम् अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवाकम् । अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ एवं युष्मानतिक्रान्तः अतित्वम् अतियुष्माम् अतियूयम् । अतित्वाम् अतियुष्माम् । अतियुष्मान् । अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम् अतियुष्माभिः । अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्माकम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु । उक्तं च प्रक्रियाकौमुद्याम्—'सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ॥ त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ द्विवचने स्थिते । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ यथा-प्रियस्त्वम् प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्य प्रियत्वम् । एवं प्रियोऽहम् प्रियौ आवां प्रिया वयं वा यस्य स प्रियाहम् । एवं अति प्रियपूय प्रियवयम् । प्रियाय प्रियतुभ्यं प्रियमह्यं । इमि प्रियतव प्रियमम ॥ तथा त्वामतिक्रान्त इत्यतित्वम् अत्यहमित्यत्रापि सिजसुङस्सु प्रागवदादेशाः स्यु । तथा द्विवचने युवावादेशौ च न भवतः । यथा अतित्वम् अत्यहम् अतित्वाम् अतिमाम् अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् अतिमाम् । द्वित्वेऽपि अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वान् अतिमान् । अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः । अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अतित्वत् अतिमत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् । केचित्तु अतित्वयाम् अतिमयामिति । अतित्वयि अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वासु अतिमासु ॥ एवं युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यत्रापि सिजसुङेङस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियूयम् अतिवयम् । अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् । अतियुवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् इत्यपि ॥ एवं युष्मान् अस्मान्वा अतिक्रान्त इत्यत्रापि सिजसुङेङस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अतियुष्मान् अत्यस्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया इत्यादि । एवं परमस्त्वं परमाहं परमयूयं परमवयं परमतुभ्यं परममह्यं परमतव परममम इत्यादि लोकाग्रेयम् ।

इति युष्मदस्मद् साधनम् ॥ १३ ॥

* आदेशविशेषाः १४ * ।

अथानयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशाः स्युः ॥ कीदृशयोः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थितयोः (क) । तत्रैकवचनेन सह तेमे भवतः । द्विवचनेन वांनौ । बहुवचनेन वस्नसौ च ॥१॥

(व्या०) पुनर्विशेषमाह—अथेति । युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानन्तरं कश्चिदादेश इव विशेषादेशविशेषरूपस्य विधिः । आदेशाः पूर्वं कथिताः । अथ आदेशविशेषविधिरुच्यते इत्यवतरणिकाशयः ॥ सूत्रम्—'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ' इति । युष्मदस्मदोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः तृतीयाबहुवचनम् । तत्रैव प्रथमाद्विवचनान्तं लौकिकम् । वांनौ प्रथमाद्विवचनान्तं लौकिकम् । वस्नसौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्थाने०' पदमध्याहार्यम् इदं सूत्रम् ॥ युष्म० । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामेकवचनद्विवचनबहुवचनेषु क्रमेण तेमे वांनौ वस्नसौ आदेशा भवन्ति । अयं भावः—षष्ठीचतुर्थ्येकवचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः । द्वितीयैकवचनस्य त्वा मा इति विशेषविधानात् ते मे न भवतः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाद्विवचने युष्मदो वां अस्मदश्च नौ आदेशः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाबहुवचने युष्मदो वस् अस्मदश्च नस् आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरित्युक्तत्वात् क्वचित् त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवतः इत्यपि सूचितम् । यथा 'श्रुतं ते निविडं पाथ' इत्यादि प्रयोगेषु । तथा च । 'कथा श्रुता वर्तितं मध्यद्रि क्षितिमण्डलम्' । तथा च रघुकाव्ये—'अथ केन विनीतौ वां' इत्यादि प्रथमाद्विवचनेऽपि वामित्यादेशार्थम् । केचित्तु वामित्यव्ययं मन्यन्ते ॥

'विपर्ययविधानेन नियमो नेष्यते बुधैः ॥
'अतो विभक्तिष्वन्यासु भवन्ति वस्नसादयः' ॥

यद्वा षष्ठीचतुर्थ्योरत्र षष्ठ्या अल्पस्वरत्वात् पूर्वं निपातः । द्वितीयापेक्षया चतुर्थ्याश्च समस्वरत्वात्पूर्वनिपातः (ख) इति द्वन्द्वः ॥ १ ॥

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे साम्प्रतं गतः ।
नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ १ ॥
स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयातनाम् ।
राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदन ॥ २ ॥

(क) षष्ठीतत्पुरुषाणामुभयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्रः इत्यादौ विभक्तिलोपे कृते आदेशा नेति ज्ञेयम् ।

(ख) द्वितीयाचतुर्थ्योश्च समस्वरत्वाच्च पूर्वनिपात इति पाठान्तरम् ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्तो जनार्दनः।
स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दन ॥ ३ ॥
नमो वो भक्तविज्ञेभ्यो ज्ञान नो दीयतां धनम्।
सानन्दाव मपश्याम पश्यामो न सुदुःखिन ॥ ४ ॥

(च०) तत्रोदाहरणानि ब्रह्मैकत्वं ज्ञपयति—यथा स्वामी०। स ते तव स्वामी समागतः। मे मम स्वामी सांप्रतं गतः। अत्र स्वामिने षष्ठी तस्या एकत्वे ते मे इत्यादेशौ दर्शितौ। चतुर्थ्येकवचने दर्शयति—नम मयो ज्ञायन्तामस्तीति भगवान् तत्संबोधने हे भगवन् भूय पुनरपि वारंवारं से तुभ्यं नमः। अत्र नमः शब्दयोगे चतुर्थी। तव युष्म हस्ते आदेश। मे मह्यम् अभयं मोक्ष देहि प्रयच्छ। अत्र दानार्थ चतुर्थी। अस्मदो मे आदेशः एकवचनत्वात् ॥ द्विवचनान्तं दर्शयति—स्वामी०। स वां युवयोः स्वामी रक्षतो रक्षिताव महान् भवत्तु। किं कृत्वा? नौ आवयोः रावणावर्ध पीडां हृत्वा। अत्र षष्ठीद्विवचने युष्मदो वाम् अस्मदो नौ। वां युवाभ्यां राजा भूपतिरेव दास्यते मधुसूदन. कृष्ण आवाभ्यां ज्ञानं तत्त्वाऽऽत्मज्ञानं दास्यते। अत्र चतुर्थीद्विवचनम् ॥ वां युवां विष्णु वा ऽवताद् पातु। जनार्दन कृष्णो नौ आवां वरदोऽस्तु। अत्र द्वितीयाद्विवचनम् ॥ बहु दर्शयति—स्वामी०। वो युष्माकं स्वामी राजा बलवान् बल्युक्तः नोऽस्माकम् असौ च न कृष्ण स्वामी। षष्ठीबहुवचने रूपमिदम्। युष्मदो वस् अस्मदो नस् ॥ चतुर्थीबहुवचने वो युष्मभ्यं नमः। किंविशिष्टेभ्यो व? भक्त विशेषेण जानन्तीति भक्तविज्ञास्तेभ्य। ज्ञानशालिभ्य इत्यर्थः। नोऽस्मभ्यं ज्ञानं धनं ज्ञानमेव धनं दीयताम्। चतुर्थीबहुवचनम् ॥ वो युष्मान् वयं सानन्दान् सह आन देवदत्तमातान् सु सुखिनोऽपीत दुःखयुक्तान् पश्याम। ... इति पाठः। द्वितीयाबहुवचनमिदम् ॥ १ ॥

(प्र०) बहुवचनादिनिर्दिष्टयोर्युष्मदस्मदोरेकत्वादिविवक्षायां यथाऽस्मि तमसौ कश्चित् स्वामी इति विवेचारयो भवतस्तथा बहुत्वैकवचनबहुवचनयोरात्ममस्मात्वविवक्षितेऽस्मिन्नप्ये वादेशा भवन्ति। तत्र षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति सामान्यवचनेनैकत्वद्वित्व मात्रविवक्षयैव स्यात् च यथासङ्ख्याभावाद्द्विविधवचनदिर्नोत्रेमयो दर्शयत्याशि स्वन आह। अथ व्यवहारतदविषयविभिरिति व्यवहारमस्तवनमाद्यम्नतो तमवादविवेविशेषमिदमास्यत। एव च न बाध्यबाधकभावादिर्नापः। युष्मदस्मदो हेमचन्द्रेणो ऽऽत्ये युवयोस्त्तोः सर्वा धातुदर्शनमादरस्य। बहुत्वेष्वेषु च त्रिद्वचनमवश्य तत्त्वादिति कार्यां सर्व यथासङ्ख्यमनुपलम्भ। षष्ठ्यादेशतदवस्थानात्स्वर। कश्चित्तु अव शास्त्रविधानेन विदधा नेच्यत इदं। अत्र भवन्ति सर्वेऽपि विमृश्य बभावः ॥ अत्र एव ' तव च विकारौ वाम् इत्यादिमताकविषयाः इत्याह। अत्र पदौ वाम इत्वता वाहयुष्मत्स्तत्व च व्यवहारतदा व्यवस्थेऽपि विकल्पेन कृतार्थ: तु किन्तु विधानत्व प्रथमाव्ययवचोराम्, येऽपि विकल्प षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति सर्वार्थसूत्रोपादि सूर्धि अविकल्पेन भवन्ति। युवयोः युवयोः युष्मत्सु इत्यादौ वचनान्तरे तेमयादेश भवन्ति। स्वामी ते इत्यादि बहुधा ॥ १ ॥

त्वामाऽमा ॥ अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः ।

(क) पश्यामि त्वा मदालीढं पश्य मा मदभेदकम् ॥ २ ॥

(च०) अमि विशेषमाह—सूत्रम्—'त्वामाऽमा' ॥ त्वामा प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । अमा इति अम्शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । 'त्वदादीनां०' 'सवर्णे०' अमा० युष्मदः अम्सहितस्य त्वा अस्मदः मा आदेशः । अत्रोदाहरणम्—पश्यामि ॥ त्वा त्वाम् अहं मदालीढं मदव्याप्तं गर्वयुक्तं पश्यामि । मा मां मदभेदकं मदोत्तारकं पश्य ॥ २ ॥

(प्र०) त्वामामा । अमेति तृतीया । तेनयोरन्वादेशः । शेषं पूर्ववत् । मदेन आलीढो युक्तः मदान्मत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

नादौ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ॥ ३ ॥

तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रव ।

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ १ ॥

(च०) पुनरादेशनिषेधमाह—सूत्रम्—'नादौ' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययः०' । आदाविति आदिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङेरौ ङिन्' टिलोप पश्चात् 'स्वरहीनं०' ॥ सिद्धम् । पादः श्लोकचतुर्थांशः तस्यादौ तव वांनौ वस नस् इत्येते आदेशा न भवन्ति । अत्रोदाहरणम् तवेत्यादि । हे राजन् ये तव शत्रवः ते ममापि अतिशत्रव ॥

[युष्माकं भगवान् देवश्चास्माकं पापनाशन (ख) ॥] अत्र पादान्त्यादौ मे आदेशौ न भवतः ॥ "सम्बोधनपदादग्रे न भव" त वलादय" ॥ सम्बोधनमामन्त्रणं तदन्तं यत्पदं तस्मात् परस्यादय आदेशा न भवन्ति । यथा 'राजन् मम' इत्येवोदाहरणम् । अथवा हे देव तव दासोऽस्मि । देव तुभ्यं नमः सदा ।" पादादाविति किम् । पादादावेव एतेषामादेशानां निषेधो न तु पादमध्ये । तत्रोदाहरणं श्लो०—"पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटयः । हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः ॥" नरसिंहस्य नरसिंहावतारस्य नख लाङ्गलकोटयः नखा एव लाङ्गला हलास्तेषां कोटयोऽग्रभागा वो युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ।

(क) त्वामामेति । त्वा मा अमा इति पद [illegible] । तेमय [illegible] । [illegible] म [illegible] । [illegible] विशेषणत्वेन [illegible] [illegible] मति [illegible] ।

(ख) [illegible]

कथम्भूता ? हिरण्यकशिपुनाम्नो दैत्यस्य यदुरो हृदयं तेन क्षेत्रं तत्र दोऽपौ अस्मोर दधिरस्य क म पङ्कस्तेन अरुणा रक्ताः एवंविधा नारसिंहरूपधारिणो विष्णोर्नखरूपाः प्रमाणा रथन्तिस्त्वद । यास्मु वः इत्यत्र पादादमभावात् न प्रतिषेध (क) ॥

(प्र०) पादादाविति । नान्विति सामान्येन आदेशमात्रमुक्तेपोरादेशनिषेधास्तौ यानुमौ पादिस्थादौ वाक्यान्तिभूतदेशाऽपि न पन्नान्विस्तत्र नेति योगविभागात्समर्थपक्षरण निपातुक्तम् । यथा । ' दक्षास्मान्पाहि गृहे विष्णोऽस्मान् रक्ष सर्वदा । ' विशेष्यपूर्वे । महावनेतरपूरुसर्वेथमान्तातरदोस्तु भवन्त्येव । योगविभागस्येष्टसिद्धिर्निस्वात् ॥ यथा । ' हरे कृपाकर न पाहि सर्वदा रक्ष दव न ॥

चादिभिश्च ॥ चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ॥ २ ॥

(च०) पुनर्विषयान्तरमाह–सूत्रम्– चादिभिश्च ॥ च आदिर्येषां ते चादयस्तैश्चादिभिस्तैर्योगोऽनन्तरम् । योगे । च प्रथमकरणान्तम् । 'अकथा०' 'त्रिपञ्च०' एतो युष्मदस्मदो सिद्धमित्यर्थः । चादिभिरपि सह योगे च वा ह अह एव एतेषां पञ्चानामव्ययानां योगेऽपि युष्मदस्मदोः स्थाने ते मे वां नौ वस् नस् एते आदेशा न भवन्ति । यथा ॥

'तव मम च समागमस्तदा तत्र मम वा न किमप्यसाध्यमस्ति ॥

''तव मम इह महत्कास्ति सख्यं न तत्र ममाह कश्चिद्वैरिदोषः तव तवैव च वतास्मि इत्यादि ॥ द्विवचनबहुवचनयोरप्युदाहार्यम् ॥ २ ॥

(प्र०) चादिभिरिति । च वा ह अह एवेति पञ्च चादयः । ' आवयोर्युष्मयोश्च वा वयांस्यतश्च च । अहं मामेव हरिर्मामेव रक्षतु ॥' साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । युष्मद्युष्मदो इति मे स्वाम्येतौ भवन्त्येव । अनुवृत्तयुष्मदर्थाम्ब्रचकारात्तदन्विति योगविभागात् । अथाद्युष्मदादीनां चादिभिः साक्षात्परम्परया वा योगे नैते स्युः । यथा । 'धनदस्त्वं समायाति । भक्तस्तव कथं क्वापदि ? । वायुदत्तावयोरेतु । भक्तस्त्वं पश्य ति चायुष्मदादि प्रयोगतो ज्ञेयम् । [illegible] तावदुक्तम्यावत्ता । तत्र नाम निरूपितम् । सम्प्रति चान्वयानम् ॥ २ ॥

इति युष्मदस्मत्प्रक्रिया ॥

---

* अथाव्ययानि * ॥ १५ ॥

चादिर्निपातः(ख) ॥ च वा ह अह एव एव नूनम् पृथक् विना

(क) युष्मदस्मदो [illegible] । युष्मदस्मद्भ्यां [illegible] युष्मदः च । च [illegible] अह एव । चादिभिर्योगे एते [illegible] । [illegible] । न युष्मदस्मदो । [illegible] हरिर्वे [illegible] ॥

(ख) चादीति । च आदिरस्य [illegible] । [illegible] अर्थेषु द्योतकत्वे इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

-नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो अम् इदम् उच्चैर् नीचैर् स्वर् अन्तर् प्रातर् भूयस् न हीस्वित् सह नम ऋते अन्तरेण अन्तरा नक्तम् अलम् कृतम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् किल खलु वै ना रात् दूरात् भृश यत तत् ॥ स्वगम्य । इत्येवमादिगणो निपातसञ्ज्ञो भवति ॥ द्वन्द्ववचनो नैव झेदम् ॥ १ ॥

(च०) अथ चादिनिपातानाह—सूत्रम्— चादिर्निपात ॥ चादिः प्रथमैकवचनम् । चादि० । निपतन्त्यनेकार्थेष्विति निपात । चो० निरूम् । च वा ह ह वा ... चादय इत्यादिगणो निपातसञ्ज्ञो भवति । च निपाता ... । अथ ... पुनरर्थे ... च । वा विकल्पार्थे ... च । ह ... च । अहह इत्यपि ... च । ... निपातार्थे ... वा । एवम् अमुना प्रकारेण ... च पूर्वोक्तमतेन ... च । एव निश्चये ... । ... । नाना ... । स्वस्ति ... । अस्ति सत्तायाम् । दोषा रात्र्यर्थे । मृषा मिथ्या एतौ ... । मिथस् ... । अथ अथो एतौ ... च । ... । ... । एवम् ... । ... । ... । ... । ... । ... । ... । ... । सह सहार्थे । ... । ... । ... । ... । ... । प्रतिषेधार्थे । ईषत् ... । किल ...

[illegible]

काशादयः न किल सुवचस्त्वतः सुवचा कथ्यन्ते ॥ केऽप्येवं द्योतकाः केऽपि वाचका
केऽप्युभयकाः । आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥ १ ॥

(प्र०) निपातोपसर्गाणामपि स्वाभाव्यात् तन्निरूपणे प्राप्ते चादीन् प्रसङ्गतो
निरूपयन् निपातसंज्ञासूत्रमवतारयति । चादिरिति । असत्त्वार्थानामेव चादीनां निपा
तसंज्ञेत्याहाद्रव्यार्थश्चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्यर्थः । तेन च पश्वोरसत्त्वार्थत्वेऽपि
वाचकानां चादिद्रव्यवाचित्वे निपातत्वं न । द्रव्य चोक्तम् । यस्तु[illegible] यत्र सर्वं
नाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः ॥ इति । भेदत्वेन लिङ्गे
व्यत्वेनेत्यर्थः । अत्र यद्यपि निश्चयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनर्थेनानुविधा
नान्नेकार्थत्वम् । तथापि प्रसिद्धप्रयोगानुसारेण बालव्युत्पत्तये कियन्तोऽप्यर्थाः कथ्यन्ते ।
अन्वाचये समाहारेतरेतरसमुच्चये । विनियोगे तुल्ययोगितावधारणहेतुषु ॥ वा च पूरणेऽ
प्युक्तं समस्त्वर्थेषु चाव्ययम् ।" तत्रान्वाचयो गुणत्वसिद्धात्रप्रधाननिष्पत्ति । समु त्वप्रधान
निष्पत्तिः । समुदायप्रधानः समाहारः । प्रत्येकमितरेतरयोगः । एकत्रानेकयत्र समुच्चयः
क्रमेणोदाहरणानि । भिक्षामट । गां चानय । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । रामश्च कृ
ष्णश्च रामकृष्णौ । ईश्वरं गुरुं च भज । एवं चाहं च संयुज्यावहे । क्वात्मवीरभिन्नश्च ।
कतीह पश्यामि तव च महिमा वाङ्मनसयोः । ग्रामो गम्यतां शीतं च । भाम पार्थ
त्वमेव च । ' द्वन्द्वो समासानामस्मि विक्रमरामप्रकृतिषु । समुच्चय चाव्यय वा चाद्यर्थेषु
प्रकीर्तितम् ॥" सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । आता मन्ये तुहिनमयिना
पविमावास्वरूपम् । गम्यतां वा पवैर्गीदिभिर्वा । कल्प यह भुजवीर्यशालिनः । चातुर्यं
दहनो वा । "वाक्य पूरणे होर्ष विनियोगे चातिक्रमे । मैत्रयोति होवाच । त्व ह
ग्रामं गच्छ । त्वमासने । ब्रवीमि कपाल्याय ह भूमौ । ' विनियोगे तथाचारति
क्रमे पूजनेऽप्यह ।' त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वयम एव शास्त्रार्थमह पराङ्ग गमयति ।
अह माणवकमध्यापय । ' अयोगान्य व्यवच्छेदेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदयोः । एवाद्यवसाने
चोक्तमव्ययं चतुर्थकम् ॥ "तत्र विशेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । क्रियासङ्गतस्या
त्यन्तायोगव्यवच्छेदः ।" । विशेष्यसङ्गतस्य चान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर
एव । नीलं सरोजं भवत्येव । पार्थ एव धनुर्धरः । कल्पमेव । एवं प्रकार चार्थेन
चाङ्गीकारनिश्चये । प्रकृत च परामर्शे निर्देशऽप्यव्ययं विदुः ॥" एवं कुरु । अतिरेकं वि
प्रः । एवं पठ । एव कुर्मः । एवमेतत् । एवंवादिनि देवर्षौ । एवं तावत् । "नूनं तर्क
व्ययं प्रोक्तमर्थेऽप्यपि विनिश्चये " नूनं दात पुत्रा हि भाना । नूनं हन्तास्मि राक्षसान् ।
"पृथग्विना च भेदार्थे नानानेकविनार्थयोः ।" त्वतः पृथक् नास्ति वस्तु । विना दर्पं
विना धनम् । नानाविधं देहभृतां समाजम् । नाना नारीनिष्फला लोकयात्रा । ' पुण्यायो
क्षेमसमाख्ये स्वस्ति प्रत्यभिधायने ।" स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक सत्यवादिन् । स्वस्ति तेऽस्तु
कलया सह वृष । स्वस्त्यस्तु ते सौम्य विराय भोर । स्वस्ति श्रीमदमुकमुकात् ॥ भन्ना
नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्यत्र प्रयुञ्जते । अस्तीति विद्यमानार्थे शाखा शाखाद्वारितम् ।
मृषा मिथ्या च वितथे दोऽप्यन्योऽस्यार्थेषामपि ।" अलितस्थोर यौः । दाराजनम्यमः ।
मृषोद्या । मिथ्यावादिनो मत्सर[illegible] । मिथ मिथ प्रहरन् । ' प्रत्यवहाराल्पार्थेष्वाद

[illegible]

प्रतिशार्या समुच्यते । [illegible] ॥" अत्र प्रकोऽपि [illegible]
अत्र [illegible] । अत्र स्नानविधि । गोदा [illegible] । भीमोऽर्जुनः । अत्र [illegible]

[illegible]

अथ शब्दानुशासनम् । [illegible]

[illegible]

नमो देवेभ्यः । [illegible]

[illegible]

कथम्। अनेन प्रकारेण इत्थम्। सर्वदा उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा। तस्मादिति ततः। यस्मादिति यतः। अस्मादिति अतः। कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः भवतः ॥ २ ॥

(च०) अथ विभक्त्यन्तसुवन्ताव्ययानाह—तत्रादिभ्यो त्रिः पञ्चम्यर्थे निपात्यन्ते। तत्र सप्तम्यर्थे यथा सप्तम्यन्तेभ्यः तस्मिन्निति तत्र निपातः। एवं यथा यत्र तस्यां तथा तत्र एतस्यामपि तत्रेति निपातः। एवं सप्तम्यर्थे एतस्मात् इदमः अत्र प्रत्ययः इत्येव च। एवं सप्तम्यर्थे अदसः अमुत्र प्रत्ययो इत्येव। यस्मिन्निति यत्र। किमशब्दात् अप्रत्ययः किमः कुभावेन। एवं सप्तम्यर्थे किंशब्दात् अप्रत्ययः कुभावेन। 'इदम् स्थाने०' च। कस्मिन्निति कुत्र कुह च। एवं द्वि भवत् युष्मदस्मदो च बहुविधा सादिभ्यः सप्तम्या अर्थे च इति भवति। सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र एकत्र पूर्वत्र परत्र इत्यादि। तस्मिन् काले तदा। यस्मिन्काले यदा। कस्मिन् काले कदा। एकस्मिन् काले एकदा। एवं सदा सर्वस्मिन् काले। येन प्रकारेण यथा। केन प्रकारेण कथं। अनेन प्रकारेण इत्थं सर्वेण प्रकारेण सर्वथा। एवम् अन्यथा इतरथा अपरथा च। तत्पञ्चम्यर्थानाह—पञ्चम्यर्थे तस्। तस्मादिति ततः यस्मादिति यतः। कस्मादिति कुतः। अस्मादित्यर्थे इतः अतः। एवं ग्रामतः लोकतः सर्वतः ॥ २ ॥

(प्र०) इत्थमादिरिति इतिशब्दो गणसमाप्तिसूचकः प्रकारवाचकोऽवा। एषमो इत्यादयो येषु ते तथा। आदिना शाश्वतीर्थदीर्घदेवप्रभृतयः प्रमाणतो ग्राह्याः। एतेषु कश्चित् द्योतकः। केचिद्वाचकाः। कश्चिदनर्थकाः। तदुक्तम्। 'कश्चिदर्थो द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः। आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः।' इति अथ तस्यादीनामर्थानाह ॥ तत्रादिरिति विभक्त्यर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह सप्तम्यर्थे। युष्मदस्मदोः सर्वनाम्नो विभक्तौ अस्मदस्माद्वा... सप्तम्यर्थे त्र निपात्यते तस्मिन् तत्रेति अव्ययसंज्ञा इत्यर्थः। तस्मिन् तयोः तेषु तस्यां तासु वाच्यार्थे तत्र। यस्मिन् यदा येषु यस्यां यासु वा यत्र। कस्मिन् कयोः केषु कस्यां कासु वा कुह कुत्र क ॥ २ ॥

सार्वविभक्तिकस्तसू इत्येके। पूर्वतः सर्वतः। पूर्वस्मादिति पुरस्तात्। अपरस्मिन्नित्यधस्तात्। परस्मिन्निति परेण—परस्तात् ॥ आहिच दूरे ॥ दूरेऽर्थे वाच्ये सति आहिच् प्रत्ययो भवति। दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः। चकारादाच् ॥ दक्षिणा ॥ ३ ॥

(च०) सार्व। एके आचार्या इत्याहुः। तस्प्रत्ययः सर्वविभक्तिषु भवति। सार्वस्य विभक्तेरिमार्थे प्रयोक्तव्यः। उभयो तु पञ्चम्यर्थे एव। अस्मादिति इतः। एवं इति सार्वेत। पूर्वस्मादिति पूर्वतः। एवं सर्वतः इतः इत्यादयोऽप्यवगन्तव्याः। पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले इत्य च पूर्वस्यां दिशि परस्तात्। तथा च काव्यरत्ने—'पूर्वस्मात् दिनेऽमरावती... पूर्वस्य पुर्यास्तु अवरतरे काले। एवम् आद्यन्तात् अध इति। एवमुपरिष्टात् उपरि इति। परस्मिन्निति परस्मिन् इत्य चान्ये

दक्षिणस्यां दिशि वसति पचेत । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि [illegible] । [illegible] दिशि दूरे वसन्त्यपत्यः । एवम् उत्तराहि वसन्ति कौरवाः । उत्तरस्यां दिशि दूरे वसन्त्यर्थः ॥ ३ ॥

(प्र०) सार्वविभक्तिक इति । सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीति सार्वविभक्तिक [illegible] [illegible] इत्यर्थः । दक्षिणस्यां दक्षिणाहि [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति सूचितम् । [illegible] तेषां [illegible] ॥ ३ ॥

किमः सामान्ये चिदादिः ॥ सर्वविभक्त्यन्तात्किंशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कश्चित् कश्चन काचित् कचन॥४॥

(च०) किमः सामान्ये चिदादिः [illegible] विदादेश [illegible] सामान्ये [illegible] विभक्तिषु चिदादिरिति । चित् चन प्रत्ययो भवति [illegible] । [illegible] कश्चित् कौचित् कचित् काचित् किञ्चित् [illegible] कचित् कचन [illegible] कचन । एवं सर्वासु विभक्तिषु ॥ ४ ॥

(प्र०) किम इति । [illegible] । कचित् । काचित् । किञ्चित् । कानिचित् । [illegible] [illegible] । किम् इति [illegible] कचन । [illegible] ॥ ४ ॥

तदधीनकार्त्स्न्ययोः सात् ॥ तदधीनार्थे कार्त्स्न्यार्थे वा सात् प्रत्ययो भवति ॥ [illegible] राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । [illegible] ॥ [illegible] ॥ ५ ॥

(च०) [illegible]— [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

(प्र०) [illegible]

[illegible] ॥ ६ ॥

(च०) [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] पूर्वेण परा [illegible] प्रत्याहारेति सूत्रम् अपराणु [illegible] (१ है) [illegible] ॥ ७ ॥

(प्रा०) [illegible] । आदिरन्त्येन सहेता [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ७ ॥

प्रादिरुपसर्गः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निर् निस् दुर् दुस् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप अत् अ [illegible] आ विर् । [illegible] उपसर्गसंज्ञकाः ॥ ८ ॥

(प्र०) सूत्रम्—प्रादिरुपसर्गः ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] प्र आरभ्य यावत् आदिः प्र परा [illegible] । अप आदिति वि [illegible] । अयं प्रादिः आदिः [illegible] । प्रादिकर्मणि [illegible] । आदिकर्मणि प्रारब्धं प्रकृतम् । [illegible] प्रभुः । [illegible] प्रभवति । [illegible] प्रभवति । [illegible] प्रयाति । [illegible] प्रमाणतः । [illegible] प्रयाति । [illegible] प्रमोदति [illegible] । [illegible] प्रविनाशः । [illegible] इत्यादिषु [illegible] ॥ परा इति [illegible] पराभवार्थे [illegible] च । यथा पराजितः पराभूतः [illegible] पराङ्मुखः । [illegible] पराक्रमः परामर्शः । अप [illegible] । यथा अपकर्षति [illegible] । अपहृतः । अपहरति । सम् [illegible] । यथा सम्भवति । [illegible] । समवाये [illegible] । एवं सन्धिः [illegible] संस्कृतः [illegible] संरम्भः संग्रहम् । अनु अनुदाय [illegible] । अनुगमति अनुचरति अनुगच्छति अनुकरोति [illegible] । [illegible] । अनुमेयम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] तिष्ठति । [illegible] । निर् [illegible] । [illegible] निर्गतः [illegible] निर्भयः निर्मक्षिकम् । दुरिति दुरे दु [illegible] । दुर्जनः [illegible] । वि इति [illegible] । [illegible] विरागिति

विकच विमनाः विराजते विशेषणादौ यथा । विशिनष्टि विरूप विलोम विस्मित विश्र म विप्रकृष्ट विमुख विनयः । आङ् इति मर्यादाभिविधीषत्समन्ताद्ग्रहणमनोपदेशाग मादौ । यथा आसमुद्रक्षितीशानाम् आजन्मशुद्धानाम् आगच्छन्ति आरोहति आशास्ते आलभते आलिङ्गति आरभते आदत्ते आसन्न आशय ॥ नि निरन्तर निरोधादौ । निरोध निहित निक्षिपति ॥ अधि इति अध्ययनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीत अधिगुण अधितिष्ठति ॥ अपि आच्छादनादौ । अपिदधाति यतः 'अपि सम्भावना प्रश्नाशङ्कागर्हासमुच्चये' ॥ अति अतिशयादौ 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' । यथा अतिरथः अतितरां अतिक्रामति अतिशते ॥ सु इति प्रशंसनातिशयसुखसौमन मादौ । सुकरः ॥ उत् प्राबल्ये ऊर्ध्वकर्मोत्कर्षादौ । 'उत् प्राबल्ये वियोगे च प्रकाशबोधेऽप्यकर्मणि' । उत्कम्पति ॥ अभि अभिवादनेच्छाऽऽरम्भसम्मुखपराभवादौ । यथा अभिवदति अभिगच्छति ॥ प्रति प्रतिष्ठा प्रतिज्ञामात्रस्यग्रहणाभिमुख्यसमीपहिंसाप्रतिषेधादौ । यथा प्रतितिष्ठति ॥ परि सामस्त्यदोषकथालिङ्गनपरिभवादौ परिभवति ॥ उप इति समीपव्यासोपरमप्रतिक्रियाध्ययनपूजादौ । उपतिष्ठते ॥ अत्र अद्धाधामान्तिकपुत्रौ च । अन्तर्भेदे । आविः प्राकट्ये । आविः करोति । अन्ये अर्थाः बृहद्वृत्तिभ्यो ज्ञेयाः । अथ प्रादिर्गणः उपसर्गसंज्ञकः । एतेऽपि बाधकानुवर्तकविशेषणनिरर्थकभेदाच्चतुर्धा । यतः 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते' । बाधक यथा—पराजयते 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इति वचनात् ॥ स धात्वर्थमनुवर्तते । यथा—विजयते ॥ विशिनष्टि विशेषयति । यथा—प्रभवति ॥ निरर्थकस्तु शोभामात्रार्थकः । यथा—प्रलोकते ॥ ८ ॥

(७०) प्रादिः । प्र आदिर्यस्य स प्रादिर्गण उपसर्गसंज्ञः स्यादित्यर्थः । उपसृज्यत इत्युपसर्गो इत्यन्वर्थसंज्ञातो धात्वर्थद्योतकानां तत्क्रियायोगे तेषामेवोपसर्गत्वम् । तत्र प्रग्राहकता बाधकता यस्मात्स प्रतापकः । इत्यादौ । गमनक्रियायोगे गमनक्रियायां योगाभावात्तौ प्रत्युपसर्गस्याभावाच्चत्वाभावः । "प्रादि कर्मणि दीर्घमभ्युमकमव्ययेषु । क्रियामधुरिद्विषणोऽन्याऽप्यभिव्यक्तिमाश्रदर्शने ॥" इत्येनोदाहरणानि । प्रयाति । प्रवक्ता प्रयुक्ता । प्रभुर्देवस्य । प्रवदन्ति दायादाः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रपुष्पितम् । प्रविशः पति । प्रमथुरकम् । प्रयान्तो विप्राय । पार्थवे प्रयाम् । प्रयोऽस्ति । प्राक्रिः । प्रवालम् । प्रकाशयति । 'वधे गतौ दर्शने च विक्रमाभिमुखे भृशे । अधीन शान्तिकोऽव्ययेषु परा मत ॥' पराहतः । परागतः । पराङ्मुखः । पराक्रान्तः । पराभूतः । पराभिषः । पराधीनः । पराङ्मुखः । प्रादुर्भूतः । "अपो वियोगे विकृतौ विपरीत निन्दने । आनन्दवर्जने चौर्ये वारणे सम्प्रतीतिकः ॥" अपयाति । अपगुणवान् । अपवादः । अपहरति । अपवदति । अपसिद्धान्ते पुत्रा देवाः । अपहरति । अपसरति । सम्भवार्थविशेषेषु ॥ भूषणाकारवर्जनेषु सम्भिषुकाभिवन् ॥ सम् । दुर्वेन संवदन्ति । संवदः । सम्यग्ज्ञानविधिः प्राप्तः । सं समायाति । सम्पादयति । संविद्धि । सङ्कुचित कथा । सञ्चरति । सम्यक् । संस्कृतः । संयाति । "अनोऽनुवाद सादृश्यानुकूल्ये । साम्यादिमुख्यतोऽनु दिवसे अनुवादयति ॥" अनुयाचकतीतः

अनुशासेऽये । अनुमेघं वर्षति । अनुरथम् । अनुशयः । अनुरतिः । अनुचरमो मातरं धावति । अन्वर्जुनं योद्धारः । अनुज्ञातः । अनुधनमनलं गतिः । 'आनापकल्पद्रदोष दर्पे व्याप्तिरावर्ण । अपो ह्वेषो वियोगे च चौर्यपोनानुमावनः ॥" अवतलोऽर्थः । अव स्तव्य वर्हि याति । अवगाहम् । अवकम्पते अवकोर्णम् । अवलम्बि । अवपातः । 'वि विद्यागारवपाञ्चातिक्रम कामनिश्चये ।, नि सङ्गः । निर्मेघम् । निर्दिशः । निष्क्रान्तः । निर्गोन । निष्क्रिष्ट । दुरावर्षे कृच्छ्रार्थे कुत्सास्वल्पेसकुरे ।, दुर्मतिः । दुर्जीवनः । दुःखः । दुगतः । दुर्दिनम् । 'माकाविवागातिपये भृशमोद्वेपवादसूच । वैदूर्याक्मरणे भूषेवर्यानाभिमुखपक्ष ॥ अवरूपाप्तुमवनोवर्नने विवराहवः ।, विविशा गतिर्मैव त । पाणिनर्विमुक्त । विकाशः । विपदा नय । विगन्धा । विघुः । विवदन्ति । विनावनि । विन्मूनाः । विभूषित । विनोविताः । विमुखः । विश्रान्तः । विनिद्रः । विश्रान्त । विलाकयति । आविष्ठाममयावदेवस्यार्थपादिक्रमेणि । बन्धनेऽ भिविधौ कास्य कृच्छ्रसामेप्यस्वाश्रये ॥ अभिमव्यनिवृत्यामान्तानुमरविस्मये । प्र तिशादेशमर्यादास्वयाप्तुकपार्श्वकर्मणि ॥' आकाङ्क्षते । आविरतः । आश्वासाति । आतापनवयः । आलिङ्गति । आरभत । आवामाश्चनाति । आकुमारं यशः पाणिने । आकारति कर्णेन । आहत ॥ आसन्ना वयम् ॥ आवमय । आमन्त्रणम् । आधावति । आशास्त । आहृते । आयोगम् । आ एवं किल तत् । आस्वन्न । आदिशः । आमुखदं शम् । आहूयते मत्त मल । आगच्छति । आराहति । निरावधाऽमुयादेशनि बक्कीशाकरन्धने । अन्तर्भावे समारे निर्दर्शनोपरमा श्रय ॥' निकरो मनीनाम् । निरनति । निगृहीत । निर्दिशति । निविशति । निपुणः । निवद्ध । निशीतमुरकम् । निकृष्ट । निन्दनम् । निवृत्तः पापात् । निश्चय । 'अधि ख्यपनैश्वर्याधिस्वस्मानाधिके ।' अध्यायाध्याने । अधिपतिः । अधीनः । मातुरध्येति अधिगमम् । "अपि सम्भवगर्हीशीमृनिवृत्तासमुच्चये ।' अपि पातनमस्ति । अपि पापम् कन्मपि । मरणमपि । अपि शङ्कति हारम् । सदपि । 'विक्रमातिक्रमे पूजो भूशार्थातिश येच्छतिः । अतिरथ । अतिक्रामति । अतिगहनम् । अतिरसम् । अतिमधुरे शानम् । "उत्तीपानुमने पूजायामुत्कर्षभेदेषु च ।" उत्पुष्यः । उत्कृतम् । उत्पाश्रुः । उत्तम । उद्धृ त्कारः । उदन्धिः । 'उदप्रावल्यविशालोद्बीक्षणप्रकाशने । आश्चर्ये मात्सर्येऽप्राते बन्ध प्राधान्यासिद्धु ॥' उच्च । उद्गच्छति । उदिश्यति । उत्पन्नम् । उत्पतति । उन्मुखः । उद्धतोऽश्वः । उत्पथ । उत्क । उद्विग्नः । उत्सवः । 'अभिः पूजामुखाद्विहाव्याधिता भिमुख्यके । साक्षात्ववचनाहारस्वार्थमार्थेषु निरूपितः ॥" अभिनन्दति गुरुम् । अभि युक्त । अभिलिप्यते । अभिव्यक्ता व्याधिः । अभिजातः । अभिमुखः । अभिरूपः । अभिधानम् । अभ्यवहरति । अभ्यवनति । "साक्षात्यायानहिंसाक्रोशनो प्रतिनिधौ क्व चित् । व्याप्त्याभिमुख्यपोष्याशौ वारणे प्रतिदृश्यते ॥" प्रतिदैवकृतस्य । प्रतिगृह्णाति । प्र तिहन्ति । प्रतिशातम् । अभिमन्युरर्जुनत प्रति । प्रतिश्यायः । प्रतिसूर्यं गच्छति । प्रतिकार्णः प्राञ्जलिः । प्रतिविधिः । 'परिः समन्ततोभावव्याप्तिशोककथासु च । भूषाकेषे पूजने च वर्जने वसने शुभे ।" परिभ्रमति । परिगताऽग्निर्गमनम् । परिहारः । परिष्करोति

कन्याम् । परिष्वजते । परिचरति गुरुम् । परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परिधत्ते वासः । परिदेवनम् । "उपः सामीप्यसामर्थ्ये व्याप्त्याचार्यकृतौ मृतौ । दोषदानक्रियावीप्सारम्भाध्ययनपूजने ॥" उपकुम्भं तिष्ठति । उपकरोति । उपकीर्णः पांशुभिः । उपदिशति । उपरतः । उपवासः । उपहरत्यर्थम् । उपचारः । दर्भं देवमुपचरति । उपक्रमते भोक्तुम् । उपाध्यायादधीते । उपचित पित्रा पुत्रेण । "अधिरित्याधिक्ययुद्धौ स्यात्तमन्ये तथा मतम् । प्राकट्येऽध्ये तथा चाधिः कविभिः परिकीर्तितम् ॥" अधिहरौ । अध्यगीत । आधिक्कार ॥ ८ ॥

प्राग्धातोः ॥ उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥ ९ ॥

(च०) अथैतेषां प्रयोजनमाह—सूत्रम्—'प्राग्धातोः' ॥ प्राक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया० ।' धातोरिति धातुशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'त्रिति' 'स्त्या' 'सार्थि०' सिद्धम् । उपसर्गा धातोः भ्वादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वमात्रे प्रयोक्तव्याः । यथा प्रभवतीत्यादि ॥ ९ ॥

(प्र०) प्राग्धातोः ॥ प्रागिति सामान्योक्तेः प्रत्ययतिष्ठते । पश्चाद्गमिन्यादौ व्यवधानप्रयोगेऽप्युपसर्गत्वम् । एतेषु च केचिद्धात्वर्थं बाधन्ते । यथा । आदत्ते । वितरति । केचित्तदर्थं विशिषन्ति । यथा विजयते । प्रभवति । कश्चिद्धात्वर्थमनुवर्तन्ते । यथा । अधीते । आशशङ्किरे । केचिच्च धात्वर्थस्य प्राधान्यादनर्थकाः । अवतिष्ठते । वितनोति । तदुक्तम् । "धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते" इति ॥ ९ ॥

तदव्ययम् ॥ तदिदं प्रादिचादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ॥ क्त्वाद्यन्तं च ॥ १० ॥

(च०) अथ चादीनां संज्ञामाह—सूत्रम्—'तदव्ययम्' ॥ तत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'नपुंसकात्स्य०' अव्ययं न व्येति न क्षयं यातीत्यव्ययम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अतोऽम्' 'अभ्यासो०' 'मोऽनुस्वारः' पश्चात् 'स्वरहीन०' तदिदं पूर्वोक्तं चादि प्रादिरित्यारभ्य आविः पर्यन्तं यच्छब्दरूपं तदव्ययसंज्ञं भवति ॥ च पुन 'क्त्वाद्यन्तम्' 'पूर्वकाले क्त्वा' इति सूत्रोक्तश्च क्त्वा आदौ यस्य स क्त्वादि । 'भुवो भावे क्यप्' इति यावत् सोऽन्ते यस्य तत् क्त्वाद्यन्तं क्त्वा तुम् क्यप् धा कृत्वस् शस् णम् वत् आम् च यदन्ताः शब्दाः तदव्ययसंज्ञं भवतीत्यर्थः ॥ यथा—कृत्वा कर्तुम् प्रणम्य द्विधा पञ्चकृत्व कारं कारम् यद्वत् जितराम् बहुशः द्विः इत्यादि ॥ १० ॥

(प्र०) क्त्वाद्यन्तम् । क्त्वादय प्रत्यया अन्ते यस्य तत्तथा । क्त्वा, क्यप्, तुम्, णम्, त्रि, शस्, धा, वत् तस्, कृत्वस्, आम्, च इत्यादय प्रयोगतो ज्ञेयाः ॥ १० ॥

अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुग् भवति ॥ न तु शब्दनिर्देशे ॥ अव्ययानां च न लिङ्गादिनियम । तदुक्तं च-

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि ॥ ११ ॥

(च०) [illegible] अव्ययादि० ॥ अव्ययात् [illegible] । [illegible] विभक्तिरिति विभक्तिमात्रस्य [illegible] । [illegible] इति [illegible] इत्येव [illegible] । तथापि विशेष—न तु [illegible] विभक्तेर्लुक् न भवति । [illegible] । न तु [illegible] इति । तथा द्वितीयवृत्तौ—[illegible] इत्यादौ [illegible] । न पुनः [illegible] लिङ्गादिनियमो नास्ति लिङ्गवचनवि[illegible] । [illegible] । यदिदं त्रिषु लिङ्गेषु [illegible] सदृशं च पुनः [illegible] विभक्तिषु सदृशं सर्वेषु वचनेषु च एकद्विबहुवचनेषु सदृशं समानरूपं, यन्न [illegible] न याति रूपान्तरं न भजति तदव्ययमित्युच्यते । [illegible] —उक्ता० । अव्ययानि उक्ता[illegible] । [illegible] अलिङ्गानि [illegible] ॥ ११ ॥

(प्र०) लिङ्गादिनियमाभावे [illegible] । उक्त इति । [illegible] लिङ्गविभक्तिवचन[illegible] । [illegible] ॥ ११ ॥

इति [illegible] ॥ १५ ॥

* स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया १६ ॥ *

अधुना लिङ्गविशेषविशिष्टप्रत्ययाः [illegible] प्रस्तूयन्ते ॥

आपतः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तात् स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति(क) ॥ माया माया भद्रा मेधा धारा इत्यादि ॥ अजादेश्चाप् च [illegible] अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका इत्यादि ॥ १ ॥

(च०) अधुना [illegible] लिङ्गरूपा [illegible] प्रत्यया [illegible] इत्यर्थः । सूत्रम्—आपतः स्त्रियाम् [illegible] । [illegible]

(क) [illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ।

प ०' । अत इति [illegible] पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वादौ न०' 'घोर्वि०' 'धा अवे०' । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'स्त्रिया यो' 'स्त्रीघ्नो' 'देयुव' 'स्वादौ न०' । सिद्धं स्त्रियाम् ॥ आकारान्ते स्त्रियां वर्तमाने स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्दिष्टं यस्मात् तस्मात् [illegible] आप् प्रत्ययो भवति । पकार इत्संज्ञार्थः । उदाहरणम् आप आप मेध खट्व धार [illegible] आप् प्रत्ययः । 'सवर्णे ०' 'आप' इति सवर्णे । अथो गङ्गादय ॥ १ ॥

पुनर्विशेषमाह—'आबत स्त्रियाम्' इत्यादिसिद्धौ पुनः 'अजादे०' इति 'आप' [illegible] इतीदं नियमाय पठ्यते । अजादेरिति । अजादेः शब्दगणान्निर्दिष्टाः [illegible] आप् प्रत्ययो भवति । अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका । अत्र शूद्रा [illegible] । एवम् अश्वा चटका मूषिका इत्यजादय । अत्र 'अजादे०' इत्याप । 'सवर्णे ०' । प्रथमैकवचनम् । 'आप' ॥ १ ॥

(प्र०) [illegible] स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजानीते । [illegible] इत्यादि । [illegible] विशेषस्त्रीलिङ्गस्य [illegible] [illegible] प्रत्ययाः । [illegible] स्त्रीत्वमिति प्रत्यय । स धर्मः स्त्रीत्वम् । स च गोत्वादिव [illegible] । तदुक्तम् , '[illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] ॥' इति । तथा "[illegible] [illegible] लोके । स्त्रीपुंसयोः [illegible] प्रोच्यन्ते तानि कोपेन ॥ [illegible] । [illegible] तथा ॥ ततो [illegible] हि । [illegible] न तु पुंस्त्वादिः सा धर्मः स्त्रीत्वमिष्यते ॥" इत्यादि ॥ १ ॥

अजादेरिति । [illegible] वचनम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यादि । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इत्यादि । [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यादि । तथा [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] ॥ १ ॥

इति [illegible] ।

आप् चैव हसन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥

[illegible] । [illegible] दिदिशम् । [illegible] ॥

[illegible]

आपु० । आपुरित्यादि । कृताऽऽकारस्य लोपे यदि अभिप्रवर्तते । कयोः ? अत्र अपि इत्ये तयाद्वयोरप्यन्त्ययोः । यथा दिग्भाति दुलघ् अभिधाने विधानम् । अजगाद्यः अगादः । विमलनिरिवतत्र , तत्पश्चिमो अगात इत्यादयः । च पुनः । एव अवधारणे । इत्यान्तानां वन्दनामाप् आप् प्रत्ययं यदि । अथटुदाहरणोऽस्त्याते । आप् विना दिग् सर्वत्र आप 'स्वरहीनं० आप इति सोऽन्त्यावधा ॥ सोमन् अन्त्यस्य वा आप् डित्वेऽम ॥ सोमा ॥

(प्र०) वक्षीति । इयान्ताभाविति । स्वमतसिद्धत्वसम्प्रदायाभिप्रायेण । पाठस्तु इत्यन्तर्कामिति ॥

कात्प्यतः ॥ कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥ कारिका । पाचिका । पाठिका ॥ २ ॥

(च०) सूत्रम्—'कात्प्यतः' ॥ ककारेण सहित आप् काप् तस्मिन् कापि सप्तम्येक वचनान्तम् । अपि इ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अपि अतः इति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन० परेण०' ॥ कापि अपि इ अतः० अतः इ थं इति 'स्वरहीनं०' सूत्र सिद्धम् ॥ स्त्रियामिति योगेऽपि ककारसहित आपि परे अकारस्य इकारो भवति । उदाहरणं च— कृञ् करणे । कृ । 'इवर्ण् पाक' पच । करोतीति कारक । पचतीति पाचक । पठ तीति पाठकः वुञ्णौ इति वुञ् प्रत्ययः । वु । 'धातोर्वा' इति वृद्धिः । कृ इत्यस्य कार् । पच इत्यत्र अत उपधायाः इति प इत्यस्य पा । युवारनाकौ' इति वु इत्यस्य अकादेशः । 'स्वरहीनं०' कारकः पाचकः पाठक इति सिद्धम् । ततः आदतः स्त्रियाम्' सवर्णे तत । 'कात्प्यतः इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति प्रथमैकवचने स आप' इति सर्वलोपः । कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयम् । कारिका तु स्वकृतौ च हीरवेस्य सूचिका । एवमन्याप्यत्ययस्यापि । वाटिका शाटिका ॥ कन्यायाः कापि परे इत्यवदिव भविष्यतः । कन्यका इत्यादि । क्वचिन्न भवति यथा बहुपरिव्राजका । बहु धारका ॥ २ ॥

(प्र०) कापीति । ककारेणाव्यवहित आप् काप् तस्मिन् । तत्र बहव परिव्राजका यस्यां सा बहुपरिव्राजकेत्यत्र स्वादिप्रत्ययेन तेन व्यवधानात् । सन्नन्तपरे साद् बाध्यामिकाराऽपि प्रत्ययस्थस्यैव बोध्य । धर्मे च धकनोतीति धातृ धात्वादि धातोः उपाधाचि आप्प्रत्यये वा केस्यादो न । इत्यो व्यतोर धातुर्वर्णमात्रमेव मानिकेत्यथैव सूर्य समकान्ध आपि वा प्रत्ययकाराभावेऽपि भवति । तथा धराकावति धरिकेत्यत्रा पि । अथ वा कापीति सामान्योक्तावपि धाताद्व्ययस्यपा हकेत्याद्याविषाभावः । धका सकेत्यादौ प्रत्ययसम्बन्धिकात्परे न । एवं अधित्यका । उपत्यका । चीरका । भत्रका । द्वका । पञ्चिका । क्षिपका । ध्रुवका । चटका । एडका । इष्टका । दकका । त्रिपक्क का । दका । पूलका । कारका । मेनका । कन्यका । एकेत्यादिषु प्रयोगानुसारेण नेत्व म । तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका । वर्णका तान्तवे अन्यत्र वर्णिका । वर्तका शकुनौ प्राचाम् । उदीचां तु वर्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये । अष्टिकान्या । इत्यादिष्वर्थभेदेन मत भेदेन व्यवस्थाभावव्यवस्था ॥ तथा सूतकादीनां वा ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रका ।

पुत्रिका । वृन्दारिका–वृन्दारका । तथा यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्त स्यापि वा । आर्यका–आर्यिका । चटकका–चटकिका । तथा मन्त्रैषाजाज्ञाद्राभ्यो एषां नञ्पूर्वाणामपि वा । मख्का । मख्किका । अमख्किका–अमख्का । एषका–एषिका । अजका–अजिका । ज्ञका–ज्ञिका । द्वके–द्विके । स्वका–स्विका । एषा न प्रत्ययोन्नपूर्वयानेत्वम् । अनेषका । अद्वके । मख्कादेरसनञ्जनस्येऽपि वा । निर्भ ख्का–निर्भख्किका । असमापितपुल्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्यापि वा । गङ्गका–गङ्गिका । अगङ्गका–अगङ्गिका । परमगङ्गका–परमगङ्गिका । [illegible] शुभ्रिका । तथा यदुमादौ नित्यम् । अतात्विका । तथा दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका । कर्त्यकेत्यादौ । त्यकत्ययोर्नित्यम् । तथा क्षत्रियिका । क्षत्रिकेत्यादौ । [illegible] दपि नियमित्यादि । यथाप्रयोगं व्यवस्थाऽवसेया । याकान्दालोकाद्वा । असमापितपुल्क दत स्थाने आद्वा । गङ्गका । ह्रस्वो वेति व्यवस्थया ह्रस्वाभावो वा । पक्षे प्रागुक्तम् । आवतः स्त्रियामित्यत्र आविति योगविभागात्कचिद्भाग्तेभ्य [illegible] इत्यभिप्रेत्य प्रागुक्तिसम्मतिमाह ॥ २ ॥

ह्रस्वो वा ॥ स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति ॥ वेणिका वेणीका । नदिका नदीका । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा(क) ॥ ३ ॥

(च) अज्ञाते कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकम्पने । तदुक्तनीतावल्पत्वे ह्रस्वे स्वार्थे च क स्मृतः ॥ अज्ञाते–अश्वकः, संज्ञायां देवदत्तकः तदुक्तनीतौ गुडेन मिश्रा धाना गुडधानकाः, अल्पे तैलकम् , ह्रस्वत्वे वृक्षकः , चकारात् स्वार्थेऽपि, चौर एव चौरकः ॥ अथ [illegible] कपि परे अन्यत्कृत्यमाह—सूत्रम्–'ह्रस्वो वा' ॥ ह्रस्वः प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययं०' इत्यादि । स्त्रियामित्यादिवृत्ति [illegible] । न वाम् । तारादाविति । तारादौ सप्तम्यन्ते । 'तरादेषम्' इति सूत्रान्तरात् । उदाहरणम्—यथा नदी । वेण्येव वेणीका वेणिका वा । नदीव नदीका । न- दिका वा । 'स्वार्थेऽपि' इति कप्रत्ययः । अत्र ह्रस्वो वेणी वेणीका वेणिका वा । ह्रस्वा नदी नदीका नदिका वा । ह्रस्वान्त्यप्रत्ययः । 'आवतः स्त्रियाम्' इत्यात् । [illegible] ह्रस्वत्वं नि नदी । सर्वत्र प्रथमैकवचने स 'आप' [illegible] वेणी नदीत्यादि [illegible] । अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वा । [illegible] इति [illegible] । 'ह्रस्वो वा' इति सो ह्रस्वत्व वा [illegible] । एवं श्रेयसीतमा श्रेय सितमा(छ) ॥ ३ ॥

(क) [illegible] इति । [illegible] तरादाविति [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥

(च) [illegible]

(छ) [illegible]

नौकावौ न भवति । नौका ॥ [illegible]
नयनेकेष्वर्थेष्विति निपाता । निपातान[illegible]

(च) प्रयोगान्तरे ह्रस्वनिषेधमाह—[illegible]
ह्रस्वा नौः नौका इत्यानौ [illegible] का इति [illegible]
[illegible] यथासम्भवमवसेयाः ॥ [illegible]
अत्राह परः—ननु विकल्पसूचको [illegible]
मनेकार्थत्वात् । कथं ? निपातस्यानेकेषु [illegible]
थार्थे च । एवं वो [illegible] विकल्पार्थो [illegible]
यतीति न दोषः ॥

(प्र०) नौका । रेका । [illegible]
[illegible] । [illegible] विकल्पार्थत्वेऽपि [illegible]
[illegible]नेत्यादि ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ नकारान्तादृकारान्ताद[illegible]
ति ॥ दण्डिनी कारिणी मालिनी । इति [illegible]
राज्ञी । शुनी कर्त्री हर्त्री । औपगवी ॥ ४ ॥

(च०) स्त्रीप्रत्ययाधिकारान् प्रत्ययमुक्त्वा [illegible]
ऋ च [illegible] च [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] । ई प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible]
[illegible] औपगवादयः, [illegible]
भवति । उदाहरणम्—दण्ड हस्त कर माला । [illegible]
[illegible] इति दण्डिनी । करोऽस्त्यस्या इति करिणी । [illegible]
[illegible] इति इनप्रत्ययः । [illegible]
ई' इति सूत्रेण ईप्रत्ययः । 'स्वादीन' प्रथमैकवचन [illegible]
[illegible] इति सूत्रेण [illegible] एवं [illegible]
[illegible] लोपो [illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible] 'स्वादीन' राज्ञी । [illegible]
[illegible] । अथ ऋकारान्ताः [illegible] । [illegible]
कर्त्री । [illegible] गुण [illegible]
ई' [illegible] । [illegible] स्वादीन्' ॥ ४ ॥

(प्र०) [illegible] इति । [illegible]
[illegible]

(ख) [illegible]
[illegible] ॥

यामित्यत्रापि तत्र एवानुवृत्ते । यद्यप्यत्र इत्यादौ नलोपे अकारान्तत्वेनापि प्राप्तेऽपि नकारान्तमङ्गीकृत्यापि विश्वाम्नेत्यादि व्यवस्थापनीयम् । ईपि राज्ञ इति । राज्ञीति राजन्शब्दस्य नान्तस्य वकारमकारान्तर्भावाभावादुपधस्य चेत्यर्थो विवक्षितः । द्विराम्नी भूरिदाम्नीत्यादिसिद्धिः ॥ ४ ॥

यस्य लोपः ॥ इश्च अश्च य तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे(क) ॥ ५ ॥

(च०) अथ अजन्ताः । उपगु उपगोरपत्यमौपगवी । 'अतद्धेऽज्' 'आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धि' ऊ इत्यस्य औ, 'ओश्च स्वरे' इति उकारस्य अव् , 'स्वादीन॰' अजन्त इत्यादीप् । औपगव ई इति स्थिते । सूत्रम्—'यस्य लोप' ॥ इश्च अश्च यस्तस्य यस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । लुम्' इत्यः 'इ यं स्वरे' स्वरादीनां लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'लोपि॰' सिद्धम् । यद्वा इश्च ई च ई 'सवर्णे॰' अश्च आ च आ 'सवर्णे॰' ततः ई च आश्च या । यस्येति याशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वः । 'ह्रस्व' । लोप प्रथमैकवचनान्तम् । 'लोपि॰' इति इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य आकारस्य च लोपो भवति । वृत्तिः स्पष्टा । न वाम् । यस्येति इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईपि प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे । अनेन वकारस्य अकारः । 'स्वादीनं॰' औपगवीति सिद्धम् । अजन्तादपि वकारात् यद्यादीनां नकारान्तत्वेऽपि स्वस्य दीर्घाम् अकारान्तत्वेऽपि ईप् न स्यात् । यत्र सप्त स्वसा दुहिता ननान्दा माता तिस्रः चतस्र इत्यादि ॥ ५ ॥

(प्र०) औपगवीत्यत्राकारलोपार्थमाह । यस्येति । इश्च अश्च यं तयोः षष्ठ्यौ यातु कृत्वा लोपश्चमनागन्तर्द्विमत्वचनमपि यकारलोपेन न विसर्गादिर्वा । अतः वस्तुः इत्यत्रैत्वारावत्वञ्च इति व्यवस्था ॥ ५ ॥

षित्‌ ॥ षकारटकारउकारऋकारानुबन्धात् स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।

ष् नर्तकी । ट् कुरुचरी । उ गोमती । ऋ पचन्ती । पठन्ती इत्यादि ॥६॥

(च०) सूत्रम्— षित्' ॥ ष् च ट् च इश्च ऋश्च ष्टु ते इतो यस्य स षित् तस्मात् षितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । अत्र । अस्ते 'स्वम् अस्' 'स्वादीनां॰' 'लोपि॰' इत्यादि पदं षकारादिषु प्रत्येकं योज्यम् । तेन षकारानुबन्धाः नर्तक्यादयः टकारानुबन्धाः कुरुचर्यादयः, उकारानुबन्धा भवत्यादयः, ऋकारानुबन्धाः अतृन् पचन्त्यादयः

(क) [illegible]

[illegible]

(प्र०) [illegible] ॥ १ ॥

जदादे ॥ [illegible]
मी(क) ॥ ७ ॥

(ष०) सूत्रम्— [illegible] ॥ १ ॥

(प्र०) [illegible] ॥ १ ॥

इन्द्रादेरानीर् च ॥ [illegible]
इन्द्राणी भवानी [illegible]
[illegible]
[illegible] मातुला [illegible]
आचार्या । [illegible]

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

ण्ययोर्महत्त्वे ॥ महद्धिम हिमानी महदरण्यमरण्यानी । यवनाल्लि-प्याम् ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी । यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥८॥

(च०) सूत्रम्–'इन्द्रादे०' पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिनि' 'स्त्रियां' 'मार्दि०' । आ नीप् प्रथमैकवचनान्तम् । इसेपा०' पञ्चात् 'नामिनोर०' 'स्वरहीनं' ॥ इन्द्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति । इन्द्र भव शर्व मृड वरुण मृड रुद्र । अनेन सूत्रेण आनीप् प्रत्ययो भवति । पयासम्भवं नकारस्य णकारः । 'यस्य लोपः' इन्द्रस्य वो इन्द्रानी । 'स्वरहीनं०' 'इसपा०' ॥ मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च अर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यार्याः तेभ्यः एतस्मात्कदम्बकाद्वा आनीप् प्रत्ययो भवति । अर्यक्षत्रियाभ्यां च स्वार्थे एव वा आनीप् ॥ मातुल २ एकत्र आनीप् अन्यत्र ईप् । 'यस्य लोपः' इति ठकाम् । एवम् उपाध्याय २ एकत्र आनीप् अन्यत्र पुंयोग एव ङीप् । मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः । 'रुदनोणो०' भवति ॥ आचार्याण्णत्वम् इति । आचार्यानी आचार्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । सूर्याणी सूरा ॥ अर्याणी अर्या । पुंयोगे तु ईप् एव अर्यी क्षत्रियी उपाध्यायी ॥ स्वयं व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र आप् ॥ 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे आनीप् प्रत्ययो भवति' महत् हिमं हिमानी । महत् अरण्यमरण्यानी ॥ यवनशब्दाल्लिप्यामानीप् । यवनानां पुस्तकानां लिपिर्यवनानी ॥ यवाद्दोषे आनीप् । दुष्टो यवो यवानी ॥ ८ ॥

(प्र०) इन्द्रादेरिति । इन्द्रादेर्गणादानीप्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । ते च । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याः । वक्तव्य वाल्लोकाचारात् । हिमारण्ययोर्महत्त्वे । महद्धिमं हिमानी । अरण्यानी । यवाद्दोषे । दुष्टो यवो यवानी । यवनाल्लिप्याम् । यवनानी । मातुलोपाध्यायाभ्यां च वा । मातुलानी–मातुली । उपाध्यायानी–उपाध्यायी । आचार्याण्णत्वं च आचार्यानी । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे । अर्याणी–अर्या । क्षत्रियाणी–क्षत्रिया । पुंयोगे तु ईबेव । मद्राणी । सूर्याणी इत्यपि कश्चित् । इत्याद्यूह्या । ननु अनीपेव विधायतां सवर्णदीर्घत्वे चेन्द्राणीत्यादिसिद्धः । विधानसामर्थ्याच्च यस्य लोप इत्यलोपो न स्यात् । अन्यथानीपमेव कुर्यादिति चेत्सत्यम् । इन्द्रमाचष्टे इन्द्रय ति । इन्द्रपत्नीन्द्रस्त्वस्य स्त्री इन्द्राणीत्यादावपि दीर्घश्रुत्यर्थमानीब्विधिः ॥ ८ ॥

ईप्समाहारे गुणश्च ॥ त्रयाणां समाहार त्रयी ॥

(च०) सूत्रम्—ईप् समाहारे गुणश्च' ॥ समाहार एकीभावस्तदर्थे ईप् प्रत्ययो भवति नामिनो गुणश्च । त्रि त्रयाणां समाहारस्त्रयी समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य एकारो गुणः । 'ए अय्' 'स्वरहीन०' 'इसेपा०' ॥ कश्चित्तु ईप्समाहारे गुणश्च इति न मन्यन्ते । तन्मते 'तयायौ संख्यायाम्' इति त्रिशब्दादयपि कृते 'यस्य०' इत्यकारस्य टित्वात् 'टितः' ईप् । पुनः 'यस्य लोप' 'स्वरहीनं०' त्रयोऽवयवा यस्या इति त्रयी ॥

(प्र०) महानीत्यादौ नो वेति विकल्पेऽपि दीर्घश्रवणार्थं च ईप्समाहार इति । समा

हारेऽपे चाप्ये इत्यस्याः पुंस्त्व गुणे वक्तव्य इत्यर्थे । यथाणी समाहारस्त्रयी । एवं द्वयीत्याद्यपि ॥

पुंयोगे च ॥ पुंयोगे च स्त्रियामीप्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी(क) ॥ ९ ॥

(च०) सूत्रम्— पुंयोगे च ॥ पुमान् पुरुषः तस्य योगोऽपि ईप् प्रत्ययो भवति । शूद्र गणक । शूद्रस्य भार्या शूद्री । आत्मा वा काचित् भवतु परं शूद्रस्य पुरुषस्य स्त्री स्यात् शूद्री । गणकस्य भार्या गणकी । ईप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् ॥ ९ ॥

(प) पुंयोगे । यः शब्दः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते तस्मादीप्रत्यय इत्यर्थः । शूद्रस्य गणकस्य स्त्रीत्यर्थः । अकारान्ताद्गणकशब्दान्तात् । गोपालिका ॥ ९ ॥

जातेरयोपधात् ॥ जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीप्रत्ययो भवति(ख) ॥ सूकरी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी इत्यादि ॥ अयकारोपधग्रहणात्क्षत्रिया वैश्या(ग) ॥ १० ॥

(च) सूत्रम्— जातेरयोपधात् ॥ जातेरिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिङसोः' इकारस्य एकार । 'ह्रस्वः' ह्रस्वकारलोपः । 'धातोः०' । अयोपध० । यो यकार उपधा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' 'पदान्ते भिन्नो रः' स्वर ' । सिद्धम् ॥ जातिमेषां दिशो वक्तीति जातिवाची तस्मात् । जातिवाची शब्दो यकारोपधोऽपि स्यात् आह अयकारोपधादिति यकारोपधावर्जितादित्यर्थः । यकारोपधावर्जिता अपरे पि स्वराः स्युरत आह—अकारान्तादिति सुगमम् ॥ जातिलक्षणमाह 'आकृतिग्रहणाजातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह' इति । आकृतिः आकारः ग्रहणं व्यञ्जकं यस्या सा ॥ च पुन लिङ्गानां सर्वभाक् न सर्वलिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । यथा ब्राह्मणः पुंसि स्त्रियाम् । च पुन सकृदुपदिष्टा सति निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिः ॥ [अपत्यप्रत्ययान्तस्य चरणसंज्ञा गोत्रमपत्यप्रत्ययान्त शब्दोऽपि जातिः चरणैः अरण्यैः सह गोत्रं जातिरुच्यते(घ)। यद्वा नित्या एकाऽनेकसमवेता सामान्यरूपा जातिः । यदि नित्या न तर्हि पिण्डे नष्टे सैव नश्यति । यद्येका न तर्हि अनेकेष्वप्येका जातिर्न स्यात् । यद्यनेकसमवेता न तर्हि यस्मिन् पिण्डे दृष्टा तस्मिन्नष्टे अन्यतरे पिण्डे न प्रतीयेत इति । तस्माज्जातिवाचकशब्दादीप् प्रत्ययो

(क) गोपालिकादीनां न ॥ गोपालकस्य पत्नी गोपालिका ॥ पूर्ववदत्रापि चाप् ॥ सूर्येण सह देवता सूरा । अन्यत्र सूरी ॥

(ख) अत्र विपरीते वाच्यम् । नेव मत्स्यिका बलाका इत्यादौ न ॥ गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणां न निषेध ॥ गवयी ।

(ग) शूद्राजातौ न । शूद्रस्य आते शूद्रा ॥ महत्पूर्वात्तु ईप् ॥ महाशूद्री आभीरजातिः ॥ पुंयोगे च ॥ महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री ॥

(घ) अपत्यप्रत्ययान्तस्य गोत्रम् इति चैत्र शाखाध्येतृत्वविरुः चरणस्य आरण्यकत्वस्य शाखाध्येतृत्वं च जातिरुच्यत इत्यर्थं च चपू ॥

भवति । 'यस्य लोपः' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' सेर्लोपः ॥ क्षत्रिया वैश्या । अत्र जातिवाचित्वेऽपि यकारोपधत्वान्नीप्‌ प्रतिषेधः । तत आप्‌प्रत्ययः ॥ मत्स्यमनुष्ययोरत्र यकारोपधत्वेऽपि ईप्प्रतिषेधो न । मत्स्य ईप्‌ प्रत्ययः 'यस्य लोपः' 'यकोऽपत्ये' 'स्वरहीनं०' मत्सी ॥ जातेः किम्‌ । मुण्डा ॥ अकारान्तात्किम्‌ । गौः ॥ १० ॥

(प्र०) जातेरिति । यथोपधादिति सामान्यविशेषयोर्जातिशब्देनाभिधेयाभिधायका । भेदोपचाराज्जातिवाचका लक्ष्यन्ते इत्यभिप्रेत्याह । जातिवाचिन इति । लक्षणं चोक्तम्‌ । "आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्‌ । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥" इति । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्‌ । आकृतिः संस्थानं ग्रहणं ग्राहकं यस्या अवयवविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । एतेन गोत्वादिजातिरुक्ता । ब्राह्मणत्वादेराकृतेः क्षत्रियादिष्वपि सम्भवात्तल्लक्षणमाह । लिङ्गानां चेति । या सर्वलिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । ब्राह्मणत्वादेर्द्विलिङ्गत्वात्‌ । एतच्चाधिकपदपदार्थमिति । तटादेः सर्वलिङ्गत्वेऽपि पूर्णेनास्य जातित्वम्‌ । देवदत्तादेरसर्वलिङ्गत्वे जातित्वाभावायाह । सकृदाख्यातेति । सकृदुपदेशनिश्चये इत्यर्थः । एतेन त्रिप्रकारमक० प्रत्येकमितिमा० चोक्तम्‌ । तत्रैकस्मिन्‌ पिण्डे उपदिष्टा तस्मिन्नष्टेऽपि पिण्डान्तरे ग्रहणात्‌ । देवदत्तादेश्च संज्ञाशब्दत्वात्तथाभावाज्जातित्वासिद्धिरिति भावः । नन्वेवमपत्यप्रत्ययान्तस्य सर्वलिङ्गेऽप्याकृतिग्रहणाभावादव्याप्तिः स्यादत आह । गोत्रं च चरणैः सहेति । गोत्रमिति पूर्वाचार्याणामपत्यसंज्ञा । चरणानां वेदशाखाध्ययनक्रियासम्बन्धात्‌ क्रियाशब्दानां जातित्वार्थमुक्तिः । अत्र जातेरिति योगविभागात्‌ गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्येभ्यो योपधेभ्यो निषेधो न गवयीत्यादि । नो वेत्यतो मण्डूकप्लुत्या वानुवृत्तमक्षिका बलाकेत्यादौ स्त्रीमात्रविषयत्वाज्जातिवाचिनो न ॥ १० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप्‌ वक्तव्यः ॥ [कन्याशब्दान्न] कुमारी किशोरी कलभी ॥ प्रथमवयोग्रहणाद्वृद्धा स्थविरा इत्यत्र न । अद्ग्रहणाच्छिशु ॥

(च०) प्रथम० । कालकृता शरीरावस्था वयः । प्रथमवयो बाल्यं तद्वाचिनोऽदन्तादिति बोध्यम् । अकारान्ताच्छब्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमार किशोर कलभ अनेन ईप्‌ प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' ॥ वृद्ध स्थविर । अत्र प्रथमवयोवर्जितत्वादाप्प्रत्ययः नत्वीप्‌ ॥ शिशु । अत्र प्रथमवयोवाचित्वे सत्यपि अकारान्तत्वाभावादीप्प्रत्ययप्रतिषेधः । प्रथमैकवचने 'सोर्विः' ॥

(प्र०) प्रथमवयोवाचिन इति । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयः । तत्र यद्यपि केचित्कौमारयौवनमध्यत्ववृद्धत्वानि चत्वार्याहुः । अन्ये तु कौमारयौवनस्थविरत्वानि त्रीणीच्छन्ति । अपरे 'आषोडशाद्भवेद्बालो यावत्क्षीरनिवर्तकः मध्यमः । सप्ततिर्यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥' इत्यन्यथा प्रोचुः । तथापि यावत्यो वृद्धिमत्योऽवस्थाः सर्वा एकीकृत्य प्रथमं वयः । पश्चादपचयवत्यस्ता राशीकृत्य द्वितीयमिति । द्विवयपक्षोऽत्राभिप्रेतः । स चोक्तः । "वर्धते यावदङ्गेन वर्जितव्यं पश्चादपायेन युज्यताम्‌ ॥" इति । एतदेवाभिप्रेत्याह । प्रथमग्रहणाद्वृद्धेति ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दोरवयवस्यावयववत्त्वादाङ्गता कथं न स्यात् । स्वाङ्गादस्मितिति । निर्दोषो नद्यादे वैपरीत्यं तयोः न ज्ञानम् । धात्वादिषु विकारः । हस्तादितिनियमेनात् । स्वाङ्गतायामप्य र्थमाह । अजायं तत्र हई यदि । तत्र प्राणिनि न दृष्टम् । अन्यत्र तत्त्वप्राणिनामपि स्वाङ्गम् । यथापि प्रतिमायास्तस्याः सुस्तनी प्राणिस्थेनाविनेत्यादिना अस्वस्थः तथा यथाप्राणिनामपि अस्वाङ्गं स्यादत इति नासिकोः । प्राणिस्थानां पद्मनाभादिष्वप्राणि स्वाङ्ग मिति भाव । उदाहरणं तु सुकेशी–सुकेशा वा रथ्या । सुस्तनी–सुस्तना वा प्रतिमा । प्रत्युदाहरणं तु क्रमेण । बहुरूपा शाला । बहुयवा । सुज्ञाना । सुकेशेत्यादि ॥ ११ ॥

ऋदिकारादक्तेरपि वा स्त्रियाम् ॥ अङ्गुली–अङ्गुलि ॥ धूली धूलि ॥ भाजी–भाजि ॥ अक्तेरिति क्तिप्रत्ययात्कृति मति मुनि॰ ॥

(च०) 'इदिकारा०' ॥ इदिति लुप्तपञ्चम्यन्तम् । तदन्तयोर्लाभा चेत्यनयो इकारान्त स्मादीप्प्रत्ययो भवति स्त्रियामित्यर्थः । अथः क्तिप्रत्ययवर्जितात् कारादित्यर्थः । उदाह रणम्—धू । 'कृतादिभ्य' इति ऊणादिदायुक्तिप्रत्ययः । 'स्वर्गे०' धूलिः धूली ॥ अति रोग लाति गत्ययोः । अत अ क्तिप्रत्ययः । 'इति ती०' इति नुमागमः । 'नश्चापदान्ता०' 'स्वरहीनं०' अङ्गुलिः अङ्गुली ॥ भज गतौ सेवने च । भज । कृदादी इञ् प्रत्ययः । ञित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' भाजिः भाजी । अनेन वा ई प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'इसर' प्रथमैकवचन । अन्यत्र 'धाविं०' ॥ अक्तेरिति किम् । डुकृञ् करणे । कृ । मनु ज्ञाने । मन् । मु सन्तापाम् । मृ । 'स्त्रियां०' इति क्तिप्रत्ययः । ति मन् इत्यत्र । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति न लोपः । अक्तेरिति क्तिप्रत्ययादीप्प्रत्यय प्रतिषेधः ॥

(प्र०) इदिकारादिति । अक्तेरित्यत्र क्तिप्रत्यय स्वरूपेणैव गृह्यते । अक्तेरर्थादित्यर्थः । तत्र अकरणिः । अहरणिरित्यादौ न वक्तव्यत्वाद्वा ॥

ऐ च मन्वादेः ॥ मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेश श्च ॥ आदिशब्दान्मनुवृषाकपिपूतक्रतुकुषितकुसीदा ग्राह्याः ॥ मनोर्भार्या मनायी वृषाकपायी । चकारान्मनोरौ वा ॥ मनावी(क) ॥ १२ ॥

(च०) सूत्रम् । 'ऐ च मन्वादेः' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । च प्रथमै कवचनान्तम् । 'अव्यया०' मनुरादिर्यस्य स मन्वादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । इ ति 'हस्य' 'धोर्वि०' ॥ मन्वादेरिति वृत्ति सुकरा । अस्यस्वास्य च ऐकारादेशो भव ति । उदाहरणम्—मनु । मनोर्भार्या मनायी । वृषाकपि । वृषस्य धर्मस्य आसमन्तात् क फल पिबतीति वृषाकपिस्तस्य भार्या वृषाकपायी । इकार—इकारयोरैकारः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनान्त 'हसेपः' ॥ चकारान्मनुशब्दस्यान्त्यस्य उकारस्य औकारो भवति । तत्र 'औ आवः' 'स्वरहीनं०' मनावी । एवम् अग्नायी स्वाहा वह्निप्रिया । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । 'यथा तु क्रतव पूताः स्यात पूतक्रतुरेव सा' । कुषित ऋषि

(क) अग्नेर्भार्या अग्नायी ॥ पूता क्रतवो यस्येति पूतक्रतु । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी इति विग्रहः ।

स्तस्य भार्या कुसितायी । कुसीदो वृद्धिजीविकः तस्य भार्या कुसीदायी ॥ १२ ॥

(म०) ऐ चेति । मनावीत्यादि-ऐकारादेशः कुसितकुसीदपूतक्रतो ... स्ते । पूतक्रतोस्तु ङीपेन एव । स या पूतक्रतुः । स्त्री ॥ १२ ॥

पत्न्यादयः ॥ पत्न्यादयः शब्दा निपात्यन्ते(क) ॥ अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । सखी । अशिश्वी । अर्धजरती । युवती ॥ प्राची । प्रतीची ॥ उदीची । नारी । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः । दारान् । दारैः । दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु ॥ १३ ॥

(च०) सूत्रम्—पत्न्यादयः' ॥ पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्यादयः । प्रथमाबहुवचने जस । एकोऽस्ति 'ए अयं' 'स्वरहीनं' 'सोर्विः' ॥ पत्न्यादयः शब्दाः ईप्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । न वरम् । पत्नी भार्या । अन्तर्वत्नी गुर्विणी । नारी स्त्री । सखी प्रसिद्धा । पतिवत्नी जीवद्भर्तृका । अशिश्वी अप्रसूता । अर्धजरती अर्धवृद्धा युवती स्त्री । प्राची पूर्वा दिक् । प्रतीची पश्चिमा दिक् । एवमन्येऽप्यूह्याः । सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी इत्यादि ईप्प्रत्ययान्ता निपातसिद्धा इत्यर्थः । तथा उदीची मत्सी मानुषी आयस्थी पाणिगृहीता असिक्नी पलिक्नी पितामही स्याली कुण्डी गोणी स्थली कवरी नागी कलशी कामुकी इत्यादयः पत्न्यादिषु ज्ञेयाः ॥ अकारान्तो दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गे वर्तते तत आप्प्रत्ययः ईप्प्रत्ययोऽपि न भवति । किन्तु दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणां दारेषु । ऐकवचनस्य बहुवचनान्तत्वस्यात् ॥ १३ ॥

(म०) पत्न्यादय इति । स्वाङ्गादित्यतः वा ... कचित्प्रतिषेधे क्वचित् वेति व्यवस्थापनीयम् । तत्र पत्नीति यज्ञसंयोग एव । अन्यत्र गर्भा पति स्त्री वृषकल्पत्यस्तु भावात् विग्रहमनपूर्वत्व तु वा । इडपत्नी इडपति । सपत्न्यादिषु नित्यम् । सपत्नी । एकपत्नी । अन्तर्वत्नी गर्भयोगे एव । अन्यत्रान्तर्वती शाला । तथा अर्धयोगे । पतिवत्नी । अन्यत्र पतिमती अवनी । तथा । सखी । सप्तपदी सखुर्याठीति । न शिशुः यस्याः सा अशिश्वी । अर्धजरती । युवती । प्राची । मत्सी । मानुषी । शूरी । अन्यस्यौ । असितपलितयोस्त्विप्कः । पलिक्नी । एना-एनी । आयस्थी । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डा अन्या । गोणी आवपनं चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थला अन्या । भाजी पक्वा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छावती चेत् । कामुका अन्या । कबरी केशवेशश्चेत् । कबराऽन्या । ओषधी प्राणिनि च नीली । संज्ञायां वा । नीली-नीला । शोणी-शोणेत्यादयोऽपि विविधाश्च पत्न्यादौ द्रष्टव्याः ॥ १३ ॥

वोर्गुणात् ॥ उकारान्ताद् गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ पट्वी-पटुः । मृद्वी मृदुः । तन्वी-तनुः (ख) ॥ १४ ॥

(क) पत्नी आदिर्येषां ते तथा । आकृतिगणः अयम् । (ख) उकारग्रहणमपवादार्थम् ॥

(च०) सूत्रम् । 'वोतो गुणात्' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'समर्था०' । ओरिति ङ्स इत्यस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'वस्य' इत्यकारलोपः । 'ङाति०' 'ओ औ औः' । अथ गुणादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'इमिरम्' 'सवर्णे०' 'नामिनो०' अनुवर्तते ॥ गुणाश्रयादपकर्षवृत्तिर्वा गतिः । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ गुणः स गुण उच्यते । स कः ? यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते वर्तते इत्यर्थः । पुनः तस्माद् द्रव्यात् अपैति याति । च पुनः पृथग् जातिषु द्रव्यत्वावान्तरजातिषु दृश्यते । च पुनः आधेयः उत्पाद्यः यथा कस्तूरिकायोगाद् वस्त्रे गन्धः । पुनः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः यथा आकाशादौ महत्त्वादिः । पुनः असत्त्वप्रकृतिः अद्रव्यस्वभावः स गुणस्तद्वाची उकारान्तो यः शब्दस्तस्मात् स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे वा ईप् प्रत्ययो भवति । पट्वी २ अनेन वा ईप्प्रत्ययः । 'यस्य' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'हसेपः' । अन्यत्र प्रथमैकवचने 'स्रो०' ॥ एवं मृद्वी-मृदुः । तन्वी तनुः । बह्वी-बहुः । ऋज्वी ऋजुः । गुणग्रहणादेव सत्त्व पाण्डुः इत्यादौ नेप्प्रत्ययः । गुणग्रहणात् धेनुः रज्जुः आखुः इत्यादौ नेप् ॥ १४ ॥

(प्र०) वोत इति । वा ओतः गुणवचनत्व मतुप् उपलक्षणादभेदोपचाराद्वा गुणवाचकात् गृह्यते । गाऽशब्दस्य सम्बन्धयोगप्रधान । यथा पतिंवरा कन्या । पाण्डुः । गुणलक्षणं चोक्तम् । "सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥" इति । सत्त्व द्रव्यं तावदयाव्यवच्छेदकत्वादसत्त्वे निविशते इत्यनेन सत्त्वस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वं लभ्यते । ततश्च सत्ताव्यवच्छेदः । तस्या द्रव्यगुणकर्मसु वृत्तेः । एवं च द्रव्यत्वस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादत आह । अपैति । अपगच्छति । अपायित्वादेव । यथा पीततायां जातायामाम्रादेर्नीलिमा । न चैवं द्रव्यत्वात्त्विंद्रियादेरपैति । यद्येवं गोत्वं सास्नादिमति वर्तमानमश्वादेरपैति । अत आह । पृथग्जातिषु न दृश्यते । दृश्यत इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु गुणस्य घटादौ दृष्टस्य नीलादेस्तृणादिष्वपि दर्शनात् । एवं सकलजातिव्यवच्छेदे पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वात्क व्यक्तिव्याप्तिवारणायाह । आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः पुष्पादियोगाद्वस्त्रादिष्विव गन्धवत् । अक्रियाजो नित्यः आकाशादौ महत्त्वादिः । कर्म तूत्पाद्यमेव । न चैवं द्रव्येऽतिव्याप्तिः । तस्य स्वारम्भकावयवेषु निवेशात्सत्त्वे निवेशो योऽपगमात् उत्पाद्यरूपत्वाच्चेत्यत आह । सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति । गुणो न द्रव्यस्वभावः । द्रव्यं तु द्रव्यस्वभावमिति । ननु स द्वानो नित्यत्वात् उत्पाद्योभयरूपत्वाभावादव्याप्तिप्रसङ्गाभावात्पूर्वोक्तविशेषणवैयर्थ्यमिति चेत्सत्यम् । नित्यगुणसमवायिष्वधिकरणेषूत्पाद्यगुणेनाप्युभयरूपत्ववत् । सामान्यद्रव्यरूपजात्योर्मिलितयोरुत्पाद्यानुत्पाद्यरूपत्वात्तिप्रसङ्गः स्यात्तद्वारणार्थं तदिति दिक् । "कर्मणो व्यतिरिक्तस्त्वे जातिमात्राश्रयो गुणः ॥" इति तु तान्त्रिकाः ॥ १४ ॥

उत ऊ ॥ उकारान्ताद्वा ऊप्रत्ययो भवति ॥ पङ्गुः पङ्गूः ॥ वामोरु-वामोरूः (क) ॥ १५ ॥

(क) बाह्वन्तात्कद्रुवादेः न भवति । रज्जुः धेनुः इत्यादिकम् ॥ वामोरुशब्दे तु पूर्वात्तरिति ऊप्रत्ययमागमतीति पञ्चम्यादिष्वत्र बोध्यम् ।

(४८) [illegible] ॥ ११ ॥

(५०) [illegible] ॥ २१ ॥

यूनस्तिः ॥ युवन्शब्दात्स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । (क)युवतिः ॥ यून्यो नामसमासस्यास्य ॥ आबन्तात् 'आप' इति, ईबन्तात् 'हसेप सेर्लोप' इति लिरोप पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ २२ ॥

इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥ १६ ॥

(क) [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

(९) [illegible]

(१०) [illegible]

[illegible] ॥ १६ ॥

---

* [illegible] ॥ १७ ॥ *

[illegible]

[illegible]

(म०) लिङ्गविशेषप्रतिपादकप्रत्ययाधिकस्य पूर्वोक्तस्यादिप्रत्ययविधायकप्रकरणम् असमाप्य प्रातिपदिकः प्रतिजानीते । प्रथेति । विभक्तीनां योरयो वाक्यो वार्थः विभक्त्यर्थः । स च प्रातिपदिकार्थश्चेद् योरयविवक्षे वाच्यः । येषु येष्वर्थेषु या या विभक्तयो भवन्ति ते तेऽर्थाः वर्णा व्यवस्थ्यन्ते इति भावः । एकवचनं जात्यभिप्रायेण । तत्र प्रथमो दिष्टप्रथमार्थमाह । लिङ्गार्थे इति । धातुविभक्तिवर्ज्जमर्थवल्लिङ्गमिति कोशादिषु लिङ्गस्य नामाभिधानान्नामलक्षणेनैव लिङ्गलक्षणमाह । धातुप्रत्ययवर्ज्जमित्यादि । प्रत्ययग्रहणेनात्र प्रत्ययविशेषा विभक्तिरूपो कथ्यते । नामलक्षणे लिङ्गलक्षणे च विभक्तिवर्ज्जनस्याभिधानात् । धातुवर्ज्जमिति तु सम्भवनाभिप्रायं विचारविशेषस्य नामलक्षणोक्तोऽवसेय । [illegible]मात्र इति । शब्दप्रवृत्त्युपलक्षणम् । यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वोऽपि लिङ्गार्थः । पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गादि तु तत्रान्तरीयकत्वाल्लिङ्गार्थे एवाभिहितकारकाद्यः प्रातिपदिकार्थः सम्पद्यत इति । तथापि लिङ्गार्थे प्रथमा । लिङ्गार्थस्य सर्वप्रातुस्यूतत्वेऽपि तत्र तत्र कर्मादिविशेषविवक्षायां द्वितीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहितप्रथमाया बाधा इति प्रसङ्गः ॥ १ ॥

(क) लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् ॥

(म०) लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्थाः इति मतान्तरावाचक वचनम् । लिङ्गं पुल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् ॥ २ ॥

आदिशब्दाल्लिङ्गवचनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा(ख) ॥

तत्सङ्ग्रह ।

रविरिव राजते राजा रोदिति कुमारी रोरूयते ।
भोभुज्यत भुव भूपाल भागास्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥

सन्ति सन्त क्रिय त (ग) ॥

कुमारा शेरते स्वैर रोरूयन्ते च नारकाः ।
जगीयन्ते च गीतज्ञा मेध्रीयन्ते रुजार्दिता ॥ २ ॥

(म०) आदिशब्दाल्लिङ्गपरिमाणवचनसमुच्चयः । प्रथमैव अर्थो येषां ते प्रथमार्थाः । लिङ्गवचनपरिमाणानां प्रधानामन्वये प्रथमा विभक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा देवः श्रीः ज्ञानं स्वारो द्रोणः आढकम् एकः द्वौ बहवः ॥ उदाहरणम्—‘तत्सङ्ग्रह’ इति [illegible] सर्वं ति

(क) लिङ्गे च प्रथमा । एतच्च सूत्रस्येमान्तु [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] सूत्रं वस्तु सता [illegible] पुस्तक ।

(ख) [illegible] ॥ [illegible] ॥

(ग) [illegible] । इति [illegible] ॥

परंमानम् मानिनामपि प्रधानं वा । एवंविधं महः परमब्रह्म वर्तते(क) । तत्सद्ब्रह्म इति त्रि-ष्वपि स्थानेषु नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमाया उदाहरणम् ॥ रविरिव० राजा राजते । क इव ? रविरिव सूर्य इव । राजा इत्यत्र पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् । पुनः कुमारी रोरुयते अ-तिशयेन रोदितीति । कस्मात् ? रोषात् ॥ कुमारी । अत्र स्त्रीलिङ्गप्रथमैकवचनोदाहरणम् । भूपालो राजा भुवं पृथ्वीं पापुज्यते अतिशयेन पालयतीत्यर्थः । भूपाल अत्रापि पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् । रामलक्ष्मणौ प्राक् पूर्वमास्तामभूताम् रामलक्ष्मणाविति पुंलिङ्गे प्रथमाद्विवचनस्योदाहरणम् ॥ सन्त सज्जनाः कियन्तः सन्ति ॥ कुमाराः बालकाः स्वैरं स्वेच्छया शेरते । तु पुनः मारका मारकत्वाः रोरुयन्ते । अतिशयेन फूत्कुर्वन्ति । पाठान्तरे तु रोरुयन्ते कुमारिकाः इति । गीतज्ञा जेगायन्ते अत्यर्थं गायन्ति । रुजा रोगेण जिता (अर्दिताः ?) भ्रान्ताः पुरुषा मेघीयन्ते । सन्तः कुमाराः मारकाः गीतज्ञा । अत्र सर्व-त्रापि पुंलिङ्गे प्रथमाबहुवचनस्योदाहरणानि ॥

(प्र०) लिङ्गार्द्ययोऽपीति । केचित् पाणिनीयाः । लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकसाधार-ण्यम् । क्रमादपचयोपचयसाम्यत्त्विति रूपो वस्तुधर्मः । "सङ्ख्यानुगतौ लिङ्गम्" इत्या-दिना महाभाष्याद्युक्तेः । परिमाणं खारी । द्रोण । आढकमित्यादि शब्दवाच्यम् । प रितः सर्वतो मानं दारुकोशादिमयं पात्रम् । प्रमाणं प्रमाणवचनं एकत्वद्वित्वबहुत्वानि ॥ एते प्रथमाया अर्थाः । एष्वर्थेष्वपि प्रथमा भवतीत्यर्थः । उच्चावचमिति । तदित्यादि । स त्वमसीति वाक्ये तदित्यनेककारकविशेषानाकाङ्क्षितवस्तुमात्रमुच्यते । तदित्यनेनापि सद स्मीति वाक्ये तदेवोच्यते । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदेनापि निरन्तममल विशेषं सन्मात्रमुच्यते । यद्वा । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धो यत् तत् कालत्रयाबाध्यत्वेन परमा र्थसत् । तत् ब्रह्मेत्यर्थः । रविरिव राजते राजेत्यादौ कर्त्रादिर्न तिङ्प्रत्ययादिप्राप्ति इत्यनेनैव प्रथमा । तथा चोक्तं महाभाष्ये । "अभिहितो योऽर्थः तत्र प्रातिपदिका र्थे" इति । न चैवमप्युक्त प्रथमेत्यत्र वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य कर्मादिषु आख्यातद्वितीयादिप्राप्तावपि नियमार्थत्वात् । तदभावादनुक्ते कर्मादौ द्वितीयादय इत्यर्थः ॥

आमन्त्रणे च ॥ आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति॥२॥

> भो समुद्र गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।
>
> कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमस्व भो तपस्विन ॥ १ ॥

(प्र०) सूत्रम्—'आमन्त्रणे च' ॥ आमन्त्रणे आह्वाने सति ... [illegible] ... प्रथमैकवचनान्तम् । 'अस्याः' आमन्त्रणमभिमुखीकरणमित्यादि ... [illegible] । उदाहरणम्—श्लोकः—भो समुद्र ॥ ... [illegible] हे गोविन्द, भो समुद्र ... [illegible] । हे परमेश्वर प्रसीद ... [illegible] । हे कुमारौ स्वैरं स्वेच्छया ... [illegible] । भो तपस्विन् ... [illegible] ... कुरुष्व । अत्र गोविन्द परमेश्वर प्रथमैकवचनान्तम् । कुमारौ प्रथमाद्विवचनान्तम् ।

(क) [illegible]

सम्बोधने प्रथमाबहुवचनान्तम् । अत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विबहुवचनानि ॥ २ ॥

(प्र०) आमन्त्रण इति । आमन्त्रणमभिमुखीकरणम् । तस्य च क्रियान्वयाभावान्न । हे पचन् । हे पचमानेत्यादौ सम्बोधनस्य धात्वर्थान्वयमुक्त्वापि एवमपि ।२।

भोस् ॥ भोस् भगोस् अघोस् ॥ एते शब्दा निपात्यन्ते सम्बोधनविषये ॥ ३ ॥

> क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते ।
>
> अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघो रघूत्तमम्(क) ॥ १ ॥

(च०) सूत्रम्—भोस ॥ भोस इति भोसशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहो ०' 'एकदेशे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहणम्' इति न्यायात् भोस इत्यनेन भोस् भगोस् अघोस् इति त्रयाणामपि ग्रहणम् । सूत्रपाठे तु 'भोभगोअघोः' इत्येव सू इत्यते । तत्र अवशिष्टस्य भो इति निपातः । भगवच्छब्दस्य भगो इति निपातः । अघवच्छब्दस्य अघो इति निपातः । यत 'भवद्भगवदघवतां भो भगो अघो' एते शब्दा वा निपात्यन्ते धौ विषये सम्बोधने इत्यर्थः । भो इत्यामन्त्रणे । भगो इति पूज्यामन्त्रणे । अघो इति पापजनस्यापि सम्बोधनविषये एते शब्दा निपात्यन्ते ॥ उदाहरणम्—क्षमस्व भो० ॥ भो दुराराध्य दुःखेन आराध्यते इति दुराराध्यस्तस्यामन्त्रणे भो दुराराध्य । क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते स्तुतिः यस्य स अस्तुतिस्तस्यामन्त्रणे हे अस्तुते भगवन् भगो इति सम्बोधनम् । यद्वा न स्तौति अन्यं कञ्चन इति अस्तुतः तस्मै अस्तुते तुभ्यम् इति चतुर्थ्यन्तम् । एवंविध हे भगवन् तुभ्यं नमः । अथवा 'भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु' इति पाठे सम्यक् भो महाप्राज्ञ महाँश्चासौ प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामन्त्रणे भो महाप्राज्ञ त्वम् अधीष्व पठ । घातय । हे अघो हे पापिष्ठ रघूत्तमं रघुकुलश्रेष्ठं रामं घातय विनाशयेति श्लोकार्थः ॥ १ ॥

(प्र०) भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते इत्यत्र अस्तु ते इति पुनरुक्तिः । न स्तौतीत्यस्तुत् तस्मै अस्तुते । यस्य स्तवनस्याभावाद्विद्यमानस्तस्यादेरर्थः । अथवा । असद्गुणारोपणं गुणवत्तया ख्यापनं वा स्तुतिः । तत्र भगवद्गुणानामनन्तत्वात्तेषामशक्यत्वाद्विशिष्यवक्तुमसम्भवाद्विद्यमाना स्तुतिर्यस्य तत्सम्बोधनं स्तुत्यसामर्थ्याभावेऽपि तुभ्यं नम इत्यर्थः । अत एव रघु कालिदासेन 'भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ।' इति । यद्वा । 'स केनात्र विशिष्य वा' इत्यभिधानात् । एवं भगवतः स्तुतिर्यस्य स तथा । सर्वस्य सर्वविशिष्टस्तथा इत्यर्थः । हे अघो अघवन् । स्वस्य अस्मरं भावय च घातयेत्यर्थः ॥ १ ॥

दोधाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ स

(क) भातयत्यस्मिन् बहुभिः वा । ... इत्यादि ... । ... [illegible]

सम्बन्ध आधारभावयोः ॥ शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवन्ति ॥ ४ ॥

(च०) इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिसप्तविभक्तिसूचकं सूत्रमाह—'शेषाः कार्ये' ॥ शेषाः प्रथमाबहुवचनान्तम् 'सवर्णे०' 'घोषव०' । कार्यं क्रियते इति कार्यं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । कर्मसाधनयोः । करोतीति । कर्ता साध्यते क्रिया अनेनेति साधनम् , कर्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' । दानार्थे पात्रं दानपात्रं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' पश्चात् 'नामिनोरः' जश्त्व० । अपे विश्लेषावधौ विश्लेषे विश्लेषं प्रति वा अवधि विश्लेषावधिस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ईरौ द्वि०' द्विरोर । 'स्वरहीनं' अपे सम्बन्धे सम्बध्यते मृत्यस्वाम्यादिरनेनेति सम्बन्धस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । आधारभावयोः आध्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः । भूयते क्रियालक्षणतया अनेनेति भावः । ततश्च आधारश्च भावश्च आधारभावौ तयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'घोषव०' पश्चात् । 'स्वाद्यौ०' सिद्धं सूत्रम् ॥ शेषा० । प्रथमा उक्ता । अत शेषाः द्वितीयाद्याः षड् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः तत्र कार्ये द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे चतुर्थी । विश्लेषावधौ पञ्चमी । सम्बन्धे षष्ठी । आधारभावयोः सप्तमी । इति सङ्क्षेपार्थः ॥ ४ ॥

(प्र०) शेषाः कार्ये इत्यादि । मिथःपदनिर्देशो द्वितीयादिविभक्तीनां यथासंख्यं प्रदर्शनार्थः । उक्तादन्याः शेषा इति । प्रथमाया उक्तत्वात् अन्या अवशिष्टा द्वितीयाद्याः षड्विभक्तय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कार्ये कर्मकारके—

उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति(क) ॥

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ १ ॥

(च०) अथ विस्तारार्थः—कार्ये इत्यादि । कार्ये द्वितीया विभक्तिर्भवतीति योगः । कार्ये इति कोऽर्थः ? । कर्मकारके । क्रियते यत्तत्कर्म नाम कारकं तस्मिन् कर्तुः कर्मता ? एने वस्तुनीत्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञस्तस्मिन्कारकम् कर्मकारकं षष्ठी विना अन्या विभक्तय कारकसंज्ञाः क्रियाहेतुः कारकम् । षष्ठ्यास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारक

(क) तच्च कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पाद्यं आप्यं संस्कार्यं विकार्यं च । उत्पत्त्यर्थमुत्पाद्यं वा यदपूर्वमपि समुत्पाद्यम् ॥ यत्क्रियमेव प्राप्यते तदाप्यम् ॥ संस्कारो नाम [illegible] गुण [illegible] क्रियो वा गुणाधान मलापकर्षो वा इति चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्हतीति संस्कार्यम् ॥ विकारो नाम पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरप्राप्तिः ॥ कटादिकमुत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्म ॥ गुणान्तरेण संस्कार्यम् ॥ [illegible] ॥ गुणाधानमलापकर्षयोरुदाहरणम् ॥ [illegible] इति विशेषः क्वचित् पुस्तके—कर्म कारकम् ॥ यत्र साध्यं क्रिया बध्नाति तत्कार्यं कर्म इत्यधिकम् ।

ऽत्रा न । यत—'कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्' । इति ॥

तस्मिन् कर्मकारके कथम्भूते ? इत्याह—उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये एवं चतुर्विधे । तत्र उत्पाद्ये यदसदेव क्रियते तदुत्पाद्यम् । यदाप्यते सिद्धं प्राप्यते तदाप्यम् । संस्क्रियते इति संस्कार्यम् । संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदर्हं संस्कार्यम्' सं स्कारो द्विधा—गुणाधानं मलापकर्षो वा । पूर्वजन्मकृत शुभोऽशुभो वा संस्कार तस्माद् सर्वं संस्कार्यं सिद्धमेव । रूपं पश्यतीत्यत्र गुणाधानम् । यद्वा रूपमिति चक्षुर्ग्राह्यत्वात् आप्यमिति केचित् । राज्यमिति । राज्ञ संस्कारात् संस्कार्यम् । विकार्यं इति विक्रीयते अवस्थान्तरं भजते इति विकार्यं । ततः एवं चतुर्विधे कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणं—कटमित्यादिश्लोक । कारकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र कटस्य उत्पाद्यकार्यत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । एष बाहुरो नेत्रवान् जनो रूप पश्यतीति रूपम् आप्यं कर्म तत्र द्वितीया ॥ केचित्तु रूपस्य नेत्रेन्द्रियेण गुणाद्याधाने संस्कार्ये द्वितीया । धर्मिष्ठः पुमान् राज्यं प्राप्नोति । अत्र राज्यं संस्कार्यम् । तत्र द्वितीया । केचित्तु राज्यमाप्यं तत्र द्वितीया । सोममसृतवक्त्रीरसं पिबतीति सोमपाः ब्राह्मण सोममसृतवक्त्रीं धनोति स(क)रूपतोत्यर्थः । अत्र सोमस्यासृतपक्वथाः स(क)रूपरूपो विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थान्तरापादनं विकार इति ॥

(प्र) तत्र तावदीप्सितानीप्सितद्विविधकर्मणोरीप्सितस्य त्रैविध्येऽपि संस्कार्यवि कार्ययोरवान्तरभेदमाश्रित्य चातुर्विध्येनाह । उत्पाद्य इत्यादि । यत्र यदसज्जायते तदुत्पाद्यम् । यत्र योत्पाद्यविकार्यसम्बन्धिनो विशेषाः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा न प्रतीयन्ते केवलं प्राप्यते तदाप्यम् । गुणान्तराधानेन रूपरेखान्तरमिति संस्कार्यम् । प्रकृत्युच्छेदेनावस्थान्तरत्वमापाद्यं विकार्यमेव । प्रकृत्यनुच्छेदेनानुच्छेदेनान्यो संस्कार्यविकार्ययोः भेदो न वास्तव । अत एव त्रैविध्यमुक्तं भर्तृहरिणा । 'निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् । तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥ तथा सञ्जायते पृथक्गमना अप्रकाशात । तन्निर्वृत्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चि त्काष्ठादि भस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥' अनीप्सितं च द्विवो क्तम् । 'औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चान्यत् पूर्वकम् ॥ इति । संज्ञान्तरैरनाख्यातम् । अपादानादिकारकविशेषैरकथितमित्यर्थः । अन्यपूर्वकम् 'दिवः कर्म च' इत्यादिकम् । तदेवं सप्तविधं कर्म । उत्पाद्यादिचतुर्विध कर्म क्रमेणोदाहरति । कटं करोतीत्यादि रूपमिति प्राप्यस्योदाहरणम् । राज्यमिति च संस्कार्यस्य अभिषेकादिसंस्कारस्य राज्यशब्देन विवक्षणात् । अनीप्सितोदाहरणं च अनं अश्नन्विषं भुङ्क्ते । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति । अकथितस्य च । "दुहियाचिरुधि प्रच्छिचिञ्ब्रूशासिजिमथमुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥' दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मयुक् स्यादकथितं कर्म । यथा । "गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । गां दुग्धे बलिम् । सोम्य दैत्याग्नि पयोधरं च शाक्रिकम् ॥ धर्मोपदेशादिवोद्देश्यमपि

यतिविनः । पायिशानन्दभाक्कृष्णं त्रिलोकीमनयद्दिवम् ॥ द्वारकामनयद्बन्धून् रुक्मिणीमहरत्पुरम् । चकर्ष कंसं विपिने ममन्थ क्षीरधिं सुधाम् ॥ अवद्रुमन्दरं सिन्धुमदण्ड्यन्नीरोऽम्बुराट् । जगाद दुर्गुरुं धर्ममशुश्रूषादितिजान्सुधाम् ॥ पचति प्राणिनां कर्म्म यः फलं तं हरिं भजे ।" इत्यादि । हरिं प्राणिनां कर्म्म धर्माधर्मलक्षणं फलं स्वर्गनिरयादिरूपं पचति । तदर्थं वा निमित्तभूतेन फलं निष्पादयतीत्यर्थः । तं हरिं भजे इत्यन्वयः । एवम् अकथितमिति सर्वत्र सम्बध्यते । यत्रादीनामप्रधानगत्यर्थानामादिष्वपि तदविवक्षायां नि मित्तत्वमात्रार्थत्वे षष्ठ्यादिप्राप्तौ सकर्मकत्वविधिः । स्था गमनाद्यर्थकधातूनामन्यतम व्यापारं कर्त्र्यन्तावधारणार्थं कर्मत्वम् । यथा । "कस्तूनामवस्त्वगो यज्ञार्थे स्वानयन्यत् ॥ आत्मयज्ञामृतं देवान्भेदमध्यायद्विधिम् । आसयस्सलिले कृष्णो य स मे आहरिरिति ॥" इत्यादिप्रयोगानुसारेणाह्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । अक्षैरशान्त्वा दीव्यतीत्यादि ॥

अभिसर्वतसो कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

अभितो ग्रामं सर्वतो ग्रामं नदी वहति धिग्देवदत्तम् ॥ देवदत्तस्य धिक्(क) ॥ उपर्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति ॥ अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति ॥

(च०) एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात् पुनर्नूतिकारं उपपदद्वितीयाम् आह—अभिसर्वतसोः इत्यादि श्लोकं । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वौ ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्वतसौ । अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं सम्बध्यत इति तयोरुपयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया विभक्तिः कार्येति योगः । धिगिति धिगर्थेऽपि धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । "धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः" । पुनः त्रिषूपर्यादिष्विति । उपरि अधः अधि इत्येतेषु त्रिष्वव्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति। कथम्भूतेषु ? आम्रेडितान्तेषु आम्रेडितमिति द्विर्निर्वचनं तदन्ता येषां ते आम्रेडितान्ताः द्विवारमुच्चरिता इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधोऽधो अध्यधिरूपान्तेषु । तत इति अभितः सर्वतसादिव्यतिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे षष्ठ्यर्थे द्वितीया दृश्यते क्वचित्तथा दिति ॥ तत्रोदाहरम्—अभि० । अभितोग्रामं ग्रामस्याभितः अभितो ग्रामम् अनेन द्वितीया । अभितोग्राममिति ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु इत्यर्थः । तत्र नदी वहति । एवं सर्वतो ग्रामं वनं ग्रामस्य सर्वतः चतुर्दिक्षु वनमित्यर्थः । एवं धिग्देवदत्तमित्यत्र धिगर्थे द्वितीया । उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो गच्छन्ति । ग्रामस्योपरीत्यर्थः । अधोऽधोग्रामं निधानं दृश्यते ग्रामस्याधः इत्यर्थः । अध्यधिग्रामं ग्रामे ग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति । एवमत्र त्रिष्वव्याम्रेडितान्तेषु द्वितीया । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एतषां योगेऽपि द्वितीया । [उभयतः कृष्णं गोपाः कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः ।

(क) उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ एषां द्वे स्तो देशतः कालतश्च सामीप्ये ॥ तस्य परमाम्रेडितम् ॥ द्विरुक्तस्य पर रूपम् आम्रेडितसंज्ञं स्यात् इत्यधिकम् ॥

परितः कृष्णम् कृष्णस्य सर्वेष्वित्यर्थः] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । निकषा ग्रामं हृतो ग्रामः ग्रा मस्य समीप इत्यर्थः । एवं मार्गं मार्गं प्रति प्रतिमार्गं हा स्वामिनमित्यादि ॥ अन्तरा ग्रामं ग्रामस्यान्तु एभाव सीमा वर्तते ॥

(प्र०) एवं कारकद्वितीयामुक्त्वोपपदद्वितीयामाह । अभिसर्वतसोरिति । अभि सर्वशब्दाभ्यां तसौ अभितस्सर्वतसौ इत्यन्ते श्रूयमाणं च प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायात्तसः प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा चिद्योगे द्वितीया कार्या । उपर्युपरि अधि अधः एते यस्तेषु आम्रेडित द्विरुक्तमिति त्रिकाण्डीस्मरणाद्द्विरुक्तानि मन्ते येषु तेषु योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । ततोऽन्यत्रापि । अभितः परितः समया निकषा हा इत्ये प्रयोगस्यादिष्वयोगेष्वपि क्रमेणोदाहरति । अभितो ग्राममित्यादि । धिगादयमेत्या दौ आद्यन्तारीवा सम्बोध्यत्वेन विवक्षणात्तु प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया प्रथमायोगाभावात्र द्वितीया । उपर्युपर्यादौ उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति द्विर्वचनम् । समयानिकषाशब्दौ सामीप्यस्य सम्बन्धद्योतकौ । अत्र यद्यपि सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वादुभयत्रापि योगस्तथाप्येतद्वचनस्य षष्ठ्यपवादत्वादपवादो हुत्सर्गं निबाधत इति न्यायादत्रैव षष्ठी प्राप्ता तत्रैव द्वितीया । स म्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽप्यप्रधानादेव षष्ठीति वक्ष्यमाणत्वात् । अपिशब्दस्य विकल्पार्थत्वेन हा राम हा ईश्वर तात मातरित्यादौ न । क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वम् । स्तोकमोदनं पचति । क्रियाविशेषणानामपि कारकत्वादीनां करणत्वम् । कात्स्न्येन करोति । प्रत्यक्षेण पश्यति । सुखादीनां च वा । सुखं सुखेन वा करोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणान्यत्रापीत्यूहो ऽवसेयम् ॥

कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये ॥ कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे वाच्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति(क) ॥ मासमधीते देवदत्तः ॥ क्रोशं पर्वतः ॥५॥

(च०) कालाध्वनोरितीयं कारिका । अन्तरेण रहितं निरन्तरं तस्य भावो नैरन्तर्यं तस्मिन्नैरन्तर्ये वाच्यमाने । तथा कालो दिनमासादिः अध्वा मार्गः क्रोशयोजनादिस्तत एतयोर्द्वयोर्विषये द्वितीया कार्या । नैरन्तर्ये कालवाचकशब्दात् अध्वशब्दाच्च द्वितीया भव तीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम्—काले—मासमधीते मासपर्यन्तं निरन्तरमधीते । पठति । अत्र नैरन्तर्ये द्वितीया । अन्यथा मासस्य द्वित्रावे मासे वा एक दिवसाध्ययने इति भवति । एवं मार्गे क्रोशं पर्वतः क्रोशं व्याप्य निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशप्रमाणखण्ड इत्यर्थः । अन्यथा क्रोशस्यैकभागे पर्वत इत्यर्थः । अन्यत्रापि महतः शान्तयोमग्न ग्राममिच्छतः सम्प्रा इवाः ॥ इति ॥ ५ ॥

(प्र०) कालाध्वनोरिति । कालाध्वार्थनैरन्तर्ये अत्यन्तसंयोगेऽर्थे द्वितीयेत्यर्थः । नैरन्तर्ये किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ ५ ॥

कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च ॥ प्रधाने कर्तरि, (कि

(क) अत्र चात्यन्तसंयोगे नैरन्तर्ये । नैरन्तर्ये किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । इति विवेकः ॥

श्रये) क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति(क) ॥६॥

भिन्न शरेण रामेण रावणो लोकरावण ।

करामेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुन (ख) ॥ १ ॥

(च०) अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यासुराह—'कर्तरि०' कर्तरि कर्तृविषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कथम्भूते कर्तरि ? प्रधाने मुख्ये क्रियाया आश्रये मुख्यत्वेन कार्यस्य कारके इत्यादिके ईदृशे कर्तरि तृतीया भवति ॥ च पुनः साधनेऽपि तृतीया भवति कथम्भूते साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रिया या आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तदर्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेः उपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्ता । स क उच्यते ? इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । यदोक्तौ तुरीयेमान्विदित्याह—प्रधान इति । सकलकारकप्रयोक्तृत्वे सति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वम् । तस्मिन् । किंविशिष्टे साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियायाः सिद्धिमुपकरोतीति क्रियासिद्ध्युपकारकं क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकं । तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने ? करणे । 'साधकतमं करणं' क्रियासिद्धेः प्रकृष्टं कारणं यत् करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भवति ॥ उदाहरणम्—भिन्नः शरेणेत्यादिश्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन ? शरेण । रामेण इति कर्तरि तृतीया । शरेणेति साधने तृतीया कथम्भूतो रावणः ? लोकरावणः । लोकान् रावयति क्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो वानरैः करामेण नखेन विदीर्णोऽपि विदारितोऽपि पुनः पुनरपि युध्यते । अत्र वानरैरिति कर्तृपदम् । करामेणेति साधनपदम् । अत्र यत्रापि तृतीया । करामेणेत्यत्र आतानेकवचनम् । पुनस्तृतीयार्थं 'विना सह'इत्यादिना अग्रे वक्ष्यति । इति तृतीयार्थः ॥ ६ ॥

(प्र०) "कर्तृसाधनयोः" इति पदं व्याचष्टे । कर्तरीत्यादि । तत्र तावत्कर्ता द्विविधः । स्वतन्त्रः प्रयोजकश्च । स्वतन्त्रोऽभिहितानभिहितभेदेन द्विविधः । प्रयोजकोऽपि प्रैषकोऽध्येषक आनुकूल्यभागी चेति त्रिविधः । तत्र प्रभुत्वेन प्रयोजकः प्रैषकः । यथा । शिष्येण कारयति । हीनः प्रयोजकोऽध्येषकः । यथा गुरुं भोजयति । यस्तु प्रभुत्वहीनत्वाभावादानुकूल्यमात्रेण कारयति स आनुकूल्यभागी । यथा । आनन्दयति पितरं पुत्रः । एवं पञ्चविधः कर्ता । तत्राभिहिते प्रथमाऽनभिहितेऽनभिहिते कर्तरि तृतीया । तत्र कर्तृलक्षणमाह । प्रधाने क्रियाश्रये इति क्रियाश्रयः कर्तृत्वेन कर्मादीनामपि तत्रातिव्याप्तिः स्यादत उक्तं प्रधाने इति । प्रधानत्वं च इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारक

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

स्वकर्तृकोपन्यासः । यथा देवदत्त काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति । इत्यत्र देवदत्त आस्ते येन इत्यादौ तण्डुलोऽन्यत्र कर्मत्वं स्वीयमादाय आसादितिति धातुकक्रियात्वं प्रधानक्रमतने मम । यदीयो व्यापारो धात्वर्थोपयोगे स कर्तेत्यर्थः । तथा चोक्तम् । "धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।" इति । करणमपि बाह्याभ्यन्तरभेदात् द्विविधम् । बाह्यं यष्ट्यादि आभ्यन्तरं चित्त दि । तल्लक्षणम् । क्रियासिद्धेत्युपकारक इति । क्रियायाः सिद्धिं करोति उपस्थितिमन्तरेण करोतीति तथा बहूनामाभ्यन्तरमविकल्पेन क्रियोत्पत्तिरित्यर्थः । तथा चाक भर्तृहरिणा । "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥" इत्याहरति । मित्र इति कर्मेण कर्मोक्तमिति तद्वचनात्कर्मणि प्रथमा वा भीः कर्तृभिः करणेन मधौः विरोधोऽपि है. रामेण वा सह पुत्रादि युज्यते । करणेनेति आधारेकस्वक्षम् ॥ ६ ॥

दानपात्रे सम्प्रदानकारके चतुर्थी ॥ सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानकारकम् ॥ वेदविदे गां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति(क) ॥ ७ ॥

(च०) अथ चतुर्थीमाह—दानपात्रे सम्प्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानस्य पात्रं दानपात्रम् । दानस्यानुगः स्वामी भवतीति भावः । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे दानपात्रे ? सम्प्रदाने नाम कारके । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या यस्मै प्रदीयते तत्सम्प्रदानम् । यस्मै दत्तं आमुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्सम्प्रदानमुच्यते । सम्प्रदानं च तत्कारकं च सम्प्रदानकारकं तस्मिन् । उक्तञ्च—

> "गच्छति दत्तं पुरतो महोत्सवं यत्र भक्तिम च दानकामना ।
> प्रदीयते दानमथो दयार्थे तत्सम्प्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः ॥"

तस्योदाहरणम्—वेदविदे गां ददाति । वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्मै वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चित्पुरुषो गां ददाति । इत्यत्र वेदवित्त्वे सति दानपात्रत्वं सद्गुणमेव । एवं सामर्थ्ये कर्म प्रतिफलवति ॥ अन्यथा दानपात्राभावे—राज्ञो दण्डं ददाति । अत्र चतुर्थ्यभावः ॥ ७ ॥

(प्र०) दानपात्रे । इत्येतद्व्याख्यां कुरुते सम्प्रदानकारके इति । दानं नाम पुण्यानुपदानमनया स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं तस्य पात्रम् । "न हि दाता वेद कथा तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥" इत्याद्युक्तं त

(क) [illegible] पुरुषो [illegible] दानकल्पना । [illegible] वर्जने [illegible] । [illegible] चतुर्थी— [illegible] वेदविदे [illegible] । [illegible] दत्त्वा [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति विद्वत् ।

स्सम्प्रदानकारकमित्यर्थः । तथा चोक्तम् । "अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥" इति । तच्च त्रिविधम् । अनिराकर्तृ, प्रेरकम् । अनुमन्तृ चेति । तत्रानिराकर्तृ यथा । आदित्यायार्घं ददाति । प्रेरकम् । विप्राय गां ददाति । मह्यं गां देहीति प्रेरितो ददातीत्यर्थः । अनुमन्तृ । गुरवे गां ददाति । ददतं न वारयति दीयमानं च सादरं गृह्णाति यत्र कुर्यादिति । अनुक्तं सर्वं इति । "अत्रानिराकरणात्कर्तुः सर्वं सम्प्रदानमिष्यते । प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् ॥" इति । ब्राह्मणाय गां ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ सम्प्रदानत्वाभावः ॥ ७ ॥

विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिः स च चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी(क) ॥ धावतोऽश्वात्पतत् ॥ भूभृतोऽवतरति गङ्गा ॥ ८ ॥

(च०) अथ पञ्चम्याः प्राप्तिविषयावधिविश्लेषात्मकत्वमिति यद् व्याकरोति—विश्लेष इत्यादि । विश्लेष इति कार्यः । विश्लेषो विभागो वियोगः पृथग्भावः इत्यर्थः स्वरूपतः वा पृथक्भावपूर्वकं भवनमित्यर्थः । तत्र विश्लेषे योऽवधिरावधौ यस्माद्विभागो जायते स चलतया अश्वादिगत्यादिमत्त्वेन अचलतया पर्वतादिस्थिरादिभावेन विवक्षितो वक्तुमिष्टः स्थितः । तत्र विश्लेषावधौ अपादाननामकारके अपायः । ध्रुवमपाये अपादानम् । अपादाने च तत्कारके च । तस्मिन् पञ्चमी विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—धावतोऽश्वात् पतितमत्र अपतदिति विशेषः अश्वादि तस्मादवधिः आश्रय । धावत इत्यनेन चलति धावतीत्यावचलतया विवक्षितावधित्वम् । एवं भूभृतः पर्वतात् गङ्गा अवतरतीत्यत्र अत्र तस्मादचला विश्लेष । भूभृत इति स्थिरावधिः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्या ॥ ८ ॥

(प्र०) विश्लेषावधावित्येतद्व्याचष्टे । विश्लेषो विभाग इति । अपादानं च द्विविधम् । 'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥' इति । तच्च त्रिविधाख्यम् । 'निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियार्थं च त्रिधाऽपादानमुच्यते ॥' इति । यत्र साक्षाद्धात्वर्थभूतक्रिया निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । यथा । ग्रामादायातीत्यादि । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह तदुपात्तविषयम् । यथा । बलाहकात् विद्योतते विद्युत् । बलाहकात् निःसृत्य विद्योतते इत्यर्थः । 'प्रमाणान्तरप्रतीतक्रियाकं तृतीयम् । यथा गच्छन्तं पृच्छति कस्मात्त्वमिति परस्परस्मान्मेषादपसरतः इत्यत्रान्योऽन्यमवधित्वमुक्तम् । मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षकर्तृत्वं च पृथगिति ॥ ८ ॥

सम्बन्धे षष्ठी ॥

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेय पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ।

(क) विश्लेषो नाम संयोगपूर्वको विभाग ॥ आधारभेदयोर्मध्ये आधारत्वेन यो ज्ञायमान योऽवधिः ॥ आधीयतेऽस्मिन्नाधौ आधार ॥ आधारं येन्य आधेयः ॥

गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वच (क) ॥ ९ ॥

(च०) अथ षष्ठ्यर्थमाह—सम्बन्ध इति । सम्बन्धस्तु जन्यजनकादिनेकेति सम्बन्धो जन्यजनकादिः स्वस्वामित्वादिः । यथा लिङ्गार्थकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिभिन्नः । स चोभयनिष्ठश्च भवति । तस्मिन्नर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति । यत —

'भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।
द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात्' ॥

उदाहरणं श्लोकेनाह—राज्ञ इति । स पुरुषः पुमान् राज्ञः राजसम्बन्धी ज्ञेयः । इत्ययं स्वस्वामिसेवकसम्बन्धः । पुत्रसमीपवर्ति पुत्रस्य पुत्रगोपकरणम् । पितराविति माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः पितृमातृसम्बन्धि गुरूणां गुरुसम्बन्धि वचनं आज्ञारूपं हितमुक्तार्थं पथ्यवत् पथ्यमुक्तम् । कवीनां यथा वचनं रसवदिति रसयुक्तम् । एवमन्येऽप्यूह्याः ॥ ९ ॥

(प्र०) सम्बन्ध इत्येतत्पदमाह । सम्बन्धे षष्ठीति । सम्बन्धश्च स्वस्वामिभाव-जन्यजनकभावावयवावयविभावादिभेदादनन्तः । कारकभिन्नश्च । क्रियासम्बन्धाभावात् । तदुक्तम् । 'सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोऽभिधीयते ॥' इति । तत्र श्रुतायां यथा । मातुः स्मरति । अश्रुतायां यथा । राज्ञः पुरुष इति । तत्र यद्यपि सम्बन्धस्योभयाश्रितत्वादुभयोरप्यविशेषेण षष्ठी प्राप्ता तथा व्यपदेशादेव द्विविधत्वादेव । तदुक्तम् । एतच्च स्वार्थनिवेदनार्थं विशेषणम् । विशेष्यं सम्प्रधार्य व्यावर्त्यार्थस्यैव प्रकाशनात् ॥ भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥' इति । एवमन्यानप्युदाहरति । राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः । अत्र क्रियायोगिनः पुरुषादयः प्रधानभूता राजादिभिस्त्वप्रधानभूतैर्विशिष्यन्त इति राज्ञ इत्यादौ षष्ठी । पुरुषादौ तु लिङ्गार्थे प्रथमैव । यदा पुनः पुरुषो विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेत्येव । यदा चोभयोरप्राधान्येन विवक्षा तदोभयोरपि षष्ठ्येव । यथा राज्ञः पुरुषस्य वस्त्रमित्यादि ॥ ९ ॥

आधारे सप्तमी ॥ आधारो नामाधिकरणम् ॥ तद्द्विविधमधिकरणम् । औपश्लेषिकं सामीप्यकमभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति (ख) ॥ १० ॥

(च०) आधारेऽधेयोरिति पदं व्याचिख्यासुः प्रथमसप्तम्यर्थं सूत्रमाह—आधारे सप्तमीति ॥ सूत्रार्थः । आध्रियते स्थाप्यते कर्तृकर्मद्वारा क्रिया अस्मिन्निति आधारः क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा । क्रियाया आधारस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणे एकार्थौ ।

(क) भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ अथ [illegible] ॥

(ख) औपश्लेषिकं [illegible] ॥

आधारस्तदेवाधिकरणमेवोच्यते अतोऽधिकरणस्याधारस्य भेदानाह—चतुर्विधमिति। अधिक्रियते आधारतया तदधिकरणम्। गुणानां गुणित्वम्। तच्चतुर्विधमिति। चत्वारश्चाकारविधाः प्रकारा यस्य तच्चतुर्विधम्। चोदेऽस्यार्थः। तानेव चतुर्भेदानाह—औपश्लेषिकमित्यादि। तत्र सामीप्येन श्लेषणं ईषत्संबन्धः एकदेशमात्रसंयोगे वा सम्बन्धः। यथा कटे शेते कटस्यैकदेशे इत्यर्थस्तेन नि 'समीपस्थेऽपि'कम्। सामीपिकं समीपेन निर्वृत्तं सामीपिकम्। यत्राधेयसमीपमात्रेण क्रियाहेतुः। यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते। गङ्गायां घोषः गङ्गासमीपे इति। अभि समन्ताद्व्याप्नोतीत्यभिव्यापकम् आधेयेन समन्तात्सर्वसंयोगोऽभिव्यापकः। यद्वा अपृथग्भूतयोराधाराधेययोर्यः सकलावयवसंबन्धः सोऽभिव्यापकः। यथा तिलेषु तैलम्॥ विषये भवं वैषयिकम्। अनन्यत्र भवो विषयिकः। यथा नभसि तारकाः। आकाशे वायुः। हृदि ब्रह्मेत्यादि। हृदि विषये ब्रह्मैव परं ब्रह्मप्रमाणमस्ति॥ निमित्तेन भवं नैमित्तिकं यथा युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि॥ अविद्यमानस्याप्यारोपः कल्पनया तत्समीपत्वादिकम्। एवं चतुर्विधेऽप्यधिकरणे सप्तमी विभक्तिर्भवतीति भावः॥१०॥

(प्र०) आधाराधेययोर्विश्लेषयैकदेशमाह। आधारे सप्तमीति। अधिक्रियते। च किमधिकरणमाधारः। स च क्रियाश्रयकर्तृकर्मणोरेव। तदुक्तं भर्तृहरिणा। "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥" इति आधारस्यैवाधिकरणत्वात्स्वमभिप्रेत्याधिकरणभेदानाह। चतुर्विधमित्यादि। तत्रान्यत्र श्लिष्टयोराधाराधेययोः प्रायेणिकः सम्बन्धः संश्लेषः। सामीप्यं सान्निध्यम्। तत्र भवं सामीपं सामीपिकमिति वा। अपृथग्भूतयोराधाराधेययोः सकलावयवसम्बन्धेन व्यापकमभिव्यापकम्। विषयोऽनन्यत्र भावस्तत्र भवं वैषयिकम्। निमित्तं कारणम्। अन्यानि उदाहरणानि स्पष्टम्॥१०॥

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते।
तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम्॥
युद्धे सन्नह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम्।

भावे सप्तमी॥ क्रियाकृतेन भावलक्षणापि सप्तमी॥ यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते तत्र भावे॥ देवे वर्षति धीर आयात॥ गन्तव्युद्धे ऊर्वे वाम्भोऽपति. । काके शादि पुष्पन्ति साधवः॥११॥

(प्र०) अथ साधकतमकारकत्वाधारे सप्तम्यन्ताह—कटे शेते इत्यादि। असौ कुमारः कटे [illegible] शेते। [illegible] ॥१॥ [illegible] वटे गावः [illegible] ॥२॥ [illegible] तिलेषु विद्यते तैलं [illegible] ॥३॥ [illegible] ॥४॥ युद्धे [illegible]

तन्नोदाहरणेन द्वितीयां व्यञ्जयति—विना पापमिति । पापं विना पापाभावेन सत्त्वमपि धर्मं इत्यादि फलति फलमावहति । एवमत्र विनार्थे वाच्यमाने विनाशब्दयोगे द्वितीया । च-कारात् पापेन विना पापाद्विनेति तृतीयापञ्चम्यावपि । 'त्वदन्यं ज्ञाता विना' ॥ अक्षिणी इति । नन्वे अन्तरेण विना जीवितेन किं । जीवनेन न किमपीति भावः । अक्षिणी इत्यत्र द्वितीयाद्विवचनं नपुंसकान्तम् ॥ अन्तरेत्यादि । त्वां मामन्तरा मध्ये विवादं मनु क्षौद्रं मधु वा वर्तते । त्वां मामिति युष्मदस्मदोर्द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । आभ्यिन्द्वादन्तरेण अन्तरा इत्यत्र द्वयोऽपि द्वितीयाविभक्तिर्भवति । एतदेवाह—इत्यादिशब्दाद्ग्राह्यमिति । इत्यु दाहरणद्वयम् आभ्यिन्द्वाद् विनादियोगे द्वितीया इत्यादिग्रन्थादुपलक्षम् अवसेयमिति भावः ॥ इति द्वितीयाया ॥ १२ ॥

(प्र०) एव कारकविभक्ती प्रसङ्गोपपदविभक्तीर्दर्शयितुमाह । विना सहेति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायाद्विनादिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा च विनादिभिर्योगे द्वितीया । सहादियोगे तृतीया । नमआदिभिर्योगे चतुर्थी । ऋते आदिभिर्योगे पञ्चमी । निर्द्धारणादयर्थेस्वामिनिर्द्धारणार्थयोगे षष्ठी । स्वाम्यादिभिः सप्तमीति । चकारात्पापेन विना पापाद्विनेत्याद्यपि । अन्तरेणरवनत्वयोगे अक्षिणी इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् अन्तरा मध्ये इत्यर्थः । इत्याद्यपदाद् ग्राह्यमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यादिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्प्रयोगानुसारेण तृतीयाषष्ठीनामर्थानुयोगे अपाम न्वयसिता सेना । तथा सह सम्बद्धेत्यर्थः । अनुहरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः । तथा हीनार्थोपयोगेऽपि उपहरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । तथा लक्षणेत्थंभूताख्यानभाग वीप्सास्वर्थे प्रतिपर्यनुभिर्योगेऽपि । तत्र लक्षणे हरिं प्रति-परि-अनु वा प्रकाशते भक्तिः । इत्थम्भूताख्याने भक्तो विष्णुं प्रति-परि-अनु वा । विष्णोः भक्त इति तात्पर्यार्थः । भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रति-परि-अनु वा । हरेर्भागा लक्ष्मीरित्यर्थः । वीप्सायां भूते भूतं प्रति-परि-अनु वा प्रभु । एकैकं भूतं प्रभुरस्तीत्यर्थः । तथा भागवर्जितलक्षणाद्यर्थेऽभि योगेऽपि । हरिमभिवर्तते भक्तो हरिमभि । देवं देवमभिसिञ्चति । तथातिक्रमपूजार्थे तियोगेऽपि । अति देवान् कृष्णः । इत्यादयो यथायथमूह्याः ॥ १३ ॥

सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने (क) ॥ सह शिष्येणागतो गुरुः ॥ सहचैत्रो मैत्रेण ॥ साकं नयनाभ्यां लक्ष्मणा दृष्टा ॥ सार्धं धनिना भुङ्क्ते साधु (ख) ॥ १२ ॥

(प्र०) अथ तृतीया । सहादियोगे तृतीया । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिस्तुल्ययोरर्थार्थ

(क) सह इत्यर्थे च सर्वं समाने अहन्य ॥

(ख) अयं शिष्यप्रधानीते ॥ सह शिष्येण गुरुणा भुज्यते ॥ आगच्छतस्तदे तावस्य प्रधाने चतु-र्थर्थे तृतीया ॥ इत्यादि देवदत्ते कारक । अर्थे तु मार्गेणे धैर्यवति ॥ स्वप्रधाने तृतीया ॥ अत वि-वरेण वा ... । ... वर्ते करणे वा ... पदे च । ... ... ॥ ... । ... । यथा ... यथा । ... ... यथा । इति विग्रहः ॥

विद्यमानत्वं सहार्थे तृतीयाविभक्तिर्भवतीति सूत्रार्थः। सह शिष्येणेति। गुरुः शिष्येण सह आगतः। अत्रागमनक्रियया शिष्यस्यापि गुरुणा तुल्ययोगत्वात् शिष्ये तृतीया सिद्धम्। सह पुत्रेण पिता धनी इत्यत्र धनवत्त्वेन तुल्ययोगत्वे पुत्रस्य तृतीयास्त्वम्। अन्यत्रैवं ज्ञेयम्। चौडकर्मा कश्चित्पुरुषः मैत्रेण मैत्रकान्ता पुरुषेण सह समस्तुल्यः। सार्द्धं सहार्थमिति। सहार्थकाः साकं सार्द्धं इत्याद्याः सहोक्ताः। अत्र गुणेन तुल्ये तृतीया। एवमादिभिरप्यात्मानः पुरुषः वनितिभिर्वेदद्भिः पुरुषैः सार्द्धं गतो युनीनः वर इत्यर्थः। सहार्थेऽयोगे तृतीया समर्थार्थसंयोगे चतुर्थीत्यर्थः। एतावता अत्र विचारे च। अर्थेन अर्थः। गुरुः मित्रः। धान्येन कलहः। कर्मणा विना। पुत्रेण हीन इत्यादयोऽपि प्रयोगा अवसेयाः। इत्थंभावे तु तुल्यार्थे तृतीयापवादौ स्तः। कृष्णेन तुल्यः स्त्र वा पुत्रः। चतुर्थं रघुकाव्ये—"एतेन धीरः सदृशोऽस्त्येव सः॥ इति तृतीया॥१३॥

(प्र०) सहादियोगे तृतीयां दर्शयति। सहसार्द्धेत्यादि। समं सिनेत्यादि [illegible] विनापि तदर्थविवक्षायां तृतीया। यद्यपि योगस्य सम्बन्धस्य तुल्यसम्बन्धाभिधानात् [illegible] प्रसिद्धत्वादि [illegible] आदिशब्दात्र कृत्वान्विताऽपि। प्रकृत्या चारुः। प्रायशोऽलम्। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति। विषमेणेति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। दण्डेन दुःखेन वा याती इत्यादि। तथा कलापातौ सहसमासार्थ्यां [illegible]ऽपि। सदा [illegible]ऽधीत। अन्यत्र तु मासमधीतो यातातः। तथा संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि षष्ठ्यादयः। पित्रा पितरं वा संजानीते। तथा [illegible] कर्मणि वा। शतं शतं वत्सान् पाययति पयः। [illegible] दानेन वा। तथा [illegible]ऽपि। कृतमेतावता। धर्मेणार्थो विसृष्टिसाध्। गुरु मित्रः। धान्येन कलहः। पुत्रेण हीनः। मासधावा। मासेन पूर्वः। तथा [illegible] सर्वदेऽपि। दात्या [illegible] कामुक इत्यादि प्रधानतो ज्ञेयम्॥१३॥

नमआदियोगे चतुर्थी॥ नमो नारायणाय। स्वस्ति राज्ञे। सोमाय स्वाहा। पितृभ्य स्वधा। अलं मल्लो मल्लाय। वषट् इन्द्राय (क)॥ १४॥

(च०) अथ चतुर्थीं व्याचष्टे—नमआदियोगे चतुर्थी॥ नम स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट् एतेषामव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या। उपमम्। तत्र नम इति नमस्कारार्थः। स्वस्ति इति कल्याणाद्याशंसनम्। स्वाहा इति होमाद्यर्थे मन्त्रावसानेऽप्युच्चार्यम्, इत्यवधारणम्॥ स्वधेति पित्र्यकर्म्म वस्तु। अलमिति सामर्थ्यार्थः। वषट् हो तव्यं वस्तु॥ नमो नारायणायेति। नमो नमस्कारार्थे। स्वस्ति राज्ञे। राज्ञे नृपाय कल्याणं भवतु। अत्र स्वस्ति कल्याणार्थे। सोमाय स्वाहा। सोमाय चन्द्राय स्वाहा हव्यवस्तु॥ पितृभ्यः स्वधा संतानकल्पितं वस्तु॥ अलमिति। मल्लो मल्लाय अ॰ सम

(क) [illegible]

र्थः । इन्द्राय वषट् । होतव्य मस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी ॥ १४ ॥

(प्र०) नमआद्यन्योगे चतुर्थी दर्शयन्नाह । नम इत्यन्तीत्यादि । अलं मल्लो मल्लायेत्यत्रालंशब्दः पर्याप्त्यर्थः शक्त इत्यर्थः । वारणार्थस्य तु योगे तृतीयैव । आदिनो क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि । पत्ये शेते । एव रुच्यर्थधातुप्रयोगे प्रीयमाणोऽपि । हरये रोचते भक्तिः । तथा श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानोऽपि । कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा गोपी स्मरात् । तथा धारेरुत्तमर्णोऽपि । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । तथा स्पृहेरीप्सितादपि । हरये स्पृहयति । तथा राध्यीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नस्तत्र कर्मणि चतुर्थी । कृष्णाय राध्यति ईक्षते च । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । तथा प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्तरि । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति प्रतिजानीत । तथा अनुप्रतिपूर्वस्य गृणातेः पूर्वप्रवर्तनक्रियाकर्तुः । होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । तथा नियतकालं वेतनेन स्वीकरणे परिक्रयणे संप्रदानं वा । शताय शतेन वा परिक्रीतः । तथा क्लृप्यर्थयोगे सम्पद्यमाने । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि । तथोत्पातज्ञापितादपि । वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च । ब्राह्मणाय हितम् । तथा तुमर्थक्रियायामे तुमुनोऽप्रयोगे कर्मणि । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । तथा तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् । पाकाय याति । पक्तुं यातीत्यर्थः । गौकाकाद्य... मन्यते । कर्मणि वाऽनादरे । न त्वा तृणं तृणाय वा मन्ये । अप्राण्ये तु न । त्वां नावं मन्य इत्यादि । चेष्टायां गत्यर्थानां कर्मणि चतुर्थी वा । ग्रामाय ग्रामं वा गच्छति । अध्वनि तु मार्गं याति । असम्प्राप्ते तु भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति । अचेष्टायां तु मनसा वनं याति इत्याद्यप्रयोगतो ज्ञेयाः । अत्र वार्थविषयविधिविकल्पादिकं व्याकरणान्तरे ... ऽवसेयम् ॥ १४ ॥

अन्यआदियोगे पञ्चमी ॥ (क) अन्ये ज्ञानात् मुक्तिः ॥ अन्या गृहाद्विहारः ॥ आराद्वनात् ॥ इतरो ग्रामात् (ख) ॥ १५ ॥

(च०) अथ पञ्चमी—अन्ये इति । ज्ञानादन्ये मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र अन्येशब्दयोगे ज्ञानादिति पञ्चमी । आदिशब्दात् गृहादन्या विहारः विहरणं । विनायुक्तयोगेऽपि । विनाकामात् । पृथग्ग्रामात् । एवं भिन्ना ग्रामादिति । इतरो ग्रामात् । प्राक् ग्रामात् । दक्षिणाहि ग्रामात् । गृहाद्बहिः । आरात् कुमारादित्यादि ॥ १५ ॥

(प्र०) अन आद्यन्योगे पञ्चमीमुदाहरन्नाह । अन्ये ज्ञानादित्यादि । अन्य इति अन्यार्थ... । इतरो भिन्नो वा ग्रामात् । अन्यो देवदत्तात् ... ... पञ्चमी न । आदिशब्दादितरयोगेऽपि ।

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

पूर्वो ग्रामात् । अथ ग्रामात्पूर्वः । दक्षिणेत्याजन्तनिपात । दक्षिणाहीत्याजन्तनिपातः । विप्रयोगेऽपि । दक्षिणा ग्रामात् । दक्षिणाहि ग्रामात् । आरम्भार्थयोगे बहिर्योगे च । प्रभृत्यारभ्य प्रभृतिप्रभृति वा सेव्यो हरिः ग्रामाद्बहिः । ग्रामाद्बहिर्वासयोग । कस्मात् कथा आगत । तथा प्रतियोगे प्रतिनिधिप्रतिदाने पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । कृष्णसदृश इत्यर्थः । प्रतिदाने च । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः । पृथग्विनानानायोगे पञ्चमी तृतीया द्वितीया च । पृथग्विना नाना ग्रामात् ग्रामेण ग्रामं वा । तथा असत्त्ववचनानां स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयानां करणे वा । स्तोकात् स्तोकेन असत्त्वे च कृच्छ्रात्कृच्छ्रेण कतिपयात्कतिपयेन वा मुक्तः । द्रव्यवाचित्वे तु स्तोकेन विषेण हत इत्यादि । दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापञ्चमीतृतीयाः स्युः । ग्रामस्य दूरं ग्रामस्यान्तिकं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकादन्तिकेन वा तथा वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे वारयितुमिष्टात् । यवेभ्यो गां वारयति । यद्भिमित्तमात्मनोऽदर्शनमिच्छति ततोऽपि । मातुर्निलीयते कृष्णः । तथा विद्याख्योकारेऽध्यापकात् । उपाध्यायादधीते । अध्वकालपरिमाणे तत्र पञ्चमी तद्युक्तात्काध्वनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः कालात्सप्तमी । स्वाद्ग्रामो योजने वा । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यादि प्रयोगाद्गम्यतेवम् । विकल्पादिकं च पूर्वप्रकाशात् ॥ १५ ॥

निर्धारणम् ॥ क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यतस्तत्र षष्ठी । क्रियापराणां भगवद्दासाश्रयः श्रेष्ठः । गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरा ॥ एतेषां क्षत्रियः शूरतमः ॥ १६ ॥

(प) अथ षष्ठ्यर्थप्रसङ्गे निर्धारणं व्याचष्टे निर्धारणमिति । निर्धीयते पृथक्क्रियतेऽनेनेति निर्धारणं । काभिः ? क्रियागुणजातिभिः । क्रिया कल्याणादिका गमनस्थानादिका । गुणो रूपादिः । जातिर्ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च गुणश्च जातिश्चेत्यादिना द्वन्द्वः । तत एताभिः कृत्वा यत्समुदायात् बहूनां समुदायात् पृथक्करणमेकस्य तन्निर्धारणमुच्यते । तदर्थे षष्ठीविभक्तिर्भवतीति । तत्रोदाहरणम्—क्रियासु पराः क्रियापरास्तेषां इत्यर्थः । तेषां मध्ये यो भगवद्दासानुरक्तस्य आराधकः स एव श्रेष्ठः प्रथमः । अत्र सामान्यक्रियापरेषु भगवदाराधकत्वरूपक्रियया पृथक्करणे क्रियापरशब्दस्य षष्ठी । गवां धेनूनां मध्ये या कृष्णा गौः सा सम्पन्नक्षीरा बहुदुग्धा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णगुणेन निर्धारणे षष्ठी । एतेषां क्षत्रियः शूरतम इति । एतेषां सर्वजातीयानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोऽतिशयेन शूर इति शूरतम । अत्र जात्या निर्धारणे षष्ठी । व्याकरणान्तरमते तु निर्धारणे सप्तम्यपि भवतः ॥ १६ ॥

(प्र०) निर्धारणादौ षष्ठीं दर्शयितुं निर्धारणं तावद्व्याचष्टे । निर्धारणमित्यादि । क्रियया गुणेन जात्या वा धर्मविशेषेण निर्धार्यमाणस्य समुदायाद्विभजनं निर्धारणमित्यर्थः । तत्र षष्ठी चकारात्सप्तम्यपि । सा चाश्रयभूतात्समुदायादेव न त्वितरस्मात् । ननु निर्धार्यमाणोऽप्यवयवः समुदायान्तर्गत इति यदा आधारत्वेन विवक्ष्यते तदा आधार

त्वेव सूत्रे मार्गेणैवास्पदमो स्यात् । यदा त्वाख्यानस्यैकमात्रं विवक्ष्यते तदा तुरगस्य मार्गेतिवत्सम्बन्धे इत्येव षष्ठी स्यादिति] बोध्यम् । तस्य प्रयत्नार्थत्वात् क्रियोत्पादकतया समासनिवेशार्थत्वाच । क्रियागुणजातिभिरित्यस्य सम्बन्धिकत्वात् कर्माणां छात्राणां देवदत्तः पटुरित्यादौ [illegible] व्यवच्छेदे भवत्येव । क्रमेणोदाहरति क्रियाणामित्यादि । आराधनक्रियया कृष्णगुणेन प्रमिहस्वरात्या च मनस्तापद्यते दत्तो निर्दिश्यते जातिशब्दात्मविवक्षायामिति । अतो [illegible] । तथा भावकर्तृकाणां ज्वरिरोगाणां रुजार्थानां कर्मणि । चौरस्य रुजति रोगः । भावकर्तृकाद्यन्यत्र भयोद्भूते रुजति कर्मविवक्षायां तु चौरं रुजत्येव । तथा नाथतेः कर्मण्याशिषि । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे भूयादिति प्रार्थयते इत्यर्थः । अन्यत्र तु नाथति । याचन इत्यर्थः । तथा जासिः निप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । जासेः निहन्तेः प्रहन्तेः नाटयतेः क्राथयतेः पिनष्टेश्च कर्मणि हिंसायाम् । चौरस्योज्जासयति । निप्रहन्ति । निहन्ति । प्रहन्ति । प्रणिहन्ति । नाटयति । क्राथयति । पिनष्टि वा । हिंसायां किम् । धानाः पिनष्टि । अवहन्तीत्यर्थः । तथा व्यवहृपणोः समर्थयोर्द्यूतार्थयोरेव कर्मणि । शतस्य व्यवहरते पणते वा । अन्यत्र शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणं पणायति स्तौतीत्यर्थः । शतस्य दीव्यति । [illegible] शतस्य वा । शतं शतस्य वा प्रतिदीव्यति । तथा कृत्योऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते । अधिकरणविवक्षायां तु द्विरह्न्यधीते इत्यादि [illegible] ॥ १६ ॥

स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ गोषु स्वामी गवां स्वामी ॥ गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥ १७ ॥

(५०) स्वामित्वे षष्ठीसप्तम्यौ ॥ स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन् षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । स्वरात् षष्ठी भवति । गोषु स्वामी गवां स्वामी । एवं गोष्वधिपतिः गवामधिपतिः इत्यादि बोध्यम् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥ १७ ॥

(५१) [illegible] षष्ठीसप्तम्यौ च इत्यादि । [illegible] ॥ १७ ॥

कर्तृकर्मणोः कृद्योगे कृति षष्ठी ॥ कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्ति-

र्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् (क) ॥ १८ ॥

(च०) पुनः षष्ठ्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—कर्तृकर्मणो० ॥ कर्ता च कार्यं च कर्तृकार्ये तयोः । सप्तम्यद्विवचनान्तम् । क्तादि इत्यत्र 'स्वरहीनं०' इत्यादि । क्त इत्यादि प्रत्ययस्य आदिर्यस्य सः क्तादिः न क्तादिः अक्तादिः तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'कृतौ हिन्' इति लोपः । स्वरहीनं परेण 'नामिनोऽरः' 'स्वरहीन०' ॥ इति सप्तम्येकवचनान्तम् । स्वरहीनं० ॥ अथ षष्ठी । षष्ठी एकपादपूरणी षष्ठी । प्रथमैकवचनान्तम् । हलोप ०' सिद्धम् ॥ कर्त्रोरिति । प्रागुक्तलक्षणे प्रधाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि षष्ठीविभक्तिर्भवति । क सति ? कृदन्ते सति । कृत् तृतीयाकृत्प्रत्ययः प्रत्ययसमूहः अन्तः यस्य स कृदन्तस्तस्मिन् कृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यवधाने सत्यपि भावः ॥ कथंभूते कृदन्ते शब्दे ? क्तादिवर्जित क्तप्रत्ययादिरहिते । क्तादीत्यादिशब्दात् क्तवतु ईयसुन् वसु शतृ शानचौ क्त्वा समासे ल्यप् तुम् इष्णु स्नु कु इत्यादि कृत्प्रत्ययान् विहाय अन्येषु कृत्प्रत्ययान्तेषु परेषु सत्सु इत्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणम्—व्यासस्य कृतिः, व्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र व्यासः कृतेः कर्ता । ततः कृतिरिति कृत्प्रत्ययान्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्येति कर्तरि षष्ठी । एवं भारतस्य श्रवणं भारतं शृणोतीति । श्रवणमिति युडन्ते कृदन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति कर्मणि षष्ठी । क्तोऽभवत्यपि कृदन्तत्वात् षष्ठी ॥ क्तादावित्ति किम् । त्वया कृतम् । ग्रामं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्तरि कर्मणि च तृतीयाद्वितीये क्तप्रत्ययान्तत्वात् । आदिशब्दात् क्तवतुशानच्शतृक्त्वाल्यप्तुमुन्इष्णुकुरन तुम् ल्यप् ... तेष्वपि अन्येषु परेषु षष्ठी न भवति किन्तु द्वितीयैव । ग्रामं गतवान् । ग्रामं पचमानः । ग्रामं पेचिवान् । पुत्रं पश्यन् । हरिं दिदृक्षुः । आत्मानमलङ्करिष्णुः । दैत्यान् घातुकः । दानवान् जिष्णुः । देवं नत्वा । पुरं प्राप्य । ग्रामं गन्तुम् । इष्णुगुन्क इत इत्यादिस्तपुराद्वदन्तान्ययपेक्षया ॥ द्विषः शतुर्वा षष्ठी मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ १८ ॥

(प्र०) कर्तृकार्ययोरिति । क्तादाविति आदिशब्दात् क्तवतु किं वा इष्णु ... तुम् ... कृदन्तेऽपि षष्ठी न भवति । कर्मादिषु ... इत्यादयो गृह्यन्ते । क्रमेण प्रत्युदाहरणम् । त्वया कृतम् । ग्रामं गतः सर्वे । ग्रामं गतवान् विष्णुः । हरिं दिदृक्षुः । अलङ्करिष्णुरिदम् । दैत्यान् घातुकः । ... सुखं वर्द्धनम् । हरिं प्रणम्य । लक्ष्मीमिच्छन् । मांसं विभाजः । ... । ईश्वरः प्रणमी हरिणा । विश्वं कर्त्ता । ... । ... सामान्यतया ... षष्ठी । ... ईश्वरस्येत्यादौ च न । ... इति ... । तथा ... षष्ठी । ... । ... । ... ।

(क) ... इति ... पुस्तके ॥

योगे षष्ठी । सरस्याः कामुकः । तथा द्विष धातुर्वा । चरस्य घरं वा द्विषन् । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा । मया मम वा सेव्यो हरि । उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न । नेतव्या व्रज गावः कृष्णेन । कृत्कर्मणोरुभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् इति तद्योगे कर्मणि षष्ठी । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यादि ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

स्मृतौ च कार्ये ॥ स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति ॥ मातुः स्मरति ॥ १९ ॥

(च०) स्मृतौ च कार्ये' स्मृत्यर्थ'स्मृ स्मरणे' इति धातुयोगे कार्ये कर्मणि विषये षष्ठी विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—मातुः स्मरति मातुः स्मर्तव्ये षष्ठी । चकाराद् द्वितीयापि कर्मणि भवति—मातरं स्मरति ॥ 'तृप्त्यर्थानां करणे वा षष्ठी' फलैः फलानां वा तृप्तः । अद्भिः अपां वा तृप्तः ॥ १९ ॥

(प्र०) स्मृताविति । स्मृतावित्यर्थग्रहणम् । ततश्च स्मरणार्थधातुयोगे कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । चकाराद्दयेशोरपि । सर्पिषो दयते । जगतामीष्टे । कर्मत्वविवक्षायां तु मातरं स्मरति । ननु कर्मत्वविवक्षायां सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसिद्धावानर्थक्यमेतस्येति चेत्सत्यम् । एतदारम्भसामर्थ्यादुपपदविधानषष्ठ्या न समास इति सूचनात् । तत्र मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावः ॥ १९ ॥

हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या ॥ अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात् ॥

(च०) हेतौ साधने तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । इह किल प्रतिज्ञा-हेतु दृष्टान्त उपनय निगमन भेदादनुमानस्य पञ्चावयवाः । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञासाधको हेतुः (क) । यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् । कस्मात् ? धूमवत्त्वात् । अयं पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । सा च धूमवत्त्वेन हेतुना साध्यत इति । तत्र हेताविति द्वितीयानुमानावयवे तृतीया पञ्चमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । कृतकत्वेन कृतकत्वादिति हेतुः । तत्र तृतीया विकल्पेन पञ्चमी । हेतुत्वादिति प्रस्तावाच्छेषा अपि त्रयोऽवयवा व्यज्यन्ते । ते चामी—यो यः कृतकः स सोऽनित्यः यथा घट इति दृष्टान्तः । कृतकोऽयमित्युपनयः । तस्मादनित्यश्चायमिति निगमनम् (ख) ॥

(प्र०) हेताविति साध्यसाधक इत्यर्थः । शब्दे अनित्यत्वं साध्यम् । कृतकत्वं हेतुः । अनित्यस्य इति प्रथमप्रयोज्यश्च साध्यस्यापोतमायेत्यशेष ॥

अपहेतौ पञ्चमी च वक्तव्या ॥ चौराद्बिभेति ॥ व्याघ्राद्बिभेति ॥ विद्युत्पाताच्चकितः ॥ ॥

(क) तदुक्तं न्यायसूत्रम्—"साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" इति "उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः" "तथा वैधर्म्यात्" इति च ।

(ख) "साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्" "तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्" उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः" "हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्"—इति न्यायसूत्राणि ॥

(च०) भयेतौ भयस्य कारणे पञ्चमी । भयस्य हेत्वर्थः पञ्चम्युपचारितमित । कारणत्वात्तस्मिन्नर्थे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । चौराद्बिभेति । व्याघ्रात्त्रस्यति । विषस्यातात्र स्ति । अत्र भयहेतौ अपाये पञ्चमी ॥

(प्र०) भयहेताविति । भयस्य हेतुः कारणं तत्र पञ्चमीत्यर्थः । भयेत्युपलक्षणं जुगुप्साविरामप्रमादार्थानां तत्र । पापाज्जुगुप्सते । पापाद्विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥

षष्ठी च हेतुप्रयोगे ॥ हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ॥ कस्य हेतोरिह वस्ति ॥ २० ॥

(च०) षष्ठी हेतुप्रयोगे च ॥ हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतुशब्दे प्रयुज्यमाने षष्ठी भवति । कस्य हेतोरिदं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सर्वा हेतुप्रयोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । केन हेतुना । कस्य हेतोः । निमित्तकारणहेत्वर्थप्रयोगे सर्वाः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । को हेतुः । कं हेतुं वसति । केन हेतुना । कस्मै हेतवे । कस्माद्धेतोः । कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ इत्यादि ॥ २० ॥

(प्र) षष्ठी च हेतुप्रयोगे इति । प्रयोगस्य सम्बन्धमत्वार्थे हेतुशब्द एव गृह्यते न हेत्वर्थः । चकारात्सर्वादियोगे तृतीयापि । कस्य हेतोः केन हेतुनेत्यादि । सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे द्वितीयाव्यतिरिक्ता सर्वा विभक्तयो निमित्तकारणहेत्वर्थे भवन्तीति भाष्य व्याख्यानम् । को हेतुः । केन निमित्तेन । कस्मै कारणायेत्यादि । सर्वासामप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रात्तृतीयाद्य इति केचित् । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ॥ २० ॥

इत्थम्भावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति ॥ ससारमसारेण पश्यति ॥ २१ ॥

(च०) 'इत्थम्भावे तृतीया' इति । प्रकारमनेनेति इत्थंभावस्तस्मिन्नर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रसदृशं पश्यति । पुत्रमिवेति भावः । अत्र अयं प्रकारः इत्थम् तस्य भावः इत्थंभावः । सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकारः किञ्चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यत्वसामान्यभेदको विशेष शिष्यत्वं, तस्मिन् पुत्र इति न भवति किन्तु तद्वत्स्नेहः प्रकारेणोच्यते इति । आचार्यः शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं ससारमसारेणापि ज्ञेयम् । साधुः संसारमसारमिव पश्यति असारतया पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

(प्र०) इत्थम् अनेन प्रकारेण भवनम् इत्थंभाव तस्मिन्नर्थे तृतीया भवतीत्यर्थः । शिष्यं पुत्रत्वेन ससारमसारत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

येनाङ्गविकारः ॥ येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अक्ष्णा काणः ॥ पादेन खञ्जः । शिरसा खल्वाटः ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्—'येनाङ्गविकारः' येनेति पञ्चम्यन्तस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘स्वराम्भे०' ‘स्व अ इ ए'। अङ्गविकारः अङ्गं विक्रियतेऽनेनेत्यङ्गविकारः । प्रथमैकवचनान्तम् ।

'घोति०' 'तस्ये०' सिद्ध सूत्रम् । येन विकृतेनाङ्गेन अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते स अङ्गविकारः यतोऽङ्गविकृतिर्लक्ष्यते तस्मात् तस्मादङ्गवाचकात् तृतीया विभक्तिर्भवति । अत्र विकृताङ्ग द्विविधं स्वरूपेण भावितेन चेति । स्वरूपं यथाक्षि । अक्ष्णा नेत्रेण काणः । पादेन खञ्जः । शिरसा मस्तकेन खल्वाटः खल्वाटितः । कर्णे कुणिः । स्वरूपविकृताङ्गादित्युदाहरणद्वयम् । एवं पृष्ठेन त्रिभङ्गः । बाहुना कुब्जः । इत्येवमुदाहरणद्वयमाश्रित्य विकृताङ्गम् ॥ २२ ॥

(प्र०) येनेति । अङ्गानि सन्त्यस्येत्यङ्गी शरीरं येनाङ्गेन तन्माध्यम इत्यनेन निर्दिश्यते स च त्रिकृत एव विकाराद्युदितः येन विकृतेनाङ्गेन विकारः लक्ष्यते तस्मात्तृतीयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति ॥ तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति (क) ॥२३॥

(च०) अथ पञ्चम्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—'जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥' जनिकर्तुः जने उत्पत्तेः कर्ता जनयिता: क्रियायाः कर्ता उत्पद्यमानं वस्तु जनिकर्ता तस्य जायमानस्य कार्यस्य । 'कर्ता च वाः' अस्य कः क्रियाविशिष्टः । स्वाहोऽ०' 'ष्यादि०' । प्रकृतिः इत्येकवचनान्तम् । 'ध्यादि०' ॥ सिद्धं सूत्रम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानम्' इत्येव वा सूत्रम् अथ वृत्ति —जनिकर्तुरिति । कोऽर्थः ? जायमानस्य जायमानमुत्पद्यमानं यत्कार्यं तस्य प्रकृतिरुपादाने मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति । तत्र अपादाने पञ्चमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । यदुत्पत्त्यर्थे कर्ता स जायमानः सन् कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं पञ्चमी । उदाहरणम्—'यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ।' प्रजायन्ते इति जनि धातुपदं प्रजा इति जनिकर्तृपदम् जायमाने कार्यत्वात्, तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म । ततो यस्मादिति मूलकारणत्वात् प्रकृतिपदस्य पञ्चमी ॥ २३ ॥

(प्र०) जनिकर्तुरिति । जननं जनि जन्यर्थस्य कर्ता जनिकर्ता स च जायमान एवेत्यभिप्रेत्याह । जायमानस्य कार्यस्येत्यादि । अपादानमत्र करणमात्रं सूत्रेण न सम वायिकारणम् । पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादौ तदभावादप्रसङ्गात् । अपादानम् अपादाने पञ्चमीति सूत्रद्वयानुसारेणोक्तम् । अपादानश्च स्यात्तत्रापादाने पञ्चमीति ॥ २३ ॥

आङादियोगे च ॥ आङादियोगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति ॥ आपा टलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥ २४ ॥

(च०) 'आङादियोगे च' ॥ आङुपसर्गादियोगे पञ्चमी । आदिशब्दात् आङ् अप परियोगे । आङ उपसर्गो मर्यादायाम् अभिविधौ च वर्तते । तत्र तेन विनेति मर्यादा । तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणम्—आपाटलिपुत्रादिति आपाटलिपुत्रं नगरं मर्यादीकृत्य तस्मादर्वागित्यर्थः, अभिव्याप्य वा देवो मेघो वृष्ट इत्यर्थः ॥ पर्यपायोर्वर्जने पञ्चमी ।

(क) 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्रापि उपादानस्यापादानत्वेन पञ्चमी । तच्च उपादानं च स्यापादानत्वेन बोध्यम्, स्वप्रधानतया निमित्तत्वात् । यथा मृदा स घटः कार्यं मते स्वप्रधानतया निमित्तमपि स्वप्रतियोगि वस्तूपादानं च भवति ॥—इति श्रीमद्वेदान्तसिद्धान्त ॥

पर्दयो वर्जनार्थे । परि त्रिगर्तेभ्यो देवो वृष्टः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तदेशान् वर्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः । 'आङि मर्यादायां' इत्यनेनार्थः ॥ विभाषयोर्कार्थे मात्रयानुः पञ्चमी स्यात् । कथाख्यायाद्योत ॥ २४ ॥

(प्र०) आङादियोगे चेति । मर्यादाभिविध्यर्थकाङ्योगे पञ्चमी । आदिना वर्जनार्थकापपर्योर्योगेऽपि । अप हरेः परि हरेः संसारः । हरिं वर्जयित्वा संसार इत्यर्थः । तथा भूषणैः प्रभवादिरिति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । तथा पततेः प्रयोगेऽप्यपादानत्वं विवक्षायां [illegible] इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या(क) ॥

> संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
> धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥

(च०) अथ पुनश्चतुर्थीमाह— तादर्थ्ये इति ॥ सोऽर्थो यस्य तस्य तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा स एवार्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यद्वा तस्मै कार्याय इदं कार्यं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिंस्तादर्थ्ये अर्थे वाच्यमाने चतुर्थी विभक्तिर्भवति । तस्योदाहरणं श्लोकेन—संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं धत्ते । कस्मै ? । संयमाय संयमार्थमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्थं संयमं धत्ते । मेधावी बुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मं धत्ते । धनं दानाय तथा भुक्तये भोगाय धत्ते । अत्र संयमादीनां तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

(प्र०) तादर्थ्ये इति । तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते । तस्मा इदं तदर्थं तदर्थस्य भावः कारणस्य कार्यसम्बन्धः । तत्र चतुर्थी वक्तव्या ॥

क्रुध्यादियोगे च ॥ कृष्णाय क्रुध्यति ॥ विप्राय द्रुह्यति । पुत्राय कुप्यति । गुणवते असूयति ॥

(च०) क्रुध्यादिधातुयोगेऽपि चतुर्थी । क्रुधिद्रुहीर्ष्यासूयार्थानाम् [illegible] क्रुध्यादयः । कृष्णाय क्रुध्यति कं प्रति कोपं करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्रुध्यादियोगे कर्मणि चतुर्थी । आदिशब्दात् विप्राय द्रुह्यति । गुणवते पुत्राय असूयतीत्यादि । दानवाय [illegible] चतुर्थी । पुत्राय कुप्यति । क्रुधादेरन्येऽप्याहुः । [illegible] । इति भेदः । 'सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोर्योगे चतुर्थीप्रतिषेधो वक्तव्यः' । कृष्णमभिक्रुध्यति । विप्रमभिद्रुह्यति । [illegible] चतुर्थीति सूचितम् । [illegible] । [illegible] । मित्राय तिष्ठति । [illegible] भूषयति इति । [illegible] । [illegible] इत्यादि ज्ञेयम् ॥

कोपादयो [illegible] चतुर्थी । [illegible] विदुर, [illegible]इत्यर्थः ॥

(क) [illegible]

(प्र०) क्रुधादियोगे चेति । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां क्रुधादयस्तद्योगे च प्रति कोपस्तत्रचतुर्थी वाच्येत्यर्थः । ततश्च भार्यामीर्ष्यतीत्यादौ तां प्रति कोपाभावाच्चतुर्थ्यभावः । सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोर्द्वितीयैव । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति । एवमायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितयोगेऽप्याशिषि चतुर्थी षष्ठी च । कृष्णाय कृष्णस्य वा हितं जीवितं भूयादित्यादि ॥

तुमन्तलोपे चतुर्थी । फलेभ्यो याति, फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥

(च०) तुमर्थाच्च भाववचनात् । यागाय याति । य॒ष्टुं यातीत्यर्थः ॥ मन्यतेः कर्मण्यनादरे वा चतुर्थी । न त्वां तृणाय मन्ये इत्यर्थः ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ॥

क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या ॥ हर्म्यात् प्रेक्षते । हर्म्यमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ [आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः] ॥

(च०) 'क्यब्लोप इति' ॥ क्यबर्थो वाच्यमानः क्यबन्ताप्रयोगः क्यब्लोपस्तस्मिन्सति पञ्चमी वक्तव्या । यत —'क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबन्तं न प्रयुज्यते । स एव क्यब्लोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः ।' क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्या । उदाहरणम्—हर्म्यात्प्रेक्षत इति ॥ कोऽर्थः ? । हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्यतीत्यर्थः । एवमासनात्प्रेक्षते आसने उपविश्य पश्यतीत्यर्थः ॥

(प्र०) क्यब्लोप इति । यत्र क्यबर्थः प्रतीयते स च न प्रयुज्यते स च क्यब्लोपः तस्मिन् सति कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः । हर्म्यमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥

निमित्तात्कर्मयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः (क) ॥

विषये च(ख) ॥ तर्के चतुरः ॥

(च०) सप्तमीमाह—निमित्तादिति । निमित्तं नाम प्रयोजनं तस्मान्निमित्तात् प्रयोजनवाचिनः शब्दात् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदाहरणम्—चर्म० । चर्मणीति चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हन्ति विनाशयति । दन्तयोर्दन्तनिमित्तं कुञ्जरं हस्तिनं हन्ति । केशेषु केशनिमित्तं चमरीं गां हन्ति । सीम्नि सामार्थं सीमानिमित्तं पु-

---

(क) [illegible]

(ख) विषयेऽप्यथ्य ॥

चक्रको नाम ग्रामाधिपति इतो मारितः ॥ विषये यथा । विषये विषयार्थे गम्यमाने सप्तमी विभक्तिर्भवति ॥ उदाहरणम्—तर्के तर्कविषये चतुरो निपुणः । अत्र तर्कः क्रिया अपत्याभावादाधिकरणं ततो विषये सप्तमी ॥

(प्र०) निमित्तादिति । निमित्तात्प्रयोजनवाचिशब्दात्कर्मणो योगे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । चर्मणीत्यादौ इननिमित्तात्कर्मादेः द्वीप्यादिकर्मयोगे सप्तमी समभूत् । सीम निमित्तं पुष्कलकः पाषाणो हतो निहितः । केचित्तु । "गुल्मेपूत्ताले वा सीमेति प्रोच्यते बुधैः । पुष्कलो मृगभेदः स्यात्कस्या सौगन्ध्यहेतुकः ॥" सीम्नि गुल्मेऽस्तरकान्यत्र निमित्तं पुष्कलो मृगविशेषः इतो घत इत्याहुः । विषये यथा । क्रियापदाप्रयोगे कथं कर्मोपसंभवे तदाधारत्वात्कथमाधारत्वम्? । तर्कचतुर इति । तर्कविषयं चातुर्यमस्येत्यर्थः । चकारात्साध्वसाधुप्रयोगे । साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । तथा इह प्रयोगे कर्मणि । अधीती व्याकरणे इत्यादि ॥

षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ॥ बहूनां क्रोशतां गतश्चौर ॥ बहुष्व साधुषु वदत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण ॥ बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण ॥ मातापित्रोः रुदतो प्रव्रजति पुत्र ॥ २५ ॥

(च०) षष्ठी० । अनादरे क्रियमाणे सति षष्ठी सप्तमी च भवति । तयोरुदाहरणम्—बहूनां जनानां क्रोशतां सतां च चौरो गतः । बहून् जनान् आक्रोशतोऽवज्ञाय अनादृत्येत्यर्थः । बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि निषेधयत्स्वपि आर्यः साधुः स्वयमात्मना साधुमार्गेण यातीत्यत्रानादरे सप्तमी । बहुषु साधुजनेषु वदत्स्वपि कथयत्स्वप्यनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेण असमीचीनमार्गेण याति । बहुषु साधुजनेषु अनादरं कृत्वा गच्छतीत्यर्थः । एवं मातापित्रोः रुदतो प्रव्रजति पुत्र इत्यादि ज्ञेयम् ॥ इष्यन्ते कर्मण्यपि सप्तमी अधीती व्याकरणे ॥ २५ ॥

(प्र०) षष्ठीसप्तम्यौ चानादर इति । अनादरे षष्ठी सप्तमी च वक्तव्येत्यर्थः । अनादरस्तु अवज्ञविवेकाविवेकजत्वात् द्विधा इति चेतसि कृत्वोदाहरणद्वयमाह । बहूनामित्यादि । बहून् आक्रोशतोऽनादृत्य गत इत्यर्थः । आर्यो विवेकी विवकादसन्मार्गमनादृत्य सन्मार्गेण यातीत्यर्थः । अनार्यं इत्यत्राविवेकादनादर । सन्मार्गस्य प्रवृत्ति इत्य स्यति । इत्यविवेकाद्वा । चकारात्कारकद्वयमध्यस्थात्कारकशब्दात् सप्तमीपञ्चम्यौ । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । अत्र कारकं नाम क्रियानिमित्तभूता शक्तिः । तत्र अद्य भुजिक्रियायाः कर्तरि द्वे शक्ती व्यवस्थिते । एका अद्य भुजेः साधनभूता । अपरा द्व्यहेऽतीत इति भिन्नयोर्द्वयोः कारकशक्त्योर्मध्ये कालः । अथवाधिकरणकर्तृकारकद्वय मध्यस्थः । एवमिहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । अत्रापीहस्थलक्ष्ययोः कर्तृकर्मकारकयोर्मध्येऽध्वा । तथा अधिकयोगेऽपि । लोके लोकाद्वा अधिको हरि इत्यादि प्रयोगनबसातूकम् ॥ २५ ॥

अन्योक्तः प्रथमा ॥ यदेदं कार्यादि येनान्यभावेन कृता चोक्ता भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या ॥ घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्—'अन्योक्ते प्रथमा' ॥ अन्योक्तमन्येनोक्तमन्योक्तं तस्मिन्। सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए'। प्रथमैकवचनान्तम्। 'आप' इति लोपः। सिद्धं सूत्रम्। अन्योक्त इति पदं व्याचष्टे—यदिति। यदा इदं कार्यादि कर्मादिकारकम्। अन्येनेति केनार्थः। आख्यातेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पन्नेन तप्रत्ययान्तधातुरूपेण, कृता च तृतीयवृत्तिसाधितशब्देन, चशब्दात् समासेन तद्धितेन च सह यदुक्तं भवति तदुच्यते तदा तस्मिन् कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति। अर्थात् यत्र तृतीयान्तः कर्ता तत्र कर्मणि प्रथमा विभक्तिर्भवति। उदाहरणम्—कुम्भकारेण घटः क्रियते इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात् क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा। एवं काष्ठकेन कटः कार्यः इत्यत्र कृताभिहितत्वात्कर्मणि प्रथमा। एवं राजा राजते अत्राख्यातेनोक्ते राजा इत्यत्र कर्तरि प्रथमा ॥ २६ ॥

(प्र०) अन्योक्त इति। अन्यैरुक्तमन्योक्तम्। तदेव विवृणोति। यदिदमिति। कृता चेति। चकारात्तद्धितेन समासेन च। तद्धितोक्ते कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमम्। समासोक्ते प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः ॥ २६ ॥

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ दधि जुहोतीत्यस्मिन्नर्थे दध्ना जुहोति ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिं ॥ अजवीर्विरेजु ॥ २७ ॥

(च०) छन्दसि कारकानियममाह—छन्द०। छन्दसि वेदविषये स्यादिर्विभक्तिः सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्थे व्यत्ययेन च भवति। अत्रापवादत्वान्न विभक्तिनियम इत्यर्थः। उदाहरणम्—दध्ना जुहोतीति। द्वितीयासम्भवे छान्दसत्वात् द्वितीयास्थाने तृतीया। भो लोकाः ब्रह्मणस्पतिं पुनन्तु ब्रह्माणं प्रक्षालयन्तु इति द्वितीयार्थे 'ब्रह्मणस्पति' इति प्रथमा। यद्वा ब्रह्मणस्पतिर्भक्षा 'पुनन्तु'। अत्रैकवचनसम्भवे बहुवचनम्। अत्र 'अजस्यो गाव्यो विरेजु' इति प्रथमाबहुवचनसम्भवे द्वितीयाबहुवचनम्। उक्तं च अजवीर्विरेजुरिति। भागवते दशमस्कन्धे पञ्चमाध्याये कृष्णजन्माधिकारे 'नन्दालयं सवत्सा अजवीर्विरेजु'। एवमन्यान्यपि छान्दसोदाहरणानि अवगन्तव्यानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते। अथ विभक्तीनां क्वचिद्दर्शनं समाहृत्याह—सामान्यलिङ्गवचनाभिधानकर्तृकर्मवाचकानाम्योक्तेषु प्रथमा। कर्मण्यभितः सर्वतः समया परितः प्रतिसमयानिकषाहा बुधिग् उपर्युपरि अधोऽध्यधि अन्तरा अन्तरेण अन्तरा स्मरति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे अनुप्राप्तिकर्मकप्रवचनीयानुयोगे क्रियाविशेषणे च द्वितीया। करणाधनया सहार्थमन्यथाकर्मनामांशविनार्थतद्योगेषु कृत्विकारकाणार्थोपयोगे निमित्तार्थे कृतादियोगे हेतुत्वभावादिषु तृतीया। दानपात्रे नमः-स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषट्तादर्थ्यरुचार्थादिक्रुधद्रुहादियोगे समर्थार्थेष्वगणकीनितरशद्योगेषु च चतुर्थी। विश्लेषावधौ भयाद्यन्यारादितरर्तेदिगर्थदिक्शब्दयोगे अपादाने प्रभृत्यर्थयोगेषु च पञ्चमी। स्वस्वामिसम्बन्धे कृत्कर्मकर्तृस्मरणार्थदयेशादियोगे अवयवादिषु षष्ठी। आधारे भावलक्षणे निमित्तात्कर्मयोगे निर्धारणादिषु सप्तमी। सम्बोधने प्रथमा। सर्वा विभक्तयः संख्यायां वर्तन्ते। नानार्थकवचने बहुवचनं भवति। एको द्वौ वा अस्मदो विवक्षायां बहुवचनम्। गुरौ च एको द्वौ बहुवचनम्। इत्यादि ज्ञेयम्। यथा देव प्रभो वीर विरहतः। अथ अहं आर्यो वनवासी 'वयम्' इति भवति। तथा एकोऽपि गुरु

"पूज्ये गुरवः" इति बहुवचनं भवति ॥ कारकविभक्तिप्रक्रियाविवरणं संक्षेपेण समाप्तिमगात् ॥ १० ॥

(प्र०) स्वतन्त्रोऽति । [illegible] । [illegible] द्वितीया तृतीया । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । [illegible] द्वितीया इत्यादि । "कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्" ॥ १७ ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते सारस्वतप्रसादे कारकप्रकरणं समाप्तम् ॥ १७ ॥

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥
द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तरि प्रथमा मता ।
उक्तकर्तृप्रयोगोऽयं स तदा प्रयुज्यते ॥
तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ।
उक्तकर्मप्रयोगोऽयं स तदा परस्मैपदम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता ॥ साधकतमं करणम् ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ अकथितं च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां दोग्धि पयः ॥ बलिं याचते वसुधाम् ॥ अविनीतं विनयं याचते ॥ तण्डुलानोदनं पचति ॥ गर्गान् शतं दण्डयति ॥ व्रजमवरुणद्धि गाम् ॥ माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ॥ शतं जयति देवदत्तम् ॥ सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ॥ देवदत्तं शतं मुष्णाति ॥ ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा ॥ अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरून्स्वपिति ॥ मासमास्ते ॥ गोदोहमास्ते ॥ क्रोशमास्ते ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।
गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ।
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥

गौर्दुह्यते पयः ॥ अजा ग्रामं नीयते ॥ बोध्यते माणवकः धर्मं माणवकं धर्ममिति वा ॥ देवदत्तो ग्रामो गम्यते ॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च कर्मणि भावे च लकार इष्यते ॥ मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन ॥ णिजन्तेषु प्रयोज्ये प्रत्ययः ॥ मासमास्यते माणवकः ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ कर्तुः प्रयोजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् ॥ स्वार्थं परित्यज्य अन्यार्थाभिधायित्वमुपसर्जनत्वम् ॥ क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥ साक्षात्सम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं मुख्यत्वम् ॥ परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं गौणत्वम् (क) ॥

इति कारकप्रक्रिया सम्पूर्णा ॥ १७ ॥

---

* समासप्रकरणम् ॥ १८ ॥ *

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ **समासश्चान्वये नाम्नाम्** ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ॥ चकाराद्द्वितोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति (ख) ॥१॥

(क) कर्ताकर्म च इत्यादिगौणत्वमन्तपाठो मूलपुस्तके दृश्यते । स चाध्येतृणां परोपकारकतया-अस्माभिर्नियोजितः ।

(ख) कर्मधारयादिष्वन्यतमत्वं समासत्वमिति केचित् । अन्यतमत्वञ्च भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिता-कभेदवत्त्वम् । मैवम् । आत्माश्रयत्वात् । आत्माश्रयस्तर्कविशेषः । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गः । अन्वाभिधानाश्रित लोपाभावान्यमध्यवर्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं समासत्वमिति पक्षे गौरवात् । जातित्वं घटघटमित्यादा-वव्याप्तेर्जातेश्चाव्याप्तिर्वात् । वस्तुतः समासत्वमखण्डोपाधिविशेषः ।

(च०) तत्र प्रथमं परिभाषामाह—अथार्थेत्यादि ॥ अथ व्याख्या—अथेति कारकानन्तरं समासो निरूप्यते इति सम्बन्धः । तत्र समसनं अनेकेषां पदानामेकपदमित्यादि पदसंक्षेपणं स समासो निरूप्यते कथ्यते । केषां ? पदानां स्यादिविभक्त्यन्तानामेवंविधानां समासो निरूप्यते कथ्यत इति योगः । कथम्भूतानां पदानाम् ? अर्थवन्तीत्यादि । अर्थः प्रथमादीनां लिङ्गादि सोऽस्त्यास्विति अर्थवत्यस्ताश्च ता विभक्तयश्च अर्थवद्विभक्तयस्ताभिर्विशिष्टानि युक्तानि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तथा तेषाम् । यद्वा अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि च अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तेषाम् ॥ अथ सामासस्य याथार्थ्यमाह—सूत्रम्—'समासश्चान्वये नाम्नाम्' ॥ समास प्रथमैकवचनान्तम् । चोऽपि० ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । अन्वया० । पश्चात् विभक्तेर्लोपः स्यात् इतो इत्युभि रघु 'हशहोमे०' च अन्वये अन्वति एकामार्थमित्यन्वयस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । अ इ ए यवात् । सर्वे०' । नाम्नामिति नामन्शब्दस्य षष्ठीबहुवचनान्तम् । अल्लोपः स्वरे ' स्वरहीनं० 'मोऽनुस्वारः' ॥ सिद्धं सूत्रम् ॥ नाम्नामन्वयेऽथादिवृत्तिः कण्ठ्या । परमत्र नामग्रहणेन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा 'अविभक्ति नाम' इत्युक्ते 'समासप्रत्यययोः' इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य बहूर्थाभावापत्तित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि तेषां नाम्नामेकशेषः समासः । तेन द्वयोरपि नाम्नोर्बहूनां च नाम्नां समासो भवति । न वाम् । अन्वयेति । पारस्परमर्थानामनमन्वयः बाधकप्रमाणाभावो योग्यता । यत्र नाम्नोः पदानां वाच्यानामन्वयोपपन्नं संभवति तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः ॥ आकाङ्क्षासहितोऽन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तत्र इति तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विनाऽन्वये समासो न भवति । यद्वा इदस्तस्य भार्या पुरुषस्य वचमित्यत्र चतुर्णां शब्दानां मध्यात् भार्या इति च शब्दं विहाय सर्वत्र पदद्वयग्रहणात् अन्वयोग्यत्वं नास्ति । ततः समासो न भवति अन्वयायोग्यत्वादितः पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु भवति ॥ १ ॥

(प्र०) विभक्तीनामर्थवत्त्वं विरुध्य तद्युक्तानां पदानां समासनिरूपणं प्रतिज्ञायते । समासश्चान्वये नाम्नामित । तात्पर्यतो व्याचष्टे । अथार्थवदित्यादि । अथसमासः । समासश्चान्वये नाम्नामिति सूत्रे पदविभक्ति नामेति परिभाषितं नाम गृह्यते तदा विभक्तिरहितत्वाद्साधुत्वमनभिमतत्वं समासान्तर्वर्तिविभक्तिलोपविधायकवैयर्थ्यं च स्यादतो नामावयवेत्यादौ प्रसिद्धं सुबन्तापरपर्यायं नाम गृह्यते । अत एवोक्तं पदानामिति । पन्थं चार्थवतां विभक्तीनामयीति अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानामित्युक्तम् । अर्थो विद्यन्ते येषु तानि अर्थवन्ति विभक्तिभिर्विशिष्टानि विभक्तिविशिष्टानि तानि च तानि च तथा । अथवा अर्थो विद्यन्ते यासु ता अर्थवत्यः अर्थवत्यश्च ता विभक्तयश्च तद्विशिष्टानाम् । अर्थवद्विभक्तिग्रहणात्प्रसङ्गसङ्गतिः सूचिता । विभक्तीनामर्थवत्त्वनिरूपणे समासार्थेत्यादि विभक्त्यर्थत्वात्तन्निरूपणस्योचितत्वात् । समासः । समसनं समासः । स चैकस्य न संभवति । द्वयोर्बहूनां वा स्यात् । ततश्च नामानि च नामानि च नामानि तेषां द्वयोः पदयोः समाससूचकं द्वन्द्वयोरित्यादिपरस्परसापेक्षत्वमन्वयः । समास इति सामान्यसमासविधायको योगः । अन्वये नाम्नामिति विधायकोऽपरो योगः । ततश्च सामान्यतः अने

केषां पदानां समासो भवति । स च नाम्नाम् अन्वययोग्यत्वे सत्येव भवतीत्यर्थः । चकारा दनुक्तसमुच्चयार्थात्तद्धितोऽप्यन्वययोग्यत्वे एवेत्यभिप्रेत्याह । चकारात्तद्धितोऽपीति । नियमफलमाह । तत इति । देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यादौ देवदत्तान्वितभार्यापद वस्त्रान्वितपुरुषपदयोर्मध्यवर्तिनोरन्वयाभावान्न समास इत्यर्थः । एवं वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यादौ तद्धितोऽपि न ॥ १ ॥

स च षड्विध । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहि कर्मधारयो द्विगुश्चेति (क) तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभाव ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधान तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् (ख) ॥

(च०) अथ समास कतिविध इति नामभिस्तद्भेदानाह—स चेति ॥ स समासः षड्विध षट्प्रकार षट्संख्य इत्यर्थः । तत्राद्योऽव्ययीभावः द्वितीयस्तत्पुरुषः तृतीयो द्वन्द्वश्चतुर्थो बहुव्रीहिः पञ्चमः कर्मधारय षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः षड्विधो ज्ञेयः ॥ साम्प्रतं समासेषु पदानां प्राधान्यमाह—पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभाव । पूर्वपदमव्ययं पदमनव्ययं तद्योगेन अनव्ययस्य अव्ययभवनमव्ययीभाव । द्विगुतत्पु यौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः पदयोर्मध्ये तत्परमुत्तरं पदं तदर्थः प्रधानो ययोस्तौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ च पुनः द्वन्द्वश्च कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ ॥ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधान पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यामन्यत्किंचिद्बहिः स्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । स कस्मात् ? तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् । अस्य व्याख्या यथा—तस्य क्रियाभिसम्बन्धादिति पदं सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभि सह अभिसम्बन्धात् क्रियायां मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः ॥ अव्ययीभाव पूर्वपदप्रधानो यथा—अधिस्त्रि स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वादव्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधान । उत्तरस्य पदस्य स्त्रीशब्दस्य क्रियाभिसम्बन्धाभावात् ॥ द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र संख्याभूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोशब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे ग्रामं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थं प्रधानत्वं यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा दुःखं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य प्रावृत्तिसद्भावात्परपदस्य च प्रावृत्त्यसद्भावात्तत्पुरुष परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुष

(क) [illegible] —इति विशेष ॥

(ख) [illegible] —इति विशेष ।

वेः [illegible] क्रियाभिर्द्वन्द्वात् [illegible] [illegible]मध्यामौ ॥ तथा [illegible] कर्मधारय च [illegible] क्रियाभिर्द्वन्द्वात् [illegible] । यथा [illegible] [illegible] वर्त्ते इत्यादिषु पद [illegible] क्रियाणामभिधानात् [illegible] [illegible]न्यम् । तथा कर्मधारये [illegible] च तत्पुरुषे [illegible] [illegible] [illegible] पद्द्वयस्य प्राधान्यम् ॥ बहुव्रीहौ [illegible] प्राधान्यम् । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रा[illegible]न्यम् । [illegible] क्रियाभिधानादिति ॥ अथ [illegible] [illegible] [illegible] समासपूर्वकमते च [illegible] [illegible] । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियमाणे [illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] क्रियमाणे [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥

([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्रधान इत्यादि । [illegible] प्रधानत्वम् । [illegible] [illegible] पूर्वपदार्थो [illegible] । [illegible] [illegible] अपि तथापि [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न संभवति । अतः [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥

ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ [illegible] [illegible] पिते । [illegible]वचनम् । [illegible] भवति [illegible] स्यार्थसमर्थक पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति वा तत्र ॥ सूत्रे समासे अल्पाच्तरं पूर्वनिपातो वक्तव्य ॥

([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आह—[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

ऐकपद्याच्चारणादौ लाघवमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियासिद्धोदात्तादिस्वराणामैक- स्वर्यं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्या भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा राजाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् । [तत समासे कृते] विभक्तिलोपानन्तरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किञ्चित्पदमुदात्तस्वरेण किञ्चित्पदं स्वरितस्वरेणोच्चार्यते ततः समासे कृते एकस्वरेणैवो- च्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समा सेनैतत्त्रयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ।

'विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।
ऐकपद्यं पदानां च स समासोऽभिधीयते' ॥

अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वादव्ययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्री इति ॥ तावल्लिखने । अत्रा धिरुपसर्गोऽधिकृत्येत्यस्य वाचकः । स्वपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । तत्राव्ययीभाव स्यास्वपदविग्रहत्वात् । अधिशब्दो नोच्चार्यते, किन्तु तदर्थवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽ लिखित एवाग्रे उच्चार्यते । अतः कथं स्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीय ते । 'स्त्रीभ्रुवोः' इति । 'वाऽम्शसि इति वा इय् 'स्वरहीनं०' स्त्रियमिति सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदस्यार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदे कार्यीभावोऽन्वयस्तस्यान्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य सम्यक् प्रापकः । समर्थको वा इत्यर्थो यः पदसमुदाय पदसमूहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थबोधक वाक्यं विग्रहः इति वा । ततोऽधिस्त्रियमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा स्त्रि यमधीत्युच्चाय कृते विग्रह 'अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः । अन्यच्च (ग्र) परप्रति यद व्यदमप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

(प्र०) समासप्रयोजनमाह ऐकपद्यमित्यादि । अनेकेषां पदानामेकपदम् । स- मासे भागुदात्तादिस्वरैक्यं च । एवं एकविभक्तिकत्वमपि तत्राव्ययीभावं प्रतिपिपादयिषु रस्वपदविग्रहस्य नित्यसमासत्वादस्य नित्यत्वं दर्शयन् विभक्त्यपायाव्ययपूर्वसमासनिरूपण प्रक्रियामाह । अधि स्त्री इति स्थिते इत्यादि । विग्रहशब्दार्थमाह । अन्वययोग्यार्थ इति । अन्वययोग्यार्थं समर्थयति बोधयतीति । तथा यावदिति पदवाक्यार्थः । इते समास इति । समास इति सामान्यतः समासविधायकेन योगेन समास कृत इत्यर्थ ॥'

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः । अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्यय सोऽ- व्ययीभावसञ्ज्ञक समासो भवति ॥ २ ॥ इति समाससञ्ज्ञायाम् ॥

(च०) अथाव्ययीभावस्य लक्षणमाह—सूत्रम्-'पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ पूर्वे इति पूर्वशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अव्यये इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए । अव्ययीभावः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विः०' । अकारद्वयस्यापि 'एदोतोऽतः' इत्यनेन लोपः । विधायकमिदं सूत्रम् । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्वपदेति सति सोऽव्ययः सोऽव्ययीभावसञ्ज्ञकः समासो भवति । अत्र अन्युत्पत्तस्य तद्व्ययम्' इति सूत्रेणाव्ययसञ्ज्ञा । ततो अव्यय पूर्वपदे स्यादव्ययस्य अव्ययीभाव इति समाससञ्ज्ञा ॥२॥

(प्र०) पूर्वेऽव्यये इति । प्रधानत्वेनाव्यये पूर्वपद इत्यर्थः । ततश्च आत्माङ्गम् अधे शुल इत्यादौ नातिप्रसङ्गः समासे समाससंज्ञायामिति अव्ययीभावाख्यसमासविशेषसंज्ञायामित्यर्थः ॥ १ ॥

समासप्रत्यययोः ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे च विभक्तेर्लुग्भवति(क) । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥ ३ ॥

(च०) ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं स्यादित्याह सूत्रेणाह— समासप्रत्यययोः ॥ समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । लोप । 'ओसि' इत्यकारस्य एकारः । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ समासेऽव्ययीभावादौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा प्रत्यये कृत्तद्धितलक्षणे परे च विभक्तेर्लुक् भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । तद्धितप्रत्यये परे यथा उपगोरपत्यमित्यत्र ङसोलोपः । कृत्प्रत्यये यथा—कुम्भं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमानायाः अमो लोपः ॥ इति सूत्रेण अमो लुक् । ततो 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति वचनात् इणोऽपि निषेधः । कोऽपरः प्रकृत एव तिष्ठति । अधि ङी इति जातम् । ततः 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति समासस्य नामसंज्ञा । अतो नामत्वात्स्यादय इति सामान्येन प्रथमैकवचने सि । अधि ङी स् इति स्थिते ॥ ३ ॥

(प्र०) समासेति । अव्ययीभावाद्विभक्तेर्लुगित्यतो विभक्तेर्लुगित्यनुवर्तते । स मासप्रत्ययेत्यादिरेकापि सप्तमी भेदेनान्वेति सामर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह । समासे वर्तमानायाः विभक्तेः प्रत्यये च परे इति । समासावयवभूताया इत्यर्थः । नामसंज्ञायां विभक्तिलुकि विभक्तिरहितत्वेनार्थवत्त्वेन चाविभक्तं नामेति नामसंज्ञायामित्यर्थः ॥ ३ ॥

स नपुंसकम् ॥ सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

(च०) किंलक्षणस्यां सूत्रेणाह—'स नपुंसकम्' ॥ स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् । 'त्यदादेः०' 'स्त' इति तस्य सः । 'घोषि०' ॥ नपुंसकं प्रथमैकवचनान्तम् । स् 'अतोऽम्' 'अमुशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' सेवाद्ये इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रम् । सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति । इति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात् न सकस्य इति सूत्रेण ह्रस्वत्वमेवेति नान्यत् सेरमादिकार्यम् ॥ ४ ॥

(प्र०) ह्रस्वत्वं नपुंसकस्येति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अव्ययीभावात् ॥ अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति ॥ अधिस्त्रि गृहकार्यम् ॥ राजमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् ।

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो

(क) ननु कार्याकार्यमपवाद इति न्यायेन विभक्तीनामपवादेन एव न भविष्यति, यत्राभ्यन्तरेऽस्य सूत्रे न दर्शनमात्रं त । तदर्थमिदं मतेरेव सूत्रावयवस्य तु कम करय ह्रस्वमात्र तद इति किमनेनेति चेन्न, स वचनम् राजानं इत्यादौ प्रत्ययमध्येन पदमध्ये अपि स्वाभाविकी अपि विभक्ते सूत्रेण विधानात् ।—इति कस्यचित् ॥

द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसंज्ञः समासो भवति ॥ ह्रस्वादेशो मध्यस्वराणामिकारोकारौ च यथाक्रमौ ॥ ५-३ ॥

(च०) 'नपुंसकात्०' इति सूत्रेण स्यमोर्लुकि प्राप्ते [illegible]- 'अव्ययीभावात्' । अव्ययीभावात्परस्य [illegible] । अतिरात्र 'रात्रौ' इति 'अव्ययीभावसमासात्परस्याः [illegible] इति [illegible] भवति । न तु 'अतोऽम्' [illegible] इत्यादिसूत्रादिः । इति ते लुक अमिति इति सिद्धम् । [illegible] । [illegible] । अतएव विभक्तिषु [illegible] । एवम् [illegible] । तथा [illegible] इति विग्रहे [illegible] । तथा 'अव्ययप्राधान्यात्' इति विभक्तिकार्यः । [illegible] इति [illegible] । तथा [illegible] इति [illegible] इत्यादेश इति । [illegible] ए ओ ऐ औ एषां इत्यादय [illegible] इति अतिरौ इत्यत्र [illegible] अतिरौ इत्यत्र औकारस्य [illegible] । ततः प्रथमैकवचने । 'अव्ययीभावात्' इति [illegible] । अतिरि इति सिद्धम् । [illegible] । [illegible] अव्ययीभावं नेच्छन्ति । किन्तु [illegible] द्वितीयया तत्पुरुष इति तत्पुरुषसमासमिच्छन्ति । [illegible] । [illegible] । अनुगिरि अनुगमम् अनुरूपेण प्रत्यहं परोक्षे, 'नार्य निद्राकाले' इत्यतिनिद्रं, मध्यसमुद्रं पारेगङ्गमित्यादि बोद्धव्यम् । अत एवोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम् 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेष्वव्ययीभावः' इति ॥६॥

(प्र०) अव्ययपूर्वत्वेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्याभावान्नाव्ययीभावोऽयमिति दर्शयन्नाह प्राप्तार्थे द्वितीयेति तत्पुरुषोदाहरणे ह्रस्वत्वमप्युक्तमाह । रात्रमतिक्रान्तमित्यादि । ह्रस्वे समासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देशात्पूर्वनिपात । कुलविशेषणत्वात्क्लीबत्वम् ॥ ६ ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमान समस्यते सोऽव्ययीभाव समासो भवति(क) । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति ॥७॥

(च०) पुनरव्ययीभावस्य सम्भवमाह—यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दः सादृश्यार्थेऽस्ति इत्यार्थे च । तत्र सादृश्यार्थे वर्तमान यथाशब्देन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यथा योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि इति यथाशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः । तत्र सादृश्यार्थं विहायान्येष्वर्थेषु वर्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवतीत्यर्थः । बाधाभावो योग्यता । पदार्थानां व्याप्तुमीप्सा वीप्सा । उदाहरणम् । यथारूपं चेष्टते

(क) योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । तेषां च व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । पदार्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रमः । उदाहरणमूह्यम् ॥

कपस्य [illegible] 'यथारूपम्' इति [illegible] ॥१॥ यथा वृद्धं प्रणमति ये ये वृद्धास्तान्तान् यथाक्रमं प्रणमति इति यथावृद्धम् इति वीप्सा॥२॥ [illegible] करोतीति यथाशक्ति [illegible] सूत्रमनतिक्रम्येति पदार्थानतिवृत्तिः ॥ ३ ॥ सादृश्ये तु न समासः यथा विष्णुः तथा शिवः ॥ ४ ॥ [यथा] शक्ति [illegible] । [illegible] अनतिक्रम्य [illegible] [illegible] । अनतिक्रम्य [illegible] ॥ पूर्वं यथा [illegible] [illegible] स्यात् समासः स चाव्ययीभावः । इति समास [illegible] स्यात् [illegible] । [illegible] भावात् इति शेषोक्तिः । यथाशक्ति [illegible] करोतीत्यर्थः । [सादृश्ये तु यथा विष्णुः तथा शिवः । अत्र न समासः] ॥ ७ ॥

(१०) यथेति ॥ [illegible] यथार्थ । तत्र [illegible] [illegible] यथा [illegible] इत्यर्थः । तत्र [illegible] । शक्ति- मनतिक्रम्येत्यादि । सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हरः ॥ ७ ॥

कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समासादि पूर्ववत् अव्ययीभावश्च इति प्राप्ते ॥ अतोऽमनतः ॥ आकारान्तादव्ययीभाव [illegible] विभक्तेः [illegible] अम् [illegible] ॥ उपकुम्भं वर्तते ॥ उपकुम्भं पश्य ॥८॥

(८) एतच्च 'अव्ययीभावात्' इति सूत्रं [illegible] । [illegible] विशेषमाह—सूत्रम्-'अतोऽमन' । अम् इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] सह । [illegible] [illegible] सूत्रम् । [illegible] [illegible] [illegible] विभक्तेरमादेशो भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ [illegible]—[illegible] [illegible] कुम्भस्य [illegible] [illegible] [illegible] कुम्भादेति सिद्धम् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] समासवशेन । [illegible] इति [illegible] । उपकुम्भ इति [illegible] । तत्र [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति शेषः । [illegible] उपकुम्भं [illegible] इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] विभक्तौ [illegible] । तत्र द्वितीयायामुपकुम्भं पश्य ॥ ८ ॥

(१०) [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ८ ॥

वा टाङ्योः ॥ टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति(क) ॥ उपकुम्भम् कृतम् उपकुम्भकृतम् । उपकुम्भ देहि । अनत इति विशेषणादुपकुम्भादानय । उपकुम्भ देयः । उपकुम्भ निधेहि । उपकुम्भे निधेहि ॥ ९ ॥

(च०) सूत्रम्—'वा टाङ्योः' ॥ वा इत्यव्ययमेकवचनान्तम् । 'अव्ययात्०' । टा च ङिश्च टाङी तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ द्विपदं सूत्रम् । टा ङि इत्येतयोर्वचनयोर्वा अम् भवति । उपकुम्भ इत्यस्मात् तृतीयैकवचने टा एतत्र अम् अन्यत्र तावत्पक्षे च अनुक्तार्थत्वात् लुक् न किं तु टेना 'अ इ ए' उपकुम्भेन वा कृतं कुम्भस्य समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुर्थ्यां तु उपकुम्भ कुम्भस्य समीपाय देहीत्यर्थः । पञ्चम्याम् अनत इति विशेषणात् पञ्चम्या अम् न भवति । अत उपकुम्भात् कुम्भस्य समीपादानय । षष्ठ्यां तु उपकुम्भं देयः । कुम्भसंबन्धिनः समीपस्य देयः प्रदेयः इत्यर्थः । सप्तम्यां तु 'वा टाङ्योः' इति विकल्पेन अम् । पक्षे 'अ इ ए' उपकुम्भ उपकुम्भे इति रूपद्वयम् । कुम्भस्य समीपे निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(प्र०) एवं टाङ्योरित्यत्रापि अव्ययीभावादित्यत्रानुवृत्त्या कश्चिदित्यनुवृत्तेरकाराभ्यामव्ययीभावाद्विभक्तेर्लुगिति अम्भावाभावे लुगभावः ॥ ९ ॥

अवधारणार्थे यावति च ॥ अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अव्ययपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ यावन्त्यमत्राणि तावन्तो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमत्रम् ॥ मक्षिकाणाम् भावो निर्मक्षिकं वर्तते (ख) ॥ १० ॥

(च०) पूर्वसूत्राभावात् अव्ययीभावः कस्मिन्नपि विधीयते—न केवलम् अव्ययपूर्वपद एवाव्ययीभावः किन्तु यावच्छब्देऽपि पूर्वपदे सति अव्ययीभावः । अवधारणार्थे परिमाणे यावच्छब्दः । तत्रावधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । यावच्छब्दस्याव्ययत्वाभावेऽपि अव्ययपूर्वत्वे अव्ययीभाव इति भावः । इति समासविधानार्थो यावत् प्रथमाबहुवचने 'यावन्तः' सिः 'सुपश्च' 'अमत्राणि' अमत्र प्रथमाबहुवचने 'अमत्राणि' सिः 'सुपश्च' 'नोऽन्तश्च' [illegible] 'स्वरहीनं०' यावन्त्यमत्राणि तावन्ति ब्राह्मणानि [illegible] इति विग्रहे [illegible] इति विभक्तिलोपः । यावत्-अमत्र इति स्थिते [illegible]

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

स्यत्र विशेष्यस्य द्वितीयाबहुवचनान्तत्वात् द्वितीयाबहुवचनं साम। 'अमाऽव्ययम०' इति [illegible]। 'अव्ययीभाव०' 'यथा असे०' तस्य वा। [illegible] [illegible] नामन्तपदस्यैवार्थः। तथा मक्षिकाभावात् षष्ठीबहुवचने। 'सुपाम' 'स्वमोर्लोपः' [illegible] दीर्घ० मक्षिकाणामभाव इति विग्रहे अमादेशोऽर्थे एव निष्प्रयोगः। [illegible] समास। 'समाससम्पदयोः' इति षष्ठीलोपः। नामरूपत्वात् स्वादिः। प्रथमैकवचने नपुं सकत्वादव्ययीभावस्य 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वत्वम्। अतोऽमनः इति सेरम्। [illegible] [illegible] [illegible] निर्मक्षिकं वर्तते। अथ निर्मक्षिक पदम् ति सिद्ध [illegible] द्वितीयादिपूर्वाहरणानि ज्ञेयानि। इत्यव्ययीभावः समासः ॥ १० ॥

(४०) [illegible] इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दोऽव्ययः सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः। [illegible] [illegible] तावदुक्तम्। [illegible] [illegible] वा शुद्धमिति। मक्षिकाणामभाव इति विग्रहः। [illegible] [illegible] इत्यस्य अमादेशे च निर्मक्षिकमिति सिद्धम्। [illegible] [illegible] [illegible] विशेषेषु अव्ययीभावो ज्ञेयः। तथोक्तम् [illegible]। [illegible] च अनुकरणस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादावपि नित्यं सिद्धेरित्योऽव्ययीभावः। [illegible] [illegible] वा यस्य हेतु समस्यते तेन [illegible]। परितः प्रतिमा [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] निर्दिष्टम्। [illegible] [illegible] यारे मध्ये [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विस्तारभयादत्र प्रपञ्च्यन्ते ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ १ ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ द्वितीयान्ते पूर्वपदे सति यो [illegible] स त त्पुरुषसंज्ञक समासो भवति ॥ मासं भासो मासभासः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्र च्छिन्नम् ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ वृकेभ्यो भयं वृकभयम् ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥ ११ ॥

(४०) अथ तत्पुरुषसमासमाह—सूत्रम्—'अमादौ०' इति। [illegible] [illegible] [illegible] अमादिस्तस्मिन्नमादौ [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] द्वितीयान्त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] द्वितीयान्त [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] इति द्वितीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुष। [illegible] इति [illegible]

स्योर्लोपः । नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने । 'धात्रि०' ग्रामगत इति सिद्धम् । दात्रशब्दात् साधने तृतीया । तृतीयैकवचने । 'टेन' 'अ इ उ ए' 'स्वरहीनं०' । छिन्नशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मोऽनुस्वारः' । दात्रेण छिन्नमिति तृतीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । पूर्ववद्विभक्तिलोपः । पुनरपि नामसंज्ञायां स्यादि प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य' दात्रछिन्नमिति ॥ एवं यूपशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे । 'ङेरक्' 'ए अय्' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्वरहीनं०' तादर्थ्ये चतुर्थी यूपाय दारु प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' यूपाय यज्ञस्तम्भाय दारु काष्ठम् । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । पुनः प्रथमैकवचने 'सि' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' अत्र चतुर्थीपूर्वपदतत्पुरुषः ॥ वृकशब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यस् । 'ए स्मि बहुत्वे' । भयशब्दात् प्रथमैकवचने सि 'अतोऽम्' । 'भयहेतौ पञ्चमी' इति पञ्चमीबहुवचनम् । वृकेभ्यो भयमिति विग्रहे विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । ततस्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् भयशब्दः क्लीबलिङ्गे प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' अत्र पञ्चमीतत्पुरुषः ॥ तथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजन्शब्दात्सम्बन्धे षष्ठी । राजन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने । 'अल्लोप०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'जझार्दै' 'स्वरहीनं०' अग्रे पुरुषशब्दात् प्रथमैकवचने 'धात्रि०' राज्ञः पुरुष इति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'नाम्नो नो०' इति राजपुरुषेत्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञायां स्यादिः । प्रथमैकवचने 'धात्रि०' अत्र षष्ठीतत्पुरुषः ॥ अक्षशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्व०' अग्रे शौण्डशब्दात् प्रथमैकवचने 'धात्रि०' अक्षेषु पाशकेषु शौण्डश्चतुरः । अत्र विषयार्थे सप्तमी सप्तमीबहुवचने सुप् 'समासप्रत्यययोः' प्रथमैकवचने सि 'धात्रि०' अक्षशौण्ड इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(प्र०) अमादाविति ॥ अम् आदिर्येषां ते अमाद्यः । द्वितीयाद्याः सप्तम्यन्ता विभक्तयस्तासां च प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणम् । जात्यैकवचनम् । पूर्वस्योत्तर यामाद इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते इत्यतः सति इत्याह द्वितीयाद्यन्ते पूर्वे, सत्यादि । वीर्गुणादि [illegible] । आशब्ददमादाविति सामान्याभिधानेऽपि [illegible] नामिकृतमित्यादावपि प्रयोगदर्शनात्तत्पुरुषोऽवसेयः । तथा अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च । द्विजार्थाय द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । तथा इदम् [illegible] सामान्ये विभक्त्यर्थाश्च । शायर्थादि । तथा निर्धारणार्थषष्ठ्या न समासः । मर्त्यो कृष्णा [illegible] । एवं प्रतिपन्निदानादपि षष्ठी समस्यते । सर्पिषो ज्ञानम् । सर्पिषा [illegible] प्रवर्तनमित्यर्थः । तथा पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणार्थेन षष्ठी न समस्यते । [illegible] । कृत्वा [illegible] । वक्तव्य [illegible] । [illegible] सत्र गुणवाचिषु [illegible] । [illegible] । द्विजस्य कुर्वन् । सतां कुर्वाणः । सतां कृत्वा । सतां कर्तव्यम् । राज्ञो भवत्य । [illegible] न । सतां मतो बुद्धः पूजितो वा । अधिकरणवाचिक्तान्तेनापि न । इन्द्रस्यासितं मतं भुक्तं वा । कर्मषष्ठ्या कर्मषष्ठ्या अपि न । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेन । तथा भवतः शायिकाद्यर्थे अकेरोगे [illegible] न समासः । भवतः शायिका । [illegible] इत्यादौ च अपि [illegible] । भूभर्ता । [illegible] । इत्यादिकं इत्यादौ च [illegible] ॥ ११ ॥

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ अग्नौ आहित इत्याहिताग्निः ॥ पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः (क) ॥

(च०) साम्प्रतं विशेषमाह—क्वचिदमाद्यन्तस्य०' ॥ तत्पुरुषसमासे अमाद्यन्तस्य द्वितीयाविभक्त्यन्तस्य प्रथमान्तस्य च पूर्वपदस्य परत्वमित्युत्तरत्वम् [illegible] भवति । क्वचित्प्रयोगान्तरे, न सर्वत्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह—अग्निशब्दात् सप्तम्येकवचने ङौ विप' इत्यादिकोपः । 'स्वरहीनं०' । आहितशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' । अग्नौ आहित इति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । विभक्तिलोपे कृते अग्निरमाद्यन्तत्वात् प्रयुज्यते । 'सवर्णे दीर्घः०' 'वार्षि०' अग्निविषये तत्परः इत्यर्थः ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन् काले भूत इति विग्रहे सप्तमीप्रथमयोरर्थेऽपि 'क्वचि मामाद्यन्तस्य परत्वम्' इति भूत इति परत्वात् पूर्वं इति पदं क्लिब्यते । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' भूतपूर्वः इति सिध्यति । एवं दन्ताचा राजा राजदन्तः ॥ क्वचिदित्युक्तत्वात् अग्न्याहित इत्यपि भवति ॥

समासे क्वचिदेकपदस्य णत्वहेतुः ॥ शराणां वनं शरवणम् ॥ आम्राणां वनमाम्रवणम् ॥

(च०) अथ समासे पुनरेकपदस्य प्रयोजनमाह—समासे क्वचिदेकपदं णत्वहेतुः ॥ समासविषये क्वचित्प्रयोगे पूर्वपदस्थात् षकारेकारऋकाररेफादिनिमित्तात्परस्य नकारस्य णत्वकरणे एकपदं हेतुः कारणं भवति । यथा आम्राणां वनं आम्रवणम् । शराणां वनं शरवणम् । इत्युभयत्रापि तत्पुरुषसमासः । विभक्तिलोपः । देवपदस्थे 'रषर्णा०' इति पूर्वपदस्थात् [illegible] उत्तरपदनकारस्य णत्वम् । प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमूवृता' अत्र णत्वसंभवः । एवं शरवणम् । इक्षुवणम् । खदिरवणम् ॥ [illegible] यस्य स त्रिनयन इत्यत्र क्वचिदिति कथनादेकपदेऽपि न णत्वम् । केचित्तु त्रिणयनः त्रिनयनः ॥ अत्रापि विकल्पेन णत्वमिच्छन्ति ॥

(प्र०) क्वचिदमाद्यन्तस्येति । समासे पूर्वपदे सप्तम्युद्धीर्णान्तस्य तत्पुरुष [illegible] । तत्र [illegible] क्वचिन्नात्वं [illegible] । क्वचिदित्युक्त्या आहित इत्यादौ । पूर्वो योऽयमन्त इत्यत्र [illegible] [illegible] द्विवचनान्तमिति समासे [illegible] भवति न [illegible] । समासे क्वचिदेकपदमिति । क्वचिदित्युक्तेः [illegible] [illegible] । [illegible] । एवं प्रवर्णं [illegible] । [illegible] वा । पूर्वपदं—पूर्वोक्तमित्यादि । [illegible] । [illegible] गारुडम् ॥

पानस्य वा ॥ सुरायाः पानं सुरापानम् सुरापाणम् ॥

(च०) 'पानस्य वा' ॥ पानशब्दस्य णत्वं वा भवति । सुरायाः पानं सुरापानं सुरापाणं इति विकल्पेन णत्वम् । एवं क्षीरपानं क्षीरपाणं ॥ क्वचिन्न [illegible]

(क) [illegible]

[illegible] निरवर्ग विकल्पोऽस्यास्य चेव । प्रथमम् [illegible] पूर्वे पश्च [illegible] इत्यादि नित्यं नत्वम् । पूर्वार्धं पूर्वार्धं गिरिवदी गिरिनदी [illegible] इत्यादौ विकल्पेन णत्वम् । [illegible] हरिमानिनो [illegible] [illegible] इत्यादावेकपदात् प्राप्त्यादि [illegible] । एवं कोकिलप्रयोग [illegible] ॥

नञ् ॥ नञि पूर्वपदे सति योऽन्यः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ (क) न ब्राह्मण ॥ ना ॥ समासे सति नञोऽकारादेशो भवति । नाकारादेशोऽ[illegible]म् ॥ अब्राह्मणः ॥ १२–१३ ॥

(प्र०) अथ [illegible] सूत्रेणाह—नञि ॥ [illegible] । [illegible] सूत्रम् । [illegible] इति [illegible] पूर्वपदे [illegible] तत्पुरुषः समासो भवति । न प्रथमैकवचनान्तम्—'[illegible]' । [illegible] प्रथमैकवचने '[illegible]' । न ब्राह्मण इति स्थिते । सूत्रम्—'ना ॥ [illegible] । '[illegible]' । [illegible] प्रथमैकवचनान्तं [illegible] । [illegible] इति [illegible] सूत्रम् । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति तथापि [illegible] । [illegible] ना [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] इत्यादयः [illegible] नाकारौ [illegible] । [illegible] नञो [illegible] न भवति । [illegible] । [illegible] प्रथमैकवचने '[illegible]' [illegible] ॥ १२–१३ ॥

(प्र०) [illegible] इति [illegible] । नञोऽकारा[illegible] । [illegible] । [illegible] नाकारौ [illegible] । [illegible] ॥ १२–१३ ॥

अन् स्वरे ॥ समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति न [illegible] । [illegible] (ख) ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ १४ ॥

(प्र०) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

(क) [illegible]

[illegible]

राजन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने 'हलिरन्' 'नलोपो ह्रो०' । अस्मच्छब्दात् प्रथमैकवचने 'ङोरि०' ।
षष्ठीशब्दात् षष्ठ्येकवचने । हलिरन् 'सर्वो०' । विरहशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्वादि०' ।
षड्वर्णशब्दात् बहुरेकवचने इन्च्या अमानान्तात् प्रथमैकवचने 'स्वा०' । अथार्थः
धर्मैर्द्विरहः षड्भव्याभावः इति विग्रहवाक्यम् । त्रिष्वपि पूर्वं मम प्रयोगः । हलादीनाम
प्रयोग हलन्तविरहाभावार्थो लघ्वः । 'समासप्रत्ययो०' इति पञ्चमोऽवोप । अथायं
पर स्वरादावस्य 'अन् स्वो' इति अनोऽवादेश । यथोदाहरणद्वये प्राक् स्वरास्वाभावात्
भा' इति सूत्रेण मम अकाराऽकारादेशः । प्रथमैकवचने सर्वत्र । उदाहरणद्वयं पुंलिङ्गे
तृतीयं नपुंसके । अथ केष्वर्थेषु मम प्रयुज्यते ? इत्याह—तस्येति । तस्मादुन्मस्त
हन्यः तत्र विरहस्तद्विरहः तस्याभावस्तदभावश्च एष्वर्थेषु मम प्रवर्तते । मम् शब्दः एव
प्रयुज्यते इति भावः । तस्य इति । अथारम्भः । तद्विरह इति धर्मीव विरहः । तद्
भाव इति षड्भव्याभावः । एष्वर्थेषु षष्ठ्युरसर्गको मम भवति तस्मिन् सति पूर्वपरे
तत्पुरुषसमासो भवतीत्यर्थः । इति तत्पुरुष ॥ १४ ॥

(प्र०) कस्या इत्यादि । द्विरः स्वा इत्यत्र येनावयस्यमस्तासुवतो वान्नुपूर्वकदलाषष अनय
इत्यादौ तदभाव । तस्येत्यादि । तस्मादुभ्य तेन विरहः तस्याभाव इति विग्रहः ॥ १४ ॥

चार्थे द्वन्द्व ॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्वसमासो भवति (क) ॥ तत्रेश्वर गुरु च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासम्बन्धे समुच्चये समासो नास्ति । बटो भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धेऽन्वाचये समासो नास्ति नाम्नां परस्परसम्बन्धात् ॥ इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति ॥ १५ ॥

(च०) सांप्रत द्वन्द्वसमासो निरूप्यते ॥ सूत्रम्—'चार्थे द्वन्द्वः'—चस्य अर्थश्चा०
तस्मिन् चार्थे सप्तम्येकवचनम्, अ इ ए । द्वन्द्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'चार्थे०' ।
द्विपदमिदं सूत्रम् । अथैतत्सूत्रं व्याचिकीर्षाश्चार्थान् व्याकरोति—चार्थेषु समासप्रसङ्ग
इदमर्थं चाह—समुच्चयः, अन्वाचयः, इतरेतरयोगः समाहारश्च, इति चत्वारश्चार्थाः ।
तत्र कर्मे, तस्यैकक्रियाविषयत्वे समुच्चयः । कर्मद्वयेऽपि प्रत्येकं क्रियाद्वयेन संबन्धोऽन्वा
चयः । पदद्वयस्य द्वन्द्व इतरेतरयोगः । बहूनां पदानां समवायः समाहारः एते चत्वारः ॥
तत्र चतुर्ष्वमध्ये समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्तीति दर्शयति । तत्र ईश्वरं गुरुं च भज
स्वस्वस्य कर्तृद्वयस्यैकक्रियाविषयत्वे समुच्चये समासो नास्ति । अत्र चकारो भजनक्रियाया
ईश्वरेण गुरुणा च संबन्धं द्योतयति इति एकक्रियाभिसंबन्धार्थः ॥ तथा हे बटो भिक्षा
मट गां चानयेति अटनक्रियाया भिक्षाकर्म आनयनक्रियायाः गौः कर्म । अत्र चकार एकस्य

(क) यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था एकस्मिन् कस्मिंश्चिदर्थे समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयः ।
यदा लोकस्य प्राधान्यस्यापरस्य गुणभाव त्वितरस्यार्थे यते तदन्वाचयः ।
परस्परसापेक्षे द्व्ययवस्थाने एव एकस्मिन् साधने इतरेतरयोगः ।
परस्परापेक्षाणामवयवभेदतिरोधाने ऐक्ये एकत्वेनान्वय समाहारः ।

वने अटने आनयने च क्रियाद्वये संबन्धं द्योतयति । एवमेकस्य कर्तुः कर्मद्वये क्रियाद्वय संबन्धेऽन्वाचये चार्थे समासो नास्ति । परस्परमसंबन्धात् नाम्नामन्वयदोषत्वे सत्यत्र समासविधानम् । अत्र क्रियानिरोधात् नाम्नां परस्परं संबन्धाभावात्समासो नान्वीयते ॥ यत ईश्वरस्य गुरोश्च युगपद् भजनेऽसंबन्धः । यथाऽन्वाचये भिक्षाटनस्य गवा आनयनस्य च परस्परमसंबन्धात् अन्वाचये समासो नास्ति ॥ इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे संबन्धसद्भावात् द्वन्द्व समासो भवति । अन्योन्यं सापेक्षो द्वयोर्योगः एकक्रियाभिसंबन्ध इतरेतरयोगः । बहूनां समुच्चयः समाहारः ॥ १९ ॥

(प्र०) चार्थ इति । चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । चार्थमाह । समुच्चयेत्यादि । समुच्चयान्वाचययोः स्वरूपं निरूपयन् तयोरपदासमासाभावं स माससामाव इत्याह । तत्रेति । ईश्वरं भजस्व गुरुं च भजस्वेति अस्य एकस्या एव भजन क्रियाया ईश्वरगुरुभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धात्समुच्चयः । यत्र त्वेकस्य प्राधान्यमनुरोधेनतरा "चाचीयत तदन्वाचयः तत्र वने भिक्षामटेत्यादि अत्र भिक्षाटनं मुख्यम् । गवामानयनं तु प्रासङ्गिकम् । एकस्य वने भ्रमेणाटनक्रियया गवानयनक्रियया च सम्बन्धादन्वाचयः । अनयोश्चार्थयोः समासाभावे हेतु परस्परमसम्बन्धादिति । समुच्चये तात्पर्यस्यानभिप्र स्वदा पृथक्शब्दयो भजनादिभिः सम्बध्यमाना समुच्चीयन्ते । एवमन्वाचयेऽपि अन्या न्यसम्बन्धाभावपदप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोगः । स एव तिरोहितावयवप्राधान्यः संह तिप्राधान्यः समाहारः ॥ १९ ॥

द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारौकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ 'लक्षणार्थानामप्रयोग' इति च शब्दनिवृत्तिः । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ ॥ अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ ॥ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ ॥

(प्र०) अथ द्वन्द्वसमासे पदानां समानत्वात् क शब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्य इत्या शङ्कयाह—'द्वन्द्वेऽल्पस्वर०' ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे प्रस्तावादितरेतरयोगे अल्पस्वरं पदं समस्वरे वा प्रधानं पदं तथा इकारान्तमुकारान्तं यत्पदं भवति तस्य पूर्वनिपातः प्राक्प्रयोगः कर्तव्यः । [illegible] ॥ अथाकारान्तादाहरणमाह—पटुगुप्तौ प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'विभक्त्या०' [illegible] ॥ गुप्तशब्दस्याप्येक वचनम् । [illegible] । 'अव्यया०' 'विभक्ती०' [illegible] ॥ पटुश्च गुप्तश्चेत्यत्र समस्वरत्वेऽपि उकारान्तस्य पूर्वनिपातः । 'समासे चयोः' । एत 'लक्षणार्थानामप्रयोग' [illegible] । इति [illegible] । पटुगुप्त इति स्थिते नामसंज्ञायां स्यादिः । इतरेतरयोगा द्विवचनम् औ । 'आ औ औ' पटुगुप्तौ [illegible] इति [illegible] । [illegible] पूर्वनिपाते तत्र [illegible] । [illegible] पटुगुप्तौ [illegible] । पटुगुप्त० इति [illegible] । एवमेव अग्निश्च [illegible]

पूर्वनिपात प्रयोगः । पूर्ववद्विभक्तेरकारस्य च लोपः । ततः प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' । तथा भोक्तृभोग्यत् प्रथमैकवचने । 'ऋतुः' भोक्तार् वशाऽन्यस्तदुद्भवतीति कथ्यत 'लोपः' डित्त्वाट्टिलोपः इत्यादि लोपः स्वरा० । च प्रथमैकवचनम् 'अप्सरा०' ॥ भोग्यसमासात् प्रथमैकवचने । 'चोरिति०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'भवभा०' पश्चात् विसर्जनी० 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' । भोक्ता च भोग्यश्चेति विग्रहे प्रधानभूत शब्दाद्बहु द्वन्द्वस्य प्रथमं प्रयोगः । भोक्ता पुरुषः भोग्यं विषयादि वस्तु तदा भोग्यं ; भोक्तृस्य स्वामित्वात्प्रधानत्वं ततः प्राग्विभक्त्यादिलोपः । भोक्तृभोग्यसमासात् प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' ॥ एवं धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ इत्यत्र घकारान्तात् स्वत्वान्तात्वात्प्रथमं प्रयोगः ॥ स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ । अत्र पुरुषस्य प्रधानत्वेऽपि सकारस्यात्वाद्घ्यन्तस्य पूर्वनिपातः ॥

(प्र०) द्वन्द्वे पूर्वमात्रनियममाह । द्वन्द्वेऽल्पाच्तरमित्यादि । अल्पान्तराच्च प्रत्ययान्तर्हितस्य इकारान्तस्य उकारान्तस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः । अल्पान्तरत्वं च सम स्वमात्रापेक्षया । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः । हरिहरगुरव । हरिगुरुहराः । तथा शङ्खदुन्दुभिवीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः । इकारान्तत्वाद्घ्यन्तत्वात्स्त्र्यैकारान्तस्य पूर्वत्वम् । ईशकृष्णौ । बहुषु स्वकल्पोऽस्तीति अनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः तथा स्वराद्यन्त शब्दस्यैकारौकारान्तस्य च मिथः समासे स्वराद्यन्तस्य पूर्वत्वम् । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तथा समाक्षराणामृतुनक्षत्रवाचकानामानुपूर्व्येण पूर्वत्वम् । हेमन्तशिशिरौ । अश्विनीभरण्यौ । एवं लघ्वक्षरस्य पूर्वत्वम् । कुशकाशम् । वर्णानां चानुपूर्व्येणैव पूर्वत्वम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । मातापितरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । इत्यादावितरेतराकारान्तयोरपि न पूर्व त्वमित्यादृतम् । ननु समासवाक्ये चकारः किं न प्रयुज्यत इत्यत आह । चकारार्थमिति । इतरेतरयोगः समासेनोक्तत्वाच्चकारस्याप्रयोग इत्यर्थः ॥

देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्य (क) ॥ अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती । अग्न्यादेः सोमादीनां परत्व वक्तव्यम् ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनम् ॥

(क) अथ द्वन्द्वे एव विशेषमाह देवताद्वन्द्वे० । देवतावाचकद्वन्द्वसमासे पूर्व पदस्थस्याचोऽन्त्यस्य वा दीर्घो वक्तव्य इति । वायुद्यावापृथिव्यादावन्तरे च यद्यपि । अत्रोदाहरणमाह—अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपः । चकारार्थमादाय च अग्नि सोम इति स्थिते 'देवताद्वन्द्वे' इति अग्निशब्दस्य स्वरस्य दीर्घे ईकारः, इत्यादि रूपं स्यात् ॥ अग्नीसोम इति स्थिते ॥ अग्न्यादेः सोमादीनां परत्व वक्तव्यम् अतः परत्वात्परयोः सोमादीनामादेः सकारस्य षकारो भवति । विभक्तिः द्वन्द्वः इत्यत्र च प्राप्तिः । सकारस्याद्गुणत्वात् । तदेव वक्तव्यं सूत्रम् । अग्नीषोमसमासात् प्रथमद्विवचने 'ओ औ औ' अग्नीषोमौ । इति सिद्धम् । अत्र इकारान्तस्य पूर्वत्वम् । अल्पान्तरमिति

(क) सूत्र इदमपि अन्यत्र अस्ति नैव सूत्रम् ।

दिवाकरात् अग्निषोम । अग्निष्टुत् । ज्योतिष्टोम । आयुष्टोम । मरुद्वृध । भीमसे- नम् । मातृष्वसा । पितृष्वसा । इत्यादौ षत्वम् ॥ पुत्रामरङ्गिश्च बृहस्पतिश्चेत्यत्र द्वन्द्व [illegible] पूर्वनिपातः । विभक्तिलोपे ककारादीनामप्रयोगे च 'देवताद्वन्द्वे०' इति द्वन्द्वस्य दीर्घः । प्रथमाद्विवचने 'औ औ' ईकारः । 'तवर्ग०' इत्यादि [illegible] । एवं सूर्याचन्द्रमसौ । उदाहरणान्युक्त्वा आन्यादेरिति वक्तव्यं दृश्यते तच्च प्रागेव व्याख्यातम् सांप्रतमितरेतरयोगद्वन्द्वस्य वचननियममाह—इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति । पदद्वयात्मकत्वात् । किंतु नियमस्तु [illegible] लिङ्गप्रयोगो भवति ॥

(प्र०) देवताद्वन्द्व इति । देवतावाचकानामन्योन्यद्वन्द्वसमासे पूर्वपदस्य [illegible] दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थः । [illegible] व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादग्निराम् [illegible] इत्यादौ न । 'प्रावृष तथा सौधममाम्' इति [illegible] [illegible] कथं [illegible] आह । अग्न्यादेः सोमादीनामिति । [illegible] । [illegible] । अग्निषोमौ [illegible] । [illegible] । अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । मातृष्वसा । पितृष्व- सा । [illegible] इत्येवमादयो ज्ञेयाः ॥

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्य (क) ॥ शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकुशपलाशा –शशकुशपलाशम् ॥

(च०) [illegible] समाहारद्वन्द्ववचनविशेषमाह—'एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्य' समाहारे द्वन्द्वे पदानां समासे कृते एकवद्भाव एकवचनं वा भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] पक्षे पदानां समाहारत्वात् बहुत्वात् बहुवचनं [illegible] । एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः' इति । [illegible] [illegible] बहुवचनमिति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] 'अतो०' 'ङसि०' । [illegible] 'स [illegible]' । एवं [illegible] प्रथमाबहुवचने '[illegible]' '[illegible]' । [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रथमाबहुवचने '[illegible]' '[illegible]' । [illegible] । [illegible] [illegible] इति सिद्धे । [illegible] द्वन्द्व । '[illegible]' इति [illegible] [illegible] । [illegible] प्रथमाबहुवचने [illegible] । [illegible] '[illegible]' '[illegible]' ॥ [illegible] 'एकवद्भावो वा समाहारे' इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥

(क) [illegible]

(च०) इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । द्वयोः समासे द्वयोरप्यवयवयोः प्राधान्या द्विवचनम् । बहुवचनान्ते बहुवचनगृहम् । समाहारस्य समुदायप्रधानत्वादस्य चैकत्वा देकवचने प्राप्ते विकल्पमाह । एकवद्भावो वेति । केचित्तु सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति इतरेतरयोगेऽप्येकवद्भाव इत्याहुः । वामनस्त्वन्यथा प्राणितूर्यसेनाङ्गादीनां द्वन्द्वस्य नि त्यमेकवद्भावः । वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरादीनां वा । वृक्षा श्च मृगाश्चेत्यादि । फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव एकवत् । बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम् । द्विप्रकृतौ तु बदरामलके स्तः । ए विवचनादीनां च वैकवद्भावः । दधिपयसी इत्यादि ॥

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वपदस्य सगागमो वाच्यः ॥ अन्योन्यम् । परस्परम् ॥

(च०) संप्रत्यमितरेतरयोगेऽपि एकवद्भावोदाहरणमाह— अन्यश्च अन्यश्च इति वि ग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे समासप्रत्ययप्राप्ते इति समभवापि विभक्तिलोपे कर्तव्यानां वाच्यत्वात् । अन्य अन्य इति पर पर इति स्थिते । अन्यादीनां शब्दानां समासे वर्तमा नानां पूर्वपदवर्तिनां सगागम इति सकारस्यागमो वा वक्तव्य । इत्यादिभूतयोरन्यपरश ब्दयोः सगागम । किरवादन्त । अन्यस् अन्य इति स्थिते । ससजुषो० 'अतोऽरत्तुः' 'ह शि च' 'ऋतोऽत्रोऽस्य' अन्योन्यशब्दात् प्रथमैकवचने अतोऽम् अत्र पदान्तत्वाभावात् घो षि० एङोऽन्तोऽस' पतसः पूर्वयोः प्राप्तिः । अप्रधानभूतत्वात् 'सर्वनामादेः' इत्यपि न भवति । अन्योन्यमिति सिद्धम् ॥ पर अपि पर मध्ये सकारागम । 'स्वरादीनं०' । अत्र वाक्यत्वाभावात्तिस्वाच विसर्गोऽस्मादीनादि कार्यम् । स्वरादाः' पारस्परं समभवादि पूर्वोक्त वाक्यत्व एकवद्भाव इति । प्रथमैकवचने 'एकस्य द्विगुद्वन्द्वो' क्लीबत्वात् अतोऽम् 'अम् सास०' 'मोऽनुस्वारः' अन्योन्यं परस्परमिति सिद्धम् । एवमादिप्रकारेण इतिरन्द्वादीन्युदा हरणानि ॥ अन्योन्यादय सहादिगणे पठिता इत्यन्ये ॥ केचित्तु अन्योन्यमित्यत्र अन्यश्च अन्यश्चेत्यर्थेऽपि समासं नेच्छन्ति । किन्तु 'कर्मव्यतिहारे अन्यादीनां द्वित्वं वक्तव्यं स मासवच्च बहुलम्' तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचनम् । उत्तरपदे द्वितीयैकवचनम् इत्यन्योन्यं परस्पर मित्यादि साधवः ॥ क्षेमन्द्रादयस्तु 'अन्यादीनां विभक्तिलोपे सक कर्मव्यतिहाराभावे तु अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ इत्येकशेष समास इति व्याख्यान्ति ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां तु 'कर्म व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे स्तः समासवच्च बहुलम्' यदा समासवत्तदा प्रथमैकवचनं पूर्व पदस्य तृतीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति अन्योन्येन कृत्वा अन्योन्यस्मै ददाति अन्योन्यस्माद्गृह्णन्ति अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन् साधवः । एव पर स्परम् ॥

(प्र०) अन्यश्च अन्यश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे एकवद्भावे पूर्वस्यान्यशब्दस्य सगागम सस्य विसर्गे उत्वौकारयोर्लोपे चान्योन्यमिति वक्तव्यत्वात्कर्मव्यतिहारे एव भव । अन्योऽन्यं विमानयति । अन्यत्राऽन्यान्यम् । परस्परमित्यत्र कुप्वोः ≍क ≍पौ चेति बाधकत्वात् ≍क≍पाभावे औत्सर्गिकः सः ॥

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥ १६ ॥

(च.) लिङ्गं विशेषयितुमाह— एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । द्विगुश्च द्वन्द्वश्च द्विगुद्वन्द्वौ प्रथमाद्विवचनम् । 'औ औ' [illegible] । एकत्वे इति । एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वसमासौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । तत्र द्विगुसमासे [illegible] । तत्र अकारान्ता [illegible] स्यादेव । अकारान्तवर्जितानां तु नपुंसकलिङ्गत्वमेव । द्वन्द्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पदे [illegible] । तत्र क्लीबत्वं तत्र नपुंसकमेव । [illegible] इति भावः ॥ [illegible] नपुंसकत्वं पुन [illegible] ॥ १६ ॥

(च.) [illegible] नपुंसकत्वार्थमाह । एकत्वे इति । [illegible] पूर्व पदार्थप्राधान्ये [illegible] । [illegible] । तथा [illegible] । [illegible] । [illegible] । तथा [illegible] । द्विगावन्—द्विगोरित्यादि । अगोरित्यादौ च नेति प्रमाणतया ज्ञेयम् । [illegible] द्वन्द्व [illegible] ॥ [illegible] समाहार एव द्वन्द्व । [illegible] ॥ १६ ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वे समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ समाहारेऽत ईप् द्विगोः ॥ समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्ताद् ईप् प्रत्ययो भवति पात्रादिवर्जम् ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारः दशग्रामी ॥ पञ्चाम्रय समाहृता इति पञ्चाम्रि ॥ पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु (पञ्चगवम्) त्रिफला रूढित ॥ १७–१८ ॥

(च.) अथ समासान्तरमपि प्रस्तुतत्वात् द्विगुसमासमाह सूत्रम्— संख्यापूर्वो द्विगु' संख्या द्वित्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवर्तिनी यस्य सः संख्यापूर्वः प्रथमैकवचनम् । 'द्वाविं०' । द्विगुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'द्वाविं०' संख्यावाचो शब्दः यत्र पूर्वपदे भवति स द्विगुरिति समासो भवति । तत्र सूत्रेणाह सूत्रम्—'समाहारेऽत ईप द्विगु ॥ समाहारे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'द्वाविं०' [illegible] । अतः अपि ईप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् आदेश लोपः । अपि द्विगुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'द्वाविं०' ॥ अनुवर्तमिदं सूत्रम् । समाहारार्थे द्विगुः समासो भवति । यत्र पूर्वपदे संख्यावाचि पदं भवति तस्य समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकम् । स द्विगुः समास इत्यर्थः । तत इति तस्मात् द्विगुसमासात् अकारान्तात् ईप्प्रत्ययो भवति । पात्रादिवर्जम् । यद्यपि द्विगुसमासस्य प्राक् क्लीबलिङ्गत्वं प्रतिपादितं तथापि अकारान्तात् ईप्प्रत्यये कृते स्त्रीत्वमेव तत्र अदन्तवर्जितानां क्लीबलिङ्गता ॥ उदाहरणम् । दशन् शब्दात् षष्ठीबहुवचने । 'ष्णः' इति नुडागम । दशान् नाम् । 'नोपधाया' इति दीर्घ

रस्याकारस्य दीर्घः। 'नाम्नो मो०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ग्रामशब्दात् षष्ठीबहुवचने। 'नुडाम' 'नामि' इति दीर्घे। 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' इत्यनेन ग्रामाणां समाहार इति विग्रहे अत्र पञ्च इति कृत्वा पूर्वपदं समाहारमर्थं च आनो द्विगुसमासः। समाससंज्ञायामुभयत्रापि 'समासप्रत्यययोः' इति आमो लोपः। इत्थं ग्राम इति स्थिते। ततोऽकारान्तत्वादीप्। अस्य लोपः 'स्वरहीनं०' इत्यनयोरेकत्वात् प्रथमैकवचने 'हसेपः०' एव त्रिलोकी पञ्चमूली। पञ्चनूशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०'। क प्रियशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए ओ असि' 'ए अय' 'स्वरहीनं०' 'ओर्शि०'। पञ्चानाम् समाहृता एकीकृता इति विग्रहे विभक्तिलोपे नाम्नो नो० सवर्णे 'पञ्चाग्नि अशाद्न्तत्वाभावात् ईप्। ततः समाहारस्यैकत्वात् 'एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ' इति क्लीबे प्रथमैकवचनम् न सकारस्यमालुक् पञ्चाग्नि इति सिद्धम् ॥ तथा पञ्चानां गवां समाहार इति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' इत्यामो लोपे पञ्चन् गोशब्दात् प्रथमैकवचने 'नाम्नो नो०' नपुंसकस्य इति ह्रस्वः ओकारस्य उकारः 'इन्त्यादेश सन्ध्यक्षरान्तानामिकारोकारौ' नपुंसकस्यमोर्लुक् अश्राव्यकारान्तवर्जितत्वात् (टाटकाः इति अप्रत्ययः तेऽन्त्यस्वरे उकारस्य अव 'स्वर०' पञ्चगव अदे प्रथमैकवचनम् सि 'अतोम्' अम्शसो० मोऽनुस्वार अत्र अकारान्तवर्जितत्वान्नेप्। 'पञ्चगवम्') इति सिद्धम् ॥ त्रिशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नुडाम' 'त्रेस्त्रय' 'स्वरहीनं' मोऽनुस्वारः'। फलशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नुडाम' नामि स्वरदीर्घ०' मोऽनुस्वार'। अदे समाहार इति पश्य। त्रयाणां फलानां समाहार इति विग्रहे 'समासप्रत्यययो' ब्रह्मार्थनामप्रयोग। आब्त्र त्रिशाम् प्रथमैकवचने आप' त्रिफला इति सिद्धम्। ननु त्रिफला इत्यत्र कथामुष्कस्येऽपि द्विगुसमासे फलशब्दस्य अकारान्तत्वादीप्प्रत्ययः किं न क्रियत इत्याशङ्कायामाह—त्रिफलेति पद रूढिता लोकप्रसिद्धित सिद्धम् ॥ 'कश्चनानुपपन्नस्य प्रयोगस्य कल्पनम्। बहुविधाहत्वं हि रूढिरित्यभिधायते ॥ न तु नियतलक्षणेनोपपन्नमिति द्विगुसमासः। पात्रादिवर्जितत्वात् पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्। त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् एवं चतुर्युगं चतुःपथमित्यादावकारान्तत्वेऽपि ईप् न भवति (त्रिलोकं त्रिलोकी इत्यादौ विकल्पेन ईप्) ॥ इति द्विगुसमासः ॥ १७-१८ ॥

(प्र०) एकत्वे द्विगुद्वन्द्वावित्यत्र द्विगोः स्वरूपप्रसङ्गो [द्वि]गु निरूपयितुमस्य तत्क्षणमाह। सङ्ख्यापूर्व इति। वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्सङ्ख्यावाचकं तद्वाचकं पदं गृह्यते। तत्पूर्वकोऽव्ययो द्विगुसंज्ञो भवतीत्यर्थः। एतच समाहारेऽस्त ईप्द्विगुरित्यत्रैवाबध्यतयान्वेति। ततश्च समाहारार्थे सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः स यदकारान्तस्तस्मात् तत ईप्विधेः। एवं च द्विभाष्यम् इत्यादौ सङ्ख्यापूर्वत्वेऽपि बाध्यमानतया नित्यत्वादौ समासेऽपि द्विगुत्वाप्रसङ्गः। समाहार इत्यस्य तद्धितार्थोत्तरपदेऽपि इत्यस्य करणे ... हारार्थः पञ्चकपाल इत्यादौ तद्धितार्थ द्विगु। पञ्च गावो धनं यस्येति ... पुत्तरपदे परे समाहारे अत्रापि चौगुणादित्वतो भावुकेऽपि तस्माद्विगातोऽन्या ... लटवा। तथा अकारस्योत्तरपदस्य नकारस्य ईप् वा। पञ्चम-पञ्चमूली। च न। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनम्। चतुर्युगमित्यादि

-समाहारद्विगुः । अत्रादिना परम्पराप्रयोगतो द्विगुत्वे अकारान्तत्वेऽपीत्वमात्वमनुपकत्वाभा-वौ ज्ञेयौ च ॥ १७-१८ ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिस ञ्ज्ञको भवति ॥ बहुधनं यस्य स बहुधनः ॥ तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषण तया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः (क) ॥ १९ ॥

(च०) साम्प्रतं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रम्—'बहुव्रीहिरन्यार्थे' ॥ बहुव्रीहि प्रथमैकवचनान्तम् । 'सार्वि०' । अन्यार्थे अन्यश्चासावर्थोऽन्यार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ प' पश्चात् 'नामिनोर' ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । समासमक्षरार्थेन निष्पन्नया अन्यपदस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः प्रधानो यस्य स अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति ॥ बहुधनशब्दात् प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' । धनशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अमुशसो०' 'मोऽनुस्वारः' । बहु धनं प्रचुरं धनं यस्येति विग्रहे अत्र समासस्थौ बहुधनशब्दौ ताभ्यां यस्येत्यन्यपदं प्रधानं ततो बहुव्रीहिसमासः । इति समाससंज्ञायामुभयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्यैवोक्तार्थानामप्रयोगः । बहुधन इति स्थिते बहुव्रीहेर्वाच्यलिङ्गता इति बहुव्रीहेरन्यपदप्रधानत्वात्तस्य लिङ्गम् । यस्य नरस्येति नरशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्पुंस्त्वे प्रथमैकवचने बहुधन इति सिद्धम् । एवमन्यत्रापि धनं यस्यास्ति स धन । यदि धाऽस्तीत्यव्ययं सत्तार्थवाचकं तदाऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यस्तिधनः । प्रथमैकवचने 'सार्वि०' ॥ एवं तपोधन । यशोधन । द्वितीयाद्यन्तान्यपदेषु प्रधानेषु बहुव्रीहिर्भवति। यथा प्राप्तो राजा यं स प्राप्तराजा। ऊढा कन्या येन स ऊढकन्यः । दत्तं वध यस्मै स दत्तवधः । उद्धृतः शल्यो यस्मात्तदुद्धृतशल्यं क्षतम् । वीतो रागो यस्मात् स वीतरागः ॥ बहु धनं यस्य स बहुधनः । धर्मिष्ठो लोका यस्मिन् स धर्मिष्ठोको ग्राम इत्यादि । इह बहुव्रीहिर्द्विधा—तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिसमासः । तस्य लक्षणं ग्रन्थकार एवाह—तस्येति । तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेशः एकोऽवयवो हस्तपादमुखकर्णादिरूपो यत्र विशेषणत्वेन ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्योदाहरणम्—लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः इत्यत्र नरस्यैकदेशः कर्णः स एव समस्यमानविशेष्यभूतस्य नरस्य विशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। दीर्घकायः । अत्र काय[illegible] नरादेकदेशत्वात् । एवं दीर्घग्रीवः । महाभुज इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने बोध्याः(ख) ॥

(क) [illegible] तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि ॥ [illegible] पुत्रेण [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥

(ख) अतद्गुणसंविज्ञानो यथा—दीर्घकाय । [illegible] । [illegible] वैयाकरणैः [illegible] । [illegible] ।

अतद्गुणसंविज्ञानो यथा—चित्रगु । दृष्टसागरमानयेत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

(म०) बहुव्रीहिरिति । अन्यस्य समस्यमानपदातिरिक्तपदस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन् । अस्तित्वमित्यत्र अस्त्योति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं सतार्थम् । अन्यपदार्थस्य प्राधान्ये समस्यमानपदार्थस्य विशेषणत्वोपलक्षणतान्यां द्वैविध्यादित्येवमर्थेन तद्गुणसंविज्ञान इत्याह । तस्य प्रधानस्येति । यस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्य एकदेशः समस्यमानपदार्थो विशेषणतया सद्भावतस्त्वेन यत्र समासे ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तदन्येति पाठः । यस्य प्रधानस्यैकदेशः कर्मणि विशेषणतया समस्यमानपदार्थत्वेने यत्रः । स स्वान्यपदार्थस्य गुणो व्यावृत्तिपदार्थं कार्यान्तरेण यत्र संविज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यन्यलक्षणमिति भावः ॥ १९ ॥

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्य (क) ॥

(च०) ननु लम्बकर्ण इत्यत्रान्यपदार्थप्रधानत्वात् पदसाम्ये कतरस्य इति कथं न प्रयुज्यत इत्याह—'बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्य' ॥ 'बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्तं पदं भवति एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमप्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरन्यपदार्थत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति सकलतेत्यादौ ॥ सम्यक्(वं) सरूपार्थकं विशेषणं विशेषणपदम् । 'पार्थे स्वार्थविशेषाद्यधान विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् ॥ यथा लम्बकर्णो दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यन्ते यथा—कण्ठे कालो यस्य स कण्ठेकालः । कण्ठ पादौते या विद्वत्स्वेव्यप्युपाधि । भाले लोचनं यस्य सः भाललोचनः इत्यादि ॥ वक्तव्यस्य प्रयोगाप्रभावित्वात् क्वचित्सप्तम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रशेखरः पद्मनाभः चक्रमौलिः शूलपाणिः चक्रपाणिः कपिध्वज इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

(म०) पूर्वनिपातविधमाह । बहुव्रीहाविरयस्यापवादस्त्वन्यत्रापुनरुक्तत्वादौ कर्मधारयेऽपि विशेषणस्य पूर्वनिपातः । वक्तव्यत्वात्सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । सरूपतः । द्विगुः । मिथोऽन्वयोः समास सद्भावाद्धः पूर्वत्वम् । इतरथा । तयोरन्यतोऽन्यस्या पूर्वत्वम् । द्विधा । प्रियस्य पूर्वत्वं वा । गुडप्रिय—प्रियगुडः । यद्वा प्रायस्त्र सप्तम्यन्तस्य परत्वम् । कण्ठेऽस्य मद्गुकः । वोपदुरास्वपि । इन्द्रादिभ्यश्च सप्तम्यन्तस्य न पूर्वत्वम् । इन्दुशेखराऽन्यत्रमुखम्भः । पद्मनाभः । कपिध्वजः । चक्रपाणिः । शूलपाणिरित्यादि । यथायोगं ज्ञेयाः ॥

(क) धर्म करे यस्य स करधर्म । मस्त कृष्ण यस्य स कृष्णमस्ते । पुष्पमेव यस्य स [illegible] । कण्ठे हरा यस्य स कण्ठहरः । हर बहुधे यस्यासौ हरबहुधः । सुरवे च तेजिस्वे सुरवते । [illegible] स्वार्थेष्वपो वे मिहसमस्तो वक्तव्यो ॥ [illegible] । यद्वे [illegible] यस्य स [illegible] हरे । [illegible] यस्य स [illegible] पुरुष । [illegible] । [illegible] भवते ॥ [illegible] ॥ [illegible] पुरुषस्य ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] न ॥ इन्दु शेखरे [illegible] । [illegible] यस्य स [illegible] ॥ [illegible]
इति विशेष ॥

(प्र०) 'धनुषश्च' ॥ धनुःशब्दस्य अन् आदेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

(म०) रूपवतीशब्दात् प्रथमैकवचने इत्येवा॰ भार्याशब्दात् प्रथमैकवचने 'भार' । रूपवती भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिकार्येऽवशिष्टं रूपवती भार्या इति ॥

(प्र०) रूपवद्भार्य इति । सिद्धरूपं प्रदर्श्य तत्प्रक्रियामाह ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति(क) ॥२०॥

पुंवद्भा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्भा भवति ॥ पुंवद्भावादीपो निवृत्ति । वामदृणाल्कल्याणीप्रियः इत्यादौ न भवति ॥२१॥

(म०) सूत्रम्—'अन्यार्थे' ॥ अन्यार्थेशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' [illegible] एकपदं । स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । रूप[illegible]स्येति शेषः । अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्ये इति स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्भा' ॥ पुंवत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययम्' । भा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया॰' पञ्चत्व अथा भर्वे अथाः तस्य दः । 'स्वादौ॰' इत्य[illegible] । समासे सति समानाधिकरण(एकविभक्त्यन्तयोः) पदयोः [illegible] समानाधिकरणे तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वपदस्य पूर्वपदभूतस्य [illegible] स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत् पुंलिङ्गवद्रूपं भवति । अनेन पुंवद्भावाद्रूपवतीत्यत्र वर्तमानस्य ईपो निवृत्तिः । अतो रूपवद्भार्ये इति स्थिते अथा भवे अथाः तस्य दः । 'स्वादौ॰' 'भादि॰' रूपवद्भार्य इति सिद्धम् । न हि पुंवद्भावे केवलमीपो निवृत्तिः । किन्तु कर्विशेषेऽपि निवृत्तिः [illegible] इत्येवं [illegible] आत्मेत्यादौ । अथ वा [illegible] प्रकारान्तरमाह—वामदृणाल [illegible] इत्यादौ पुंवद्भावो न भवति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे [illegible] कल्याणीशब्दस्य न पुंवद्भावः । आदिशब्दात् [illegible] पुंवद्भावः । मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा कान्ता [illegible] वामा वामना [illegible]

(क) [illegible]

(च०) 'धनुषश्च' ॥ धनुश्शब्दान्तस्य अन् आदेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

(च०) रूपवतीशब्दात् प्रथमैकवचने 'हल्ङ्याः' भार्याशब्दात् प्रथमैकवचने 'भार्' । रूपवती भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिलोपेऽवशिष्टं रूपवती भार्या इति ॥

(प्र०) रूपवद्भार्य इति । सिद्धरूपं प्रदर्श्य तत्प्रक्रियामाह ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति(क) ॥२०॥

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ॥ पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । वामदृणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति॥२१॥

(च०) सूत्रम्—'अन्यार्थे ॥ अन्यार्थशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ उ' इत्यादि । स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्येति शेषः । अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्ये इति स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्वा' ॥ पुंवत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया ' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' इत्यादि । स्वाद्योर्न०' इत्यादि । समासे सति समानाधिकरणे,एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वशब्दस्य पूर्वपदभूतस्य ... स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत् पुल्लिङ्गवद्रूपं भवति । अनेन पुंवद्भावाद्रूपवतीत्यत्र वर्तमानस्य ईपो निवृत्तिः । अतो रूपवद्भार्ये इति स्थिते 'अपा अदे अधाः' तस्य द० । 'स्वाद्योर्न०' 'स्त्रोवि०' रूपवद्भार्य इति सिद्धम् ॥ न हि पुंवद्भावे केवलमीपो निवृत्तिः । किन्तु ... निवृत्तिः श्रीमन्भार्यः दीर्घजङ्घः ... इत्यादौ । अथ वा ... वामदृणात् कल्याणीप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न भवति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे ... कल्याणीशब्दस्य न पुंवद्भाव । आदिशब्दात् वामोरूभार्यः गौरीभार्यः पद्मनीप्रिय इत्यादौ न पुंवद्भावः । मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता चपला वामा वामना सचिवा श्यामा

(क) अत्र ... —'यत्तु मायोक्तं स्त्रीलिङ्गस्येति यस्य ... इति ... यामित्यतो ... इति तत्र अतिलक्ष्मीरित्यादावनन्वयेऽपि स्यात् । ... इत्यादि ... । ... वा । ... इति ... । ... हृदये इति किम् । ... । प्रिया भक्तिः मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा कान्ता कल्याणी चपला वामना सचिवा समा वामा क्षान्ता बाला तनया दुहिता स्वसा । । इति ... ॥ ... भाषितपुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् ॥ ... न पुंवत् ॥ ... ॥ ... पुंस्कस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गाभार्यः ॥ ... च न पुंवत् ॥ पाचकी (चिका) भार्या पद्मनीका ... । ... ॥ ... तस्य न पुंवद्भाव ॥ ... इति किम् । ... । ... इति किम् । ... । ... । ... इति ... ॥ इति विशेषः मूलपुस्तकगत ।

माली तनया ब्राह्मणी दृष्टा रसिका मैथिली इत्यादयः शब्दाः कल्याण्यादिषु ज्ञेयाः ॥ तथा श्येनी इवाचरतीति श्येनायते (श्येनी इत्यत्र ईप्रत्ययः) इत्यादौ यकि । पण्डितां मन्यत इति पण्डितमानिनी । पट्व्या भावः पटुता पटुत्वम् । अल्पा दृढा अल्पशः अल्पतरा अल्पतमा अनुकूलदेश्या अनुकूलकल्पा अनुकूलदेशीया पण्डिता पट्वी अल्पा अनुकूला सर्वत्र पुंवद्भाव इत्यादौ प्रयोगानुसारे पुंवद्भावो दर्शनीयः । अन्यार्थे वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् न केवलं बहुव्रीहावेवेति भावः । तेन प्रत्ययान्तरसमर्देश्यदेशीयेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि भवति । शुभ्रा रूप्या इत्यादौ न बाधकत्वादिति ज्ञातव्यम् ॥ २०–२१ ॥

(प्र०) अन्यार्थे । चित्रगुः स्त्रियामित्यतो विभक्तिविपरिणामेन स्त्रियाः इति पदं पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । ह्रस्वो भवतश्च ह्रस्व इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे स्त्रीलिङ्गस्येत्यादि । ईदूत । समासश्चान्वये नाम्नामिति समासे इति सप्तम्यन्तम् । कर्मधारयमनुप्रयार्थे इति तुल्यार्थत्वं च समानाधिकरणत्वमित्यभिप्रेत्याह । समासे सतीत्यादि । स्त्रीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दस्य च । पुंसा तुल्य पुंवद्भावातिदेशाधिनिमित्ताभावन्यायेन स्त्रीत्वविकारविधिनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २०–२१ ॥

गोः ॥ गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति(क) ॥ पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगु ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्—'गोः' ॥ गोशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'ह्रस्व' इत्यधिकारोऽस्ति । 'ओर्वि०' । पदच्छेदः । अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य सतः गोशब्दस्य ह्रस्वो भवति । गोशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वे विशेषसूचकमिदं सूत्रम् । पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने 'जश्शसो लुक्' । गोशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'आसि' 'औ आव' 'स्वरहीनं०' 'सादि०' 'नाम्नो०' पञ्च गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासः । 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यत्रापि अनयो लोपः । पञ्चन् गो इति स्थिते पूर्वं 'नाम्नो०' । 'गोः' इत्यनेन सूत्रेण ह्रस्वत्वं ओकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने 'ओर्वि०' पञ्चगुरिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(प्र०) धाग्रहणादिति । निपातत्वादनेकार्थत्वादित्यर्थः । अतश्च कल्पमाह । रूढं पुंवत्त्वं नेत्याह । मध्यमार्थः । वामोरुमार्ये । तथा पश्चमानिनीत्यनानुपूर्व तमानौ पुंवत् । पनायति पनायते । पुंवद्भावश्च निवृत्त्या पश्चादयं इति निपातितत्त्व रूप्यापि निवृत्तिः । पण्डितामात्मानं मन्यते पण्डितमानिनी । स्वत्वयोगेऽभावकल्पोऽपि पुंवद्भाव । पट्व्या भावः पटुता—पटुत्वम् । मेढ । कुण्ठत्वम् । अत्र जातित्वाभावः । अन्यार्थे दृढा अल्पशः । पटुतरा । पटुतमा । एवं तरबादीषत्कल्पदेश्यदेशीयकल्पनामार्थाः । पटुजातो । पटुजातः वा । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेश्या । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । तथा कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृगक्षीरम् । काकशावः इत्यादयः प्रयोगानुसारेणोह्याः ॥ २२ ॥

मध्यपासुख्याग्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याकारस्य लोपो

(क) बहु [illegible]

वक्तव्य। ॥ सहस्र पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्यासौ व्याघ्रपात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् ॥ समासादौ स्वरे पादशब्दस्य पदादेशश्च वक्तव्यः(क) ॥ द्विपद् । द्विपदा । द्विपदी । त्रिपदा । नद्यादित्वान्ङीप् ॥

(७०) पूर्वविशेषमाह— [illegible]

(८०) [illegible]

टाड्डकाः ॥ समासे सति ट ड ढ क इत्येते प यथा भवन्ति(ख) ॥ २३ ॥

मा वा ॥ मान्तस्य पदस्य टेत्वो वा भवति स्वरे वकारे च परे ॥ २४ ॥

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमा ॥ बाहुलकात्कचिन्न भवति क्वचित् यथाञ्जोऽयम् ॥ अह्नो मध्यं मध्याह्नः ॥

(च०) अथ सर्वसमासप्रत्ययानाह—सूत्रम्—'टाड्काः' ॥ टश्च अश्च डश्च कश्च टाड्काः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'समास०' इत्यनु० । समासे इति [illegible] तत्पुरुषे कर्मधारये च [illegible] ट, अ, ड, क एते [illegible] प्रत्यया भवन्ति । [illegible] टकार इत्संज्ञः । [illegible] । अकारः [illegible] एव । [illegible] माह—अचिन्त्यशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्यमोर्लो०' महिमनुशब्दात् प्रथमैकवचने [illegible] । [illegible] अचिन्त्यो महिमा यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिन्त्यमहिमन् इति स्थिते । 'टाड्काः' इति टप्रत्ययः । अत्र सूत्रम्—'नो वा' ॥ न नकारान्तस्य टिलोपो वा भवति [illegible] । [illegible] टिलोपो भवति [illegible] । [illegible] तदा महिमन्निति [illegible] । [illegible] अचिन्त्यमहिम इति स्थिते ॥ बाहुलकात् क्वचिट्टिलोपो न भवति । न पुनः अत्र टिलोपः [illegible] भवति । तस्योदाहरणम्—यथा अहन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने । [illegible] 'स्वरहीन०' 'लोपि०' । मध्यशब्दात् प्रथमैकवचने [illegible] मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे अहन्मध्य इति स्थिते । [illegible] इति मध्य अहन् इति स्थिते 'सवर्णे०' बाहुलकात् [illegible] लोपः । 'स्वरहीन०' 'लोपि०' । मध्याह्नः । एवं सायाह्नः ॥ २३-२४ ॥

(प्र०) टाड्का इति । टश्च अश्च डश्च कश्च ते तथा । एते प्रत्ययाः समासान्ता अव्ययीभावादिभ्यो यथायोग्यं भवन्तीत्यर्थः । अत्रापि बाहुलकग्रहणमनुवर्तते [illegible] नो वा । [illegible] ह्रस्वतः [illegible] ह्रस्वता [illegible] इति [illegible] देन विधिस्तदन्तस्येति [illegible] । [illegible] । अह्नो मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषे [illegible] इति [illegible] मध्याह्न इति [illegible] ॥२३-२४॥

कवीनां राजा इति कविराज । टकार ईचथ 'स्त्रियां' कविराज्ञी ॥ अमात्यस्य राज्ञो पू इति राजपुरम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् । दक्षिणस्यां दिशि पन्था इति दक्षिणापथ ॥ डप्रत्यय ॥ अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रा । पञ्चषा (ख) ॥

(च०) टप्रत्यये तु तत्पुरुषे—कवीनां (षष्ठीबहुवचनम्) राजा (प्रथमैकवचनान्तम्) इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे कविराजन् टप्रत्ययः । 'नो वा' इति टिलोपः 'स्वरहीन०'

(क) द्वयोरेको समाहारो ग्राह्य ॥ [illegible] ॥ एते [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] इतिविशेषो मूलपुस्तकगत ।

(ख) अहोरात्रमित्यत्र नपुंसकत्वं [illegible] वक्तव्यम् । अहोरात्र—इति मूलपुस्तकगतपाठः ।

'ह्रोर्वि०' कविराजः। तथा टकारानुबन्धः ईवर्धस्ततः 'टिड्ढ' इति ङीप् 'यस्य लोपः' 'स्वराहोर्नं०' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' कविराज्ञी। एवं महाराज ॥—राज्ञां (षष्ठीबहुवचनान्तम्) पूः (प्रथमैकवचनान्तम्) तत्पुरुषे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः। राजन् पुर इति स्थिते। अत्र अप्रत्ययः। स्वराहोर्नं० प्रथमैकवचने। 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' राजपुरम्। पू:शब्दस्य अन्ततरे अनुपकत्वम् ॥—वाच्शब्दात् प्रथमैकवचने वा कु' 'हसेपः०'। वाक्शब्दात् प्रथमैकवचने। 'अव्यया०'। मनस् शब्दात् प्रथमैकवचने। मनु सकारस्यमोऽन्वः' 'ह्रोर्वि०' च प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०' वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे विभक्तिलोपः। 'चोः कुः' चस्य कः। वाक मनस। 'अमे अमा वा' कस्य कः। 'टाद्वका' इति अप्रत्ययः। स्वराहोर्नं०' अतोऽम्' 'अम्शसो०' वाङ्मनसमिति सिद्धम् ॥—दृशिनाशब्दात् सप्तम्येकवचने आम्ङे० इति ङेराम् स्त्रियां वट्' 'वटाऽव' इति समागम पूर्वाकारस्य च अकारः स्वराहोर्नं०' 'सवर्णे०'। पथिन्शब्दात् प्रथमैकवचने—'इतोऽत्सर्व' 'थो न्थः' पन्थन् 'आ सौ' अप्राप्तान्ते सते 'ह्रोर्वि०'। दक्षिणस्यां पथ्या इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे दक्षिणा पथिन् अप्रत्ययः नो वा इति टिलोपः इनूलोपः 'स्वराहोर्नं०' ह्रार्वि० दक्षिणापथ इति सिद्धम् ॥—अहन्शब्दात् प्रथमैकवचने। 'हसेपः से' अहः स ह्रोर्वि०'। च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया' विस अधोघस्य०' 'स्तोः श्चुभिः श्चुः'। रात्रिशब्दात् प्रथमैकवचने 'ह्रोर्वि०' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्ययोः' अहन् रात्रि इति स्थिते अहः स ह्रोर्वि ०' रात्र्यादिवर्जितत्वात् रेफः किन्तु 'इवे' 'डलो'। टाद्वकाः' इति अप्रत्ययः। स्त्र्यादिलोपः। 'स्वराहोर्नं०' प्रथमैकवचने अतोऽम् अम्शसो० अहोरात्रमिति सिद्धम् ॥—द्विशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'स्वरादेटे०' द्वे 'औ औ औ'। त्रिशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए औ जसि' 'ए अय्' 'स्वराहोर्नं०' ह्रोर्वि० द्वौ च त्रयश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपः। 'टाद्वकाः' इति अप्रत्ययः। टिलोपः 'स्वराहोर्नं०' प्रथमाबहुवचने सवर्णे० 'ह्रोर्वि द्वित्राः—पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् 'जश्शसोर्लुक्' नाम्नो नो० षष्ठ शब्दात् प्रथमाबहुवचने जश्शसोर्लुक्' षो ड 'वावसाने' डस्य टः। पञ्चन् षट् इति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे पञ्चन्षष् । 'टाद्वकाः अप्रत्ययः टिलोपः 'स्वराहोर्नं प्रथमाबहुवचने सवर्णे' ह्रोर्वि पञ्चषाः ॥ एवम् एकश्च द्वौ च एकद्वाः ॥

बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी। अत्र टिलोपे कृते। 'आप स्त्रियाम्'। इत्याप्। कप्रत्यय—बहव कडारो यस्यासौ बहुकडारः ॥

(प्र०) बहुशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'ए औ जसि' 'ए अय्' 'ह्रोर्वि'। राजन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने 'नोपधाया' स्वराहोर्नं०' 'ह्रोर्वि०' बहवः राजान इति विग्रहे 'टाद्वका' अप्रत्ययः। अत्र टिलोपे कृते आपतः स्त्रियाम्' इत्याप्। प्रथमैकवचने 'आप-' इति सेर्लोपः। बहुराजा एषा नगरी ॥—बहवः कडारो यस्य सः बहुकडारः। बहुशब्दात् प्रथमाबहुवचने पूर्ववत्। कडारशब्दात् प्रथमाबहुवचने 'स्वराद्' 'सेरा' टिलोपः 'स्वराहोर्नं०' ह्रार्वि०' बहवः कडारो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे कृते विभक्तिलोपे बहुकर्ड 'टाद्वका'

इति कप्रत्ययः प्रथमैकवचन 'खोर्वि०' बहुकर्तृकः ग्रामादौ ग्रन्था वा ॥ अथानुप्राप्तिरी-
कारान्तोकारान्तेभ्य ऋकारान्तेभ्य उरस्शब्दाच्च नित्य एव कप्रत्यय इति ज्ञातव्यम् ।
सपत्नीकः । प्रियमोदितनीकः । सवधूकः । फलितजम्बूक आरामः । नदीमातृको जीव-
त्पितृकः । व्यूढोरस्कः । ननु सपत्नी सवधूः जीवत्पिता व्यूढोरा इत्यादिप्रयोगाः कथं ॥
एवमन्येऽपि प्रयोगाः । मैत्रस्य सखा मैत्रसखः । कङ्कणखचितं मांसमस्त्वस्य वाक्यस्य छत्राणां
मद्विनाय द्विसार ग्रामतम पूर्वतामोऽस्तरात्र पुण्यरात्र कृतगमून द्विमुन कराङ्गा
आसन्नविंशाः बहूनामुक्त इत्यादयो यथासम्भवं ज्ञेयाः । इति बहुव्रीहिसमासः ॥

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयसञ्ज्ञः समासो भवति ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ लता च रक्तलता ॥ २५ ॥

(च०) साम्प्रतं कर्मधारयं निरूपयति—सूत्रम्—'कर्मधारयस्तुल्यार्थे' ॥ कर्मधारय प्रथमैकवचनान्तम् 'खोर्वि०' । तुल्यः सदृशोऽर्थः एक एव अर्थोऽभिधेयो वाच्यं प्रयोजनं यस्य स तुल्यार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ पदद्वयेति । पूर्वपदं उत्तरपदं चैकार्थनिष्ठे एकार्थस्यैव पदद्वये एकवस्तुवाचके सति योऽन्वय स कर्मधारयनामा समासो भवति । एकस्मिन्नर्थे निष्ठा स्थैर्यं प्रवृत्तिर्वा यस्य तत् एकार्थनिष्ठं तस्मिन् । उदाहरणम्—नीलशब्दात् प्रथमैकवचने अतोऽम् अमृशसोरस्य 'मोऽनु०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । तच्छब्दात् प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमो०' वाक्याने' । उत्पलशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' 'मोऽनुस्वारः' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' ॥ एकार्थताद्योतनाय चकारस्तच्छब्दश्च अथवा असौशब्द आनीयते । नीलं च तदुत्पलं चेति विग्रहः । अत्र नीलशब्दो विशेषणभूतः । उत्पलशब्दश्च विशेष्यभूतः । नीलं चेति विशेषणत्वात्पूर्वं निपातः । गुणद्रव्ययोराधाराधेयसम्बन्धित्वात् एकार्थनिष्ठत्वम् ॥ तत कर्मधारयसमासः । 'समासप्रत्यययोः विभक्तिलोपे ऊकार्यानामप्रयोगः' नील उत्पल इति स्थितं । 'स्वौजस्' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' 'मोऽनुस्वारः' नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ लतेति विग्रहः । रक्ताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आप्' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अदस्शब्दात् प्रथमैकवचने 'त्यदादेष्टे०' 'सौ सः' 'हेर्दो' 'ओ औ औ' । लताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आप्' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ततः समाससंज्ञा प्राग्वत् विभक्तिलोपश्च रक्तालता । 'पुंवद्वा' इति पुंवद्भावादाकारो निवृत्तिः । पूर्वपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त । ततो रक्तलताशब्दात् प्रथमैकवचने आपः ॥ २५ ॥

(प्र०) कर्मधारयस्तुल्यार्थे इति । तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तच्च प्रायशः पदयोर्द्वयमिति पदद्वय इत्युक्तम् । तत्र चाकारश्च इत्यादौ बहुवचनेऽतिदोषः । एकार्थनिष्ठ इत्युक्तेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यानयोरेव समानाधिकरणे एकस्मिन्नर्थे निष्ठा वृत्तिर्येषां तत्र । तत्र कुम्भकुम्भाद्यारावनतिप्रसङ्गः । नीलपदं नीलगुणादिकं आश्रित्य उत्पलपदं च जातिरूपादिकम् आश्रित्य एकस्मिन्नधिकरणे वर्तत इति एकार्थनिष्ठं पद । नीलोत्पल

न्विद्वद्भस्त्वात्पूर्वविधान । दृढभक्तस्यत्र समानाधिकरणे स्त्र्यापदे परे पुंवद्वेति पुंवद्भावातिदेशात् दापो निवृत्ति ॥ २९ ॥

पुमांश्चासौ कोकिलश्च पुंस्कोकिलः ॥ पुंसः खपे संयोगान्तस्य लोपो वक्तव्यः(क) ॥

(च०) पुम्सशब्दात् प्रथमैकवचने पुंसोऽसुङ्० सकारस्य असु । 'मितो नुम्' नुम् अस । स्महतादौ० इति दीर्घः । 'हसेप०' संयोगान्तस्य० इति सलोपः । पुमान् । च प्रथमैकवचनान्तम् अव्ययम् । पश्चात् 'न सकले' इति सकारागमः स्तो श्चुभिः श्चु 'नश्चापदान्त०' अनुस्वारः तस्मात् प्रथमैकवचने 'स्यदादेः०' सौ स' सेरो 'ओ औ औ' पश्चात् सवर्णे० कोकिलशब्दात् प्रथमैकवचने सोर्विं०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । अव्यया० पुमांश्चासौ कोकिलश्चेति विग्रहे पूर्ववत्कर्मधारय समासः विभक्तिलोपः ततः इन्द्रार्थानामप्रयोगः । पुंस्कोकिल इति स्थिते । अत्र 'संयोगान्तस्य० इति सकारस्यात्र लोप क्रियताम् तत्राह—'पुंस खपे०' पुम्सशब्दस्य खप्रत्याहारे परे संयोगान्तस्य सकारस्य अलोपो भवति । न लोपः अलोपः । तेन न सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । ततो 'नश्चापदान्त०' 'स्वरहीनं०' पुंस्कोकिल इति सिद्धम् । एवं परमश्चासौ वीरश्च परमवीरः । एवं महेश्वरः महावीरः महादेवः ॥

(प्र०) पुंस खपे इत्यत्र वक्तव्यग्रहणं प्रयोगानुसारित्वात् क्वचिदनुवर्तिने अमप्रत्याहारे परे खप इत्यनुसन्धेयम् । ततश्च पुंक्षुधानम् । पुंक्षीरमित्यादौ खपेऽपि संयोगान्तलोपः ॥

नाम्नश्च कृता समासः ॥ प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः स तत्पुरुषसंज्ञको भवति(ख) ॥ प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भकारः ॥२६॥

(च०) पुनः समासविशेषमाह—सूत्रम्—'नाम्नश्च कृता समासः' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् अल्लोप स्वरे 'स्वरहीनं०' । च प्रथमैकवचनान्तम् अव्यया० पश्चात् विसर्जनी०' स्तोः श्चुभिः श्चु । कृतेति कृच्छब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् स्वरहीनं०' । समास इति प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्विं०' ॥ चतुष्पदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च धातो प्राक् प्रयुक्तस्य कृदन्तेन कृत्प्रत्ययेन सह तत्पुरुष समासो भवति । तयोरुदाहरणम्—वद व्यक्तायां वाचि । वदप्रवृत्तः । प्रकृष्टं प्रवादः प्रकृष्टो वादः प्रवादः । घञ् भावे इति घञ् प्रत्यय । ञित्त्वात् 'अत उपधायाः' वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विं०' प्रवादः प्रथमैकवचनम् । अत्र प्रादुपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः ॥ तथा डुकृञ् करणे कुम्भपूर्वः । कुम्भशब्दे द्वितीयैकवचने अम् । अमुपसर्गस्य 'माऽनु०'

(क) पुंस शब्दे खपरे सकारे परे संयोगान्तस्याकारो वक्तव्य । तेन पुंस्कस्य पुंस्त्वं भवति—[illegible] पुंस्पुंस्कादिपाठ ।

(ख) [illegible]

'वर्तमाने' 'तनादेरुप' गुणः । कर् उ इति स्थिते उकारस्य गुण ओ । 'स्वरहीनं०' कुम्भं करोतीति विग्रहे पश्चात् 'कार्योण' 'समासप्रत्यययोः' इत्यनेनापि विभक्तिलोपः कुम्भ कृ अ इति स्थिते । णित्वाद्वृद्धि । कार 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' अत्र कुम्भशब्दस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः । कुम्भकार ॥ २६ ॥

(प्र०) नाम्नश्चेति । प्रादिरुपसर्ग इत्यतो विभक्त्यवस्थायां प्रादिरित्यनुवर्त्यते । प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्चेति । यद्यप्युपसर्गाणामपि नामत्वमस्त्येव तथापि नामाख्यातनिपातोपसर्ग इत्यादौ भिन्नस्य निर्देशात्पृथगुक्ति समाससामान्यस्य समास इति पूर्वोक्तयोगेनैव सिद्धे समास इति विशेषपरम् । स चोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यभिप्रेत्योक्तम् । तत्पुरुषो भवतीति । समासो तत्पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन तत्पुरुष इत्यनुवृत्तिर्वा । चकाराद्दूरीकृत्य स्थलाद्दूरीकृत्येत्याद्यपि । कालो भोक्तुमित्यादौ च न । इच्छे इत्य—इच्छे इत्यादौ च नेत्यादि प्रयोगवशाज्ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

'सहादेः सादिः' सपूर्व ॥ (सहसाचिरसा सध्रिसमितिरय')

सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । तिर अञ्चतीति तिर्यङ्(क) ॥

(च०) सूत्रम्—सहादेः सादिः ॥ सह आदिर्यस्य स सहादिस्तस्य । षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'दे इत्य' इत्यकारलोपः । 'सावि०' सादिः स आदौ यस्य स सादिः प्रथमैकवचनान्तम् 'सावि०' द्विपञ्च । समासे कृते सति सहादीनां सह सम् तिरस् इत्यादीनां पूर्वपदानां क्रमेण स सध्रि समि तिरि इत्यादय आदेशा भवन्ति इति भाव । तत्रोदाहरणम्—सहशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' पुत्रशब्दात् तृतीयैकवचने 'टेन' 'अ इ ए' 'रषुर्णो०' । सह पुत्रेण अत्र 'नाम्नश्च०' इति समासस्तत्पुरुष । विभक्तिलोपे सहस्य स आदेशः । प्रथमैकवचने सपुत्र । प्रक्रियामते तु बहुव्रीहिः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' । तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' ॥ तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः । आदिशब्दात् समानस्यापि सः भवतीति सूचितम् । तेन ज्योतिर्जनपदपिण्डबन्धुलोहितनाभिगोत्रनामकुक्षिब्रह्मचारितीर्थ्यपत्नीषु समानशब्दस्य स आदेशः । समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योतिः सजनपदः सपिण्डः सबन्धुः सलोहितः सनाभिः सगोत्रः सनाम्नः सकुक्षिः सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः समाना पत्नी सपत्नी सपक्ष समानपक्षः । क्वचित्तु विकल्पेन समानशब्दस्य स आदेशः । समानं रूपं यस्य स सरूपः समानरूपो इति वा । सवर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः सगोत्रः समानगोत्रः सधर्मा समानधर्मा सवयाः समानवयाः सनामा समाननामा इति यथायोगमवसेयम् । अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चु सहपूर्वः सहशब्दात प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । अञ्च् ङिप् । अदकर्तरि 'स्वरहीनं०' सह अञ्चतीति विग्रहे कृदन्तेन क्विबन्तेन तत्पुरुषसमासः । 'क्विप्' इति क्विप्प्रत्ययः । क्विः सर्वापहारी लोपः ।

(क) क्वचित्त भवति ॥ सह चरतीति सहचरः ॥ सह भविकम्,—कुमारीसहस्य ॥ कुमारो गर्वितः ॥ ॥ इत्थं समर्थेनान्यत्र समस्यते ॥ तत्पुरुष ।

अञ्चु इत्यत्र नो लोपः' इति नकारलोपे अनुस्वारस्य लोपः 'सहादेः सादि' सहस्य सध्रिआदेशः । 'इ यं स्वर' सध्र्यच् । सर्वनामके । 'अञ्चे पञ्चश्च सुप्' इति नुमागम । 'स्तो श्चुभिः श्चु' क्षत्व न्ताः इत्येव० संयोगान्तस्य० इति चकारः । 'वाः कु' न्नात्व इ् सध्र्यङ् ॥ अथ प्रथमावचनम् ॥ एवं सम्यङ्शाख्य सम समि आदेशः । सर्वे पूर्ववत् । सम्यक् । एवं तिरश्चःशाख्य तिरसस्तिरि आदेश । 'इ यं स्वरे' तिर्यङ् द्वितीयादिस्वरे यावत् प्रत्ययः । आद्यादौ स्वरे तु तिरसस्य आदेशः निपात्यन्ते । अस्वञ्चस्य अतीच् इति निपातः अमादौ स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा । पूर्ववत् । एवं विष्वक् सर्वतः अञ्चतीति विष्वग् । 'सहा सादिः' इति विष्वक्स्थाने विष्वद्रि आदेश । देवमञ्चतीति देवद्र्यङ् । 'सहादेः सादि' इति देवस्य देवद्रि आदेशः । अमुमञ्चतीति अमुद्र्यङ् अमुमित्यस्य अदद्रि आदेशः । इत्यादयो यथासम्भवं ज्ञेयाः ॥

(प्र०) सहादेरिति । आदिना समानस्य ज्योतिजनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु तिरसः अर्थे इति कुक्षिश्चोपरतापलेषु तथा ब्रह्मचर्याय । अत्र आदिभ्यो परे वरप्रत्ययान्त सार्थे च सा भवति समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योति । सपिण्ड । सब्रह्मचारी । सतीर्थ्य इत्यादि पुरुषोत्तमो वाचुकृते कविनिश्चयम् । कविदा । कविच मति व्यवस्थेयम् । प्रत्ययान्ते परे वा । सोदर्यः । समानोदर्यकस्मादोभयत्या भवत्योःक्षयप्रत्यंशादीर्घेषु मति कश्चित् । सरूप । समानरूप इत्यादि । सपक्ष्मदेषु च । सदृक् । सदृशः । सदृक्ष इत्यादय प्रयोगतो ज्ञेयाः । पुत्रेण सह आगत इति विग्रहे समासे अव्ययत्वात्सहशब्दस्य पूर्वनिपाते सादेशे च सपुत्र इति सिद्धम् ॥

सहेति । सह अञ्चतीत्यत्र सहस्य सध्र्यादेश । सम् अञ्चतीत्यत्र समः समिरादेश । तिरः अञ्चतीत्यत्र तिरसस्तिर्यादेशः । एवं देवमञ्चति विष्वगञ्चति अमुमञ्चतीत्यादिविग्रहे । देवद्रि । विष्वद्रि । अदद्र्यादेशाः । देवद्र्यङ् । विष्वद्र्यङ् । अदद्र्यङ् ॥

कुत्सितेषदर्थयो को कदादय ॥ कुत्सितेषदर्थयोर्वर्तमानस्य कुशब्दस्य कद् का कव इत्येते आदेशा भवन्ति तत्पुरुषे ॥ कदन्नम् ॥२७॥ काकवकदुष्णे ॥ उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कद् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ कु ईषदुष्णं कोष्णम्–कवोष्णम् कदुष्णम् ॥ कु ईषद् लवणं का लवणम् ॥२८॥ पुरुषे वा ॥ पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ॥ कुपुरुष । कापुरुष (क) ॥ २९ ॥

(क) [illegible] ... कुत्सितः [illegible] ... [illegible]

(च०) कुत्सितेषदर्थयोः कोः कुशब्दस्य कदादयो वा वक्तव्याः । कु अश्व । कुश-ब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्ययात्०' । अश्वशब्दात्प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' कुत्सितमश्वमिति विग्रहे अत्र व्याकरणान्तरमते तु तत्पुरुषः । स्वमते तु कर्मधारयः । कुशब्दस्य कत् । 'खपरे [illegible]' शस्य दः । 'स्वरहीनं' कदश्वशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' । एवं कदशनम् कदश्वा सर्वत्र कुर्यात् ॥ कुशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्ययात्०' । उष्णशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ॥ [काकवकदुष्णे] ईषदर्थे उष्णशब्दे परे कोः कु इत्यस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति । कु ईषदुष्णमिति विग्रहे एकत्र कव, द्वितीये का, तृतीये कत् । कदुष्णं कोष्णं कवोष्णं, प्रथमैकवचने सर्वत्र कुशब्दवत् ॥ एवम् कुपूर्वः । ईषत्पुरुषमिति विग्रहे ईषदर्थे कोः का कापुरुषम् ॥ 'पुरुषे वा' पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा का आदेशो भवति । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः । एवं कदन्नं कद्रथः कद्वदः क[illegible] कापथः काक्षः काग्निः कदग्निः । इत्यादयः प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः ॥ २७-२८-२९ ॥

(प्र०) कोरिति । तत्पुरुषे समासे कुशब्दस्य कुत्सार्थे ईषदर्थे च वाच्ये कत् कव का इत्यादेशाः स्युः । अश्वत्रिरथवदाद्येषु कोः कदित्ययम् । कवाये पुरुषे पथि । ईषदर्थे च वाच्येऽप्युष्णताद्युष्णे काकवकदाः । कुत्सितमश्वं कदश्वम् । कत्त्रयः । कद्रथः । कद्वदः । काक्षः । कापुरुषः । कापथः । कुपथः । ईषज्जलं । काजलम् । कवाग्नि । कोष्णम् । कदुष्णम् । तृणे च जातौ । कत्तृणम् । तत्पुरुषादन्यत्र कुत्सा राजा ॥ २७-२८-२९ ॥

षोडश ॥ षोढन् । षोढा ॥

(च०) षट् दशन् इत्यत्रापि प्रथमाबहुवचने 'जश्शसोः०' 'षो डः' 'वावसाने' समा-सावयवयोः 'तृतीयः [illegible]' इत्यस्य डः । 'सहादेः०' इत्यनेन षष् इत्यस्य षो (षड्) षोडश-शब्दात् प्रथमाबहुवचने । 'अदसामो०' 'नाम्नो०' इति सिद्धिः । षट्सु षोडश । षडा षट् च दश षडि विगृह्य विभक्तिकार्ये षकारस्योकारः इत्यस्य डः इति वर्णविकारो जातः । यदि षोडशार्थे [illegible] षोडशः षोडशान् शब्दान् 'एकादश[illegible]' [illegible] । 'स्वा होऽ०' [illegible] ॥ षष् इत्य षट् इत्या भवतीति स षाढन् । विभक्तिलोपे 'वर्णा इत्यस्य दत्' इति पूर्वे इत्यस्य दत् आदेशः । प्रकारे,गुणानामार्थः । 'तुमि ढ:' इत्यस्य डः षष षो । षोढन्शब्दात् प्रथमैकवचने स् । [illegible] लुप् 'हलो०' 'संयोगान्तस्य०' । षाढन् [illegible] ॥ तथा षट् दशानोति षाड । 'आदिम च' इति वक्तव्य । [illegible] । 'सहादेः' इति षष्य [illegible] इत्य द । 'ष ओ षोडः' ॥ तथा च 'षोढावा प्रकारे धा' प्रत्य य । [illegible] प्रकारैः षाढा ॥ षड्ढा षट्धा प्रकारा [illegible] स षाढा । 'तुमिः ढुः' इत्य डः 'ढ्रलोपः [illegible]' इति [illegible] । तथा [illegible] दरयका[illegible] पूर्वं च [illegible] इति ॥

(प्र०) षाड्विभाषा षट् इत्या [illegible] षट् च दश च [illegible] विग्रहे [illegible] ।

[illegible]

महादित्वात्तत्र वा इत्यादौ विभिन्नाधारत्वात्पत्याविस्वरयादुत्वाभिवृत्तिः । पुंवद्भावत्वसो वञ्चुवत्सेन वासन्वत वा । पत्ना । वविरल्यान्ते परान्तवाक्यवद्भावात्स्वराभाव । तत्पुरुषः । चत वर्ण्य दन्त्यावातुल्पतराः इत्थं वाव वा वतल्यमिति ॥

बृहस्पति महेश्वर महामाया महात्मा ॥ द्यावाभूमी दम्पती जम्पती ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

(च०) बृहतां पतिः बृहस्पतिः बृहस्पतिः । अत्र 'सहारः' इति तत्र सकारः ॥ वत्किन्न बृहस्पतिरिति न पठन्ति, वाचस्पत्यादिषु साधितत्वात् ॥ महात्मासायोक्तम अत्र महत्शब्दस्य 'सहारः साहिः' इत्यनेन महा इत्यादेशः । अ इ ए महेश्वरः महारेः महामाया महात्मा ॥ द्यौ भूमि 'ओरौ' द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । अत्र 'सहारेः०' इति द्यौ इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः । तत्र प्रथमाद्विवचने । 'औ य्व् ई 'सवर्णे' । एवं दधि तान्तिः । जायापतिः । दयिता च पतिश्च दम्पती । जाया च पतिश्च जम्पती । दयिता जम्बाः जन्म दं जं इत्यादेशौ भवतः । उभयत्रापि प्रथमाद्विवचने 'औ यू' 'सवर्णे' जम्पती दम्पती जम्पतीभ्यां दम्पतीभ्यां जम्पत्योः दम्पत्योः । प्रक्रियामते तु जायाया जम्भावदम्भावौ वा विकल्पौ ॥ ननु स्वच्छन्दमादेशाः कथं क्रियन्ते इत्याशङ्कायामाह— आकृतिगणोऽयम् । यादृशी आकृतिराकारः प्रयोगस्य दृश्यते तादृश एव प्रयोगो नियात्यते इत्याकृतिगण उच्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्ति । सिद्धप्रयोगानुसारेण तद्नुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥

(प्र०) बृहतां पतिरिति विग्रहे देवतायां वाच्यायां बृहतः बृहन् आत्मा सत्य विसर्गेऽपि सहारित्यास्य । एव चौरे वाच्ये तस्करोतीति तस्करः । महात्मासायोक्तमेति विग्रह समासाभिधानं आत्मोपम्यावयोः परतो महतो महा इत्यादेशः । षासकरिति इत्यपि । महाबाहु । महाकर । महाविभूतिः । महामायेत्यादौ महतीशब्दस्यापि द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रह द्यावन्दस्य निपातनस्य वा द्यावादेशः । एवं जाया च पतिश्चेति विग्रह जायाया जम्भावदम्भावौ वा । जम्पती । दम्पती । जायापती । सहारादाकृतिगणत्वमाह आकृतिगणोऽयमिति । आकृत्या सिद्धशब्दस्वरूपदर्शनेन तत्स्थानीयस्य इत्यन्वर्थसज्ञात निपातनस्वरूपानुपलब्धादेशविधानं यस्मिन् स आकृतिगण इत्यर्थः ॥

अलुक् क्वचित् ॥ समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति ॥ कृष्णश्रियुक् । अप्सु योनिर्यस्येत्यप्सुयोनि । उरसि लोमानि यस्याऽसौ उरसिलोम । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कण्ठेकाल । वाचोयुक्ति । दिवोदण्ड । परस्वतोहर । इत्यादि ॥ ३० ॥

(च०) पूर्वविधमाह—सूत्रम्— अलुक् क्वचित् ॥ अलुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसपः०' । क्वचित् प्रथमैकवचनान्तम् । अक्षयः० ॥ क्वचिदिति समासे कृते तद्धितप्रत्ययेऽपि परे पूर्वपदविभक्तेलुक् लोपो न भवतीत्यर्थः । तद्धितप्रत्यये यथा—आयुष्यायत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे दर्शयति—कृष्णश्रियुक्‌पात् पञ्चम्येकवचने 'हसिरः' 'सवर्णे'

मुक्तशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' 'नामे भामा वा' तस्य न । कृच्छ्रान्मुक्त इति विग्रहे अत्र तत्पुरुषः । अत्र पूर्वपदविभक्तेरलुक् उत्तरपदविभक्तेस्तु 'समासप्रत्यययो' इति लुक् । पुनः प्रथमैकवचने कृच्छ्रात् मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्त इति वा । एवं स्तोकान्मुक्तः ॥ तथा अप्सुयोनिः । अप्शब्दात् सप्तमीबहुवचने । 'स्वादौ०' योनिशब्दात् प्रथमैकवचने । 'स्रोर्वि०' अप्सु पानीयेषु योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् । केर उत्तरपदस्य सेलुंक ॥ तत्पुरुषशब्दात् सप्तमीबहुवचने 'स्वादौ०' कामनशब्दात् प्रथमाबहुवचने । 'जश्शसो:०' 'नोपधायाः' मा 'स्वादौ०' कामि कामानि यस्येति विग्रहे पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेर०' उरसिलोमा ॥ एवं हृद्शब्दात् सप्तम्येकवचने 'स्वादौ०' हृद् स्पृश स्पर्शने । हृदि दूरं हृदि स्पृशतीति विग्रहे तत्पुरुषः समास । क्विप् प्रत्यय । क्विः सर्वापहारी लोप । प्रथमैकवचने 'दिशाम्' इति शस्य कः । 'हसेर:०' । अत्र क्वचिदिति वचनात् कृदन्ते ऽपि विभक्तेरलुक् ॥ एवं कण्ठे सप्तम्येकवचनान्तम् । कालः प्रथमैकवचनान्तम् । वाचः षष्ठ्येकवचनान्तम् । युक्तिः प्रथमैकवचनान्तम् । दिवः षष्ठ्येकवचनान्तम् । दण्ड प्रथमैकवचनान्तम् । पश्यतः षष्ठ्येकवचनान्तम् । हरः प्रथमैकवचनान्तम् । दस्या षष्ठ्येकवचनान्तम् । पुत्र प्रथमैकवचनान्तम् । एतेषु यथासम्भव विभक्तेरलुक् । कण्ठे इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र षष्ठी । एव स्तम्बेरम कर्णेजपः युधिष्ठिरः । आत्मनाद० इति परस्मै ॥ आत्मनेपदं परस्मैपदम् । देवानांप्रिय । दिवस्पति वास्तोष्पतिः इत्यादावलुक् ॥ ३० ॥

(प्र०) अलुगिति । समासप्रत्यययोरिति प्राप्तस्यापवादस्त्वात्कृदन्त न तत्प्राप्त्य भावात्सरसिजमित्यादौ नाकनश्च कृता समास इति समासे एव प्राप्तलुक्यविशेषात्कृदन्ते इत्यसम्यः पाठ. । तद्धिते अमुष्यापत्यम् आमुष्यायण ॥ ३० ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीना मध्यम पदलोपो वक्तव्यः ॥ शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिव । देव पूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मण ॥

(च०) एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् । तत्र वर्तमानानां शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदस्य द्वयोर्मध्यवर्ति पदस्य लोपो वक्तव्य ॥ केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठन्ति ते पूर्वपदादुत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते । अथवा प्रथमसमासापेक्षया उत्तरपदस्येति व्याख्यान्ति ॥ परं शाकपार्थिवादीनामित्यशेषस्यापि पदस्य निरूपितत्वात्तत्र सङ्गत पुनश्चिन्त्यम् । शाकप्रियपार्थिव इति स्थिते । शाक प्रिया यस्य स शाकप्रिय शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरण तत्रो मध्यमपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । शाकपार्थिव इति स्थिते प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ तथा देवपूजको ब्राह्मण। देवान् पूजयतीति देवपूजकः देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे मध्यमपदस्य पूजकस्य लोपः । देवब्राह्मण प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' प्राग्वत् ॥

(प्र०) समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनामिति । पार्थिवादौ समानाधिकरणे पूर्वपदस्य यदुत्तरपद तस्य लोप इत्यर्थः । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः । देवान्

पुत्रवतोरिति [illegible] [illegible] । मात्रपस्लोप इति पाठे समुच्चयार्थेषु मध्य वर्तमानस्येत्यर्थः । आकृतिगणोऽयम् ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ द्वन्द्वसमासे सति आदेरत्रस्य लोपो भवति ॥ माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ॥२१॥

(च) आद— आदेश्च द्वन्द्वे ॥ [illegible] ईत्स्वम् । द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे [illegible] आदिपदस्य लोपो भवति । [illegible] [illegible] । [illegible] प्रथमैकवचन । [illegible] इत्यादिकारः [illegible] । च प्रथमैकवचनान्तम् [illegible] । [illegible] प्रथमैकवचने एवम् । च प्रथमैकवचना [illegible] । 'अकारात्' । माता च पिता चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे 'समासान्तवत्वाः' इति विभक्तिलोप । [illegible] इति च लोपे मातृ पितृ आदेश्च द्वन्द्वे मातृशब्दस्य लोपः । [illegible] द्विवचनम् । प्रथमाद्विवचने [illegible] 'ऋकारोऽरं' पितरौ ॥ एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति विग्रहे विभक्तिलोपे आदेश्च द्वन्द्वे श्वश्रूशब्दस्य । [illegible] प्रथमाद्विवचने औ औ औ ॥ एवं दुहितृपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विग्रहे विभक्तिलोप आदिभूतदुहितृशब्दस्य लोपः पुत्रशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'औ औ औ' ॥ [illegible] [illegible] सर्वत्र । यथा [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible] मातापितरौ श्वश्रूश्वशुरौ इत्यपि भवति ॥ २१ ॥

(प्र०) आदेश्चेति । द्वन्द्वे समासे आद्यादिभूतस्य [illegible] लोपो भवति [illegible] प्रयोगास्तु इति प्रयोगतो व्यवस्था ॥ २१ ॥

ऋता द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो वक्तव्य ॥ मातापितरौ ॥ २२ ॥

(च०) पूर्वविधिमाह 'ऋतां द्वन्द्वे' ॥ ऋतामिति ऋकारान्तशब्दानां द्वन्द्वे पूर्वं [illegible] ऋकारस्य आकारो वा भवति । माता च पिता च [illegible] विग्रहे [illegible] मातृशब्दस्य ऋकारस्य आ । मातापितृशब्दात् प्रथमाद्विवचने [illegible] 'ऋतो ङि०' मातापितरौ ॥ एवं [illegible] [illegible] इत्यादि । पक्षे [illegible] पितरौ । [illegible] मातापितरावित्यपि ॥ २२ ॥

(प्र०) ऋतां द्वन्द्वे इति । [illegible] पूर्वे च पर [illegible] इत्यर्थः । माता च पिता चेति विग्रहे [illegible] माता [illegible] इत्यादिवचनात् [illegible] । एवं [illegible] [illegible] इत्यादि । [illegible] ॥ २२ ॥

द्वन्द्वे सर्वादित्व वा ॥ वर्णाश्च आश्रमाश्चेतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा ॥

(च०) द्वन्द्वे सर्वादित्व वा ॥ द्वन्द्वसमासे [illegible] सर्वादित्वं वा भवति । भवति च भवति [illegible] । वर्णाश्रमेतरे [illegible] [illegible]

द्विस्थाने वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च समाहारद्वन्द्वः । ततो विभक्तिलोपः उभयत्रापि प्रथमाबहुवचनम् । एकत्र सर्वादित्वात् । 'जसी' 'अ इ ए' आर्गे 'सवर्णे०' आश्रम आरे इतर 'अ इ ए' यत्र सर्वादित्वं न, तत्र प्रथमाबहुवचने 'सवर्णे०' 'सोर्वि०' ॥

(प्र०) द्व न्द्वे इति । असर्वादित्वमिति च्छेदः । ततश्च द्वन्द्वसमासे सर्वादित्वं न भवति । वा इति । जसीति शेषः । वाशब्दादेव जसि वा नान्यत्र । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे चेति विग्रहः ॥

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्च ॥ कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासौ कुमुदगन्धिः ॥ हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥

(च०) वैयधिकरण्य इति । भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां विभिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयधिकरण्यम् । यद्वा भिन्नविभक्त्यन्तत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा एकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्व्यधिकरणं तस्य भावो वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपो वक्तव्य । कुमुदशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'ङस्य०' गन्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' इवशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' गन्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहे अत्र कुमुदस्येति षष्ठ्यन्तं, गन्धादि प्रथमान्तानि । 'समासप्रत्यययो' इति विभक्तिलोप—'उक्तार्थानामप्रयोग' इति इवलोपे कुमुद गन्ध गन्ध इति स्थितं । अत्र मध्यपदस्य गन्धस्य लोपः पश्चात् 'मध्यमपदलोपश्च' इति चकारात् 'गन्धस्येत्' इत्यनेन 'यस्य लोप स्वरहीन' 'सोर्वि०' कुमुदगन्धिः ॥ हंसशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'ङस्' । गमनशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अम्शसो०' 'मान्तु०' इव प्रथमैकवचनान्तत्, 'अव्यया०' । गमनशब्दात् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहि । समासप्रत्यययो ' उक्तार्थानामप्रयोग ' हंस गमन इति स्थिते । मध्य पदस्य गमनस्य लोप । पश्चात् 'आपत स्त्रियाम्' 'आप' हंसगमना ॥ समासश्चतुर्धा । नित्य—अनित्य—लुक्—अलुक्—भेदात् ॥

(प्र०) वैयधिकरण्य इति । भिन्नविभक्त्यन्तपदार्थत्वं वैयधिकरण्यम् । मध्यपदस्य मध्यवर्तिनो लोप इत्यस्यार्थः [illegible] । चकारादुपमानान्तरस्थकारा [illegible] । चकारादेव निर्गताधिपत्रद्वयोः [illegible] । [illegible]

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां तुल्यार्थेनोत्तरपदेन अविग्रहं समस्येते स तत्पुरुषः ॥ अविग्रहो नित्यसमासः ॥ अन्यस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामाः । इत्यादयो ज्ञेयाः (क) ॥ २२ ॥

इति समासप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(क) [illegible]

(५) अथ नित्यसमासमाह— द्विर्वचने० द्विवचने प्रथमाद्विवचनान्तम् । [illegible] । द्वितीयादि संख्यायाः च संज्ञायां वाच्यमानायां पुरुषार्थ वृहा [illegible] समस्यते । तत्र समासस्य नित्यो भवति ॥ अथ नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह—अविग्रहो नित्यसमासः । यो नित्यसमासः स विग्रहरहित [illegible] भवति । अन्योऽनित्यसमासोऽस्वपदविग्रहोऽपि स्यात् ॥ [illegible] स्वपदविग्रहः । अस्वपदविग्रहः अस्वपदविग्रहः पर विग्रहः । [illegible] भवति ॥ अस्वपदविग्रहो यथा—[illegible] । अत्र [illegible] विग्रह [illegible] । अथवा बहु धर्मे यस्य सः । अत्र [illegible] न विग्रह । इति अस्वपद विग्रहः । [illegible] अस्वपदविग्रहः ॥ तथा [illegible] विग्रहः । अथ नित्यसमासाः [illegible] । यथा [illegible] इति ॥ [illegible] । समासश्च न दृश्यः । [illegible] । तथा [illegible] । अथ विग्रहं [illegible] तत्पुरुष समास [illegible] । [illegible] । सप्तमाप्ता इति [illegible] ॥ ११ ॥

पूर्वं [illegible] तत्पुरुषः स्मृतः ।
[illegible] द्वन्द्वः संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥
यस्य [illegible] स चासौ कर्मधारयः ।
इति किंचित्समासानां [illegible] ॥

इति [illegible] समासप्रक्रिया ॥ १८ ॥

(५०) द्विवसमुचये इति । [illegible] । [illegible] नित्यसमासस्वरूप [illegible] । [illegible] इति । [illegible] विग्रहस्य [illegible] नित्यसमासः । [illegible] अस्वपदविग्रहः । [illegible] । [illegible] इति नित्यसमासा [illegible] ॥ ११ ॥

इति सारस्वतप्रसादे समासप्रकरणं समाप्तम् ॥ १८ ॥

[illegible]
[illegible] —इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] ।

* तद्धितप्रकरणम् ॥ १६ ॥ *

अथ तद्धिता निरूप्यन्ते ॥ अपत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति (क) ॥ उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे उपगो अण् इति स्थिते । समासप्रत्यययो इति षष्ठीलोप । णकारो वृद्ध्यर्थ ईबर्थश्च ॥ १ ॥

(च०) अथ तद्धिता निरूप्यन्ते—अथेति ॥ समासकथनानन्तरं तद्धितास्तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया निरूप्यन्ते । तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिताः, यद्वा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनामर्थानां प्रकाशनेन हितास्तद्धिता ये निरूप्यन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः ॥ यद्यपि तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया बहवः सन्ति तथापि ज्ञापकाभिप्रायेण कथनम् ॥ सूत्रम्—'अपत्येऽण्' ॥ न पतन्ति पितरो यस्मात् तदपत्यं तस्मिन् । अपत्यशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । अण् प्रथमैकवचनान्तम् 'इलोपा०' इति सामान्या० अप च पुत्रपौत्रादिसन्तान [illegible] वाच्ये सति नाम्न अण् प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा 'मति मति नाम' इत्युक्तप्रमाण [illegible] अणप्रत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुशब्दात् [illegible] अण् प्रत्ययः । ततः षष्ठी इत्वा विग्रह बोधः ॥ उदाहरणम्—उपगुशब्दात् अपत्येऽण्प्रत्ययः । तत्र उपगुशब्दात् षष्ठ्येकवचनम् । ङिति 'घेर्ङिति' इत्यकारादेशः । 'घ०' उपगोरपत्यमिति विग्रहे सति । तद्धितेऽपि विग्रहोऽनवयोगस्य सत्येव भवति । तत्र 'अप पुत्रादीन्यर्थे' [illegible] इत्यादौ न । उपगुनामकस्य [illegible] पुत्रादिरिति विग्रह [illegible] 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे 'ङकारोर्नाम्' इति [illegible] उपगु अण् इति स्थिते । णकारो वृद्ध्यर्थः ईबर्थश्च ॥ १ ॥

(प्र०) [illegible] नाम्नामित्यत्र [illegible] तद्धितप्रत्ययाद्यविकारविधुरमत । अपत्येति । तद्धित इति [illegible] । [illegible] पूर्वोक्तत्वात् नामादिभ्यः [illegible] तद्धितसंज्ञाविधानात् तद्धितसंज्ञा [illegible] इति भावः । [illegible] नाम्न इति नामपदमस्मात् । अत्रापि पूर्ववन्नामशब्देन पदं प्राप्यते । [illegible] इति तद्धितार्थबोधक इति येव । [illegible] ॥ १ ॥

आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः ॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वर-स्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे । उकारस्यौकारो वृद्धिः ॥ २ ॥

(च०) वृद्धिकरणसूत्रम्—'आदिस्वरा०' ॥ आदिश्चासौ स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । [illegible] ञिति च ञ च ण च ञणौ तौ इतौ यस्य [illegible] ञ्णित् तस्मिन् ञ्णिति सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् 'आदि०' [illegible] [illegible] तद्धितप्रत्यय [illegible] आदिस्वरस्य [illegible]

(क) [illegible]

ञिति च तद्धित प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति। अनेन अकारस्य औकारो वृद्धिः। आरौ औ वृद्धि' इत्युक्तत्वात्। औपगु अ इति स्थितम् ॥ २ ॥

(प्र०) आदिस्वरस्य इति। आदौ स्वरः आदिस्वरः। आदिश्च स स्वरश्च देवदत्तादिस्वरोऽपि स्यात्, मध्ये इत्यादि। तत्र वासिष्ठ इत्यादौ वृद्धिः। तत्रापि [illegible] दभिप्रायम्। तत्र एः आमस्यापत्यमाय इत्याद्यायामन्त [illegible] आन्त्यादावेव वृद्धिः प्राप्नोति समवद्धिप्रायम्। न च ञ च णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित्, तस्मिन् तद्धिते परत इति तद्धितप्रकरणत्वात्, अकारौकारयोः स्थानादेर्वा तत्रतन्त्यादौकारो वृद्धिरित्यर्थः ॥ २ ॥

घोऽव्यस्वरे ॥ उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति स्वरे यकारे च परे ॥ औपगवः। वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः। गोतमस्यापत्यं गौतमः (क)॥३॥

(च०) सूत्रम्—'घोऽव्यस्वरे'। तत्र ओश्च वो तस्य वो [illegible] सन्धिकृतम्। अव् प्रथमैकवचनान्तम्—'हसेरः०'। यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए'। त्रिपदमिदं सूत्रम्। अस्यार्थः—उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति तद्धितसम्बन्धियकारे स्वरे च परे। अत्र स्वरे परे उकारस्य अव् भवति अव् 'स्वराद्यो०' औपगवः। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने 'स्यादि०'। उपगुर्नाम कश्चिन्मुनिस्तस्यापत्यमौपगवः। एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः। [illegible]। अत्र वकारस्य [illegible]कारस्यादिस्वरस्य वृद्धिराकारः। 'अस्य लोपः' 'स्वराद्यो०'। एवं गौतमस्यापत्यं गौतमः। इत्यत्राप्यविशिष्टा वृद्धिः—अकारस्य औकारः। 'स्यादि०'। सर्वत्र तद्धित [illegible] इति स्वयमूह्यम् इत्यादौ अपत्यता च ॥ ३ ॥

(प्र०) घोऽव्यस्वरे इति। तत्र ओश्च वो इति साङ्गिकः [illegible]। यश्च स्वरश्चेति समाहारः [illegible] इतीति [illegible] ओकारस्य स्वरे भवति [illegible] यकारे [illegible]। यद्यपि [illegible] इति [illegible] सम्भवति तथापि सूत्रस्य [illegible] सिद्धमेव। [illegible] स्यादुत्पत्तौ [illegible]। वसिष्ठस्यापत्यं गौतमस्यापत्यमिति [illegible]। [illegible] अत्र। अस्य लोप इति लोपः ॥ ३ ॥

ऋत उरादि ॥ ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥ अम्बायाः मातुरपत्यम् आम्बातुर। तिसृणां मातॄणामपत्यम् त्रैमातुर। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुर (ख)॥४॥

(च०) सूत्रम्—'ऋत उरणि'। ऋत षष्ठ्येकवचनान्तं [illegible]। उर् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेरः०'। अणि सप्तम्येकवचनान्तम्। [illegible] अण्प्रत्यये परे [illegible] ऋकारस्य उर् भवति। [illegible] इति [illegible]

(क) [illegible] वैदः।

(ख) [illegible]

भो द०' 'स्तुमिः' इ 'स्वादीन०' 'मोऽनु०' । मातृशब्दात् षष्ठीबहुवचने 'नुडाम' 'नामि' । षण्णां मातृणामपत्यमिति विग्रहे । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे षष् मातृ अ इति । 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । 'षा ड' 'षायमान' इत्यस्य ट. । 'षम षमा षा' इत्यस्य ण । यद्वा 'षषा णो वाच्यो मातरि' इति कश्चित् । कश्चिदन्यशब्दानामपि षमा द्रष्टव्याः इति केचित् । 'ऋ डरगि' इति डर् । 'स्वादीनं०' 'चात्रि०' षाण्मातुरः । कार्त्तिकेय इत्यर्थः । एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहे समयत्रापि षष्ठीद्विवचनम् 'स्यदादन्दे०' 'आवतः स्त्रियाम्' 'औसोरी' 'ए अय' 'स्वादीन०' । मातृशब्दात् षष्ठीद्विवचने 'ऋाम्' । अण् । शिष्वा-द्वृद्धि । द्वि इत्यस्य दे । 'ऋ डरगि' इति डर् । 'स्वादीन०' द्वैमातुरः गणेशः । एवं भाद्रमातुर । द्वावपि एकोक्तवाचकौ । सत्यास्तु तनय भाद्रमातुरस्तद्वन्मातुर' । इत्यादि ज्ञातव्या । अन्यत्राप्यण्प्रत्ययो भवति । यत ॥

'रागाद्यग्रयोगाच्च समूहात्साऽस्यदेवता ।

तद्वेत्यधीत तस्येन्मेवमादिश्णिष्यत ॥'

रागाद्यथा कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । नक्षत्रयोगात् । पुष्येण युक्त काल पौष । समूहात् नराणां समूहो नारम् । छागानां समूह छैगम् । साऽस्य देवतार्थे इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रम् । तद्वेत्यधीतेत्यस्यार्थे व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरण । तस्येदमित्यस्यार्थे देवदत्तस्यार्थमिदं दैवदत्तम् । इत्याद्यर्थेष्वण्प्रत्यय स्यात् । तदग्रे यथास्थाने कथयिष्यति ॥ ४ ॥

(प्र०) ष्णु उरिति । षण्णां मातृणामपत्यमिति विग्रहे अणि सङ्ख्यापूर्वत्वात् द्विगुसमासे विभक्तिलोप पदान्तत्वमाश्रित्य षाड इति दन्त्य ष्ट्वमये इत्यमय मित्यादावेव षमे षमा अस्यत्र षषा अर ज्वा इत्यत्र ज्वा इत्यनुरूपे । कश्चित्तु षमे परे षमा भवन्तीति जस्त्य डकारस्य सवर्णत्वात् षमे षमा णकारः । कश्चित्तु नामि ऽलुक्षेपि प्रत्ययलक्षणन्यायेनैतदाश्रितो ण इति णकार इत्याहु । ष ष ट दस इस इति षस्य द्वित्व ससपरत्वेन पूर्वपस्य षोड इति दत्वे सते षषा इति षर टकार संयोगान्तलोपे च निमित्तापायन्यायस्यानित्यत्वात् षमे षमा भवति टस्य ण इत्याहुः ॥ ४ ॥

अत इञ्नृपे ॥ अकारान्तान्नाम्नोऽनृपशब्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति ॥ यस्य लोप । देवदत्तस्यापत्य दैवदत्ति [श्रीधरस्यापत्य] श्रैधरि । [दशरथस्यापत्य] दाशरथि पौरन्दरि ॥ ५ ॥

(च०) अथ अपत्यार्थे प्रत्ययान्तरमाह—'अत इञ्नृप' । अत इति पञ्चम्येकवचनान्तं 'स्वरहीन०' 'चात्रि०' इञ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इलप ०' षष्ठ्याप 'आदये लोपः' । अनृपिः न ऋपिः अनृपिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ञिति इकारस्य पुकारः । 'इस्य इस्वकारलोप । पूर्वं 'चात्रि०' 'स्वादीन०' त्रिपदम् । ऋषिवाचकशब्दवर्जिताऽकारान्ता न्नाम्नोऽपत्यार्थे इञ प्रत्ययो भवति । अकाऽरवादः । अत्र णकारो वृद्ध्यर्थः । उदाहरणम् । देवदत्तस्यापत्यं इञ् प्रत्यय । णकारा वृद्ध्यर्थ 'आदिस्वरस्य' इति वृद्धिः । ई । 'यस्य लोप' 'स्वादीनं०' 'चात्रि०' दैवदत्तिः । एवं श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरि । अत्र इञ्प्रत्यय श्रीशब्दस्य श्रै इति वृद्धि । तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथि । अत्र वृद्धिरूपं दश्र

स्थिते । 'यस्येति०' 'आदि०' गार्ग्यः । अणेऽपि गार्ग्ये गार्ग्यौ गर्गान् । गार्ग्येण गार्ग्या भ्यां गर्गैः । एवं सर्वत्र बहुवचने यप्रत्ययस्य लुक् । एवं वासिष्ठ । वासिष्ठौ । बहुवचने वसिष्ठशब्दात् प्रथमाबहुवचनम् । अत्र अणो लोपः निमित्ताभावे इति वृद्धेरप्यभावः । वसिष्ठ अस् । 'प्रथम० आदि० वसिष्ठा । आत्रेयशब्दात् प्रथमाबहुवचनम् । एवम् अत्रेः अत्रि अस् 'इ को अचि' 'ए अय स्वादेर्ष० सोर्वि०' आत्रेय आत्रेयौ प्रत्ययः । आत्रेय आत्रेयौ अत्रीन् । इत्यादिरूपाणि । वैदशब्दात् प्रथमाबहुवचने अणो लोपः वृद्धेरप्यभावः विदा अस् । 'सवर्णे ०' 'मोर्वि०' विदाः । एवं रूपाणि ८ ।

(प्र०) लुग्बहुत्वे इति विदिता । गर्गादिभ्यः विदादिभ्यश्च वसिष्ठगोत्र देवगुरुपद्भ्यश्च परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वविषये लुग्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

देवतेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः । सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥९॥

(च०) सूत्रम्—"देवतेदमर्थे । देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थः देवतेदमर्थं तत्र सप्तम्येकवचनान्तम् । न इदं एकपदमिदं सूत्रम् । देवता स्वामित्वेनाधिष्ठातृ स्वार्थे इत्यर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मिन्नर्थेऽप्युक्ता अणा च प्रत्ययाः भवन्ति । इन्द्र । इन्द्रो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे अण् जित्वादादिवृद्धिः । ऐन्द्र 'यस्य ०' स्व स्वादेः प्रथमैकवचने अतोऽम् अम्पूर्वः ० ऐन्द्रं हविः । इन्द्रार्थं कल्पितं घृतमित्यर्थः ॥ सोम । सोमो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । आदिवृद्धिः०' इति वृद्धिः । सौ 'यस्य लोपः' स्वादेर्षं० प्रथमैकवचने कृत्वाद्यत्वात् सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदम् अत्रेदमर्थे अण् वृद्धिः दै 'यस्य लोपः' स्वादेरमो प्रथमैकवचने कृत्वाद्यत्वात् । दैवदत्तम् ॥ एवमाग्नेयं वायव्यं मित्रम् वरुणमिति देवतार्थे । अथ इदमर्थे यथा गार्ग्यः । इत्यादि ॥ 'देवता' इत्युक्तेऽपि सिद्धार्थपरतया अण्यन्तात् । बहुवचनान्ति सत्त्वस्मिन्नर्थे औदुम्बरो देशः । एव वाक्य इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

(प्र०) देवत इति । देवता च इदं च देवतेदमौ देवतेदमार्थः देवतेदमर्थस्तस्मिन् उक्ता अणादयो यथायोग्यं भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

क्वचिद्वृद्धयो ॥ क्वचित्पूर्वोत्तरपदयोरचो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्य ॥ १० ॥

(च०) अथ वृद्धिविशेषमाह—'क्वचिद्वृद्धयोः । क्वचित् प्रथमैकवचनान्तम् अचः० वृद्धिरिति द्विपदस्य षष्ठीद्विवचनान्तम् 'स्वराद्यष्टे०' 'ओसि' 'ए अय' 'स्वादो०' सोर्वि० पूर्वे 'यथा अच०' । क्वचिदिति प्रयोगान्तरे पूर्वपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयो रपि वृद्धिर्भवति । अग्निमरुत् । अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ तयोरिदम् । इदमर्थे अण् । यद्वा 'कर्मण्येव वक्तव्यः' 'क्वचिद्वृद्धयोः' इति अग्निमरुत्शब्दयोरन्यापदस्वरस्य वृद्धिः । "स्वादेरम०' प्रथमैकवचने कृत्वाद्यत्वात् । आग्निमारुतमतः कर्म । सुहृद् शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद । सुहृदो भावः । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः । पश्चात् 'क्वचिद्वृद्धयो' इति

थः । ष्यञीयञोर्वृद्धयर्थमागो प्रयुक्तो णकाराञकारावनिवृत्तावुक्तौ । अनयोर्ङ्यामात्रादीप्-निषेधः । गर्गो वत्स । गर्गस्यापत्यमिति विग्रहे च ष्यण् ञित्वाद्वृद्धिः गार्ग्य वात्स्य 'यस्य लोप' इत्यकारस्य लोपे 'स्वरहीनं॰' गार्ग्यः वात्स्यः । स्त्रियां वा गार्ग्यी वात्स्या वाचिनीया इति तु गार्गी वात्सी इत्येवमत्र भवति । नडस्यापत्यं नाडायन । आयनण् प्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः 'यस्य लोप' 'स्वरहीन॰' 'सार्वि॰' एवं चारायणस्यापत्यं चारायण । स्त्रियां नाडायनी । चारस्यापत्य चारायणी । अदस्शब्दात् षष्ठ्येकवचने । 'त्यदादेष्टेः॰' 'इस्व म' इत्यस्य 'मादू' अमु । 'ङसिङसोः स॰' अमुष्यापत्यमिति विग्रहे आयनण्प्रत्यय । णित्वाद्वृद्धिः । अद । 'अलुक् क्वचित्' इति षष्ठ्या विभक्तेर्लोप । 'यस्य लोप' 'स्वरहीन॰' 'सार्वि' आमुष्यायण । अस्यार्थ —'स्यादामुष्यायणो मुख्यपुत्रो प्रख्यातपुंस' इति ॥ अत्रेरपत्यमात्रेय । एयण्प्रत्यय । आदिवृद्धि 'यस्य॰' 'स्वर॰' प्रथमैकवचने स्रो॰' ॥ एवं कपेरपत्यं कापेय । अजन्तत्वाद्दीप । आत्रेयी कापेयी । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्य माहेय । एवं चैन्तेय । हैडिकेय । काद्रवेय ॥ पितुः स्वसा पितृष्वसा । मातुः स्वसा मातृष्वसा । 'मातृपितृभ्यां स्वसृ' सकारस्य षत्वं षकारपरम्' पितृष्वसृशब्दात् षष्ठ्येकवचने । 'ऋतो ङ स' डित्वाट्टिलोप । अपेक्षा अर यशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अताऽम्' पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रेयः । एवं मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रेयः । उभयत्रापि णीय । पितृशब्दे इकारस्य ऐकारो वृद्धिः । मातृशब्दे न वृद्धि वृद्धेरेव सद्भावात् ॥ एवं स्वसुरपत्यं स्वस्रीय । अत्र 'णितो वा' इति विकल्पाश्च वृद्धिः ॥ ७ ॥

(प्र०) एयायनणिति । ष्यञ्च आयनण् च एयण् णीयश्च ते तथा गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च पौ च पितृष्वसा च ता आदौ यस्य स तथा द्वन्द्वान्तत्वादादिशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह । गर्गादेरित्यादि । गर्गादेर्गणात्ष्यञ् । नडादेर्गणादायनण् । अत्र्यादेर्गणात्स्त्रीलिङ्गाच्च एयण् । पितृष्वस्रादेर्गणाण्णीय । एयण् च । यानन्तरापत्यस्य हिताद्भिलोपो वा पैतृष्वस्त्रेय मातृष्वस्रेय इति विवेक । स्त्रीलिङ्गादिति स्त्रीत्वयान्तो पलक्षणम् । अत एव भूमेरपत्यं भौम इत्यादावप्रसङ्ग ॥ ७ ॥

लुग्बहुत्वे क्वचित् ॥ अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदनृषिविषये ऋषिविषये च लुग्भवति ॥ गर्गा । अत्रय । विदेहा (क) ॥ ८ ॥

(च०) अथ स्यादौ विषये तद्धितप्रत्ययान्तानां साधकविधिमाह—'लुग्बहुत्वे क्वचित्' ॥ लुक प्रथमैकवचनम् 'हसेप॰' बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । क्वचित् प्रथमैकवच 'नान्तम् अव्यया॰' ॥ विग्रहम् । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य ष्यञादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति क्वचिदिति ऋषिवाचकशब्दविषये अनृषिवाचके विषये वा लुग्भवति न सर्वत्र । तत्र ष्यप्रत्ययस्य यथा गार्ग्यः गार्ग्यौ । ब वचने गार्ग्य जस् इति स्थिते । 'लुग्बहुत्वे॰' इति ष्यप्रत्ययस्य लुक 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव' इति वृद्धेरभावः । गर्ग जस् इति

(क) भृग्वङ्गिरःकुत्सवसिष्ठगोतमात्रिभ्यश्चेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।—इति सिद्ध॰ ॥

स्यते। 'सवर्ण०' 'दोर्घि०' गार्गाः। अदेऽपि गार्ग्ये गार्ग्यौ गार्गान्। गार्ग्येण गार्ग्या भ्यां गार्गैः। एवं सर्वत्र बहुवचने यञ्प्रत्ययस्य लुक्। एवं वासिष्ठ। वासिष्ठौ। बहुवचने वसिष्ठाच्छब्दात् प्रथमाबहुवचनम्। अत्र अणो लोपः निमित्ताभावे इति वृद्धेरभावः। वसिष्ठ जस्। 'सवर्ण०' 'दोर्घि०' वसिष्ठाः॥ आत्रेयशब्दात् प्रथमाबहुवचनम्। एवम् लोपः अत्रि अस 'ए ओ' अति 'ए अय' स्वरहीनं०' सार्वि०' आत्रेयः आत्रेयौ अत्रयः। आत्रेय आत्रेयौ अत्रीन्। इत्यादिरूपाणि॥ वैदेहशब्दात् प्रथमाबहुवचने अणो लोपः वृद्धेरभावः विदेह अस्। सवर्ण०' 'दोर्घि०' विदेहाः॥ बहुवचने ८॥

(प्र०) [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] प्रत्ययस्य बहुत्वविषये लुग्भवतीत्यर्थः॥ ८॥

देवतेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे च ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः। सौम्यम् ॥ दशरथस्यायमिदं दाशरथं वचनम् ॥९॥

(च०) सूत्रम्—देवतेदमर्थे। देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थः देवतेदमर्थं तत्र [illegible]। [illegible] सूत्रम्। देवता [illegible] स्वार्थे इदमर्थेति [illegible] अणादयः प्रत्यया भवन्ति। इन्द्र। इन्द्रो देवता अस्येति वाक्ये अण् देवतार्थे अण् [illegible] [illegible]। ऐन्द्र [illegible] स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने [illegible] 'अम्शसो०' ऐन्द्रं हविः। इन्द्रार्थं कल्पितं [illegible] [illegible]॥ सोम। सोमो देवता अस्येति वाक्ये अण् देवतार्थे [illegible]। [illegible] इति वृद्धिः। सौ 'यस्य लोपः' स्वरहीनं प्रथमैकवचने [illegible] सौम्यम्॥ दशरथस्येदमिदम् अर्थेऽस्मिन् अण् वृद्धिः दै 'यस्य लोपः' स्वरहीनं। प्रथमैकवचने [illegible]। दैवतम्॥ एवमग्नेरयं वायव्यं [illegible] [illegible] देवतार्थे। [illegible] [illegible] आग्नेयः। इत्यादि॥ [illegible] [illegible] सिद्धार्थवशात् [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] ज्ञेयः। एवं वाहर इत्यादि ज्ञेयम्॥ ९॥

(प्र०) देवते इति। देवता च इदं च देवतेदमौ देवतेदमार्थे [illegible] [illegible] [illegible] यथायोग्यं भवन्तीत्यर्थः॥ ९॥

क्वचिदुभयोः ॥ क्वचित्पूर्वोत्तरपदादिस्वरयो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म। सौहार्दम्। अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥ १०॥

(च०) अथ वृद्धिविषयमाह—'क्वचिदुभयोः' क्वचित् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'स्वरान्ते०' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वृद्धिर्भवति। अग्निमरुत्। अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ तयोरिदम्। इदमर्थे अण्। [illegible] [illegible] [illegible] 'क्वचिदुभयोः' इति [illegible] वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने [illegible]। आग्निमारुतदकर्म। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। अत्र भावेऽण् वक्तव्यः। [illegible] 'क्वचिदुभयोः' इति

सहृद् इत्यत्र हकारदकारयोर्द्वयोरपि वृद्धिः । सौहार्द । 'यस्येति०' जल्पनुक्लि० । 'स्वर हीन०' कुलशब्दवत् सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः इति वक्तव्यबलादनुक्तेऽपि अण् ॥ एवं सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ एवं परस्त्रिय अपत्यं पारस्त्रैणेय ॥ १० ॥

(प्र०) क्वचिदिति । आदिस्वरस्येत्यत्र पदापेक्षया आदित्वेऽविशेषाद्द्वयो पूर्वं पदादे उत्तरपदादेश्च वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । अग्निमरुतौ देवते अस्य तत् आग्निमारुतम् । कर्मेति विशेषणपदम् । सुहृदो भावः सुभगस्य भाव इति विग्रहे भावार्थे प्रत्ययानभिधानादत्र भावे अण् वक्तव्य इति वक्तव्यस्यास्वार्थेऽपी यविकल्पादनुक्तसमुच्चयार्थाद्वा विकाराभावमनुद्रा दावणि सिद्धेऽपि तेनैव वक्तव्यो व्याख्येय । सौभाग्यमित्यत्र भावे तत्वयण् इति यण् । यदि तु भावे यण वक्तव्य इति पाठस्तदा भावे तत्वयण् इत्येव यण्सिद्धे तेनैव वक्तव्यो व्याख्येय ॥ १० ॥

णितो वा ॥ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति ॥ अजो गौर्यस्यासावजगु शिव । तस्येदं धनुराजगव अजगव वा । *कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धि । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या ।* श्वशुरस्याय श्वाशुर्यो ग्राम । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुले भव कुल्यम् । तवेद त्वदीयम् । ममेद मदीयम् ॥ ११ ॥

(च०) अथ प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह—सूत्रम्—'णितो वा' ॥ णित प्रथमा बहुवचनान्तम् 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्ययात्०' 'इवे' 'उभो' ॥ उक्ता अणादय प्रत्ययाः विषयान्तरे कार्यान्तरे अर्थान्तरे णितो णकारानुबन्धा णित्संज्ञका वा भवन्ति । अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचक बहुलार्थक । तेनैतेषु परेष्वादिस्वरस्य क्वचिद्वृद्धि । क्वचिद्वृद्ध्यभावोऽपीत्यर्थ । क्वचिद्विकल्प ॥ उदाहरणम्—अजगु अजो गौ वृषभो यस्य सः अजगुः शिवः । 'गो' इति गोशब्दस्य ह्रस्व । अजगु द्विस्थाने अजगा रिदं धनुः । अत्र इदमर्थेऽण् प्रत्यय । एकत्र वृद्धिः आ । अन्यत्र न वृद्धिः । 'वोऽव्य स्वरे' अव । 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । आजगवमजगवं वा धनुः । अत्र वा वृद्धिः ॥ कुमुदगन्ध । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धि । 'वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोप' 'गन्धस्येत्' 'यस्य लोप' 'स्वरहीन०' कुमुदगन्धिस्तस्या अपत्यमिति वाक्ये 'व्याघ्रमगेयणीयाः०' इत्यपत्येऽर्थे व्यः । अत्राद्यस्य उकारस्य वृद्धिः । औ । 'यस्य लोप' 'स्वरहीन०' खीत्वात् । 'आबतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अत्र नित्यं वृद्धि । कौमुदगन्ध्या ॥ एवं श्वशुरस्यायमिति वाक्ये इदमर्थे व्यप्रत्यय । वृद्धिः । 'यस्य लोप' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने श्वाशुर्यो ग्रामः ॥ विष्णु । विष्णोरिदमिति वाक्ये अण् प्रत्यय । वृद्धि ऐ । 'वोऽव्यस्वरे' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । केचित्तु विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति वदन्ति । इदमर्थस्य एवं प्रकृतत्वात् । विष्णोरिदमिति न वदन्ति ॥ एवं गोरिदं दुग्धादि गव्यम् । इदमर्थे व्यप्रत्यय । 'ओऽवस्वरे' 'स्वरहीन०' कुल्यम् ॥ कुले भवं कुल्यम् । 'कारकात्०' इति यप्रत्ययः । अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभाव

भवस्य लोप' युष्मद् अस्मद् । मनेरमिति विग्रहे इदमर्थे ख्रीयः । 'स्वस्मरेकत्वे तव मम् । स्वविभ्यपरान्तेऽपि पराम्ततामप्रमात 'तपा मये भवाः स्वरहीनं तव' स्वनीयम् मामकं मदीयम् । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तस्येदं तदीयम् । अस्ये' यदीयम् । एतस्येदमे तदीयम् । अत्र ख्रीयप्रत्ययात न जित् ॥ ११ ॥

(प्र०) णित इति प्राक् कथा अणाद्यः प्रत्यया विषयान्तरे गुरुत्वविषयादन्यत्रापि क्वचिदन्यस्मिन् विषये इदमर्थादौ जितो जित्कार्यकृतो वा भवन्तीत्यर्थः । अयं च जित्वा तिन्दो ज्तिोऽजितोऽपि व्यवस्थितः । विकल्पेन जित्वाद्भावार्थः । अजगुप्रभृतिष्वर्थे ऽपि जित्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्पः । ' धनुर्धन्वपाजगवं पिनाकिनागोवरम् । ' इति कात्यायनमते नित्यम् । अमरसिंहमते तु ' पिनाकोऽजगवं धनुः ' इत्युक्तेर्नेति वि कल्पः । विषयान्तर इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् । कौमुदगन्धेति तत्र वैयधिकरण्ये बहु व्रीहौ मध्यमपदलोपप्रभृति बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपे च यकारान्तघकारस्यकारान्तादेः कुमुदगन्धिशब्दान्स्यार्थे गार्ग्यादित्वात ष्यप्रत्यये विषयान्तरत्वभावाज्जित्वविकल्पाभाव । ष्णोत्यादाप् । क्वचित् कुमुदगन्धवति । जित्वाभावोऽप्यदरणमप्यस्ति । सवितृत्वम् । विषया न्तरत्वाभावात् । यथा गुर्वे: वैण्यादमित्यत्र नित्यं जित्वम् । गाव्यमित्यादौ च न ॥ ११ ॥

चतुरश्चलोपो यणीययो ॥ चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति यणीययो प्रत्यययो परत । तुर्य तुरीय ॥१२॥ अन्यस्य दक् ॥ अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये पर ॥ अन्यदीयम् । अर्धजर तीयम् (क) ॥ १३ ॥

(व) चतुरश्चलोपो ॥ चतुःशब्दस्य चशिष्टचकारस्य लोपो भवति यणीयप्रत्ययोः परयोः इत्यनेनोभयत्रापि चलोपः । चतुर्णां संख्यापूरण अर्थ तुर्यः तुरीयः । अत्र पूरणार्थे ष्य पर्यामन्त्यादिस्थात इत्यर्थे यणीयप्रत्ययौ । अत्रापि न जित्वम् ॥ 'अन्यस्य दक्' अन्यशब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककार स्थाननियमार्थः । अकार उच्चार णार्थः । अन्य । अन्यस्येदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्यय । ईय दगागम । स्वरहीनं० अन्यदीयम् ॥ अन्यत्रापि दगागममिच्छन्ति । अन्यदर्थं । अन्यद्रागः । अन्यद्गतो । अन्यदुत्सुकम् । अन्यदूति । अन्यदास्था । इत्यादि ॥ अर्धजातो । अर्धजरत्या अर्धं वृद्धायाः स्त्रिया इदं वस्त्रादि अर्धजरतीयम् । इदमर्थे णीयप्रत्ययः । 'यस्य लाप' स्वर हीनं० कुत्वत । गार्ग्यमित्यादिष्वोत्प्रयोगेषु न वृद्धिः ॥ १२-१३ ॥

(प्र०) चतुरश्चलोप इति । चतुःशब्दस्य चमकारस्यास्येत्यर्थः । यणीययो परतो लोपो वक्तव्य इत्यथः । चतुर्णां संख्यापूरण इति विग्रहे स्वार्थेऽपीत्यपिशब्दात्पूर णार्थे यणीयौ तयोश्च जित्वाभावादादिवृद्ध्यभाव । अन्यस्य दगिति । अन्यशब्दाण्णीये दगागमो वक्तव्यः । णीत्यादन्ते । अन्यस्येदमिति विग्रहः ॥ १२-१३ ॥

कारकात्क्रियायुक्ते ॥ कारकादप्येते अणादय प्रत्यया भवन्ति

(क) स्वपरो कक् । स्वकीयम् परकीयम् । —इति पुस्तके विशेषः ॥

क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्—'कारकाक्रियायुक्ते ॥ कारकादिति कारकशब्दात् पञ्चम्येकवचनम् 'इमित्र्‌ 'पञ्चमे ०'। क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । क्रियम् । कारकात् कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणान्यन्यतमस्मात् अकारादयः प्रत्यया भवन्ति । क्रियासहिते कर्तरि कर्मणि च वाच्ये सति । यद् कारकाणि षट् । तत्र 'कारकेभ्य' इति वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । कुङ्कुमशब्दात् तृतीयैकवचने 'इन' 'स इ ए' । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रमिति स्थिते । अत्र कुङ्कुमेनेत्यत्र करणं कारकम् । तथा रञ्जनक्रियासहितं वस्त्रं कर्म । तथाऽभिधेयम् । अणोऽत्र । 'प्रत्यय प्रत्ययेः' इति तृतीयालोपः । 'वृद्धिरादौ सणे' इति वृद्धिः । 'यस्य लोप' । एवं कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । माथुरम् ॥ मथुराशब्दात् पञ्चम्येकवचने । 'ङिसि' 'ङस्' 'स्याच्' 'मथुराया आगतः' इति वाक्ये । अत्र अपादानं कारकम् । 'ङिस्याप्यावी' इति पञ्चमी । आगमनक्रियायुक्तो नरः कर्ताभिधेयस्ततोऽण् प्रत्ययः । 'भादिम्बस्य०' 'यस्य लोप' 'स्वाद्युत्प०' माथुरः ॥ एवं ग्रामे भवो ग्राम्यः । अत्र भवनक्रियायुक्ते कर्तरि अभिधेये ग्राम इत्यधिकरणकारकात् य्यप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वाद्युत्प०' 'सुप्रि०' ॥ धुर्‌शब्दात् द्वितीयास्थाने धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयो वा । एकत्र य्यप्रत्ययः । तत्र णानुबन्धाद् वृद्धिः । अन्यत्र एयण् तत्र वृद्धिः णो स्वर०' । 'नामिनः' इति सूत्रे 'वक्तिनकारे न' इति वक्तव्यम् । तेन धुर्यः इत्यत्र दीर्घत्वाभावः । प्रक्रियामते तु 'न भकुर्छुराम्' इति दीर्घत्वनिषेधः । धौरेयः । अत्र वहनक्रियाश्रये कर्तरि अभिधेये धुरमिति कर्मकारकात् य्यण्प्रत्ययः एयण्प्रत्ययौ ॥ एवमात्मने हितः आत्मनीनः विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः । अत्र संप्रदानकारकात् वक्ष्यमाण ईनः प्रत्ययः ॥ १४ ॥

(प्र०) कारकादिति । क्रिया धात्वर्थस्तद्युक्तस्तदाश्रयः । स च क्वचित्कर्ता क्वचित् कर्म । यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाश्रयो देवदत्त ओदनं पचतीत्यादौ च विक्लित्तिरूपायाः पचनक्रियाया आश्रयः कर्मभूतौदन इत्यभिप्रेत्य कर्तरि कर्मणि चाभिधेय इत्युक्तम् । यत्क्रियायुक्तौ कर्तृकर्मणी तत्क्रियाकारकादणादयो भवन्ति । तद्धितान्तस्य चैते एव वाच्ये भवतामित्यर्थः । कौङ्कुममित्यत्र रञ्जनक्रियायाः करणकारकात् कुङ्कुमाद्रञ्जनक्रियायुक्ते वस्त्रेऽभिधेयेऽण् । धुरमिति कर्मकारकाद्वहनक्रियायुक्ते कर्तर्यनडुहि वाच्ये ण्य एयण् । णतो यति व्यवस्थितो णित्वाभावादादिवृद्ध्यभाव । एयणश्च णित्वाद्वृद्धिः णितो वेत्यन्तरसूत्रतो वाऽनुवृत्तेऽव्ययस्यायार्थविशेष एव न भिन्न [illegible] शरेण रामेणेत्यादौ ॥ १४ ॥

। केनेयकाः ॥ क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ॥ णित्व चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भव कार्णाटक –कर्णाटक' ॥ ग्रामाद्या-

[illegible] –प्राचीन ॥ [illegible] भवो वा समीचः पुक् समीचीन । [illegible] भवः वा [illegible] पुक् समीचीन । [illegible] भवः वा [illegible] पुक् [illegible] । [illegible] भवः वा [illegible] पुक् [illegible] ॥ १५ ॥

([illegible]) [illegible] ॥ १५ ॥

([illegible]) [illegible] इति [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] ॥ नाम्नामुपधाभूतस्य यकारस्य लोपो भवति तद्धिते परे । [illegible] । [illegible] । पौषी । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । तर्के चतुरः तार्किक । [illegible] । वैदिकी ॥ १६ ॥

([illegible]) [illegible] तद्धितप्रत्यये परे नाम्नामुपधाभूतस्य यकारस्य [illegible] भवति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

एव देवतार्थं सार्वतं विर्तवं पुराजर्न प्रगेतन प्राक्तनम् इत्यादि ॥ 'दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक् वक्तव्यः' । दाक्षिणात्याः । पाश्चात्याः । पौरस्त्याः ॥ १७ ॥

(प्र०) किमाद्रेस्त्यतनावितिति । किमादिरिति किम् आदिः आद्यवयवो यस्य तत्प्रकारकाद्व्ययात् त्यः । स च अमाद्रव्ययसिद्धप्रैष्य । अमात्य । इहत्य । क्वत्य । कुत्रत्य । कुतस्त्यः इत्यादि । एवमेवमन्यत्रत्य । ऐषमस्त्य । ह्यस्त्य । तथा पश्चात्पारित्यादि त्यः । पश्चात्त्यम् । पारित्यम् । दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । तस्य च कित्त्वे सति कित्त्वम् । दक्षिणस्यां भवो दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्य इत्यादि ऊह्यम् ॥ १७ ॥

स्वार्थेऽपि ॥ उक्ता प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ दैवत एव दैवतकः । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः (क) ॥ १८ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वार्थेऽपि' ॥ स्वस्यार्थे स्वार्थे तस्मिन् [illegible] । [illegible] अपि प्रयोगोऽयम् । 'उक्ताः प्रत्ययाः' ॥ पूर्वोक्ता अणादयः केनचिदेकाम्नायादिपत्ययाः स्वार्थेऽन्यार्थविशिष्टेऽपि स्वार्थे भवन्ति । दैवत एव दैवतकः अत्र स्वार्थे कः ॥ चतुर्वर्णा चत्वार एव वर्णा इति वर्णादिभ्यः [illegible] 'स्वार्थे' प्रयोगोऽयम् [illegible] । चातुर्वर्ण्यम् ॥ चोर एव चौरः स्वार्थेऽण् । 'चौर' [illegible] ॥ एवं द्वितीय एव द्वैतीयकः । तृतीय एव तार्तीयकः । चोर [illegible] चौरिकम् ॥ १८ ॥

(प्र०) स्वार्थेऽपीति । [illegible] । चत्वार एव वर्णा इति विग्रहे [illegible] चातुर्वर्ण्यमित्यत्र स्वार्थे ष्यञ् ॥ १८ ॥

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादि ॥ तावकम् । मामकम् । तावकीनः । मामकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥

(च०) अणीनयोर्युष्मद०' ॥ इत्यादि [illegible] ॥ युष्मद् अस्मद् इत्येतयोः अण् प्रत्यये ईन्प्रत्यये च परे तवकममकादेशौ भवतः ॥ [illegible] द्विवचनबहुवचनविषये युष्माकास्माकौ आदेशौ भवतः ॥ अत्र युष्मद् एकस्य [illegible] एकत्वे । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः ॥ अस्मदश्च एकत्वे ममकः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः ॥ युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकः । ममायं मामकः । [illegible] ईनप्रत्यये । वृद्धिश्च 'अचो ञ्णिति' सिद्धम् । युष्मद् अस्मद् । युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकः । एवं युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः । आवयोरस्माकं वा अयमास्माकीनः । [illegible] । युष्माने

(क) [illegible] — [illegible] ॥ [illegible] भवन्ति ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible]—

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ॥ १६ ॥

([illegible]) [illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] ॥ १७ ॥

([illegible]) [illegible]

[illegible]

(प्र०) भाव इति । तस्य भावस्त्वतलौ तथा । [illegible] भावशब्दस्यात्मवर्थतामभिप्रेत्याह । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इति । तथा "यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः" इति महाभाष्यानुसाराद् द्रव्यगुणक्रियाजातिरूपा । केचित्तु द्रव्यगुणक्रियाजातिरूपाः शब्दस्यैव इत्याहुः । [illegible] प्रवृत्तिनिमित्तं जातिः । समाहारे ता चेत्यादिसूत्रद्वयस्य [illegible] ॥ २० ॥

समाहारे ता च त्रैगुण्यश्च ॥ त्रयाणां समाहारस्त्रेता ॥ (क)जनानां समूहो जनता ॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । एवमन्यत्र मनुष्यकम् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावो वैदुष्यम् ।

(च०) कौडिन्यादिविकारात् पुनर्विशेषं वक्तुमेनाह—समाहारे ता च त्रैगुण्यश्च ॥ समाहारेऽर्थेऽपि ताप्रत्ययो भवति चकारात् तस्मिन् परे [illegible] । [illegible] इत्यर्थः ॥ कश्चित्तु—समाहारे तत्र इति पठति [illegible] । त्रि त्रयाणां समाहारस्त्रेता । अत्र ताप्रत्यये कृते [illegible] प्रयोगोपपत्तिः । [illegible] । जनानां समूहो जनता ॥ एवं त्वप्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । ष्यञ्प्रत्यये ब्राह्मण्यम् । प्रयोगोपपत्तिः । 'सस्तोऽस्' ॥ सुमनस । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । अत्र ष्यञ् । अत्र वृद्धिः सौ । स्वादिष्व० 'सस्तोऽस्' ॥ विदुस । विदुषो भावः वैदुष्यम् । अत्र [illegible] । अत्र वृद्धिः । वै । 'शसोर्वसः षुः' [illegible] स्वादि० [illegible] ॥ सर्वत्र तद्धिते [illegible] । तेन युनो भावो यौवनम् ॥ समग्रस्य भावो साम्रग्य[म्] । बृहतस्य भावो [illegible] । [illegible] इत्यादावणप्रत्ययोऽपि भवति ॥

(प०) समाहारे ता चेति । चकारादुक्तप्रत्ययार्थे । इत्यर्थः [illegible] । [illegible] । समूहे कः । तस्य च [illegible] इत्यादिवृद्धिः । तथा [illegible] समूहे [illegible] । [illegible] । एवं [illegible] समूहः [illegible] । केदाराणां समूहः केदारिकम्–केदारकम् । [illegible] । तथा भिक्षादिभ्योऽण् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । यौवनम् । तथा पाशादिभ्यो यः । पाशानां समूहः पाश्या । वात्या । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] तथा [illegible] इत्याद्यपि । [illegible] समूहः [illegible] । [illegible] इत्यादि [illegible] ॥

(क) [illegible]

युष्माकं, अस्मदश्च अस्माकं । वृद्धिः । यौष्माकः आस्माकः सर्वत्र 'अन्त्य लोपः' यौष्मा कीण इत्यत्र भवप्रत्याहारकवर्गवर्णान्तरत्वात् 'ष्टुवर्णाभ्यो०' ॥ एवं आस्माकीन ॥

(प्र०) अणीनयोरिति । अण् च ईनश्च अणीनौ तयोः परत युष्मदस्मदोरन्त्य वकारादिः । एकस्य सत्कमतदो । द्विवचनबहुवचनयोर्युष्माकास्माकौ च वक्तव्यावित्यर्थः । अनकवर्णत्वेन गुरुत्वाद्गुरुः । शिष्टेति सर्वत्र ॥

वत्तुल्ये ॥ तुल्ये सादृश्येऽर्थे वत् प्रत्ययो भवति ॥ चन्द्रवन्मुखम् । घटवदुदरम् । पटवत्कम्बलम् ॥ १९ ॥

(प०) सूत्रम्—'वत्तुल्ये' । वत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । तुल्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । तुल्ये सदृशत्वस्यार्थे उपमार्थे वाच्ये वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रेण तुल्य स इव चन्द्रवत् । वत्प्रत्ययः 'वस्त्यायन्त वा' इतिवत्प्रत्ययान्तस्याव्ययसंज्ञा तत प्रथमैकवचने 'अव्ययात्०' । एवं घटेन तुल्यं घटवत् ॥ सार्वविभक्तिको वत् इति एके । यथा 'घटवत् रेणुकाण्डे तिष्ठति' किं ? निर्मलं नीरम् । अत्र घटेवत् घटवत् इति सप्तम्यन्तात् वत् । गिरिवत्तुङ्गो गज । इत्यादौ गुणतुल्यत्वेऽपि वत् । दर्पमिव भवन्तं पश्यामि देव वत् । राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत् । ब्राह्मणायेव ददात्यन्नं ददाति ब्राह्मणवत् । पर्वतादिव आसनादवरोहति पर्वतवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः मथुरावत् । एवं यथाप्रयोगं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

(प्र०) वदिति । तृतीयान्तात् क्रियातुल्य इति व्याख्येयम् । तेन पुत्रेण तुल्य स्थूलः गोमान् वा इत्यादौ गुणद्रव्यतुल्ये न । केचित्तु तुल्य इति सामान्योक्तेर्विवक्षिताय प्रयोगदर्शनात्पुत्रतुल्यस्थूल इत्यादावपि अस्तीत्यादिक्रियाध्याहारादिविवक्ष इत्यादाविव वत्प्रत्ययेऽप्यन्यद्वाचात्तृतीयान्तात्क्रियातुल्य इत्यादिविवक्षा नेति । चन्द्र इव घट इव पटस्येवेति प्रथमासप्तमीषष्ठ्यन्तादपि वन्त्याहु ॥ १९ ॥

भावे तत्वयण् ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भाव । तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तान्तस्य नित्य स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ॥ २० ॥

(प०) सूत्रम्—'भावे तत्वयण' ॥ भाव सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । त त्वयण् तश्च त्वश्च यण् च तत्वयणः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'घोर्वि०' ॥ अथ सूत्रं व्याचिख्यासु प्रथमं भावशब्दं व्याचष्टे—शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भाव । येन शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सम्पद्यते भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । अतो यच्छब्दस्य ब्राह्मणादेः प्रवृत्तेः कारणं स एव भावः । जातिद्रव्यगुणक्रियाभि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इत्युच्यते । तस्मिन् भावेऽर्थे तत्वयण् इत्येते त्रय प्रत्यया भवन्ति । उदाहरणम्—ब्राह्मण । ब्राह्मणस्य भाव इति विग्रहे । अत्र ब्राह्मण इति जातिरूपः शब्दस्य यो भाव यजना दिक्रियानिष्टत्वलक्षण स ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तत्प्रत्यय । अत्र तप्रत्ययान्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् । त्वयण् इत्येतदन्तं न सदलिङ्गम् । तत्र तान्तस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वात् 'आपतः स्त्रियाम्' इत्याप् ॥ २० ॥

(प्र०) भाव इति । तत्र त्वम् च ते तथा । [illegible] भावप्रत्ययान्तत्वमभिप्रेत्याह । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इति । तत्र 'शब्दार्थः प्रवृत्तिः' इति महाभाष्यानुसारात् [illegible] । केचित्तु [illegible] इत्याहुः । [illegible] जातिः । समाहारे ता चेत्यारभ्य [illegible] ॥ १० ॥

समाहारे ता च त्रेगुण्यश्च ॥ त्रयाणां समाहारस्त्रेता ॥ (क) जनानां समूहो जनता ॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । त्वप्रत्यये मनुष्यकम् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावो वैदुष्यम् ।

(च०) [illegible] समाहारे ता च त्रेगुण्यश्च ॥ समाहारेऽपि [illegible] भवति [illegible] । [illegible] कश्चित्तु— समाहारे तत्र इति [illegible] । त्रि [illegible] समाहारस्त्रेता । अत्र [illegible] त्रेगुण [illegible] । [illegible] समूहो जनता ॥ [illegible] ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । [illegible] ब्राह्मण्यम् । [illegible] । 'अतोऽम्' ॥ सुमनस । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । [illegible] । [illegible] वृद्धिः सौ । [illegible] 'अतोऽम्' ॥ विदुस । विदुषो भाव वैदुष्यम् । [illegible] । [illegible] वृद्धिः । वै । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] भावो [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥

(प्र०) समाहारे ता चेति । [illegible] । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । [illegible] । समूहे कः । [illegible] । तथा अपूपानां समूह आपूपिकम् । [illegible] । एवं [illegible] समूह [illegible] । केदाराणां समूह केदारिकम्-कैदारकम् । [illegible] तथा भिक्षादिभ्योऽण् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । [illegible] । तथा पाशादिभ्यो यः । पाशानां समूहः पाश्या । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

(क) [illegible]

कर्मण्यपि यण् वक्तव्य'(क) ॥ ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राजन्यम् राज्यम् । नो वा इति टेर्लोप (ख) ॥

(च०) कर्मण्यपि यण् वक्तव्य । कर्मण्यपि कर्मार्थेऽपि यण वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ यगमम् । राजन् राज्ञ इदं कर्म राज्यम् । राजन्यं च । कमयत्रापि कर्मणि यण् प्रत्ययः । एकत्र 'नो वा' इति टिलोपः राज् स्वाद्योर्न०' । अन्यत्र न टिलो प । 'स्वाद्योर्न' कमयत्रापि प्रथमैकवचनम् । कुम्भशब्दवत् । जातावपि यण् । राज्ञा जातीयः राजन्य । मनिशब्दात् मुनेः कर्म मौनम् । कर्मणि साधु कर्मण्य । समायां साधु सभ्यः । यज्ञाय हितं यज्ञन्यम् ॥

(प्र०)कर्मण्यपीति । अविशब्दात्साध्वर्थेऽपि । सामसु साधु सामन्य । कर्मण्य । नो वेति वाऽदृश्यवत्त्वया टिलोपप्रसङ्ग । नाम्नो नो लोपश्चाविष्वपि इत्यो वेत्यता वानुकर्षणाद्वयसम्ययाश्च तदभावः । एवं समायां साधुः सभ्यः । समाने तीर्थे वासी सतीर्थ्यः । सहादेरिति समानस्य सः । समाने उदरे शयित समानोदर्य –सोदर्यः । विकल्पेन सादेशः । कमादिभ्य ईर्यययो वार्त्तौ । कवे मतः कवीय कवि –मतः । तथा हितार्थे शरीरावयवात् । दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यमित्यादि । धानेन क्रीत नस्य इत्यादि प्रयोगानुसारेणोक्षम् । णिता वलि णित्वव्यवस्था ॥

लोहितादेर्डिमन् ॥ लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन् डित्संज्ञो भवति ॥ डित्त्वाट्टिलोप ॥ लोहितस्य भावो लोहितिमा । (कालस्य भाव) कालिमा । (लघोर्भावो) लघिमा । (अणोर्भाव) अणिमा ॥ २१ ॥

(च०) सूत्रम्—'लोहितादेर्डिमन् ॥ लोहित आदिर्यस्य स लोहितादिस्तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् 'ङसि 'ङस्य' इत्यलोप 'घोर्वि०' । डिमन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ लोहितादेर्नाम्नो भावेऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डित्संज्ञक । परम् अनेकस्वराद्भवतीति वक्तव्यम् । तेन भूमा इत्यत्र एकस्वरे टिलोपो न । उदाहरणम्—लोहित । लोहितस्य रक्तस्य भावः इति विग्रहे । इमन्प्रत्यय । डित्वाट्टिलोपः । डिति टेः' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने नोपधायाः' 'हसेप ०' 'नाम्नो नो०' लोहितिमा । अणोर्भाव अणिमा । तथा लघोर्भाव लघिमा । एवं महतो भावो महिमा । राजन्शब्दवत् ॥ २१ ॥

(प्र०) लोहितादेरिति । भावे तत्वयण इत्यत्रासेऽपि । ततश्च लोहितता–लोहितत्वम्– लौहित्यमित्याद्यपि ॥ २१ ॥

(क) कर्मण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थे यण् तस्य णित्व न । समाने [illegible] सामन्य । कर्मणि साधु कर्म ण्य । सभायां साधु सभ्य ॥

(ख) अन्यत्रापि यण् प्रत्ययः समानस्य वा स इत्य देश [illegible] समानोदर्यः । सोदर्य क्रीत शस्य ॥

ऋ र इमनि ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा । (दृढस्य भावो) द्रढिमा । म्रदोर्भाव इति विग्रहे ॥

(च०) 'ऋ र इमनि' । ऋ इत्यविभक्तिकमेकवचनान्तम् । र इति प्रथमैकवचनान्तम् । इमनि सप्तम्येकवचनान्तम् । पृथुमृदुदृढत्यादीनां नाम्नामादेः ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आदेशो भवति ॥ पृथु । पृथोर्भावः इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने रः । टिलोपः । पूर्ववत् प्रथिमा । एवं म्रदोर्भावो म्रदिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा । कृशस्य भावः क्रशिमा । इ सान्नेदेशेन ऋकारस्येति व्याख्येयम् । तेन ऋजिमा ऋजिमा इत्यादौ रकारो न भवति । अनेन तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरिति व्याख्यानात् पृथुत्वम् । पौथवम् । अणुता अणुत्वम् । लघुता लघुत्वम् पृथुता पृथुत्वम् मृदुता मार्दवम् । कृशता कार्श्यम् दृढता दृढत्वम् । इत्याद्यपि भवति ॥

(प्र०) ऋ र इति । ऋकारस्येत्यर्थः प्रत्यासत्तिन्यायादित्याशयः तेन ऋजिमा । ऋज्विमा ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति बहोः स्थाने भू चादेशः ॥ भूमा(क) ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्— बहोर्लोपो भू च बहोः । बहोरिति बहुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । किमिति 'कस्य' इत्यपेक्षायां 'लोपः' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'लोपः' वचनात् 'आमिनो०' । भू प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । पश्चात् 'इष्ठे' अमो' । च प्रथमैकवचनान्तम् । अव्ययम्० । बहोः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'किमिति कस्य इत्यपेक्षायां । पञ्चपदं सूत्रम् । बहुशब्दात्परेषामिमनूप्रत्ययादीनां स्वरादीनाम् इकारस्य लोपो भवति — बहुशब्दस्य च भूइत्ययमादेशो भवति । अत्र इमनादीनामित्यादिग्रहणात् इमन् ईठ ईयस् इत्यते गृह्यन्ते । यद्यपि ईयस ईकारोऽस्ति तथापि केवलग्रहणम् इति व्याख्यस्यापि भू बहुत्र इत्यत्र चकारानुकर्षणेन ॥ केचित्तु इमनादीनामादेर्लोपो भवतीत्यर्थं व्याख्यान्ति । अन्ये तु इमनादीनामिकारस्य लोपमिति व्याख्यान्ति । बहु बहोर्भाव इति विग्रहे लोहिता दित्यादिमन् । एकस्वरत्वादिरलोपः । 'बहोर्लो०' इति इकारलोपः बहोर्भू आदेश पूर्ववत् । प्रथमैकवचने सि नोपधायाः इत्येव नाम्नो नो०' भूमा ॥ २२ ॥

(प्र०) बहोरिति । इमनादीनामित्यादिशब्देनेष्ठेयसोर्ग्रहणम् । पुनः इति स्पष्टीकरणार्थम् । अन्यथा इमनादीनां प्रत्ययानामेव स्यात् । यद्यपि तेषामिकारस्य सामर्थ्यात् संभवति । तथापि पूर्वस्य पञ्चम्यन्तस्यैव इत्याकाङ्क्षायां पुनरुक्तिर्युक्तैव । अत एवादेः परस्येति परिभाषया परत्वेऽप्रसक्तौ संभवन्निमादेशेनकारस्योक्तिः । तत्र यथा मित्यादौ इकारस्यापि लोपः ॥ २२ ॥

अस्त्यर्थे मतु ॥ नाम्नो मतु प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन्वास्तीत्ये

(क) गुर्वे गुरोर्गरिष्ठः । गुटेभ्यो गरिमा । बहवे भूयो बहिमा ॥ इकारे लोप । इव ये प्रत्यये परे इकारस्य लोपो भवति । स्थूलस्य भव स्थेमा । स्थूलस्य स्थविष्ठ ।—इति स्पष्ट ॥

यस्मिन्नर्थे ॥ उकारो नुम्विधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान् गोमती(क)॥२३॥

(च०) सूत्र—'अस्त्यर्थे मतु' ॥ अस्तेर्धातोरर्थोऽस्त्यर्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । मतुः प्रथमैकवचनान्तम् 'वादि०' अस्यास्ति स्वेन अस्ति अस्मिन् विषये वा इदमस्ति इत्येतस्मिन्नर्थे तद्धिताकाङ्क्षो मतुप्रत्ययो भवति । अत्र मतुप्रत्यये उकारो 'उगितो नुम्' इति नुम्विधानार्थस्तथा 'उगित' इति ईपविधानार्थश्च । गो इत्यस्य । गौरस्यास्तीति, द्वितीये स्त्रीविशेषणे गौरस्या अस्तीति । उभयत्रापि मतुः । तत्र । आद्ये प्रथमैकवचने 'उगितो नुम्' नकार 'अत्वसोः सौ' दीर्घः सौ 'हसेप ०' 'संयोगान्तस्य०' गोमान् । द्वितीये 'उगित' इति ईप । 'स्वरहीन ०' 'हसेप ०' गोमती । मतु सकञ्जिति गोमत । एव श्रीमान् श्रीमती ॥ नित्ययोगातिशयप्रशंसादिविशिष्टे अस्त्यर्थे मतुरिति कश्चित् । तस्मात् नित्यं श्रीरस्यस्येति श्रीमान् । अतिशयिता प्रीतिरस्यास्तीति प्रीतिमान् । प्रशस्ता धीरस्येति धीमान् ॥ २३ ॥

(प०) अस्त्यर्थे इति । अस्तेर्धातोरर्थोऽस्त्यर्थः विद्यमानार्थस्तस्मिन्नर्थे इति प्रथमान्तम् । तत्र प्रथमान्तात्प्रातिपदिकात्मतुप्रत्ययः । अस्त्यर्थात्मतुः । विशेषणं षष्ठ्यन्तेनैव । गोः श्रीमाल्याभिव्यक्तेति विपदे उकारानुबन्धस्य नुम् इत्यर्थ इतीत् । " भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ " अथेन । ज्ञानवान् यामः ॥ दण्डिनो कथा । कथावान् । दण्डी । अस्त्यर्थेऽतिशयो वाच्यम् ॥ २३ ॥

इकठौ च मत्वर्थे ॥ मत्वर्थे इकठौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वैजयन्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तिकः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥२४॥

(च०) सूत्रम् । 'इकठौ च मत्वर्थे' ॥ अत्र इकश्च ठश्च इकठौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । मतोः अर्थः मत्वर्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । यद्यपि समासे सन्धिविषयेण इकठौ [illegible] इत्यत्र सन्धिर्न कृतः । कश्चित्तु 'इकौ च मत्वर्थे' इत्येव इच्छति । मत्वर्थे इति मतुप्रत्ययार्थे अर्थोऽन्वये एव ज्ञातः इकठौ प्रत्ययौ प्रत्ययौ

(क) [illegible]

भवत । वैजयन्ती वैजयन्तो नाम पताका ययोः विद्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे अप्रत्यय । 'अन्त्य' ईलोप । 'स्वरहीन०' 'ला' वैजयन्त प्रासादः ॥ तथा मायास्त्यस्यति मा यिकः । पूर्ववत् इकप्रत्यय । 'यस्य लोप' स्वरहीन०' मायिक ।। कश्चित्प्रत्यया न्ति पि । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञ । श्रद्धा अस्यास्तीति श्राद्धः ॥ २४ ॥

(प्र०) प्रज्ञादिति । अत्र इकम् आदौ सञ्ज्ञमायेऽऽवश्यंद्धार्थे । पूर्वं प्रज्ञाद् स्यादित प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्थः । वृत्तिरस्यास्ति वार्त्त इत्यादौ जितो वेति अयरत्यया जिरहम् । बकारान्तगुणमनुबन्धाद्योरप्येगानुसारणाद्येध्योऽपि । यथा फलबर्हस्येभ्य इन । फलमस्यास्तीति फलिन । बर्हिण । इनिन । तथा बलवातास्यामूलः । बलमस्यास्ति बलूल । वातूलः । तथा वातातीसाराभ्यां किन् रोगे । वातो रोगोऽस्यास्तीति वातकी । अतीसारकी । तथा वयाभ्यां वमाद्यः । व सो वास्यास्तीति । कम्बः । शम्बः । कन्त । शन्त । कयु । शयु । कति । शति । कन्तुः । शन्तु । कन्त । शन्ता । तथा तुन्दि वलिवटिभ्यो भ । तुन्दिरस्य विद्यतेऽस्मिन् तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । कृष्यादिभ्यो वल । पूर्वस्य च दीर्घः । कृषीवलः । रजस्वला दन्ताशिखाभ्यां संज्ञायाम् । अस्यस्य दन्तवान् शिखावान् । तथा मध्वादिभ्यो रः । मधुरः । ऊष क्षारसुषिकाऽस्यास्ति ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽस्यास्तीति मुष्करः । कुञ्जरः । कुञ्जो हस्तिहनुः सोऽस्यास्ति कुञ्जर । कण्डू कण्डूः साऽस्यास्तीति कण्डूरः । अस्य इत्यर्थम् । अणुमो वः सञ्चोरप्र । कर्णासि अगारवस्मिन्नन्नवः । केशादिभ्योऽपि प्रायशस्य । प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः । तथा काण्डाण्डयोरीरः । काण्डीरः । मेधारथाभ्यामिरः । मेधिर । रथिरः । तथा लोमा दिभ्य शः । लोमानि सन्त्यस्य लोमशः । पामादेर्नः । पामनः । प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्या अङ्गना पिच्छादेरिलः । पिच्छिलः । वत्सलः इत्यादयो यथायथमनुसृताः ॥ २४ ॥

मान्तोपधाद्विन्‌नौ ॥ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोप धाच्च वन्विनौ प्रत्ययौ भवत अस्त्यर्थे(क) ॥ किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । लक्ष्मीवान् (शमी) ॥ भवान् । धनवान् धनी दण्डी छत्री हवहती । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्त यस्यासौ कृमिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥ २५ ॥

(म०) सूत्रम्— 'मान्तोपधाद्विन्‌नौ' ॥ अत्र अत्र मौ अत्र 'सवर्ण०' 'अो औ' अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौ अन्तोपधे यस्य स मान्तोपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवच नान्तम् । पुनः पूर्वं 'सवर्णे०' अतो वन्विनौ वश्च इन् च वन्विनौ प्रथमाद्विवचनान्तम् ।

(क) मान्तोपधे इत्यत्र पदे 'यकारान्त इत्यादिपाठान्तरं वृत्तपुस्तके दृश्यते । तत्र यथा,—अतोऽस्त्यर्थे मे मयट् ॥ भवन्ति यत्र च भामवन्तः पतन्ता मञ्जा च । पूर्वे केन पयार च मूलाद्धृर्थे अत इत्यत्र ॥ अत्र भान विद्यते यस्यासौ भानवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुण्याऽस्यास्तीति पुण्य वान् । धनमस्यास्तीति धनवान् धनी । दण्डमस्यास्तीति दण्डवान् दण्डी । दण्डी छत्री ॥ हा विद्यते यस्यासौ हवहान् हाही । हवे विद्यन यस्यासौ हववान् हेवी । बलमस्यास्तीति बिलवान् । हयो विद्यन्त यस्यासौ हयवान् हयवती भूमि । भूत ॥ यशोऽस्यास्तीति यशस्वान् इति ।

'स्वरहीनं०' पूर्वं 'धुटां तृ०' ॥ त्विट्मिरम् । मकारान्तान्मकारोपधाच्च तथा अ कारान्तादकारोपधाच्च यद्वा अवर्णान्तादवर्णोपधाच्च मादमोऽस्त्यर्थे वतु इन् एतौ प्रत्ययौ भवतः । इन्प्रत्ययस्तु अकारान्तादेव भवत्यस्त्यर्थे ॥ प्रथमं मान्तोदाहरणम् । किम् । किमस्यास्तीति वाक्ये अत्र वतु । वत् । उकारऋकारावितौ 'सान्तु०' प्रथमैकवचने । 'मिदो नुम्' 'सस्वरा सौ' 'हसात्०' 'स्थानान्तस्य०' किंवान् ॥ लक्ष्मीः । लक्ष्मीः अस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । अत्र मकारोपधत्वात् वतुः ॥ नेम्यादिभ्य इति ऊर्मिमान् भूमिमान् इत्यादौ मान्तोपधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः, किन्तु मतुप्रत्यय ॥ शम । शमोऽस्या स्तीति शमी । अत्र मकारोपधत्वाऽकारान्तत्वाच्च इन् । भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्येति भवान् चन्द्र । यद्वा भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्मिन् इति भवान् आकाश ॥ अत्र अकारा न्तात् वतु ॥ एवं माल्यवान् दयावान् । अत्र आकारान्तात् वतु ॥ धन छत्र दण्ड । ध नमस्यास्तीति धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । एषु सर्वत्र इन् अकारान्तत्वात् । 'अस्य लोप' 'स्वरहीन०' । त्रिष्वपि प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ दीर्घ' 'हसेप०' 'नाम्नो नो०' ॥ दृषद् सन्त्यस्यामिति दृषद्वती । अकारोपधत्वाद्वतु । उका रानुबन्धत्वात् 'उदित' इति ङप् ॥ क्वचिद्वतुप्रत्यये परे दीर्घत्वमपि भवति यथा—अमरा वती पद्मावती मृगावती पुष्करावती कुशावती भोगावती अहीवती पुष्पावती शरावती ॥ क्वचिन्मतुप्रत्ययेऽपि दीर्घत्वम् । यथा—हनूमान् ॥ २९ ॥

(प्र०) मान्तोपधादिति । मश्च अश्च मौ मौ अन्ते उपधायां च यस्येति द्वन्द्व गर्भबहुव्रीहि । वतुप्रत्यय सामान्येन भवति इन्प्रत्ययस्त्वकारान्तादेवेति विवेक । दृषद्वानित्यवर्णोपधोदाहरणम् । धनादकारानुबन्धिभ्यान्नेव । किंवान् । लक्ष्मीवानिति मका रान्तमकारोपधयोरुदाहरणे मितो वत्यना मण्डूकप्लुतिन्यायेन वानुवृत्तेर्व्यवस्थया यवा देर्न । यवमान् । भूमिमान् इत्यादि ॥ २९ ॥

तडिदादिभ्यश्च ॥ तडिदादिभ्य शब्देभ्यो वतुप्रत्ययो भवति ॥ तडिद्विद्यते यस्यासौ तडित्वान्(क) । [भानि नक्षत्राणि विद्यते यस्यासौ भवान् ।] यशस्वान् । मरुद्विद्यते यस्यासौ मरुत्वान् ॥ २६ ॥

(च०) साम्प्रतं मान्तोपधत्वं विनाऽपि वतुप्रत्यय वक्तव्येनाह— तडिदादिभ्यश्च ॥ तडिदादिभ्यो मान्तोपधत्वरहितेभ्योऽपि वतुप्रत्ययो भवति ॥ चकारात्तडिदित्यत्र जश्त्वं न भवति । तडित् । तडिदस्यास्तीति तडित्वान् । एवं विद्युदस्यास्तीति विद्यु त्वान् उभयत्रापि वतुप्रत्ययो भवति । पूर्ववत् । एव सरस्वान् मरुत्वान् । समित्वान् ॥ चकारात् राजन्वान् राज्ञ वता सौराज्य । उदधौ उदन्वान् एतौ निपात्यौ ॥ तथा चूडालि च्मादेश्च लप्रत्ययः । चूडाऽस्त्यस्येति चूडालः । सिध्मल । मांसल । इत्यादि ॥ ऐश्वर्ये स्वशब्दादामिन् । स्वमैश्वर्यमस्त्यस्येति स्वामी ॥ २६ ॥

(प्र०) तडिदादिभ्य इति । चकाराऽधिकविधानार्थात्तडिदादीनां पदानां जश्त्वं न ।

(क) अत्रायं विशेष ।—तकारान्तस्य सकारान्तस्य च शब्दस्यार्थे प्रत्यये परे अपदा तत एवमा यस्वादौ मत्वर्थे परे पदसंज्ञामपदान्तता भवति । ईपे परे पदान्तता । तत मत्वर्थीयम् ॥

[illegible] इत्यादि [illegible] विसर्गो [illegible] ॥ २६ ॥

एतत्किंयत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः ॥ एतत्किंयत्तद्भ्य शब्देभ्य परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति ॥ २७ ॥

(च०) 'एतत्किंयत्तद्भ्यः०' इत्यादि । एतद् किम् यद् तद् [illegible] शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थः । यद् तद् । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतु ॥ २७ ॥

(प्र०) एतत्किंयत्तद्भ्य इति । एभ्य परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो [illegible] । [illegible] सिद्धे परिमाणाय वचनम् ॥ २७ ॥

यत्तदोरा ॥ यत्तदोष्टारत्व भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्येति यावान् । तावान् ॥ २८ ॥

(च०) 'यत्तदोरा' ॥ यत्तद् [illegible] भवति परिमाणेऽर्थे वतौ परे इत्यर्थः । यावत् तावत् । [illegible] प्रथमैकवचने । [illegible] इतेर० [illegible] इति [illegible] । सिद्धम् । [illegible] । [illegible] यावत् ॥ किम् । कि परिमाणमस्येति कियान् । एतत्कि० वतुप्रत्यय ॥ २८ ॥

किमः कियंश्च ॥ किम्शब्दस्य कियादेशो भवति वतोर्वकारस्य च कारादेशो भवति ॥ किं परिमाणमस्येति कियान् ॥ २९ ॥

(च०) किम [illegible] वतुप्रत्यये परे किम्शब्दस्य कि इत्यादेश [illegible] भव ति । [illegible] च [illegible] भवति । [illegible] किम कि [illegible] । [illegible] कियादेशः । प्रथमैकवचने पूर्ववत् । एतद् [illegible] वतुप्रत्ययः ॥ २९ ॥

(प्र०) किम इति । किमः कियादेशः वक्तव्यः । [illegible] परिमाणमस्येति विग्रहे इत्यादि [illegible] ॥ २९ ॥

आ इशीनदो वा ॥ एतदादेशो आ इत् च वा भवति वतौ परे(क) । एतत्परिमाणमस्येति एतावान् इयान्(ख) ॥ ३० ॥

(च०) [illegible]

तुन्दादेरिल ॥ तुन्दादिगणात् इलप्रत्ययो भवति । [illegible] च

(क) [illegible]

(ख) [illegible]

स्यासौ तुन्दिल ॥३१॥ **औन्नत्ये दन्तादुरः** ॥ औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुर प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता यस्यासौ दन्तुर ॥ ३२ ॥

(च०) 'तुन्दादेरिलः' ॥ तुन्दादेः शब्दात् अस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुन्द । तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः । इलप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'हसेहीर्न०' प्रथमैकवचनम् ॥ एवम्—उदरिल फनिल ॥ 'औन्नत्ये दन्तादुर' दन्तशब्दादौन्नत्ये वाच्यत्वेऽर्थे उरप्रत्ययो भवति । उन्नता उच्चा दन्ता अस्येति दन्तुर ॥ ३१–३२ ॥

श्रद्धादेर्लुः ॥ श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालु । कृपा विद्यते यस्यासौ कृपालु । मायालु । दयालु ॥

(च०) 'श्रद्धादेर्लुः' ॥ श्रद्धादेर्नाम्नोऽस्त्यर्थे लुप्रत्ययो भवति । श्रद्धा दया कृपा । श्रद्धा अस्यास्तीति श्रद्धालु । दयाऽस्यास्तीति दयालु । कृपाऽस्यास्तीति कृपालु । सर्वत्र लुप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्रावि०' ॥

अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः ॥ तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रक् विद्यते यस्यासौ स्रग्वी ॥

(च०) अस्मायामेधा० ॥ अस् इति । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इत्युणादिसूत्रोक्तोऽसुप्रत्ययः स दन्तोऽस्मिन् पुन मेधामायायशस्स्रक्शब्देभ्यश्च अस्त्यर्थे विनि प्रत्ययो वक्तव्य । इकार उच्चारणार्थः । तपस् । 'तप सन्तापे' इत्यस्मादसन्तस्य रूपम् । विन् । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । दण्डिन्शब्दवत् । प्रथमैकवचने । 'इनो दीर्घो सौ' 'हसप०' 'नाम्नो नो०' ॥ एवं यशस्वी । एवं मायाऽस्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्यास्तीति मेधावी । स्रक् माला अस्यास्तीति स्रग्वी । 'दिशाम्' इति कुत्वम् स्रज् इत्यत्र अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वाश्रयणात् ('चो कुः') जस्य ग । प्रथमैकवचने लि पूर्ववत् ॥

(प्र०) अस्मायेति । अस्मायस्यनासः प्रत्यय आसप्रत्ययपङ्क्तम तदन्तस्येति अस प्रत्ययान्तान्मायादिभ्येत्यर्थः ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ वाच्शब्दात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ॥ प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी(क) ॥ ३२ ॥

(च०) 'वाचो ग्मिनिः' ॥ वाच्शब्दात् ग्मिनिप्रत्ययो भवति । गकारोऽनुबन्धमकारादिग्मिनित्यर्थः । तत 'भम ममा सा' इति न भवति । वाच् वाग । प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्मी ग्मिन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' पदान्तत्वाश्रयणात् 'वर्गाणां प्रथमानां तृतीयाः' कस्य गः । 'स्वाहीर्घ०' दण्डिन्शब्दवत् ॥ गावि अस्त्यर्थे मिनिः । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमी ॥३२॥

(प्र०) वाच इति । वाक्शब्दादस्त्यर्थे ग्मिनिप्रत्ययो वक्तव्यः । ग्मिनेर्गकारः [illegible] । अथवा वाचो ग्मिनिरिति कृत्वा वाचो मिनिप्रत्ययः वाचश्च गकारा[illegible] ॥ एवं च वाच इत्यत्र [illegible] ॥ ३३ ॥

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्य सति

(क) [illegible]

आलाटौ प्रत्ययो भवत । कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचाल । वाचाट (क) ॥ ३४ ॥

(च०) 'आलाटौ कुत्सितभाषिणि' ॥ आलश्च आटश्च आलाटौ प्रथमाद्विवचनम् । बहुभाषिणोऽर्थ्ययेके । कुत्सितं भाषते इत्येवंशीलः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाक्शब्दात् आल आट इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वाच । कुत्सिता वागस्यास्ति वाचाल । वाचाट. । एकत्र आलः अन्यत्र आटः । 'स्वर०' 'चोर्कुः' ॥ ३४ ॥

(प्र०) आलाटाविति । कुत्सितमनन्वित भाषितुं शीलमस्य कुत्सितभाषी तस्मिन् तद्धितान्तवाच्य विवक्षित इत्यर्थः । ईषदपरिसमाप्ति किंचिन्न्यूनत्वम् । प्रशंसा प्राशस्त्य स्तुतिरिति यावत् । पूर्वं भूतः प्राक् ज्ञात इति यावत् । टकारस्यैवानुबन्धत्वाम् दृष्टचरी ॥ ३४ ॥

ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीया ॥ ईषदपरिसमाप्त स वज्ञ इति सर्वज्ञकल्प ईषदपरिसमाप्त पटुरिति पटुदेश्य । पटुदेशीय । ईषदून कविरिति कविदेश्य । कविदेशीय ॥ ३५ ॥

(च०) ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ अपरिसमाप्तौ अपरिपूर्णत्व किंचिन्न्यूनत्वे वाच्ये नाम्न कल्प देश्य देशीय इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । सर्वज्ञ पटु कवि । ईषदपरिपूर्ण सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । ईषदसमाप्त पटुः पटुदेश्यः । ईषदसमाप्त पटुः पटुदेशीयः । पटुकल्प । ईषदसमाप्तः कविः कविदेशीय । त्रिषु क्रमेण कल्पदेश्यदेशीयप्रत्ययाः ॥ ३५ ॥

प्रशंसायां रूप ॥ प्रशसायां रूप प्रत्ययो भवति ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूप ॥ ३६ ॥

पाशः कुत्सायाम् ॥ कुत्सायां वाच्यां सत्यां पाश प्रत्ययो भवति ॥ कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ॥ ३७ ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पूर्वं दृष्ट इति दृष्टचर । स्त्री चेद्दृष्टचरी ॥ ३८ ॥

(च०) प्रशसायां रूप' ॥ प्रशंसायां श्लाघायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति । वैयाकरण । प्रशस्तो वैयाकरणो व्याकरणस्य पाठी वैयाकरणरूपः ॥ केचित्तु कुत्सायां पाश इत्यपि पठन्ति । तन्मते कुत्सितः पाचकः पाचकपाश. । एवं भिषक्पाश । इत्युदाहरणम् ॥ 'भूतपूर्वे चरट्' पूर्वं भूत इति विग्रहः क्रियया च समभिव्याहृत विषयाभूता भूतपूर्व । तस्मिन्नर्थे चरट् प्रत्ययो भवति । दृष्ट । द्विस्थाने पूर्वं दृष्ट इति विग्रहे अत्र दृशिक्रियायां वर्तमानकालत्वाभावादपि दृष्टत्वास्तिक्ये विषयोभूतत्वान्नूनपूर्वोऽत्र दृष्ट् । उभयत्रापि टकार ईबर्थः । एकत्र ऽस्य दैवत । अन्यत्र टित्वादीप् । 'टिड्ढ०' अस्य ङीप् स्वरादोऽ भवेत् ॥ ३६-३७-३८ ॥

(क) वा० दन्तोष्ठयकृत्स्नयोः नाम्नः समाहारमहत्त्वयोरेव वा प्रत्ययो भवति । केचन अत्र महत् केशो वा केशल ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् प्रत्ययो भवति ॥ अन्नमयो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जाल्मः । अमृतमयश्चन्द्रः । गोमयम् ॥

(च०) 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्' ॥ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं, विकारः अवस्थान्तरापत्तिः, प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दग्राह्यैः तैः अन्यैरप्यर्थेषु च । एष्वर्थेषु शब्दात् मयट्प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि—अन्न । अन्नं प्रचुरं यत्र सो अन्नमयः । अत्र प्राचुर्ये मयट् । एवमग्रेऽपि । अन्नमयो यज्ञः ॥ मृद् । मृदा विकारो मृन्मयः । अत्र विकारे मयट् । 'यरोऽनुनासिके' इत्यस्य नः ॥ 'मये ममा वा' इत्यस्य न । 'दर दीर्घ०' । यद्वा 'हविरन्नभेदापूपादिभ्यो वा' इति दर्श न 'शरादीनां०' मृन्मयो घटः ॥ स्त्री प्रधानाऽस्त्यस्मिन् स्त्रीमयो जाल्मः । जडो मूर्खः । अविचार्यकारीत्यर्थः । अमृतं नि र्वृत्तो अमृतमयः रूपं वा यस्य सोऽमृतमयश्चन्द्रः । अत्र निर्वृत्तार्थे मयट् ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञातव्यम् ॥

(प्र०) प्राचुर्येति । प्राचुर्यं च विकारश्च प्राधान्यादिश्च तेषु तथा तेषु वाच्येषु मयट् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं बाहुल्यमित्यर्थः । अन्नप्रचुरो यज्ञः । मृदा विकारः मृन्मयः । स्त्रीप्रधानो जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी । आदिग्रहणात्स्वरूपेऽपि । तदेवाह । अमृतमयश्चन्द्र इति । अमृतरूप इत्यर्थः । एवमादिशब्दाद्वा । गो पुरीषे मयट् । गोमयम् । मयट्प्रत्ययान्तत्वात्स्त्रियां ङीबित्याद्यूह्यम् ॥

तदधीते वेद वेत्त्यत्राण्प्रत्ययः ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥ शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥

(च०) 'तदधीते०' ॥ तच्छास्त्रादि अधीते पठति वेद जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । व्याकरणमधीते अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः । एवं शोभनोऽश्वः स्वश्वः तं वेत्ति सौवश्वः पुरुषः । व्याकरण, स्वश्व, एतच्छब्दद्वयस्थानार्थं ऽण् । अन्यत्र यदृच्छयाऽण् । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

(प्र०) तदिति । अधीते पठति तद्वेद जानाति वा इत्यर्थे अण् वक्तव्य इत्यर्थः । व्याकरणस्वश्वशब्दाभ्यामपि नित्यत्वात् वृद्धिप्राप्तावपवादमाह ॥—

न सन्धियवोर्युट् च ॥ सन्धिजौ य्वौ सान्धियौ तयोः । सन्धिज योर्यकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । किन्तु तयोर्युडागमो भवति । तेन इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वं इकारः । वकारात्पूर्वं उकारः । पश्चात् 'आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः (क)॥१९॥

(च०) नन्वत्र स्वपद वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राशङ्कायामाह—सूत्रम्—'न सन्धि य्वोर्युट् च' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । सन्धिय्वोः इत्यस्य समासो वृत्तावेव विहितः । यथा संधिजौ य्वौ संधिय्वौ तयोः संधिय्वोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इत

(क) अत्रकारोत्तरम् 'सटकस्यापवाद' पाठोऽयं । कन्याम्यादीनामिनेय ॥ कल्याण्या भरत्वे कल्याणेयः । इति मूलपुस्तके विशिष्टपाठः ॥

दौ०' 'स्त्रि०' इ च इट् च पुट् प्रथमैकवचनान्तम् । ह्रस्व०। च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पूर्वे लामिमोः अनुवर्तनम् ॥ संधिजातयोरकारवकारयो सन्धिजः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति । अत्र यथा इस्वप वि आक् वरपर्वधावीने सन्धिजो यकारस्तस्य यो स्वर आकारः स च वृद्धिस्त एव । अनेन च तस्य वृद्धिकार्यं किन्तु स्वोकारय कारयाद्वागम । सम्मरवन्धो स्वर आकार स च वृद्धिजः । एतस्य जित्ताद्वृद्धिलक्षण प्रत्ययेन वृद्धिविषय ततः किन्तु तयोरकारवकारयाद्वागमो भवति । पुडागम इति कार्यैः । तथैव च विकृणोति । इट् इट इत्येतावागमौ ॥ ननु कथं संधिज्य यकारस्य वकारस्य च इट् इट् आगमौ भवत इत्याह—अत्र विशेषमिति । यम् आ, सव् अ इति वर्णविश्लेषे विश्लेषणत्वे नैकस्याः कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कस्तव —यकारात्पूर्वं पुडागमः कर्तव्य । स्वाहोदिः विधा एव इति ज्ञातम् । पश्चात् आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । वैया सैव । 'तस्य दाप' स्वाहोर्ज' । प्रथमैकवचने ओर्जि०' वैयाकरण । सौवश्वा । इति सिद्धम् ॥ स्वस्त्यर्थे स्वस्ति आह इति सौवस्तिक । द्वारे नियुक्त इति दौवारिक । एवमैतिहासिक पौराणिक । स्वस्येदं सौवम् । विश्वस्येदं दौवस्म् । अस्यैव माया वैयाध्रम् । इत्यादि ॥ ३९ ॥

(३०) न सन्धिय्वाविति । सन्धेः सन्धिजौ यौ सन्धिजौ । स्वरस्य अस्य वकारात् एति विशुद्ध स्वावदे । सन्धिजौ स्वाविस्यादि । इस तत्र इग्यन्तान्ताद्वा स्वाम्भवति । अत पुट् वट इत्येतावागमौ भवत इति । तौ च सन्धिजयोरेव यथासंख्येन तत्र स्याकरव इत्यत्र यकारस्य सन्धिज आयकारयकारयोर्विश्लेष कृत्वा सन्धिजायकारात्पूर्वमिकारः एव सकारवकारयोर्विश्लेषे कृत्वा वकारात्पूर्वमुकार इत्यथ । विश्लेषस्य याज्ञावार्थं तदारभ्यः । इकारोकार तत्र यकारवकारजनकत्वामावादादिवृद्धिर्भवत्येवमित्युक्तेषु द्विविध एव च । इत्थ वृद्धिक इत्यादौ नेः यत्वना धातुप्रत्ययेर्थप्रन्यपा स्वरस्त्वाभावत्व संबन्धाद्यस्वरस्याप्यानप्रयुक्तो न विषयतुर्गे । द्वारादीनां च सन्धिजत्वाभावेऽपि निषेधपुटौ । दौवारिक । सौवस्तिक । सैवस्व । दैवाक्षिकिरित्यादि ॥ ३९ ॥

इतो जातार्थे ॥ जातार्थे इत प्रत्ययो भवति ॥ लज्जा सञ्जाता यस्यासौ लज्जित (क) ॥ ४० ॥

(४०) इतो जातार्थे ॥ इतः प्रथमैकवचनान्तम् । जातार्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । जातार्थे प्रत्ययार्थ इतप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । लज्जा । जाता अस्येति लज्जित । जातार्थे इतप्रत्यय । अस्य लोप 'स्वराहीनं' 'धादि०' । एव पुष्पिताः फलिता वृक्षाः । तारकितं नभः । पुलकितः । कण्टकित । कण्टकितः । क्षुधित ॥ ४० ॥

(४०) इत इति । अस्य जातमित्यर्थे इतप्रत्ययो भवन्य इत्यर्थ । लज्जा जाता अस्य लज्जित । एवं तारकितं नभ । पल्लविता वृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

(क) अनेन इत्यत्र अ०१६ इति पाठान्तरं पैकस्ठे पुस्तके दृश्यते । सो यथा,—विनयपुष्पयुतवचनो अयश इट ॥ मत यदि वस्तुतो मनोमन् । अतिशयेन मतिमान् इति मतिः । अतिशयेन मनस्वी इति मनिष्ठ । अतिशयेन धनवान् इति धनिष्ठ । अतिशयेन वर्मी इति वर्मिष्ठ ।—इति ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् प्रत्ययो भवति॥ अन्नमयो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जाल्मः । अमृतमयश्चन्द्रः । गोमयम् ॥

(च०) 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्' ॥ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं, विकारोऽवस्थान्तरापादनं, प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दान्निर्वर्तनस्वरूपपुरीषाद्यर्थेषु च । एष्वर्थेषु नाम्नो मयट्प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि—अन्न । अन्नं प्रचुरं यत्र सोऽन्नमयो यज्ञः । अत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । टित्वादीप् । अन्नमयी स्थाली ॥ मृद् । मृदो विकारो मृन्मयः । अत्र विकारे मयट् । 'वा वमाने' इत्यस्य तः ॥ 'नमे नमा वा' इत्यस्य न । 'हरहीन०' । यद्वा 'क्वचिन्नवाना नमा पूर्वस्या' इति दस्य न 'हरहीनं०' सू मया च' । स्त्री प्रधानाऽस्येति स्त्रीमयो जाल्मः । जाल्मो मूर्खः । अविचार्यकारीत्यर्थः । अमृतेन निर्वृत्तो अमृतमेव रूपं वा यस्य सोऽमृतमयश्चन्द्रः । अत्र निर्वर्तनार्थे मयट् ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ शरस्यावयवा शरमयाः ॥

(प्र०) प्राचुर्येति । प्राचुर्यं च विकारश्च प्राधान्यादिश्च ते तथा तेषु वाच्येषु मयट्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं बाहुल्यमित्यर्थः । अन्नप्रचुरोऽन्नमयः । मृदो विकारः मृन्मयः । स्त्रीप्रधानो जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी । आदिशब्दग्रहणाद्रूपेऽपि । तदेवाह । अमृतमयश्चन्द्र इति । अमृतरूप इत्यर्थः । एवमादिशब्दादेव । गोः पुरीषं मयट् । गोमयम् । मयडन्तत्वादन्नमयी स्थालीत्यादावीप् ॥

तदधीते वेद वेत्त्यत्राणवक्तव्यः॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥ शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥

(च०) 'तदधीते०' ॥ तच्छास्त्रादि अधीते पठति वेद जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । व्याकरणमधीते अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः । एवं शोभनोऽश्वः स्वश्वः तं वेत्ति सौवश्वः पुरुषः । व्याकरण, स्वश्व, एतयोः व्यवधानज्ञानार्थं अण् । अन्यत्र च, स्वर्थेऽण् । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

(प्र०) तदिति । अधीते पठति तद्वेद जानाति वा इत्यर्थे अण् वक्तव्य इत्यर्थः । व्याकरणस्वश्वशब्दाभ्यामणि णित्वात् वृद्धिप्रसक्तौ तदपवादमाह ॥—

न सध्विय्वोर्युद् च॥ सध्विजौ य्वौ साध्वियौ तयोः । सध्विजयोर्यकारवकारयोः सम्बन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति । तेन इद् उद् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविक्षेपं कृत्वा यकारात्पूर्वं इकारः । वकारात्पूर्वं उकारः । पश्चात् 'आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः (क)॥१९॥

(च०) नन्वत्र स्वरे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राऽऽशङ्कायामाह—सूत्रम्—'न सध्वि य्वोर्युट् च' ॥ न प्रत्ययैकवचनान्तम् । 'सध्वय्वो०' । सध्वियोः इत्यस्य समासो वृत्तावेव विहितः । यथा सध्विजौ य्वौ सध्विय्वौ तयोः सध्विय्वोः । षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इस

(क) [illegible] इति पूर्वपुस्तके विशिष्टः ॥

[illegible] प्राग् [illegible] । [illegible] आदेशा भवन्ति । [illegible] इति लोपो न भवतीत्यर्थः । गुरु । [illegible] ईयसु । [illegible] गुरोर्गर आदेशः [illegible] इति विशेषणे [illegible] । प्रथिमा पृथ्वीत्वम् । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् । गरिष्ठ । गुरोर्भावो गरिमा । [illegible] । प्रियस्य अतिशयेन प्रियः प्रेयान् । [illegible] । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् [illegible] । स्थिरस्य भाव स्थेमा ॥ स्थूलस्य स्थव । अतिशयेन स्थूलः स्थवीयान् । स्थवीयसी स्थविष्ठ ॥ प्रशस्यस्य श्र आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेयसी [illegible] ॥ वृद्ध । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् ज्येष्ठः । वृद्धस्य ज्य आदेशः ॥४२॥

(५०) गुर्वादिरिति । अतिशयेन प्रिय [illegible] प्रियस्य भावः प्रेमा । प्रियस्य [illegible] । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान्-स्थेष्ठ-स्थेमा । स्फिरः स्फेष्ठः-स्फेयान् । उरु वरिष्ठ-वरीयान्-वरिमा । बहुलः बंहिष्ठः-बंहीयान्-बंहिमा । गुरुः गरिष्ठ गरीयान्-तृप्रः त्रपिष्ठः-त्रपीयान् । वृन्दारकः वृन्दिष्ठ -वृन्दीयान् । दूरः । दविष्ठ -दवीयान् । युवा यविष्ठः-यवीयान् । ह्रस्व ह्रसिष्ठ-ह्रसीयान् ह्रसिमा । क्षिप्रः क्षेपिष्ठ -क्षेपीयान्-क्षेपिमा । क्षुद्रः क्षोदिष्ठ -क्षोदीयान्-क्षोदिमा । अन्तिकः नेदीयान्-नेदिष्ठ । बाढः साधीयान्-साधिष्ठः । युवाल्पयोः कन् वा । कनिष्ठ -कनीयान् । इत्यादयो यथाप्रयोगं ज्ञेयाः ॥४२॥

इलोपो ज्याशब्दादीयस ॥ ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो भवति ॥४३॥ प्रशस्य वृद्ध ज्यायान् ज्यायसी ज्येष्ठ ॥ दीर्घस्य द्राघादेश । द्राघीयान् द्राघीयसी द्राघिष्ठ द्राघिमा ॥ बहुलस्य बंहादेश । बंहीयान् बंहीयसी बंहिष्ठ बंहिमा ॥ दूरस्य दवादेश । दवीयान् दवीयसी दविष्ठ ॥ निकटस्य नेदादेश । नेदीयान् नेदीयसी नेदिष्ठ ॥ अल्प कन् आदेश । कनीयान् कनीयसी कनिष्ठ ॥ क्षिप्रस्य क्षेपादेश । क्षेपीयान् क्षेपीयसी क्षेपिष्ठ । क्षेपिमा ॥ क्षुद्रस्य क्षोदादेश । क्षोदीयान् क्षोदीयसी क्षोदिष्ठ क्षोदिमा ॥ बहोरिष्ठे यिः ॥ बहुशब्दात्परस्य इष्ठ वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति । ईयस ईकारस्य लोपश्च ॥ बहोर्भूरादेशः ॥ भूयान् भूयसी भूयिष्ठ ॥ भूमा ॥ ४४ ॥

(५१) इलोपो ज्याशब्दादीयस इति ॥ [illegible] ॥ ज्याशब्दात् परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईकारो लुप्यते । प्रथमैकवचने 'उगितो नुम्' [illegible] । [illegible] दीर्घः ॥ अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् । द्राघिष्ठ । दीर्घस्य द्राघ आदेशः ॥ अतिशयेन बहुलः बंहीयान् बंहिष्ठः ॥ अतिशयेन दूरः दवीयान् दविष्ठः । स्त्री चेत् दवीयसी ॥ अतिशयेन निकटः नेदीयान् नेदिष्ठः ॥ अतिशयेन अल्पः कनीयान् कनिष्ठः । स्त्री चेत् कनीयसी ॥ पाणिनीये तु युवाल्पयोः कन् वा । अतिशयेन युवा अल्पो वा कनीयान् कनिष्ठः । पक्षे यवीयान् यविष्ठः । स्त्री यवीयसी ।

तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ॥ अतिशयेऽर्थे तर तम ईयस् इष्ठ इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतमः । अतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्ठौ टिलोपिनाविति वक्तव्यौ ॥ अतिशयेन लघुर्लघीयान् । लघीयसी । लघिष्ठः । अतिशयेन पापः इति पापीयान् । अतिशयेन पापिनी इति पापीयसी । पापिष्ठः ४१॥

(च०) 'तरतमयस्विष्ठाः प्रकर्षे' ॥ तरश्च तमश्च ईयसश्च इष्ठश्च तरतमेयस्विष्ठाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सप्तमे०' 'सोर्विं०' । प्रकर्षे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ]इ उ' प्रकर्षेऽतिशयार्थे प्रातिपदिकात् तर तम ईयस् इष्ठ एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । इद प्रत्यय शास्त्र । कृष्ण । अतिशयेन कृष्णः श्यामः इति कृष्णतरः कृष्णतमः । एवम् शुक्लतरः । अत्र तमप्रत्यय । प्रथमैकवचने 'सोर्विं०' एवं शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्ठा विति । ईयस् इष्ठः इत्येतौ टिलोपिनौ वक्तव्यौ । अतिशयेन लघुः लघीयान् । अतिशयेन लघ्वी लघीयसी । अतिदेशेन लघुरपि लघिष्ठः । अत्रापि ईयस् तृतीये इष्ठ । ईयस्विष्ठौ टिलो० टिस्थानुकारलोप । 'स्वरहीनं०' । आद्ये प्रथमैकवचने उकारानुबन्धत्वात् 'सिनो नुम्' इति नुमागमः । 'नम्महतो' 'हसेर०' 'संयोगान्तस्य०' द्वितीये । 'ईवत्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचन । 'इसप स०' । तृतीये इष्ठप्रत्यय । टित्वात् लोप । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विं०' लघिष्ठः ॥ पाप । अत्र पापशब्दः पापयुक्तस्य नाम्नः वाचको न पापस्य । यत् पापशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु इन्प्रतिषेधोऽस्तीति । (ना पापदरिद्राभ्यामिन् छन्दसि भवति) । अत अतिशयेन पापः पापवान् पुरुषः इति पापीयान् । स्त्री चेत् पापीयसी इयमत्रापि ईयस । टित्वात् टिलोप । 'स्वरहीनं०' आद्ये प्रथमैकवचने लघीयस्वत् । द्वितीये 'ईवत' इति ईप् । पुनः अतिशयेन पापः इति पापिष्ठः । पापवान् पुरुषः । इष्ठप्रत्ययः टित्वात् टिलोप । 'स्वरहो०' प्रथमैकवचने 'सोर्विं०' पापिष्ठः ॥ ४१ ॥

(प्र०) तरतमेति । तरश्च तमश्च ईयसश्च इष्ठश्च ते तथा । प्रकर्षो ऽतिशय । अतिशयेन कृष्णः । तिङो चेत्यता चानुवृत्तेरव्ययस्यापि । याचकतरः याचकतमः इत्यादौ तरतमावेव नेयष्ठी ॥ ४१ ॥

गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टिलोपश्च ॥ इष्ठमेयस्सु परतो गुर्वादेर्गरादिरादेशो भवति टेर्लोप (क) ॥ गुरोर्गरादेश –अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरीयसी गरिष्ठः ॥ गुरोर्भावो गरिमा ॥ प्रियस्य प्रादेश । प्रेयान् प्रेयसी प्रेष्ठः । लोहितादेर्हिमन् । प्रेमा ॥ स्थिरस्य स्थादेश । स्थेयान् स्थेयसी स्थेष्ठः ॥ स्थूलस्य स्थवूआदेश । स्थवीयान् स्थवीयसी स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य श्रादेश । श्रेयान् श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्धस्य ज्यादेश ॥ ४२ ॥

(च०) 'गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादिष्टिलोपश्च' गुर्वादेः शब्दस्य इष्ठ इमन् ईयस् इत्येतेषु परेषु गर् इत्यादय आदेशा भवन्ति । गुरु प्रिय स्थिर स्थूल प्रशस्य वृद्ध दीर्घ बहुल

(क) टेर्लोपस्थलोपः । इष्ठेमेयस्सु टेर्लोपे मात्र विशेष ॥

[illegible]

([illegible]) [illegible]

इष्ठेमेयस्सु ... [illegible] ॥ [illegible] भवति ॥ ४३ ॥ [illegible] ॥ दीर्घस्य द्राघादेशः । द्रा-
घीयान् द्राघीयसी द्राघिष्ठ द्राघिमा ॥ बहुलस्य बंहादेशः । बंहीयान् बंहीयसी
बंहिष्ठ बंहिमा ॥ दूरस्य दवादेशः । दवीयान् दवीयसी दविष्ठ ॥ निकटस्य
नेदादेशः । नेदीयान् नेदीयसी नेदिष्ठ ॥ अल्पस्य कन् आदेशः । कनीयान्
कनीयसी कनिष्ठ ॥ क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । क्षेपीयान् क्षेपीयसी क्षेपिष्ठ । क्षे-
पिमा ॥ क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । क्षोदीयान् क्षोदीयसी क्षोदिष्ठ क्षोदिमा ॥ बहोरि-
ष्ठे यिट् ॥ बहुशब्दात्परस्य इष्ठ वर्तमानस्येकारस्य विभक्तौ । ईयस ईकार-
स्य लोपश्च ॥ बहोर्भूरादेशः ॥ भूयान् भूयसी भूयिष्ठ ॥ भूमा ॥ ४४ ॥

([illegible]) [illegible]

पक्षे अल्पीयान् अल्पिष्ठः । स्त्री चेत् अल्पीयसी ॥ 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' ॥ अतिश-येन अन्तिकः नेदीयान् नेदिष्ठः । अतिशयेन बाढः साधीयान् साधिष्ठः ॥ गुरु, स्थिर, वृद्ध, तृप्राणां [तृपाणां], क्रमेण गर्, स्थ, वर्ष, त्रप स्युः ॥ 'विन्मतोर्लुक्' विनो मतुपश्च लुक् स्यात् इष्ठेयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् एवमन्येऽपि यथा समर्थं ज्ञेयाः ॥ क्वचित्तु स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र क्षुद्राणामन्तस्था यलवाः सस्वरा एव लोप्याः । पूर्वस्य च गुण इष्ठेयसोः परयोः । स्थविष्ठः स्थवीयान् । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रस्वस्य गुणाऽभाव ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । बहु । अतिशयेन बहु भूयान् । अत्र ईयसप्रत्यये 'बहोर्लोपो०' इत्यादिना भ्वादेशः । चकारादि-मनादीनामिति बहुत्वादिकारलोपः । बहोश्चेति ईयसादीकारलोपः । बहु । इष्ठप्रत्ययः । पुनः बहु । इष्ठप्रत्ययः । बहोर्लोप०' इत्युकारलोपः बहोश्च भूआदेशः । ततो 'बहोरि-ष्ठेयिः । बहुशब्दात् इष्ठप्रत्यये परे यिर्भवति इति इकारस्य यकारागमो भवति । अत्र बहोर्भूआदेशो 'पदादन्तवद्भवति' इति बहुवत् । तथा इष्ठस्य इकारे लुप्तेऽपि 'एकदेश-विकृतमनन्यवद्भवति' इति यागमः न विरुद्धम् । भूयिष्ठः ॥ अत्र केचित् बहुशब्दादिष्ठ-सम्बन्धिन इकारस्य यि इत्यादेश इत्येव व्याचक्षते ॥ तदसङ्गतम् । ईकारलोपस्य प्रधान-त्वात् । भूरित्यादेशस्तु इकारलोपाद्यने दुर्लभः । पुनश्चिन्त्यम् ॥ ४३-४४ ॥

(प्र०) इलोप इति । प्रशस्यवृद्धयोर्ज्यो,न तस्माज्ज्यादादीयसः ईकारस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रशस्यस्य ज्यादेशः । बहोरिति । बहोर्लोपो भू च बहोरिति इष्ठे उकारलोपे बहोर्भूरादेशे पदादन्तवद्भावेन (क)एकदेशविकृतन्यायेन च बहोरिति इष्ठप्रत्यये परे बहुशब्दात् यिट्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अथवा इष्ठस्य इति सांकेतिकं प्रथमान्तम् । तत्र बहुशब्दात्परो य इष्ठेकारः स यिर्भवति । यद्वा । इष्ठे इति स्थानसप्तम्यपि आदेशे प्राप्ते आद्यः परस्येति परिभाषया इकारस्य यिरादेशः । केचित्तु बहुशब्दात्परे इष्ठप्रत्यये च ईकारे स यकारागमो वक्तव्य इत्याहुः ॥ ४३-४४ ॥

किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम्वक्तव्यः(ख) ॥

कुत इति कुतस्तरां परमाणवः । अतिशयेन कुत इति कुतस्तमां तेषामार-म्भकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । अतिशयेन उच्चैरिति उच्चैस्तमाम् । नीचैस्त-राम् । नीचैस्तमाम् । किन्तराम् । किन्तमाम् । अतिशयेन पठति इति पठ-तितराम् । पठतितमाम् । अतिशयेन पचति इति पचतितराम् । पचतितमाम् ॥

(च०) 'किमोऽव्यया०' ॥ किम् इति [illegible] किम्शब्दस्य [illegible] [illegible] [illegible] भवति । अयं भावः । [illegible] [illegible] अतिशयार्थे वा [illegible]

(क) [illegible] इति ।—[illegible] ।

(ख) [illegible] ॥

भवत । तस्मात्पुरुष आम्प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कुत्र इति 'तमादिगम'। किम पद्मप्रत्ययस्य [illegible] । तस्मात्प्रत्ययान्तात्स्वयम् । कमलप्रादि नाम् । कुत्रभवती परमाव्ह । प्रातः [illegible] । तथा तथा परमाव्ह कुत्रस्त मासामन्मस्तरेथ परमाणुन्ययोगेन [illegible] कुतः कुलो मुक्तावतिरित्यथः । यदैस्वरां नायति इत्यवधम् । कश्चिन्तु पैत्रलारिकम पुनावयवारतमयोराम् इति क्वाच क्षने । यशश्चात्र यत्रवैश्वैरैस्यमयोरपीति । तथा 'डुपचष् पाके । पच् लिट् । अट् कतरि' 'पचादार्ह०' पचति । अ० [illegible] । तस्मात्त आम् । एवं 'पठ व्यक्तायां वाचि' । पठ पूर्ववत् । पठतितमाम् ॥ पठतरामतितम् ॥

(प्र०) किमाद्युपपदादिति । एभ्यः परमादिरित्यर्थः । [illegible] इव । नेह यदैस्तारस्तत्र एवं सज्ञाप्य प्रमाणाभावप्रावाहप्रकरणाभिमताः परमाणवोऽतिशयेन इतः । एवं परमाणुनामपरत्वादेषां पृथिव्यादिषु [illegible] पतिन्यायेन कुत्र इत्यर्थः ॥

परिमाणे दघ्नादयः(क) ॥ परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जानु परिमाणं यस्य तज्जानुदघ्नं जलम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रं जलम् ॥ ४५ ॥

(च०) 'परिमाणे दघ्नादयः' ॥ परिमाणार्थे दघ्नट् द्वयसट् मात्रट् इत्यत एते प्रत्यया भवन्ति । [illegible] ॥ उदाहरणम् । जानु । जानुपरिमाणमस्य जानुदघ्नम् । अत्र परिमाणे दघ्नट्प्रत्ययः । जानुपरिमितं जलमित्यर्थः । तथा पुरुष प्रमाणमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा शिरस् । शिरः परिमाणमस्य शिरोद्वयसम् । टकारानुबन्धत्वात् ङीप् इत्यादि । ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी शिरोद्वयसी [illegible] । इत्यादि ॥ ४५ ॥

(प्र०) परिमाण इति । दघ्नद्वयसमात्रादयः । तत्र दघ्नद्वयसावूर्ध्वमाने मात्र [illegible] । पुरुष प्रमाणमस्य पौरुषम् । या वेदि [illegible] हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिकम् । पक्षे पुरुषमात्रमित्यादि ॥ ४५ ॥

द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ ॥ कतरो भवतामध्ये काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । यत्तदोर्यतरस्तार्किकस्ततर उद्गृणातु । यतम । ततम ॥

(च०) द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । व्याख्या- द्वयोर्मध्ये बहूनां वा तरतमां मध्ये एकस्य निर्धारणे पृथक्करणे [illegible] किमादिभ्य इति [illegible] डतरडतमौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः । बहूनां द्वयोर्मध्ये क- कतरः कतमः । अत्र निर्धारणे पृथक्करणे तत्त्वार्थे डतर । [illegible] । [illegible] कतरो भवतोः काण्वः । क इति कतर । [illegible] कतमो भवतां मध्ये तान्त्रिकः [illegible] । सदाशिवकान्तु तान्त्रिकः । यत् तद् [illegible] । [illegible] यतरस्ततरो [illegible] उद्गृणातु इति भावः ॥ [illegible]

(क) [illegible]

रादेकशब्दादन्यशब्दादपि डतरडतमौ वक्तव्यौ । एकतरः एकतमः । अन्यतरः अन्यतमः ।

(प्र०) द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्धारणे किमादिभ्यः कियत्तदो डतरः । एवं बहूनां मध्ये निर्द्धारणे डतम इत्यर्थः । कतरः कतमो वा । यतरः यतमः । ततरः ततमः । तर्के कुशलस्तार्किकः । यद्रूपात् स्वसिद्धान्तावष्टम्भेन प्रथममुपन्यस्यतीत्यर्थः ॥

सङ्ख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः त्रेः सम्प्रसारणं सस्वरस्य ॥ द्वयोः सङ्ख्यापूरको द्वितीयः त्रयाणां सङ्ख्यापूरकस्तृतीयः ॥

(च०) 'सङ्ख्येयविशेषा०' सङ्ख्यातुं योग्यं सङ्ख्येयं । द्व्यादिपदार्थानां वा मध्ये यो ऽन्त्यः सङ्ख्येया गणनायां प्रस्तुतः सङ्ख्यापूरणस्तस्य विशेषेणावधारणे 'अयं कतिथः' इत्यस्मिन्नर्थे अपरिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ॥ 'त्रेः संप्रसारणं च वक्तव्यम्' ॥ द्वि त्रि । द्वयोः सङ्ख्यापूरणो द्वितीयः । एकस्यापेक्षयाऽपरः सङ्ख्येयः सम्यग् विशेषणपरिच्छेदः क्रियत इति द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययः । अन्यत्र तु द्वौ । त्रयाणां सङ्ख्यापूरणस्तत्र विशेषावधारणे तत्रापि तीयः । तस्मिंश्च परे त्रेः सम्प्रसारणम् । यकारस्य सस्वरस्य सम्प्रसारणमिकारः, वकारस्य च उकारः । रेफस्य ऋकारः सस्वरस्यैव । दीर्घस्वरयुक्तस्य दीर्घ इकारादिः, ह्रस्वस्वरयुक्तस्य ह्रस्व इकारादिरिति सम्प्रसारणं वक्तव्यम् । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । तृतीयः ॥

(प्र०) सङ्ख्येयविशेषेति । सङ्ख्यातुमर्हं सङ्ख्येयम् । तस्य विशेषः सङ्ख्यापूरकस्तस्यावधारणे इत्यर्थः । द्वयोः सङ्ख्ययोः पूरकः । सम्प्रसारणम् । सस्वरस्य रेफस्य ऋकारः । षट्चतुरोरिति षट्चतुर्शब्दाभ्यां सङ्ख्येयविशेषावधारणे थट्प्रत्ययो वक्तव्यः । षण्णां सङ्ख्यापूरण इति विग्रहे षष्ठ इत्यत्र [illegible] इति सत्यपि विधानसामर्थ्यात् षो इति [illegible] । एवं विसर्गः इत्यत्र हृत्वा यस्यतो मन्दुकप्लुतिन्यायेन धातुवृत्तेरर्थस्यथा विसर्गाप्रसङ्गः ॥

षट्चतुरोस्थट् ॥ षण्णां सङ्ख्यापूरकः षष्ठः ॥ **पञ्चादेर्मः ॥** पञ्चमः । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः । इत्यादि ॥ **एकादशादेर्डः ॥ द्विव्यष्टैकाना द्वात्रयोष्टैकाः ।** मान्तशतादनशीतिपद्धतिभ्यो डिरिति वक्तव्यम् ॥ एकेनाधिका दश एकादश । एकादशानां सङ्ख्यापूरक एकादशः -एकादशी । द्वादशः -द्वादशी । त्रयोदशः त्रयोदशी । चतुर्दशः चतुर्दशी । सप्तदशः सप्तदशी । अष्टादशः अष्टादशी ॥

(च०) 'षट्चतुरोस्थट्' । षट् चतुर् इत्येताभ्यां सङ्ख्येयविशेषावधारणेऽर्थे थट् प्रत्ययो भवति । षष् । षण्णां सङ्ख्यापूरणः षष्ठः । षट् प्रत्ययः । 'ष्टुना ष्टुः' थस्य ठः । [illegible] प्रथमैकवचनं [illegible] ॥ चतुर् । चतुर्णां सङ्ख्यापूरणश्चतुर्थः । अत्र थटः [illegible] ॥ [illegible] । षष्ठी चतुर्थी । चतुर्णां सङ्ख्यापूरणश्चतुर्थः इति पूर्वमेवोक्तम् ।

'पञ्चादेर्मः' ॥ पञ्चादिभ्यो दशान्तेभ्यः सङ्ख्येयविशेषावधारणेऽर्थे मट् प्रत्ययो भवति । पञ्चानां सङ्ख्यापूरणः पञ्चमः । सप्तमः । 'नान्तस्य०' नलोपः । एवं सप्तमः । अष्टमः नवमः दशमः इति ॥

'एकान्तादृशे' ॥ इकाराद्युच्चारणमप्यनुवर्तनीयम् । एकान्नम् इत्यादेः अत्र न यावत् सेत्स्यतिविशेषावधारणं इत्यस्य भवति । मड्प्रत्ययविधिः । एकादशम् । एकार शब्दे संख्यापूरणः एकान्तः । डप्रत्ययः । अत्र द्विशब्दादिकार्यः । स्वरादौ० 'द्वादि०' ॥ सहाः सादि इति एक च एका इत्यन्तः । प्रक्रियान्ते तु 'आम०' इति यावद्विभागस्तावत् । इयत् । एकादशस्य एकादशमेव ॥ एवं द्वा वा प्रयोगः । द्विशब्दानां द्वादश दा इति द्विशब्दस्य द्वादश्यादिः । त्रिशब्दस्य त्रय इत्यादेशः । चतुर्दश । पञ्चदश ॥ षोडशः । 'सप्त सादिः' इति अस्य वः । दस्य ड । 'डशो । सप्त श । अष्टादश । एकान्नविंशति । अत्र डमत्यये कृते निपातनात्सिद्धिरिव च देरकारस्य लोप स्वरादौ० एकोनविंश ॥

(प्र:) पञ्चादयश्चिनि । सङ्ख्यावाचिशब्द उच्चारणे इति सप्तम्यानुवर्तते पञ्चमी षष्ठी स्त्रीप्रत्ययः । सप्तम । अष्टम । नवमः । दशमः । एकान्तादिरिति निपातनात्कर्तृ-त्वम् इत्यर्थे पर आत्मम् । एव द्वादशीत्यादौ । द्विशब्दानां समासे सहाः सादि रिति । द्वाविंशतिः आदात्। मतान्ते स्तु । द्वाविंशः । त्रयोविंशः । द्वात्रिंशत्प्रभृतिरनाया इत्यादि नत्वी वा । द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशदित्यादि । यत् एकान्ना इत्यादौ द्विस्व-विधावपि मा चेति टिलोपः सम्भवति तथापि विंशः इत्यन्ते यस्य लोप कृतः लोपार्थं द्विस्व मिति सम्बन्धः । विंश इत्यत्र वाचाच्छाब्दोन्नतिकाय द्विवाइलोप ॥

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥ विंशतः सङ्ख्यापूरकः विंशतितमः । पक्ष- विंशतेस्तिलोपः ॥ विंशः ॥

(च०) विंशत्यादिभ्यस्तमट् विंशत्या योगः इत्येयविशेषावधारणे तमट्प्रत्ययो वा भवति । वाग्ग्रहणात् एकत्र तमट द्वितीये डः (इताचे प्रत्यया न यथास्थित एव तिष्ठति ?) विंशति । आद्ये तमट प्रत्यय । डकार इदर्थ । विंशते संख्यापूरणः विंशतितमः । तथा आद्ये विंशतितमो इत्यपि भवति । द्वितीये डप्रत्ययः । डानुबन्धेऽ त्यस्वरादेर्लोप तत्र विंशतिरिति इत्यनेन सह टिलोप । स्वरादौ० विंश ॥ तथा प्र क्रियायां 'ति विंशतेर्डिति' विंशतेस्त्य त्रिशब्दस्य लोप स्यात् डिति पर ॥ अत्र कश्चित् टिलोप इत एव 'इकारान्ता०' इति टिलोपमिच्छन्ति ॥ केचित्तु टिलोप कृते 'सहाः सादि' इति विंशति इत्यस्य विंशं कृत्वा प्रमिच्छन्ति ॥ (तृतीये विंशतितिस्त्वेव रूपं भवति । विंशतिसंख्य इत्यर्थः ।) कश्चित्तु वाग्ग्रहणेन पञ्चमे इति मप्रत्ययमपो कर्तृ त । तन्मते विंशम इत्यपि स्यात् । एकविंशतितम एकविंश । द्वाविंशतितमः द्वाविंश । त्रयोविंशतितम त्रयोविंश । चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंश । एवं पञ्चाशत्तम पञ्चाश । एवं षष्टितम एकषष्टितमः एकषष्ट । इत्यादि ज्ञेयम् । अत्र प्रत्यासत्तेरन्यानि बहुरूपाणि सन्ति । द्विशब्दाद्यो द्वात्रयोऽष्टा भवन्ति । 'प्राक्शतादनशीत' शताराक् शत यावत् अनशीत अशीतिपर्यन्तं बहुविधा अन्यत्र द्वित्रिअष्टशब्दा सन्ति तत्र क्रमेण द्वा त्रयः अष्टा एते आ वा भवन्ति । यथा द्वादशः त्रयोदश अष्टादश ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वा रिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । ऊनशीती

विशेषणाद् द्व्यशीति त्र्यशीति अष्टाशीति । शतादेर्नित्यम् ॥ शततम ॥

(च०) चत्वारिंशदादौ वा । चत्वारिंशदादिषु परेषु द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोष्टा वा भवन्ति । द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयः पञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । एवं द्विषष्टि द्वाषष्टि त्रिषष्टि । त्रयःषष्टि । अष्टषष्टि अष्टाषष्टि । द्विसप्तति द्वासप्तति । त्रिसप्तति त्रयःसप्तति । अष्टसप्तति अष्टासप्तति । द्विनवति द्वानवति । त्रिनवति त्रयोनवति । अष्टनवति अष्टानवति । अशीतिरिति विशेषणात् द्व्यशीति द्व्यशीतिम । त्र्यशीति अष्टाशीति । अत्र द्वात्रयष्टा न भवन्ति ॥ 'शतादेर्नित्यम्' तमट्प्रत्ययः स्यात् । शततम । 'एकादशादिभ्यो समानार्थे शत सहस्र च डप्रत्यय' । एका वा अधिका यस्मिन् तत् एकाधिकं शतं सहस्रम् । एवं द्वादशं शतं त्रयोदशं शतं एकत्रिंशं त्रिंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं शतमित्यादि ज्ञेयम् ॥ शतादेरित्यादिशब्दात् शततम । एकशततम । मासतम । अर्धमासतम । संवत्सरतम इत्यादि ज्ञेयम् । शतादीनि संख्यावाचकानि लोकादवगन्तव्यानि ॥

सङ्ख्याया प्रकारे धा ॥ सङ्ख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति ॥ द्विप्रकार द्विधा । त्रिप्रकार त्रिधा । चतुष्प्रकार चतुर्धा ॥४५॥

(च०)'संख्याया प्रकारे धा' ॥ संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेऽर्थे धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकारं इति । द्वौ प्रकारावस्येति वा द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा इत्यादि ॥ ४५ ॥

गुणोऽण् च ॥ धाप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ॥ द्विप्रकार द्वेधा । त्रिप्रकार त्रेधा । धाप्रत्ययान्तात्स्वार्थेऽण् । द्विधा एव द्वैधम् । त्रैधम्(क) ॥ **क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्** ॥ (ख)पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । सप्तकृत्व ॥ ४६ ॥

(च०) गुणोऽण च धाप्रत्यये परे द्वित्रिशब्दयोर्गुणो भवति अण च वा भवति । इकारस्य ए गुणः । द्वेधा त्रेधा । प्रथमैकवचने । 'कृत्वाद्यन्तं च' इति अव्ययाद्विभक्तिलुक् । तथा धाप्रत्ययान्तात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थं । द्विधा त्रिधा । उभयत्रापि अण वृद्धि । 'यस्य लोपः' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति नपुंसके प्रथमैकवचन । 'अतोऽम्' द्वैध त्रैधम् ॥ 'क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्' क्रियाया भोजनगमनकरणादिकाया आवृत्तौ तत्संख्यापरिवृत्तेन पौन पुन्येन वारवारं पञ्चपञ्चादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति ॥ पञ्चन् । पञ्च वारान् इति । पञ्चन् कृत्वस्प्रत्यय । 'नाम्नो नो०' प्रथमैकवचनं सि । 'अव्यया०' 'सोर्वि०' पञ्चकृत्व । सप्तकृत्वः । त्रिसप्तकृत्व । कतिकृत्वः । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥ ४६ ॥

(क) एकाद्ध्यमुञ्च ॥ ऐकध्यम् । एकधा इति विग्रहः ।

(ख) पौन पुन्यम् गणनम् पृत्ति । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात् कालाध्वनोरिति द्वितीया । भुङ्क्ते इत्यत्र भुजिशब्दस्य लौकिकक्रियावाचित्वेऽपि न कृत्वसु । एकत्वादिसंख्याविवक्षाभावात् ।

(प्र०) गुणोऽग्रण् चेति । आपत्यर्थे परे गुणो भवति । [illegible] गुणाभावपक्षे आपत्यप्रत्ययेन [illegible] । विकल्पार्थः । क्रियाया आवृत्तौ क्रियाभ्यावृत्ति [illegible] । पञ्च वारानिति पञ्चकृत्वः ॥ ४६ ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ द्वित्रिचतुःशब्देभ्यः सुच्प्रत्ययो भवति ॥४७॥ द्विवारमिति द्विः । त्रिवारमिति त्रिः । चतुः । द्विरहन्भुङ्क्ते । त्रिरहन्भुङ्क्ते ॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ बह्वादेः शब्दाच्छस्प्रत्ययो भवति ॥ बहुवारानिति बहुशः । अल्पशः । शतशः । सहस्रशः । लक्षशः । कोटिशः । इत्यादि । बहुशो धनं ददाति ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी । ४८ ॥

(च०) 'द्वित्रिभ्यां च' ॥ द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आवृत्तौ सुच्प्रत्ययो भवति । [illegible] । द्वौ वारौ इति द्विः । त्रीन् वारानिति त्रिः । सुच्प्रत्यये कृते पञ्चमैव [illegible] । 'अलोपश्च' 'छोऽपि' ॥ [illegible] 'वारिनिमित्तः' [illegible] । एवं द्विर्भुङ्क्ते । द्वौ वारौ इत्यर्थः । त्रिर्भोजने त्रिः । त्रीन् वारान् भोजने इत्यर्थः । चतुः [illegible] इति इत्यपि क्वचिद् दृश्यते ॥ [illegible] ॥ बह्वाद् [illegible] बह्वल्पार्थकेभ्यो [illegible] भवति । बहु । बहून् वारानिति बहुशः । अथवा बहवः एव बहुशः । कोटि संख्या येषां ते कोटिशः । [illegible] 'अल्पार्थ०' ॥ एवं [illegible] [illegible] कोटिशः [illegible] कथितः इत्यादीनि ॥ ४७–४८ ॥

(प्र०) द्वित्रिभ्यां सुचिप्रत्यये क्रियावृत्तावित्येव । बहुः [illegible] । बह्वादेः [illegible] बहूनां स्वामीत्यादौ न । अत्रापि क्रियाभ्यावृत्तिगणन एव । भूरिशः । [illegible] । स्तोकशः । अल्पशः । कतिकशः इत्यादि ॥ ४७–४८ ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ संख्याया अवयववृत्त्येः सति तयायहो प्रत्ययौ भवत ॥ द्वौ अवयवौ यस्य तद् द्वितयम् ॥ त्रितयम् । द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वयम् । त्रयम् । चतुष्टयी ॥ अल्पे कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ अल्पा कुटी इति कुटीरः । अल्पा शमी इति शमीरः । अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः ॥ ४९ ॥

(च०) [illegible] ॥ [illegible] अवयवे इत्यतो प्रत्ययो भवतः । [illegible] [illegible] । द्विवि । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । द्वौ अवयवौ [illegible] । [illegible] इदम् । [illegible] । [illegible] प्रत्ययः । [illegible] ॥ [illegible] चतुष्टयी [illegible] ॥ [illegible] । द्वौ अवयवौ [illegible]

दुमया । 'यस्य लोपः' ॥ 'अल्पे शमीकुटीशुण्डाभ्यो रः' ॥ अल्पार्थे लघ्वर्थे साध्ये शमी कुटीशुण्डा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यः रप्रत्ययो भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुण्डा शुण्डारः ॥ ४९ ॥

(प्र०) तयायडाविति । तयश्च अयट् च तौ सङ्ख्याया अवयववृत्तिविवक्षायां भवत इत्यर्थः । द्वावयवौ ययोः तावयवा इति विग्रहः । द्वितयौ । त्रितयीत्यत्र गौरादित्वान्ङीप् । द्वयी । त्रयीत्यत्र । यस्येति लोपः इति ङीप् । केचित्तु तयायनौ इति पठित्वा द्वितयादिङीपे गौरादित्वादत्र । इत्याहुः । तदसत् । यस्य लोप इत्येव सिद्धे टित्त्ववैयर्थ्यप्रसङ्गात् । त द्धितप्रत्ययानामन्तरवाचकादर्शनाभिधानमशक्यत्वादनुक्तनिपातनमाह ॥ ४९ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ॥ स्त्रैणम् । पौंस्नम्(क) ॥ शेषा निपात्याः कत्यादयः । आदिशब्दात् या सङ्ख्या येषां ते यति । सा सङ्ख्या येषां ते तति ॥ का सङ्ख्या येषां ते कति ॥ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥

इति सारस्वतव्याकरणे तद्धितप्रकरणम् ॥ १९ ॥

(च०) 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ' ॥ स्त्रीपुंसौ शब्दयोः क्रमेण नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः अपत्याद्यर्थे ॥ ञकारो वृद्ध्यर्थः । स्त्रीषु भवं स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम् । पुंसि भवं पुंसोऽपत्यं पुंसां समूहो वा पौंस्नम् । तत्र स्त्रैणमित्यत्र नञ् । ञित्वाद्वृद्धिः । 'स्त्रीभोगे०' ॥ तथा पुंसः स्नञ् प्रत्ययः ञित्वाद्वृद्धिः । पौंस्नम् । 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । प्रथमकरणबलादेव । 'अनोऽम्' 'अनुस्वारो०' मोऽनुस्वारः ॥ अपरमेवाह— 'शेषा निपात्याः कत्यादयः' । शेषा अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रन्थान्तरेषु च दृष्टाः शब्दाः कति कतिथ कतिथ कतिपय यति तति अन्येऽपि विंशति त्रिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति अशीति नवति शतं इत्यादयः शब्दाः निपात्याः निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ इति सुबोधिकायां तद्धितटीका ॥ १९ ॥

> सुबोधिकायां कृतायां सूरिश्रीचन्द्रकीर्तिभिः ।
> स्याद्यन्ता प्रक्रिया पूर्णा अमृतवत् मनोहरा ॥ १ ॥
> तथापि हि सविस्तरो दृश्यतेऽत्र स्फुटाक्षरः ।
> क्लिष्टमोदस्मि सान्द्रा ग्रन्थे प्रागमागमः ॥ २ ॥

इति श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजविद्याविशारदभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचितायां सारस्वतटीकायां प्रथमावृत्तिः पूर्णा ॥

(प्र०) कत्यादय इति । निपातनात् साध्यास्तेषां निपात्याः । किम् सङ्ख्यापरिमाणे डतिः । का सङ्ख्या येषां ते कति । एवं यति तति इत्यादि प्रयोगानुसरणं ॥

इति श्रीमत्प्रसादनन्दपण्डितविरचिते सारस्वतव्याकरणे तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ १९ ॥

इति सारस्वतप्रक्रियायाः पूर्वार्द्धं समाप्तम् ।

(क) पौंस्नम् इत्यपि पाठः [illegible]

[illegible]

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO 111

(Vyākarana Section No 13)

THE

Sārasvata Vyākarana

of

ANUBHŪTI SVARŪPĀCHĀRYA

EDITED WITH TWO COMMENTARIES

THE SUBODHIKĀ COMMENTARY OF CHANDRAKĪRTI

THE PRASĀDA COMMENTARY

THE LINGĀNUS'ĀSANA WITH COMMENTARY

NOTES (MANORAMA), INDEX etc

BY

Pandit Nava Kishora Kara S'armā

(**Part II**)

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Benares City

1936

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

BENARES

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares

1936

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालाया
१११
व्याकरणविभागे (१३) त्रयोदश पुष्पम् ।

॥ श्री ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीत

सारस्वत-व्याकरणम् ।

श्रीचन्द्रकीर्त्तिसूरिप्रणीतया चन्द्रकीर्त्तिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया,

काशीस्थदेवनाथचतुष्पाठी-प्रधानाध्यापक-कवितार्किककौतुकल-धारक-

श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा निर्मितया प्रसादाख्यया टीकया,

मनोरमया विवृत्या, सटीकलिङ्गानुशासन-

प्रक्रियया च समुद्भासितम् ।

(उत्तरार्द्धम्)

प्राप्तिस्थानम्—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्त—
चौखम्भा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९५२

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी।

विज्ञप्तिः

सुन्दरस्तुन्दिलश्शान्तो बालसूर्य्यसमप्रभ ।
विघ्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कर्म्मधातुकम् ॥

अथ धर्म्मार्थकाममोक्षाख्य चतुर्विधपुरुषार्थो विशेषतो विद्वेशयानां प्रार्थनीय इतिश्रुतिस्मृति दुन्दुभि । तत्र धर्म्मं समीहमान —

स्वरूपान्ताऽनुभूत्यादि शब्दोऽभूयत्र सार्थक ।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुराचिताम् ॥

येथ माध्वीनाथेव सुमनसां सोधे वाग्गनां कण्ठभूषामादधती संसारपरिसरसमुद्गत ऽनायासज्ञानामान्तुर्षिका विभुषति । चेत्थं प्रतिज्ञा मध्यकसुधार्मिकस्य —

वाग्धीवृद्धिसिद्धय । सारस्वतीमृजुं कुर्वे ।

इति तत्र पूर्तित्रयात्मिकायां पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धभागभाजि चान्द्रीं प्रभामिव प्रकृतिव्यञ्जिकां प्रत्ययप्रभां चन्द्रकीर्तिमरारत्वत्तरां पूर्णां सुरिचन्द्रकीर्ति । भट्टोऽपि वासुदेवस्तत्र प्रसादमिव प्रसादं निविभेदेति पूर्वार्द्धोपद्धाने विस्तृतमस्माभिरभाषि । अभिष्टसिद्धिप्रदस्यापि भट्ट विदुषो दुर्घटतया प्रापण प्रसादस्य भाग्यतो यथोपलब्धं समूलं चन्द्रकीर्तिसनाथं १९९१ वसन्तोत्सवावसरे तद्वितान्तैकभागं तत्तु प्रकाशयन्मदनुयोगेन प्रकाशको धीर श्री जयकृष्णदास । अस्मिन् किल सम्वत्सरे तेनानुदिनं प्रोत्साहितेन मयानुपलभ्य मानस्योत्तरभागप्रसादस्य पूरणं रामाश्रमचन्द्रिकातत्त्वदीपिकास्मरणमुखेनाकारि । भद्रसमाजेषु निवेद्यते च —

श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वार्द्धं या विनिर्मिता ।
टीकया पूर्णं तस्या उत्तरार्द्धं प्रकाश्यते । इति ।

हेमाननीयविबुधा कृतवाच्यचर्चा
यद्यत्र नैस्तनगता मम दोषसत्ता ।
तत्ता भवद्भिरनिशं परिमार्जनीया
दोषान्हरन्ति महतामपि ये तु दुष्ट ॥

इति निवेदक

प्रसादपूरक

सारस्वतप्रक्रियोत्तरार्द्धगतविषयाणा-
मनुक्रमणिका ।

* इति *

ॐ

सारस्वतप्रक्रिया

प्रसाद—चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया मनोरमा-
ख्यविवृत्या च सवलिता ।

(उत्तरार्द्धम्)

भ्वादिषु परस्मैपदिन १ ।

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ ० ॥

✿ चन्द्रकीर्तिः ✿

सारस्वतीं स्तुमः भक्त्या वाञ्छितार्थविधायिनीम् ।
सद्वाग्विलाससन्दोहदोहां कामदुघामिव ॥ १ ॥
नत्वा नागपुरीयाह्वतपागणविभूषणम् ।
श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ युग्मम् ।

अथ ग्रन्थकार आख्यातप्रत्ययान्विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति—अथाख्यातेत्यादि । अथेति संज्ञासन्धिविभक्तिपुम्नपुंसकस्त्रीप्रत्ययकारकसमासतद्धितलक्षणाधिकाराष्टकरूपानन्तरमाख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधिकारः । तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते । आख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते स्यादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्यान्ति आचक्षते कर्तृव्यापारमित्याख्याताः ॥ प्रत्याय्यन्ते ज्ञाप्यन्ते अर्था येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते ॥ ० ॥

✿ प्रसादः ✿

दन्तस्तुन्दिलः शान्तो बालसूर्यसमप्रभः ।
विघ्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कर्मबाधकम् ॥ १ ॥
श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वार्द्धे या विनिर्मिता ।
टीकायाः पूर्णं तस्या उत्तरार्द्धे प्रकाश्यते ॥ २ ॥

[illegible] इति [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ १ ॥

([illegible]) [illegible] इति । [illegible] ॥ १ ॥

([illegible]) [illegible] ॥ १ ॥

भ्वादि ॥ भू सत्तायामित्यादिगणो धातुगणो भवति ॥ स च त्रिविधः आत्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी चेति ॥ २ ॥

([illegible]) अथ [illegible] धातुविभागः—सूत्रम्—'भ्वादि' ॥ भू आदिर्यस्य भ्वादिः । स भ्वादिः ॥ भूधातु सत्तार्थे नियमार्थं [illegible] शब्दा आनुपूर्व्या धातुः [illegible] स धातुसंज्ञो भवति विभक्तिप्रत्ययरहित [illegible] भ्वादिगणो भवति । [illegible] । [illegible] इत्यर्थमिति धातुः ॥ स गणः । स च धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकाराः यस्य स त्रिविधः पदभेदात्त्रिप्रकारः । आत्मनेपदमहात्तु [illegible] विभक्तिप्रत्यय [illegible] मध्यवचनात्मकं विधानं यस्य स आत्मनेपदी 'एध वृद्धौ' इत्यादिः । तथा परस्मैपदं [illegible] भागवचनस्यार्थं मध्यवचनात्मकं विधानं यस्य स परस्मैपदी 'भू सत्तायाम्' इत्यादिः । [illegible] उभे परस्मैपदात्मनेपदे विधेये यस्मिन् स उभयपदी । पचतिकरोत्यादिः । यद्यपि 'नि विशः' इति सूत्रेण कदाचिदात्मनेपदमपि विधेयं भवति । तथाप्यत्र स्वभावेन [illegible] त्रिविधत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

(प्र०) भ्वादिरिति । भवनं भूः क्रिया । आद्यावयवोऽनन्तादिः शब्दः । आङ् पूर्वात् दाञ् [illegible] । तथा च भूशब्दः क्रियावाचक आदिशब्दः प्रकारवाचक इत्यर्थः । एवं सति हिरुक् वर्जने इत्यव्ययेऽतिव्याप्तिः अव्ययापि वर्जनरूपक्रियावाचित्वात् । अतो भ्वादिरित्यावश्यकम् । अत्रानिकोऽव्ययार्थे । तथा च भूशब्दमारभ्य ये पठितास्ते धातुसंज्ञाः स्युः । एवञ्च क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमिति लक्षणम् । याद्यावव्ययेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम् । तावन्मात्रोपादाने च हिरुगादावतिव्याप्तिः । अत्राहुः—क्रियावाचित्वलाभायानुवृत्तिर्न कर्तव्या । न च यादावतिव्याप्तिः या इत्यस्य लाक्षणिकत्वेनैवापहरणात् , यदन्त्यदायत्वम् सापि वति सिद्धे , इत्यव्ययस्य च धातुत्वाभ्यनिगदानात् । अथ धातुत्वं [illegible] [illegible]

च१, अनु नास्यास्य एव धात्वर्थादिमपि रिति निवार्णार्थत्वानिषार्थत्वात् । एवं च सूत्रे विनिर्दिष्टस्य धातुरूपम् । न स्यादिति भावः । सर्वेऽपि मात्रत्व तु एव अवे इत्यत्र एतिरिति कमकादिष्वपि शब्दानां सर्वाद्यादेशस्य धातुत्वप्रसङ्गात्, धातुत्वे हि स्यादनुबन्धैरपि क्रियाभिधायकत्वात् । अथ यो हि धात्वर्थस्य स्वार्थाभिधायकत्वं धातुत्वं स्यादिति वाच्यम्, न तत्रापि धात्वनुबन्धानुप्रयोगात् । धातुसम्बन्धादनेनार्थानुप्रयोगेऽन्यत्र विधिरिति । का पुनः क्रिया भावैकदेशेति गृहाण । तथा हि भवतां गमनादेः क्रियाभावात् भवतः भवतः क्रियमाणस्य भवनस्य करोतिकर्मत्वम् । तथा च कर्तृस्वर्थत्वकर्मत्वेऽभिधायकत्वात् भवनस्य च स्वार्थे प्रयोजकव्यापारो भिन्नप्रधानं करोत्यर्थस्य स्पष्टम् ॥ १ ॥

आदनुदात्तङित' ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ ३ ॥

(च०) अथ प्रथममात्मनेपदं यस्मात् धातुभ्यो भवति तान् दर्शयति । सूत्रम्—'आदनुदात्त०' इति ॥ आत् प्रथमैकवचनान्तम् । इतश्च अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ अनुदात्तङौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित्, तस्मात् अनुदात्तङितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । इति सूत्रम् । अनुदात्तेदिति धातुपाठे योऽभिहितः धातुपाठे वा धातुरनुदात्तेत्संज्ञक कल्पित 'एध वृद्धौ' इत्यादिः । तथा ङित् ङकारानुबन्ध 'शीङ् स्वप्ने' इत्यादि तत्रानुदात्तेतो ङितश्च धातो आदित्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(म०) आदनुदात्तङित इति । अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तावितौ यस्य धातोः सोऽनुदात्तङित् तस्मात् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इत्पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । द्वन्द्वेऽस्य स्थाने इत्य पूर्वनिपातो न इत्यत्वात् । अपाठवनिपत्यादि ज्ञापकसिद्धं हि तत् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति 'इतरेतरार्थं' इत्यादिना च सम्प्रतिनियत्वाच्च । अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति । एधते । शेते । अन्यपदार्थस्य धातोरात्मग्रहणं किम्, अगमन् अनिर्दिष्टम् । एतादृशस्य पि धातुत्वाभावादात ॥ ३ ॥

ञित्स्वरितेत उभे ॥ ञितः स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवत ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्यथानुगतार्थसंज्ञाबकत्वात् ॥ ४ ॥

(च०) अथोभयपदिनो धातूनाह—'ञित्स्वरितेत०' इत्यादि ॥ ञकार इत् यस्य स ञित्, यश्च स्वरितसंज्ञको धातुपाठे इत् । ञिच्च स्वरितेच्च ञित्स्वरितेत्, तस्मात् ञित्स्वरितेतः पञ्चम्येकवचनम् । उभे प्रथमाद्विवचनान्तम् । इमौ अ इ ए इति ञिर् सूत्रम् । ञितो धातोः 'डुदाञ् दाने' 'डुकृञ् करणे' इत्यादिः प्रसिद्धाः तथा स्वरितेत इति यस्य धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा कल्पिताऽस्ति तस्मात् इत्यादयः धातुपाठादावागतानुभे इति आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार उभयपदिनां धातूनां पदप्रयोजनविशेषमाह—आत्मगामि चेदित्यादि । यदि उभयपदिनां

धातूनामुपाय फलं आत्मगामि भवति तदा आत्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्म पचते । परार्थे पचति । यद्यपि 'सारस्वतीमृजुं कुर्वे' इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मै युज्यत तथापि तत्पठनादुत्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगाम्यनेत्यत्रधात्मनेपदं प्रयुक्तम् परगामीति । यद्यदि क्रियाफलं परगामि भवति तदाभयपदिनां धातूना परस्मैपदं भव ति ॥ यथा 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातो परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशि ष्यपठनपाठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात् युक्तम् । एवमन्यदपि यथासम्भवमूह्यम् । एतत्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुत इत्याह—अन्वर्थादिति । आत्मने परस्मै इति द्वयो शब्द यो नामानुगतार्थत्वात यादृशं नाम तादृश एवार्थ । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदम् परनिमित्त परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं धात्मगामीत्यादिना पदप्रयोगकथनं नाम तादृश एवार्थ । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थ । तस्मात् इदं धात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनं । तूभयपदिनामेवावगन्तव्यम् । असार्वत्रिकत्वाद विधि ॥ ४ ॥

(प्र०) ञिदिति । अत्र कश्चित्—उभयपदिनां धातूनां कुत्र किं पदं प्रयोक्तव्यं तदाह —आत्मगामि चेति । चेत् यदि क्रियाफलं क्रियाजन्यफलमात्मगामि कर्तृनिष्ठं भवति तदा आत्मने पदं प्रयोक्तव्यं विधेयम् । चेत् क्रियाफलं परगामि परनिष्ठं भवति तदा परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । कुत इत्यत आह—अन्वर्थेति । आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्महासंज्ञ योरेवमन्वर्थेनैवाभिधानार्थत्वादिति भाव । यद्यपि सर्वासामपि क्रियाणां फलं कर्तृधर्म भवति फलेच्छां विना कर्तुं प्रवृत्त्यभावात् तथापि प्रधानं प्रधानगामीति न्यायेन फल शब्देनात्र प्रधानं फलं वाच्यम् । यदर्थ क्रियारम्भस्तदेव प्रधानं फलम् । यथा याग क्रियाया यजमानस्य स्वर्गप्राप्ति पाकक्रियायाश्च भोक्तृतृप्तिस्तदर्थमेव क्रियारम्भात् । दक्षिणावेतनादिकन्तु न प्रधानं फलम् । देवदत्त पचते इत्यत्र स्वार्थे पाकं कुरुते इत्यर्थ । सूपकार पचतीत्यत्र परार्थे पाकं करोतीत्यर्थ । तथा वाक्यम्—"स्वगामि चेत् कर्म यत्र कामस्तत्र प्रयुज्यते परगामिकर्त्रे चैषा कामना च तृतीयया । बहुलाभेऽकर्तृगामक वचनं स्वार्थमात्रतः, परस्मैपदमेव स्यात्" इति । यत्तु कर्तृगामिनि फले आत्मने पदं परगामिनि फले परस्मैपदमिति न संगच्छते उभेषामेव वैयर्थ्यापातात् । तथा हि- ञिस्वरितेत इत्यादेव सूत्रमस्तु आदिति चानुवर्तनीयम् । तेन कर्तृगामिनि फले आत्, अन्यत्र परात्स्यादिति परम् । किञ्च करोति कुरुते वा यज्ञमित्यत्र यज्ञनियोगफलस्य कुक्कुटादिगामित्वस्यासम्भवात् एहि यजति यजते वा ईश्वर इत्यत्र ईश्वरस्य नियोगफलस्य ईश्वरासम्भवात् । यजमाने तु स्वर्गकामो यजेत होतर्यजति मुनिभ्यां यजमानस्विजा यागाच गनियम अन्यत्र तु यथेष्टं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४ ॥

परतोऽन्यत् ॥ पूर्वोक्तनिमित्तविधुरात्परस्माद्धातो परस्मैपदं भवति ॥५॥

(प्र०) अथ परस्मैपदस्थलमाह—'परतो०' ॥ परतः पूर्वस्मादुक्तप्रकारात् यदन्य तादृशम् । अन्यत् प्रथमोक्तप्रकारात् । अन्यकारकस्य भावादिषु वर्तमानाः । निरर्थिनं सूत्रम् । पूर्वोक्तमादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्राण्यात्मने निमित्तानि तद्विधुरात्तिरो

आत्मनेपदनिमित्ते निमित्तस्वरितेत्त्व उभयपदनिमित्ते एभिर्विधुराद्रहितात् अस्माद्धातोः उप- सर्गसंज्ञकाद्धातुपाठोच्चारणे ङकारञकारानुबन्धरहिताच्च धातोः परस्मैपदं भवति। स च धातुपाठे ज्ञेय ॥ ६ ॥

(म०) परतोऽन्यदिति। अनुदात्तेता ङिता निविशादिवर्जितः स्वरितेतश्च धातो- रन्यस्माद्धातोः परतः कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥ ६ ॥

नव परस्मैपदानि ॥ तिबादीनामष्टादशसङ्ख्यकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ पराण्यात्मनेपदानि ॥ ६ ॥

(च०) अथ विभक्तिषु परस्मैपदयोर्वचनसंख्यामाह—सूत्रम्—नव परस्मैप- दानि ॥ नव प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'अन्यमार्गेषु 'परस्मैपदानि' प्रथमाबहुवचनम्। नपुंसकलिङ्गे। द्विपदमिदं सूत्रम्। तिबादीनामिति। वर्तमाना विधिर्भावना आशी: प्रेरणा अद्यतनी परोक्षायां श्वस्तनी अद्यतन्यां भविष्यति क्रियातिपत्तिर्भूतायां इति लक्षणानां दशविभक्तीनां यान्यष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति। तथापि बहुषिन्पुस्तकेषु 'पराण्यात्' इति सूत्रं दृश्यते। नव पराणि प्रथमाबहुवचनम्। आत् प्रथमैकवचनम्। द्विपदम्। पराणि नव वचनानि आत्म- नेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥ ६ ॥

वर्त्तमाने–तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्। ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तत्वे- नोपलक्षिते काले वर्त्तमानस्तस्मिन्नभिधेये तिबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लडिति संज्ञा ॥ तत्रैकवचनादीनि व्याक्रियन्ते ॥ ७ ॥

(च०) अथाख्यातविभक्तीनां मध्ये सर्वव्याकरणप्रथमप्रतिपादनाय विभक्तिप्रदाम सूत्रमाह—'वर्तमाने०' ॥ सप्तम्येकवचनान्तम्। तिप तस अन्ति। सिप थस थ। मिप वस मस। ते आते अन्ते। से आथे ध्वे। ए, वहे महे। सर्वाण्येतानि प्रथ- मैकवचनान्तानि लोपरहितानि। एवमष्टादशपदमिदं सूत्रम्। अथ वृत्तिकारो वर्त्तमान इति पदं व्याचष्टे—प्रारब्धेति। कस्मिंश्चित् क्रियायाः प्रथमक्षणे एव तस्याः स प्रारब्ध स यावत्परिसमाप्तः अपरिसमाप्त्यावधूतमान इत्युच्यते। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वेनोपलक्षित काले वर्त्तमानः तस्मिन् गुणलक्षणे वर्त्तमाने काले अभिधेये वाच्यमाने सति धातोर्नित्यादयो- ऽष्टादशसंख्या अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति प्रयुज्यन्त इत्यर्थः। तत्र तिबादयो नव परस्मैपदसंज्ञा। त आदयो नव प्रत्यया आत्मनेपदसंज्ञा। अथ पाणिनीयतन्त्र एतेषामष्टादशवचनानां संज्ञामाह—अस्येति। एभिर्वैयाकरणानामकाले पाणिन्युक्त व्याकरणाध्येतॄणां मते अस्य तिबादेरष्टादशसंख्यकस्य प्रत्ययस्य लट् इति संज्ञा कृता। लट्, लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ्, लिङ् लुङ् लृङ् इति दश लकाराः। तत्र वर्त्त- माने लट् ॥ ७ ॥

आत्मनेपदम् यथा— तमद्रिनिद्र निदिते [illegible] भवे कामानाम् । परस्मैपदम् यथा— [illegible] कविता भार्या नमिस्पान्युदहास्यताम् इत्यादि ॥ ८ ॥

(प्र०) नाम्नि धात्वादि । अधातुभुवि सम्भवति इत्यादि सम्भवति कर्तरीति अनुवर्तते । परस्मैपदात्मनेपदयोर्विपरिणमयेत् । ननु मार्गे [illegible] कथं तत्र एव भाषा [illegible] यत्र यति यत् सत्यम्, [illegible] गृहाण । अथात् [illegible] तथा हि [illegible] सम्भो च [illegible] ॥ ८ ॥

कर्तरि प च ॥ प परस्मैपदं कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽविकरणात्कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते ॥ भू सत्तायाम् ॥ तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचनं तिप् । भू तिप् इति स्थिते । पकार इत्कार्यार्थः ॥ ९ ॥

(च०) अथ परस्मैपदप्रयोगनिष्पत्तिमाह—'कर्तरि प च' ॥ कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । पं प्रथमैकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादिनवकम् । कर्तरि कर्तृकारक एव भवति । न केवलं परस्मैपदं किन्तु आत्मनेपदमपि भवति । उभयपदिनौ तु उभे अपि परस्मैपदात्मनेपदे लक्षणे भवतः । यथा 'जयन्ति सन्तः' इति परस्मैपदम् । 'तन्तु च विजयन्ते' इत्यात्मनेपदम् । 'आत्मपरस्मै कुर्वे' इत्यत्र कर्तरि आत्मनेपदम् । प्रक्रियाकौमुद्यां कुम' इति परस्मैपदम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । कर्मणि तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं पतुक भ्वादि इति सूत्रेण भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तत्र भूधातोर्धातूनामपि [illegible] प्रयोग विधातुं प्रथमं वर्तमानप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तत्र परस्मैपदात्मनेपदयोर्मध्ये [illegible] । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुपाठोक्तत्वात् परस्मैपदी वर्तते स चाविकरणो भवति । विक्रियन्ते [illegible] भजन्ते धातवोऽनेनेति विकरणम् । यद्वा प्रत्ययार्थाभिधाने सहायो विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये पाती [illegible] प्रत्ययो विकरणम् । स च शप् कर्तरि इत्यादावस्थातोऽपि प्रत्ययमात्रं विकरणमुच्यते । अविकरणो यस्यासौ अविकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽविकरणाच्च तिबादयः परस्मैपदसंज्ञाः प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवो दशधा । तत्राविकरणा भ्वादयः । लुग्विकरणा अदादयः । लुग्विकरणा अपि द्विरुक्ता ह्वादयः । यविकरणा दिवादयः । नुविकरणाः स्वादयः । शविकरणास्तुदादयः । नम्विकरणा रुधादयः । उविकरणास्तनादयः । श्नाविकरणाः क्र्यादयः । इच्विकरणाश्चुरादयः ॥ तत्र भूधातुरविकरणस्तस्मात् तिबादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू सत्तायाम् । भू इति धातुः सत्तायां विद्यमानार्थे भवनार्थे वर्तते । भूधातोः प्रथमपुरुषैकवचनम् तिप् । अत्र पकार इत्कार्यार्थः । [illegible] इत्यादि [illegible] पकारः । भू इति स्थिते ॥ ९ ॥

(प्र०) वर्तमानेति । [illegible] वर्तमानक्रियाया वाचका ये न तु [illegible] धातुनैव लभ्यते । वर्तमानत्वं तु प्रत्ययात्प्रतीयमानत्वात् , [illegible] न हि भवति इति प्रत्ययात् । [illegible] मिति [illegible] वर्तमानमिश्रत्वं भूतस्य वर्तमानभूतमिश्रत्वं भविष्यन्मिश्रत्वमपि स्यात् , तथा [illegible] दात । [illegible] तिष्ठन्ति इत्यत्र तु यदा भूयमानत्वं [illegible] वर्तमानत्वमिति [illegible] भूतादि भेदमिश्रत्वात्तस्यां क्रियायाम् भूतादिव्यपदेशः । तथा हि स्थानादिकाल तस्य । [illegible] दिकाले स्थास्यति न । इदानीं वर्तमानकाले तिष्ठन्ति । भूतमपि इत्यादि [illegible] व्यापारधारित्वा [illegible] दिक् ॥ ७ ॥

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नामादिषु एतेषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति ॥ (ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञका भवन्ति) ॥ नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः ॥ युष्मदि मध्यमः ॥ तथैवास्मद्युत्तमः ॥ ८ ॥

(च०) एतेषामेव प्रत्ययानां त्रिविधवचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञानार्थं सूत्रम्— 'नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः' ॥ नाम्नि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । युष्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् ॥ अस्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । भागैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । एतन्मिदं सूत्रम् । नामादिष्विति । देव देवौ देवाः । अथवा स तौ ते इति नाम । त्वं युवां यूयं इति युष्मत् । अहम् आवाम् वयम् इत्यस्मत् । तत्र नाम युष्मद् अस्मत् , एतेषु त्रिषु पदेषु प्रयुज्यमानेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रिभिर्भागैः [illegible] कृत्वा एते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदानि । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदानि एकवचनद्विवचनबहुवचनभेदेषु प्रथमपुरुषसंज्ञां लभन्ते । सिप् थस् थ । से आथे ध्वे । इति परस्मैपदात्मनेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् वस् मस् , इति परस्मैपदे ए वहे महे इत्यात्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिषु पुरुषप्रयोगनियमिमाह—नाम्नीति । नाम्नि नामपदलक्षणप्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमाने अनुच्यमानेऽपि प्रथम इति प्रथमपुरुषो ज्ञेयः । प्रयुज्यमाने यथा चम्पूकथायाम् । 'जयति गिरिसुतायाः कामसन्तापवाहिन्युरसि रमनिरुकश्चान्दनश्चन्द्रमौलिः' इति । यदि वा—'तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति' । तथा अप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायाम्—'निर्गुण सगुणमुत्तरं चयन्नानुरहश्च वदाम्यहम्' इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नाम्नि शृण्वन्तीति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा—युष्मदि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषः । यथा कुमारसंभवे—'त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि' । अप्रयुज्यमाने यथा—'अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् । भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः' ॥ इत्यत्र युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽप्यपनयेत्यादिमध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषः । प्रयुज्य

माने यथा— तमहमिह निमित्तं विश्वमास्यपानामनुमितमभिन्नं भवेद् काङ्क्षमोऽन्यम् । अप्रयुज्यमाने यथा— मन्दः कविवत् प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् इत्यादि ॥ ८ ॥

(प्र०) नाम्नि चेत्यादि । अत्राद्भुवि कम्मणि इत्यादि कम्मणाति कर्तरीति चानुवर्त्तते । पाच्छकादावनुवृत्तौ च सहम्या विपरिणम्यते । ननु भावी रित्युक्ते कथं त्वय पत्र भागा लभ्यन्त न चावार यत्र पति पत्, सत्यम् कविञ्जलालम्भनन्यायेनेति गृहाण । भवान् पचतीत्यत्र तु युष्मद्भवदर्थयोः समानाधिकरणाभावात् मध्यम । तथा हि कलिङ्गः सन्वो च विपरश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु विङ्क्षान् न च तस्योपलब्धिविषय ॥ ८ ॥

कर्तरि प च ॥ प परस्मैपद कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽविकरणात्कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते ॥ भू सत्तायाम् ॥ तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचन तिप् । भू तिप् इति स्थित । पकार इत्कार्यार्थ ॥ ९ ॥

(च०) अथ परस्मैपदप्रयोगनिष्पत्तिमाह—'कर्तरि प च' ॥ कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । पं प्रथमैकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादिनवकवचनरूपं कर्तरि कर्तृवाच्ये भवति । न केवलं परस्मैपदं किन्तु आत्मनेपदमपि भवति । उभयपदिनो तु उभे अपि परस्मैपदात्मनेपदे लक्षण भवत । यथा भवन्ति सन्त इति परस्मैपदम् । तन्तु च विजयन्त इत्यात्मनेपदम् । सारस्वतासूत्रं कुर्वे इत्यत्र करोतेरात्मनेपदम् । 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्म' इति परस्मैपदम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । कर्मणि तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं वक्तव्य भ्वादि इति सूत्रेण भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तत्र भूधातोर्दशलकारेषु लकाराणां प्रथमं विहायतु प्रथमं वर्तमानार्थप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । ननु परस्मैपदात्मनेपद-भयपदिलक्षणेषु धातुषु । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुपाठोक्तत्वात् परस्मैपदं कर्तरि अविकरण भवति । विकिरन्ति धात्वर्थान् भाजन्त धातवोऽनेनेति विकरणम् । अथवा प्रत्ययार्थाभिधाने सहायो विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययोर्मध्ये आगत्य विभागकरणं प्रत्ययो विकरण । तत्र अथ कर्तरि इत्यादावुक्ता प्रत्ययास्तद्विकरणानुक्ताः । अविकरण यस्यासौ अविकरणस्तस्मादविकरणात् विकरणरहितात् परस्मैपदिनः अत्र प्रत्ययाः योज्यन्ते । इह हि धातवो दशधा । तत्राविकरणो भ्वादिः । लुग्विकरणो अदादिः । श्लुविकरणो अपि जुहोत्यादिः । यविकरणो दिवादिः । नुविकरणः स्वादिः । शविकरण तुदादिः । श्नम्विकरणो रुधादिः । उविकरणस्तनादिः । श्नाविकरणः क्र्यादिः । णिच्विकरणश्चुरादिः ॥ ततु भूधातोरविकरणत्वात् तिबादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू सत्तायां । भू धातु सत्तार्थो विद्यमानार्थो भवतीत्यर्थः । एकत्व-प्रथमपुरुषैकवचनम् तिप् । अत्र पकार इत्कार्यार्थः । अनित्यमिति इत्यादि तस्येत्संज्ञा पकार । भू इति स्थित ॥ ९ ॥

अप् कर्तरि ॥ धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्रत्ययमध्ये पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ १० ॥

(च०) सूत्रम्—'अप् कर्तरि' ॥ अप् प्रथमैकवचनान्तम् । कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । धातोरिति । भ्वादेर्धातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्तरि अप्प्रत्ययो भवति । तिबादिषु दिबाद्यन्तेषु चतुर्षु विद्यमानार्थविधिसंभावनार्थाशीःप्रेरणार्थद्यतनार्थलक्षणेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्र अप्प्रत्ययेऽप्यकारोऽवशिष्यते । 'तुदादेरः' इत्यकारो विधीयते । इत्थम् अप्प्रत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लभ्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः पित्कार्यार्थः । 'भू अति' इति स्थिते ॥ १० ॥

(प्र०) अप्कर्त्तरीति । अप पित्त्वमपित्तादिर्ङिदिति ङित्त्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत इत्यादौ ङित्त्वाद्गुणो न स्यात् ॥ १० ॥

गुणः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति । द्व्यर्थविवक्षायां तस् ॥ ११ ॥

(च०) 'गुणः' ॥ गुण प्रथमैकवचनान्तम् । । 'धोर्वि०' ॥ धातोः धातुसंबन्धिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णोवर्णऋवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञासंज्ञुक्तो भवति ॥ क्वचित् 'ञिति परे' इति दृश्यते तदशुद्धम् । ञितं विनापि बिभराञ्चकुरित्यादौ गुणस्य दर्शनत्वात् । 'भो अ ति' इति स्थितः । अवादेशश्चेति । 'ओ अव् 'स्वरहीनं०' । भवति इति सिद्धम् ॥ द्व्यर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचने तस । भू तस् अप् कर्तरि भू अ तस् इति स्थिते 'गुण इति ॥ ११ ॥

(प्र०) गुण इति । इह धातो प्रेरणे इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्तरस्य नामिनो गुणो भवति तस्स्थानिनामेवादेशो नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधानादित्यभिप्रेत्याह—धातोरित्यादि ॥ ११ ॥

अपित्तादिर्ङित् ॥ पकारेतं तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडागमवर्जितो दशककारान्तः पाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ १२ ॥

(च०) ननु अप्प्रत्ययं विनापि गुण क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह—"अपित्तादि०" । प इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ तादिः पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ङ इत् यस्यासौ ङित प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदमिदं सूत्रम् । पकारानुबन्धं तिप् अप् उप् प्रत्ययादिकं तादिकं ता तारौ तारः इत्यादिकं स्वार्थेऽन्यं विहाय स्वजन्या योऽन्य प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आकाते

रि स्यात् भवति । लकारस्तादिक इति आदिशब्दात्सिप्प्रत्ययार्थेहणं । तत्र भूतार्थे सिप् स्थाने परे आर्धधातुक आज्ञोः अन्तोतामिस्यादौ भविष्यन्त्यर्थे स्यपि प्रत्यये परे भविष्यति अभविष्यत् इत्यादौ च गुण ॥ ११ ॥

(प्र०) अपित्तादिरिति । अत्र पर्युदासबलात् पितोऽभिन्न प्रत्यय एव गृह्यते न धातु । यत्तु आदित्वाद्दापाऽपि गृह्यते तत्र गोपायतीत्यादिसिद्धिरिति तद्भ्रमात् ॥ ११ ॥

ङित्यद्वुसि ॥ किति ङिति च परे धातोर्गुणो न भवति द्व्युस वर्जयित्वा ॥ कृतद्विर्वचनादुसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो ङित्वादासि गुणप्रतिषेधेऽप्यप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ सोर्विसर्ग ॥ भवत ॥ बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ १२ ॥

(च०) अथ ङित्वफलमाह-सूत्रम् ङिड्न्यद्वुसि ॥ क च ङ च कङौ तौ इतौ यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्त धातु द्वे उस द्व्युस तस्मादन्यत्राद्व्युस तस्मिन् अद्व्युसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । त्रिपदं सूत्रम् । किति पित्वा व्यतिरिक्ते णवादौ चक्प्रत्ययान्ते च, ङिति पितादिवर्जित प्रत्यये चक्प्रत्ययादौ च धातोर्नोमिना गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—द्व्युसमित्यादि । द्वे द्विरुक्तस्य धातो उस द्व्युस तं द्व्युसं वर्जयित्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थ । कृतद्विर्वचनात् इति अप्प्रत्यये लुकि कृते द्वाभ्यांतादिरुक्तात्कृतद्विरुक्तात्परस्य या अ उमागमा विहित तस्मिन् परे सति ङित्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थ । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातो ङित्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप् प्रत्यय निमित्तो गुणो भवत्येव । गुणे कृते । ओ अव स्वरहीनं भवत इति सिद्धम् ॥ बह्वर्थानां बहूनां वस्तूनामिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचनं भू अन्ति इति स्थित । 'अप् कर्तरि' भो अव 'स्वरहीनं०' भव अन्ति इति जातम् ॥ १२ ॥

(प्र०) संज्ञाफलमाह—ङित्यद्वुसीति । यत्तु नाकमनित्यमित्यनेन अनद्वुसि स्थाने न गुण इति कैश्चिदुक्तं तन्न युक्तम् आ' स्वरेऽपि नामिधाया गुण' इति सूत्रेणैवात्र गुणनिषेध सिद्धे तन्ये नाकमनित्यमित्याश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि भवथ' भवथ ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्— अदे ॥ अश्च एश्च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ अकारस्येत्यादि । प्रत्ययस्थ अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन च मध्यस्थितस्य अप्प्रत्ययसंबन्धिनाऽकारस्य लोप । स्वरहीनं । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसाधना ॥ एवं भवसि भवथ भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना ॥ उत्तमपुरुष वचनत्रयेऽपि अप्प्रत्यय नामिना गुणे च कृते । ओ अव 'स्वरहीनं भव मि भव वस् भव मस् इति स्थिते—॥ १४ ॥

(प्र) अदे इति । आख्यातप्रकरणे एवार्थ विधिस्तेन न स्यादावतिव्याप्ति

अप् कर्तरि ॥ धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ १० ॥

(च०) सूत्रम्—'अप् कर्तरि' ॥ अप् प्रथमैकवचनान्तम् । कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । धातोरिति । स्यादयो धातोः प्रत्ययास्तासु धातोः कर्तरि अप्प्रत्ययो भवति । तिबादिषु दिबन्तेषु चतुर्षु विधिमानार्थविधिनिर्माभावनायाना प्रेरणार्थानि यतनायलक्षणेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । पताञ्च अप्प्रत्ययस्य अकारोऽवशिष्यते । 'तुदादेः' इत्यत्र प्यकारो विधीयते । इत्यम् अप्प्रत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लभ्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः पित्कार्यार्थं । 'भू अति इति स्थिते ॥ १० ॥

(प्र०) अप्कर्त्तरीति । अप पित्त्वमपित्सार्दिङिदिति ङित्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत इत्यादौ ङित्त्वाद्गुणो न स्यात् ॥ १० ॥

गुणः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति ॥ द्व्यर्थविवक्षायां तस् ॥ ११ ॥

(च०) 'गुणः' ॥ गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । । सार्वि०' ॥ धातोः धातुसंबन्धिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णोवर्णऋवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञासंयुक्तो भवति ॥ क्वचित् 'णिति परे' इति दृश्यते तदशुद्धम् । पितं विनापि विभाषाकृरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । 'भो अ ति इति स्थिते । अवादेशश्चेति । ओ अव 'स्वरहीनं०' । भवति इति सिद्धम् ॥ द्व्यर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । अप कर्तरि भू अ तस् इति स्थिते 'गुण' इति ॥ ११ ॥

(प्र०) गुण इति । इह धातो प्रेरणे इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तरस्य नामिनो गुणो भवति तत्स्थानिनामेवादेशो नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधानादित्यभिप्रेत्याह—धातोरित्यादि ॥ ११ ॥

अपित्तादिर्ङित् ॥ पकारेतं तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडागमवर्जितो दशलकारान्तः पातो ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ १२ ॥

(च०) ननु अप्प्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह—"अपित्तादि०" ॥ प इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ तादिः पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादि प्रथमैकवचनान्तम् । ङ इत् यस्यासौ ङित् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदमिदं सूत्रम् । पकारानुबन्धं तिप् अप् उप् प्रत्ययान्विहाय तादिकं वा तातौ तातम् इत्यादि स्वतनार्थप्रत्ययं विहाय स्वस्वस्था योग्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आख्याते

ङित्संज्ञो भवति । पकारस्तु सार्वत्रिक चेति आदिशब्दात्सिप्प्रयोजनम् । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अभविष्ट अद्योतत् अभ्यौतामित्यादौ भविष्यदर्थे स्यपि प्रत्यये परे 'भविष्यति' 'अभविष्यत्' इत्यादौ च गुणः ॥ १२ ॥

(प्र०) अपित्सादिरिति । अत्र पर्युदासबलात् पित्सादिभिन्न प्रत्यय एव गृह्यते न धातुः । यत्तु आदिशब्दादायोऽपि गृह्यते तत्र गोपायतीत्यादिसिद्धिरिति तदप्रसक्तम् ॥ १२ ॥

ङ्कित्यद्व्युसि ॥ किति ङिति च परे धातोर्गुणो न भवति द्व्युस वर्जयित्वा ॥ कृताद्द्विर्वचनाद्उसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो ङित्त्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्यप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ सोर्विसर्गः ॥ भवतः ॥ बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ १३ ॥

(च०) अथ क्ङित्प्रयोजनमाह—सूत्रम्- क्ङित्यद्व्युसि ॥ क् च ङ् च क्ङौ तौ इतौ यस्य स क्ङित् तस्मिन् क्ङिति सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्तो धातुः द्वे उस द्व्युस तस्माद्न्याऽद्व्युस तस्मिन् अद्व्युसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । किति चित्ता क्यनिति णवादौ यकप्रत्ययादौ च, ङिति पित्तादिवर्जिते प्रत्यये यक्प्रत्ययादौ च धातोर्नामिना गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—अद्व्युसमित्यादि । द्वे द्विरुक्तस्य धातोः उस द्व्युस् तं द्व्युसं वर्जयित्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृताद्द्विर्वचनात् इति अप्प्रत्यये लुकि कृते द्वादशानाद्विरुक्तात्कृताद्द्वित्वात्परस्य या अ उसादेशा विहित तस्मिन् परे सति ङित्त्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुत भूधातोः ङित्त्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप्प्रत्यये निमित्ता गुणो भवत्येव । गुणे कृते । भो अव ध्वरादेशे भवतः इति सिद्धम् ॥ बह्वर्थानां बहुत्वे बहुमित्यादि यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । अप् कर्तरि ओ अव ध्वरादेशे० भव अन्ति इति आगम् ॥ १३ ॥

(प्र०) संज्ञाफलमाह—ङ्कित्यद्व्युसीति । यत्तु नाम्यन्तमित्यमित्यनेन अत्र इति स्यादौ न गुण इति केचिदुक्तं, तन्न युक्तम्, आ० स्वरेऽपि धातोर्या गुणः इति सूत्रे चात्र गुणनिषेधं सिद्धे तदर्थे नाम्यन्तमित्यादिप्रयत्नस्य व्यर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्— अदे ॥ अ च ए च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं संज्ञाविकम् ॥ अकारस्येत्यादि । प्रत्ययस्य अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन च मध्यस्थितस्य अप्प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं' । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य बहुवचनसाधना ॥ एवं भवसि भवथः भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना ॥ उत्तमपुरुषे वचनत्रये मि अप्प्रत्यये नामिना गुणे च कृते । भो अव ध्वरादेशे भव मि भव वस् भव मस इति स्थिते—॥ १४ ॥

(प्र०) अदे इति । [illegible] ॥ १४ ॥

स्मोरा ॥ अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवाव भवाम ॥ स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविद्भ वामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्मोरा' ॥ व च म् च स्मौ तयास्मौ समासाद्विवचनान्तम् । आ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । प्रत्ययसंबन्धिना कारस्य तिवादौ वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । अनेन शपोऽकारस्य आकारे । भवामि सो 'भवाव भवाम ॥ अथ प्रत्यकार उक्तिप्रयोगमाह—'स राजा धार्मिको भवति अत्र राजनि कर्तृत्वम् । भवतीति क्रियापदम् । धातो कर्मनिरपेक्षत्वाद् अकर्मकत्वम् । धार्मिक इति विशेषणपदम् । एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः । ते राजानो धार्मिका भवन्ति । त्वं साधुर्भवसि । युवां साधू भवथ । यूयं साधवो भवथ । अहमात्मविद्भवामि । आवामात्मविदौ भवाव । वयमात्मविदो भवाम । इत्याद्युक्तवाक्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १० ॥

(प्र०) स्मोरेति । अत्रापि स्यात्त्ववपि नातिप्रसङ्ग उक्तयुक्त । तेन धनवानि स्यादौ नात्वम् । इत्यादि प्रयोक्तव्यमिति । इदमत्र बोध्यम्—युगपत्प्राप्तौ परः । स च त्वं च भवथ । अहं च त्वं च भवाव । अहं च त्वं च स च भवाम इति । उक्तं च—"एकदा वक्तृ क्रियाकालसम्बन्धप्रतिपादने धातोर्नामादिपूर्वेषु य पर स पुमान् भवेत्" । परत्वं चाभिधायकसूत्रापेक्षया न प्रयोगापेक्षया ग्राह्यम् । अस्मिन्नर्थस्यैक स्येऽपि समुदायाश्रिता संख्या ग्राह्या । तदुक्तम्—'द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वा यदि वाक्ये समुच्चय नामद्वयाश्रिता सङ्ख्या कृत्तिवाचोर्विशेषणम् । स च त्वं च अहं चाहमिति विव क्षायां स्वरूपो भवति ॥ १६ ॥

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेष ॥ यस्य क्रियापदेन व्यवधान नास्ति तत पुरुषविशेष । अत्र व्यवधान सूत्रस्थ ग्राह्य न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथ ॥ अहं त्वं स च पण्डिता भवाम ॥ १६ ॥

(च०) अथ पुरुषभेदमाह—नामयुष्मदस्मदां द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्याह । सूत्रम्—'अव्यवधानाच्च०' ॥ अव्यवधानात्पुरुष विशेष । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रियाभि सहाव्यवधानादन्तराहित्यात् प्रथममध्य मोत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेष । चकारात्क्रियाभिर्व्यवधानादन्तराहित्यात् उत्तम व्युत्क्रमेण पुरुषविशेष मध्यमप्रथमयोर्मध्यम उत्तममध्यमयोर्मध्यम । एवं सर्वलकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथ । इति स च भवाव । अहं च त्वं च स च भवाम ॥

इति

अन्तररहितात् क्रियाया सामीप्यात् विशेष स्यात् । अयमर्थ ।

नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति क्रियायाः समानत्वे सर्वं तस्यैव परस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियायां प्रयोगः । यथा साधु स च त्वं च भवथ इति । अत्र स च त्वं चान्यत्र युष्मद् क्रियासमीपवर्तित्वात् क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्विवचनं च । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र अस्मदः क्रियायाः समीपवर्तित्वादुत्तमपुरुषद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधवो भवाम इत्यादि ज्ञेयम् ॥ व्याकरणान्तरे तु 'युगपद्वचने परः पुरुषः' नामन्यत्र (नामयुष्मदस्मदां मध्ये) द्वयोस्त्रयाणां च प्रयोगे च परो भवति । वचनं तु क्रियायाः सामान्यत्वान्मिलितवचनम् । इति वर्तमाने साधना ॥ १६ ॥

भूङ् प्राप्तौ आत्मनेपदी । तस्मादेते प्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अप्गुणाव । भवते ॥*॥

(च) भूङ् प्राप्तौ इत्यात्मनेपदी तस्मादातो तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अप् कर्तरि गुणः ओ अव भवते । भू आत इति स्थिते । अप् कर्तरि गुणः ओ अव स्वरहीनं नव आत इति स्थिते ॥*॥

(प्र०) भूङ् प्राप्ताविति । ननु भूङ् प्राप्ताविति आत्मनेपदिप्रकरणेऽनभिधाय कथं परस्मैपदिप्रकरणे उक्तः । उच्यते । सत्तार्थभिन्नप्राप्त्यर्थभूधातुरस्तीति ज्ञापनार्थं सत्तार्थभूधातुकथनानन्तरं भूङ् प्राप्ताविति कथनम् । अथवा तिबादिनववचनकार्येषु कृत्वा तप्रभृतिनववचनानां कार्यप्रदर्शनार्थं तत्कथनम् ॥ * ॥

आदाय ई ॥ अकारात्परस्य आत् आयुसम्बन्धिन आकारस्य ईकारो भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवस भवेथे भवध्वे । अदे—भवे भवावहे भवामहे ॥ स प्रियं भवते ॥ १७ ॥

(च०) सूत्रम्— आदाय ई' ॥ आ लोपः । आत् च आय च आदाय तस्य आदाय । ई । सा । आदौ स्वः मध्ये आदेशलोपः । त्रिपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य आत आथ आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीःप्रेरणाऽद्यतनप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य इकारादेशो भवति । अनेन आत इत्यस्याकारस्य इकारः 'अ इ ए' भवते । भू आत इति स्थिते 'अप् कर्तरि गुणः' 'ओ अव्' आदाय ई' अनेन आकारस्य इकारः 'अ इ ए' भवथे भवध्वे । भू ए इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' गुणः ओ अव अ' अव । 'अस्मदः' भवावहे भवामहे । स पुरुषः प्रियं लक्ष्मीं भवते इत्युदाहरणम् ॥ १७ ॥

(प्र०) आदाय ई । आ किम् अन्त्यस्य माभूत् । परः किम् आत । सन्तारूस्यादय सवर्णदीर्घे इसे पुन सवर्णे र्घे ॥ १७ ॥

विधिसम्भावनयो —यात् याताम् युस्, यास् यातं यात, याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् , ईय ईवहि ईमहि ॥ विधि कर्तव्या

र्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहः । तत्र यादादयः प्रत्ययाः भवन्ति ॥ लिङिति चैषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥ १८ ॥

(च०) अथ द्वितीयं लकारमाह—'विधिसंभावनयोः' ॥ विधिश्च संभावनं च विधिसंभावने तयोः विधिसंभावनयोः । अथाप्यत्रादशापि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि । एवमकार्नविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे—विधिरित्यादि । कर्तव्यं कर्तुं योग्यो यः स कर्तव्यार्थस्तस्योपदेशः शिक्षा स कर्तव्यार्थोपदेशः ॥ अथवा अज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं विधिः । कर्तव्यार्थो यथा—'विप्रो वेदमधीयीत' अध्ययनं प्राप्त इत्यादि शिक्षारूपम् । सर्वोऽप्ययं विधिः ॥ तथा संभावनं कल्पनं विचारणमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरमूह इति । वितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ संभावने च यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां यादादीनामष्टादशानां पाणिनीयव्याकरणपाठकानां मते लिङ् इति संज्ञा ॥ भू इति स्थिते सति प्रथमैकवचने भू यात् । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' । भव यात् इति स्थिते ॥ १८ ॥

(प्र०) विधीति । कर्तव्येऽर्थे उपदेशः आज्ञापनं भृत्यादेरित्यर्थः । एतेन निमन्त्रणाधीष्टानामप्यत्रान्तर्भावः सूचितः । अत्रापि प्रवर्तनमात्रस्य सद्भावात् । तत्र नियोगकरणं निमन्त्रणम् । इह भवान् भुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । इह भवानासीत । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीष्वमौ माणवक भवानुपनयेत । संभावनस्यार्थमाह—कल्पनमिति । अस्यापि पर्याय ऊहः ॥ १८ ॥

या ई ॥ अकारात्परो या ई भवति ॥ अ इ ए । भवेत् भवेताम् ॥१९॥

युस इट् ॥ अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत ॥ २० ॥

(च०) सूत्रम् । 'या ई' ॥ या प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । अकारात्परो विधिर्विध्यादिप्रत्ययस्य या या इति वर्णः स ई इति भवति । इकारः 'अ इ ए' भवेत् भवेताम् । बहुवचने भव युस् इति स्थिते । 'युस इट्' युस षष्ठ्येकवचनान्तम् । इट् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदम् । अकारात्परस्य युस इत्येतस्य वचनस्य इडागमो भवति । टित्वादादौ । 'अ इ ए' भवेयुः । भव भवेः भवेत । सर्वत्र 'या ई' इतीकारः । उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते ॥ १९-२० ॥

(प्र०) या ई इति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽविभक्तिको निर्देशः । 'आदाय इ' रित्यत इरित्यनुवर्तते । अकारादेरत्र श्रवणाभावात् ॥ १९ ॥

यामियम् ॥ अकारात्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् ॥ भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । 'अद इमिर्हि भवेय ॥' २१ ॥

(च०) सूत्रम्—'यामियम्' ॥ याम् चन्द्रः करणमान्तम्। इयम् प्रथमैकवचनान्तम्। अकारात्परस्य यामिति वचनस्य इयम् भवति। गुरुवासनवस्यादन। भवतम्। द्वित्वबहुत्वयो। 'या ई' इतीकार। भवव भवम। इति सिद्धम् ॥ अर्थोदाहरणम्। शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवत्। विधि। अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूषायाः कर्तव्यार्थे अस्याः पदशविधि शिष्यम गुरुशुश्रूषा कर्तव्यत्वमुपदिश्यते। ततोऽत्र विधौ यागादय। तथा असौ महाणस्यापाठ्यागतो भवत् इति सम्भावने सम्भव यगादय प्रत्यया स्युः। माहात्म्यत्व वद्यारगस्य सम्भाव्यते इत्यर्थः। एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ २१ ॥

(प्र०) यामिति। भवयमिति इयमादेश एव भवत भवमति येविश्व एत्व निष्य इति शुध एव इति शुध एकागते शुध एक इति विधिरिति शुध एकत्वमागमस्य करणस्याधम्य अत्रापवादैर्व तौ तादृशौ भवेतां न तादृशा भवतु स्व तादृश भव शुर्वा साधु भवतः यूय सन्तो भवत। अह साधुर्भवेयम् आवां तादृशौ भवाव वयं सन्तो भवत्ति प्रयोज्यम्। इति स्फुभावनमिति भावनत्वेन छन्दोऽप्यगतत्वस्य सम्भवात् ॥ २१ ॥

आशीःप्रेरणयो—र्लुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्। ताम् आताम्, अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप्॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्यधर्मांशसन वा प्रेरण प्रवर्तनम्। तत्र तुबादय प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लोट् ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्—'आशीः प्रेरणयोः' ॥ आशाश्च प्रेरणं च आशा प्रेरणे तदन्या। प्रेरणयोः। सप्तमीद्विवचनान्तम्। यथापि तुबादीन्यामहैप्पर्यन्तानि अष्टादश प्रत्यया प्रथमैकवचनान्तानि लोपतिकानि। एवमेकमर्थविंशतिरिदं सूत्रम्। आशिषं प्रेरणं च्यते हे—अप्राप्तस्य वस्तुन स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशी। परस्याप्यवक्रमस्य इदानीमर्थं काम्यितार्थकथनं वा आज्ञापयन। तथा हे शिष्य इदं कार्यं कुरु इति वाक्य तस्य तद्व प्रेरणम्। तत्र आशिषि प्रेरणे च तुबादय आमहैप्पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति। एषां च तुबादीनां पाणिनीयानां मते लोट् इति संज्ञाकरणम्। भू। तुबादय। सर्वधातु। 'कर्तरि शप्' भू अ आदि 'स्वरादावेः' एकारविकारार्थे। भव तु। भू तुप इति स्थित ॥ २२ ॥

(प्र०) आशीरित्यादि—अप्राप्तेति। प्रार्थना इच्छा। परस्येति। तस्य निष्ठस्य प्रतिपादनमादीनमर्थं वा। एतस्मात् प्रेरणमिति। तेन विधिप्रेरणादिभिरन्यैरपि पर्यायैर्न अर्थं भवति। प्रवर्तमानस्यापि तस्यापि सत्त्वात्। तत्र विधि प्राप्तवतीत्यादि। प्रेरणं प्रवर्तनं यथा प्रेरितोऽप्रतिहतः भाषकाकस्य कार्य अस्मिन्न कर्मकारकं तुम् लोटीति। आशीः प्रेरणार्थविधिनियोगेषु लोडिति विस्तरः ॥ २२ ॥

तुह्योस्तातङाशिषि वा वक्तव्यः ॥ भवतु—भवतात् भव ताम् भवन्तु ॥ २३ ॥

(च०) 'तुह्योस्तातङ्ङाशिषि वा' ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः तुहो आशी प्रेरणे तुप् हि इत्येतयोर्वचनयोराशिष्यर्थे वाच्यमाने तातङित्यादेशो वा भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थ । गुणनिषेधार्थमनुनासिकत्वात् । अत्र तु आत्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चारणार्थ । गुरुत्वात्सर्वस्य तान् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने स्याद् यम् । भवतु भवतात् । भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते 'अदे' इत्यकारलोप । 'स्वरहीनं०' भवन्तु । मध्यमपुरुषैकवचने भव हि इति स्थिते ॥ २३ ॥

(प्र०) तुह्योरित्यादि । अत्र तातङो ङित्त्वं गुणप्रतिषेधस्य प्रसारणाद्यभावतया सम्भवत्प्रयोजनमतो नान्त्यादेशं प्रयोजयति । अनन्यप्रयोजनमेव ङित्त्वमन्त्यादेशं प्रयोजयति ॥ २३ ॥

अतः ॥ अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति न तु तातङि ॥ तातङिति ङित्करण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव-भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ! ॥ भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेयाम् भवध्वम् । भवै भवावहै भवामहे । हरिं भवस्व त्वम् ॥ २४ ॥

(च०) 'अतः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अकारादुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भवति । अनेन हेर्लुग्भवति । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे । 'तुह्योस्ताद०' इति तातङादेशः । भवतात् भवत भवत । उत्तमपुरुषैकवचनत्रयेऽपि सवर्णे दीर्घे०' भवानि भवाव भवाम । अथोदाहरणम्—भवानायुष्मान् भवतु । इत्याशा । एवं भवन्तावायुष्मन्तौ भवताम् । भवन्त आयुष्मन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मच्छब्दवाची तथापि सामान्येन नामरूपत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोग । हे सौम्य ! त्वमध्ययनाय पठनाय उद्यत सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोग । एवमन्यदप्युदाहरणं ज्ञेयम् ॥२४॥

(प्र०) अत इति । स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वेऽपि लोपो न । 'ओवा इ'रित्यनेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् । अत किम् । युहि । तपर किम् । याहि । हे किम् । भवत । ननु अत इति सूत्रे वाग्रहणं कर्तव्यम् । ओर्वा हे रिति सूत्रे इतस्तदनुवृत्तिकरणेनास्य योगपूर्वादिति लाभ, वैपरीत्यकल्पनायां विधानगौरवप्रसङ्ग इति चेन्न ओर्वाहेरिति सूत्रे वापदोपादानेन कार्यद्वयप्राप्तिसत्त्वाद्ग्रहणमत्र तु कार्यैकत्वात्तदग्रहार कर्तव्य ॥ २४ ॥

अनद्यतनेऽतीते-दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अमिप् व म। तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ॥

अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्या प्रथमयामद्वय सोऽद्यतनस्ततो योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते काले दिबादय प्रत्यया भवन्ति ॥

परो संज्ञा लङ् ॥ दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थ । ततो मकार 'इष्ण यकठौरि' इति विशेषणाद । 'वावसाने' इति दकारस्य तकार ॥ २५ ॥

(च०) 'अनद्यतनेऽतीते' । न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन् सोऽनद्यतनस्तस्मिन् अनद्यतने सप्तम्येकवचनान्तम् । अतीते सप्तम्येकवचनान्तम् । अर्थे दिवादीन्यष्टादशादीनि प्रथमैकवचनान्तानि लौकिकानि । एवं त्रिपदमिदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽतीते इति पद व्याचष्टे अतीतायां इति । वर्तमानदिनात्प्राक् अतीतायां गतायां रात्रौ अन्त्ययाम इत्यतोऽर्वाक् वर्तमानदिनं संधाय यावत् आगामिन्यां आसन्नवर्तिन्यां रात्रौ प्रथमप्रहरद्वयं सोऽद्यतनप्रमाणः कालोऽद्यतन इत्युच्यते । ततोऽन्यतन कालोऽन्यः । स च अनद्यतनो द्विधा । अतीतानागतभेदात् । तत्रातीतेऽनद्यतने काले वर्तमाने सति दिवादयो यदि वर्तन्ते परस्मैपदात्मनेपदेष्वाद्यन्ता प्रत्यया भवन्ति । एषां चाद्यान्तानां पाणिनीय मत लङ् इति संज्ञा—'अनद्यतने लङ्' इति ॥ दिसिमीत्यादि । तत्र दिप सिप् अमिप् इत्यत्र पकार पित्कार्यार्थं । इकार उच्चारणार्थं । तत द् स् अम् इत्यवशिष्यते । आ इत्यत्र लङ् इति वचनस्य वकारः 'इष्ण सम्यकठौरि' इति सूत्रार्थं । भू । दिवादीनि नव परस्मैपदवचनानि । सर्वत्र 'नामिनोरि' गुणः 'आ अव' प्रथमपुरुषैकवचने । 'वावसाने' इत्य तः ॥ २५ ॥

(प्र०) अनद्यतने इति । अस्मिन्नद्यतनान्यत्र । तच आदित्यादिदिनप्रत्यय आद्यान्तार्थे निरस्यते । तद्विशेषणत्वात्सप्तमी । अद्यतनशब्दस्य कियान् काल इत्याह—अतीतायां इत्यादि । अतीता गता या रात्रिश्चतुर्यामात्मिका तस्या यथामुख्यं तदर्वाक् आगामिन्या रात्रेः प्रथमयामद्वयं यावद्भवति तावानष्टयामात्मकः कालोऽद्यतन उच्यते । अहरादयारभ्य अहरादिपर्यन्तः काल इति केचित् । सूर्योदयादारभ्य सूर्योदयपर्यन्तमित्यन्ये । लौकिकानां द्वावेव इति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् । अथ भवादयः 'स्वकालविषि' तनः । अद्यतनस्य कालत्रितयेन अतीतवर्तमानानागतभेदात् । अतीते सि । वर्तमाने तिबादि । अनागते स्यप् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः तस्मिन् ह्यस्तने काले दिवादिरित्यर्थःपरार्थ । नन्वर्थे ह्यस्तन इत्यपकारस्तु अनागतकालाद्यापि भवति चास्य सत्यम् । न चात्मनित्यमित्यद्यतनेऽपि परोक्षेऽपरोक्षे चादिविषयमिदम् । तत्र 'बहुजग' पुरस्तादस्य मता किलाहं चकार न किल चात्र मौद्यादिवृत्तस्य' इत्याद्भिप्रयोगा मिद्धाः । बहुमाविषयेऽद्यतनेऽद्यतनाभावादद्यतने दिवादिप्रसङ्गाशङ्का तु न । अद्यतने अद्यापवाद्यतनस्य व्याप्यस्य सत्त्वात् ॥ २५ ॥

दिवादावट् ॥ दिवादौ परे धातोरडागमो भवति ॥ अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । ओऽ भवस्त्वसुरः ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्—'दिवादावट्' । दिप आदिर्येषामसौ दिवादिस्तस्मिन् दिवादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । अव्य । 'आ अव' द्विपदमिदं सूत्रम् ।

दिवादौ प्रत्यये परे सति धातोः अट् इत्यागमो भवति । दिवादावट् । अभवत् अभवताम् । बहुवचने—'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वर०' अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने—'सोर्वि०' अभवः अभवतम् अभवत । उत्तमपुरुषैकवचने—'अदे' इत्यकारलोपः 'स्वर०' अभवम् । द्वित्व बहुत्वयोः—'आमा' अभवाव अभवाम । अथोदाहरणं कल्पे—अतीतदिने पूर्वेद्युः तव पुत्रः अभवत् । एवं ह्यः तव पुत्रौ अभवताम् । तव पुत्रा अभवन् । ह्यस्त्वमभवः । ह्यः युवामभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽहमभवम् । ह्यः आवामभवाव । ह्यः वयमभवाम इत्या द्युदाहरणानि योज्यानि । एवं भवतिवत्कर्तरि विभक्तिचतुष्टये परस्मैपदिनां धातूनामुदाहरणानि योज्यानि ॥ २६ ॥

अभवत अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातोस्तनादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तन् इति स्थिते 'अप कर्तरि' 'गुण' 'ओ अव्' 'दिवादावट्' ततो नकार इत् । अभवत । 'आताम्' 'अइए' अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । 'अइए' अभवे अभवावहि । अभवामहि । स पुरुषो राज्यमभवत । इत्युदाहरणम् ॥

अथ णबादि कर्तरि प्रणीयते—परोक्षे णप् अतुस् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म । ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥

धातोः परोक्षेऽतीते काले णबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिट् ॥२७॥

(च०) अथ णबादि विभक्तिपट्कं कर्तरि कथ्यते प्रणीयते प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'परोक्षे' ॥ अक्ष्णः परागोचरः पराक्षस्तस्मिन् परोक्षे । 'कचिदपवादस्य परत्वम्' इति पराक्षस्यादौ प्रयोगः अक्षशब्दस्य परत्वम् । पराशब्दोऽत्र साक्षादिन्द्रियार्थ गृह्यते । परार्थवाचको न पराशब्दः यथा 'अलुक् क्वचित्' ॥ प्रक्षिप्यमानस्तु पारस्करादित्वात् सुडागमः । णबादीन्यष्टादशापि पदानि लौकिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकार्थविंशति पदं सूत्रम् । धातोः इन्द्रियागोचरे अतीते गते काले णबादयोऽष्टादश प्रत्यया परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवन्ति । एषां पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ॥ २७ ॥

(प्र०) परोक्षे इति । अक्ष्णः पर इति परोक्षं, टाबन्तः इत्यनेनाकारान्तस्य समासान्तः । अव्ययीभावः । अक्षादिन्द्रियात् पर इति कचिदमाप्तस्य परत्वमिति पाक्षि अक्षादिस्थानं परस्यौकारः । अनद्यतन इत्यनुवर्तते । अनद्यतनेऽतीते परोक्षे धात्वर्थे वाच्ये वा धातोर्णबादयः प्रत्यया स्युरित्यर्थः । अनद्यतने किम् । ह्यस्तनवत् । अत्र च अद्य परोक्षार्थे न विकल्पनम् । अतीते किम् । भविष्यति मा भूत् । अत्र पुनर्भविष्यत् अनद्यतनपरोक्षाभावः । इह विषयविदिनगारिविशेषा भवन्तीत्याह । अथाद्य नार्थे अनद्यतनत्वात् । परोक्षे अतीतेऽपि भवति । परोक्षं किं ह्यस्तनीविषय इति इत्युदाहरणम् । अथ परोक्षेऽत्र किञ्चित्परतः व्यापारकलापविषयकत्व प्रत्यक्षत्वं विषयत्वज्ञानस्य उच्चारणस्य अनुपपत्ति गुणानुगुणत्वम् इति।

अपित्वादिति' रित्यतोऽपिदित्यनुवृत्तम् । कित् किद्वत् । कार्यातिदेशोऽयम् । ईज्जु । ऊदुवतु ॥ २७ ॥

णादि॰ कित् ॥ अपित् णादि किद्भवति ॥ २८ ॥ द्विश्च ॥ णबादिसंयोगे धातोर्द्विवचनम् ॥ २९ ॥ सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ सस्वरो धोऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥ ३० ॥ भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्धयर्थं । पकार पित्कार्यार्थं ॥

(च०) सूत्रम्— णादिः कित्' ॥ अपित् णादि किद्भवति । कित्त्वाद्गुणाभाव । अथ भूधातो परस्मैपदप्रक्रिया प्रदर्श्यते । भू णप् इति स्थिते णो वृद्धयर्थः । पकार पित्कार्यार्थं । भू अ इति स्थिते । सूत्रम् 'द्विश्च' ॥ द्वि द्विवारम् इति विग्रहे "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति सुच् द्विस प्रथमैकवचन सि अव्यया०' 'खोर्वि०' । च अव्ययं ॥ द्विश्च' ॥ णवादिसंयोगे सति धातोर्द्विवचनं द्वित्वं भवति ॥ सूत्रम्—'सस्वरादिर्द्विरद्विः' ॥ स्वरेण सहित सस्वर स्वरसहित इत्यर्थ । सस्वरश्चासौ आदिश्च सस्वरादि प्रथमैकवचनान्तम् । द्वि अव्ययम् । न द्वि अद्वि त्रिपदं सूत्रम् । सस्वर अद्विरुक्त आद्यावयवो द्विर्भवति । भू भू अ इति स्थिते ॥ २८-२९-३० ॥

(प्र०) द्विश्चेति । अत्र द्विर्वचने द्वि प्रयोग एव न स्यादेवं । तत्र सुनोतेः स्यादौ कृतस्य सत्याभावात् यत्वं न अनन्तरस्येति न्यायात् सुषुप्सतीत्यादिरेव गृह्यते न तु विशेषणान्तमित्यादिविहितोऽपि तत्र वस्त्यादौ द्वित्वं न ॥ ३० ॥

आभ्वोर्णादौ ॥ [आ, अश्च भूश्च अभ्वौ तयो] पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ॥ ३१ ॥ ह्रस्वः ॥ पूर्वसम्बन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥ ३२ ॥

(च०) सूत्रम्—'आभ्वोर्णादौ' ॥ अश्च भूश्च अभ्वौ तयो अभ्वोः । ण आदिर्यस्यासौ णादि तस्मिन् णादौ । आदौ सवर्णे दीर्घ सह' द्विपदे 'आभिना' द्विपदं सूत्रम् ॥ णादौ पर द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्विरुक्तस्य अकारस्य तथा भूधातुसम्बन्धिन उकारस्य च आकारान्तो भवति । यद्यप्यासेऽभ्यासे आकारकरणं विनैव सिद्धिस्तथापि व्यापकत्वे आनन्तर्यं इत्यादिसिद्धयर्थमकारग्रहणम् । इति पूर्वस्य भूशब्दस्य आ । आ भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्— ह्रस्वः' ॥ एकपदम् । पूर्वसम्बन्धिदीर्घस्य ह्रस्वो भवति । अनेन पूर्वस्य ह्रस्व ॥ अ भू अ इति स्थिते ॥ ३१-३२ ॥

(प्र०) आभ्वोर्णादाविति । ननु वा वस्तुना वस्त्यनुवृत्ते व्यवस्थया भावकर्मणोर्बभूवे नास्य तत्र बुभूवे सुषुवे इति । तथा बभूव अनुबभूव इति रूपमेव स्यात् । यद्यपि भूधातोः दीर्घोकारकरणमनर्थकं तथाप्याचार्येणाकारदर्शनम् ॥ ३२ ॥

ह्रपानां जबगडदाः ॥ पूर्वसम्बन्धिनां झपानां जबगडदाश्च भवन्ति

॥ ३३ ॥ झढघधभानां जडदगबा भवन्ति । खफछठथानां चटतकपा भवन्ति इति पूर्वभकारस्य बकारः ॥ भुवो वुक् ॥ भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे ॥ बभूव बभूवतुः बभूवुः ॥ ३४ ॥

(३३) सूत्रम्—'झबानां जबचपाः' ॥ झबानां जबाश्च चपाश्च जबचपाः । ... झढघधभानां जडदगबा भवन्ति खफछठथानां चटतकपा भवन्ति ॥ इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य बकारो जातः । पुनरत्र ... (३४) सूत्रम्—'भुवो वुक्' ॥ भूधातोर्णकारादौ स्वरे परे वुगागमो भवति ॥ ... 'स्वाद्यौ' । बभूव बभूवतुः बभूवुः । बभूव इति सिध्यते ॥ ३३-३४ ॥

ऋदिर्णादेः ॥ डुकृञ् करणे । सृ गतौ । भृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् वरणे । द्रु गतौ । श्रु श्रवणे । स्तु स्तुतौ । द्रुम् ... इत्येतस्मात् ... णादेर्णादेर्गणस्येड् न भवति ... 'यद्यागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति ... बभूविव बभूवथुः बभूव । बभूव बभूविम । बभूविवान् बभूव ॥ ३५ ॥

(३५) सूत्रम्—'ऋदिर्णादेः' ॥ [illegible]

[illegible]

(३६) [illegible] ॥ ३६ ॥

[illegible] ॥

(३७) [illegible]

नामिनोऽष्चतुर्णां षो ढ॰ ॥ नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिवादिचतुष्कस्यातिरिक्तस्य लिटो हृद्‌लिटोश्च धस्य ढो भवति ॥ ३६ ॥ अत्र सेटो हसाद्वेति वक्तव्यम् ॥ बभूविध्वे बभूविढ्वे । बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । रामो राज्य बभूवे ॥

(च०) सूत्रम्—'नामिनोऽष्चतुर्णां०' नाम अस्यास्तीति नामी तस्य नामिन । अचतुर्णां च ढ॰ । नामी अन्त यस्य स नाम्यन्त तस्मान्नाम्यन्तात् धातोरुत्तरस्य तिवादिचतुष्कस्यातिरिक्तस्य लिटो हृद्‌लिटो धस्य ढकारा भवति । अनेन सूत्रेण धकारस्य ढकारा जात । अत्र अस्मिन्सूत्रे (सेटो हसाद्वेति वक्तव्यम्) अस्यार्थ—इटा सह वर्तमान सट् तस्मात् सटः हकारात् वा भवति इति विकल्पन धस्य ढो भवति । अतो बभूविध्व बभूविढ्व इति रूपद्वयं जातम् । बभूव बभूविवह बभूविमह । रामो राज्य बभूव । भूधातोर्लिट्प्रकारा समाप्तिमगमन् । एवं षष्ठ लकारा उक्त ॥ ३६ ॥

आशिषि—यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासम् यास्व यास्म । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि ॥ धातोराशिषि यादादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिङ् ॥ ३७ ॥

(च०) अथ सप्तमो लकार प्रारभ्यते । सूत्रम्—'आशिषि०' ॥ आशिषि इत्यस्यैकवचनान्तम् । अथै यादादीन्यष्टादशानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एकानर्हितमिदं सूत्रम् । धातो कत्रुआशामाशिषि अप्राप्तप्रापणात्मकार्थो परस्मैपदार्थेऽनैसनस्य आर्थो वाक्यमाभावो यादादयोऽष्टादशप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । यादि आदौ अत्र एषां संज्ञा लिङ् । भूधातोः परस्मैपदित्वात् अत्र यादीन्येव प्रत्यया भवन्ति ॥ ३७ ॥

(प्र) आशिषीति । स्वस्य परस्य वाऽर्थस्याऽऽशंसनमाशी । तस्यां वाच्यायां यादादय । अत्र प्रायशःक्रिया पूर्वोक्तानुसारेण ॥ ३७ ॥

आशीर्वादे च किदिति वक्तव्यम् ॥ तेन गुणाभाव । भूयात् भूयास्ताम् भूयासु । भूया भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । स श्रीमान् भूयात् ॥ ३८ ॥

(च०) 'आशीर्वादे' ॥ यं परस्मैपदं किद् भवति इति वक्तव्यम् । किस्वात् गुणाभाव । भूयात् भूयासु । भूयाः [illegible]स्त । भूयासं भूयास्व भूयास्म । स पुरुष श्रीमान् लक्ष्मीवान् भूयात् । [illegible] एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्ताम् । ते श्रीमन्तो भूयासु ॥ ३८ ॥

([illegible]) [illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] भवति ॥ १९ ॥ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ता भवितारौ भवितार । भवितासि भवितास्थ भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्व भवितास्म । त्व प्रातःकाले तत्र हरि प्रत्यक्षो भविता ॥ ४० ॥

भविता भवितारौ भवितार । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । द्वयो हरि भवितासे ॥

(म०) अथात्मनेपदिना भूद् धातो रूपाणि पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण साधितव्यानि । भविता भवितारौ भवितार । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे–[भविताद्ध्व] भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । इति रूपाणि । त्वा हरि भविता इत्युदाहरणम् । एते चात्मनेपदस्योदाहरणानि विस्तरभयान्न लिखितानि । लुट्लकार समाप्त । समाप्तोऽयं सप्तमो लकार ॥

स्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य सज्ञा लृट् ॥ भविष्यति भविष्यत भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथ भविष्यथ । भविष्यामि भविष्याव भविष्याम । कल्किधर्मप्रवर्तको भविष्यति ॥ ४१ ॥

(म०) सूत्रम्– स्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ स्यादौ भविष्यति, स्यप् । त्रिपदं सूत्रम् । भविष्यतीति भविष्यत् तस्मिन् भविष्यति काले धातो तिबाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवति । पकार पित्कार्यार्थ । पाणिनीयाना मते अस्य लृट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते स्यादौ भविष्यति स्यप' अनेन सूत्रेण स्यप प्रत्यय । सिमतामास्परां अनेन सूत्रेणेट् । 'गुण इति गुण । 'ओ अव् इति अव । क्विनाद० इति षकारः पूर्वोक्तेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्र न्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति भविष्यत भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथ भविष्यथ । भविष्यामि भविष्याव भविष्याम । कल्किनामेश्वरस्यावतारो धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैपदिनो रूपाणि कथितानि ॥ ४१ ॥

भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ॥ सावर्णी राज्य भविष्यते ॥

(म०) अथात्मनेपदिना रूपाणि कथ्यन्त । पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोपि रूपाणि सिध्यन्ति । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सावर्णिर्मनु राज्यं भविष्यते इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिना रूपाणि । समाप्तोऽयं लृट्लकार । अष्टमो लकार समाप्त ॥

स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ धातो क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्याद निष्पत्तौ सत्यां दिवादिपर स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्यतेऽर्थे क्वचिद्भूतेऽपि ॥ अस्य सज्ञा लृङ् ॥ अडागम । अभविष्यत् अभविष्यद् अभविष्यताम् अभ

विष्यन् । अभविष्य अभविष्याव अभविष्याम । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । यदि सुवृष्टि सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ ४१ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्यत् क्रियातिक्रमे' ॥ अत्र क्रियातिक्रमे । क्रियां सूत्र क्रियाया अतिक्रमः समाप्तिः क्रियातिक्रमस्तस्मिन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः करणात्पादनकाले यात्स्यर्थन्यूनतया कारणेन बाधितस्य कृत्स्नकारणासम्प्रतिपत्तौ अभिधेये सति धातोः दिवादिषु विभक्तिषु परेषु स्यदागमो भवति । पाणिनीयानां मते एषां लृङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते अनेन सूत्रेण स्यत् प्रत्ययः । सिंहनामाऽः अनेनागमः । गुण अन सूत्रेण गुणः । 'स्य भव' इति सूत्रेणाव् । 'हिस्वात्' इति तकारः । 'धातमाने' अनेन तस्य इकारो भवति । दिवादावट् इति सूत्रेणाडागमो भवति अभविष्यत् अभविष्यताम् । 'अन्' इति सूत्रेणाकारस्य लोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यतम् अभविष्यत । 'मम्' अभविष्यम् । अभविष्याव अभविष्याम । अपादाहरणम् । यदि सुवृष्टि सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुभिक्षं अभविष्यत् । इति दशसौ वरिष्ठो भूधातो रूपाणि ॥ ४१ ॥

(प्र०) स्यत् क्रियातिक्रम इति क्रियाया अतिक्रमोऽनिष्पत्तिरसिद्धिरिति यावत् । भूतार्थं भविष्यदर्थं चानुसृत्य परिनिष्पाद्यम् । यदि सुवृष्टिरिति । सुवृष्ट्याद्यभावेन तयोरनुकूला भूता भविष्यन्ती वा या क्रिया तदभावप्रयुक्ता सुभिक्षाद्यपादनधारणानुकूला या क्रियाया असिद्धिः । क्रियातिक्रमे किं सुवृष्टिरभूत्, सुवृष्टिर्भविष्यति । सुभिक्षमभूत् सुभिक्षं भविष्यति । दिवादिषु किं कृष्णं नमेदेवं हरं यायात् । कर्त्रादिष्वात्मनेपदेऽवश्यम् । कालस्तु धात्वर्थस्योपादानस्य कार्य । स्यवन्तु विकरणत्वाद्नव्यवधायक ॥ ४१ ॥

अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथा अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथा अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् । समाप्तिं गतो नवमोऽयं लृङ्लकारः । अन्यतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात् ॥ ४२ ॥

भूते सिः ॥ धातोर्भूतमात्रे काले सि प्रत्ययो भवति दिवादिपर ॥ ४३ ॥ अस्य संज्ञा लुङ् ॥ इकार सेरिति विशेषणार्थं । अभू स इति स्थिते ॥ दादे पे ॥ परस्मैपदे परे अपित् दाधास्थेण्भूपिबतिभ्य परस्य सेर्लोपो भवति ॥ ४४ ॥

(च०) सूत्रम्—"भूते सिः" ॥ धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अतीत कालस्य सिप्रत्ययो भवति दिवादौ परे । इकार 'स' इति विशेषणाय । अस्य पाणिनीयानां मते लुङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते 'भूते सि' अनेन सूत्रेण सि प्रत्ययः । इकारः 'से' इति विशेषणाय इत्संज्ञकत्वाल्लुप्यते दिवादावट् अनेनाडागमः । 'धातमाने' अनेन

दकारस्य लकार । दूर्गोक्तसूत्रे अभू म व इति जातम् ॥ सूत्रम् 'न' प ॥ अपिन् न या क्या इण भू पा धाने इत्यतस्य परस्य भूतापत्य सलोपो भवति परस्मैपदविषय ॥ ४३-४४ ॥

(प्र०) भूत सिरिति । भूतसामान्य मिरित्याह—भूतमात्रे इति । तथा च सिवि सिद्धिर्भूतसामान्यार्थे । अद्यतनविशिष्टस्य तु भूतविशेषानद्यतनाऽपरोक्ष भूतानद्यतन दिवस नयादि ॥ ४४ ॥

शाच्छासाघ्राधेटो धेति वक्तव्यम् ॥४५॥ भुवः सिलोपो लुग्वाच्यः ॥ ४६ ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणवृद्धयो न । अभूत् अभूताम् ॥ भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्य ॥४७॥ अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । अभूद्वृष्टि ॥

(व) शाच्छासा० ॥ शाच्छासाघ्राधेट एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवतीति वक्तव्यम् । भुव [इदं सूत्रमस्ति] भूधातोः सिलोपो लुग्वाच्य । लुकि न तन्निमित्तम् । तत गुणवृद्धयो न भवन्ति । अभूत् अभूताम् । बहुवचने अभू अन् इति स्थिते भुवः भूधातोः सिलोपे कृते सति स्वरे परे अनि अनि च वुगागमो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधाय स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थ । इति अनि वकारागम । 'स्वर इति० अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । इति परस्मैपदिना भूधातो रूपाणि । अभूत् इत्यादिरित्युदाहरणम् । ४५-४६-४७॥

आत्मनेपदे सि इट् गुणावौ परत्व प्लुत्व मट् । अभविष्ट अभविषाताम् ॥

(व) अथात्मनेपदिना भूधातो रूपाणि कथ्यन्त । आत्मनेप० सिः इट गुणावौ पत्वम् प्लुत्वं अट् एत भवन्ति । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ अभविष अन्त इति स्थिते ॥

आतोऽन्तोऽदनत ॥ आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति अकारादुत्तरस्य तु न ॥ अभविषत । अभविष्ठा अभविषाथाम् ॥४८॥ ध्वे च सेर्लोपः ॥ ध्वे परे सेर्लोपो भवति ॥ सस्य वा द इति केचित् । अभविढ्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥४९॥

(ब०) सूत्रम्—'आतोऽन्तोऽदनत' ॥ आत अन्त अत्, अत अकार न अत् अनत् तस्मात् अनत । आतो पञ्चम्य अतास्तु 'उआ' 'एदा' तृतीय स्वरा अत्र वतुर्थं सूत्रम् । आत्मनेपदसंबन्धिन. प्रथमपुरुषबहुवचनस्य अन्त इत्यस्यात्भवति । अन्त इत्यस्य अत इति भवति अन्तो इत्यस्य अनाम्' अन्त इत्यस्यातो भवतीति भाव । परं अकारादुत्तरस्य न भवति । अनेनान्त इत्यस्यात कृते 'स्वरहीनं' अभविषत । अभविष्ठा अभविषाथाम् ॥ अभविष् ध्वम् इति स्थिते । सूत्रम्—'ध्वे च सेर्लोप' ॥ ध्वे च अव्ययम् स लोप ॥ ध्वे परे सति सेर्लोपो भवति । अभविध्वम् ॥ [इति आत ‹ामिनोऽनुर्गाम् 'सटोढकाढ्ढा' इति ढत्वविकल्प अभविढ्वम् अभविध्वम्] वा सस्य

इकारो भवति इति केचित्। केचित्तु इकारस्य ... इकारो भवति। ... अभविष्यताम्। अभविष्यन्। इत्यादयो ... उदाहरणम् ॥ ४८-४९ ॥

माङि लुङ् ॥ ५० ॥ सर्वलकारापवादः ॥ मेट ॥ माङ्के प्रयुज्यमाने भाटे लोपो भवति ॥ ५१ ॥ मा इर्भवको भवान् भूत् स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥ ५२ ॥

(च०) [सूत्रम्— । माङि० । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव स्यात्। ... भवति ॥ सूत्रम्—मा ॥ [इदं सूत्रमस्ति ।] न भ० । तिल्। ... प्रयुज्यमाने ... लकारस्य भावो भवति । अत्र सूत्रेणाऽऽ ... भवति । मा इर्भवको भवान् भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः । सूत्रम्-... याग । ... सूत्रम् ॥ ५१ ॥

(प्र०) मा इति । ... याग । ... अव्ययमित्यर्थ याग । तत मा इत्यत्र भवान् भूत् इत्यादिप्रयोगः सिध्यति । कश्चित् माङ् याग ति ... न स्यात्, तत मा निषेधे प्रतिषेधार्थकमव्ययम् ... इत्या दिसिद्धमित्याह । ... मासिद्धावपि ... इति विमर्शः ॥ ५२ ॥

मास्मयोगे लङ् च ॥ मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥ ५३ ॥

(च०) द्वितीयं सूत्रम्—"मास्मयोगे लङ् च ॥ स्पष्टम् । च पुनः मास्म इत्य तया द्वयोर्योग लङ् लकारो भवतीत्यर्थः । मा स्म भवत् इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य । मा स्म भूत् इत्युदाहरणं प्रथमसूत्रस्यास्ति इति । भू सत्तायाम् इत्यस्य भूङ् प्राप्तौ इत्य स्य च रूपाणि दर्शितानि । तत्र भूधातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः 'परतोऽन्यत्' इति सूत्रात्। भूङ्धातुरात्मनेपदी ज्ञातव्यः ङित्वात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति आत्मनेपदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्र बहुस्थले सन्धिन कृत बालानां सुखेन बोध करत्वात् । समाप्तार्थं दानमा एकारो लुङ् । इति द्वयोधात्वा रूपाणि ॥ ५३ ॥

चिती सञ्ज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थं । पूर्ववाचिवादय । अप् कर्तरि ॥ उपधाया लघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति ॥५४॥ चेतति चेततः चेतन्ति १ ॥ चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः २ ॥ चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु ३ ॥ अचेतत् अचेतताम् अचेतन् ४ ॥ द्वित्वम् । चिचेत । कित्वाद्गु णाभाव । चिचितत चिचितु । चिचेतिथ चिचितथु चिचित । चिचेत चि चितिव चिचितिम ॥ कित्वाद्गुणाभाव ।।चित्यात् चित्यास्तां चित्यासु ६ ॥ चेतिता चेतितारौ चेतितार ७ ॥ चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति ८ ॥ अचेतिष्यत्

अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् ९ ॥ चित् सित् इति स्थिते । 'सिसता इतीट् ॥

(च०) अथ भ्वादयः प्रारभ्यन्ते । तत्रादौ परस्मैपदप्रक्रिया निरूप्यते । चिती संज्ञाने । ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति । शप् कर्तरि शबनात् । चित् शप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उपधायाः लघोः' ॥ उपधाया लघोः । द्वितीयं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य लघोरिकः क्ङिद्भिन्ने प्रत्यये परे गुणो भवति । पकारः पित्कार्यार्थं स्व०' लट्—चेतति चेततः चेतन्ति । चेतसि चेतथः चेतथ । चेतामि चेतावः चेतामः ॥ लिङ्—चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः । चेतेः चेतेतम् चेतेत । चेतेयम् चेतेव चेतेम ॥ लोट्—चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु । चेत चेततात् चेततम् चेतत । चेतानि चेताव चेताम ॥ लङ्—अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । अचेतः अचेततम् अचेतत । अचेतम् अचेताव अचेताम ॥ लिट्—'द्विः' सस्वरादिरिडादिः चि चित् णप् इति स्थिते अकारलकाराविति पुगन्तस्वरादिः चिचेत । किंत्वाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । लिङ्—चित्यात् चित्यास्ताम् चित्यासुः । चित्याः चित्यास्तम् चित्यास्त । चित्यासम् चित्यास्व चित्यास्म ॥ लुट्—चेतिता चेतितारौ चेतितारः । चेतितासि चेतितास्थः चेतितास्थ । चेतितास्मि चेतितास्वः चेतितास्मः ॥ लृट्—चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति । चेतिष्यसि चेतिष्यथः चेतिष्यथ । चेतिष्यामि चेतिष्यावः चेतिष्यामः ॥ लृङ्—अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । अचेतिष्यः अचेतिष्यतम् अचेतिष्यत । अचेतिष्यम् अचेतिष्याव अचेतिष्याम । लुङ्—चित् सि दिप् इति स्थिते सिसता अनेन इट् । चित् सि दिप् इति जाते ॥ १४ ॥

(प्र०) चिती संज्ञाने । सम्यग् ज्ञाने चेतनमित्यर्थः ॥

सेः ॥ सिजन्तात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥ ५५ ॥ इट ईटि ॥ इट उत्तरस्य सेर्लोपो भवति इटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥ ५६ ॥

(च०) सूत्रम्—'सेः' सिजन्तात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेन तदा चित् इट् सि ईट् दिप् इति जाते । अथ सूत्रं 'इट ईटि' ॥ इट ईटि । इट उत्तरस्य सेरीटि लोपो भवति । इति सिचः स्थानिवद्भावनिषेधः । अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः । तदा चित् इट् ईट् त् इति जाते इकारः इत्संज्ञार्थः दि सि मि पकारः पित्कार्यार्थः । तत्र चित् इ ई त् इति स्थिते गुणः अचः स्वरादौ 'निषेधाभावः' 'आगमाभावे' एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अचेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् अचेतिष्टाम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ॥ ५५ ५६ ॥

स्यादिदः ॥ सेराकारादिदिदोरस्य उस् भवति ॥ अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ॥ ५७ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्यादिदः' ॥ एकवर्णं सूत्रम् । के पूर्वोक्तमाकारान्तादाकारात्परस्य झिः इत्यादेः स्थाने उस् भवति । अनेन उस् आदेशः ।

'स्वरहीनं०' 'सार्वि०' अचेतिषु । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म । समासोऽयं धातुः ॥ ५७ ॥

(प्र०) स्यादिट् इति । अत्र वाक्यत्रयम् । सेरित्याद्यम् । तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्या न प्रत्यय एव गृह्यते, विकरणव्यवधानेन धातो परस्यानोऽसम्भवात् । तत्रान्यस्तारित्यनुवृ विद्यमानात् सेरिति व्याख्येयम् । तनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन से परस्याप्यनोऽविद्यमा त्वान्नो सादश । आ इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्र सिग्रहणं नानुवर्त्तते । यद्यनुवर्त्तेत त प्रत्ययलक्षणेन आदन्तादेव सतः उस् स्यात्, नान्यस्मात् । तथा च अनद्यतने न स्यात् तन विकल्प फलित । आयुः आयान् । विद इति तृतीयम् । अत्राप्यद्यतने विन्यन भूतमात्रे तु सिरित्यननैव सिद्धम् । केचित्तु—अत्र सिविद इति सूत्रणीयम्, तत आत इ सूत्रणीयम्, ततो णव्नाविति, इत्थं चाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । एव कृता कृतमिति चिन्त्यमित्याहु । तन्न समीचीनम्, एकमात्रालाघवाय योगविभागस्यानिष्टप्र पत्त्या उपेक्षणीयत्वात् ॥ ५७ ॥

च्युतिर् आसेचने । इर् अनुबन्ध 'इरितो वे'ति विशेषणार्थं । उच्चारित प्रध्वंसो ह्यनुबन्ध । च्योतति । च्योतेत् च्योततु । अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ॥

(च०) च्युतिर् आसेचने ॥ इर् अनुबन्धोऽस्ति 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेष णार्थं । उच्चारितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धा भवति । पूर्ववत्तिवादय 'उपधाया लघो' अने गुण । लट्—च्योतति च्योतत च्योतन्ति । लिङ्—च्योतेत् च्योतेताम् च्योतेयु । लोट । च्योततु च्योततात् च्योतताम् च्योतन्तु । लङ्—अच्योतत् अच्योतताम् अच्यो तन् । सुगमत्वादेतेषा विवरणं न कृतम् । लिट्—च्युत् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' च्युत् च्युत् णप् इति जाते ॥

पूर्वस्य हसादिः शेषः ॥ पूर्वस्यादिर्हस् शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत चुच्युततु चुच्युतु । चुच्योतिथ चुच्युतथु चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । च्युत्यात् । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषु । अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट । अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥ ५८ ॥

(च०) सूत्रम्—'पूर्वस्य हसादिः शेषः' ॥ पूर्वस्य हसयोर्हसानां वा संयुक्ता नामादि हसादि एव । अथवा हस इति पृथक्पदं सांकेतिकं प्रथमैकवचनम् । द्विर्वचने कृते सति पूर्वरूपस्य संयोगे सति आदिमो हस् शिष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतकारयोर्लोप कार्यः । तदा चुच्युत् णप् इति जाते । गुणः । 'उपधाया लघोः' 'स्वर हीनं०' मकारतकारावियोगी । चुच्योत चुच्युततु चुच्युतु । चुच्योतिथ चुच्युतथु चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । लिङ्—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यासु । लुट्—च्यो

तिता श्च्योतितारौ श्च्योतितारः । लृट्-श्च्योतिष्यति श्च्योतिष्यतः श्च्योतिष्यन्ति । लृङ्—अश्च्योतिष्यत् अश्च्योतिष्यताम् अश्च्योतिष्यन् । लुङ्-अश्च्योतीत् अश्च्योतिष्टाम् अश्च्योतिषुः ॥ ५८ ॥

(प्र०) पूर्वस्येति । हसेति लुप्तविभक्तिकं पृथक् पदं । शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ् । यद्यप्यादेरसत्त्वार्थं स्वत एव सिद्धं तथापि शेष इत्यस्य नियमार्थत्वेन तच्छेषनिमित्तत्वादिक्षेपाऽनेन विशेषणे । पूर्वरूपापेक्षोऽयमादिशब्दः । पूर्वस्यादिहसः शिष्यते अन्या हसो लुप्यन्ते । लुप्येत । ननु हसानामादिरिति षष्ठीतत्पुरुषो हसश्चासावादिश्चेति कर्मधारयो वा पुंसो न स्यात् इति चेन्न, आद्ये मानभेदस्यादौ स्वरादिष्वपि प्रसङ्गात् हसादित्वस्य हसान्तरापेक्षत्वात् । द्वितीये नाकोत्पन्नविशेषणत्वनादिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । तथाचं पदमञ्जर्याम्—"कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता । षष्ठीसमासे हसानभेदस्यादौ घत प्रयुज्यत इति । न चात्तुरित्यादावादिहसशेषासम्भवनादेस्तकारादर्लोपो न स्यादिति वाच्यमीयं आदिरक्षाङ्गीकारेण पूर्वरूपमानादावादेः षष्ठी विवक्षितो न प्रतिऽवकाशात् सिद्धत्वात् । आदिश्चासौ हसश्चेति विग्रहमस्याप्यनेन परनिपातो ज्ञाप्यते इति सदानन्दः ॥ ५८ ॥

इरितो वा ॥ इरितो धातोर्वा ङ प्रत्ययो भवति दिवादिपर परस्मैपदे ॥ सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम ॥ ५९ ॥

(च०) अस्य धातोर्लुङ्लकारे सेरपवादः ङप्रत्ययो विकल्पेन भवति तद्विधायकं सूत्रम्-'इरितो वा' ॥ इर् इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः । द्विपदं सूत्रम् । च्युतिर् रुधिर् भिदिर् छिदिर् दृशिर् दृषिर् स्कन्दिर् इत्यादेरिरनुबन्धाद्धातोर्लुङि दिवादौ परे वा ङप्रत्ययो भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ङप्रत्ययाऽयं परस्मैपदे भवेन्नतु उक्तं स्यात् । यस्मिन्पक्षे ङप्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सेरभावः । अतएव ङप्रत्ययः । दिवादयः स्य ह्यान० अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम । समानार्थे धातु ॥ ५९ ॥

(प्र०) सेरपवाद इति । भूतमात्रार्थे दिवादौ वे इत्यपि वाच्यम् । तेन अरुचेर् भूतार्थेऽप्यपि न रमणेऽत्र दिवादित्वाभावात् । न चात्र भूतार्थनाभावात्साक्षादिति वाच्यम्, असमानसमीप इत्यनेन भूतेऽपि दिवादिविधानात्, अरुचेरत्र विवक्षितत्वाभावात् ॥

श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु । अश्च्योतत् । द्वित्वम् ॥

(च) 'श्च्युतिर् क्षरणे' ॥ पूर्ववत्तिवादयो भवन्ति । लट्—श्च्योतति श्च्योततः श्च्योतन्ति । लिङ्—श्च्योतेत् श्च्योतेताम् श्च्योतेयुः । लोट्-श्च्योततु श्च्योतताद् श्च्योतताम् श्च्योतन्तु । लङ्—अश्च्योतत् अश्च्योतताम् । अश्च्योतन् । लिट् द्वित्व—श्च्युत् श्च्युत् अत् इति स्थित ॥

-'स्वरहीनं०' 'सोऽविं०' अचेतिषु । अचेती अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म । समासोऽयं धातु ॥ ५७ ॥

(प्र०) स्यादिद् इति । अत्र वाक्यत्रयम् । सेरित्याद्यम् । तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्याये न प्रत्यय एव गृह्यते, विकरणव्यवधानेन धातोः परस्यानोऽसम्भवात् । तत्राप्यन्तरित्यनुवर्त्य विद्यमानात् सेरिति व्याख्येयम् । तेनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन से परस्याप्यनोऽविद्यमानत्वान्नो सादेश । आ इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्र मिग्रहणं नानुवर्त्तते । यद्यनुवर्त्तेत तर्हि प्रत्ययलक्षणेन आद् तादव सेरन उस् स्यात्, नान्यस्मात् । तथा च अनद्यतने न स्यात् । तेन विकल्प फलित । आयु आयान् । विद् इति तृतीयम् । अत्राप्यद्यतने विकल्प । भूतमात्रे तु सिरित्यनेनैव सिद्धम् । केचित्तु—अत्र सिविद् इति सूत्रणीयम्, तत आत इति सूत्रणीयम्, ततो जक्षादिविति, इत्थं चाकारग्रहण न कर्तव्यमिति लाघवम् । एव कृत्वा न कृतमिति चिन्त्यमित्याहु । तत्र समाधानम्, एकमात्रालाघवाय योगविभागस्यातिभ्रमात्वेन उपेक्षणीयत्वात् ॥ ५७ ॥

च्युतिर् आसेचने । इर् अनुबन्ध 'इरितो वे'ति विशेषणार्थं । उच्चारितप्रध्वसो ह्यनुबन्ध । च्योतति । च्योतेत् च्योततु । अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ॥

(च०) च्युतिर आसेचने ॥ इर् अनुबन्धोऽस्ति 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषणार्थं । उच्चारितप्रध्वस्तो ह्यनुबन्धो भवति । पूर्ववत्तिबादय 'उपधाया लघो' अनेन गुण । लट्—च्योतति च्योतत च्योतन्ति । लिङ्—च्योतेत् च्योतताम् च्योतेयु । लोट । च्योततु च्योततात् च्योतताम् च्योतन्तु । लङ—अच्योतत् अच्योतताम् अच्योतन् । सुगमत्वादेतेषां विवरणं न कृतम् । लिट—च्युत् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' च्युत् च्युत् णप् इति जाते ॥

पूर्वस्य हसादिः शेष ॥ पूर्वस्यादिर्हस् शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत चुच्युततु चुच्युतु । चुच्योतिथ चुच्युतथु चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । च्युत्यात् । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषु । अच्योती अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट । अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥ ५८ ॥

(च०) सूत्रम्—'पूर्वस्य हसादिः शेष' ॥ पूर्वस्य हसयोर्हसानां वा संयुक्तानामादि हसादिः शेष । अथवा हस इति पृथक्पदं सौत्रोऽयं प्रथमैकवचनम् । द्विर्वचने कृते सति पूर्वस्यास्य संयोगे सति आदिमो हस शिष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतकारयोर्लोप कार्यं । तदा चुच्युत् णप् इति जाते । गुण । 'उपधाया लघो' 'स्वरहीनं०' चकारस्वकारावितौ । चुच्योत चुच्युततु चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथु चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । लिङ—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यासु । लुट्-च्यो

तिता श्च्योतितासे श्च्योतितास । [illegible]
अश्च्योतिष्यन् अश्च्योतिष्यताम् [illegible]

अश्च्योतिषुः ॥ ६८ ॥

(प्र०) पूर्वस्येति । [illegible]
कर्मणि घञ् । [illegible]
[illegible] विशेषणं । [illegible]
अन्यो ह्रस्वो लुप्यते । [illegible] । ननु [illegible]
[illegible] इति चेन्न, [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
स्यात् । [illegible] इति [illegible]

हृरितो वा ॥ हृरितो धातोर्वा ङः [illegible] भवति [illegible]
परे ॥ सेटपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् ।
अच्युत: अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम ॥ ६९ ॥

(च०) [illegible] भवति [illegible]
सूत्रम्—'हृरितो वा' ॥ [illegible] इति । [illegible]
[illegible] इत्यादिरितुबन्धा धातवः [illegible]
वा [illegible] भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । [illegible]
स्यात् । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । [illegible]
अच्युताव अच्युताम । [illegible] ॥ ६९ ॥

(प्र०) [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

श्च्युतिर् क्षरणे । [illegible] । श्च्योतेत् । श्च्योततु । अश्च्योतत् ।
[illegible] ॥

(च०) 'श्च्युतिर् [illegible]' [illegible] भवति । लट्—श्च्योतति [illegible]
[illegible] । लिङ्—[illegible] श्च्योतेताम् [illegible] । लोट्—श्च्योततु श्च्योतताम्
[illegible] । लङ्—अश्च्योतत् अश्च्योतताम् । [illegible] । लिट्
[illegible] इति स्थितं ॥

(च०) तत्रेदं सूत्रम्—'प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्' ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादि स्तस्य प्रा° च तथा, तौ सुनमाम् पञ्चदं सूत्रम् । प्रादयस्सर्गास्तेषां षुञ् अभिषव पाऽक्तकर्मणि ष्टुञ स्तुतौ, ष्टुभ स्तम्भे षिञ् बन्धने षञ्ज सङ्गे ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इत्या दीनां नमादीनां च अम् प्रह्वीभाव, णीञ् प्रापणे टुनदि समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्या दीनां धन्त्यौ यौ सकारणकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ षकारणकारावेव भवत । तथा तेष्वपरस्यादि । तथेति सूत्रार्थं पदं तस्यार्थे तेष्वेव निमि त्तेष्विति । अत्रायं भाव —सकारस्य षकारनिमित्तानि कवर्गादिलक्षणानि । नकारस्य णत्व निमित्तानि षकाररेफऋवर्णाः । अट्प्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च । ततो यद्युपसर्गान्त कवर्गस्येत्प्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तत्परस्य सकारस्य षकारो भवति । यत्र चोपसर्गे षकाररेफवर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तत्र नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गे इण्प्रत्याहारोऽस्ति तेन षेधते सकारस्य षकारो भवति । निषेधति । लिङ् सधत । लोट्-सधतु । लङ् । अड्व्यवधानेपि षत्वं भवति स्थेयात् इति प्रमाणान्नात् । यत्र निपूर्वस्तत्र न्यषधत् । तद्भावे असधत् । लिट्— द्वित्वव्यवधानेपि षत्वम् । नास्ति व्याख्यानेन प्रयोजनम् तद्भावेपि प्रयोगसिद्धेः । लिङिच निवृत्ते सति । तद्भावे सिषेध । लिङ्-सिध्यात् । लुट्-सेधिता । लृट्-सेधि ष्यति । लृङ्-असेधिष्यत् । लुङ्-असेधीत् । समाप्तोऽयं धातुः ॥ ६९ ॥

(प्र०) प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । यद्यपि क्विबादिर्यैवान्तरस्येति न्यायेना वृत्तिस्तथापि षकारेण पूर्वोक्त इत्यनुवर्तते । तदेवानुवृत्तौ किं षकारेण । तथा तावित्य स्य तत्र प्रकारेण तौ स्त । तस्यैव निमित्ते सत्य इति । षत्वनिमित्तं किम् । णत्वनि मित्तं षकाररेफऋवर्णाः । तत्र स्यादय । सप्रत्ययस्वप्रत्ययान्तेषु । षुञ अभिषव । ष्टुञ स्तुतौ । पाऽक्तकर्मणि । पूभरणे इगतिनिवृत्तौ व्यस्तमोनानाङ्क । षञ्ज सङ्गे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । षिधुगत्याम् । अतिप्रतिपूर्वे षद्लृ विशरणगत्या । अपदन्त षिच क्षरणे । अवपूर्वे इकर्मनिरोधे । अवपूर्वका भोजनार्थे । स्वनशब्दे । परिनिविपूर्वक । षेवृ से वने । तद्ग्रन्थय । अङ्वर्जित षितु तन्तु सन्ताने ॥ ६९ ॥

षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातो परस्य वसादेरिड्वा भवति ॥ ७० ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितादीनां मिङ्वा वक्तव्यः ॥ ७१ ॥ स्वृ शब्दे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । दृप् हर्षविमोचनयो । द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । ष्णुह उद्गिरणे । ष्णिह प्रीतौ । एते रधादय । सेधिता ।

(च०) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । 'आ' ष्य इन । पूर्व वत्सिद्धाद्य । सधति । सधेत् । सधतु । असधत् । लिट्-सिषेध । सिध्यात् । लुट्-सिध

(च०) ।षधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ सूत्रम्—'आदेः ष्णः स्न' ॥ आदेः ष्णः स्न । त्रिपदं । ष उपदेशे यस्य स षोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः यथासंख्यम् । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोर्लक्षणं(१) प्रक्रियोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्यां विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ तथाच षस्य सत्वनिषेधकं सूत्रं (१) 'नामधातु०' नामधातुष्ठीव्वष्वष्किरीणां षकारस्य सकारो न भवतीति भाष्यम् । गुणः । छप् । सेधति ॥ यदा निरुपसर्गो धातुः स्यात् तदा काऽर्थ्यः स्यात् कामम् ॥ ६७–६८ ॥

(प्र०) आदेः ष्णः स्न इति । षोपदेशानाह—सेकृ सृप् सृ स्तृ सृज् स्तृ स्त्यास्तौ दन्त्याऽजन्तमाद्यः । एकाच्च षोपदेशाः ष्वष्क् स्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपिस्मिङ ॥ सेकृ गतौ । सृप्लृ गतौ । सृ गतौ । स्तृञ् आच्छादने । सृज विसर्गे । स्तृ छादने । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तमाद्यः एकाचः षोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच् दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तमाद्यः । दन्त्यग्रहणादन्त्य न तु दन्तोष्ठ्योऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद आस्वादने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । स्मिङ् ईषद्धसने । इति । णोपदेशानाह—अनर्द् नाटि नाथ नाध् नन्द् नक्क नॄ नृत । नर्द शब्दे । नट नर्तने । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये णोपदेशाः ॥ नकारमात्रतुल्यत्वरूपश्चासौ इति धातुः । सकारः णकारश्च धातुवर्णस्तवर्गेण । इति ॥ ६७ ॥

प्रादेश्च तथा तौ स्तुनमाम् ॥ प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः तथा त्वेषेव निमित्ते सत्तु ॥ निषेधति । सेधेत् । सेधतु । अडव्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषिषेध । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥ ६९ ॥

---

१) (प्र०) [illegible] दन्त्याजन्तमाद्यः । एकाच षोपदेशाः [illegible] ॥ [illegible] गतौ । [illegible] गतौ । सृ गतौ । [illegible] आच्छादने । सृज् विसर्गे । स्तृ छादने । [illegible] । [illegible] दन्त्याजन्तमाद्यः [illegible] । [illegible] स आदिर्येषां ते [illegible] । [illegible] गतौ । ञिष्विदा [illegible] । [illegible] परिष्वङ्गे । [illegible] शये । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] गतौ । [illegible] । [illegible] । टुनदि समृद्धौ । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥

(च०) तदर्थं सूत्रम्—'प्रादेश्च तथा तौ ष्टुनमाम्' ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादि तस्य प्रा' च तथा, तौ ष्टुनमाम् पञ्चप' सूत्रम् । प्रान्तरस्मर्गात्परेषां षुञ् अभिषव याऽन्तकर्मणि, ष्टुभ स्तुतौ, ष्टुम स्ताभ षिद् बन्धने षञ्ज सङ्गे ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इत्या दानां समानीनां च षस् प्रादोभाव, षीम प्रापणे द्रुनरि समद्धौ, षिरि कुत्सायाम्, इत्या दानां धन्पूर्वं यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ षकारणकारावेव भवत । तदा तस्वेवत्यादि । तथेति सूत्रार्थं पदं तस्यार्थं तेष्वेव निमि त्तेष्विति । अत्रायं भावः—सकारस्य षकारनिमित्तानि कवर्गेहुल्षणानि । नकारस्य णत्व निमित्तानि षकाररेफऋवर्णा । अटप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च । तत्रो यदुपसर्गान्त वर्णस्येटप्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तस्मात्परस्य सकारस्य षकारो भवति । यत्र चोपसर्गे षकाररेफवर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तत्र नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गे इण्प्रत्याहारोऽस्ति तेन सेधने सकारस्य षकारो भवति । निषधनि । निष सधन । न्येट्-सेधतु । छट । अड्व्यवधानेपि षत्वं भवति न्यषधत् इति प्रयोगान्तनात् । यत्र निपूर्वस्तत्र न्यषधत् । अभ्यासे असधत् । ङिट्— द्वित्वव्यवधानेपि षत्वम् । नास्ति व्याख्यानेन प्रयोजनम् तदभावपि प्रयोगसिद्धेः । निषिषेध निपूर्वे सति । अभ्यासे सिषेध । लिङ्—सिध्यात् । लुट्—सधिता । लृट्—सधि ष्यति । लृङ्—असधिष्यत् । लुङ्—असधात् । समाप्तोयं धातुः ॥ ६९ ॥

(प्र०) प्रादेश्च तथा तौ ष्टुनमाम् । यद्यपि किल्गादिस्त्वैवान्तरस्थति न्यायेन वृत्तिस्तथापि षकारेण 'षनोस' इत्यनुवर्त्तते । तत्रानुवृत्तौ किं षकारस्य । तथा तावित्य स्य तत्र प्रकारम तौ स्त । तेष्वेव निमित्ते सत्स्व इति । षत्वनिमित्तं किल्गम् । णत्वनि मित्तं षकाररेफऋवर्णा । तत्र स्वाग्य । सप्रत्ययस्यप्रत्यान्तेषु । षुञ अभिषव । ष्टुभ स्तुतौ । षाऽन्तकर्मणि । षूधेरणे हागतिनिवृत्तौ स्पस्तसेनाताक्ष । षञ्ज सगे । ष्वञ्ज रिष्वङ्गे । षिधुगत्याम् । अतिप्रतिपूर्वे षग्लविशरणगत्यो । अषद्रन्त षिच क्षरणे । अवपूर्वे हम्भनिताथे । व्यवपूर्वका भोजनार्थे । स्वनाद् । परनिविपूर्वक । षेवृ से वने । सन्प्रत्यय । अडवधित षितु तन्तुसन्तान ॥ ६९ ॥

षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातो परस्य वलादेरिड्वा भवति ॥ ७० ॥ स्वृसूतिसूयतिधूञूदितादीना मिड्वा वक्तव्य ॥ ७१ ॥ स्वृ शब्दे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । दृप् हर्षविमोचनयो । द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । ष्णुह उद्गिरणे । ष्णिह प्रीतौ । एते रधादय । सेधिता ।

(च) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थ । भाद ष्ण स्न । एव वक्तिवादय । सधति । सधेत् । सधतु । असधत् । लिट्-सिषध । सिध्यात् । लुट्-सेध

ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊत् इत् यस्य स ऊदित् तस्माद् ऊदितो वा । ऊदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम्-'स्मृसुवि०' ॥ स्मृसुविसूयतिधूञ्इत्यादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्य । वसादेः प्रत्ययस्यैवेति नेष । धातवस्तु मूले वर्णिता । अनेन सूत्रेण वा इट् । सेधिता ॥७०-७१

पक्षे—'तथोर्धः' ॥ दधातिं विना झमान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति ॥ झबे जबा । सेद्धा । सेधिष्यति सेत्स्यति । असेधिष्यत्-असेत्स्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम्, असेधिषुः ॥

(च०) सिध् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'तथोर्ध' ॥ तश्च थ् च तथौ तयोः त॰ । द्विपदं सूत्रम् । दधातिं वर्जयित्वा झमान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । सुगममिदं सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः । झबे जबा प्रथमधकारस्य दकारः स्वाहीनं॰ 'गुण । सद्धा सेद्धारौ सद्धार । सद्धासि सद्धास्थ सद्धास्य । सद्धास्मि सेद्धास्व सद्धास्म ॥ लृट्-सेधिष्यति सेत्स्यति । 'स्म॰' ॥ लृङ् । असेधिष्यत् असेत्स्यत् ॥ लुङ् । असेधीत् । असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

इडभावे ॥ अनिटो नामिवतः ॥ नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥७२॥ चपत्वम् । से ॥ असैत्सीत् ॥

(च०) इडभावे असिध् सि ई दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्- अनिटो नामिवतः' । अनिट् नामिवत । नास्ति इट् यस्य स॰ अनिट् तस्यानिटः । नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवत । द्विपदं सूत्रम् । नामिवतो नाम्युपधस्य 'नैकस्वरादुत्रतत्' इति सूत्रगोचरात् अनिटो धातोः सम्बन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धि । परं पूर्ववत् । 'स्तम॰' असैत्साम् । असैध सि ताम् इति स्थिते ॥ ७२ ॥

(प्र०)अनिटो नामियत इति । प इत्यनुवर्तते । सिरित्यनुवर्तमाने सिरित्यागम सावित्ति व्याख्येयम् । अनामिवत इतिच्छेदः । इयमिच्छकपस्य धातोर्विशेषणम् । यदपि वा तुल्यासाम्यस्यानिट्त्वमत्र तस्यवृद्धिविधानाऽभावात्तथापि नद् , यस्माद्धातो परस्य वाविन्त यस्यति व्याख्यानं कर्तव्यम् । अथ नामी यानामिनौ तावस्याऽस्ताऽऽमिवान् तस्मा ऽनामिवत । कश्चिद्मान्तोऽपधाऽपि वस्तिनौ भवत इत्यनेन ज्ञापितम् । मन्यपीथा भवत नि च । भवतो नामिवतश्चानिटो धातो वृद्धि स्यात् प सौ परत । अवश्यं चानुस्वारा नुपपत्त्यम् । तत्याकारस्य पूर्वेण विहितत्वात् । अत एवानुस्वारमूलस्याकारस्याप्यभ्रू स्व नानिनश्च पूर्वेण न सिद्धत्वादारम्भणम् । अन्यत्र एकस्य वता मत्त्वात् अयमपरा-मपि इतअेपि व्याख्यानमिनिश्च इत्यत्र धूयमानस्य वता प्रत्येकमन्वयात् ॥ ७२ ॥

झसात् ॥ झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ ७३ ॥ प्रत्यय लोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति ॥ ७४ ॥ असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म ॥

(च०) सूत्रम्—'भसात्' ॥ एकपदं सूत्रम् । भसादुत्तरस्य सलोपो भवति भस परे । अनेन सेर्लोपः कार्यः । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवती'ति न्यायात् वृद्धिर्भवति । 'तयोर्वे' भसे अदा । 'स्वरहीनं अमैदार्म् असैस्तु । असैस्तौ असैदम् असैद । असैस्तम् असैस्त्व असैस्म ॥ ७३-७४ ॥

खद् स्थैर्ये हिंसायां च । खदति खदेत् खदतु अखदत् ॥ अत उपधायाः ॥ धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे ॥ ७५ ॥ चुरवम् । चखाद चखदतु चखदु । चखादिथ चखदथु चखद ॥ णदुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः ॥ ७६ ॥ चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखादिष्यत् ॥ जिस्पे ॥ परस्मैपदे परे सिर्जिद्भवति ॥ ७७ ॥ 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अखा दीत् अखादिष्टाम् अखादिषु ॥ हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिर्सेटि सौ वाच्या ॥ ७८ ॥ अखदीत ॥

(च०) खद् स्थैर्ये हिंसायां च । पूर्ववत्सिद्धादयः । खदति खदन् खदन्तु अखदत् । खद् खद् णप् इति स्थिते पूर्वस्य हसादिः शेषः । चखद् णविति जाते ॥ सूत्रम्— अत उपधायाः ॥ अत उपधायाः । धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे । इत्यादि । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदथु चखद । णदुत्तमो वा उत्तमो णे वा णिद्वक्तव्यः । तत्र वृद्धेर्विकल्पो भवति । चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् खदिता खदिष्यति अखदिष्यत् । अखदीत् इति स्थिते । सूत्रम्— जिस्पे ॥ न इदं यस्य स जित् प द्विपदं सूत्रम् । परस्मैपदे परे सिर्जिद्भवति । अनेन सर्जित्त्वात् अत उपधायाः इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषु ॥ वृद्धिविकल्पार्थं सूत्रम्-'हसा०' ॥ हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लघ्वकारः उपधायां यस्य स लघ्वकारोपधस्तस्य लघ्वकारोपधस्य हसादेर्लघ्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पो भवति । अखदीत् अखदिष्टाम् अखदिषु । सुगमार्थं अत्र समासः ॥ ७५-७८ ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ उपसर्गस्थनिमित्तात्परो गदादौ णत्वं वाच्यम् ॥ ७९ ॥ 'गद् नद् पत् पद् घु मा स्यति हन् या वा द्रा प्सा वप् वह् चि शम् दिह्' एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । पत्लृ पतने । पद् गतौ । घु संज्ञकाः । माङ् माने । षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च । प्सा भक्षणे । डुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वह प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उपशमे ।

ङिह् उपचये । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्चु जगाद जगदतु जगदु । जगदिथ जगदथु जगद । गद्यात् । गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत्-अगदीत् ॥

(७९) गद् व्यक्तायां वाचि । गदति । 'उपसर्गान्न्यनिमित्तात्०' इत्यादि [illegible] नकारस्य णत्वं [illegible] । गदादयस्तु सूत्रे उक्ताः सन्ति, त एव ग्राह्याः । अन [illegible] सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । 'कुहोश्चुः' । अनेन गकारस्य जकारः । 'अत उपधायाः' । जगाद जगदतुः जगदुः । गद्यात् गदि° गदिष्यति अगदिष्यत् अगादीत् 'हसादेः' । अगदीत् ॥ ७९ ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ॥ लोपः पचां किस्येचास्य ॥ पचादीनामनादेशादीनां किति णवि सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तमध्यस्थस्याकारस्यैकार ॥ ८० ॥ रेदतुः रेदुः ॥ सेटि थलि च ॥ ८१ ॥ रेदिथ रेदथु रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् ॥

(८०) रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद । [illegible]

(८१) [illegible]

वमिथ सेरे । अन्य किम्, रिरिषतु ॥ रेरतु, रेरु । लोपाऽयं पूर्वान्त्यस्य न भवति नाकर्तकस्थात्स्वविधिरिति न्यायात् । अनर्थकम पूर्वरूपमवयवत्वात् । मवयवा हि अन र्थकाः ॥ ८१ ॥

णद् अव्यक्ते शब्दे । णादेः नः स्यात् । नदति । नदेत् । नदतु । अनदत् । मपूर्वे । णादेश इति । णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिन दति । ननाद नेदतु नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनदिष्टाम् ।

(प्र०) णद् अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिबादयः । णादेः नः स्यात् नदति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि । लिटि लकार ण्लादेशः एत्वा० अनेनैत्वपूर्वलोपौ कार्यौ । ननन्द ननन्दुः । अत्र प्रपूर्वोऽयं धातुस्तत्र 'उपसर्गा अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रण न्दति इति रूपं भवति प्रपूर्वत्वे सति । अत्र नियुः स्यात् तदा गदादित्वात् णत्वं भवति । प्रणिनन्दति इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् नन्दिता नन्दिष्यति अनन्दिष्यत् अनादीत् । इत्यादि अनदीत् । सोऽयमादाय इत्युदाहरणम् ॥

अर्द गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु आर्दत् । द्वित्वे कृते । अतआदेः । आ अर्द इति स्थिते ॥ नुगशाम् ॥ अश्नोतेर्ऋकारादेर्धा तूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य नुमागमो भवति णादौ सति ॥८२॥ आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द आनर्दिव आनर्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति । आर्दिष्यत् । आर्दीत् आर्दिष्टाम् आर्दिषुः ॥

(प्र०) अर्द गतौ याचने च । अर्दति अर्देत् अर्दतु आर्दत् । लङ्लकारस्य रूप स्व राणि अतत आदेर्मावेन सूत्रेण द्वितीयाऽऽगमो भवति । अर्द अर् इति स्थिते द्वित्वम् । द्वित्वे कृते सति अत्रादेर्नो इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति तत्र आ अर्द अर् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नुगशाम्' ॥ नुक् आगमः । अश्नोतेः व्याप्तौ अश् अर्थे ऋद् ऋकार इत्यादीनां धातूनां द्विर्भावे कृते सति णादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य नुमागमो भवति । ककारः स्थानानुरूपार्थे कित्वात्तस्य । ककार उच्चारणार्थः । अनेन सूत्रेण द्वयामध्ये नुमागमो भवति । स्वरहानि आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । सर्वाणि रूपाणि मूल सन्ति । अर्द्यात् अर्दिता अर्दिष्यति स्वरान्ते आर्दिष्यत् आर्दीत् ॥ ८२ ॥

(प्र०) नुगशामिति । आशादिस्वनुवर्त्ते पूर्वस्येति च । अत्राऽनन्तरं परिभाषा ऽऽगमातेर्बहुत्वमापद्येत तदाऽस्य परिग्रहः । अनेनात् ऋकारान्तसंयोगान्ताकाराश्च पूर्वस्य नुमागमः स्यात् णादावित्यर्थः । पूर्वस्येति किम् परस्य माभूत् । णादौ किम्, अशिशिष- त । अर्दिधिषति । अंजिजिषति । विपरीतनिर्देशान्नुगिति विभज्य तत्र को वाक्यतो वक्तु

वृत्त्या क्वचिद्वा नुगागमः स्यादिति व्याख्येयम् । तनाऽऽनञ्छ आनञ्छेति, निवृत् । अथेद ममवधेयम्–आम्वादित्यत्र अकाराऽनुवृत्तिः स बाधेत सन्नन्तस्तोऽक्षम । तथ न पूर्वस्या स्वेकृते नुगिति व्याख्यानात् नुगात्वं न बाधेत ॥ ८२ ॥

इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्देत् । इन्दतु ॥ **स्वरादेः** ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति दिवादौ परे ॥ ८३ ॥ अ इ ए । ए ऐ ऐ । ऐन्दत् । इन्द् अप् इति स्थिते ॥ **कासादिप्रत्ययादाम्कृस्भूपरः** ॥ (१)कास् आस् दय् अय् नाम्यादिगुरुमदात्मनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च परादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च कृ अस् भूपरः प्रयोक्तव्यः ॥ ८४ ॥ कासृ दीप्तौ । आस् उपवेशने । दय दानगतिहिंसादानेषु । अय् गतौ । एते कासादयः ॥

(८०) इदि परमैश्वर्ये । पूर्ववत्सिद्धम् । 'इदितो नुम्' इत्यनेन नुम् । इन्दति इन्दत् इन्दतु एन्दत् इति जाते । 'स्वरादेः' स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्तस्य स्वरादेः । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति । अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'ए ए ऐ' । एन्दत् ऐन्दता ऐन्दन् । ऐन्दः ऐन्दतं ऐन्दत । ऐन्दं ऐन्दाव ऐन्दाम । अस्य धातोर्लिट्प्रकारं वियते दर्शयति । इन्द् अप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्–'कासादिप्रत्ययात्०' ॥ कास आदिर्येषां ते कासादयः [illegible] प्रत्ययान्तो धातुः प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात् कासादिप्रत्ययात् आम् । कृ च अस् च भूश्च कृअस्भुवः कृअस्भुवः परे यस्मात्स कृअस्भूपरः । [illegible] सूत्रम् । कास् आस् दय् अय् नाम्यादि गुरुमदात्मनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताद्धातोश्च परादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च आम् कृअस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य [illegible] [illegible] तथापि सूत्रस्यास्य [illegible] व्याख्यानं [illegible] कास् आस् चकास् जागृ दरिद्रा दय अय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषये कास् प्रत्ययो भवति स च [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोक्तव्यः । कासाद [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ ८३-८४ ॥

(८०) स्वरादेरिति । [illegible]

---

(१) [illegible]

और तत्र इत्याद्यप्रसङ्गात् । कारणमामर्थ्यविवेकात् धातुकार्यानन्तरं द्वितीयेन का र्यमित्याह —एवं ॥ ८३ ॥ कास्यादिभ्यः प्रत्ययादाम्भित्यादि । प्रत्ययग्रहणमनेकच्प्रत्ययार्थम् । तत्र च इत्यादयः प्रत्ययान्तानां चि अनेकच्त्वाभावात् । कथं नहि प्रत्ययप्रथमवचनात् धातुः प्रत्ययसमे प्रत्ययानां वर्तन्ते इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । एतद्धि प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे विशेषणतया प्रत्ययविशेषणाः प्रमाणं इति यत् सूत्रम् । अनुभवे क्रियाणामानन्त्यविवक्षा तत्प्रकृत्यर्थे क्रियायाः विवक्षितत्वात् तत्प्रत्ययार्थेऽनन्यथा भवति । सामान्यविशेषयोरभेदा न्वयः प्रकृत्यर्थविशेषः । एवमेवेन्द्रांचकारेत्यादौ एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा यत्र कर्ता विवक्षितः तुल्यतान्वयेन । ननु कतति सकर्मकं भवति कथं कर्मवत्कर्तुरिति चेदस्तु —यत्र हि कातिविश्वासार्थे न प्रयोगे प्रयुज्यते तत्र तस्य नियमेन सकर्मकत्वं भवति यदि कदाचित् तस्यैव कारस्याहे । यत्र तु क्रियान्तर समानाधिकरणं कतति प्रयुज्यते तत्र तत्समानाधिकरणं कातिस्तत्सकर्मकत्वाकर्मक- त्वाभ्यां कृत्वा स्वयमपि तथा सकर्मकाकर्मकभावौ भजते । सुदर्शनं चकारेति । एवं भावनायास्तु । प्रकृतिसमानाधिकरणत्वेन कश्चित् सकर्मकत्वं बोध्यम् । तथा च—'त स्यामलं विमलांशुकं तपःपुञ्जोपि महर्षीः श्रिया विभावताभिर्विभर्ति बभूविरे' इत्यत्र क्रियान्तरसमानाधिकरणात् भवतः सकर्मकत्वात् कर्मणि लिट् । एवञ्चाम्प्रकृत्यर्थगत कारककोट्यभिन्नविभावनाभिमतैकमुपपादितं कर्मणीति ॥ ८४ ॥

विदुदरिद्राकाशकाशृजागृउष् एभ्यो वाम् ॥ ८५ ॥ 'विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । काशृ विकसने । जागृ निद्राक्षये । उष् दाहे' । एते विदादयः । इन्दां कृ-णप् इति स्थिते । कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ २३ ॥ पूर्वस्य वर्णस्य ऋकारस्याकारो भवति ॥ सुखम् ॥ ८६ ॥

(म०) सूत्रम्—विदु दरिद्रा० ॥ विद् दरिद्रा कास् काश जागृ उष् एभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति । इद् आम् कृ णप् इति जाते 'स्वरहीन०' इन्दां कृ णप् इति जाते णि कृ इत्यस्यास्य द्वित्वम् । इन्दां कृ कृ णप् इति जाते । सूत्रम्—२ ॥ कर साहि तिकम् अ द्वित्वं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्य आकारादेशो भवति । अनेन ऋकारस्याकारे सति इन्दां क कृ णप् इति जाते कुहाद्यु अनेन सूत्रेण ककारस्य चकारः । इन्दां च कृ णप् इति स्थिते ॥ ८५-८६ ॥

(प्र०) वर्णितः अन्यथा वातुमतेनाह —विदुदरिद्रेत्यादि । दरिद्राजागर्त्योरने कस्वरत्वाभित्यप्राप्तौ वस्यादस्यामप्राप्तौ विकल्प ॥ ८५ ॥

धातोर्नामिन ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे ॥८७॥ इन्दांचकार इन्दांचक्रतु इन्दांचक्रुः । मादिस्वामिट् । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक । इन्दांचकार इन्दांचकर इन्दांचकृव इन्दांचकृम । इन्दामास इन्दामासतु इन्दामासु । इन्दामासिथ । इन्दांबभूव । इन्द्यात् ।

इन्दिता । इन्दिष्यति ॥ स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषुः । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

(च०) सूत्रम्—'धातोर्नामिन ०' ॥ धातोर्नामिन इत्यादि सूत्रम् । धातोः अन्त्यभूतस्य नामिनः ञिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्तदा इन्द् अ कृ आर् णप् इति जाते 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं' इन्दाञ्चकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सेत्स्यन्ति । किति णादौ गुणवृद्धी न भवतः किन्तु 'ऋरम्' इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दाञ्चक्रतुः इन्दाञ्चक्रुः । 'क्रादर्गादि' इति सूत्रे कृधातोरिण्निषेधात् इडागमो न भवति किन्तु गुणो भवति । इन्दाञ्चकर्थ इन्दाञ्चक्रथुः इन्दाञ्चक्र । इन्दाञ्चकार 'णदुत्तम' इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दाञ्चकर इत्यत्र गुणो भवत्येव वा । इन्दाञ्चकृव इन्दाञ्चकृम । यदा असधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दा अस णप् इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावे 'आस्योगादौ सवर्णे दीर्घः' 'स्वरहीनं' इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां भू णप् इति जाते 'नश्चापदा०' पुनश्च बभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् । इन्दाम्बभूव इन्द्यात् इन्दिता इन्दिष्यति । स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् ऐन्दीत् ॥ ८७ ॥

(प्र०) धातोर्नामिन इति । आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिरित्यतो ञ्णिति वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । नामिन इति धातोर्विशेषणं तेन तदन्तलाभः । नाम्यन्तस्य धातोर्वृद्धिः स्याद्धातोर्विहिते ञ्णिति प्रत्यये परतः । नामिनः किम् । पपाच । धातोः किम् । आग्नेय । न चात्रादिवृद्धिपदस्य लोपयोर्बाधकत्वेन तद्वृद्धिप्राप्तेः धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् परत्वात्तत्प्राप्तिसम्भवात् । अथ द्वयोरेकबाधकत्वाभावे परत्वाश्रयणात् । कथमत्र परत्वात् प्राप्तिरिति चेदवधारय । मास्त्वत इत्यादावादिवृद्धेरवकाशः निनायेत्यादावन्त्यवृद्धेरवकाशः । णिति किम् । नेष्यति । धातोर्विहिते किम् । अग्निभुवोऽपत्यमाग्निभव । इहान्त्यवृद्धिर्माभूत् । यद्यपि क्विबन्तस्य धातुत्वानपायः तथाप्यत्र नाम्नो विहितोऽण् न धातोरिति भावः । धातोरित्येव शब्देन विहिते णितीति यावत् । तेन क्विबन्तान्नामधातोरण्यणि आग्निभव इत्येव भवति । अत्र स्वरस्येत्यनुवृत्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । स्वरान्तस्य धातोर्वृद्धिः स्यात् णिति इत्यायातम् । तेन शाययति अर्थापयतीत्यादि सिद्धमिति दिक् ॥ ८७ ॥

णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ॥ **निसनिक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्वं वाच्यम् ॥ ८८ ॥** प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । निनिन्द । निन्द्यात् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥

(च०) णिदि कुत्सायां पूर्ववत् । इदितो नुम् । निन्दति । यदायं धातुः प्रपूर्वः स्यात्तदा प्रनिन्दति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'निसनिक्षनिन्दा०' ॥ निसनिक्षनिन्दां धातूनामुपसर्गात् उपसर्गस्थनिमित्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति प्रनिन्दति निन्देत् निन्दतु अनिन्दत् । अत्र 'उपधाया लघोः' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति उपधाया

रिकाराभावात् । निनिन्द नि दाव निन्दिता निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि मूले सन्ति तथापि लिखितानि ॥ ८८ ॥

णिक्ष् चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष । निक्ष्यात् । निक्षिता निक्षिष्यति । अनिक्षिष्यत् । अनिक्षीत् ।

(च०) णिक्ष् चुम्बने । निक्षति । निनिक्ष अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि ।

उख् गतौ । ओखति । ओखेत् ओखतु । औखत् । द्विरे उवणागुणे च कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरियुवौ वक्तव्यौ ॥८९॥ उवोख । सवर्णे दीर्घः । ऊखतु । ऊखु । उवोखिथ । उख्यात् । ओखिता ओखिष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥

(च०) उख गतौ गुणः ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । अत्र "स्वरादे॰" इत्यनेन सूत्रेण द्विलाघाऽऽगमो भवति । उख अत् इति स्थिते "द्विरे गुणः । उ ओख अत् इति अत्र सूत्रम्— असवर्णे स्वरे० ॥ असवर्णे स्वरे परे सति पूर्वयोरिकारोकारयो इयुवौ यथासंख्यं वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण उकारस्य उव् आत । स्वरहीनं० उवोख । अस वर्णस्वराभावाभावात् । "सवर्णे दीर्घः सह" ऊखतुः ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् । ओखिता । ओखिष्यति । "स्वरा" औखिष्यत् । औखीत् ॥ ८९ ॥

अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् । आनञ्च आनञ्चतु आनञ्चु ॥ पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः ॥ ९० ॥ अञ्च्यात् । गतौ तु अच्यात् । अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥

(च०) अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति अञ्चेत् अञ्चतु । "स्वरा॰" आञ्चत् । अ अञ्च् अत् इति जाते आञ्चार्थानो नुगशाम् "स्वरहीनं॰ आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चु । पूजायाम ॥ पूजायामञ्चधातोर्नकारस्य लोपाभावो वाच्यः अञ्च्यात् । गतौ तु ना लोप इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति, अच्यात् । अञ्चिता । अञ्चादि सुगमानि । अञ्चिष्यति । "स्वरा" आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥ ९० ॥

आञ्छि आयामे । आञ्छति । आनाञ्छ । आञ्छतेर्नुगरेति कोऽरेद् । आञ्छ । आञ्छ्यात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति । आञ्छिष्यत् । आञ्छीत् ।

(च०) आञ्छि आयामे । इदितो नुम । आञ्छति आञ्छेत् आञ्छतु । "स्वरादेः" आञ्छत् । आ आञ्छ् अत् इति जाते नुगशां "आदेः द्विः (?)" "स्वरहीनं" आनाञ्छ आनाञ्छतुः आनाञ्छु । आञ्छतेर्नात् "नुगशाम्" इति सूत्रेण विहितो नुगयं आञ्छति कविराचार्या वदन्ति, तन्न द्वित्व । तत्पक्षे । आञ्छ आञ्छतुः आञ्छु । आञ्छ्यात् आञ्छिता आञ्छिष्यति । "स्वरादे" आञ्छिष्यत आञ्छीत् ।

(म०) अज गतौ क्षेपणे च। अजति अजेत् अजतु। 'स्वरादे' आजत्॥ 'अजे सार्वधातुके' अजेर्व्यार्धधातुके विषये वीरादेशो वा भवति। सार्वधातुकस्यार्धधातुकस्यापि ग्रहणं मूल उक्तम्। अनेन वी आदेशः। वी णप् इति स्थिते। द्विश्च इत्थं। वि वी णप् इति जाते 'धातोर्नामिन' अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति। 'स्वरादे...' विवाय। विवी अतुस् इति स्थिते॥ सूत्रम्—'नुधातोः'॥ नुश्च धातुश्च नुधातू तस्य नुधातोः 'स्वादेर्नुः' इति स्वादिगणस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इवर्णोवर्णान्तधातोः सम्बन्धिन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः। इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव्। अत्रापि विशेषमाह—अनेकस्वरस्यादि। तु पुनः अनेकस्वरः। असंयोगपूर्वो हितश्च यो धातुर्भवति तत्सम्बन्धिनामिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारावेव भवतः। पूर्वभूतस्य नुविकरणसम्बन्धिन उकारस्यापि वक्तव्यम्। नुशब्दात् कश्चिदेकस्वरस्यापि यकारः। यथा चरन्ति(?)कश्चिदनेकस्य स्यापि इय्। यथा ईयतु॥ ... 'य्वौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य ऊकारस्य च इयादिकार्यम्। अत्र तु नुधातोः इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादि कार्यं भवति इति विशेषः। अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य यकारो भवति। विव्यतुः विव्युः। णप्। विवयिथ॥ १३-१४॥

(प्र०) नुधातोरिति। सूत्रे इयत्र धातोरपि न ग्रहणं नुग्रहणेन निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया विकरणस्यैव ग्रहणात्। णु स्तुताविति धातोरपि न इविमाहुर्विमयाः इविमस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वात्। परिशेषात् नु इत्यस्य विकरणस्य ग्रहणम्॥ १४॥

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेट्॥९५॥ विवयिथ-विवेथ-आजिथ। विव्यथु-विव्य। विवाय-विवय, विव्यिव आजिव, विव्यिम आजिम। वीयात्॥

नैकस्वरादनुदात्तात्॥ एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठिताद् इडागमो न भवति॥ ९६॥

(म०) 'स्वरान्तात्०'॥ स्वरान्तान्नित्यानिटो धातोः थपो वा इट् भवति। अजन्तस्य वट भवति। 'गुण' विवयथ विव्यथु विव्य। विवाय-विवय विव्यिव विव्यिम। वीयात्। अज् ता इति स्थिते 'अजेरार्धधातुके' अनेन वीआदेशः। वी ता इति स्थिते। सूत्रम्—'नैकस्वरादनुदात्तात्'॥ न एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् नैकस्वरात् अनुदात्तात् त्रिपदं सूत्रम्। यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञकः कथितस्तस्मात्परतो पूर्वोक्तानां सिमतासीत्यादीनाम्(?) इडागमो न भवति। उदात्ताः सेट् एव ज्ञेयाः। तथाऽनुदात्ता अनिट् ज्ञेयाः। अनुदात्ता धातवो धातुपाठाज्ज्ञेयाः। अत्रानिट्कारिकास्ति तस्या व्याख्याः सन्ति॥ १५-१६॥

(प्र०) नैकस्वरादिति। आद्योच्चारणे इत्युभयथाप्यस्ति। आद्योच्चारणेऽनुदात्तादेकस्वरादित्यर्थः। तत्र विभिन्नतात्पत्र साम्प्रत् द्विस्वरतासामनेकस्वत्वेऽपि इणिषेधो अवसेयः॥ ९६॥

हुर्च्छा कौटिल्ये। 'म्वोर्विहसे' इति दीर्घ। हूर्च्छति। 'कुहोश्चु' हस्य सवर्णः 'झपाना जबचपा'। जुहूर्च्छ। अहूर्च्छीत्।

(च०) हुर्च्छा कौटिल्ये। पूर्ववत् तिवादय। हुर्च्छ् अ तिप् इति स्थिते 'म्वोर्विहसे' अनेन दीर्घ। 'स्वाहीनं' हूर्च्छति हूर्च्छेत हूर्च्छतु अहूर्च्छत्। हु हूर्च्छ् णप् इति स्थिते 'होश्चु' वर्गचतुर्थो हस्य स्यात्। अनेन हकारस्य झकारो भवति। 'झपाना जबचपा' अनेन झकारस्य जकार 'म्वोर्विहसे' अनेन दीर्घ। 'स्वरहीनं०' जुहूर्च्छ जुहूर्च्छतु जुहूर्च्छु। हूर्च्छ्यात् हूर्च्छिता हूर्च्छिष्यति अहूर्च्छिष्यत् अहूर्च्छीत्।

वज गतौ। वजति। वजेत्। वजतु। अवजत्। ववाज॥ **शसुददवादिगुणभूताकाराणा नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ ९१ ॥** शसु हिंसायाम्। दद दाने। शशास शशसतु। ददाद दददतु। ववाज ववजतु ववजु। ववाजिथ। अवाजीत्-अवजीत्॥

(च०) वज गतौ। पूर्ववत्। वजति वजेत् वजतु अवजत्। वज् णप इति जाते ['अत उपधाया' अनेन सूत्रेण वृद्धि। ववाज॥ वज् अतुस् इति स्थिते] 'लोपपचा' अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति॥ 'शसद०' शस दद् वादि गुणभूताकाराणामिति किति कवादौ परे एत्वपूर्वलोपौ न वक्तव्यौ। अननास्यैत्वपूर्वलोपनिषेध ववजतु। ववजु। ववजिथ वज्यात् वजिता वजिष्यति अवजिष्यत्। 'हसादे' अवजीत्॥ ९१॥

(प्र०) गुणभूतेति। गुणो भवतीति गुणशब्देन भावितो योऽकारस्तस्येत्यर्थः। तथा च शशासतुरत्रापि गुणे कृतेऽवयवस्यास्य न। लुलविथेत्यत्र आकार गुणे तस्यापि तदवयवस्यास्य न। गुणभूतत्वं साक्षात् परम्परासाधारणम्। तेनोक्तप्रयोगद्वयनिर्वाह॥९१॥

व्रज गतौ। व्रजति। व्रजेत्। व्रजतु। अव्रजत्। वव्राज वव्रजतु वव्रजु। व्रज्यात्। व्रजिता। व्रजिष्यति। अव्रजिष्यत्॥ **वदिव्रज्योः सौ नित्य वृद्धि ॥ ९२ ॥** अव्राजीत्॥

(च०) व्रज गतौ। व्रजति। अन्यानि सुगमानि। लुङ्लकारे वृद्धिविकल्पे सूत्रम्—'वदिव्रज्यो'॥ वदिव्रज्योर्धात्वो सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति। अनेनास्य वृद्धिविकल्पाभाव अव्राजीत्॥ ९२॥

(प्र०) वदिव्रज्योरिति। अतो हसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यम्॥ ९२॥

अज गतौ क्षेपणे च। अजति। अजेत्। अजतु। आजत्॥ **अजेरार्धधातुके वी वक्तव्य वसादौ वा ॥ ९३ ॥** एतच्च विभक्तिचतुष्टय सार्वधातुक परमार्धधातुकसज्ञ पाणिनीयानाम्। द्वित्वम्। वृद्धि। विवाय॥ **नुधातोः ॥** विकरणस्य नोर्धातोश्चिवर्णोवर्णयोरियुवौ भवत स्वरे परे ॥ ९४ ॥ अनेकस्वरस्यासयोगपूर्वस्य तु य्वौ ॥ विव्यतु विव्यु ॥

(च०) अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु । 'व्यतीते' आजत् ॥ 'अजे र्व्यार्धधातुके०' अनेनार्धधातुके विषये वाऽजरूपो वकारो वी वा भवति । सार्वधातु कार्धधातुकयोः प्रश्नं सूत्र तत्रम् । अनेन वा आदेशः । वी अप इति स्थिते । द्विश्च इ त्व । वि वी अप इति जाते 'धातोरामिना०' अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति । त्वादोनेः वि वाय । विवी अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्— 'नुधातो०' ॥ नुश्च धातुश्च नुधातू तयोर्नु धातोः स्वरादौ रिति स्वरादौ परतः नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इवर्णोवर्णा न्तधातोः स्वरादौ इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय उवर्णस्य उव । अ त्रापि विग्रहः—अनेकेत्यादि । नु पुनः अनेकस्वरः । असंयोगपूर्वाविनश्च यो धातुर्भ वति तस्येवर्णान्तस्येवर्णोवर्णयोर्यकारवकारावेव भवतः । पूर्वभूतस्य नुविकरणस्य उ वर्णस्यापि वत्वम् । नुशब्दात् कश्चिदेकस्वरस्यापि वकारः । यथा वन्ति(?)कश्चिदनेकस्व रस्यापि इम् । यथा ईयतु ॥ व्याख्यातां 'य्वौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य उकारस्य च इयादिकारवत् । अत्र तु 'नुधातो' इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादि कार्यं भवति इति विशेषः । अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य य कारो भवति । वियतुः वियुः । युवः । विवयिथ ॥ १३-१४ ॥

(प्र०) नुधातोरिति । सूत्रे इवश्च वकारादि न यहणं नुपदेनेन 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति' परिभाषया विकरणस्यैव ग्रहणात् । णुस्नुनाविति धातोरपि न 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति' परिभाषितत्वात् । परिशेषात् तु इस्वस्य वि करणस्य ग्रहणम् ॥ १४ ॥

स्वरान्तात्सिद्ध्यनिटस्थपो वेट् ॥९५॥ विवयिथ-विवेथ-आजिथ आजिथ-विव्यथुः-विव्य । विवाय-विवय, विव्यिव आजिव, विव्यिम आजिम । वीयात् ॥
नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येव पठिता-दिडागमो न भवति ॥ ९६ ॥

(च०) 'स्वरान्तात्०' ॥ स्वरान्तात्सिद्ध्यनिटः धातोः थपो वा इट् भवति । अनन्तरस्य थप् भवति । 'गुण विवय विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यि म । वीयात् । अज ता इति स्थिते अजेर्व्यार्धधातुके' अनेन वीरादेशः । वी ता इति स्थिते । सूत्रम्—'नैकस्वरादनुदात्तात्' ॥ न एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् नै-कस्वरात् अनुदात्तात् निषेधे सूत्रम् । यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञक कश्चित्तस्मात्परयोः पूर्वोक्तानां सिद्ध्यादीनामेषां इडागमो न भवति । उदात्ताः सेटः एव ज्ञाः । तथाऽनुदात्ताः अनिटः एव ज्ञाः । अनुदात्ता धातवः धातुपाठज्ञेयाः । अत्रानि कारिकास्ति तस्याः व्याख्याः सन्ति ॥ ९५-९६ ॥

(प्र०) नैकस्वरादिति । आधाधारत्वे ह्युभयथाप्यदि । आधाधारत्वेऽनुदात्ता एकस्वराश्चेत्यर्थः । तत्र त्रिविधिस्तत्रास्तत्र सास्तात्
अवसेयम् ॥ ९६ ॥

॥ अथानिट्कारिका ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमॄदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥ १ ॥
गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुवः ।
इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥
शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
यमिर्यमान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥
दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥
रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥
शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥
अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिखिदीन् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥ १० ॥
पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिट्कारिका ॥

वेता अजिता । वेष्यति अजिष्यति । अजिष्यत्–अवेष्यत् । वीयात् । 'धातोर्नामिन' 'से' अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ।

(च०)तथा धाकारान्ता सर्वेऽप्यनिटो दरिद्रावर्जम् ॥ भू सत्तायाम् । श शब्दे । ष्णु प्रस्रवणे । ष्णु तेजने । शाङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु स्तुतौ । टुक्षु शब्दे । टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः ।

डीङ् विहायसा गतौ। श्रिञ् सेवायाम्। वृङ् सम्भक्तौ। वृञ् संवरणे। इत्यनद्ग्रे अन्य इवर्णोवर्णान्ता धातवोऽनिटो ज्ञेयाः॥ टु ओश्विङ् गतिवृद्ध्योः। श्रिञ् सेवायाम्। एतौ द्वौ वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः॥ ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने। डीङ् विहायसा गतौ। एतौ द्वौ वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः॥ उकारान्तेषु यु रु नु क्ष्णु क्षु स्नु ऊर्णु॥ एतान्सप्तधातून्वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः। ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः न कोऽप्यनिट्। ऋकारान्तेषु वृङ् संभक्तौ। वृञ् वरणे। जागृ निद्राक्षये। एतांस्त्रीन्धातून्वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः। एकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः। ओकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः। औकारान्तो धातुः कोऽपि नास्ति॥ अथ व्यञ्जनान्ता कथ्यन्ते। तथात्रानिट्त्वाधिकारा स्कातन्त्रसूत्राणि लिख्यन्ते। शक् शक्लृ मेट्। पचि विचि सिचि रिचि मुचश्चात्। प्रच्छेः शात्। युजि रुजि भुजि भजि त्यजि भ्रस्जि यजि मस्जि सृजि निजि विजिर् स्वञ्जेर्जात्। अदि तुदि नुदि क्षुदि स्विदि स्विद्यति विन्दति छिदि भिदि हदि शदि पदि खिद्यतेः। राधि रुधि क्रुधि क्षुधि बन्धि साधि शुध्यति बुध्यति युधि व्यधि व्यधात्। हनिमन्यतनात्। आपि तपि तिपि स्वपि वपि शपि छुपि क्षुपि लिपि सृप चात्। यभि रभिलभिभ्यः भस्य यमि रमि नमि गमि गमेर्मात्। रिशि रुशि क्रुशि लिशि दिशि दृशि दंशि स्पृशि मृशि दंशे शात्। त्विषि पुष्यति कृषि श्लिष्यति द्विषि पिषि विषि शिषि तुषि दुषि दुषेः षात्। वसि घस सात्। दहि मिहि रुहि मिहि तुहि दुहि लिहि नहि वहेर्हात्। च शब्दादुत्ते सत्येभ्यो धातुभ्य 'सिरसामर्स्यपामिर' इति सूत्रेण इडागमो न भवति। अत्र सर्वस्य धातोः अस्य पञ्चकस्य कथनात् क इत्यर्थे बाद (१)। इति धातवोऽनिटः। एतत्सामर्थ्यं धातुपाठान्वयात्तथा। अनेन सूत्रेण च व्यञ्जनान्तानां धातूनामेषां इडनिषेधो भवति। गुण। क्षेता अजिता। क्षेष्यति अजिष्यति। स्वरात्। आजिष्यत् अक्षेष्यत्। आजार आजिराम्। आजिषु। 'धातोर्नामिन' अजैषीत्। इदुत्वम्। अजैषीम् अजैषु॥

क्षि क्षये। क्षयति। क्षयेत्। क्षयतु। अक्षयत्। चिक्षाय। 'नुधातो' चिक्षियतुः॥ ये॥ अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति॥ ९७॥ क्षीयात्। क्षेता। क्षेष्यति। अक्षेष्यत्। 'धातोर्नामिन' अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः॥

(९) क्षिक्षय। पूर्ववत् तिबादय। गुण। क्षयति। क्षयेत्। क्षयतु। अक्षयत्। क्षि ण्प् इति स्थिते द्विश्च क्षि क्षि अट इति जाते 'धातोरार्द्ध' इत्याद्यनेन सूत्रेण चक्षाय। 'नुधातो' चिक्षियतुः चिक्षियु तत्र 'धातोर्नामिन' अनेन वृद्धि। अन्यत्रापि विप्रान्त नुधातो चिक्षियतु चिक्षियु। क्षि धातु इति जात॥ सूत्रम्—९७॥ सूत्रार्थ सूत्रम्। अनपि यकारे परे सति पूर्वस्य दीर्घो भवति। अतएव क्षीयात्। क्षेता क्षेष्यति अक्षेष्यत्। 'धातोर्नामिन' अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषु॥ ९७॥

(१०) ये इति। यकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रथमाक्षरत्वात्। तत्र इवर्णउवर्णान्तो धातु प्रसङ्गः। धातुसूत्रेऽर्थकल्पना वा। अनपि ये क्षिय्। क्षियुत्। दीर्घ्यपूर्वकस्य विद्यति स्वरवादात्र न दीर्घ॥ ९७॥

कटे वर्षावरणयोः । कटति । कटेत् । कटतु । अकटत् । चकाट ॥ **ह्मयन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ न वृद्धिः ॥ ९८ ॥** हसादय एकारेतः । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः ।

(च) कटे वर्षावरणयोः । कटति । लिट्लकारे 'कुहोश्चुः' 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । चकाट चकटतुः चकटुः । कट्यात् कटिता कटिष्यति अकटिष्यत् । 'पूर्वोक्तसूत्रे अकट् इ सि इट् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ह्मयन्त०' ॥ ह्मयन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जे सेटि सौ परे वृद्धिर्भवति । अत्र हसादय एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः 'इट ईटि' 'सवर्णे दीर्घः' अकटीत् ॥ ९८ ॥

(प्र०) ह्मयन्तेति । ह्म च म् च य् च ह्मय ते अन्ते येषां ते ह्मयन्ताः हकारमकारयकारान्ता इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

गुपू रक्षणे ॥ **आयः** ॥ गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति । अनपि तु वा ॥ ९९ ॥ उपधाया गुणः ॥ **स धातुः** ॥ स यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ १०० ॥ धातुत्वात्तिबादयः । गोपायति । गोपायेत् गोपायतु । अगोपायत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायाम्बभूव । जुगोप ॥ **यलः** ॥ यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ॥ १०१ ॥ गोपाय्यात्–गुप्यात् । गोपायिता–गोपिता । 'ऊदितो वा' गोप्ता । गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्–अगोपिष्यत् अगोप्स्यत् । अगोपायीत् अगोपीत् । 'अनिटो नामिवतः' अगौप्सीत् । अगौप्ताम् । अगौप्सुः । एवं धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । धूपायामास । धूपायाम्बभूव । दुधूप । दीर्घोपधत्वान्न गुणः ।

(च०) गुपू रक्षणे । ऊकारः 'ऊदितो वा' इति कार्यार्थः ॥ सूत्रम्–'आयः' ॥ एकपदं सूत्रम् । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीनं०' गोपाय इति जाते ॥ सूत्रम्–'स धातुः' ॥ सः धातुः । यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । ततश्च । धातुत्वात्तिबादयः । गोपाय तिप् इति जाते 'अप् कर्तरि' गोपाय अप् तिप् इति जाते 'अदः' 'स्वर०' गोपायति गोपायेत् गोपायतु अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते 'सवर्णे दीर्घः सह' गोपायां कृ णविति जाते 'द्विश्च' 'ऋ' 'कुहोश्चुः' 'णावाविविधि' 'अकारस्यान्ते अ' 'स्वरहीनं०' गोपायांचकार गोपायामास गोपायाम्बभूव । 'अनपि वा' इत्युक्तत्वात् वा आयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययाभावे आयप्रत्ययाभावो भवति । गुप् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'कुहोश्चुः' अनेन गकारस्य जकारो भवति । 'उपधाया लघोः'

अनेन गुणो भवति 'स्वाहीर्व०' । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । गोपाय याद् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'यतः' ॥ य् च अत् च यत् तस्य यतः । यकारस्य अकारस्य च अनरि विषय लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयाभावे सति गुप्यात् । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेन सूत्रेणेड्विकल्पो भवति । अनपि आयप्रत्ययान्तादपि विकल्पो ऽस्ति । गोपायिता गोपिता 'ऊदित्वा वा' गोप्ता । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वात्ता न लिखितानि । अनिट् मानितः । अनेन वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् । समाप्तोऽयं धातुः ॥ धूप सन्तापे । आयः अनेन सूत्रेणास्मादपि आयः प्रत्ययः । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । धूपा यति धूपायाञ्चकार धूपायामास धूपायाम्बभूव । आयाभावे दुधूप । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ॥ ९९-१००-१०१ ॥

(प्र०) आय इति । स्वार्थे इति अर्थान्तरानिर्देशात् स्वार्थे एव लभ्यते ॥ ९८ ॥

सधातुरिति । तदन्तस्य यङादिः परत्वेऽपि । यङादिना च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तथा केवलानां संज्ञाप्रयोजनाभावात् ।

यः सकाम्या इत्यनुवर्तते यथा यशिलिङस्तथा ।

आचार क्विपा यश्च ज्ञेया ह्येता यङादयः ॥'

प्रत्ययविनिर्मितस्य धातुत्वात् तिबादिः ॥ ९९-१०० ॥

तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट् ॥ १०२ ॥ ततप्थ । तप्यात् । तप्ता । तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ।

(च०) तप् सन्तापे पूर्ववत् विज्ञेयम् । तपति तपेत् तपतु अतपत् । अत उपधायाः अनेन वृद्धिः । तताप । 'एत्वे' पर्यो किस्य सन्त्य अनन्तरस्युपलब्धी भवतः । तेपतुः तेपुः । तपिथ ॥ सूत्रम्- अत्वतो० ॥ अत्वतो नित्यानिटो धातोः थपः वा इट् भवति । अनेनास्य वा इट् । ततप्थ तप्यात् । तप्ता तप्तारौ तप्तारः । तप्स्यति अत प्स्यत् । 'सिचि' अनेन सूत्रेण सलिङ्गत्वात् अत उपधायाः अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अता प्सीत् । अताप्ताम् । अताप्सुः ॥ १०२ ॥

क्रमु पादविक्षेपे ॥ भ्रमुक्रमुत्रसित्रुटिलषुभ्राश्भ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ १०३ ॥ क्राम्यति ॥ क्रमः पे परस्मै दीर्घता वक्तव्या ॥ १०४ ॥ क्रामति क्राम्यति । क्राम्येत् क्रामेत् । क्राम्यतु-क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् । चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ।

(च०) क्रमु पादविक्षेपे । 'भ्रमु क्रमु' इत्यतो वा यः प्रत्ययस्तु वक्तव्यः क्रमु । सुगमोऽस्यार्थः ॥ द्वितीयं सूत्रम्-'क्रमः पे' ॥ क्रमधातोः परस्मैपदे परे दीर्घता वक्तव्या अनेन दीर्घः प्रथमसूत्रेण वा यः प्रत्ययस्य इत्यनेन दीर्घता भवति । क्रामति । यका भावे क्रामति । एवमन्यान्यपि रूपाणि ज्ञातव्यानि । चिरन्तनं क्रम् क्रम् इति स्थिते

'दिमा' पूर्वस्य 'इत्यादि' इति नैरूमकारलोपेऽपि 'अकम् सा' इति स्थिते 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । (प०) 'क्रमोऽस्तु' चकाम चक्रमतुः चक्रमुः । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रम्यानि क्रमादि सूत्र ऊकारानि सन्ति । 'णिलः' इति णिस्तात् । 'अत उ०' अनेन वृद्धि प्राप्ते 'ह्म्यन्तक्षण०' इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभाव । अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः ॥ १०३-१०४॥

(प्र०) क्रमु प्रक्षिप्यन्ते । पासामासविभागेन । अन्तरस्थानार्थी भ्रमिक्लमि प्रभृति दिवादयस्तस्यो निगे प्राप्ते इत्योत्तमत्वान्नेत्याशयम । आगल्लस्योगरीतौ क्ला इत्यत्री । भ्रमुवस्त भ्रमादिराशंसादिवत् भ्रमु अनवस्थाने दिवादि पुनादि शमादि । तत्र श्यादः भ्रमति भ्रम्यति, शमादस्तु शमां ष्ठिमामिति दीर्घ भ्राम्यति, इत्यन्ये क्रमम्॥१०३॥

यम उपरमे ॥ गमां छ° ॥ गम्यमहूणां छो भवरपापे ॥ १०५ ॥

यच्छति, यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ययाम येमतु येमु । येमिथ ययन्थ । यम्यात् । यन्ता । यंस्यति । अयंस्यत् ॥

(च०) यम उपरम ॥ 'गमां छः' ॥ इदं सूत्रमिति । गमां छ । गम् यम् इषूणां धातूनां छकारादेशो भवति शितादिषु परेषु स्कारादिषु परेषु । यम् अप तिप् इति स्थिते अनेन मकारस्य छकार । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति, तत्राह 'षष्ठीनि०' अनेन नियमसूत्रेण मकारस्य छादेशो भवति तदा यच्छ अप तिपिति जाते 'स्वरहीनं०' 'छ' 'समे चपा०' । यच्छति यच्छत् यच्छतु अयच्छत् । अत उपधाया' ययाम । य यम् अतुस् इति स्थिते 'लोप पचां० अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवत । येमतु । येमु । येमिथ । 'अत्वत' अनेन वा इट् । इडभाव एत्वपूर्वलोपत्वाभाव 'सनि थपि इत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् । 'नश्चा० यन्ता यंस्यति अयंस्यत । अयं सि इट् दिप् इति स्थित ॥ १०५ ॥

(प्र०) गमाद्य इति । बहुवचनात्तास्तद्गणसूचका इति गमयमेषूणा ग्रहणम्॥१०५॥

आदन्ताना यमिरमिनमीना सेरिट् सक् च पे वक्तव्यौ ॥ १०६ ॥ अयसीत् अयसिष्टाम् अयसिषु ॥

(च०) सूत्रम्—'आदन्तानाम्' ॥ आदन्तानां यमिरमिनमीना सेरिट् चैतेषां धातूनां सगागम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनास्येट्सकौ भवत । अयं सक् इट् सि ईप् दिपिति स्थिते । ककार टकारश्चेतौ 'हृत्वादि सवर्णे०' दिसिमि पकार इट् । स्वरहीनं०' 'वावसाने' 'ह्मयन्त०' अनेन वृद्धेरभावो भवति । 'नश्चापदान्ते' अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषु । समासोऽयम् ॥ १०६ ॥

णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । नमति । नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम । नेमतु । नेमु । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनसीत् अनसिष्टाम् अनसिषु ।

(च०) णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । पूर्ववत्सिद्धाद्य आदेः ष्ण स्न' अनेन णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट्लकारे 'अत उपधाया' ननाम । 'लोप०' । नेमतु । नेमु ।

केमिथ । "कान्का०" । ककन्थ । कर्न्देवां ल्याराणां लाणि मूले दलाणि । गुरुकारे 'भा दन्तानो कतेनदन्तो भवन । 'कान्क०' कनेन युवेरभाव । कर्कवीन् । कर्मसिरात् कनिलु । कथ कानुरमिद् ।

गम्लृ गतौ । ऌकारो ऌदित्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ॥ गमां स्वरे ॥ गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्ङिदादौ स्वरे ॥ १०७ ॥ जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ हनृतः स्यस्य ॥ हन्तेर्ऋकारान्तात् स्यस्य इडागमो भवति गमेश्च पे ॥ १०८ ॥ गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ लिदुपादेर्ङः ॥ लिदो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिबादौ परस्मैपदे ॥ १०९ ॥ सेरप वाद । ङेऽदे इत्युक्तेर्नोपधालोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥

(च०) गम्लृ गतौ । ऌकारो ऌदित्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते । गमां च आगम मकारस्य छकार । स्यात् 'छ' स्या गच्छति । गम् णप् इति स्थिते द्वित्व ह्रस्वर् कुहोश्चुः । अत उपधाया आगाम । अ गम् अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्–'गमां स्वरे' ॥ गमां स्वरे । गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां चादेर्दौ क्ङिति ङिति च स्वरे परे च उपधाया लोपो भवति अदे स्वरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । स्वर० जग्मतु जग्मुः । जगमिथ । जग्मता० नश्रा० जगन्थ । कस्मादिति सूत्रं सन्ति तथापि लिरादि । गन्ता । गम् स्यप् तिपिति स्थिते । सूत्रम्– हनृतः स्यस्य ॥ हनृच ऋतश्च हनृत तस्मात् हनृत स्यस्य । हन्तेर्ऋकारान्तात् धातोः स्यस्य इडागमो भवति गमेश्च परस्मैपदे । अगमत् । गमिष्यति अगमिष्यत् ॥ सूत्रम्–'लिदुपादेर्ङः' ॥ ऌ एकार इत् यस्यासौ लित् । पुष् आदि र्यस्यासौ पुषादि । लिच पुषादिश्च लिदुपादि तस्मात् लिदुपादे ङ इति सूत्रम् । लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिबादौ परे सति । सेरपवादो भवति । अ गम् ङ दिविति जाते गमां स्वरे अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ इत्यु क्त्वान्नोपधाया लोपः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । स्वर० अगमत् ॥१०७–१०८–१०९॥

(प्र०) गमां स्वरे इति । बहुवचनस्य बहून्यर्थकत्वमभिप्रेत्य गमयति–गमहने त्यादि । धातुसूत्रोर्द्वयस्थया अविप्रेत्यभिप्रेत्याह–अङ इति । क्ङिति स्वरे इत्यर्थः । तत्रागमस्निग्धस्य लोपो न ॥ हनृतः स्यस्येति । ऋतिति वस्तुतः वस्तुसूत्रेऽप्यवस्थया गम परस्मैपदमवस्थाह–गमेश्च पे इति । तत संगस्यते इत्यादौ न ॥ लिदुपादेरिति । ननु चेदङ द्विवचनमस्तावत्प्रत्यन्तरसूत्रे किं कथङ्गनतिरिति सत्यम् । कथङ्गतं योग विभागसामर्थ्यादपि विधानार्थम् । तत पुषादिभ्योऽपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यश्च भवति । अथैकयोगनिर्दिष्टत्वादस्यतादि द्वित्वं भवदिति वाच्यम् आदिति यदुक्तम् । व्यस्तान्यादि द्वित्वविधानात् । नत्वन्यस्मात् ॥ १०९ ॥

इषु इच्छायाम् । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष ईषतुः ईषुः । इयेषिथ । इष्यात् ॥ इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा

वक्तव्य" ॥ ११० ॥ पविता पक्ता । पविष्यति । पेविष्यत् । पेवीत् । पेविषाम् पेविषु ॥

(च०) [illegible] ॥ ११० ॥

त्रिफला विशरणे । फलति । फलेत् । फलतु । अफलत् । पफाल ॥ [illegible] ॥ तॄफलभजत्रपां किति णित्यपि एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ १११ ॥ फेलतुः फेलुः । फेलिथ । [illegible] । फलिता । फलिष्यति । अफलिष्यत् । [illegible] ॥ ऋदन्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या ॥ ११२ ॥ अफालीत् ।

(च०) [illegible] ॥ ११२ ॥

[illegible] ॥ शसददवादिगुणानां नेति ॥ [illegible] इति वक्तव्यं भवति ॥ ११३ ॥ [illegible]

(च०) [illegible]

(प्र०) सपरोक्षयोरिति । परोक्षशब्देन लड्वक्ष्यमाणत्वात् । द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयम् । यथाश्रुतव्याख्याने तु चङ्लुगन्तात्सेऽव्यवहितः स्यात् ॥ ११३ ॥

कृष् विलेखने । कर्षति । कर्षेत् । कर्षतु । अकर्षत् । चकर्ष 'उपधाया लघो' चकृषतु चकृषु । चकर्षिथ । कृष्यात् । गुणे कृते ॥ **रारो झसे दृशाम् ॥** दृश्‌सृज्‌स्पृश्‌मृश्‌कृष्‌तृप्‌दृप्‌धातूनां झसे परे अरो रो भवति ॥ ११४ ॥ रार इति सन्धिपाठम् । तेन रा आर र अर । सकृदुच्चरितमनेकोपकारक तन्त्रम् । स्तुतम् । स्त्रष्टा ॥ **कृषादीनां रो वा वक्तव्यः ॥ ११५ ॥** कर्ष्टा । रारो झसे दृशाम् ॥ **षढोः कः से ॥** धातो षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे ॥११६॥ किलात्वं स कृतस्य । कषसयोगे क्ष । क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति । अक्रक्ष्यत् अकर्क्ष्यत् अक्राक्षीत् । अनिटो नास्ति वा । अकार्क्षीत् ॥ **कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥११७॥** 'कृष् स्पृश् मृश् तृप् दृप्' एते कृषादयः, हलसे ॥ **दृशापान्तात्सयः ॥** हकारान्तात् शकारान्तात् षकारान्तात् नम्युपधादविद्यमानेटो दिवादौ परे सयप्रत्ययो भवति इट् वर्जयित्वा ॥११८॥ सेरयट् ॥ अकृक्षत्-अकृक्षताम् अकृक्षन् ।

(च०) कृष विलेखने । पूर्ववत् । उपधाया । कर्षति । लिट्‌प्रकारे 'द्विवा च' 'पुरोऽवसु' 'उपधाया लघो०' चकर्ष चकृषतु चकर्षिथ कृष्यात् । कृष ता इति स्थिते । 'उपधायाः०' कृ अर् ष ता इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्-'रारो झसे दृशाम्' ॥ र आर अर इति 'दृश' 'उपधा' । दृशादीनां दृश स्पृश सृज मृश कृष तृप् दृप् दृशादीनां धातूनां सेऽन्धित र [illegible] झसे परे र [illegible] भवति [illegible] भवति । तत्र दृश [illegible] अरो रो भवति । अर् इति निर्देशात् दृशादीनां गुणेऽपि [illegible] पूर्वे गुणं विधाय पश्चात् रकार कार्यं इत्यभिप्रायः । रा र इति सन्धिपाठम् । तेन रा आर, र अर । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । अनेन अर र आर । [illegible] ष् ता इति जाते 'स्वरहीनं०' [illegible] ॥ तथा च सूत्रम्-'कृषादीनाम्०' [illegible] कृष् स्पृश् मृश् तृप् दृप् एषां धातूनां र अरो वा भवति । अनेन विकल्प । कर्ष्टा । कृष स्यत् इति स्थिते । [illegible] इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्-'षढोः कः से' ॥ [illegible] सूत्रम् । [illegible] षकारढकारयो कत्वं भवति सकारे परे । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] भवति । विकल्पेन अरो रो न भवति । कर्क्ष्यति । [illegible] । अकर्क्ष्यत् । [illegible] अकृष सि ईद् दिप इति स्थिते अनिटो । [illegible]

धातोमात्र अकार्षीत अकार्षाम् अकार्षुः । सूत्रं–'तृपादीनां०' ॥ तृपादीनां धातूनां 'सृ त सि' इति सूत्रेण विहितं सिच्प्रत्ययो वा भवति । नेरमाकरण ॥ सूत्रम्–'हशषान्ता त्सक्' ॥ हश्च शश्च षश्च हशषा ते अन्ते यस्य स हशषान्तस्तस्मात् हशषान्तात् सक् हकारान्तात् दुह् लिह् इत्यादि शकारान्तात् दृशि वर्जयित्वा विश् आदि, षकारान्तात् कृषादेश्चाम्युपधात् अविद्यमानटा धातोभूते च दिबादौ परे से स्थाने सक्प्रत्ययो भवति। ककारो गुणनिषेधार्थं स्थाननियमार्थश्च । तदा अकृष स दिप् इति जाते 'षढो कः से' किलात्०' करम०' 'स्वरहीन०' अकृक्षत् अकृक्षतां अकृक्षन् । सक्प्रत्ययस्य सकार अ स्वर एव तिष्ठति ॥ ११८ ॥

(प्र०) हशषान्तात् सगिति । अत्र चानिटान्नामिवत इति पूर्वसूत्रान्नामिवत इ त्यनुवृत्त्य तस्य च विशेषणायतया विवक्षणाद्याम्युपधत्वलाभ इत्यभिप्रेत्याह—नाम्युपधा दिति । तत्र स्तृहरस्ताक्षीदित्यत्र रूपमिति बोध्यम् । हशषान्तादित्यत्रान्तग्रहणं चिन्त्यम् । हशषादिति पाठ्यम् । तत्र च धातोर्विशेषणाद्न्तलाभ ॥ ११८ ॥

रुष् हिंसायाम् । 'उपधाया लघो' रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् । रुरोष । रुरुषतु । रुरुषु । रुरोषिथ । रुष्यात् । रोषिता–रोष्टा । रोषिष्य ति । अरोषिष्यत् । अरोषीत् ।

(च०) रुष् हिंसायाम् । पूर्ववत् तिबादय 'उपधाया लघो' रोषति । लिट्लकार रुरोष । रुष्यात् रोषिता 'इषुसह०' अनेनेट् विकल्प 'ष्टुभि ष्टु' रोष्टा। अन्यानि मूले सन्ति।

उष् दाहे । ओषति । ओषेत् । ओषतु । औषत् ॥ **उषविदजागृणामाम्वा वक्तव्य.** ॥११९॥ ओषांचकार । उवोष । उवोषिथ । उष्यात् । ओषिता । ओषिष्यति । औषिष्यत् । औषीत् ।

(च०) उष् दाहे । पूर्ववत् । ओषति । स्वरादि । उष् णप इति स्थिते सूत्रम्–'उषविदजागृणा०' ॥ ओषांचकार । आममात्र उवोष ऊषतु । उवोषिथ । अन्यानि सन्ति ॥ ११९ ॥

मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतु मिमिहु । मिमेहिथ । मिह्यात् । 'हो ढ' 'तयोर्ध' ष्टुत्वम् ॥ **ढि ढो लोपो दीर्घश्च** ॥ ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घ ॥१२०॥ मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'हशषान्तात्सक्' 'हो ढ' 'षढो क से' । अमिक्षत् अमिक्षताम् अमिक्षन् ॥

(च०) मिह सेचने । 'उपधाया० मेहति । लिट् मिमेह । मिह्यात् । मिह् ता इति स्थिते । 'हो ढः' तदा मिढ् ता इति जाते तयोर्ध । मिढ् ढा इति जाते ॥ सूत्रम्–'ढि ढो लोपो०' ॥ मि ढा इति जाते गुण । अत्र 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' इति सूत्रा त्प्राक् 'उपधाया लघो' अनेन गुणः कार्यं । मेढा मेढारौ मेढार । मिह स्यप् तिप्

इति स्थिते 'हो ढः' 'षढोः कः से' 'किलात्' 'कस्संयोगे' 'उपधाया लघोः' भेत्स्यति । अभेत्स्यत् । 'हलाद्यन्तात्सक ।' भिद् स दिप् इति जाते 'हो ढः' 'षढोः कः से' 'किलात् कस्सं०' 'स्वादीनां०' अभैत्सीत् ॥ १२० ॥

(प्र०) टिटो लोप इति । वाम्यत्रेम्यतो धातुभ्योऽर्थवन्ययागृत पूर्वस्येति बोध्यम् । अत्र च विडो लोपश्चेति वाच्यम् । एवं च रिलोपो दीर्घश्चेति न सूत्रणीयम् ॥ १२० ॥

दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह देहतु देहु । देहिथ-ददग्ध । दह्यात् । दग्धा । दाक्ष्यते । आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः । खसे चपा । किलात् ष स कृतस्य । कस्संयोगे क्षः । धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । अधाक्षीत् । 'झसात्' अदाग्धाम् अधाक्षुः ।

(च) दह भस्मीकरणे । दहति 'अत उपधायाः' ददाह । 'लोपः पचां' देहतु देहिथ । अस्वता अननदविकल्पः । तत्र दह् थप् इति स्थिते । 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः 'तथोर्धः' अनेन थस्य धः । 'झभ जबाः' अनेन घस्य गः । ददग्ध । दह्यात् । दग्धा । इत्यपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दह् स्यप तिप् इति स्थिते । दादेर्घः अनेन हस्य घः आदिजबानां अनेन दस्य धः । खसे चपा० अनेन घस्य कः । किलात्० 'कस्संयोगे' धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । दह् सि ईट् भि इति स्थिते स्थिते 'दादेर्घः' आदिजबानां खसे' 'कस० स्वरहीनं अत उपधायाः' अधाक्षीत् । झसात् अदाग्धाम् । अधाक्षुः । समासाध्यम् ।

ग्लै म्लै हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥ **सन्ध्यक्षराणामा** ॥ सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनिति विषये ॥ १२१ ॥ णप् 'द्वित्वं' 'ह्रस्वः' पूर्वस्य हसादि शेषः' 'कुहोश्चुः' ॥ **आतो णप् डौ** ॥ आकारान्ताद्धातोः परो णप् डौ भवति ॥ १२२ ॥ टिलोपः । जग्लौ ॥ **आतोऽनपि** ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि थपि च ॥ १२३ ॥ जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ-जग्लाथ जग्लथुः जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम ॥ **संयोगादेरादन्तस्य किति यादावेकारो वा वक्तव्यः** ॥ १२४ ॥ ग्लायात् ग्लेयात् । ग्लाता । ग्लास्यति । अग्लास्यत् । अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः ।

(च०) ग्लै म्लै हर्षक्षये । पूर्ववत्सिद्धाः । 'ए आय्' ग्लायति । लिट्लकारे—ग्लै णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सन्ध्यक्षराणामा' ॥ सन्ध्यक्षराणां आ सांकेतिकं द्विपदं । सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनां अन्त्यस्वरस्यानपि विषये कर्तरि तिबादिचतुर्थवर्जित स्थले आकारो भवति । अनेन ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः । ततः ग्ला णप् इति जाते 'द्वित्व' 'ह्रस्व' । ग्ला ग्ला णप् इति स्थिते— पूर्वस्य हसादि अनेन गकारोऽवशिष्टः 'कुहोश्चु'

([illegible]) [illegible] । [illegible] । इट् [illegible] 'इगितो [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ॥ सूत्रम्—'[illegible]' ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] इट् भवति । [illegible] इट् भवति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] 'इगितो वा' [illegible] भवति । [illegible] इति [illegible] । '[illegible]' [illegible] गुणो भवति । [illegible] गुण । [illegible] ॥ ११७ ॥

([illegible]) [illegible] । [illegible] ॥ ११९ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] वृद्धि । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥ ११८ ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ १२० ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ १२१ ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

जग्ला णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आतो णप् डौ' ॥ आत णप् डौ । संहि० त्रि-ग्म् ॥ आकारान्तादातोः परा ग प्रथमपुरुष उत्तमपुरुष च णप् डौ भवति । डकारोऽन्त्यलोपार्थः । टित्करणं विनापि रूपसिद्धौ पत् डौ इति डित्करणं तत् 'आतो युक्' इति युगागमनिषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव । अनेन णप् डौ जाते डित्वाट्टिलोपे 'स्वर०' जग्लौ जग्ला जग्लुः इति जाते ॥ सूत्रम्—'आतोऽनपि' ॥ आत न अप् अनप् तस्मिन् अनपि यत्र 'अप् कर्तरि' इत्यादि विकरणं न भवति तत्र विभक्तौ परतः तस्या एव किति ङिति च स्वरे परे इटि च धातोराकारस्य लोपो भवति । यत्र ण्यादौ अनप् तत्रापि सं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः कित् । तत्रानेनाकारस्य लोपो भवति । जग्लुः । अन्यानि सू° सन्ति । ग्लायात् इति स्थिते ॥ सूत्रं—'संयोगादे०' ॥ संयोगादेः अद-न्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो वा वक्तव्यः । 'षष्ठीनिर्दिष्ट' अनेन नियमसूत्रेण अन्तस्यैव भवति । ग्लायात्–ग्लेयात् । अग्लासि इट् दिप् इति स्थिते । 'आद् ऽतानाम्' अग्लास् इट सि इट् दिप् इति जाते 'इट इति' 'सवर्णे' 'स्वरहीनं अग्लासीत्' ॥ १२४ ॥

(प्र०) आतो णबिति । णबित्यत्रानुबन्धद्वयग्रहणं, प्रथमपुरुषकवचनमात्र इत्या-दावतिप्रसङ्गवारणाय टित्करणम् । आतो युग्वारणाय डित्वं वा स्यान्डित्वात् । तच्चा-पर्कं चात्र डग्रहणमेव । नित्यत्वात् प्रथमप्राप्तोऽपि युक् सावकाशन्यायेन वारितः ॥१२४॥

आतोऽनोपति । आत इति योगविभागात् सटि यदि चेत्यस्य लाभः ॥ १२३ ॥

गै रै कै शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जगतु जगु ॥ दादेरे ॥ अपिद्दाधामागैहाक्पिवतिसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्यादादौ परस्मैपदे परे ॥१२५॥ गेयात् । गाता । गास्यति । अगास्यत् । -अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषु ।

(प्र०) गै रै कै शब्दे । गायति । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिषि लि-ङ्लकारे विशेष । गायात इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दादेरे' ॥ दाद ए ॥ अपित् दा धा मा गै हाक् पिवति सो स्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादौ परस्मैपदे परे । गेयात् । अन्यानि रूपाणि पूर्ववत्साध्यानि वैयाकरणैः ॥ १२६ ॥

ष्टै शब्दसंघातयो । सत्वनिषेध । ष्टायति । ष्टायेत् । ष्टायतु । अष्टायत् । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'शसात्सपा' 'षाट्टवर्गस्तवर्गज' इति षकारे गते तकार एव । तष्टौ । ष्टायात्–ष्टेयात् । ष्टाता । ष्टास्यति । अष्टास्यत् । अष्टासीत् ॥

(प्र०) ष्टै शब्दसंघातयो । नामधातुः । अनेनास्य सत्वनिषेध । 'ऐ आय' । ष्टायति । लिट्लकारे ष्टै णप् इति स्थिते 'संध्यक्ष०' ष्टा णप् इति जाते 'द्वित्व' । अभ्यास । पूर्वस्य 'षाट्टवर्गस्तवर्गज' इति षकारे गते तकार एव शेष । तष्टा णप् इति जाते । 'आतो णप् डौ' 'स्वरहीनं तष्टौ । अत्वतो नित्यानिट्त्वात् धातो यतो वेद

भवति । तदिदम्-उच्चारणाय । 'संयोगादेः' । ग्लायात् ग्लेयात् । अन्यानि मूले सन्ति तेषां साधनं सुगमं पूर्ववदेव ॥

(प्र०) म्लै हर्षक्षयोरिति । अत्र कश्चित् नामधातुनपुंसकानीति सत्वं नति वन्ति तद् भाष्यविरुद्धम् ॥

दैँप् शोधने । दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पित्त्वा देकाराभाव । दायात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् अदासिष्टाम् अदासिषु । पित्त्वात्सिलोपाभाव इत्यादि ।

(प्र०) दैप् शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थं । पूर्ववत् सिद्धान्यः । 'ऐ आय दायति । ददौ । पित्त्वात् 'गाङ्' अनेन एकारो न भवति । दायात् । 'आन्तानाम् । अदासीत् । पित्त्वात् 'दाधा' अनेन सिज्लोपो न भवति ।

धेट् पाने । ट ईबर्थ । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ । धेयात् । धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोप । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषु । अधात् अधाताम् । 'स्यादिर' ॥ उस्यालोपः ॥ उसि परे धातोराकारस्य लोपो भवति॥ १२६ ॥ अधु । धेट सेरङ् । धातोर्द्विश्च वेति केचित् ॥ 'आतोऽनपि' अदधत् अदधताम् अदधन् ।

(प्र०) धेट् पाने । ट ईबर्थ । 'ए अय धयति । लिटएकारे । 'संध्यक्षराणा द्वित्व' 'ह्रस्व । 'स्वराणाम्' आता णप् औ दधौ । 'दाधा' धयात् अधासीत् । 'शा च्छा' अनेन वा सिलोप । अधात् अधाताम् । अधा अन् इति जाते 'स्यादि' अधा उस इति जात ॥ सूत्रम्—'उस्यालोप' ॥ उसि, आ सं०, लोप । उसि परे सति धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोप । अधु ॥ धेट स स्थाने अङ धातोर्द्वित्वं वा भवति इति कतिपयाचार्या वदन्ति । अनेनाङ्द्वित्व भवत । अ धा धा अङ् न्पि इति जात । 'ह्रस्व । 'अपानां आतोऽनपि 'स्वराहानं०' अदधन् ॥ १२६ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ दृशादे पश्यादिः ॥ दृशादेर्धातो पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १२७ ॥ 'दृश् ऋ सृ शद सद पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण्' एते दृशादय । पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ' एते पश्यादय । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतु ददृशु । सृजिदृशोस्थपो वेट् । ददर्शिथ । गुण 'रारो ससे दृशाम्' यत्वम् ३। पट्टत्वम् । दद्रष्ठ ददृशथु ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात् । द्रष्टा द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । 'अत उपधाया ' अद्राक्षीत् । 'ससात्' पट्टत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षु । पक्षे 'इरितो वा' 'दृशादेर्न गुण ' । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् ।

(च०) दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत्प्रक्रिया । इर् अनुबन्ध 'इरितो वा' इति सूत्रेण विकल्पार्थः । दृश् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दृशादेः पश्यादिः' ॥ दृश आदि यस्यासौ दृशादिस्तस्य दृशादेः पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः दृशाद्धातोरशिदादौ शित्प्रत्यये परे पश्य इत्यादिरादेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति । लिड्लकारे—'उपधाया' अनेन गुणः । ददर्श ददृशतुः ददृशुः । ददर्शिथ । 'सृजिदृशो' इति, सृजिदृशाभ्यां थपो वा इट् भवति । अनेनास्य थपि वा इट् भवति । इडभावे ददृश् थप् इति जाते 'उपधाया ह्रस्वो' गुणः । 'शरो अन' अनेन अरो र जाते 'छशष०' ष्टुत्वम् । ददष्ठ । 'शरो' म्रष्टा । 'अत उपधाया' अद्राक्षीत् । 'हस्मात्' अद्राष्टाम् । अस्य 'इरितो वा' अनेन ङ प्रत्ययो भवति । तदा अदृश ङ दिप् इति जाते । 'दृशादे' दृशाद्धातोऋकारे परे गुणो भवति । अनेन गुणः । ङकारो विशेषार्थः 'स्वर०' अदर्शत् ॥ १२७ ॥

(प्र०) दृशादेरिति । पा पाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु पा रक्षणे इत्यस्यापि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति कश्चित्, तन्न न्यायेन सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात् ॥ १२७ ॥

ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । र पश्चात् ऋ अर् वृद्धि । आर आरतुः आरुः ॥ **अत्त्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥ १२८ ॥** आरिथ आरथुः । आर । आर आरिव आरिम ॥ **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥** अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च ॥ १२९ ॥ अर्यात् । अर्ता । 'हनृत स्यप' अरिष्यति । आरिष्यत् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि ॥ १३० ॥** सेरपवादः ॥ दिपुषादेर्ङः । आरत् आरताम् आरन् ॥ अर्तेर्हादे सेरपवादो लुङीति केचित् । आर्षीत् ।

(च०) ऋ गतौ । 'दृशादे' अनेन ऋच्छादेशः । 'अदे' ऋच्छति चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति सुगमत्वाद्व्याख्याने न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' र' । अ ऋ णप् इति जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधाया' अनेन वृद्धिः । आर । 'गुणोऽर्ति सवर्णे' आरतुः आरुः ॥ सूत्रम्—'अत्त्यर्ति०' ॥ अत्त्यर्तिव्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिड् भवति । 'अत्वतो अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिथ । ऋ याद् इति स्थिते । सूत्रम्—'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अर्तिसंयोगाद्योः ऋ गतावित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति यकि यङि किति णादौ आशीर्यादादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्ता । 'हनृत स्यप' अनेनास्येट् । गुण अरिष्यति 'स्वरादे' आर् ॥ सर्तिशास्त्यर्ति एभ्यः धातुभ्यो ङप्रत्ययो

भवति ससवाद । आसमन्त्य द । 'दमा' 'स्वराद' । आरन् ॥ 'अते । अतेर्हो बोनाद्यन्यथा भवति हुटि । सरवान् इति केचिन्नाचार्या वदन्ति तेषां मते स्ते । स्व रान् । आर्याव् इति रूपं सिद्धं भवति ॥ १३० ॥

(प्र०) गुणोऽर्ति संयोगाद्योरिति । अर्तीति भ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम् । गुडनिर्देश स्तु सौत्रनिर्देशविषयस्त्वनिर्देशार्थ ॥ १३० ॥

सृ गतौ । धावादेश । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेश । सरति । ससार ससतु ससु । क्रादित्वात् ससर्थ । ससृव ससृम ॥ **यादादौ** ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे परे ॥१३१॥ ङकारो व्यवधानार्थ तेन 'ये' इति न दीर्घ । स्रियात् । सर्ता । सारिष्यति । असरिष्यत् । पुषादित्वात् ङ । असरत् असरताम् असरन् ।

(व०) सृ गतौ । धावान्तः धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे सरति । लिट्लकार । ससार । यदि क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । सृ यात् इति स्थित ॥ सूत्रम्—यादादौ ॥ एतस्य सूत्रम् । आशीरर्थे यादौ परे धातोर्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेश पर स्मैपदे एव । अत्रापि ङकारा दा इति सूत्रेण विहितदीर्घनिषेधार्थ । स्रियात् । सर्ता । 'ऋतः स्यस' सरिष्यति । असरिष्यत् । पुषादि०' अनन ङः । 'ङनाद' । असरत् ॥१३१॥

(प्र०) शीघ्रगतावेति । एतच्च विशेषणाभिप्रायता वेऽन्यस्यानुवृत्तेऽर्थवत्यपा वाच्यम् । ङा व्यवधानार्थ इति । ङकारस्यानर्थ । धातोरधिकाराद् यद्यानिर्दिष्टस्तैनद्याभाव । व्यवधानमस्माद—सनति ॥

शद्लृ शातने ॥ **शीयादेशो आत्मनेपद वाच्यम्** ॥१३२॥ शीयते । शीयेत । शीयताम् । अशीयत । शशाद । 'लोप पचाम्' शेदतु शेदु । शेदिथ शशत्थ । शद्यात् । शत्ता । शत्स्यति । अशत्स्यत् । लृदि त्वात् ङ । अशदत् ।

(व०) शद्लृ शातन । शायान्शः ॥ सूत्रम्—'शीयादेशा०' ॥ शीयादेशे कृत सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अननास्यात्मनेपदत्वात् । शीयते । लिट्लकार । 'अत उपधा याः शशाद 'लोप पचां दन्तु' । 'अत्वत अनेन वा इट । शन्थि । 'खल पचा शसा आम्' शस्य शद्यात् 'स्वस' शत्ता । अन्यानि सूत्र सन्ति । लिट्पान्ते अनेनास्य लृदित्वात् ङः । अशदत् ॥ १३२ ॥

(प्र०) शातन इति । विशाणतायामित्यर्थ । पिबतीत्यत्र पिबान्याऽन्त 'अ' इत्यत्र । कदाचस्य असिद्धत्वात् उपधाया लघोरिति गुणो न । अकारलुका कारग्रहण मर्थात् वा ॥

षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सलम् । सीदादेश । सीदति । ससाद

(च०) दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत्तिबादय । इर् अनुबन्ध 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषार्थं । दृश् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दृशादे पश्यादि' ॥ दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादिस्तस्य दृशादे पश्य आदिर्येषामसौ पश्यादि दृशादिपाठपठितानां शिवादी शित्-प्रत्यये परे पश्य इत्यादिरादेशो भवति । अनेन पश्यादेश । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति । लिट्लकारे—'उपधाया' अनेन गुण । ददर्श ददृशतु ददृशु । ददर्शिथ । 'सृजिदृशो' इति, सृजिदृशोर्थलि थपो वा इट् भवति । अनेनास्य थपि वा इट् भवति । इट्‌भावे दृश् थप् इति जाते 'उपधाया लघो' गुण । 'सृजि दृश' अनेन अम् र जाते 'छशां ष' ष्टुत्वम् । ददृष्ठ । दृशो द्रष्टा । 'अत उपधाया' अद्राक्षीत् । 'अमाङ्' अद्राष्टाम् । अस्य 'इरितो वा' अनेन ङ प्रत्ययो भवति । तदा अन्ते ङ दिप इति जाते । 'दृशाद' दृशादेर्धातोर्ऋकारस्य परे गुणो भवति । अनेन गुण । ङकारा नित्कार्यार्थं 'स्वर०' अदर्शत् ॥ १२७ ॥

(प्र०) दृशादेरिति । पा पाने इत्यस्यैव ग्रहणं ननु पा रक्षणे इत्यस्यापि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति कश्चित्, तन्न न्यायेन सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात् ॥ १२७ ॥

ऋ गतौ । ऋच्छादेश । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । र पश्चात् ऋ अर् वृद्धि । आर आरतु आरु ॥ **अत्त्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥ १२८ ॥** आरिथ आरथु । आर । आर आरिव आरिम ॥ **गुणोऽर्तिसंयोगाद्यो ॥** अर्ते संयोगादेॠदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च ॥ १२९ ॥ अर्यात् । अर्ता । 'हनृत स्यप' अरिष्यति । आरिष्यत् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि ॥ १३० ॥** सेरपवाद ॥ लिपुषादेर्ङ । आरत् आरताम् आरन् ॥ अर्तेर्ङाद सेरपवादो लुङीति केचित् । आर्षीत् ।

(च०) ऋ गतौ । 'दृशाद' अनेन ऋच्छादेश । 'अदे' ऋच्छति चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति सुगमत्वाद्व्याख्याने न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्वित्व' 'र' । अ ऋ णप् इति जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधाया' अनेन वृद्धि । आर । 'गुणोऽर्ति सवर्णे' आरतु आरु ॥ सूत्रम्—'अत्त्यर्ति०' ॥ अत्त्यर्तिव्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिट् भवति । अत्वतो अस्य विकल्पस्यायमपवाद । आरिथ । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'गुणोऽर्तिसंयोगाद्यो' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयो अर्तिसंयोगाद्यो ऋ गतावित्यस्य धातो संयोगादेॠदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति यकि यङि किति णादौ आशीर्यादादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्यात् । 'गुण' अर्ता । 'हनृत स्यप' अनेनास्येट् । गुण अरिष्यति 'स्वराद' आरिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सर्तिशास्त्य०' ॥ सर्तिशास्त्यर्ति एभ्यो धातुभ्यो ङप्रत्ययो

कुहोश्चु' चस्कन्द। 'अम्यागात्—अनेन कित्त्वात् 'नो लोप' इति सूत्रेणानुस्वारस्य लोपो न भवति। चस्कन्दतु। 'अत्वत' अनेनास्य थप्। चस्कन्दिथ। इन्भाव चस्कन् थप् इति स्थिते॥ सूत्रम्—'हसात्परस्य०'॥ हसात्परस्य सवर्णे हसे परे लोपो वाच्य। अनेन दस्य लोप चस्कन्थ। 'नोलोप' स्कद्यात् 'हसात्' स्कन्ता। 'सन' स्कन्त्स्यति। अस्कन्त्स्यत्॥ सूत्रम्—'सावनिट'॥ सौ परे सति अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति। अस्य धातोर्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति, तत्राह—णित्वविधानसामर्थ्यात् अनुपधाभूतस्याप्यतोकारस्य वृद्धि 'भ्वमे' अस्कान्सीत्। 'इरितो वा' अनेनास्य वा ङप्रत्ययो भवति—'नो लोप' अस्कदत्॥ १३६॥

तॄ प्लवनतरणयोः। तरति। तरेत्। तरतु। अतरत्। कित्त्वाभावाद् गुणः॥ **ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम्॥१३६॥** तृफलभजत्रपाम्' इत्येत्वपूर्वलोपौ॥ ततार तेरतुः तेरुः। तेरिथ॥ **ॠत इर्॥** ॠकारस्य इर् भवति किति ङिति परे॥१३७॥ 'व्योर्विहसे' तीर्यात्॥ **इटो ग्रहाम्॥** ग्रहादीनामिट ईकारो भवति॥१३८॥ तरीता-तरिता। तरीष्यति तरिष्यति। अतरीष्यत् अतरिष्यत्। अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः॥ **वृद्धिरेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः॥ १३९॥**

(च०) तॄ प्लवनतरणयो। गुण। तरति। अन्यानि सुगमानि सन्ति। लिट्प्रकार। ऋसंयोगात् अनेनाकित्त्वात् गुण। 'तृफलभजत्रपाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ भवत। तेरतु। तॄ यादिति स्थित॥ सूत्रम्—'ॠत इर्'॥ ॠत इर्, ॠकारस्य किति ङिति च परे इर् भवति। 'व्योर्विहसे' अनेन दीर्घे। तीर्यात्। तर् इट ता इति स्थिते॥ सूत्रम्—'इटो ग्रहाम्'॥ ई इटो ग्रहाम्। ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति ग्रहु उपादाने। वृञ् वृङ्ॠदन्तानां वा भवति। अनेनास्येट ईकारो भवति। तरीता तरिता। अन्यानि सुगमानि सन्ति। अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषु। अत्रेट ईकारे प्राप्ते॥ सूत्रम्—'वृद्धिरेतौ०'॥ वृद्धिरेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्य। अनेन गुणस्याभावः॥ १३६—१३९॥

(प्र०) ॠत इर् इति। ततान्यादौ विप्रतिषिद्धेन गुणादिना बाधितत्वादेव प्राप्त्यभिप्राय। ॠत किम्, मृयात्। ङिति किम्, तरति॥ १३९॥

रञ्ज रागे। उभयपदी॥ **अपि रञ्जदशषञ्जस्वञ्जाम्॥** एषामनुस्वारस्य लोपो भवत्यपि परे॥१४०॥ रजति रजते। रजेत् रजेत। रजतु रजताम्। अरजत् अरजत। ररञ्ज ररञ्जतु ररञ्जु। हाहिप-राहस्य ररञ्जु ररञ्ज। ररञ्जे। रज्यात्। रङ्क्षीष्ट। रङ्क्ता। रङ्क्ष्यति रङ्क्ष्यते। अरङ्क्षीत् अ-

इत । अराङ्क्षीत् । 'झलो झलि' 'हलो यमां' पक्षम् । अराङ्क्ताम् अराङ्क्षुः ।
अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् अरङ्क्षत ।

(च०) रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ सूत्रम्—अनिदिताम्० ॥ अनि दन्त्यौकारान्ताङ्गस्य उपधानकारस्य लोपो भवति क्ङिति परे । अनेनास्यानुस्वारस्य लोपो भवति । रजति रजते । अत्रादि सूत्र निर्दिशानि सन्ति । लिट्लकारे । ररञ्ज । अकित्वादनुस्वारस्य लोपो न भवति । ररञ्जतुः । अत्रत भारद्वाजम् । ररञ्ज थल् इति स्थिते । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यत्र । आत्मनेपद । ररञ्जे । 'लो झलि'—रज्यात् । 'स्तो श्चुना' स्तुः० इति ॥ अराङ्क्षीत् इत्यत्र 'हलो यमां' इति अराङ्क्ताम् अराङ्क्षुः । आत्मनेपदे—अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् अरङ्क्षत ॥ १४० ॥

दंश दशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः
ददंशुः । ददंशिथ ददंष्ठ ददंशथुः । दश्यात् । ढुत्वम् । दंष्टा । दङ्क्ष्यति ।
अदङ्क्ष्यत् । 'झिले' गित्वाद्वृद्धि । 'षढोः कः सि' अदाङ्क्षीत् ॥

(च) दंश दशने । अनि दन्त्या० अनेनास्यानि लोपः भवत्यनुस्वारस्य । दशति । लिटि ददंश । अत्रत —ददंशिथ । इडभावे ददंश थल् इति जाते 'व्रश्च०' अनेन षकारः । 'ष्टुना ष्टुः' ददंष्ठ । आशीर्लिङि दश्यात् । दंष्टा । 'षढोः कः सि' दङ्क्ष्यति । लुङि अनेन गित्वाद् वृद्धि । 'षढोः कः सि' अदाङ्क्षीत् ॥

षञ्ज सङ्गे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज ससञ्जतुः–
ससङ्क्थ । सज्यात् । सङ्क्ता । सङ्क्ष्यति । असङ्क्ष्यत् । असाङ्क्षीत् असाङ्क्ताम्
असाङ्क्षुः ॥

(च०) षञ्ज सङ्गे । 'धात्वादेः षः सः' अनेन षस्य सः । पूर्ववत् नलोपः । सजति ।
लिटि लकारे । ससञ्ज । अत्रत अनेनास्य न । ससञ्जिथ । इडभावे ससञ्ज थल् इति जाते 'चोः कुः' 'खरि च' ससङ्क्थ ॥ आशीर्लिङि सज्यात् । सञ्ज ता इति स्थिते 'चोः कुः' 'खरि च' सङ्क्ता । सञ्ज स्य तिप् इति स्थिते 'चोः कुः' 'षढोः कः सि' सङ्क्ष्यति । असङ्क्ष्यत् । 'वदव्रज०' असाङ्क्षीत् । 'झलो झलि'–असाङ्क्ताम् असाङ्क्षुः ।

कित रोगापनयने संशये च ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध्
दान् शान् एभ्यः स्वार्थे सन् प्रत्ययो भवति धातोश्च द्वित्वम् ॥ १४१ ॥
'गुपेर्निन्दायाम्' गुप्तिज्किद्भ्यः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सन् । तेन गोपति
तेजति केतति । 'सन्यतः' 'गुपादिभ्यः सन्प्रत्ययान्तेभ्यः' ॥ नानिटि से ॥
इड्वर्जिते सन्प्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ॥ १४२ ॥ तिप् । चिकित्सति ।
चिकित्सेत् । चिकित्सतु । अचिकित्सत् । चिकित्साञ्चकार चिकित्सामास

चिकित्साम्बभूव । चिकित्स्यात् चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति । अचिकित्सिष्यत् । अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥

(च०) कित् रोगापनयन संशये च ॥ सूत्रम्—'गुप्त्य' ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध दान् शान् इत्यनेभ्यो धातुभ्य स्वार्थे धात्वर्थे एव । इगर्थे विनैव दान्यपि एकारेषु कृति च स प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोग द्वित्व ॥ 'अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे एव भवन्ति' । गुप तिज् किद् च क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति । तत्र गोपति तेजति कतति इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण स प्रत्ययो धातो द्वित्वं च भवति । तदा किकित् स इति जात 'कुहोश्चु' अनेन कस्य च । चिकित् स इति जाते 'सिम्ता' अननि प्राप्ते । 'गुपादिभ्यो धातुभ्य सम्य इट न इष्यते आचार्ये' अनेन इण्निषेध । 'उपधाया लघो' अनेन गुणे प्राप्ते 'नानिटि स' न अनिटि से । इड्वर्जिते सप्रत्यये पर धातोर्गुणो न भवति । अनेन गुणाभाव । चिकित्स इति जाते 'स धातु' अनेन धातुत्वात्तिवादय । चिकित्स तिप इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'अद' चिकित्सति । रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट् लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्'—चिकित्साञ्चकार । अन्ये द्वे सुगमे स्त । चिकित्स्यात् । लुङ्लकारे अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥ १४२ ॥

(प्र०) कितरोगापनयने संशये चेति । रोगापनयनं व्याधिप्रतिकार । संशये प्रायश्चित्ते । "विचिकित्सा तु संशय" इत्यमर । गुप्त्य इति । बहुवचनमाद्यर्थमतो गणयति—गुप्तिज् इत्यादि । स्वार्थे अन्यार्थानुक्तेरिति भाव । चिकित्सतीति आगमस्यानि त्यत्वादिडभावस्तत्र "नानिटि से" गुणाभाव ॥ १४२ ॥

पत्लृ पतने । पतति । पतेत् । पततु । अपतत् । पपात पेततु पेतु । पत्यात् । पतिता । पतिष्यति । अपतिष्यत् । ऌदित्पुषादेर्ङ ॥ **पतेर्ङे पुमागमो वाच्यः ॥ १४३ ॥** अपप्तत् ॥

(च०) पत्लृ पतन । पतति । लिट्लकार 'अत उपधाया' पपात । 'ओर' पेततुः । पतिता । लुङ्लकार 'ऌदित्पुषा०' अनेन ङ प्रत्यया भवति । अपत ङ दि इति जात ॥ सूत्रम्—'पतेर्ङे०' पतेर्धातो ङप्रत्यय पर पुमागमो वाच्य । डित्वाद्गुण । अपप्तत् अपप्तताम् ॥ १४३ ॥

भ्रमु चलने ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे ॥१४४॥ शम् दम् तम् श्रम् भ्रम् क्षम् क्लम् मद् एते शमादय । भ्राम्यति-भ्रमति । भ्राम्येत् भ्रमेत् । भ्राम्यतु भ्रमतु । अभ्राम्यत् अभ्रमत् । बभ्राम ॥ **फणादीनामेत्त्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥ १४५ ॥**

फणिभ्राजिराजी च भाषिस्कादी स्यमिस्वनी ।
भ्रमिश्चैव त्रसिश्चैव दशैते तु फणादय ॥

भेमतुः—बभ्रमतुः । भेमुः—बभ्रमुः । भेमिथ-बभ्रमिथ । भ्रम्यात् । भ्रमिता । भ्रमिष्यति । अभ्रमिष्यत् । अभ्रमीत् ॥

(च०) भ्रमु चलने ॥ सूत्रम्—'शमां दीर्घः' ॥ शमां दीर्घः, द्विपदं सूत्रम् । शमा शमां अष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परे । शमाद्या मूले द्रष्टव्याः । भ्रम् तिप् इति स्थिते भ्रमु भ्रमु' अनेन च श्यन्वा । भ्रम् च तिप् इति जाते 'शमां दीर्घः' अनेन दीर्घे । भ्राम्यति । श्यन्वाभावे दीर्घाभावः । भ्रमति । भ्राम्यति सूत्र सन्ति । लिट्लकारे अत उपधाया अनेन वृद्धिः । 'अतोनाम्' बभ्राम ॥ 'फणादीनाम्' फणादीनां एत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । भ्रेमतुः बभ्रमतुः । बभ्रमिथ । फणाद्य श्लोकेनाक्ता । भ्रम्यात् । भ्रमिता । लुङ्लकारे । अभ्रमीत् ॥ १४४-१४५ ॥

टुवम् उद्गिरणे । टु इत्संज्ञक । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् । ववाम ॥ **वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ** ॥ १४६ ॥ वेमतुः —ववमतुः वेमुः —ववमुः । वम्यात् । वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यत् । अवमीत् ॥

(च०) टुवम् उद्गिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति । लिट्लकारे णल्यादि अनेन निषेध प्राप्ते ॥ सूत्रम्—"वम एत्व०" ॥ वम्धातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । ववाम ववतुः-ववमतुः । वमिता । लुङ्लकारे । अवमीत् ॥ १४६ ॥

(प्र०) वम् एत्वमिति । वमुश्च वचिघृधिरम्' इत्याद्यिप्रयोगा मान्यविरुद्धा ॥ १४६ ॥

फण गतौ । फणति । फणेत् । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः । फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणीत् । अफणीत् ॥

(च०) फण गतौ । फणति । लिट् लकारे अत उपधायाः' 'अतानां पफाण । 'फणादीनाम् अनेन वा एत्वपूर्वलोपौ भवत । फेणतुः पफणतुः । फेणिथ पफणिथ । फणिता । अफणीत्-अफाणीत् ।

स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्वनेत् । स्वनतु । अस्वनत् । सस्वान स्वेनतुः स्वेनुः । स्वन्यात् । स्वनिता । स्वनिष्यति । अस्वनिष्यत् । अस्वनीत् —अस्वानीत् ॥

(च०) स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्यमति । सस्वान । सस्याम । स्वनिता । स्यमिता । अस्वानीत्-अस्वनीत् इसारे अनेन वा वृद्धि । अस्यामीत् अस्यमीत् ।

वस निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् णप् इति स्थिते द्वित्वम् ॥ **णयादौ पूर्वस्य** ॥ णबादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य सम्प्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारऋकारा भवन्ति ॥ १४७ ॥ सस्वरस्य सम्प्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिर्वष्टिविचतिवृश्चतिस्तथा ।

पृच्छतिभृज्जतिश्चैव नैवैते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । 'अत उपधायाः' उवाम । ऊचतुः ऊचुः इति सिद्धे ॥ ग्रहां यवराणां स्मृतः सम्प्रसारणं क्किति ॥ ग्रहादीनां सम्प्रसारणं भवति क्किति परे ॥ १४८ ॥

यजिवपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयति स्वपि ।

वद्वसी श्वयतिश्चैव किरेकादश यजादयः ॥

'सवर्णे दीर्घः सह' ॥ घसादेः षः ॥ घसिशासिवसीनां सस्य षो भवति घत्वनिमित्ते सति ॥ १४९ ॥ ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ–उवस्थ । अव [illegible] । [illegible] । उष्यात् । वस्ता ॥ सस्तोऽनपि ॥ सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे ॥ १५० ॥ वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । 'असात्' 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायात् । अवात्ताम् । अवात्सुः ॥

(च०) वस निवासे । वसति । वस् वस् इति स्थिते । 'द्विश्च धातुः' [illegible]

[illegible]

सिद्धौ वस निवासे इत्येतेषां धातूनां सकारस्य षकारो भवति । अत्र 'किङात्' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य षः 'स्वरहोर्द्वे' ऊषतुः ऊषुः । अस्वत । उवसिथ उवस्थ । 'यजाम्' । 'घसादे' । उष्यात् । वस्ता । वस स्यप् तिप इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सस्तोऽनपि ॥' स त, अनपि त्रिपदं सूत्रम् । धातोः सकारस्यानपि विषये णकाभिविभक्तिपदूकविषये सकारे परे तकारो भवति । अनेन सकारस्य तकारो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । सत्वनिगे भिस्यम् अनेन वृद्धि । अवात्सात् । 'ससात्' । 'सस्तोऽनपि' 'प्रत्ययलोपे' इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्ताम् । अवात्सुः ॥ १५० ॥

(प्र०) णवाद्याविति । यद्यपि यजिवृधिग्रहिज्यावसिभृज्जप्रभृतीनां पूर्वस्य सम्प्रसारणे कृते विशेषो नास्ति तथापि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः ॥ १४७ ॥

यजामिति । अनुवर्तनान्यान् गृह्णाति । पूर्वं ये यकारवकाररेफास्तयोः सम्प्रसारणमित्यर्थः । यवयोश्च तद्विधौ प्रयोजनाभावात् ऋकृत इति इकारोकारयोर्ग्रहणम् । सम्प्रसारणमिति संज्ञानिर्देशेन ऋकृत इत्येव सिद्धे संज्ञाविधानं पाणिनीयमतानुसरणार्थम् ॥ १४८ ॥

अवात्तामिति । सिद्धेऽपमत्वसिद्धत्वात् एव धातोः स्तस्य तकारे जाते वर्णे समाम्नाय एतदर्थमेवाकृतिपठनस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् द्वयोरपि तयोस्तकारयोर्लोपः स्यात् हसादिति सिद्धोप ॥

वद व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । उवाद । वदिता । वदिष्यति । अवदिष्यत् । अवादीत् ॥

(च०) वद व्यक्तायां वाचि । वदति । लिट्प्रकारे 'ज्यादौ' अनेन सम्प्रसारणम् 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धि । उवाद । 'यजाम्' । ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । सम्प्रसारणम् । उद्यात् । वदिता । लुङ् प्रकारे 'वदिव्रज्यो' सौ नित्यम् अवादीत् ॥

टुओश्वि इर् गतिवृद्ध्योः । टुकारोकारौ कार्यार्थौ । इर् इरसञ्ज्ञक । श्वयति । श्वयेत् । श्वयतु । अश्वयत् ॥ श्वयतेर्णादौ प्रथमं सम्प्रसारणं वा वक्तव्यम् ॥१५१॥ ततो द्वित्वम् । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशविथ । सम्प्रसारणाभावपक्षे । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । शिश्वयिथ । सम्प्रसारणम् । 'ये' शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ॥ श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः ॥ १५२ ॥ अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषुः । इरितो वा ॥ श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः ॥१५३॥ अश्वत् ॥ श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा ॥ १५४ ॥ अशिश्वियत् इत्यादि ॥

इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १ ॥

(च०) टुओश्वि इर् गतिवृद्ध्योः । टुकारोकारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिबादय । गुण 'ए अय्' श्वयति । लिट्लकार ॥ सूत्रम्—'श्वयते'० ॥ श्वयतेर्धातोर्णादौ परे प्रथमं सम्प्रसारणं वा वाच्यम् । अनेनास्य पूर्वं सम्प्रसारणं ततो द्वित्वम् । शु शु णप् इति जाते । 'धातोर्नामिन' अनेन वृद्धिः । शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते 'शु धातो' अनेन यकारे प्राप्ते । 'नानस्योव' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तन्निषेध किं तु इय एव भवति । शुशुवतु शुशाविथ । संप्रसारणाभावपक्षे 'धातोर्नामिन' शिश्वाय । शुधातो' शिश्वियतु । 'गुण' । शिश्वयिथ । संप्रसारणम् । 'ये' । शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्वि इ सि ईट दिप् इति जाते 'णित्वे' अनेन णित्त्वात् वृद्धे प्राप्तौ ॥ सूत्रम्—'श्वयते ०' श्वयतेर्धातोः सौ परे वृद्ध्यभावो वाच्य । अनेन तन्निषेध । गुण । 'इट ईटि' इत्यादिसूत्रैः अश्वयीत् इत्यादिरूपं सिद्धं भवति । अस्य 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । तदा अश्वि ङ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्-'श्वयतेः०' ॥ श्वयतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्य । अनेनेकारस्य लोपो भवति । अश्वत् अश्वताम् अश्वन् ॥ सूत्र-'श्वयतेर्धातो ङ प्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति पूर्वस्य । 'शुधातो' अशिश्वियत् । अशिश्वियताम् । अशिश्वियन् इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिन कथिता ॥ १ ॥ ११४ ॥

(प्र०) अश्वयीदिति । नन्वत्र परस्मैपदसिनिमित्तकस्येन वृद्धेर्विरहत्वात् सिमा [illegible] गुणे कृते इकारा [illegible] त्वाभावात् वृद्धप्राप्त्याऽप्राप्त्या [illegible] इत्या दिलक्षणाया वृद्धेर्निषेधे सिद्धे किं 'हम्यन्त' इत्यत्र विकल्पनेनेति चेत्, सौ वृद्धेर्वा प्राप्तिर्यावता वरहत्वादिति ॥ इति प्रसादनाम्न्यां भ्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ॥ १ ॥

॥ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध वृद्धौ । अकार आत्मनेपदार्थः । तत्र परागि तिबादिवचनानि । तप् कर्तरि । एधते । 'आदाय ई' । अकारान्तात्परस्य आतआयसबधिन आकारस्येकारो भवति । अ इ ए एधेते । धर्मादिषितेऽदो राज्यम् ॥ विधिसमावनयोरीतेरयादीनि नव वचनानि । एधेत । एधताम् । ऐधत । कासादिप्रत्ययादाम् । एधाञ्चक्रे ॥ आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ आत्मनेपद श्वसोर्नात्मनेपदम् ॥ १ ॥ एधामास-एधाम्बभूव । विभाषा सध्यं ढस्तेर्मूर्धवो न । इट् । एधिषीष्ट । एधिता । एधिष्यते । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

(च०) [illegible] प्रकारान्तरं—एध वृद्धौ । एधृ [illegible] वृद्ध्यर्थे । [illegible] आत्मनेपदा । [illegible] आह—अकार [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

इधाताम् ईरन् । ताम्, आताम् अन्ताम् । तत्र आताम् अन्त इत्यादीनि नव वचनानि बोध्यानि ॥ तत्र वर्तमानात्मनेपद प्रक्रिया लिख्यते । भ्वादिप्रयोग अप्कर्त रि इति कार्यं पूर्ववत् । सर्वत्र अप् कर्तरि 'स्वादीर्भ०' एधते । द्विवचने एध आते इति स्थित सूत्रम्—'आदाय ई' ॥ आ पर वचनान्त सांकतिकम् । आत आत च आदाय आन्त आदाय परश्चैकवचनान्तम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । 'ङ्योर्ङि०' 'आने सवर्णे०' अन्त । ष्कान्त इत्यन्त विपर्ययमिदं सूत्रम् । अ अकारान्तस्य आते आथे आताम्, आ थाम् इति वर्तमानागीप्रेरणाबलानीयप्रथममपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य इकारादेशा भवति । अनन्त भाव इत्याकारस्य इकारादेशा भवति । अइए एधे । बहुवचने—'अन्' इत्याकारस्य । 'स्वादीर्भ०' एधन्ते । एधसे । द्विवचने—'आदाय ई' इतीकार । 'अ इ ए' एधथे । एधध्वे । उत्तमपुरुषैकवचने—'अे' एधे । द्वित्वे बहुत्वे च–'म्मोरा' एधा वहे एधामहे । भ्वादिदारम्भम्—'धर्मे' रिति । अन्' समीपवर्ति रात्रौ धर्मात् एधत—र्घते इति वस्मान्नक्रिया । विभिन्नभावकत्वा ईत्यादि नव वचनानि बोध्यानि । सर्वत्र अप् कर्तरि स्वादीर्भ० अइए एधत एधेताम् एधेरन् इत्यादि नव रूपाणि । माधुरनो मनुरचा धनश पर्रन् एधत वर्तेत इति विधि । 'आनीप्रेरणयो' ताम् आताम् अन्ताम् इत्यादीनि नव प्रत्यया । 'अपकर्तरि' आताम् आथाम् इत्यत्र 'आदाय ई' 'अ इ ए' । अन्तामित्यत्र । अन्' स्वादीर्भ० ॥ मध्यमपुरुष द्वित्वे । आदाय ई 'अइए' । एक स्ववहुत्वबाधितत्व । उत्तमपुरुषैकवचने । 'एपरे' एधै । द्विबहुत्वयो 'सवर्णे०' एधताम् एधतामित्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । तथाऽपुरधवाम् ॥ अथानद्यतन—एध । तनादि नव वचनानि बोध्यानि । तत्र 'अप् कर्तरि' 'न्यादाकद्' इति प्राग्बागम । सूत्रम्—'श्य वाद्' ॥ वहुवचनान्तम् । स्वर मार्गिन्यासौ स्वरादिकस्य धातो अडागमानन्त रमनेन द्वितीयोऽवागम । 'सवर्णे०' ऐधत । अथवा द्विवारमपि । 'ऐधत' साधना प्रा रवत । केवलद्रुत्तमपुरुषैकवचने । 'अइए' ऐधत । ऐधताम् आताम ई । ऐधन्त अइ इत्यादिनिरूपणानि रूपाणि । अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐधत इत्यादौ रूपसिद्ध्यर्थं सूत्रस्यास्य प्रणाम ॥ १ ॥

(प्र०) एध वृद्धाविति । अकाराऽनुदात्त आत्मनेपदार्थं । ऐधत इति । अत्र यद्य पि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्ध्यर्थं सूत्रस्या स्य प्रणाम ।

ईक्ष दर्शनाङ्कनयो । ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षत । ईक्षाञ्चक्रे । ईक्षिषीष्ट । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट ॥

(च०) एवम् ईक्ष दर्शनाङ्कनयो । ईक्षधातु दर्शनाङ्कनार्थे । अङ्कनं परीक्षणम् । अकाराऽनुदात्त आत्मनेपदार्थं । तत्र विभक्तिचतुष्टयस्यात्मनेपदानि बोध्यानि । ण्यन्तस्य क्रिया । ईक्ष त आत अन्त । 'अप् कर्तरि' ईक्षते 'आदायद' ईक्षेत । अन्' ईक्षन्ते । ईक्षसे ईक्षेथे ईक्षध्वे । ईक्षे ईक्षावहे ईक्षामहे 'स्मातो' ॥ विधिनिमन्त्रणयो । ईक्ष ईत इत्यादिमित्यादि । 'अप् कर्तरि' 'स्वादीर्भ०' सर्वत्र । 'अइए' ॥ 'आशीप्रेरणयो' । ईक्ष

शाम् आताम् अन्तामित्यादय । 'अप् कर्तरि' 'स्वराद्दीनां०' इत्यनाम् । 'आदाय इ' 'अ इण्' ईशेताम् । ईशन्ध्व । 'आदाय इ' इशयाम् इशध्वम् । इशै 'एएए । ईशावै' इत्यादि सवर्णे०' ॥ अनद्यतने लनादय । 'अप कर्तरि' 'दिवादावट्' 'स्वरादे' इत्यनागमद्वयं विधाय अप्रेतनाडागमेन सह 'अइण' द्वितायन तु 'एएए' ऐशत इत्यादीनि रूपाणि ॥

दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'शसददवा' इति नैत्वपूर्वलोपौ । ददे ददाते ददिरे । ददिषीष्ट । ददिता । ददिष्यते । अददिष्यत । अददिष्ट ॥

(च०) दद दाने । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थ । ददते । ददेत । ददताम् । अददन्त । 'लिप' अननैत्वपूर्वलोप प्राप्त । 'नामददवादि०' अनेन तन्निषेध । ददद । ददिषीष्ट । ददिता । लुङ् । अददिष्ट अददिषाताम् अददिषत । सुगमोऽयं धातु ॥

(प्र०) दददृ इति । अत्र लोपपचामित्यनेनैत्वपूर्वलोप प्राप्ते 'ना दद वा०' अनेन तन्निषेध ।

ष्वष्क गतौ । 'नामधातु' अनेन सत्वाभाव । ष्वष्कते । ष्वष्केत । ष्वष्कताम् । अष्वष्कत । पष्वष्के । ष्वष्किषीष्ट । ष्वष्किता । ष्वष्किष्यते । अष्वष्किष्यत । अष्वष्किष्ट अष्वष्किषाताम् ॥

(च०) ष्वष्क गतौ । नामधातु०' अनेन सत्वाभाव । ष्वष्कते । 'पूर्वस्य हसादि । पष्वष्के । पष्वष्काते । पष्वष्किरे । ष्वष्किषीष्ट । ष्वष्किता । लुङ्कार । अष्वष्किष्ट । अष्वष्किषाताम् । अष्वष्किषत ॥

(प्र०) ष्वष्कत इति । 'नामधातु ष्वष्कष्टिवाम्' इति सत्वनिषेध ।

ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्द्धे च । 'उपधाया लघो' अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । आर्जत । 'नुगशाम्' 'अस्वोर्णादौ' आनृजे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । अर्जिष्यते । आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥

(च०) ऋज् गतौ स्थैर्ये स्पर्द्धे च । अकार आत्मनेपदार्थ । पूर्ववद् विवादय । 'उपधाया' अनेन गुण । अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । 'स्वरादे' । आर्जत । ऋज मण इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'र' । 'नुगशाम्' अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति । 'अस्वोर्णादौ' । स्वराद्दीनां०' । आनृजे आनृजाते आनृजिरे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । स्वरादे । आर्जिष्ट आर्जिषाताम् आर्जिषत ।

ष्वञ्ज परिष्वञ्जने । सत्वम् । 'अपिरञ्जदशषञ्जष्वञ्जाम्' स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्वजत । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ स्वजतेर्णादौ वा किच्चम् ॥ २ ॥ सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे । 'चो कु' 'खसे चपा' चत्वम् । 'कषसयोगे क्ष' स्वङ्क्षीष्ट । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्ष्यत । 'हस्वात्' अस्वङ्क्त अस्वङ्क्षाताम् अस्वङ्क्षत । अस्वङ्क्थाः ॥

(च०) ष्वञ्ज परिष्वङ्गे। 'आदेशप्रत्यययोः' अनेन षत्वम्। 'अनिदिताम्' अनेन नानुस्वारस्य लोपः। स्वजते। स्वजेत। स्वजताम्। अस्वजत। 'द्विः'। सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे॥ सूत्रम्—'श्रन्थिग्रन्थि०' ॥ स्वञ्जतधातोर्लिटो वा कित्त्वं वाच्यम्। कित्त्वात् 'नो लोपः' अनेनैवानुस्वारस्य लोपो भवति। सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे। स्वङ्क्षीष्ट इति सिध्यति। 'चोः कुः'। अनेन जकारस्य गकारः। 'खरि च' अनेन गस्य कः। 'षढोः०' अनेन सस्य षः 'क्रषस्य० स्वङ्क्षीष्ट। 'न्यो कु' 'लम०' अनेन गस्य क स्वाङ्क्षीनम्' स्वङ्क्ता। स्वङ्क्ष्यते। अस्वङ्क्ष्यत। 'झलो झलि' अनेन सलोपः। अस्वङ्क्त॥१॥

(प्र०) सस्वजे इति। सस्वञ्जारिति षत्वनिषेधः। झलाम्जिति सिच्य अस्वङ्क्त।

त्रपूष् लज्जायाम्। उकारषकारौ कार्यार्थौ। त्रपते। त्रपेत। त्रपताम्। अत्रपत। 'तृफलभजत्रपाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। त्रेपे त्रेपाते। त्रेपिरे। 'ऊदितो वा' त्रपिषीष्ट–त्रप्सीष्ट। त्रपिता—त्रप्ता। त्रपिष्यते त्रप्स्यते। अत्रपिष्यत अत्रप्स्यत। अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत। अत्रप्त॥

(च०) त्रपूष लज्जायाम्। उकारषकारौ कार्यार्थौ। पूर्ववत् साध्यम्। त्रपत। लिट् लकारे त्रप् ए इति स्थिते 'तृफलभजत्रपाम्' अनेनैत्वाभ्यासलोपौ भवतः। त्रे त्रेपाते त्रेपिरे। अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेड्विकल्पो भवति। त्रपिषीष्ट त्रप्सीष्ट। इडभावे अत्रप्त। इडभावे 'झलो झलि' अनेन सलोपो भवति तेन अत्रप अत्रप्साताम् अत्रप्सत॥

(प्र०) त्रपूष लज्जायाम्। षकारः 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययार्थः। ऊकार 'ऊदितो वा' इतीड्विकल्पार्थः। झलि 'झलो झलि' इति सिलोपः। अत्रप्त।

तिज् निशाने क्षमायां च॥ 'गुप्तिज्०' तितिक्षते। तितिक्षेत। तितिक्षताम्। अतितिक्षत। तितिक्षाञ्चक्रे। तितिक्षाम्बभूव। तितिक्षामास। तितिक्षिषीष्ट। तितिक्षिता। तितिक्षिष्यते। अतितिक्षिष्यत। अतितिक्षिष्ट॥

(च०) तिज् निशाने क्षमायां च। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' अनेन क्षमार्थे सन्प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च। तितिज् स अ ते इति जाते। 'चोः कुः' अनेन जस्य गः। 'खरि च०' अनेन गस्य कः। 'आदेशप्र०' 'षत्वम्०'। 'अतो लोपः' अनेनाकारस्य लोपो भवति। 'स्वरादौ'। तितिक्षते। तितिक्षेत। तितिक्षताम्। अतितिक्षत। लिट्लकारे 'कास्प्रत्ययादाम्' अनेनाम्प्रत्ययो भवति। तितिक्षाञ्चक्रे। आम्प्रत्ययो यस्मात् तस्य व्याख्यानेन 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति आत्मनेपदं च भवति। तेन तितिक्षाम्बभूव। तितिक्षामास। अन्यानि सूत्र सर्वाणि तानि पूर्ववत्साध्यानि। लुङ्लकारे अतितिक्षिष्ट॥

(प्र०) तिज निशाने इति निशानं तीक्ष्णीकरणम्। 'गुप्तिज्' इति तिज क्षमायां सन्। तितिक्षते क्षमां करोतीत्यर्थः।

गुप गोपनकुत्सनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्साञ्चक्रे जुगुप्साम्बभूव जुगुप्सामास । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

(च०) गुप गोपनकुत्सनयोः । 'गुप्स्य' । अनेनास्य धातोरपि सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तेन गुगुप स इति जातं 'कुहोश्चुः' । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जातं । 'स धातुः' अनेन धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जातं । 'अप् कर्तरि' । अट् जुगुप्सत । लिट्लकारे । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्साम्बभूव । लुङ्लकारे अजुगुप्सिष्ट अजुगुप्सिषाताम् अजुगुप्सिषत । अन्यथा लकाराणां रूपाणि मूले सन्ति तस्मात् न लिखितानि ॥

(प्र०) गुप गोपनकुत्सनयोरिति । गोपनं रक्षणं । गुप्तनिन्दायां सः । जुगुप्सते निन्दां करोति ।

मान विचारणे । द्वित्वम् । ह्रस्वः ॥ **यः से ॥** पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ॥ ३ ॥ **मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ४ ॥** मीमांसते । मीमांसेत । मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसांचक्रे मीमांसामास मीमांसांबभूव । मीमांसिषीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट ॥

(च०) मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । 'गुप्स्य' अनेन सद्वित्वं भवति । ह्रस्वः । 'म मान् स इति जातं ॥ सूत्रम्—'यः से' ॥ धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा मि मान् स इति जातं ॥ सूत्रम्—'मानादीनाम्०' ॥ मान् बध दान् शान् इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । स धातुः' 'अप्कर्तरि' न्यायादाते' मीमांसते लिट्लकारे । मीमांसांचक्रे । लुङ्लकारे । अमीमांसिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैः सूत्रैः सिध्यन्ति पिष्टपेषणे किं प्रयोजनम् ॥ ३—४ ॥

(प्र०) मानादीनामिति । एषां पूर्वस्येकारस्य दीर्घः स्यात् । मानविचारणे । बध निन्दायाम् । दान आर्जवे । शान तेजने । इत्यादि ॥ ३—४ ॥

बध निन्दायाम् । आदिजबानाम् । बीभत्सते । बीभत्सेत । बीभत्सताम् । अबीभत्सत । बीभत्सांचक्रे । बीभत्सिषीष्ट । बीभत्सिता । बीभत्सिष्यते अबीभत्सिष्यत । अबीभत्सिष्ट ॥

(च०) बध निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । 'गुप्स्य' । 'आदिजबानाम्' । 'यः से' । 'मानादीनाम्' 'स धातुः' । 'अप्कर्तरि' 'अट् धस्य चतुर्था०' बीभत्सते । लिट्लकारे । बीभत्सांचक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अबीभत्सिष्ट ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । आय । पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायांचक्रे । आयाभावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिषीष्ट-पणिषीष्ट । पणायिता-पणिता । पणायिष्यते पणिष्यते । अपणायिष्यत अपणिष्यत । अपणायिष्ट-अपणिष्ट । एवं पन च ॥

(च०) पण व्यवहारे स्तुतौ च । 'आयः' अनेनास्य आय. प्रत्ययो भवति । 'स नाद्यन्ताः धातवः' 'अतो लोपः' 'सवर्णे दीर्घः सह' पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायांचक्रे । आयप्रत्ययोऽपि वा भवति सूत्रोक्तत्वात् । आयाभावपक्षे—'आय पणाम् अनन्त्यैकस्वरपूर्वकारी । पेणे पणाते पेणिरे । पणाय इट् सीष्ट इति जाते । 'अतः' 'स्वर इ०' 'किश्चाइ' पणायिषीष्ट । आयाभावपक्षे—पणिषीष्ट । पणायिता—पणिता । लुङ् प्रकार—अपणायिष्ट । अपणिष्ट । एवं पनधातोरपि रूपाणि ज्ञातानि ॥

(प्र०) पणव्यवहारे स्तुतौ चेति । व्यवहारः क्रयविक्रयादि । 'विनायार्थञ्च सन्देह इति हार उच्यते नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः' इति कात्यायनः । पनचेति । यद्यपि पृथङ्निर्देशात् अयमर्थव्यवहितस्यैवेति सुवचं तथापि सम्प्रदायानुरोधात् पनेति स्तुत्यर्थस्यैव सम्बन्धे पृथङ्निर्देशाच्च । स्तुत्यर्थानुबन्धस्य केवल चरितार्थत्वादाय प्रत्ययान्तात्परस्मैपदं न भवति । अद्रिस्तु—'न चोरस्ये पणिना पणायाम्' इत्यत्र व्यवहारेऽप्यायमन्यं कृतवान् ॥

कमु कान्तौ ॥ कमेः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ ५ ॥ भवति तु वा । वृद्धि । सधातु । अय्गुणौ । अयादेश । कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे चकमे । कामयिषीष्ट कमिषीष्ट । कामयिता कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते । अकामयिष्यत अकमिष्यत । अकामि त इति स्थिते ॥ ञेरङ्द्विश्च ॥ ण्यन्तादादोर्मुक्तेऽर्थे अङ् प्रत्ययो भवति दिवादौ परत ॥६॥ सेरपवाद । धातोश्च द्वित्वम् ॥ ञे ॥ इडा गमर्वाजिते अनवि विषये ञेर्लोपो भवति ॥७॥ ह्रस्व । कुहोश्चु ॥ अङि स्वघो ह्रस्व उपधायाः ॥ अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसम्बन्धिनो टकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥८॥ स्वघोर्दीर्घ ॥ अङि सति टसादेर्लघो पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ ९ ॥ अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ॥ ञेरभावपक्षे-॥ कमेरङ्द्विस्त्वे वाच्ये ॥ ञ्यन्तत्वाभावान्न दीर्घकारौ ॥१०॥ अचकमत ॥

(च०) कमु कान्तौ । कान्तिरत्र इच्छा । उकार इत आत्मनेपदार्थः । 'कमेः कमर्थोता स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः' । भवति तु वा वक्तव्यः । कम् ञि इति जाते ।

'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'स धातुः' अकारो णित्कार्यार्थः । 'अप्कर्तरि' पुन- 'पुजन्' कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे । णेरभावपक्षे- चकमे । कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट । कामयिता कमिता । अन्यानि सुगमानि सन्ति । लुङ्युत्तमैक- अकामि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—'णेरङ् द्विश्च' ॥ इह णेः अङ् द्विः च कः प' सूत्रम् । णिप्रत्ययान्ताद्धातोर्भूतमात्रेऽद्यतने काले सिविषये द्विवाद्यौ परे अङ्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन धातोः द्वित्वं भवति । चकारात् श्रिद्रुस्रुभ्यो णिप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ॥ 'णे' णे इडागमवर्जिते अनपि विषये णिप्रत्ययस्य लोपो भवति । तदा अ का काम् इति स्थिते । 'ह्रस्व' । 'कुहोश्चुः' तदा अचकाम् अन् इति जाते सूत्रम्—'अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः' ॥ अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः षष्ठ्यन्तम् । अङि प्रत्यये सति धातोः लघौ परे पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दीर्घदीर्घोपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधाया ह्रस्वः । तदा अचिकम् अ अ तन् इति जाते सूत्रम्— 'लघोर्दीर्घः' ॥ लघोः दीर्घः । अङि सति हसादलघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धातोः स्वरे परे सति । अनेनेकारस्य दीर्घः अङ्वत्तोऽकारलोपः । 'स्वराद्धोनः' अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त । णेरभावपक्षे । सूत्रम्—'कमेः' ॥ कमेर्धातोरङ्प्रत्ययश्चि- वाच्य । अनेनाङ्प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । ण्यन्तत्वाभावात् न दीर्घेकारौ । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ ९—१० ॥

(प्र०) कमुकान्ताविति । कान्तिरिच्छा । णिङभाव उदित्वात् क्त्वायामिड्- विकल्पः । कमित्वा-कान्त्वा ।

णेरङ्द्विश्चेति । अस्य प्रत्ययपरत्वात्तन्तलाभ । अप् कर्तरीत्यतो अनुवृत्त्या कर्तर्यपुनरर्थावगम् । तत्किम् । अकारोपधायाः षष्ठी कुत्रापि ॥ ६ ॥

भवतीति । णिश्रिन्नो सामान्यत ग्रहणम् । अन्यत्र णेर्लोपो न स्त्रिकामसमासवाच्येऽपि [illegible] । इति व्याख्येयम् । तत्र इटि-कामयिता । आमि-कामयामास । औणादिके अल- [illegible] । आलुप्रत्यये-स्पृहयालुः । इष्णुप्रत्यये औणादिके-स्तनयित्नुः । इष्णुप्रत्यये [illegible] ॥ ७ ॥

अङिलघाविति । [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] इति । [illegible] ॥ ९ ॥

अय गतौ । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ परापूर्वोऽयतिः [illegible] वाच्यम् ॥ ११ ॥ पलायते । पलायेत । [illegible]

ताम् । अयलायत । अयाचक्रे-अयामास-अयांबभूव । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिढ्वम्-आयिध्वम् ॥

(च०) अय गतौ। पूर्ववत् तआदयः प्रत्यया भवन्ति। अयते। पलायते धातुः परायुत्र स्थाने वर्ण्यमानेन सूत्रेण लत्वं भवति ॥ सूत्रम्—'परापूर्वेऽयतौ०' ॥ अयतौ धातौ पर उपसर्गरेफस्य लत्वं वाच्यम्। अनेन रकारस्य लकारः। तत्र पलायते इति रूपं सिद्धम्। लिट्लकारे। 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् प्रत्ययो भवति। अयांचक्रे। इ मू स्त। अयिषीष्ट। लुङ्लकारे। आयिष्ट ॥ ११ ॥

(प्र०) अय गतौ। अयते इति। अथ कथं 'उद्यति वितयाभ्योरतिमरश्मि' इति माघ। तथा चात्र शानप्रत्ययेन भाव्यमिति चाक्रिपुराणाः। शब्दाः। अनुपपन्नमेवाभाति धातुसन्नयनमिदं यदिदं लिस्कारणात्परस्मिन्। वस्तु—इट् किट् कटी गत्यर्थाः इ इ इति प्रश्लिष्य इणादेरयतीति रूपं जात तत्र शतरि तद्रूपं सिद्धम्।—इत्यलम् ।

दय दानगतिहिंसादानेषु । दयते । अयादिवत्प्रक्रिया ॥

(च०) दय दानगतिहिंसादानेषु । अन्यानि धातोरयनिवत् रूपाणि भवन्ति ॥

घट चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अघटत । जुघटे । अघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत-अघटिष्ट ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । पूर्ववत् तआदयः । घटते । लिट्लकारे । 'जुघटेऽपि' अनन्यत्र । जघट अघगात अघटिरे । घटिषीष्ट । लुङ्लकारे । अघटिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥

(च०) ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपधत्वात् न गुणः । ईहते लङ्लकारे । ऐकारात् ऐहत । लिट्लकारे । 'कासादि० अनेनाम्प्रत्ययः । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । लुङ्लकारे ऐहिष्ट ॥

काशृङ् दीप्तौ । काशते । काशेत । काशताम् । अकाशत ॥

(च०) काशृङ् दीप्तौ । ऋकारङकारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । 'विद्गुर्विद्' अनयास्य आम् प्रत्ययो भवति । काशांचक्रे (?) ॥ आत्मभाव—'जुहोतेः' चकाशे । काशिषीष्ट । लुङ्लकार—अकाशिष्ट ॥

विद्वरिदा० । काशांचक्रे (?) । चकाशे । काशिषीष्ट काशिता । काशिष्यते । अकाशिष्यत । अकाशिष्ट ॥ कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासांचक्रे । चकासे (?) । कासिषीष्ट । कासिता । कासिष्यते । अकासिष्यत । अकासिष्ट ॥

(च०) कासृ शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । । पूर्ववत् तआदयः । कासते । लि

टल्कारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन नित्ये प्राप्ते । 'विदूदरिद्रा०' अनेन वा भवति कासांचक्रे (?) । आमभाव-पक्षे । कासिषीष्ट । कासिता । लुङ्लकारे अकासिष्ट ॥

षेवृ सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवेत । सेवताम् । असेवत । सिषेवे सिषेवाते । सेविषीष्ट । सेविता । सेविष्यते । असेविष्यत । असेविष्ट ॥

(च०) षेवृ सेवने । 'आदेः ष्ण स्नः' अनेन सत्वम् । ऋकार इत् । सेवते । लिटलकारे । सिषेवे सिषेवाते सिषेविरे । सेविषीष्ट । लुङ्लकारे । असेविष्ट ॥

गाङ् गतौ । सवर्णदीर्घे कृते आकारत्वात्—'आतोऽन्तोदनतः' । गाते गाते गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् ॥

(च०) गाङ् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थं । पूर्ववत् तआदय । 'सवर्णे०' गात । गात । आकारान्तत्वात् । 'आतोऽन्तोदनतः' । अनेन अन्ते इत्यस्य अते भवति । 'सवर्णे०' गाते । गासे । गाथे । गत्यादिनी । 'अ इ ए०' गेत । गाताम् । गाताम् । गाताम् । अगात अगाताम् अगात । गा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' 'आतोऽनपि' । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । लुङ्लकारे । अगास्त अगासाताम् अगासत ॥

(प्र०) गाङ्गताविति । गाते इत्यत्र प्रथमपुरुषप्रत्ययेन सह सवर्णदीर्घे कृते पश्चात् दाप इति न आतोऽन्तोदनत इति तु प्रवृत्त एव । तत्र अन्त परतस्तुल्यं रूपमिति भाव । गातऽआदादिकोऽप्यमिति इत्यदादय । फले तु न भेद ।

रुङ् गतौ भाषणे च । गुण । रवते । रवेत । रवताम् । अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्वे प्राप्ते ॥ नानप्योर्वः ॥ अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति ॥१२॥ तत उव् । रुधातो । रुरुवे रुरुवाते रुरुविरे । रविषीष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत । अरविष्ट ॥

(च०) रुङ् गतौ भाषणे च । पूर्ववत् तआदय 'गुण' रवते । लिटलकारे—'उ धातो' अनेनानेकस्वरासंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नानप्योर्वः' ॥ न अनपि ओः व । तिबादिचतुष्टयस्याप्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिचतुष्टयवर्जितो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते । ततोऽनप्संबन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति । किंतु उवेव भवति । अनेनोव् भवति । रुरुवे । रुरुवाते । रुरुविरे । रविषीष्ट । रविता । लुङ्लकारे—अरविष्ट अरविषाताम् अरविषत ॥ १२ ॥

देङ् पालने । दयते । दयेत । दयताम् । अदयत ॥ दयतेर्दिगि लिटि दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः ॥१३॥ दिग्ये । 'सध्यक्षराणामा' । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ॥ आपिदूदाधास्थामित्व

सेर्डित्त्वं आत्मनेपदे वाच्यम् ॥ १४ ॥ ङित्वान्न गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्झसे ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ १५ ॥ अदित अदिषाताम् अदिषत ॥

(म०) दय पालने । ङकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट्लकार ॥ सूत्रम्—'दय तेः' ॥ दयधातोर्लिटि परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । 'आतो लोप इटि च' दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'सेर्डित्त्वमात्मने०' दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अन्यानि तद्वत् इति स्थितं । सूत्रम्— अपिदाधाभ्याम्०' अपिदाधाभ्यां धा तुभ्यां ह्रस्वं सर्डित्त्वं च आत्मने० वाच्यम् । 'पक्षोर्निर्दि०' ङित्त्वाद् गुणाभावो भवति । तत अदि नि तत् इति जात ॥ सूत्रम्— लोपो ह्रस्वाज्झसे' ॥ अत्र ह्रस्वात् झसे । ह्रस्वादुत्तरस्य सर्लोपो भवति झसे परे । अनेन सलोपो भवति । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ १५ ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत । डयताम् । अडयत । 'गुणातो' डिड्ये । डयिषीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥

(म०) डीङ् विहायसा गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । 'गुण' डयते । डयत । लिट्लकारे-'गुणातो' अनेन इ य भवति । डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे । लुङः डयिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे—अडयिष्ट अडयिषाताम् अडयिषत ॥

देङ् त्रैङ् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ॥ देङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च ॥ १६ ॥ दिग्ये । दासीष्ट । 'अपिदाधाभ्यामिति लोपो ह्रस्वाज्झसे' अदित ॥ त्रायते । तत्रे । अत्रास्त ॥

(म०) देङ् त्रैङ् पालने । पूर्ववत् तथा,ए । ए आय् । दायते त्रायते । लिट्लकार सूत्रम्—'देङो०' ॥ देङ धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति । 'आतोऽनपि' । दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । सेर्डित्त्वमात्मने० दासीष्ट । लुङ्लकारे । अपिदाधा 'लोपो ह्रस्वा०' । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ त्रैङ्धातोर्लिङ्लकारे सेर्डि त्त्वमात्मने०' अनेनाकार द्वित्व 'ह्रस्व' । 'पूर्वोऽस्य' आतोऽनपि' अनेनाकारलोपः । तत्रे तत्राते तत्रिरे । अस्य धातोर्लुङ्लकारे । 'सेर्डित्त्वमा०' अत्रास्त अत्रासाताम् अत्रासत ॥ १६ ॥

द्युतङ् दीप्तौ । उपधाया गुणः । द्योतते । द्योतेत । द्योतताम् । अद्योतत ॥ द्युते पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णादौ परे ॥ १७ ॥ दिद्युते । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । द्योतिष्यते । अद्योतिष्यत । अद्योतिष्ट ॥ द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् ॥ १८ ॥ ङित्त्वाद् गुणाभावे च । अद्युतत् ॥

(च०) द्युतङ् दीप्तने । ङकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः ... । द्योतते । अन्यानि सूत्र सन्ति । द्युत् ण इति स्थिते । 'द्विर्भावे ...' द्युत् ण इति जात ॥ सूत्रम्—'द्युते ०' ॥ द्युतधातोः पूर्वस्य सम्प्रसारणं ... ... भवति । अनेनास्य पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'द्युतिद्योतिनम्' । दिद्युते दिद्युताते दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । लुङ्लकार—अद्योतिष्ट । सूत्रम्—'द्युताद्भ्यः ०' ॥ द्युतादिभ्यः लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् । अनेनास्य लुङि वा परस्मैपदं भवति । तदा 'पुषादिद्युताद्य...' अनेन ... । ङित्त्वात् गुणाभावः । अद्युतत् अद्युतताम् अद्युतन् ॥ १८ ॥

वृतुङ् वर्तने । वर्तते वर्तेते वर्तन्ते । वर्तेत । वर्तताम् । अवर्तत । ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत ॥ वृताद्भ्यः स्यसनोर्वा पे ऽनिट्त्वं च ॥ १९ ॥ 'वृतु वृधु शृधु स्यन्दू कृपू' एते वृतादयः । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे—लिदुपा... । अवृतत् ॥

(च०) वृतुङ् वर्तने । उकार उच्चारणार्थः । वर्तते । लिट्लकारे ... ववृ ते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत ॥ सूत्रम्—'वृताद्भ्यः०' ॥ वृतादिभ्यः ... परस्मैपदमनिट्त्वं च वाच्यम् । वृताद्यन्तर्गण... । ... वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । लुङ्लकारे । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे- लिदुपा... ... । अवृतत् ॥ १९ ॥

वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते । वर्धेत । वर्धताम् । अवर्धत । ववृधे । वर्धिषीष्ट । वर्धिता । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । अवर्धिष्ट । अवृधत् ॥

(च०) वृधुङ् । ... । वर्धते । लिट्लकारे । ववृधे । वर्धिषीष्ट । ... ... पूर्ववत् ... सिद्धानि ॥

शृधुङ् शर्धने । शर्धते । शर्धेत । शर्धताम् । अशर्धत ॥ शशृधे । शर्धिषीष्ट । शर्धिता । शर्धिष्यते । अशर्धिष्यत । अशर्धिष्ट । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत् । अशृधत् ॥

(च०) शृधुङ् शर्धने । ... । ... । ... । ... ॥

स्यन्दूङ् प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । सस्यन्दे । ... । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता स्यन्ता । ... स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते । ... स्यन्त्स्यति । अस्यन्दिष्यत अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट अस्यन्त्त । अस्यदत् ॥

(च०) [illegible]

भवति । स्वस्निष्ट । इडभावपक्षे भ्वन वसा समावाभ् अनेन इस्य त । स्वस्सीष्ट । स्वर्त्स्यत—स्वन्ता । स्वरिष्यते । इडभावपक्षे 'सनेऽ' स्वर्त्स्यते । अस्वरिष्यत अस्वर्त्स्यत । अस्वरिष्ट । इडभावे । अस्वर्त । पाक्षेऽन्यत्र—'स्विदुपातेर्' 'को लोप' अनेन अनुस्वारस्य लत्वो भवति । अस्वर्त्त ॥

कृपू सामर्थ्ये । गुण ॥ कृपो रो लः ॥ कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति ॥ २० ॥ कल्पते कल्पेत । कल्पताम् । अकल्पत । चक्लृपे । कल्पिषीष्ट । इडभावपक्षे ॥ सिस्पो ॥ उपधाया गुणो न भवति सिस्पेरनिटि परत ॥ २१ ॥ क्लृप्सीष्ट । कल्पिता—कल्प्ता । कल्पिष्यते कल्प्स्यते कल्प्स्यति । अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त अक्लृप्साताम् अक्लृप्सत । अक्लृपत ।

(च०) कृपू सामर्थ्ये । दुष्यन्न विभाग्यः । उपधाया सुत्रम्—'कृपो रो लः' ॥ कृप र ल । कृपः धातो रेफस्य लकारो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति । अनेन रस्य ल । कल्पत । सिरस्कार 'कृपो रो लः' । अनेन ऋकारस्य लृकार । चक्लृपे । कल्पिषीष्ट । सभाति ऊर्ध्वादिविकल्पो भवति । तदा क्लृप्सीष्ट इति जात । 'उपधाया लघु' अनेन गुण प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'सिस्पो' ॥ सिस् लोप सिस्पौ तयोः सिस्पा । सिस्पयनिटि परत उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । 'कृपो रो लः' । कल्पिष्यते । कल्पिता । कल्प्ता । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत । पाक्षेऽन्यत्र । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्ट । स्विदुपात्तु 'कृपो रो लः' अक्लृप्त । अक्लृप्साताम् । अक्लृप्सत् । सम्प्रसार्य धातु ॥ २१ ॥

(प्र०) कृपो रो ल इति । आवृत्त्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह—ऋकारस्यति । तत्कृतम् अलकारादिस्यादिसिद्धि । यदपि कृपूसामर्थ्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धि सूत्रा करणाभावे च । कृपन्तिसिद्धिस्तु कृप कृपायामित्यस्माद्वरेषा बाहुलकेति बहुवचनात् सम्प्रसारण तथापि अधीयन्तेति सिद्धम्भवस्तथा च ॥ २१ ॥

व्यथ दु समयचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत ॥ व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य सम्प्रसारण वक्तव्यम् ॥ २२ ॥ विव्यथे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट ॥

(च०) व्यथ दुःखभयचलनयोः । अकार आत्मनेपदार्थः । व्यथन ॥ 'व्यथतेर्णादौ' ऐ पर पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम् इदं सूत्र सूत्रमस्ति । अनेनास्य धातोः सम्प्रसारणं भवति । विव्यथ विव्यथाते विव्यथिरे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । सुव्यकारे । अव्यथिष्ट ॥ २२ ॥

रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ व्याङ्परिभ्यो रमः पन् ॥ २३ ॥ विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे ।

रसीष्ट । रन्ता । रस्यते । अरम्त अरसाताम् अरसत । विपूर्व । आद्न्तानाम् इवीट्सकौ । व्यरसीत् व्यरासिष्टाम् ॥

(व०) रमु क्रीडायाम् । रमत । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ सूत्रम्—'व्याङ्परिभ्य०' । वि आङ्परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातो पं परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । उपरमति । लिट्लकार । 'लोप पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवत । रम रेमार रेमिर । 'नश्चापदान्ते झसे' अनत मकारस्यानुस्वारा भवति । रंसी० । रन्ता । लुड्लकार—अरस्त अरंसाताम् अरंसत । यदामं धातुविपूर्वं स्यात् तदात्मनपं भवति । 'आदन्तानाम्' अनेन परस्मैपद सति इट्सकौ भवत । 'व्यरम् स् इ' सि इ- दिप इति स्थित । 'इट इटि' 'स्वर्गे०' स्वादीनाम्' 'नश्चापदान्त'। वावमान' व्यरसार। व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषु ॥ २३ ॥

ञित्वरा सम्भ्रमे । ञिआवितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । तत्वरे । त्वरिषीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरिढ्ढ्व–अत्वरिध्वम् ॥

(व०) ञित्वरा सम्भ्रमे । ञिआवितौ । पूर्ववत् तमादय । त्वरते । लिट्लकारे 'द्वित्व' । पूर्वस्य हमादि शेष । तत्वरे । तत्वराते । तत्वरिरे । त्वरिषा० । लुङ्लकार । अत्वरिष्ट अत्वरिषाताम् अत्वरिषत ॥

षह मर्षणे । सहते । सहेत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिषीष्ट । सहिता । इटुसह । इति वेट् । हो ढ । तयोर्ध । ष्टुत्वम् । ढलोप ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ सहिवहोरवर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ॥ २४ ॥ सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिन ॥

(व०) षह मर्षण । 'धात्वादे षः सः' अनेन सत्वम् । सहते । लिट्लकार । 'लोप पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ । सह सेहात सेहिर । सहिषीष्ट । सहिता । 'इटुसह०' अनेनास्य वा इट् भवति । इडभावपक्षे सह ता इति स्थित । 'हो ढ' अनेन हस्य ढ । 'तयोर्ध' अनेन तस्य ध 'ष्टुभि ष्टु' 'ढि ढो लोप' पूर्वेण तदा सा ढा इति जाते ॥ सूत्रम्—'सहिवहोरोदवर्णस्य' सहिश्च वह च सहिवहौ तयोः सहिवहो' अवर्णस्य । सहिवहोरवर्णस्य ओकारो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । अनेन ओकार । सोढा सोढारौ सोढार । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट असहिषाताम् असहिषत ॥ २४ ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ।

(व०) सहादि । सेहाति इत्यादयः ॥ २४ ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदप्रक्रिया ।

भ्वादिषूभयपदिन ॥ ३ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया ॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । राजेत् । राजेत । राजतु । राजताम् । अराजत् । अराजत । रराज । फणादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ । रेजतुः-रराजतुः रेजुः-रराजुः । रेजे-रराजे । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । राजिता । राजिष्यति । राजिष्यते । अराजिष्यत् । अराजिष्यत । अराजीत् । अराजिष्ट ॥

(बा०) अथ भ्वादिगणस्थोभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो धातो स्तिबादिप्रत्ययाः उभयथा भवन्ति । इमा परस्मैपदे अप् कर्तरि अनेन अप् प्रत्ययो भवति । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । लिट्लकारे फणादीनां अने वा एत्वाभ्यासलोपौ । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । आत्मनेपदे । रेजे । अन्यरूपाण्यनयोर्भवन्ति । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । अन्यानि रूपाणि तानि सुगमानि पूर्वोक्तैः सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । लुङ्लकारे । अराजीत् । अराजिष्ट अराजिषाताम् अराजिषत ॥

(प्र०) राजृ इति । ऋदित्त्वमुपधाह्रस्वाभावार्थमिति बोध्यम् ।

खन खनने । खनति । खनते । खनेत् । खनेत । खनतु । खनताम् । अखनत् । अखनत । चखान । गमहनेत्युपधालोपः । चख्नतुः चख्नुः । चख्ने । खन्यात् ॥ जनसनखनां झलि ये आकारो वा वक्तव्यः ॥ १ ॥ खायात् खनिषीष्ट । खनिता-खनिता । खनिष्यति-खनिष्यते । अखनिष्यत्-अखनिष्यत । अखानीत् अखनीत् । अखनिष्ट ॥

(बा०) खन खनने । अकार उभयपदार्थः । खनति । खनते । लिट्लकारे । 'गमहनजन' इत्यनेन इति । चखान । चख्नतुः चख्नुः इति जाते गमहनेत्यस्य अनेन आकारो वा भवति । खायात् । खन्यात् ॥ सूत्रम्—'जनसनखनाम्'। जन खन सन एषां धातूनां झलि यकारे परे आकारो वा वक्तव्यः । खायात् खन्यात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता । लुङ्लकारे 'अतो हलादेर्लघोः' अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत् अखनीत् । अखनिष्ट अखनिषाताम् अखनिषत ॥ १ ॥

हृञ् हरणे । हरति । हरते । हरेत् । हरेत । हरतु । हरताम् । अहरत् । अहरत । जहार जह्रतुः जह्रुः ॥ ऋदन्तस्य थलो नेट् ॥ २ ॥ जहर्थ । जह्रे । जहृषे । ह्रियात् ॥ उः ॥ ऋकारान्तस्य गुणो न भवति लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥३॥ हृषीष्ट । हर्ता । 'हृञ स्वरः' । हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत् अहरिष्यत । अहार्षीत् । ह्रस्वो ह्रस्वाङ्गात् । अहृत अहृषाताम् अहृषत ॥

(च०) हृञ् हरणे । ञकार उभयपदार्थः । 'गुण' । हरति । हरत । लिट्लकारे । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । 'कुहोश्चु' । जहार । जह्रतु ॥ 'ऋदन्तस्य' ऋदन्तस्य धातोस्थपि इट् न भवति । 'गुण' जहर्थ । परे 'यमादौ' अनेन ऋकारस्य रिङादेश । ह्रियात् । हृषीष्ट इति जाते । 'गुण' अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् 'ऋ' अनिटि सिच्यों परत ऋकारस्य गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेध । हृषीष्ट । 'गुण' हर्ता । 'हन ऋस्य' अनेन स्यपि इट् भवति । 'गुण' हरिष्यति । हरिष्यते । लुङ्लकारे । वृद्धि । अहार्षीत् । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन सलोपो भवति । अहृत अहृषाताम् अहृषत ॥३॥

गुहू संवरणे ॥ गुहेरुपधाया उद्गुणहेतौ स्वरे ॥४॥ गूहति गूहते । जुगूह । जुगुहतु । जुगूहिथ-जुगोढ । जुगुहे-जुगुहिषे । जुगुहिध्वे ध्वे, जुघूढ्वे । गूहिषीष्ट घुक्षीष्ट । गूहिता गोढा । गूहिष्यति घोक्ष्यति ॥
दुहदिहलिहगुहूभ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोरात्ति ॥५॥ अगूढ-अघुक्षत ॥ आति सकोऽकारलोप स्वरे ॥ ६ ॥ अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगूढा अघुक्षथा । अघुक्षाथाम् । अघूढ्व-अघुक्षध्वम् । अघुक्षि । अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

(च०) गुहू संवरणे । ऊकार इड्विकल्पार्थ । पूर्ववत् तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ 'गुहे' इदं सूत्रमस्ति । गुहधातोरुपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतौ स्वरे परे । अनेनास्योपधाया ऊत् । गूहति । गूहत । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवानेन क्रमेण साध्यानि । लिट्लकारे-जुगूह जुगुहतु जुगुहु । 'गुण' जुगूहिथ । 'ऊदितो वा' अनेनास्येड्विकल्प । गुहेरिति सूत्रे स्वरादौ इति वक्तव्य तेन हलादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किन्तु गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते 'गुण' । जुगोह् थप इति जाते । 'हो ढ' तयोर्ध 'ढिढो लोपो०' जुगोढ । आत्मनेपदे । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरे । ऊदितो वा जुगुहिषे । इडभावे जुगुह् से इति जाते । 'हो ढ' 'गादिन्त्रवानाम्' जुघुढ् स इति जाते । 'षढो क. से' अनेन ढस्य क । 'किलात्०' 'कषसंयोगे क्ष' जुघुक्षे । जुगुहिध्वे । जुगुहिध्वे ध्वे, इडभावे 'हो ढ' 'तयोर्ध' 'आदिन्त्रवाना' 'ढि ढो०' जुघूढ्वे । गुह्यात् । 'गुहे' । 'सिसत्ता०' गूहिषीष्ट । इडभावे 'हो ढ' 'आदिन्त्रवानाम्' 'षढो क से' 'किलात् षष०' घुक्षीष्ट ॥ गूहिता । इडभावे गुण 'उपधाया ऊधा' अनेन सूत्रेण भवति । 'हो ढ' 'तयोर्ध' 'ढिढो०' गोढा । आत्मनेपदे । गूहिता । गोढा ॥ गूहिष्यति । इडभावे । 'उपधाया' । 'हो ढ' आदिन्त्रवानाम् 'षढो क. स' 'किलात्०' 'कष स०' घोक्ष्यति ॥ गूहिष्यते घोक्ष्यते ॥ अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् । अगूहिष्यत । अघोक्ष्यत ॥ लुङ्लकारे । अगूहीत् । इडभावे । 'हशषान्ता०' अनेन सकप्रत्ययो भवति । अघुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ट । इडभावे अगुह् सक तन् इति स्थिते । 'हो ढ' 'आदिन्त्रवानाम्' अघुढ् स क् तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दुहदिहलिहगुहूभ्य०' ॥ दुह

लिह् गुह् एभ्यो धातुभ्य सको वा लुग् भवति तकारतवर्गयोरादि आत्मनेपदे ॥ [वग ग्रहणात्] थकारे परेऽपि भवति। अनेन सका वा लुक्। तयोर्ढ ' न्धि लोप दार्घ श्च। अगूढ। लुगभावे अगृक्ष सक तन् इति जात। 'षढो' क से 'किलान्० कर्मधार क्र अघुक्षत। अघुक्ष् आताम् इत्यत्र। 'आत्मने इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते 'आदि०' आति आत्मनेपदे सक. अकारस्य लोपो भवति स्वरे पर। अनेन अकारस्य लोप। अघुक्षाताम् अघुक्षन। अगूढाः अघुक्षथा अघुक्षाथाम् अघूढ्वम् अघुक्षध्वम्। अघुक्षि अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥ ६ ॥

दान आर्जवे। गुरुभ्य। यः से। मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्य ॥ ७ ॥ दीदांसति दीदांसते। दीदांसेत् दीदांसेत। दीदांसतु दीदांसताम्। अदीदांसत् अदीदांसत। दीदांसांचक्रे दीदांसामास दीदांसांबभूव। दीदां स्यात् दीदांसिषीष्ट। दीदांसिता २। दीदांसिष्यति-दीदांसिष्यते। अदीदां सिष्यत्-अदीदांसिष्यत। अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट ॥

(च०) दान आर्जवे। 'गुरुभ्य 'य स। 'मानादीनाम्'। एस धातु 'अन्या पदान्ते। दीदांसति दीदांसेत्। अन्यानि सुगे सन्ति। दादांसांचकार। दादांसांचक्रे। द्वे सूत्रे स्त। अन्यापतः। दीदांस्यात्। दीदांसिषीष्ट। अन्यानि सून सन्ति तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

शान तेजने। शीशांसति शीशांसते। शानवत् ॥

(च) शान तेजने। 'गुरुभ्य' शीशांसति शाशांसत। शानवत् ॥

भज सेवायाम्। भजति भजते। भजेत् भजेत। भजतु भजताम्। अ भजत् अभजत। बभाज [तृफलभज त्रपश्चेति एत्वपूर्वलोपौ] भेजतु भेजु। बेभि थ बभक्थ। भेजे भेजाते भेजिरे। भज्यात् भक्षीष्ट। भक्ता भक्ता। भक्ष्यति भक्ष्यते। अभक्ष्यत्-अभक्ष्यत। अभाक्षीत् अभाक्ताम् अभाक्षु। अभक्त अ भक्षाताम् अभक्षत ॥

(च०) भज सेवायाम्। भजति भजत। लिट्लकार। भत बपथाया बभाज। 'तृफलभज० अत एत्वपूर्वलोपौ भवत। भेजतु। भेजे। भेजात। 'थ' 'कृ०'। 'व्रत 'वरो' क. स' 'किलात्० 'षढो०' भक्षीष्ट। भक्ता। लुङ्लकारे। 'वादि०' अभाक्षी त्। 'झलात्' अभाक्ताम्। अभक्त। अभक्षाताम् ॥

डुपचष् पाके। डुकारषकारौ कार्यार्थौ। पचति। पचते। पचेत्। पचेत। पचतु। पचताम्। अपचत्। अपचत। पपाच पेचतु पेचु। पेचे। पपक्थ। पचीष्ट। पक्ता। पक्ता। पक्ष्यति। पक्ष्यते। अपक्ष्यत्। अपक्ष्यत। अपाक्षीत्। अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ॥

(च०) डुपचष् पाके । डुकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' पपाच । 'लोपः पचाम्०' पेचतुः । पेचे । पचेते । पच्यात् । पच सीष्ट इति स्थिते । 'चो कुः' 'किलात्०' 'कषसंयोगे क्षः' पक्षीष्ट । 'चो कुः' पक्ता । लुङ्लकारे । 'मावनिट्' अपाक्षीत् । 'झसात्' अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् ॥

अञ्चु गतौ याचने च । आञ्चीत् ॥

व्यय गतौ । वव्यये । अव्ययीत् ॥

(च०) अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । लिट्लकारे । आनञ्च । आनञ्चे । 'नो लोपः' अच्यात् । अञ्चीष्ट । अञ्चिता । लुङ्लकारे । आञ्चीत् । आञ्चिष्ट ॥

श्रिञ् सेवायाम् । गुण । श्रयति । श्रयते । शिश्राय शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता श्रयिता । श्रयिष्यति–श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत्–अश्रयिष्यत ॥ **स्रुश्रिद्रुवा सेरङ् धातोर्द्वित्वं च ॥८॥** अशिश्रियत्–अशिश्रियत ।

(च०) श्रिञ् सेवायाम् । पूर्ववत् तिबादयस्तआदयश्च । 'अप् कर्तरि' 'गुण' 'ए अय्' श्रयति । श्रयते । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शिश्राय । 'नुधातो' शिश्रियतुः—शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्रुश्रिद्रुवाम्०' ॥ स्रु श्रि द्रु एतेषां धातूनां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च भवति । अशिश्रियत् अशिश्रियत ॥ ८ ॥

त्विष् दीप्तौ । त्वेषति–त्वेषते । तित्वेष तित्विषे । त्विष्यात् । त्विक्षीष्ट । त्वेष्टा २ । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । हशषान्तात्सक् । अत्विक्षत ॥ **सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥९॥** अकार लोपे कृते । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षाताम् अत्विक्षत ।

(च०) त्विष् दीप्तौ । 'उपधाया लघोः' अनेन गुण । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधाया' 'पूर्वस्य' । तित्वेष । तित्विषतुः । आत्मनेपदे । तित्विषे । तित्विषाते । त्विष्यात् । 'षढो कः से' । त्विक्षीष्ट । 'उपधाया । 'ष्टुभिः ष्टुः' । त्वेष्टा । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'हशषान्तात्सक्' अनेन सक् प्रत्ययो भवति । 'षढो कः से' किलात्०' 'कषसंयोगे क्षः' अत्विक्षत् अत्विक्षताम् अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । अत्विक्षत । अत्विक्ष आताम् इति जाते । 'आदाय इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥ सस्य आत्मनेपदे स्वरे परे सति टेर्लोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' अत्विक्षाताम् । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षत । अ भासोऽर्थे धातुः ॥ ९ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत । यजतु

यष्टास्थ् । अयजत् अयजत । 'वचादौ पूर्वस्य' इयाज । यजां यवराणां वत्र्रूत सम्प्रसारणम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ-इयष्ठ । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा । यक्ष्यति यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत । अयष्ठा अयक्षाथाम् ॥ ध्वे च सेर्लोपः ॥ १० ॥ षत्वम् । झषे जशः । ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि ।

(च०) यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । अन्यानि सूत्रे सन्ति । लिट्लकार—यज अप् इति स्थिते । द्वित्वं 'वचादौ पूर्वस्य' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' इयाज । य यज अतुस् इति जाते । 'वचादौ पूर्वस्य' 'यजां यवराणाम् सवर्णे' ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । अत्वतो नित्यानिटः अनेनास्य वा इट् भवति । इयज थप् इति जाते । 'छ्वशसराजभ्राजः' अनेन जस्य षः । 'ष्टुना ष्टुः' इयष्ठ । आत्मनेपदे द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सम्प्रसारणं भवति । ईजे इजाते ईजिरे । 'यजाम्' इज्यात् । 'व्रश्चभ्रस्ज' षः । 'षढोः कः सि' । 'लिङ्सिचौ' 'कारम्भणात्' यक्षीष्ट । 'छ्वशसराजभ्राजः' षः 'ष्टुना ष्टुः' यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति तस्मात्र लिखितानि मया । तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ्लकार-'सिचि वृद्धिः' अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । 'झलो झलि' अयाष्टाम् । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । 'झलो झलि' अनेन सेर्लोपः । 'ष्टुना ष्टुः' अयष्ट अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज स ध्वं इति जाते । 'ध्वे च सेर्लोपः' अनेन सेर्लोपः । 'छ्वशसराजभ्राजः' षः 'झषां जशोऽन्ते' अनेन षस्य डः । ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् ॥ १० ॥

टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । टु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ-उवप्थ । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता २ । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत । अवाप्सीत् अवप्त ।

(च०) टु वप बीजतन्तुसन्ताने । टु इत् । वपति वपते । लिट्लकारे । 'वचादौ' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाप । द्वे सम्प्रसारणे भवतः 'सवर्णे' । ऊपतुः । 'अत्वत' उवपिथ इडभावे । उवप्थ । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । 'यजाम्' । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता अन्यानि सूत्रे सन्ति । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अवाप्सीत् । 'झलो झलि' अवाप्ताम् अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवप्त अवप्साताम् अवप्सत ॥

वह प्रापणे । वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । हो ढः । तयोर्धः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । उह्यात् । वक्षीष्ट । वोढा २ । वक्ष्यति वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ।

(च०) वह प्रापणे । वहति वहते । लिट्लकारे । 'वचादौ पूर्वस्य' । 'अत उप

धाया' उवाह । 'यजाम्' ऊह्यतु । ऊहु । उवहिय । 'अस्वत' । उवद् थप् इति जाते । 'हो ढः' अनेन हस्य ढ । 'तथोर्धः' अनेन थस्य ध । ष्टुत्वम् । ढलोप । 'सहिवहोरा-दवर्णस्य' । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । 'यजाम्' । उवाद् 'हो ढः' । 'तथोर्धः' । ष्टुत्वम् । ढलोप । 'सहिवहोरादवर्णस्य' वोढा । 'षढो कः से' वक्ष्यति । वक्ष्यते । रूपाणि सन्ति मृग्यं । लुङ्लकार सावकि' । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षु । अवाढ अवक्षाताम् अवक्षत ॥

वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ **वेञो णादौ सम्प्रसारणा-भावो वाच्यः ॥११॥** सम्प्रसारणाभावः । ववौ । वादिरवादिरपूर्वकोपि । ववतु ववु । ववे । **वेञो वय् णादौ वा वक्तव्य ॥१२॥** उवाय ॥

ग्रहा क्ङिति च ॥ ग्रहादीनां सम्प्रसारण स्यात् किति ङिति च परे ॥१३॥ इति सम्प्रसारणम् । **यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः ॥१४॥** ऊयतु ऊयु । उवयिय ऊयथु । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्य. ॥१५॥ ऊवतु ऊवु । ऊवे । ऊयात् । वासीष्ट । वाता वाता । वास्यति वास्यते । अवास्यत् । अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सकौ अवासिष्टाम् अवास्त ।

(च०) वेञ् तन्तुसन्ताने । ञकार उभयपदार्थः । वयति वयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'वेञ ०' ॥ वेञो धातोर्णादौ परे सम्प्रसारणाभावो वाच्य. । अनेनास्य सम्प्र सारणनिषेधो भवति । 'सन्ध्यक्षराणामा' इति 'आतो णप् डौ' ववौ । 'क्ङोर यणाम् असवर्णस्वरूपकारौ प्राप्तौ । 'गमृदस्वादि' अनेन तन्निषेध । 'आतोऽनपि' ववतु । ववु । आत्मनेपदे । वव ववाते ववरे ॥ सूत्रम्—'वेञो वय् णादौ वा वक्तव्यः' ॥ वय् वय् इति स्थितः । 'द्विश्च 'अचादौ पूर्वस्य' । 'अत उपधाया' । उवाय । वय अतुस् इति स्थित । 'अचादौ-पूर्वस्य' सूत्रम्—ग्रहा क्ङिति च । क्ङितीति सूत्रम् । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । व्यध ताडने । ह्वेञ् आह्वाने । वश्च् छेदने । वस् कान्तावभिलाषे । व्यच् व्याजीकरणे । प्रच्छ ज्ञीप्सायां (पृच्छायाम्) । भ्रस्ज् पाके । प्रश्न दर्शने । इत्येतेषां सम्प्रसारणं यकाररेफवकाराणां किति ङिति च परे सम्प्रसारणं भवति । यकारस्य इकार । वकारस्य उकार । रेफस्य ऋकारः । [लकारस्य लृकारः] सम्प्रसारणम् । अनेन द्वितीये सम्प्रसारणम् । 'यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो वाच्यः । अत्र । ऊयतु ऊयु । उवयिथ । आत्मनेपदे । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥ सूत्रम्—'वय०' ॥ वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तव्यः । वव्रुः । ऊवतुः ऊवु । आत्मने पदे । ऊवे ऊवाते ऊविरे । 'ग्रहो क्ङिति च' ऊयात् । 'सन्ध्यक्षराणामा' वासीष्ट । वाता । वास्यति मृग्यं सन्ति । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्' । अवासीत् अवासिष्टाम् अवासिषु । अवास्त । अवासाताम् । अवासत ॥ ११ ॥

(टी०) [illegible] ।

ध्यैञ् चिन्तायाम् । ध्यायति ध्यायते ॥ ध्येषो पादौ मारयम् ॥१६॥
दिध्य द दिध्यतु दिध्यु ॥ अस्यानिष्पततीना पथो निलायिद् ॥१७॥
दिध्येथ दिध्ये । ध्यायात् ध्यासीष्ट । ध्याता ध्याता । ध्यास्यति ध्यास्यते ।
अध्यास्यत् अध्यास्यत । अध्यासीत् । अध्यास्त ।

(सा०) [illegible] । ध्यायति ध्यायते । लिट्लकार ॥ सूत्रम्— [illegible] [illegible] । [illegible] ॥१६-१७॥

ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयति ह्वयते ॥ अह्विकत्स्य ह्वयते समसा
ह्वा ववान्यम् ॥ १८ ॥ जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ ।
जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । हूयात् । ह्वासीष्ट । ह्वाता ह्वाता । ह्वास्यति ह्वास्यते ।
अह्वास्यत् अह्वास्यत ॥ अस्यतियक्तिकपातिलिपिसिचिह्वय
मीना सेट्तौ वा धात्वा । १९ ॥ अह्वत् अह्वताम् अह्वन् । अह्वास्त
अह्वासाताम् अह्वासत ।

(सा०) ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयति । ह्वयते । लिट्लकार ॥ सूत्रम्—'अभ्यस्त [illegible] [illegible] । [illegible] जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । [illegible] । हूयात् । ह्वा [illegible] । [illegible] लुङ्लकार अह्वासीत् । सूत्रम्—'अस्यतिवक्तिख्याति [illegible] अस्यति वक्ति ख्याति लिपि सिचि ह्वयति एतेभ्यो धातुभ्यो [illegible] वा धात्वा । [illegible] अह्वत अह्वताम् अह्वन्त । अह्वास्त ॥१९॥

(प्र०) [illegible] इति [illegible] । [illegible] — [illegible] [illegible] इति [illegible] प्रयोगाः । [illegible] । ह्वेञ् एव [illegible] [illegible] स्यात् ।

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च । ऋतेरीयङ् स्यार्धेऽनापि तु वा ॥२०॥
ऋतीयते । ऋतीयाञ्चक्रे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥
इति [illegible] ॥ १ ॥ इति [illegible] धातव ॥

(च०) ऋत जुगुप्सायां कृतायां च ॥ सूत्रम्—'ऋते ०' ॥ ऋतेर्धातोरीयङ् प्रत्ययो भवति स्वार्थे । अनपि तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । इयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ इति भ्वादिगणम्योभयपदिन समाप्ता ॥ इत्यविकरणा भ्वादयो धातवः ॥ २० ॥

(प्र०) ऋतेरिति । ऋति सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे अनपि तु वा । तथा तुरिति धातुत्वम् । अनुदात्तेदित्यात्मने पदम् ॥ २० ॥

इति प्रसादटीकायां भ्वादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिबादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे ॥ अप्कर्तरि—**अदादेर्लुक्** ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति ॥ १ ॥ खसे चपा झसानां । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थ अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । अद्यात् । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु ॥ **झसाद्धेर्हिः** ॥ झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥ २ ॥ अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ॥ **अदो दिस्योरडागमो वक्तव्यः** ॥ ३ ॥ आदत् आद ॥ जघास । गमां स्वरे । खसे चपा० । घसादेः ष, क्ष । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे—आद आदतुः आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता । अत्स्यति । आत्स्यत् ॥ **सिसयोरदेर्घस्लृ लिटि तु वा** ॥ ४ ॥ लृदित्त्वादङ् । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥

(च०) इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात् कर्तरि तिबादयो वाच्यन्ते । अद् भक्षणे । पूर्ववत् तिबादय 'अप्कर्तरि' सूत्रम्—अदादेर्लुक् ॥ अप्कर्तरि लुक् दिप् दि० । अदादेर्धातोर्गणादुत्पन्नो योऽप्प्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्रापि लुक् । तत्र वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् इत्यतपु । 'खसे चपा०' इति दस्य तकार । अत्ति अत्तः अदन्ति । अद्यात् । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते । सूत्रम्—'झसाद्धेर्हिः' ॥ झसात् धि हेः । झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । तावन्मात्रे कृते तु न भवति । 'स्वर०' अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त । उत्तमपुरुष सर्वत्र । 'स्वर०' अदानि अदाव अदाम । अनद्यतनेऽप् । प्रत्ययलुकि कृते । 'दिबादावट्' 'स्वरादेः' इत्यडागमद्वये च कृते उभयत्रापि 'सवर्ण०' ॥ सूत्रम्—'अदो दिस्यो०' ॥ अदो धातोः परयोर्दिप् सिप् इत्यनयोः अडागमो भवति । अनेनाडागमः दिस्यादादौ । 'स्वर०' 'वामने०' आदत् । तकारान्ते । 'खसे०' आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्म । अद् अप् इति स्थिते । सूत्रम्—'सिसयोः०' ॥ सिसयोः परतः अद्धातोर्घस्लृ इत्यादेशो

भवति पक्षान्ते वा भवति । लुकार लदित् कार्यार्थः । घस् घस् इति स्थिते । द्विश्च 'पुरोऽचु' । 'सपानौ अवपाः' । 'अत उपधायाः' जघास । जघस् अतुस् इति स्थिते । गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । स्त्ससः अनेन घस्य कः । 'घमाद् षः' । अनेन षत्वम् । 'कपसयोगे०' जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । अघात् । घस्से० अत्ता । अन्यानि सन्ति सूत्र । लुङ्लकारे । 'मिसयोः' इन्स्वान्ड । अघसन् अघसताम् अघसन् ॥ ४ ॥

(प्र०) अन्तेरिति । अद् आदिर्यस्य स अदादिस्तस्मादादरयान्मध्ये इत्यर्थः । स्यैतद्गणनामनिर्वर्तिधातुसमुदायोऽनापि गृह्यते । तस्य धातुद्भूतावयवमेस्यान्य पर्यायत्वेन विवक्षणादद्रादेरित्येकवचनम् ॥ १ ॥

भसादिहैरिति । अत्र स्थानिवद्भावेन लातेर्हि द्वित्वेऽपि सद्वत्वादिति न्यायेन न भिरादः ॥ २ ॥

प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः । प्सातु-प्सातात् प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ आदन्तविद्द्विषामन उस् वा वक्तव्य ॥ ५ ॥ उस्यालोपः । अप्सुः अप्सान् । पप्सौ पप्सतुः पप्सुः । पप्सिथ पप्साथ । प्सेयात्-प्सायात् । प्साता । प्सास्यति । अप्सास्यत् । आदन्तानाम् इटीट्सकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् ॥

(च०) प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । अन्यानि सूत्र सन्ति तानि सूत्र मान्यत । लङ्लकारे । अप्सात् अप्साताम् । अप्सा अन् इति स्थिते ॥ सूत्रम्— 'आदन्तविद्द्विषाम०' ॥ आदन्तः विद् द्विष एतयो धातूनां अन उस वा वक्तव्य । 'उस्यालोप' । अप्सुः । अप्सान् । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादि' आतो णव औ पप्सौ । पप्सतुः । अस्वत' पप्सिथ—पप्साथ । 'संयोगादे०' प्सेयात्—प्सायात् । प्साता । लुङ्लकारे आदन्तानाम्' अप्सासीत् ॥ ६ ॥

मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अमुः—अमान् । ममौ । ददेरे । मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् ॥

(च०) मा माने । माति । लिट्लकारे । ममौ । 'दादरे' मयात् । माता । 'आद-दन्तानाम्' अमासीत् । अमासिष्टाम् अमासिषुः । सम्प्राप्तम् ॥

या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् । अयाताम् । अयुः-अयान् । ययौ । यायात् । याता । यास्यति । अयास्यत् । अयासीत् ॥

(च०) या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । वातिस्म ॥

(च०) वा गतिगन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्गन्धिवत् इयः । न कश्चित् विशेषः ॥

रा दाने । रदत् ॥ —

(च०) रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् ॥

ला दानग्रहणयो । लाति । ललौ । तद्वत् ॥

(च०) ला दानग्रहणयोः । लाति । लली । अलासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात्–द्रेयात् । द्राता । द्रास्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् ॥

(च०) द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । 'र' दद्रौ । 'संयोगादेः' द्रायात्–द्रेयात् । अद्रासीत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यायात्–ख्येयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वाद् ङ । आतोऽनपि अख्यत् ॥

(च०) ख्या प्रकथने । ख्याति । 'द्विरुक्तं' 'हयानाम्' चख्यौ । 'संयोगादेः' ख्यायात्–ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्यङ्कार । पुषादित्वात् 'लिट्युपादेः' । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोप । अख्यत् अख्यताम् अख्यन् ॥

पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति । अपास्यत् । अपासीत् ॥ भा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् ॥ ष्णा शौचे । स्नाति । सस्नौ । स्नायात्–स्नेयात् । अस्नासीत् ॥

(च०) भा दीप्तौ । भाति । 'पानादौ' बभौ । अभासीत् अभासिष्टाम् अभासिषुः । [illegible] ॥

वश कान्तौ । 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । वष्टि । ग्रहि [illegible] ङिति च । उष्टः उशन्ति । षत्वम् । षढोः कः से । क्ष । वक्षि उष्ठः उष्ठ । वश्मि उश्व उश्म । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु–उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । [illegible] । [illegible] । ष्टुत्वम् । उड्ढि–उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम ॥ दिश्योर्हस्तात् ॥ [illegible] ॥१॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । अवट्–अवड् । सम्प्रसारणम् । [illegible] । औ औ औ । औष्टम् औष्टन् । अवट्–अवड् औष्टम् औष्ट । [illegible] [illegible] । उवाश ऊशिव ऊशिम । उश्यात् उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् । अवाशीत् ॥

(च०) [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । घ्नन्ति । घ्ना मिट् इति स्थिते । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] हि इति जाते । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] हिट् इति स्थिते । [illegible] । [illegible] हिट् इति जाते । [illegible] । सूत्रम्— 'द्विर्वचनेऽचि' [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] भवति । [illegible] अनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] इति स्थिते । [illegible] । अनेन सम्प्रसारणम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति स्थिते । [illegible] 'अत उपधायाः' । [illegible] अनेन [illegible] सम्प्रसारणम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अनेन वा वृद्धिः । [illegible] ॥ ६ ॥

(प्र०) [illegible] । [illegible] सिद्धे [illegible] ज्ञापयितुमेव [illegible] । [illegible] । ननु [illegible] गुणीभूत [illegible] इति [illegible] तत्र [illegible] तु [illegible] ॥ १ ॥

हन् हिंसागत्योः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अनुदात्तानां तनादीनां च मनस्य लोपो भवति किति ङिति झले परे ॥७॥ तुग् भ्रातश्चिङ्मसेऽपि क्यप्यप्यक्षादौ मनस्य लोप ॥

रमिर्यमिर्नमी हन्तिर्मनुर्वनति गमिर्मिनि ।
तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणुर्वनुर्मनुस्तनादय ॥

हत । 'गमां स्वरे' हनो घे' घ्नन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हतात् हताम् घ्नन्तु ॥ जहोधि-शाधि ॥ हन्तेर्जेहशब्दोऽस्तेरेधिशब्दः शास्ते शाधिशब्दो निपात्यते हि विषये ॥८॥ जहि-हतात् हतम् हत । हनानि हनाव हनाम ॥ अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म ॥ हनो घे । वृद्धिः । जघान जघ्नतुः जघ्नुः ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेरपि घत्वं वाच्यम् ॥९॥ जघनिथ-जघन्थ जघ्नथुः जघ्न । जघान जघन जघ्निव जघ्निम ॥ हन्तेः स्यार्द्धधातुकादौ वधादेशो वक्तव्यः ॥ १० ॥ वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः ॥ हन्ता हन्तारौ हन्तारः ॥ ऋद्धनोः स्ये । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ॥ जनिवध्योर्न

वृद्धिः ॥११॥ वधादेशे कृते इट्। अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । पूर्ववत् तिबादयः । 'नश्चापदान्ते झसे' । अनेन नस्यानुस्वारः । 'जमा यपऽस्य हन्ति' । हम् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' ॥ लोप अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः । तेषामनुदात्ततनाम् । अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानामनिटां हन् गम् नम् मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तनुमन्वनुषणुक्षिणुक्षणुऋणु इत्यादीनां धातूनां मस्य लोपो भवति किति ङिति च झसे परे । तुशब्दात्क्वचित् असेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ मस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन् अन्ति इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' । अनेनापो लुग्भवति । हन् अन्ति इति जाते । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते । 'हनो घ्नि' अनेन हस्य घः । 'स्वरहीनम्०' । घ्नन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यात् हन्याताम् हन्युः ॥ लोट्लकारे । हन्तु । 'तुह्योः' । हतात् । हताम् । 'गमां स्वरे' । 'हनो घ्नि' । 'स्वरहीनं०' । घ्नन्तु । हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जह्येधिशाधि' ॥ जहिश्च एधिश्च शाधिश्च जह्येधिशाधि हिविषये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि, एते आदेशा भवन्ति । हिसहितानामेतेषां धातूनां निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हिसहितस्य हन्तेर्धातोरयमादेशः । जहि हतात् हतम् हत । हनानि हनाव हनाम । हन् दिप् इति स्थिते । 'दिस्योरीट्' अनेन दिपो लोपो भवति । 'दिवादावट्' । अनेनाडागमः । अहन् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' अनेन नस्य लोपः । अहताम् । 'गमां स्वरे' 'हनो घ्नि' अघ्नन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म । हन् णप् इति स्थिते । द्विश्च 'पूर्वस्य हसादिः' 'कुहोश्चुः' । 'हनो घ्नि' । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः । जघान । हन् अतुस् इति स्थिते । 'गमां स्वरे' । 'हनो घ्नि' । जघ्नतुः जघ्नुः । हन् थप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'द्विरुक्तस्य०' द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोस्थपि घत्वं वाच्यम् । अनेन घत्वम् । 'क्रादेः' । जघनिथ । 'अस्तत' । नश्चापदान्ते' । जघन्थ । जघ्ने । अन्यानि सूत्रे सन्ति ॥ हन् यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'हन्ते०' ॥ हन्तेर्धातोः स्यादौ यादावाशीषि परे सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः 'यत्' । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । लुट्लकारे । 'नश्चापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः । 'हनृत स्यः' अनेन स्यपि इट् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते । 'भूत सिः' हन् सि दिप् इति जाते । 'हन्त०' अनेन वधादेशः । तदा वध् सि दिप् इति जाते । 'यत्' । 'सिज्लासीत्यस्याम्' । 'मे' । 'सिज्' । अनेन सेरिस्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्— 'जनिवध्योः०' अनिवध्योर्धात्वोर्वृद्धिर्न भवति । अनेन वृद्धिनिषेधः । 'इट् ईटि' । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः ॥ ७—११ ॥

(प्र०) लोपस्त्वनुदात्तेति । तु शब्दोपादानसामर्थ्यं इत्याह—तनादीनामिति । अनुदात्तानिदिन्त्यावयवस्य कार्य इत्याशयमाह-मस्येति । अन्यथा अत्यादिष्वनन्त्यस्यापि मस्य स्थानेऽलोप स्यात् ॥ ७ ॥

अवधीदिति । अत्र वधादेशोऽदन्तः । तनाधोकारेऽनेकस्वरत्वाद् इडभावादिनोग निषेधो न प्रवर्त्तते । अत इत्यहाप ।

यु मिश्रणे । ओरौ ॥ उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्सि अवादौ विषये ॥१२॥ यौति युत । नु धातो । युवन्ति । यौषि युथ युथ । यौमि युव युम । युयात् । यौतु युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि युताद्वा युतम् युत । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौ अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम ॥ धातोर्नामिन । युयाव । नानप्योर्वे । युयुवतु युयुवु । युयविथ युयुवथु । यूयात् । युत । यविता । यविष्यति । अयविष्यत् । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषु ॥

(च०) यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिबादयः । 'अनादर्लुक्' अनेन लुग् भवति । यु तिप इति स्थिते सूत्रम्—'ओरौ' ॥ आ औ । अद्विरुक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति पिति त्सि परे अवादौ विषये । अनेनोकारस्यौकारः । यौति युत । 'धुधातो' । युवन्ति । युयात् । यौतु-युतात् युताम् युवन्तु । युहि-युतात् युतम् युत । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौ अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । यु णप इति स्थिते । 'द्विश्च' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । युयाव । यु अतुस् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'धुधातो' 'नानप्योर्वे' युयुवतु । युयुवु । युयविथ । य यूयात् । 'युत' सिमतासात्स्यताम्' आ अत्र यविता । लृट्प्रकारे । सिति 'धातोर्नामिनः' । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषु ॥ १२ ॥

(प्र०) ओरावित्रिति । पिता यवायामिन्यतो येन्यनुवर्त्ये व्यवस्थयाऽद्विरुक्तस्येति वाच्यम् । तत्र युयोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । गुणापवादश्चायमिन्द ॥ १२ ॥

तु गतिवृद्धिहिंसासु ॥ तुरुनुस्तुम्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा ॥१३॥ तौति-तवीति तुत -तुवीत तुवन्ति । तौषि-तवीषि तुथ -तुवीथ तुथ-तुवीथ । तौमि तवीमि ॥ तुयात्-तुवीयात् । तौतु-तवीतु तुतात्-तुवीतात् तुताम् तुवीताम् तुवन्तु । तुहि तुवीहि ॥ अतौत् अतवीत् । तुताव । तोता । तोष्यति । अतोष्यत् । अतौषीत् ॥

(च०) तु गतिवृद्धिहिंसासु । पूर्ववत्तिबादयः । अनादर्लुक् आरौ तौति ॥ सूत्रम्—'तुरुनुस्तुम्य०' ॥ तु गतिवृद्धिहिंसासु । रु शब्दे । णु स्तुतौ । ष्टुञ् स्तुतौ । अद्विरुक्तेभ्य एभ्यो हसादीनां चतुर्णां ईट् वा भवति । 'तुवः' ध्वा अत्र । तवीति तुतः । तुधातो तुवीत तुवन्ति । सिद्धप्रकारे—तुयात्-तुवीयात् । तुयाताम्-तुवीयाताम् । तुयु-तुवीयु । लोटप्रकारे—तौतु-तवीतु । तुतात्-तुवीतात् । तुताम्-तुवीताम् । तुव न्तु । तुहि-तुवीहि । तुतात्-तुवीतात् । तुतम्-तुवीतम् तुत । तुवीत- । तवानि तवाव

वृद्धिः ॥११॥ वधादेशे कृते इट्। अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । पूर्वे निवारण । 'नश्चापदान्ते झसे'। अनेन नस्यानुस्वारः । मना पर ... हन्ति । तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' ॥ ... अनुदात्तस्य तनश्च अनुदात्ततन । तेषामनुदात्ततनाम्। अनुदात्तानां धातु पाठात्पानामन्ते हन् गम् मन् मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्मन्वनुवनुक्षिण्वृणुक्षण् हत्यादीनां धातूनां मस्य लोपो भवति क्ङिति झिति च सम पर । सुखान्तावथिर मते पि यपप्रत्ययादौ मस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन् अन्ति इति स्थिते । 'अप् कर्तरि'। 'अदादेर्लुक्'। अनेनापो लुग्भवति । हन् अन्ति इति जाते । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते । 'हनो घ्नः' अनेन हस्य घ । 'स्वरहीनम्०' । घ्नन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यात् हन्याताम् हन्युः ॥ लोट्प्रकारः । हन्तु । 'तुह्योः' । हताम् । हताम् । 'गमां स्वरे' । 'हनो घ्नः' । 'स्वरहीनं०' । घ्नन्तु । हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जहिधिशाधि' ॥ जहिश्च एधिश्च शाधिश्च जहिधिशाधि हिविषये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि, एत आदेशा भवन्ति। हिमहितानामेतेषां धातूनां निपाता भवन्तीति तात्पर्यम् । अनेन हिसहितस्य हन्तेर्धातोर्जह्यादेशः । जहि हतात् हतम् हत । हनानि हनाव हनाम। हन् दिप् इति स्थिते । 'दिस्योर्हसात्' अनेन दिपो लोपो भवति । 'दिवादावट्' । अनेनाडागमः । अहन् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' अनेन नस्य लोपः । अहताम् । 'गमां स्वरे' 'हनो घ्नः' अघ्नन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म । हन् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' पूर्वस्य हसादिः 'कुहोश्चुः' । 'हनो घ्नः' । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः । जघान । हन् अतुस् इति स्थिते । 'गमां स्वरे' । 'हनो घ्नः' । जघ्नतुः जघ्नुः । हन् थप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'द्विरुक्तस्य०' द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोर्णप्यपि घत्वं वाच्यम्। अनेन घत्वम् । 'क्रादेः' । जघनिथ । 'अरञ्जत'। नश्चापदान्ते'। जघन्थ । जघ्ने । अन्यानि सूझे सन्ति ॥ हन् यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'हन्तेः०' ॥ हन्तेर्धातोः स्यान्तीयादादौ परे सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः 'यत्' । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । लुट्प्रकारः । 'नश्चापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः । 'हनृत स्यस्य' अनेन स्यपि इट् भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते । 'भूते सिः' हन् सि दिप् इति जाते । 'हन्तेः' अनेन वधादेशः । तदा वध् सि दिप् इति जाते । 'यत' । 'सिस्तासीस्यपाम्' । 'सेः' । 'णित्वे' । अनेन सेर्णित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्—'जनिवध्योः०' जनिवध्योर्धात्वोर्वृद्धिर्न भवति । अनेन वृद्धिनिषेधः । 'इट इटि'। अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः ॥ ७—११ ॥

(प्र०) लोपस्त्वनुदात्तेति । तु शब्दोऽपरार्थमार्थे इत्याह—तनादीनामिति । लुप्तषष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनान्त्यलोप इत्याशयेनाह-मस्येति । अन्यथा मन्यादिष्वनन्त्यस्यापि मस्य सम्भवाल्लोपः स्यात् ॥ ७ ॥

टुक्षु शब्दे । क्षु इत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षविष्यत् अक्षावीत् ॥

(म०) टुक्षु शब्दे । टु इत् । अपृक्तेऽपि अहल्लुक् 'आर्तो । क्षौति । क्षुत । लिट्लकार । द्विश्च पूर्वस्य । चुक्षाव' । 'आतताम्भिनः । चुक्षाव । उ धातो चुक्षुवतुः । ये अनेन पूर्वस्य दीर्घे । क्षूयात् । मिपना०' 'गुण' 'ओ अव् क्षविता । अस्यापि सूत्रे अस्ति । लुङ्लकार । सिचि' अनेन तर्सिच्यात् वृद्धि । अक्षावीत् ॥

क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति क्ष्णुतः क्ष्णुवन्ति । क्ष्णुयात् । क्ष्णौतु । अक्ष्णौत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णूयात् । क्ष्णविता । क्ष्णविष्यति । अक्ष्णविष्यत् । अक्ष्णावीत् ॥

(म०) क्ष्णु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्य । क्ष्णौति । लिट्लकार—'द्विश्च पूर्वस्य' इत्येषु 'आतताम्भिनः' अनेन वृद्धि । चुक्ष्णाव 'उधातो' चुक्ष्णुवतुः । 'गुण' चुक्ष्णविथ । य क्ष्णूयात् क्ष्णवायात् । 'गुण' सिप्ना० क्ष्णविता । लुङ्लकारे । 'आतताम्भिन' अनेन वृद्धि । अक्ष्णावीत् अक्ष्णाविष्टाम् अक्ष्णाविषुः ॥

ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् । सुष्णाव । स्नूयात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् । अस्नावीत् ॥

(म०) ष्णु प्रस्रवणे । आ' ष्ण स' अनेन षस्य स । पूर्ववत् तिबाद्य । अपृक्तेऽक आर्तो अनेन उकारस्यौकार । स्नौति । लिट्लकार । सुष्णाव । उधातो सुष्णुवतुः । गुण सुष्णविथ । ये' स्नूयात् । गुण' सिप्ना० । ओ अव स्नविता । लुङ्लकार । अस्नावीत् ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इतः ॥ इणः क्किति स्वरे यो वक्तव्यः ॥१४॥ यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एतु इतात् इताम् यन्तु । इहि-इतात् इतम् इत । अयानि अयाव अयाम । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐ ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम् वृद्धि । पूर्वस्य इयादेश । इयाय ॥ इण' किति पादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥१५॥ ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । एष्यति । एष्यत् । दादे पे । इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः ॥१६॥ अगात् अगाताम् अगुः ॥

(म०) इण गतौ । णकार 'इण इति सूत्रस्य विशेषणाय । पूर्ववत् तिबाद्य । अपृक्तेऽक 'गुण' एति इत । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इणा०' ॥ इणो धातो

नवाम । लङ्लकारे—अतौत् अतुवीत् । अतुताम् अतुवीताम् । अतुवन् । अतौः अतवीः । अतुतम् अतुवीतम् । अतुत अतुवीत । अतवम् अतुव-अतुवीव । अतुम—अतुवीम । लिट्लकारे— द्वित्वं 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुम इति जाते । 'तु धातोः' नानन्त्ययोर्वे' आम्याभुव् भवति । तुतुवतुः तुतुवुः । 'स्वरान्तात्रिः' तुतोथ तुतविथ । 'ये' तूयात् । तोता । लुङ्लकारे । 'अञ्चितो नामिनः' । अनेन वृद्धिः । अतौ षीत् अतौष्टाम् अतौषुः । अतौषीः अतौष्टम् अतौष्ट । अतौषम् अतौष्व अतौष्म ॥१३॥

रु शब्दे । रौति-रवीति रुतः रुवीतः रुवन्ति । रौषि-रवीषि । रुयात् रुवीयात् । रौतु-रवीतु रुतात्-रुवीतात् । अरौत्-अरवीत् अरुताम् अरवीताम् अरुवन् । अरौः अरवीः । रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविथ । रूयात् । रोता । रोष्यति । अरोष्यत् । अरौषीत् ॥

(च०) रु शब्दे । पूर्ववत्सिद्धरूप । 'अदादेर्लुक्' अनेन तिबादिचतुर्षु लकारेषु अपो लुग् भवति । अस्य धातोरपि रूपाणि तु धातुवत् ज्ञेयानि । 'तुरुस्तुशम्य०' अनेन सूत्रेण हसादीनां प्रत्ययानां वा इट् भवन्त्यस्य । 'ओतो' अनेन अवादौ विषये सिविरिम्य पर ओकारस्य औकारः । रौति रवीति । रुयात् रुवीयात् । रौतु रवीतु । अरौत् अरवीत् । लिट्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रुराव । 'तुधातोः' रुरुवतुः । 'गुणः' रुरविथ । 'य' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रूयात् । 'गुणः' रोता । लुङ्लकारे । 'अञ्चितो नामिनः' अनेन वृद्धिः । अरौषीत् अरौष्टाम् अरौषुः ॥

दु गतौ । भौवादिकः । दवति । दवेत् । दवतु । अदवत् । दुदाव । दूयात् । दोता । दोष्यति । अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

(च०) दु गतौ । अयं धातुर्भ्वादिकः । तत्र 'अप् कर्तरि' अनेनाप्प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्लुक्' अनेन सूत्रेण लुग् न भवति भ्वादित्वात् । 'गुणः' दवति । अस्यापि रूपाणि भवन्ति यानि गुणमार्गधातोः व्याख्यातान्यतः नावश्यकत्वम् । लिट्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिर्णिप्प्रत्यये परे । दुदाव । 'तुधातोः' दुदुवतुः । 'गुणः' दुदविथ दुदोथ । य अनेन दीर्घः । दूयात् । 'गुणः' दोता । लुङ्लकारे—'अञ्चितो नामिनः' अनेन वृद्धिः । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

णु स्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः । नौति नवीति नुतः—नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नूयात् । नोता । नोष्यति । अनोष्यत् । अनौषीत् ॥

(च०) णु स्तुतौ । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन णस्य नः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' अनेन लकारेषु लुग् भवति । 'ओतो' अनेनाकारस्यौकारः । 'तुरुस्तुशम्य०' अनेनास्य इट् भवति वा यदा 'गुणः' अनेन गुणः च । अस्यापि धातोः रूपाणि तु धातुवत् ज्ञातव्यानि । नौति नवीति । लिट्लकारे । नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः । 'ये' अनेन दीर्घः । नूयात् । 'गुणः' । लुङ्लकारे । 'अञ्चितो नामिनः' । अनौषीत् ॥

टुक्षु शब्दे । टु इत् । क्षौति क्षुत क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाव चुक्षुवतु चुक्षुवु । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षविष्यत् अक्षावीत् ॥

(च०) टुक्षु शब्दे । टु इत् । अप् कर्तरि अदादेर्लुक् 'आतौ' । क्षौति । क्षुत । लिट्लकारे । 'द्विः पूर्वस्य' 'खुदाभु' । 'धातोर्नामिनः' । चुक्षाव । 'नु धातो' चुक्षुवतु । य' अनेन पूर्वस्य दीर्घे । क्षूयात् । सिसता०' 'गुण' ओ अव् क्षविता । अन्यानि सूत्र सन्ति । लुङ्लकारे । 'सिचो' अनेन सजिस्वात् वृद्धि । अक्षावीत् ॥

क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति क्ष्णुत क्ष्णुवन्ति । क्ष्णुयात् । क्ष्णौतु । अक्ष्णौत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णूयात् । क्ष्णविता । क्ष्णविष्यति । अक्ष्णविष्यत् । अक्ष्णावीत् ॥

(च०) क्ष्णु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्य । क्ष्णौति । लिट्लकार—'द्विः पूर्वस्य 'खुदोसु 'धातोर्नामिन' अनेन वृद्धिः । चुक्ष्णाव 'सुधातो चुक्ष्णुवतु । 'गुण चुक्ष्णविथ । य' क्ष्णूयात् क्ष्णवीयात् । गुण सिसता०' क्ष्णविता । लुङ्लकारे । धातोर्नामिन' अनेन वृद्धि । अक्ष्णावीत् अक्ष्णाविष्टाम् अक्ष्णाविषु ॥

ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् । सुस्नाव । स्नूयात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् । अस्नावीत् ॥

(च०) ष्णु प्रस्रवणे । 'आदे ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः । पूर्ववत् स्तिवाद्य । अदादेर्लुक् आतौ' अनेन उकारस्यौकार । स्नौति । लिट्लकारे । सुस्नाव । 'सुधातो सुस्नुवतु । गुण सुस्नविथ । ये स्नूयात् । 'गुण' 'सिसता० । ओ अव' स्नविता । लुङ्लकारे । अस्नावीत् ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इत ॥ इणः श्वितिं स्वरे यो वक्तव्य ॥१४॥ यन्ति । एषि इथ इथ । एमि इव इम । इयात् इयाताम् इयु । एतु इतात् इताम् यन्तु । इहि-इतात् इतम् इत । अयानि अयाव अयाम । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐ ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्विस्त्वम् वृद्धि । पूर्वस्य इयादेश । इयाय ॥ इण' कित्ति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्य' ॥१५॥ ईयतु ईयु । इययिथ-इयेथ ईयथु ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । ई । ईयात् ईयास्ताम् ईयासु । एता । एष्यति । ऐष्यत् । दादे धे । इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्य' ॥१६॥ अगात् अगाताम् अगु ॥

(च०) इण गतौ । णकार 'इण' इति सूत्रस्य विशेषणार्थ । पूर्ववत् तिवादय । अदादेर्लुक् 'गुण' एति इत । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इणः०' ॥ इणो ...

क्ङिदति स्वरे परे सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य यकारः । 'स्वरहीनम्०' यन्ति । णपि । अस्मिन् रूपे 'क्लिवात्०' अनेन पश्च भवति । इय इथ । पमि इव इम । इयात् । एतु । इहि । 'गुण' अयानि । लङ्लकारे—'गुण' अडागमद्वयं भवति । एरेए' गुन । 'एएए' ऐत् । 'अइए । एएए' ऐताम् । अडागमद्वयम् 'सवर्णे०' 'इण०' । आय न । ए एतम् एत । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ णप इति स्थिते । 'द्विश्च' धातो नामिन' । 'सवर्णे' अनेन पूर्वस्य इय् । 'स्वरहीनं०' इयाय । इ इ अतुस् इति जाते । नुधातो' इय अतुस इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणः०' ॥ इणो धातो क्ङिति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य दीर्घः [विधानसामर्थ्याद् 'ह्रस्वः' इति पूर्वस्य ह्रस्वो न भवति । 'सवर्णे०'] ईयतु ईयुः । 'गुण' सवर्णे' 'ए अय्' 'कादर्णादि' । इयथिथ । 'अत्यत । इयय ईयथु ईय । इयाय । 'णत्तम' । 'गुण' इयय ईयिव ईयिम । 'ये अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । 'गुण' एता । अन्यानि सू' सन्ति । लङ्लकारे—अडागमद्वयम् । ऐष्यत् । लुङ्लकारे—इ सि दिप् इति जाते । 'दादे पे' । अनेन सलोपे भवति । इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणिको ०' ॥ इणिकोधात्वो सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । 'दिवादाव' अगात् अगाताम् अगुः । अस्मिन् रूपे । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अगाः अगातम् अगात । अगाम् अगाव अगाम ॥ १६ ॥

इक् स्मरणे । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्यैत् । अध्यैताम् अध्यायन् । अधीयाय । अधीयात् । अध्येता । अध्येष्यति । अध्यैष्यत् । अध्यगात् । इणवत् ॥

(च०) इक् स्मरणे । ककार 'इणिको' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वो नित्यम् । इक्को धातू अध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । 'गुण' 'इर्य स्वरे' अध्येति । 'सवर्णे दीर्घ' अधीतः अधियन्ति । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' । अनेन इणो धानि का र्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिट्लकारे—अधीयाय । अधीयतुः । अध्येता । 'गुण' अध्येष्यति । लुङ्लकारे 'दादे पे' 'इणिको' अध्यगात् । अध्यगाताम् । 'आतोऽनपि' अध्यगुः ॥

(प्र०) इक् स्मरणे इति । ककार इण्वदिक इति विशेषणार्थः । न व्यभिचरत इति । यथाह भट्टि—'स्मानयो रामयोरधीयन् स्मरन्मित्यर्थः । इङिकावध्युपसर्गं विना प्रयोगं नार्हत इत्यर्थः ।

विद् ज्ञाने । उपधाया लघो । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्सि वित्थ वित्थ । वेद्मि विद्वः विद्मः ॥ विदो नवानां तिपादीनां णपादिर्वा ॥१७॥ विदः परेषां तिबादीनां नवानां णबादिर्नवको वा भवति । वेद वि दतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्म । विद्यात् । वेत्तु-वित्तात्

विदाम् विदन्तु । झलादिर्हि विद्धि-विदाद्धि विदतम् विदत । वेदानि वेदाव वेदाम । दिस्योरीट्सात् । अवेत् अवेद् अविदाम् । अन उस् वा । अविदन् अविदुः ॥ दश्च सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिब्विषये ॥१८॥ अवेः अवेत् अविदम् अविद । अवेदम् अविद्व अविद्म । विवेद विविदतुः विविदुः । विवेदिथ । पक्षे ॥ आमि विदेर्न गुणः ॥१९॥ विदाञ्चकार-विदाञ्चकार विदामास विदाम्बभूव । विद्यात् विद्यास्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

(च०) विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'उपधाया लघो' अनेन गुणः । तस ज्ञा झस्न्तादयः अनेन हस्य तः । वत्ति । 'क्से वसा' इदं सूत्रं स्ते परे स्व प्राप्नोति । वित्तः विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति ॥ सूत्रम्—'विदो भवानां स्यादीनां णलादिर्वा' ॥ विदः भवानां स्यादीनां णलादि वे भवन्ति । पश्चपदं सूत्रं वर्त्ति । अत्र हस्वन्मात्रत्वं तिबादीनां भवानां वचनानां णलादिवचनं वा भवति । अनेन तिबादीनां णलादयो भवन्ति । णल् अतुस् उस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिबादीनां स्थाने । तदा विद् अ इति जाते । 'द्विः' अनेन द्वित्वं प्राप्ते 'परा०' इति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किन्तु शप् कर्तरि' अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्लुक्' अनेन लुक् भवति । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । वेद विदतुः विदुः । 'उपधाया लघो०' वेत्थ । अन्यान्यस्य लकारस्य रूपाणि मूले सन्ति । विद्यात् । विद्यास्ताम् । लोट्लकारे—वेत्तु । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । 'झलादिर्हि' अनेन हस्य धः । 'स्वरहीने०' विद्धि । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकार—विद् दिप् इति स्थिते । 'उपधाया०' 'दिस्योरीट्सात्' अनेन दिप्सिपोर्लोपः । द्विवाद्यन्त 'वाऽवसाने' अवेत् । अवेद् । 'तस०' अविदाम् । 'अन उस्' वा अनेन वा अन उस् भवति । अविदन् । अविद् सिप् इति जाते । 'दिस्योः' अनेन सिपो लोपः । अविद् इति जाते । 'उपधाया' ॥ सूत्रम्—द सः । द दकारस्य सिब्विषये वा सकारो भवति । अनेन दस्य सः । 'रसो विसर्गः' । अवेः । अन्यानि सन्ति । लिट्लकार । 'उपधाया०' विवेद विविदतुः । विवेदिथ । 'विदेर्णलादि' अजन्तस्य वा आमप्रत्ययः । आमि परे सति 'उपधाया०' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—आमि० ॥ आमि परे सति विदेर्धातोर्गुणो न भवति । अतो गुणनिषेधः । साम्प्रतम् पूर्ववत् । विदाञ्चकार । विदामास । विदाम्बभूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे उपधाया लघो० । अनेन गुणः । अन्यत् पूर्ववत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥ १९ ॥

(प्र०) विदेति । अनन्तरस्यति न्यायात् पूर्वार्थेनादिग्रहण एव द्वित्वं नान्यत्र । 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वा' लकारेऽप्यविदाङ्कुर्वन्तु इत्याऽन उत इति । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुर्वन्तु ॥ २० ॥

अस् भुवि । अस्ति ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ श्नम् इत्येतस्य विकरणस्या

स्नुश्नसीति धातोरकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥२०॥ स्तः सन्ति ॥ **सि सः** ॥ अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे ॥२१॥ सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पिति। तेन व्यतिसे । असि स्थः स्थ। अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्याताम् स्युः । अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु। अङ्घेधिशाधि। एधि स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम ॥ **अस्तेरीट्** ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥२२॥ आसीत् ॥ **लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान्** ॥२३॥ आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म ॥ **अस्तेरनपि भूः वक्तव्यः** ॥२४॥ बभूव ॥

(च०) अस् भुवि । भू सत्तायाम् । अर्थाद्दयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववत् तिबादय । 'अदादेर्लुक्' अनेन लुक् । अस्ति । अस् तस् इति जाते ॥ सूत्रम्-'नमसोऽस्य'॥ नम् च अस् च नमस् तस्य नमसः । अस्य द्विपदं सूत्रम् । नम इत्येतस्य श्यादिगणोत्पन्न विकरणस्य अस् भुवि इति धातोश्च संबन्धिनोऽकारस्य ङिति विभक्तौ परतो लोपो भवति । अनेन अकारस्य लोपः । स्तः । 'नमसो ऽस्य' सन्ति । अस् सिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'सि सः ॥ अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते 'सि स ' इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पित्यत्र । तेन व्यतिसे इति रूपं सिद्धं भवति । अनेनात्र सलोपः । असि । अन्यानि मूले सन्ति । 'नमसोऽस्य' । स्याताम् स्युः । स्याः स्यातम् स्यात । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात्-स्ताम् सन्तु । 'जहोधिशाधि' एधि स्तात् । अन्यानि सन्ति । अस् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'अस्तेरीट्' ॥ अस्तेः ई' । अस्तेर्धातोः परयोर्दिसिपोरीडागमो भवति । टित्त्वादादौ । 'दिवाद्यवट् 'स्वरादे' । आसीत् । अस् ताम् इति जाते । 'लोपागमयोर्मध्ये' तेन प्रथममडागमद्वयं भवति । पश्चात् 'नमसोऽस्य' अनेन अकारस्य लोपो भवति । आस्ताम् आसन् । आसीः । अन्यानि सन्ति मूले ॥ सूत्रम्-'अस्तेः०' ॥ अस्तेर्धातोरनपि गुरुत्वात् सर्वेत्यादेशः । तेनास्य धातोरनपि भूधातुवत् रूपाणि ज्ञेयानि । बभूव बभूवतुः बभूवुः । इत्यादीनि ॥ २४ ॥

(प्र०) नमसोऽस्येति । यत्तु नम्वसा धातुना साहचर्यादस्मपि धातुरेव गृह्यतामिति केनचिदुक्तं, तन्न, असप्रत्ययस्यापि सम्भवेन धातोर्ग्रहणमिति निर्णयाभावात् ॥२०॥ अस्तेरीडिति । अस्तेरिति तु सत्त्वादिना व्याख्येयम् । तेन विद्यमानादस्तेरिति लभ्यते । विद्यमानात् किम्, अस्तेर्भूरित्यादेशेऽभूदित्यादौ माभूत् । स्थानिवद्भावेन नमसोऽस्येत्यत्र ओर्मावेत्यतो वानुवृत्त्या व्यवस्थया लोपाभावे द्वितीयोऽट् । उपदेशस्वरादिति तु न, अगादित्यत्रातिव्याप्तेः ॥ २२ ॥

मृजूष् शुद्धौ ॥ **मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति ङिति स्वरे वा** ॥२५॥ पत्यम् । प्टुत्वम् ॥ **रात्सस्य** ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्न त्वन्यस्य ॥२६॥ मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति-मार्जन्ति ।

मार्ष्टि मृष्टः मृष्ट । मार्ज्मि मृज्व मृज्म । मृज्यात् ॥ मार्ष्टु-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु मार्जन्तु । मृड्ढि-मृष्टात् मृष्टम् । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ठ ममृजथुः-ममार्जथुः । मृज्यात् । मार्जिता-मार्ष्टा । मार्जिष्यति मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत्-अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ॥

(च०) मृजूष । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत् तिबादय । अदादित्वात् शपो लुक् मृज तिप् इति जाते । सूत्रम्—'मृजेः०' ॥ मृजधातोरिग्लक्षणगुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति क्ङिति स्वरे वा भवति । अनेन वृद्धि । 'व्रश्चभ्रस्ज०' च अनेन षत्वम् । ष्टुत्व । अत्र 'संयोगान्तस्य लोप' अनेन षकारस्य लोप प्राप्त-सूत्रम्—'रात्सस्य' ॥ रात् परस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो भवति नान्यस्य । अनेन षकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि मृष्ट मृजन्ति । 'मृजे' अनेन वा वृद्धि । मार्जन्ति । मृज सिप् इति स्थिते । 'मृज०' 'व्रश्चभ्रस्ज०' 'षढो क से' 'किलात्०' 'कषसंयोगे क्ष' मार्क्षि मृष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टात् । मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृज् हि इति स्थिते । 'हुझलभ्यो हेर्धिः' । 'व्रश्च०' 'षो ड' ष्टुत्वम् । मृड्ढि । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्प्रकारे—'मृजे०' अनेन वृद्धि । ममार्ज ममृजतु ममृजुः । ममार्जिथ । 'ऊदिता वा' अनेन इड्विकल्पे सति । 'मृज०' 'व्रश्च०' ष्टुत्वम् । ममार्ष्ठ ममृजथु ममृज ममार्ज । ममार्ज ममृजिव ममृजिम । मृज्यात् मृज्यास्ताम् मृज्यासुः । अस्य धातोरूदित्त्वादिड् वा भवति । 'मृजे' मार्जिता । इडभाव । वृद्धि । 'व्रश्च०' । ष्टुत्वम् । मार्ष्टा । मार्जिष्यति । मृज् स्य तिप् इति स्थिते । 'मृजे' । 'व्रश्च' 'षढ' क. स' । 'किलात्०' । कषसंयोगे क्ष' । मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । इडभाव । अमार्क्षीत् । 'झलो झलि' । 'व्रश्च०' । ष्टुत्वम् । अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्ट । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्ष्म । समाप्तोऽयं धातुः ॥ २६ ॥

वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् ॥२७॥ वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वच्मि वच्व वच्म । वच्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वदन्तु । वग्धि वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवदन् । अवक् अवग् । अवक्तम् अवक्त । अवचम् अवच्व अवच्म । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' पूर्ववत् । उवाच । ऊचतुः ऊचुः उवचिथ-उवक्थ । ऊचथुः ।

वक्ता । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति इति ङ ॥ **अस्यतिवक्तीति ङे वचेरुमागमो वक्तव्यः ॥२८॥** उ ओ । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

(च०) वच परिभाषणे । पूर्ववत् तिबादय । 'अदादेर्लुक' 'चो कु.' अनेन चका रस्य ककारो भवति । वक्ति वक्त ॥ सूत्रम्—'नहिवचिरन्तिपर' ॥ वदन्ति । वच् सिप् इति स्थिते । 'चो कु 'क्लािद०' 'कपर्स०' वक्षि । चो कु.' वक्थ वक्थ । म न्यानि मूले सन्ति । वच्यात वच्याताम् वच्यु । वक्तु–वक्तात् । 'नहि वचि०' वदन्तु । वच् हि इति स्थित । 'असाद्धिहेः' 'चो कु.' । 'झर जबा' वग्धि । लङ्लकार । 'चो कु' 'दिस्याहसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'वावसान' अवक्–अवग् । अन्यानि मू' सन्ति । लिट्लकार–'द्विश्च' पूर्वस्य । 'णवादौ पूर्वस्य' अनन पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'अत उपधाया' उवाच । 'यजा०' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'सवर्णे०' ऊचतु ऊचु । उवचिथ । 'अरवत' । 'चो कु.' उवक्थ । 'चो कु' वक्ता । 'चोः कुः' 'क्लािद०' 'कपसंयोग क्ष' वक्ष्यति । अवक्ष्यत । वच सि दिप् इति स्थित । 'अस्यति वक्ति' अनन सेर्ङो भवति । वच् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतिवक्तीति ङे०' ॥ ङप्रत्यय परे सति वचोर्धातो उमागमो भवति । 'मिदन्त्यात्०' । 'उआ' । दिवादाव' । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥ २८ ॥

(प्र०) अन्तिपर इति । बहुवचनपर इत्यर्थ । अन्तिमात्रपर इत्यन्य ॥ २७ ॥

रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **रुदादेश्चतुर्णां हसादे ॥** रुदादे परेषां तिबादिचतुर्णां मध्ये हकारवसादे प्रत्ययस्येट् भवति ॥ २९ ॥

> रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा ।
> जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गण ॥

रोदिति रुदित रुदन्ति । रोदिषि रुदिथ रुदिथ । रोदिमि रुदिव रुदिम । रुद्यात् । रोदितु-रुदितात् रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि रुदितात् रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ **रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ ॥ ३० ॥** अरोदीत् अरोदत् । रुरोद रुरुदतु । रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरो दिष्यत् । अरोदीत् । इरितो वा । अरुदत् ॥

(च०) रुदिर् अश्रुविमोचने । इर् अनुबन्ध 'इरितो वा' इत्यस्य सूत्रस्य विषय कार्य । तिबादय 'अदादेर्लुक' इत्यतत्सर्वं पूर्ववत् । 'उपधाया लघो' अनेन गुणः—सूत्रम्–'रुदादेश्चतुर्णां हसादे' ॥ रुदादः चतुर्णां हृ च वस् च हसौ तौ आदी यस्य स हसा दि तस्य हसाद इति सूत्रम् । रुदादेः परस्य चतुर्णां तिबादीनां सम्बन्धिनो हकारादेर्व्य ञ्जनादेश्च प्रत्ययस्य इडागमो भवति । टित्वादादौ । अनेन स्वादिरहिते प्रत्यये पर इडागमो भवति । रुदादयस्तु मूल उक्ताश्लोका । रोदिति रुदित रुदन्ति । अन्यानि

मूले सन्ति। रुयात् रुयाताम्। रान्तु। रुन्हि। लङ्लकार—सुबम्—[illegible] ०॥ रुन्नादयोवो परयान्निमित्तरोहतो च वक्तव्यो इत्ययानेऽयम्। अरावात्। अरान्त्। 'उपधाया रुयोर रुन्तु। रुरान्थि। रुयात् रुयास्ताम् रुयासुः। रान्ता। अन्यानि मूले सन्ति। अरावीत्। 'इरितो वा' अननाम्ब वा रुप्रत्ययो भवति। अरुदत्। अरुद्‌ताम्। अरुदन्। अत्र द्वित्वादगुणाभाव ॥ १० ॥

ञिष्वप् शये। नि इत्। स्वपिति। स्वप्यात्। स्वपितु-स्वपिताद्वा। अस्वपीत् अस्वपत्। सम्प्रसारणम्। सुष्वाप सुषुपतुः। सुषुपुः। सुष्वपिथ-सुष्वप्थ। सुप्यात्। स्वप्ता। स्वप्स्यति अस्वप्स्यत्॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः।

(च०) ञिष्वप शयने। पूर्ववत् सर्वं भवति। नि इत्। 'आत' [illegible] [illegible] सत्त्वम्। 'रुदा' अनुवर्तम् अनेनास्यापि इट्। स्वपिति। लङ्लकारे। 'अरुदादिभ्यः' अस्वपीत्। अस्वपत्। लिट्लकारे। द्वित्व। 'आदादौ' पूर्वस्य। अनेन सम्प्रसारणम्। हिलादि० अत उपधायाः। सुष्वाप। 'असंयो०' अनेन द्वितीये सम्प्रसारणम्। सुषुपतुः। अस्वप्त सुष्वपिथ। सुष्वप्थ। सम्प्रसारणम्। सुप्यात् सुप्यास्ताम्। स्वप्ता। लुङ्लकारे। सार्वनिट् अनेन नित्यं वृद्धिः। अस्वाप्सीत्। 'झलो झलि' अनेन सलोपः। अस्वाप्ताम्। अस्वाप्सुः॥

श्वस् प्राणने। श्वसिति। श्वस्यात्। श्वसितु। अश्वसीत्। अश्वसत् अश्वसिताम् अश्वसन्। शश्वास शश्वसतुः। शश्वसुः। श्वस्यात्। श्वसिता। श्वसिष्यति। अश्वसिष्यत् ह्म्यन्तक्षण इति वृद्ध्यभावः। अश्वसीत्॥

(च०) श्वस् प्राणने अयमपि पूर्ववत्। श्वसिति। लङ्लकारे रुदादिभ्य० अनेन। अश्वसीत् अश्वसत्। लिट्लकारे। द्वित्व पूर्ववत्। अत उपधायाः अनेन वृद्धिः। शश्वास। शश्वसतुः। शश्वसिथ। श्वस्यात्। श्वस्यात्। श्वसिता। अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति। लुङ्लकारे ह्म्यन्तक्षण०' अनेन वृद्ध्यभाव। अश्वसीत् अश्वसिष्टाम् अश्वसिषुः॥

अन प्राणने॥ अनिति। मपूर्वे। अनिति॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्-अनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्॥ ११॥ प्राणिति। अन्यात्। अनितु। आनीत्। आनत्। आन आनतुः आनुः। अनिष्यति। आनिष्यत्। आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः॥

(च०) अन प्राणने। पूर्ववदयम्। अनिति। [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] [वा० नि०] [illegible] अनेन [illegible] [illegible] भवति। [illegible] अनिति। लङ्लकारे। [illegible] [illegible]। आनीत्। आनत्। लिट्लकारे। द्वित्व। [illegible] आन आनतुः आनुः। आनत् [illegible] [illegible]। अनिता। अन्यानि मूले सन्ति। लुङ्लकारे। [illegible] [illegible]। अनेन [illegible] भवति। आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः॥ ११॥

सरा० उ० २

जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति जक्षित ॥ **जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥** जक्ष-जागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति ॥ ३२ ॥ जक्षति । जक्षिषि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । ज क्ष्यात् । जक्षिता । जक्षिष्यति । अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् ॥

(च०) जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जक्षिति । जक्षित । जक्ष अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जक्षादेरन्तोऽदन उस्' ॥ जक्षादेः अन्त अत् अन उस् । पञ्चपदं सूत्रम् ॥ जक्षजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् भवति । अन उस भवति । जक्षादय केनचिदाचार्येण गणिता श्लोकेन 'जक्षि जागृ दरिद्राति चकास्ति शास्तिरेव च । दीधीङ् वेवीङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥' अनेन अन्ति इत्यस्य अति । जक्षति । जक्ष्यात् । जक्षितु जक्षितात् । जक्षिताम् । 'जक्षाद०' जक्षतु । जक्षि हि । 'रुदादिभ्यो०' अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षताम् अजक्षुः । लिट्प्रकारे—'द्विश्च' । 'पूर्वस्य हसादि शेषः' । जजक्ष जजक्षतुः जजक्षुः । जजक्षिथ । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्ताम् । जक्षिता । लुङ्प्रकारे—अजक्षीत् अजक्षिष्टाम् अजक्षिषुः ॥ ३२ ॥

(प्र०) जक्षादेरिति । 'जक्षजागृदरिद्रातिचकास्तिशास्तयस्तथा दीधीङ् वेवीङ् च विज्ञेया जक्षादिः सप्तको गणः' इत्युक्ता सप्तजक्षप्रभृतयः ॥ ३२ ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । जागर्षि । जागृयात् । जागर्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि जागृतात् जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम । गुणः । दिस्योर्हसात् । सोर्विसर्गः । अजागः अजागृताम् ॥ **उसि जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः ॥ ३३ ॥** अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । अजागार ॥ **जागर्तेः क्ङिति गुणो वक्तव्यः ॥ ३४ ॥** जजागरतुः जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार जजागर जजागरिव जजागरिम । 'विद्' इति पक्षे आम् । जागराञ्चकार जागरामास जागराम्बभूव । जागर्यात् । जागरिता । जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । हयन्तक्षण इति न वृद्धिः । अजागरीत् ॥

(च०) जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत् तिबादयः । 'आद्गुणः' । गुण । अनेन गुणो भवति । जागर्ति । जागृतः । 'जक्षाद्०' । जाग्रति । जागर्षि । अत्र [illegible] जागृथ । जागर्मि जागृवः जागृमः । जागृयात् जागृयाताम् जागृयुः । जागर्तु । [illegible] । जागृ हि इति स्थिते गुणः । [illegible] । अनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अनेन अन उस् ॥ सूत्रम्—[illegible]

उसि परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्य । अनेन गुण । अजागरुः । अजाग अजागृतम् अजागृत । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकार । 'द्विश्च' । 'उरत्' । 'हलादिः' । 'ह्रस्व' 'अत उपधायाः' 'णलि' अनेन वृद्धि । जजागार ॥ सूत्रम्—'जागर्ते०' ॥ जागर्तेर्धातो किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्य । अनेन गुण । जजागरतु । अन्यानि मूले सन्ति । 'विद् जागृ दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य वा आम् प्रत्ययो भवति । 'गुण' । जागराञ्चकार । अन्ये रूपे मूले स्त । 'जागर्ते' अनेन गुण । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । गुण । जागरिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकार 'व्यन्तक्षण०' अनेनास्य वृद्ध्यभाव । किन्तु गुण । अजागरीत् अजागरिष्टाम् अजागरिषुः ॥ ३४ ॥

(प्र०) अजागरादिति । लङि जागृ इस ई दास्यत्र ह्रस्वं प्राप्तं तद्गुणो बाधते । तं णित्य इति सेर्णित्वाद्धातोर्नामिन इति वृद्धिर्बाधते । तां जागर्तेरिति गुणो बाधते । तत्र गुण कृते अतो हलादेरिति विकल्पेन बाधित्वा व्यन्तक्षणेति वृद्धिः प्राप्ता व्यन्तेति सूत्रेण निषिध्यते । अतिरप्ययम्—हलादिलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तेर्गुणेन बाधने, तेन गुणेन हलान्तत्वसम्पादनात् । यादि गुणप्रवृत्तसमये वृद्धि सा बाधने नान्येति भाव । तदाहु—गुणो वृद्धिगुणौ वृद्धि प्रतिषेधो विकल्पनं पुनर्वृद्धिर्निषेधातो यण् पूर्वा प्राप्तयो नव इति यत्र इति पञ्चरक्षा ।

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति ॥ दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे, इकारश्च ङिति हसे परे ॥३५॥ दरिद्रित दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथ दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम । दरिद्रियात् । दरिद्रातु दरिद्रिताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्राहि दरिद्रिताद्वा दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् । अदरिद्रु । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम ॥ णप् युप् सयुटा हित्वा अन्यस्माद्दरिद्रातेरनप्याल्लोपो लुङि वा ॥ ३६ ॥ ददरिद्रौ ददरिद्रतु ददरिद्रु । ददरिद्रिथ ददरिद्रथु । पक्षे दरिद्राञ्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अदरिद्रात् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषु । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषु ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । पूर्ववत् विभाज्य । अदाद्लुक् दरिद्राति । दरिद्रा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति ॥ दरिद्राते इत् आलोप । च अव्ययम् । ङिति पञ्चपदं सूत्रम् । दरिद्रातेर्धातोराकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति च ङिति हसे परे अकारस्य लोपो भवति । अनेनात्र अकारस्य इ । दरिद्रितः । अत्र दरिद्राते अनेन अकारस्य लोप । 'अभ्या' । दरिद्रति । अन्यानि मूले सन्ति । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । दरिद्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । लिट्लकार । द्विश्च ।

[illegible]स्तात्ति । 'अन्तो नपुंसि' । दरिद्रौ । दरिद्रा अनुम् इति जाते ॥ सूत्रम्- 'पद् धुन् सयुट्०' ॥ पर धुन् सयुट् विना सत्यस्मात् दरिद्रातेर्धातोरन्तस्य [illegible] स्य अन्तो भवति तुरन्करे वा आकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रुः । दरिद्रिथ । 'लिट् दरिद्रा०' अनेन सूत्रेणास्य धातोर्वा आम् प्रत्ययो भवति । [illegible] अनेनाकारस्य लोपः । पक्षान्तरे आमर्थे तु पूर्ववत् ज्ञेयम् । दरिद्रांचकार । दरिद्र [illegible] । दरिद्रिष्यति । 'आत् धुन्०' । अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रातामत् । दरिद्रातु । [illegible] मेद । अत सिमनाः० अनेनेट् भवति 'आत् धुन्०' अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । तुरन्करे । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अद रिद्रिषु । [illegible] वा इत्युक्तत्वात् वा आकारलोपः । तत्पक्षे 'आदन्तानां०' अनेनेट् [illegible] । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषु । समाप्तोऽयं धातुः ॥११-११॥

(४) अदरिद्रुरिति । [illegible]

इत्थम् अनुनिष्ठो । शासि ॥ शासेरिः ॥ द्वितीयस्य गुणः । शासोऽन्त्य कारस्य इकारादेशो भवति किति ङिति हले च परे ॥२७॥ परस्मै च । शिष्ट शासति । शास्ति शिष्टः शिष्ठ । शास्मि शिष्वः शिष्मः । शिष्यात् । शास्तु शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । अत्र पिन्नु हि । शाधि शिष्टम् शिष्ट । शासानि शा सव शासाम ॥ शिषि शासश्च लः शिषि वा ॥ शिषि परे शास तकारो भवति शिषि तु वा भवति ॥ २८ ॥ अशात् अशिष्टाम् अशासु । अशात् अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्म । शशास शशासतु शशासुः । शशासिथ । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् अशिषत्प्रदेश । [illegible] । अशिषत् ॥

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ १७-१८ ॥

(८) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ १७ ॥

चकासृ दीप्तौ । अ ११ । चकास्ति चकास्तः चकासति। चकास्यात् । चकास्तु चकास्तात् चकास्ताम् चकासतु । शासादिर्दे ॥ धौ सलोपो वाच्यः ॥१९॥ चकाधि चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात्-अचकाः । कास्यादिप्रत्ययादाम् । चकासाञ्चकार । चकास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासिष्टाम् अचकासिषुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

(७०) चकासृ दीप्तौ । [illegible] । [illegible] सर्वं पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । [illegible] भवति । चका- सति । चकास्यात् । चकास्तु । [illegible] । 'शासादिर्दे' । [illegible] । [illegible] । सूत्रम्—'धौ सलोपो वाच्यः' ॥ [illegible] । [illegible] । चकाधि । [illegible] । चकास् [illegible] । [illegible] । [illegible] । अचकात् । [illegible] प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । [illegible] । अचकासुः । [illegible] । [illegible] भवति चकासाञ्चकार । [illegible] । [illegible] । चकास्यात् चकास्यास्ताम् चकास्यासुः । [illegible] । चकासिता । [illegible] । [illegible] । अचकासीत् ॥ १९ ॥ इत्यादिगण परस्मैपदिनः कथिताः ॥

(७०) [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥

इति प्रसादटीकायामदादिपरस्मैपदम् ।

अदाद्यात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । स्कोरादेश्च । इत्वम् । चष्टे चक्षाते । आतोऽन्तोऽद्- न्त । चक्षते । चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ॥ चक्षिङोऽनपि ख्या

ख्यक्शासौ पादौ वा वक्तव्यौ ॥१॥ चख्यौ चख्यतु चख्यु । चक्शौ चक्शतु चक्शु । चचक्षे । ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात् । ख्यासीष्ट क्शासीष्ट । ख्याता २ क्शाता २ । ख्यास्यति ख्यास्यते क्शास्यति-क्शास्यते । अख्यास्यत् अख्यास्यत अक्शास्यत् अक्शास्यत । पुषादित्वाद् ङ । अख्यत् । अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेडौ वाच्यः ॥२॥ अख्यत । अक्शासीत् अक्शास्ताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्तरि 'अदादेर्लुक' । अनेनापो लुग्भवति तदा चक्ष् त इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन ककारस्य लोपः । 'षुभिः ष्टु' । चष्टे चक्षाते । 'आतोऽन्तोऽदनतः' । अनेन अन्त अत् । चक्षते । चक्ष् से इति जाते स्काराद्योश्च अनेन ककारस्य लोपः । 'षढो कः' । 'किलात्०' । कषसंयोगे क्षः । चक्षे । चक्ष् ध्वे इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । 'षो डः' । चड्ढ्वे । अन्यानि सुगमानि । चक्षीत चक्षीयाताम् चक्षीरन् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । 'स्कोराद्योश्च' । दुत्वम् । चक्ष्व । अन्यानि तु सुगमान्यत उदाहरणानि । चक्षाथाम् चड्ढ्वम् । चक्षै चक्षावहै चक्षामहै । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत । अचष्ठाः अचक्षाथाम् अचड्ढ्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । चक्ष् अप् इति स्थिते । सूत्रम्—'चक्षिङः०' । चक्षिङ्धातोरनपि विषये ख्याञ्क्शाञौ वा वक्तव्यौ पादौ वा वक्तव्यौ । [illegible] । ञकार उभयपदार्थः । ख्या अप् इति जाते । 'द्वित्वं' । 'पूर्वस्य हस्वादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'ख्यादाद्' । ख्या णप् औ । चख्यौ । 'आतोऽनपि' । चख्यतुः । चख्युः । 'अस्वरे' । चख्यिथ । चख्याथ । चख्य चख्याथुः चख्य । चख्यौ चख्यिव चख्यिम । क्शाधातोरपि तथैव । 'द्वित्वं' । पूर्वस्य हस्वः । 'कुहोश्चुः' 'आतो णप औः' । चक्शौ । 'आतोऽनपि' । चक्शतुः । 'अस्वरे' । चक्शिथ चक्शाथ । चक्शथुः चक्श । [illegible] । अनयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष् अप् इति स्थिते । 'द्वित्वं' पूर्वस्य । चचक्षे चचक्षाते चचक्षिरे । 'संयोगादेरादन्तस्य' ख्यायात् ख्येयात् । क्शायात् क्शेयात् । अन्यानि सुगमानि । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्क्शाञौ भवतः । अत एकस्मिंल्लकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । 'लिम्पुषादेः०' । 'दिवादावङ्' । 'आत' अनि अख्यत् अख्यताम् अख्यन् । आत्मनेपदे । सूत्रम्—'अस्यति०' । अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेडौ वाच्यः । [illegible] । 'आतो अनि' अख्यन्त अख्यथाः अख्येथाम् अख्यध्वम् । [illegible] । 'आत्मनेपदे०' । [illegible] अक्शासीत् अक्शास्ताम् अक्शासिषुः । [illegible] ॥ १–४ ॥

(ब) [illegible] ॥१॥

चक्षिङ् इति । चक्षिङ् ख्याञ् ख्यात्रौ आदेशौ भवतः आर्धधातुके । लिटि परे तु वा । भिन्नात्पदद्वयम् ॥ २ ॥

ईड स्तुतौ । ईट्टे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः सध्वयोरिड्वक्तव्यः ॥३॥ ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत । ईट्टाम् । ऐट्ट ॥ लङो ध्वस्य नेट् ॥४॥ ऐड्ढ्वम् । ईडांचक्रे । ईडिषीष्ट । ईडिता । ईडिष्यते । ऐडिष्यत ऐडिष्ट ॥

(च०) ईड स्तुतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' । ईड ते इति जाते । 'झल् चपा झसानाम्' अनेन डकारस्य टकारः । 'ष्टुभि ष्टुः' । ईट्टे ईडाते । 'आतोऽन्तादन्त०' । ईडते । ईड् स इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईडीशोः०' ॥ ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्यययोरिड् वक्तव्यः । अनेनेट् । 'किलात्०' इति षः । ईडाथे । ईड् ध्व इति जाते पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण इट् । ईडिध्वे । अन्यानि सूत्रे सन्ति । लिङ्लकारे । ईडीत ईडीयाताम् ईडीरन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लोट्लकारे । ईट्टाम् ईडाताम् ईडताम् । 'ईडीशो०' अनेनेट् । 'किलात्०' । ईडिष्व ईडाथाम् ईडिध्वम् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । ईडै ईडावहै ईडामहै । लङ्लकारे ईड तन् इति जाते । 'झसे चपा०' । 'ष्टुभि ष्टुः' । 'टिवाम्नट' । 'स्वरात् परः' । 'अडाट्' । 'एऐ' । ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्ठाः । ऐडाथाम् । ऐड्ध्वमिति जाते । 'ईडीशो ०' । अनेनेटि प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'लङ ०' ॥ लङ्लकारस्य ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति । अनेन तन्निषेधः । 'ष्टुभि ष्टुः' । ऐड्ढ्वम् । 'कास्या न्निप्रत्ययादाम्' अनेन आम् प्रत्ययः । अस्यान् साधनं पूर्ववत् । ईडांचक्रे । अन्यानि सुगमानि । ईडिषीष्ट । अन्यानि सूत्रे सन्ति । अन्येषाम् लुङ्लकारः । 'भूते सि' । 'सिस्ता०' । 'किलात्' । 'ष्टुभि ष्टुः' इति अडागमौ । 'अडाट्' 'एऐ' । ऐडिष्ट ऐडिषाताम् ऐडिषत । अन्यानि सुगमानि ॥ ३–४ ॥

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशांचक्रे । ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत । ऐशिष्ट ।

(च) ईश् ऐश्वर्ये 'छशष०' अनेन शकारस्य षकारः । 'ष्टुभि ष्टुः' । ईष्टे ईशाते ईशते 'ईडीशो०' अनेनेट् । 'किलात्०' । ईशिषे । ईशाथे ईशिध्वे । ईशे ईशवहे ईशमहे । ईशीत ईशीयाताम् ईशीरन् । लोट्लकारे । ईष्टाम् ईशाताम् ईशताम् । 'ईडीशो०' । अनेनेट् । 'किलात्०' । ईशिष्व ईशाथाम् । ईशिध्वम् । न लघूपधत्वान्न गुणः । ईशै ईशावहै ईशामहै । लङ्लकारे । अडागमश्च भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत । ऐष्ठाः ऐशाथाम् । 'लङो ध्वस्य०' अनेन सूत्रेण इड्निषेधः । 'झस च० । 'ष्टुभि ष्टुः' । ऐड्ढ्वम् । लिट्लकारे । 'कास्यादिप्रत्ययादाम्' । ईशांचक्रे । ईशामास । ईशाम्बभूव । 'सिसुता०' ईशिषीष्ट । अत्र 'किलात्' अनेन षत्वम् । लुङ्लकारे । अडागमश्च । ऐशिष्ट । ऐशिषाताम् । ऐशिषत । सुगमानि अन्यानि ॥

आस् उपवेशने । आस्ते । आसीत् । आस्ताम् । आस्त । कामादिरदाम् । आसाञ्चक्रे । आसिषीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत । आसिष्ट ॥

(च०) आस उपवेशने । 'अप् कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' आस्ते आसाते आसते । अत्र 'आतोन्तादनत' । अनेन अन्त अत् । आसीत आसीयाताम् आसीरन् । आस्ताम् आसाताम् । 'आतोन्ताऽदनत' । आसताम् । आस्त । आसाताम् । आसत । 'कामादिप्रत्ययादाम्' आसांचक्रे । आसामास । आसाम्बभूव । 'सिमता०' अनेनेट् । आसिषीष्ट । अन्यथा सन्ति सूत्रे रूपाणि तानि सुगमान्येव । अतो व्याख्याने न कृतम् । लुङ्लकारे द्वौ अरौ । 'सवर्णे०' । आसिष्ट आसिषाताम् आसिषत ॥

वस् आच्छादने । वस्ते । वसीत । अवसिष्ट ॥

(च०) वस् आच्छादने । 'अप् कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । त आदय प्रत्यया भवन्ति । वस्ते वसाते । वसीत वसीयाताम् वसीरन् । वस्ताम् वसाताम् वसताम् । 'आतोन्तोदनत' । अनेन अन्त अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् वसाताम् । वसताम् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य हसादिः । 'लोप पर्वा क्रिय चास्य' । अनेन सूत्रेण षत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । वादित्वान्न भवत षत्वपूर्वलोपौ । ववसे ववसाते ववसिरे । 'क्रादर्णादि' अनेनेट् । 'क्विसात्०' । ववसिरे । अन्यानि सुगमानि । 'सिमता०' अनेनेट् । 'क्विसात्०' । वसिषीष्ट । वसिता । वसिष्यति । अवसिष्यत । लुङ्लकारे । अवसिष्ट अवसिषाताम् अवसिषत । अत्र 'आतोन्तो०' अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदे ष्ण स्न । सूते । सुवीत । सूताम् ॥ सूतेः पिति गुणाभावो वाच्य' ॥ ५ ॥ सुवै सुवावहै । सुवामहै । असूत । सुषुवे । स्वरति इति वेट् । सविषीष्ट सोषीष्ट । सविता सोता । सविष्यते–सोष्यते । असविष्यत-असोष्यत । असविष्ट-असोष्ट ॥

(च०) षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सर्वम् । 'आदेः ष्ण स्न' अनेन षस्य सः । सूते । 'जुधातो' अनेन उव् । सुवाते । 'आतोन्तो०' । सुवते । 'क्विसात्०' । सूष सुवाथे सूध्व । सुवे सूवहे सूमहे । 'जुधातो' सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् । सूताम् । 'जुधातो' । सुवाताम् । 'आतोन्तोद०' । सुवताम् । 'क्विसात्०' सूष्व सुवाथाम् सूध्वम् । सु ऐप् इति जाते । 'गुणः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सूते०' । सूधातो॑ पिति प्रत्यये परे गुणस्य अभावो वाच्यः । किंतु 'जुधातो' अनेन उव् भवति । सुवै सुवावहै सुवामहै । लङ्लकारे । असूत असुवाताम् । 'आतोन्तो०' । असुवत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'क्विसात्०' । 'जुधातो' । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । इत्यादीनि । 'स्वरतिसूतिसूयति' अनेनास्य धातोरिड्विकल्पः । 'सिमता०' । 'गुणः' 'ओ अव्' । सविषीष्ट । इडभावे गुणः । सोषीष्ट इत्यादि ।

स्वरादावी ईट् रूपे पूर्वे सत । लुट्लकारे । सिसत० । अनेनेट् । पूर्वे । 'भूते सि अनेन सिप्रत्यय० । 'विरलात्०' । ष्टुत्वम् । दिवाराबट्' । असविष्ट । असविषाताम् असविषत । इत्यादि । असोष्ट असोषाताम् असोषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात व्यानि ॥ ६ ॥

शीङ् स्वप्ने ॥ शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये ॥६॥ शेते शयाते ॥ शीङोऽतो रुट् ॥ ७ ॥ शीङ परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ॥ शेरते । शयीत । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये शिष्याते । शयिषीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । अशयिष्ट ॥

(च०) शीङ स्वप्ने । ङकार आत्मनेपदार्थ ॥ सूत्रम्—'शीङः०' ॥ शीङो धातो सर्वत्र अविविषय गुणो भवति । अनेनास्य धातो सर्वत्र गुणा भवति । शेते । त आय शयाते । गुणे कृ । य अन्त इति जाते 'आतान्तान्नत । शे अते इति जाते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽतो रुट्' ॥ शीङ धात रुट् । शीङ धातो परस्य अत् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्वादाद्यौ । ङकारश्चित्कार्यार्थ । उकार उच्चारणार्थ । शेरत । शीष स्वाप धन्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि तानि सुगमान्यत्र । शयीत शयीयाताम् शयीरन् । शेतां शयाताम् । 'शीङोऽतो रुट्' अनेन रुट् । शेरताम् । अशेत अशयाताम् । रुडागम । अशेरत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्विश । सम्प्रसा रि । ह्रस्व । 'सुधातो' अनेन षकार । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । अन्यानि सुग मानि । गुण । 'एत्वय शयिषीष्ट । अत्र स्विडाल्—' । अनेन सकारस्य षकारा भवति । लुट्लकार । अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात व्यानि ॥ ६-७ ॥

इङ् अध्ययने । अधिपूर्व । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत अधीयाताम् अधीयतम् । अध्यैत । इयादेशे इते पश्चाद्दागमद्वयम् । अध्यै याताम् अध्यैयत ॥ इङो णादौ गा वक्तव्य ॥ ८ ॥ अधिजगे । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते । अध्यैष्यत ॥ इङो वा गी सौ लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वं वाच्यम् ॥९॥ ङित्त्वादगुणो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥

इत्यदादिष्वात्मनेपदिन ॥ ५ ॥

(च०) इङ अध्ययन । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्व । ङकार आत्मनेपदार्थ 'सवर्णे दीर्घ सह' । अधीते । अधि इ आते इति जाते 'सुधातो' अनेन इय । 'सवर्णे०' अधीयाते

अधीयिते । अधीष्व । 'किङन्नाम्०' अनेन यकारः । अधीयायै अधीध्वे अधीयै अधीवहे अधीमहे । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयारन् । लोङ्लकार । अधीताम् अधीयाताम् । अधीयताम् । लुङ्लकार । अधि इ तन् इति जाते । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'अइए' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैत । इत्यादौ कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथा । अन्यानि सुगमानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे । अधि इ णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इटो०' ॥ इङो धातोर्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात् सर्वादेशः । अधि गा णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' 'अतोऽनपि' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । इत्यादीनि । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते ॥ अडागमद्वयम् । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'इङो०' ॥ इङ्धातोर्वा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लङि विषये । तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावो भवति । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त ॥ लुङ्लकारे । 'इङो वा' अनेन गीरादेशः । 'सून सि' । 'किलात्०' । इत्वम् । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अन्यानि सुगमानि । गा आदेशाभावे अडागमद्वयम् 'गुणः' । 'एऐऐ' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ ८-९ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ५ ॥

(प्र०) इङ् अध्ययने । लोटि उत्तमपुरुषे गुणअयादेशयो कृतयोरपसर्गस्य इयं स्वर इति यत्वम् । अध्यैयातामिति । परत्वाद्यादेशे पुनरडागमद्वयेन सिद्धिः ।

इति प्रसादटीकायामात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

अदादिपूभयपदिनः ॥ ६ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि द्विष्टः । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम् । अद्वेट् अद्वेड् अद्विष्टाम् अद्विषु अद्विषन् । अद्विष्ट । दिद्वेष दिद्विषे । द्विष्यात् । द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा २ । द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत । इत्यन्तादारभ्य । अद्विक्षत् । अद्विक्षत ॥ सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥ १ ॥ अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त ॥

(च) अथोभयपदिनः प्रदर्श्यन्ते । द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिबादय स्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । अनेन धातुर्भ्यः कारतु अप्प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लुक्' । अनेन तस्य लुक् भवति । द्विष् तिप् इति जाते । 'गुणः' 'पुमि चाः' । द्वेष्टि द्विषः द्विषन्ति । द्विष् मिप् इति स्थिते । 'गुणः' । 'षढो कः से' । अनेन षस्य

कः । 'क्ङिति च०' । 'कषयोर्योगे०' । द्वेक्षि द्विष्टः द्विषः । द्वेक्ष्मि द्विष्वः द्विष्मः । द्विषे द्विषाते द्विषते । द्विष्यात् द्विष्यास्ताम् द्विष्यासुः । द्विषीत द्विषीयाताम् द्विषीरन् ॥ द्वेष्टु द्विष्टात् द्विष्टाम् द्विषन्तु । द्विष् हि इति जाते । 'झलां जश् झशि' । 'षो ढः' । द्विड्ढि द्विष्टात् । द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम । द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । इत्यादीनि । द्विष् तिप् इति जाते । 'गुण' । 'षो ढः' । 'हल्ङ्याब्भ्यो०' । 'वाऽवसाने' । 'द्विषश्च' अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेट् अद्वेड् अद्विष्टाम् । 'आत्मनेपदेष्वनतः०' । अनेन वा अन जुस् भवति । अद्विषुः अद्विषन् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत ॥ द्विष् णप् इति स्थिते । द्विषः 'पूर्वस्य' । उपधाया लघो । अनेन गुणः । दिद्वेष दिद्विषतुः दिद्विषुः । दिद्वेषिथ । दिद्विषे दिद्विषाते दिद्विषिरे । द्विष्यात् । 'स्यो०' । अनेन गुणनिषेधः । 'षढोः कः सि' । 'क्ङिति च०' । 'कषयोर्योगे०' । द्वेष्टा । द्वेष्टा । उपधाया लघो । अनेन गुणः । द्वेष्टा । अन्यानि लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'शल इगुपधादनिटः क्सः' अनेन क्सप्रत्ययो भवति । कित्त्वाद्गुणाभावः । 'षढोः कः से' । 'क्ङिति च०' । 'कषयोर्योगे०' । अद्विक्षत् अद्विक्षताम् अद्विक्षन् । आत्मनेपदेऽपि क्स प्रत्ययो भवति । अद्विक्षत ॥ सूत्रम्—'क्सस्याचि०' ॥ आत्मनेपदे स्वर नियेधा- ... । अनेन लोपः । अद्विक्षाताम् अद्विक्षत । अद्विक्षथाः अद्विक्षाथाम् । अन्यानि सुगमानि ॥ १ ॥

दुह प्रपूरणे । दादेर्घः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोह्मि दुह्वः । दुग्धे । दुहे । दुह्यात् । दुहीत । दोग्धु ॥ हकारस्य धात्वि जश्त्वस्याभावो वाच्यः ॥२॥ दुग्धि दुग्धाम् । अधोक्-अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध । दुदोह । दुदुहे । दुह्यात् । धुक्षीष्ट । दोग्धा दोग्धा । धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । अधुक्षत् अधुक्षत ॥ दुहदिह् गुहभ्यः क्सको लुग्वा वकारतवर्गयोरादौ ॥३॥ अदुग्ध अधुक्ष- ताम् अधुक्षन्त । अदुग्धाः-अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि-अदुह्वहि अधुक्षामहि ।

(च०) दुह प्रपूरणे । अकार उभयपदार्थः । दुह् तिप् इति जाते 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः । 'उपधाया लघो' अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दुह् तिप् इति जाते । 'झषस्तथोर्धोऽधः' । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । दुह् सिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'एकाचो बशो०' । 'उपधाया' । 'झलां जश०' । 'क्ङिति च०' । 'कषयोर्योगे०' । धोक्षि । अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे दुहाते दुहते । अत्र 'आत्मनेपदेष्वनतः' अनेन अन्त अत् । दुह्यात् दुह्यास्ताम् दुह्युः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । दोग्धु दुग्धान् दुग्धाम् दुहन्तु ॥ सूत्रम्—'हुझल्भ्यो हेर्धिः०' । अनेन हकारः धि । 'दादेर्घः' । अनेन घत्वम् । 'झलां जश०' । 'झषस्तथोर्धोऽधः' । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध ।

'उपधायाः' । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् । दुह्स्व इति जाते । 'दार्दे' । 'आदिजबानाम्०' । 'हसे पपा हसानाम्' । 'क्लिवात्०' । 'कसमंयोगे०' । धुक्ष्व दुहाथाम् धुग्ध्वम् । दोहै दोहावहै दोहामहै ॥ दुह् दिप् इति जाते । 'दार्दे' । 'गुण' । 'दिस्योरीसागे' । 'आदिजबानाम्०' । 'वावसाने' । 'दिवादावट्' । अधोक् अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अधोक् अधोग् अदुग्धम् अदुग्ध । 'गुण' । अदोहम् अदुह अदुह्म । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत । अदुग्धाः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट् लकारे । 'द्वित्वं पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । दुदोह दुदुहतुः दुदुहुः । 'उपधाया लघोः' । दुदोहिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः । दुह्यात् दुह्यास्ताम् दुह्यासुः । दुह् सीट् इति स्थिते । 'किस्वो०' अनेन गुणनिषेधः । 'दार्दे' । 'आदिजबानाम्०' । 'हसे पपा०' । 'क्लिवात्०' । 'कसमंयोगे०' । धुक्षीष्ट । दुह् ता इति स्थिते । धत्वम् । 'गुण' । 'तथोर्धः' । 'जबे जबाः' । दोग्धा । दोग्धा । दुह् स्यप् तिप् इति जाते । धत्वम् । 'गुण' । 'आदिजबानाम्' । 'खसे चपा०' । पत्वम् । 'कसमंयोगे क्षः' । धोक्ष्यति धोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यताम् । लुङ्लकारे । 'हशषान्तात् सक्' । अनेन सक् प्रत्ययो भवति । किस्विते किस्वाद्गुणाभावः । धत्वं धत्वं कत्वं । 'क्लिवात्०' । 'कसमंयोगेषः' । अधुक्षत् ॥ सूत्रम्—'दुहदिहलिहगुहात्म्य०।' ॥ अनेन सको लुक् । अदुह् तस् इति जाते धत्वम् । 'तथोर्धः' । 'जबे जबाः' । अदुग्ध । 'आत्मनेपदे०' । अनेन स्थितिः । अधुक्षाताम् अधुक्षत । थकारे परेऽपि सको लुग् भवति । विकल्पेन लुकि सति । अदुह् थास् जाते । धत्वम् । 'तथोर्धः' । 'जबे जबाः' । अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् । ध्वे परे अपि सको लुक् । अदुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि । समाप्तोऽयं धातुः ॥ १-३१

दिह उपचये । देग्धि । तद्वत् ॥

(भा०) दिह उपचय । अयं धातुः पूर्ववत् ॥

लिह आस्वादने । ह्रो ढः । लेढि । तद्वत् ॥

(भा०) लिह आस्वादने । आस्वादनमास्वादः । पूर्ववद् भवति । 'आदावेषुः' । लिह् तिप् इति जाते । 'हो ढः' । 'तथोर्धः' । [illegible] । 'उपधायाः' । [illegible] [illegible] । [illegible] । लेढि [illegible] [illegible] । आत्मनेपदे । [illegible] लिढाते लिहते । लिह्यात् । लिढ्ढि । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] लिढ्ढाम् । लिह् हि इति स्थिते । [illegible] [illegible] 'हो ढः' अनेन [illegible] न भवति । ततः । [illegible] [illegible] [illegible] । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न भवति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । 'हो ढः' । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

इत्यादीनि । अच्छ अक्षिषाताम् । आत्मनेपदत्वात् अक्षिष्ट । क्षिप्लकारे । द्वित्व । पूर्वस्य । 'हस्वचा इच' । चिच्छिद् चिच्छिदतुः चिच्छिदुः । चिच्छिषे चिच्छिदाते चिच्छिदिरे । चिच्छिदाथ चिच्छिदाथाथ चिच्छिदथुः । क्षिद् मोऽप्ट इति क्षिप्त । 'चित्या० अनेन गुणाभाव । इतो इत् । व्यते च अ० । क्षिपात्० । चय । क्षिषीप्ट क्षिषीयास्ताम् क्षिषीरन् । क्षिद् ता इति क्षिप्ते । तो च । 'तस्थाया इच' । सप्राधे । प्रपुत्थम् । 'क्षिता लोप श्चेत । आत्मनेपदऽपि । क्षत्ता क्षेत्तारौ क्षत्तार । लृट्लकारे । क्षिद् स्वर क्षिप् इति क्षिप्से । यत्यद् । पुत्र । यत्यम । यत्यम् । 'वारम्भयोग०' । क्षप्स्यति क्षप्स्यते । अक्षप्स्यत् अक्षप्स्यन । लुङ्लकारे । प्रहाताम्तास्म्यह । क्रित्वात् गुणाभाव । अक्षन् साधने पूर्ववत् । अक्षिषत् अक्षिषताम् अक्षिषन् । आत्मनेप० । अक्षिप्त । 'पुष्टादिद्युतादि० अनेन सत्ते लुप । अन्यस्यधने पूर्ववत् । अक्षत पस्मात्मने०' । अक्षिषाताम् अक्षिषत । साप्योऽर्थ सप्तुरुपप्तुपत ॥

ष्टुञ् स्तुतौ । आदे ष्य स्न । ओरौ । स्तौति-स्तवीति स्तुत स्तुवीत स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवीते । स्तुयात् स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि स्तुवीहि स्तुवीतात् । अस्तौत् अस्तवीत् अस्तुताम् अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । मादित्वादेट् । तुष्टोथ तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे । स्तूयात् स्तोषीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोष्यति स्तोष्यते । अस्तोष्यत् अस्तोष्यत ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः पे सेरिड् यपत्नऽपः ॥ ४ ॥ अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

(च०) ष्टुञ स्तुतौ अदादि उभयपदी । आदे ष्य स्न । ओरौ । स्तौति । तुस्तुम्नुम० अनेन ईट् । यत्र ई भवति तत्र गुण । ओ अव् । स्तवीति स्तुत स्तुवात । स्तुवाता । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुत स्तुवाते स्तुवाते स्तुवते । स्तुयात् स्तुयाताम् स्तुवाताम् स्तुयातासाम् स्तुयु स्तुवायु । लोट्लकार स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुताम् स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । लङ्लकार । अस्तौत् अस्तवीत् । अस्तुताम् अस्तुवीताम् । 'तुभा-ता' । अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवात अस्तुवाताम् । अताम्ता० । अस्तुवत इत्यादीनि । लिट्लकार । द्वित्व । 'शर्पूर्वाः खयः' । अनेन तकारः शेषः । यत्यम् । 'धातोर्नामिन' । अनेन वृद्धि । तुष्टाव 'तुष्टावता तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । अर्थ स्यात् अस्य धातो स्यपि इडागमो न भवति । गुण । तुष्टोथ । अन्यानि मूल सन्ति । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । अन्यानि सुगमानि । य० अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । यत्यम् । स्तोषीष्ट । स्तोता । लुङ्लकार । सूत्रम्—स्तुसुधूञ्भ्याम्० ॥ स्तुसुधूञ्भ्यो धातुभ्यो परस्मै प० सिजन्तस्यैव इट् वाच्यः । 'धातोर्नामिन' अनेन वृद्धि । अस्तावीत् अस्ताविष्टाम् अस्ताविषु । इत्यादीनि । अस्तोष्ट अस्तोषाताम् अस्तोषत ॥ ४ ॥

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **अयादावी पिति त्स्मि** ॥ ब्रुव ईकार प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अयादौ विषये ॥ ५ ॥ ब्रवीति ब्रूत ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथ ॥ **आहश्च पञ्चानाम्** ॥ ब्रुव उत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादय पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ॥६॥ आह आहतु आहु ॥ **तस्थे** ॥ आहो हकारस्य तकारादेशो भवति थ परे ॥ ७ ॥ आत्थ आहथु ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूव ब्रूम । ब्रूयात् ब्रुवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् । अब्रवीत् अब्रूत ॥ **ब्रुवो वचि** ॥ ब्रुवो वाचिरादेशो भवति अनपि विषये ॥ ८ ॥ ईकार इत् । उवाच ऊचे । अवोचत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया ।

(च०) ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ञकार सर्वत्र उभयपदार्थ । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति ॥ सूत्रम्—'अयादावी पिति त्स्मि' ॥ अयादौ ई पिति त् च स् च म् च त्स्म तस्मिन् त्स्मि चतु पदं सूत्रम् । यद्वा त् च स् च म् च म् च । त्स्म् । तस्मिन् । त्स्मि । 'खस घरा०' । अनेन दस्य त । तेन दकार परेऽपि इप् प्रत्यय । ब्रुवधातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति । अयादौ विषये । अनापविषये इत्येव वक्तव्ये आदिशब्दग्रहणस्य । यद्वा अप् आदि प्रथमो यस्य स अयादि । अप्लुक इत्यर्थ । तस्मिन्नयादौ अपो लुकि कृते सति इत्यर्थ । अनेनेकार प्रत्ययो भवति । गुण । ओ अव् । ब्रवीति ब्रूत । ब्रुधातो । ब्रुवन्ति । पत्वम् । ब्रवीषि ब्रूथ ॥ सूत्रम्—'आहश्च पञ्चानाम्' ॥ आह च अव्ययं पञ्चानाम् । ब्रूञ्धातोरुत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादय पञ्चादेशा भवन्ति । ब्रुवो धातोराहश्च आदेशो भवति । 'भवादेः' अनेन न द्वित्वम् । आह आहतु आहु । आह थप इति जात ॥ सूत्रम्—'तस्थे' ॥ आहादेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य त । आत्थ । आहथु ब्रूथ । गुण । ब्रवीमि ब्रूव ब्रूम । ब्रूत ब्रुवात 'आतोऽन्तो०' । ब्रुवत । इत्यादीनि । ब्रूयात् । 'ब्रुधातो' ब्रुवीत । ब्रवीतु । ब्रूतात् ब्रूताम् । 'ब्रुधातो' । ब्रुवन्तु । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । 'दिवादावट्' अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ॥ सूत्रम्—'ब्रुवो वचि' ब्रुवो धातोर्वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इकार इत् । अनेन वचादेश । वच् णप इति जात । "द्विश्च" पूर्वस्य नवादौ पूर्वस्य अनेन संप्रसारणम् । 'अत उपधाया' । अनेन वृद्धिः उवाच । 'यहो किति च' अनेन द्वितीय संप्रसारणम् ऊचतु ऊचु । 'अस्यतो०' । उवचिथ उवक्थ । अन्यानि सुगमानि । ऊच ऊचाते ऊचिरे । इत्यादीनि । अन्यानि 'वच परिभाषणे' इति धातुवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकार । 'अस्यति' अनेन ङो भवति । 'वच उम्' अनेन उमागम । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भि ॥ ८ ॥

(प्र०) स्वरादाविति । अप् आदि स्थानो यस्य स तथा अस्लुक् तस्य लुविषये इत्यर्थः । तस्मोऽत्र सकारलकाराशो निर्देशः । एतत् अने यदा इति तः तत्र आमयोरिति निवृत्ति ॥ ९ ॥

यङ्लुगन्तमिति । हादशागिरितिः संज्ञाशास्त्रयाणाम्नात् अपि यस्यैव पाठाः । द्विर्भावस्य च धोत्वाभेदयादि यान द्वित्वविधानस्यान्तर्गते द्वित्वं न ॥ ६ ॥

तस्य इति । आह इत्यनुवर्त्य । तस्य यङादिविरतिरिश्यते । यङोर्विर्दिरतनाम्य स्वरादपादत्वादिति ॥ ७ ॥

ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः ॥ हलादौ पिति ॥ ९ ॥ ऊर्णौति ऊर्णोति ॥ ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः ॥ १० ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोतेराम्न ॥ ११ ॥ स्वरादेः परः ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ॥ १२ ॥ स्वरात्परा संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥१३॥ ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ॥ ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् ॥ १४ ॥ ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ । ऊर्णुयात् ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविता ऊर्णविता ॥ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे ॥१५॥ पक्षे गुणः । और्णावीत् और्णवीत् और्णुवीत् और्णविष्ट और्णुविष्ट । इत्यदादिषूभयपदिनः ॥ ६ ॥ इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

(द०) ऊर्णुञ् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्यया भवति । अदादित्वात् लुक् । अनेन लुक् भवति । णकार इत् । ऊर्णु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोते०' ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । अत्र 'भुवादेः' । अनयोः । ऊर्णोषि ऊर्णौषि । अत्र यस्यम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णुवे । 'भुवादेः' । ऊर्णुवात ऊर्णुवन । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत । ऊर्णौतु ऊर्णोतु ऊर्णुतात् ऊर्णुताम् । लङ्लकारः । सूत्रम्—'ऊर्णोते०' ॥ ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः परतो गुणो भवति वृद्ध्यपवादः । अनेन दिस्योर्गुणो भवति । अडागमादयं च । और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः । और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारः । अनेकस्वरत्वादाम्प्रत्यये प्राप्ते । सूत्रम्—'ऊर्णोते०' ॥ ऊर्णोतेर्धातोराम्प्रत्ययो न भवति । अनेनाम्प्रत्ययो न द्विश्च । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम्—'स्वरादेः परः' ॥ स्वरादेर्धातोरद्विरुक्तः सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते । सूत्रम्—(स्वरात्परा०) संयोगादयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् किन्तु नकारस्यैव भवति । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य वस्य निमित्ते णत्वस्य । ऊर्णुनाव । 'भुवादेः' । अनयोः । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णु इट् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोते' ॥ ऊर्णोतेर्धातोरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् भवति । ङित्त्वाद्गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि ।

दीनि । अबिभेत् । अबिभीताम् अबिभिताम् । अबिभयुः । इत्यादीनि । लिट्लकार— 'द्वित्व' । 'सस्वरादि' । 'ह्रस्व' । 'झपानाम्०' । 'धातोर्नामिन' । बिभाय बिभ्यत बिभ्युः । इत्यादीनि । 'भीह्रीभृहुवां०' । अनेनाम्प्रत्यय । बिभयांचकार बिभयांमास बिभयांबभूव । भीयात् । गुण । भेता । लुट्लकार । 'अनिटो नामिवत' । अन्त वृद्धि । अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषु । इत्यादीनि ॥ ६ ॥

ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीत जिह्रियति । जिह्रीयात् । जिह्रेतु । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयु । जिह्राय जिह्रियतु । जिह्रियु । जिह्रयांचकार । ह्रीयात् । ह्रेता । ह्रेष्यति । अह्रेष्यत् । अह्रैषीत् ॥

(च०) ह्री लज्जायाम् । पूर्ववत् तिवादय । 'अप् कर्तरि' । 'ह्वादेर्द्वित्व' । 'सस्वरादि' । 'कुहोश्चु' । 'झपानां जबचपा' । 'गुण' । जिह्रेति जिह्रीत । 'जुधातो'' । द्वित्वात् । जिह्रियति । इत्यादीनि । लिट्लकार । 'द्वित्व' । 'सस्वरादि' । 'कुहोश्चु' । 'झपानाम्' । 'धातोर्नामिन' । जिह्राय । 'जुधातो' । जिह्रियतु जिह्रियु । इत्यादीनि । 'भीह्री०' अनेनाम् । जिह्रयांचकार । जिह्रयांमास । जिह्रयांबभूव । ह्रीयात् । 'गुण' । ह्रेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे अनिट् । अह्रैषीत् अह्रैष्टाम् अह्रैषु । इत्यादीनि । सुगमोऽयं धातु ॥

पॄ पालनपूरणयो ॥ ॠप्रोरिः पूर्वस्य ॥ ॠप्रो पूर्वस्य ॠकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥७॥ गुण पिपर्ति ॥ पोरुर् ॥ पवर्गादुत्तरस्य ॠकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे ॥ ८ ॥ य्वोर्विहसे । पिपूर्त पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिप ॥ ॠप्रोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्य इति केचित् ॥९॥ अपिपरत् अपिपूर्ता अपिपरु । अपिप अपिपर अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार ॥ ॠसयोगादेर्णादेरकित्त्व वाच्यम् ॥१०॥ किस्त्वाभावाद्गुण । पपरतु पपरु । पपरिथ । पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् । परीता परिता । परीष्यति परिष्यति । अपरीष्यत्-अपरिष्यत् । अपारीत् ॥ वृद्धिहेतौ सावचिटो न दीर्घ ॥ ११ ॥ अपारिष्टाम् अपारिषु । ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरिति । पिपर्ति पिपृत पिप्रति । पिपृयात् । पिपर्तु । अपिप । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरु । अपिप अपिपर । पपार पप्रतु पप्रु । ॠतोऽङि । प्रियात् । पर्ता । ह्रस्वत स्यप । परिष्यति । अपरिष्यत् । अपार्षीत् ॥

(...) । पूर्ववत् तिवादयः । 'अप् कर्तरि' । 'ह्वादेर्द्वित्व' । पॄ पॄ ... पूर्वस्य' ॥ ॠप्रो इः पूर्वस्य । ॠ गतौ पॄ पाल-

मपूरणयो इत्येतयो धात्वोरित्वाणौ अपो लुकि कृते पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति । 'र अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिॄ तिप् इति जाते 'गुण । 'धातश्च ह्रि' । पिपर्ति । पिॄ तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पादृर्' ॥ पा उर् । पवर्गात् उत्तरस्य ऋकारस्य क्ङिति ङिति प्रत्यये परे उर् भवति । 'य्वादिहसे' अनेन दीर्घे । पिपूर्तः । 'धारर् । पिपुरति । पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ । पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः । पिपर्यान् पिपूर्यातां पिपूर्युः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥ लोट्लकारे— पिपर्तु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्त । गुण' पिपराणि पिपराव पिपराम ॥ लङ्लकारे—अपिपॄ स्पि इति जाते । 'गुण । अपिपर् दिप् इति जाते । दिस्योर्हसात् 'चोर्विसर्ग' अपिपः । ऋमादित्या । ऋप्रोर्धात्वा स्मिन्दाः प्रत्ययो अमागमो वा वक्तव्य इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते-अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरु । अपिप ऋप्रो । अपिपर । अन्यानि सुगमानि सन्ति ॥ लिट्लकारे—पॄ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च । 'सस्वरादि' 'र' 'धातोर्नामिन' पपार । 'ऋसंयोगादेः' इत्यनेन अस्य किस्त्वाभावात् गुणो भवति । पपरतु पपर । पपरिथ पपरथु पपर । पपार-पपर पपरिव पपरिम । पॄ णप् इति स्थिते । 'योरर् । 'य्वादिहसे' । पूर्यात् पूर्यास्ताम् पूर्यासु । इत्यादीनि ॥ पॄ ता इति स्थिते । गुण । 'मिमना०' । 'पुटो घहाम्०' । परीता परिता । अन्यथो लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'मिण्' । अनेन सेर्णित्वात् 'धातोर्नामिन' अनेन वृद्धि' । अपारीत् अपारिष्टाम् । अस्मिन् रूपे । 'इटो घहाम्०' । अनेन दीर्घे प्राप्ते ॥ वृद्धिरेतौ सौ अनेन तन्निषेधः । अपारिषुः । इत्यादीनि ॥ इत्योऽपि पिपर्तिरन्ति । पूर्ववत् तिबादयः । ह्रादश्च । 'ऋप्रादि पूर्वस्य' । गुण । पिपर्ति पिपूर्तः पिप्रति । पिपर्षि पिपृथः पिपृथ । पिपर्मि पिपृवः पिपृमः । पिपृयात् । पिपर्तु पिपृतात् पिपृताम् पिपरतु । पिपृहि पिपृतात् पिपृतम् पिपृत । अपिप । ऋप्रो । अपिपरत् । अपिपृताम् अपिपरु । अपिपः अपिपर । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे—'द्विश्च' । सस्वरादि । र । 'धातोर्नामिन । पपार । पप्रेम् । पप्रतुः पप्रुः । पपर्थ । 'यादादौ' अनेन ऋकारान्त लिङ् । णित्वात् । 'गुण' । रायपा ह्रि । पर्ता पर्तारौ पर्तारः । 'इट्स स्यप । अनेन स्यप इडागमो भवति । गुण' । परिष्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिष्यत् । लुङ्लकारे—'सिच्' । अनेन णित्वात् 'सावनिट०' । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । अपार्षम् । 'इशाग्मादृ अनेन अडागम । अपार्षीत् अपार्ष्टाम् अपार्षु । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥०—११॥

(प्र०) पारिति । धातवयथास्यवर्गीणिति कलान्वाद् । एवं सर्वे शिम्बार्थौ न भि पूर्वसि ॥ ८ ॥

ओहाक् त्यागे । ओकारेतौ । जहाति ॥ हेस्वौ ॥ लोपेऽनुवर्तते इकारश्च ॥ ङित्कस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे परे ॥१२॥ जहित ॥ जहातेराकारस्य ङिति हसे ईर्वा वाच्यः ॥१३॥ जहीत जहाति ॥ जहातेर्यादावाल्लोपो वाच्यः ॥१४॥

भाति । अबिभयुः । अबिभीताम् अबिभिताम् । अबिभयुः । इत्यादीनि । बिभयाञ्चकार— इत्यादि । चक्षुरादि । 'कृञ' । 'प्रत्ययान्तात्०' । 'भातोर्भीहि' । बिभाय बिभ्यतु बिभ्यु । इत्यादीनि । 'भीह्रीभृहु०' । अनभ्यासस्य । बिभयाञ्चकार बिभयाञ्चकृव बिभयाम्बभूव । भायात् । भेता । भेता । भेष्यति । 'अबिभीत माभैषीः' । सिच वृद्धि । अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषुः । इत्यादीनि ॥ ६ ॥

ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीत जिह्रियति । जिह्रयात् । जिह्रेतु । अजिह्रेत अजिह्रीताम् अजिह्रयुः । जिह्राय जिह्रियतुः । जिह्रियुः । जिह्रयाञ्चकार । ह्रीयात् । ह्रेता । ह्रेष्यति । अह्रेष्यत् । अह्रैषीत् ॥

(च०) ह्री लज्जायाम् । पूर्ववत् तिबादय । 'श्लौ' । 'श्लाविति' । 'अभ्यासे चर्च' । 'कुहोश्चुः' । 'भ्रसादौ जश्त्वम्' । 'गुण' । जिह्रेति जिह्रीत । 'उच्चारण' । द्विवचनम् । जिह्रियति । इत्यादीनि । जिह्रयाञ्चकार । 'द्विप्र' । 'कृञ्चादि' । 'कृशात्' । 'अपानाम्' । 'भातोर्भीहि' । जिह्राय । जुपाता' । जिह्रियतुः जिह्रियुः । इत्यादीनि । 'भीह्री०' अनेनाम् । जिह्रयाञ्चकार । जिह्रयामास । जिह्रयाम्बभूव । ह्रीयात् । 'गुण' । ह्रेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकार अनिट् । अह्रैषीत् अह्रैष्टाम् अह्रैषुः । इत्यादीनि । सुगमो यं धातुः ॥

पॄ पालनपूरणयोः ॥ **अर्त्तिपिपर्त्योश्च** ॥ ... पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति श्लौ सति ॥७॥ गुणः पिपर्त्ति ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य** ॥ पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे ॥ ८ ॥ **हलि च** । पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः ॥ **ऋभोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्य इति केचित्** ॥९॥ अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपर अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार ॥ **ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम्** ॥१०॥ कित्त्वाभावाद्गुण । पपरतुः पपरुः । पपरिथ । पूर्यात् । ईटो महाम् । परीता परिता । परीष्यति परिष्यति । अपरीष्यत्-अपरिष्यत् । अपारीत् ॥ **वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः** ॥ ११ ॥ अपारिष्टाम् अपारिषुः । ह्रस्वोऽपि पिपर्तेरस्ति । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् । पिपर्तु । अपिपः । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपर । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋतो ... । प्रियात् । पर्ता । ह्रस्वत्व स्यप । परिष्यति । अपरिष्यत् । अपार्षीत् ॥

(च०) पॄ पालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिबादय । 'अप कर्तरि' । 'श्लौ' । 'द्विप्र' । पॄ पॄ तिप इति जाते ॥ सूत्रम्—'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' ॥ अभ्यासस्य इः पूर्वस्य । ऋ गतौ पॄ पाल-

नपूरणयो इत्येतयो धात्वोरित्वादौ [illegible] लुकि सति । 'र' अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । [illegible] द्वि' । पिपर्ति । पिपृ तस इति जाते । सूत्रम्—[illegible] । [illegible] स्य ऋकारस्य क्ङिति हिति प्रत्यये परे उर् भवति । [illegible] ध्यादेः' । पिपृतः । पिपर्षि पिपृथः पिपृथ । [illegible] ताम् पिपृयुः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्ववत् [illegible] । [illegible] पिपर्तु पिपृताम् पिप्रताम् पिपृतात् । पिपृहि पिपृतम् पिपृत [illegible] । [illegible] पिपराव पिपराम ॥ लङ्लकारे—अपिपृ दिप् इति जाते । 'गुणः' । [illegible] जाते । 'हल्ङ्याब्भ्यो' इत्यादिना 'लोपः' अपिपः । [illegible] । [illegible] यो भ्यमागमो वा वक्तव्य इति कश्चिदाचार्यो वदन्ति । [illegible] अपिपर । अपिपः 'अग्रो' । अपिपर । [illegible] सन्ति । [illegible] इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादि' 'र' 'धातोर्नामिनः' पपार । [illegible] गास्य किस्वाभावात् गुणो भवति । पपरतुः पपरुः । पपरिथ पपरथुः पपर । [illegible] पपरिव पपरिम । पृ णात् इति स्थिते । 'धोरर्' । [illegible] । पूर्यात् पूर्यास्ताम् पूर्यासुः । इत्यादीनि ॥ पृ ता इति स्थिते । [illegible] । [illegible] । [illegible] परीता परिता । अन्ययोर्लकारयोः रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । [illegible] । अनेन नेर्णित्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अपारीत् अपारिष्टाम् । अस्मिन् सूत्रे । 'इट [illegible]' । अनेन दीर्घे प्राप्ते ॥ इडितोऽसौ अनेन तन्निषेधः । अपारिषुः । इत्या [illegible] ॥ इत्यादि पिपर्तिवत् । पूर्ववत् द्विकादय । 'द्वारश्च' । 'ऋमारि. पूर्वस्य' । गुणः' । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपर्षि पिपृथः पिपृथ । पिपर्मि पिपृवः पिपृमः । पिपृयात् । पिपर्तु पिपृतात् पिपृताम् पिप्रतु । पिपृहि पिपृतात् पिपृतम् पिपृत । अपिपः । 'अग्रो' । अपिपृताम् । अपिप्रताम् अपिपरु. । अपिपः अपिपर । [illegible] सुगमानि ॥ लिट्लकारे—'द्विश्च' । 'सस्वरादि' । 'र' । 'धातोर्नामिनः' । पपार । [illegible] । पप्रतुः पप्रुः । पपर्थ । 'धाराशो' अनेन ऋकारस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] द्विः । पर्ता पर्तारौ पर्तारः । 'ऋतः स्वरे' । अनेन स्वरे इडागमो भवति । गुणः । परिष्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिष्यत् । लुङ्लकारे—[illegible] । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । [illegible] । [illegible] अनेन [illegible] गम । अपारीत् अपारिष्टाम् अपारिषुः । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥७—११॥

(प्र०) [illegible] । [illegible] । [illegible] मिस्यादौ [illegible] प्रवर्तिः ॥ ८ ॥

ओहाक् त्यागे । ओहाक्विधौ । जहाति ॥ द्वेस्वौ ॥ लोपोऽनुवर्तते इकारश्च ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति क्ङिति स्वरे इकारश्च हले परे ॥१२॥ जहितः ॥ जहातेराकारस्य क्ङिति हले ईर्वा स्यात् ॥१३॥ जहीतः जहितः ॥ जहातेर्यादावाकारलोपो

[illegible]

([illegible]) [illegible] ॥ १ ॥

(प्र०) [illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

इति प्रमाद [illegible] ।

माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥

इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिन ॥ ८ ॥

(प्र०) माङ् माने । पूर्वसूत्रैरवार्थ धातुः सिध्यति । 'ह्वादिरय' । अतत भ्युत धातोरित्वम् । मिमाते मिमात । 'आता० । मिमात । अन्यानि सुगमानि । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीताम् अमिमात । अमिमाताम् 'आता०' । अमिमत । लिट्लकारे । ममे ममाते ममिर । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ लुङ्लकार 'भूत सि' । अमास्त अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि शातव्यानि वि द्वद्भिः ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ८ ॥

जुहोत्यादिपूभयपदिनः ६ ।

अथोभयपदिन ॥ डुभृञ् धारणपोषणयो । जुभावितौ । बिभर्ति बिभृत बिभ्रति । बिभृते । बिभृयात् । बिभ्रीत । बिभर्तु बिभृताम् । अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः । अबिभृत । बभार बभ्रतु बभ्रु । बभर्थ । बभ्रे बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रे बिभरामास बिभरांबभूव । यादादौ । बिभ्रियात् भृषी ष्ट । भर्ता २ । इन्नत स्यप । भरिष्यति भरिष्यते । अभरिष्यत् अभरिष्यत । अभार्षीत् । उः । अभृत ॥

(च०) डुभृञ् धारणपोषणयोः । जुभावितौ स्त । तिवादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य धातोः । इति द्विश्च । अनयोरो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । भृ भृ तिप् इति जाते । ग॰ भसनाम्० । भृञामित् । 'गुणः । बिभर्ति बिभृत । द्विरुक्तात् 'ऋतः । बिभ्रति । अन्यानि पूर्ववत् सूत्रे सिध्यन्ति । बिभृत बिभ्राते बिभ्रते । बिभृयात् बिभृयाताम् बिभृयुः । बिभ्रीत बिभ्रीयाताम् बिभ्रीरन् । बिभर्तु बिभृताम् ॥ अबिभः अबिभृताम् । अन इसः । गुण । अबिभरुः । अन्यानि सुगमानि । अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत ॥ लिट्लकार- द्विश्च । अनेन द्वित्वम् । र॰ । भसनाम् । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । बभार । 'ऋतः बभ्रतुः बभ्रुः । क्रादित्वान्नेट् । गुण. बभर्थ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदं बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे । भीहु० । अनेनाऽऽम् स्यच स गुणवत् । अभ्यस्तसाधने तु पूर्ववत् । बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रे । बिभरामास । बिभरांबभूव । एतानि रूपाणि सुगमानि । यादादौ । भ्रियात् । 'उः । अनेन गुणाभाव श्चत्वम् । भृषीष्ट । 'गुण । भर्ता । भर्ता । 'इन्नत स्यप । अनेनेट् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । चत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । ग्वादावट् । अभरिष्यत् अभरिष्यत । एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे णित्वात्सवृद्धिः । 'ग्वादावट् चत्वम् । अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' । अनेन सलोपो भवति । अभृत । चत्वम् । अभृषाताम् । अभृषत । 'आतान्तो० ॥

डुदाञ् दाने । ददाति ॥ दादे ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥ १ ॥ दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् ददीत । ददातु दत्ताद्वा दत्ताम् ददतु ॥ दा हौ ॥ दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ परे ॥२॥ देहि दत्तात् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अदत्त ॥ ददौ ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अदास्यत् अदास्यत । दादे धे । अदात् अदाताम् अदुः ॥ दाधास्थामिस्थ सेर्डित्वम् ॥३॥ डित्वात्त गुण. ॥ लोपो ह्रस्वाज्झसे । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥

अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हास्यते । अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत ॥

(च०) अथात्मनेपदिन कथ्यन्ते । ओहाङ् गतौ । ओकार इत् । ङकार आत्मनेपदार्थं । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'द्वादेर्द्विश्च' । हा हा त इति जाते । 'ह्रस्व' । 'कुहोश्चु' । सूत्रम्-'भृञां त्रुकि' ॥ भृञाम् त्रुकि । डु भृञ् धारणपोषणयोः ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । 'द्वैन्तौ' । जिहाते । अकारलोप । जिहत । 'आतोऽन्ता' । जिहते । जिहीषे । जिहाथे जिहीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे । 'द्वैन्तौ' । अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । अन्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे । जिहाताम् । आकारलोप । जिहाताम् जिहताम् । जिहीध्व । अन्यानि सुगमानि ॥ लङ्लकारे । अजिहीत अजिहाताम् अजिहत । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'ह्रस्व' । 'कुहोश्चु' । 'भृञाम्०' । 'आतो नपि' । अनेन आकारस्य लोपः । जहे जहाते जहिरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि मूलाज्ज्ञातव्यानि ॥ लुङ्लकारे । 'भूते सिः' अनेन सिप्रत्ययो भवति । 'दिबादावट्' । अहास्त अहासाताम् अहासत । 'आतोऽन्तो०' । अनेनान्त अत् ॥ १ ॥

(प्र०) भृञामिति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन धातुत्रयमत्र लभ्यते । तदाह—डुभृञिति ॥ १ ॥

डुभृञिति । डुवितश्रिमगर्थो डु । ञकार उभयपदविधानाय । धातुमत्र दर्शितं पठित्वा भरथुरित्युदाहरति ।

इति प्रसङ्गे हाधात्मनेपदम् ।

माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥

इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ८ ॥

(च०) माङ् माने । पूर्वसूत्रैरवायं धातुः सिध्यति । 'द्वादेर्द्विश्च' । अनेन धातुर्धातोर्द्वित्वम् । मिमाते मिमात । 'आतो०' । मिमीते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीताम् अमिमीत । अमिमाताम् 'आतो०' । अमिमत । लिट्लकारे । ममे ममाते ममिरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ लुङ्लकारे 'भूते सि' । अमास्त अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ८ ॥

धकारो भवति किति झले प्रत्यये परे । अनेन दकारस्य धकारः । धत्थ् तस इति जाते । अत्र 'तथयोर्' अनेन तकारस्य धकारे प्राप्ते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इत्युक्तत्वात् न भवति । 'झलां जश्०' धत्तः दधति । दधासि धत्थ धत्थ । दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते । 'आतोऽन्तो०' दधते । धत्से दधाथे धद्ध्वे । दधे दध्वहे दध्महे । 'यासुट्०' दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् दधीरन् ॥ दधातु धत्तात् धत्ताम् । द्वित्वात् । दधतु । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' धेहि धत्तात् धत्तम धत्त । 'सवर्णे०' दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् । 'एत ऐ' दधै दधावहै दधामहै ॥ अदधात् । अधत्ताम् । 'अत उस्' अदधुः । अधत्त अदधाताम् अदधत । अदधामि पुनः मानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'सस्वराणि' 'ह्रस्वादीनाम्०' 'आतो णप् डौ' दधौ । 'आतो लोप इटि च' अतश्चाकारस्य लोपः । दधतुः दधुः । दधिथ-दधाथ । आत्मनेपदे आताते च दधे दधाते दधिरे । 'एर्लिङि' धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः । धासीष्ट । धाता । लुङ् लकारे । 'गा' च अनेन सेर्लोपः । अधात् अधाताम् । 'स्थाघ्वोरिच्च' अधुः । आत्मनेपदे । 'स्थाघ्वोरिच्च' अनेन इत्वम् । सेः कित्वम् । कित्त्वात् 'लोपो ह्रस्वाज्झषि' अनेन सलोपः । अधित अधिषाताम् । आतोऽन्तो०' अधिषत । अधिथाः अधिषाथाम् अधिढ्वम् । अधिषि अधिष्वहि अधिष्महि ॥ ४ ॥

(प्र०) डु धाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽपीत्येके । धत्त इति । तथोर्धे इत्यत्र धावमान इत्यतो धातुसूत्रैर्व्यवस्थया धत्वाभावः

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदे ष्णः स्नः ॥

णिजां गुणः ॥ णिजुविजुविषां पूर्वस्य गुणो भवति श्लौ सति ॥५॥ नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनिजीत । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनिग्धि नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त ॥ हुश्नुवोः स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ॥ द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति ॥६॥ नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । अनेनिक्त । निनेज निनिजे । निज्यात् । 'सिज्यो' निक्षीष्ट । नेक्ता-नेक्ता । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजताम् । अनिक्त नाभिवत । अनेक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः ॥

(प्र०) णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । [illegible] र । एकवचनं प्रथमा । 'श्लौ' 'द्विश्च' निनिज् निज इति जाते ॥ सूत्रम्—णिजां गुणः ॥ णिजां गुणः । णिजविजविषां धातूनां पूर्वस्य गुणो भवति श्लुकि कृते सति । [illegible] एकारस्तु पूर्वस्य गुणो भवति । ने निज तिप् इति जाते । 'उपधायाः' [illegible] गुणः । अनेन तिप् इति जाते [illegible] । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । [illegible] तिप् इति जाते ।

(व्या०) डुदाञ् दाने। डुञौ इतौ। पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति। 'ह्वादेर्द्वित्वं'। 'ह्रस्वः'। ददाति। ददा तस् इति जाते। सूत्रम्-'दादे'॥ दाधातुरादिर्यस्य स दादिस्तस्य दादे एकपदं सूत्रम्। द्विरुक्तस्य दाधातोराकारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ स्वरे हसे च परे। 'द्वेस्तौ' इत्यस्यापवादः। अनेन ङिद्वर्णे परस्मैपदवचनेषु आकारलोपः। तकारथकारयोः 'खसे चपा०'। अनेन दकारस्य तकारः। दत्तः ददति। ददासि दत्थः दत्थ। ददामि दद्वः दद्मः। दत्ते ददाते ददते। दत्से ददाथे दद्ध्वे। ददे दद्वहे दद्महे। एतानि सर्वाणि रूपाणि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति॥ दद्यात् दद्याताम् दद्युः। अन्यानि सुगमानि। ददीत ददीयाताम् ददीरन्॥ ददातु दत्तात् दत्ताम् ददतु। ददा हि इति जाते॥ सूत्रम्—'दा हौ'॥ दा हौ द्विपदं सूत्रम्। दादानां दा धा इति धातूनां द्विर्वचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति आकारस्य च एकारो भवति। देहि। द्वितीये तु 'दादे' आकारलोपः। दत्तात् दत्तम् दत्त। उत्तमपुरुषे। 'सवर्णे०' ददानि ददाव ददाम। दत्ताम् ददाताम्। 'आतोन्तो०'। ददताम्। अन्यानि सुगमानि॥ अददात् अदत्ताम्। 'अन उस्'। अददुः। अददाः अदत्तम् अदत्त। 'सवर्णे०'। अददाम् अदद्व अदद्म। अदत्त अददाताम् अददत। अदत्थाः। अन्यानि सुगमानि॥ लिट्लकारे—'द्वित्वं' 'ह्रस्वः'। 'आतो णप् डौ' ददौ। 'आतोऽनपि' ददतुः ददुः 'अल्वतो०' ददिथ ददाथ। अन्यानि सुगमानि। आत्मनेपदे। ददे ददाते ददिरे। दा यात् इति जाते। 'दादेः' अनेनाकारस्यैकारः देयात् देयास्ताम् देयासुः। दासीष्ट। अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि। लुङ्लकारे। अदा सि दिप् इति जाते। 'दाद पे।' अनेन सलोपः। अदात् अदाताम्। अ दा सि अन् इति जाते। 'स्याद्विदः' 'दादे पे।' अदुः। अदाः अदातम् अदात। अदाम् अदाव अदाम। अदा सि तन् इति जाते॥ सूत्रम्—'दाधास्थाम्०'॥ दाधास्थाधातूनां ह्रस्वं भवति सकित्त्वं च। आत्मनेपदे कित्त्वात् गुणाभावः। 'लोपो ह्रस्वात् झसे' अनेन सलोपः। अदित अदिषाताम्। 'आतोन्तो०' अदिषत॥ १॥

(प्र०) दादेरिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन 'द्वेस्तौ' इत्यस्यापवादः॥ १॥
दामिति। बहुवचनेन धात्वादिग्रहणम्॥ २॥

डुधाञ् धारणपोषणयोः। दधाति। दादे॥ पूर्वस्य ङिति झसे धः॥ ४॥ झसान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति झसे परे॥ धत्ते दधति। धत्ते। दध्यात् दधीत। दधातु धेहि धत्ताम्। अदधात् अदधा अदधुः दधौ दधे। धेयात्। धासीष्ट। धाता २। धास्यति धास्यते। अधास्यत् अधास्यत। दादे पे। अधात् अधित॥

(व्या०) डुधाञ् धारणपोषणयोः। डुञावितौ। पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति। 'ह्वादेर्द्वित्वं' अनेनास्य धातोर्द्वित्वम्। 'ह्रस्वः' 'झपानां जबचपाः' दधाति। दधा तस् इति जाते। 'दादे' अनेनाकारस्य लोपः। दध्तस् इति जाते॥ सूत्रम्—'पूर्वस्य ङिति झसे धः'॥ पूर्वस्य ङिति झसे धः। झसान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य

धकारो भवति किति ङिति प्रत्यये परे । अनेन दकारस्य धकारः । ध ध् तस इति जाते । अत्र 'तथोर्धः०' अनेन तकारस्य धकारे प्राप्ते 'दधाति विना' इत्युक्तत्वात् न भवति । 'अदभ्यस्ता०' धत्तः दधति । दधासि धत्थः धत्थ । दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते । 'आत्मने०' दधते । धत्से दधाथे धद्ध्वे । दधे दध्वहे दध्महे । 'लिङः०' दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् दधीरन् ॥ दधातु धत्तात् धत्ताम् । द्विरुक्तात् । दधतु । 'घो हौ' धेहि धत्तात् धत्तम् धत्त । 'आडुत्त०' दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् । 'एत ऐ' दधै दधावहै दधामहै ॥ अदधात् । अधत्ताम् । 'जुस उस' अदधुः । अधत्त अदधाताम् अदधत । अदधानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विर्भाव' 'सस्वरादि' 'झलाम्०' 'आतो णल औ' दधौ । आतो उसि अनन्ताकारस्य लोपः । दधतुः दधुः । दधिथ-दधाथ । आत्मनेपदे 'आतोलोप' दधे दधाते दधिरे । 'लिङि०' धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः । धासीष्ट । धाता । लुङ्लकारे । 'गाति०' अनेन सेर्लोपः । अधात् अधाताम् । 'स्थाघ्वोः०' अधुः । आत्मनेपदे । 'स्थाघ्वोरिच्च' अनेन इत्वम् । सकित्त्वम् । कित्त्वात् 'लोपो ह्रस्वाज्झसः' अनेन सेर्लोपः । अधित अधिषाताम् । 'आत्मने०' अधिषत । अधिथाः अधिषाथाम् अधिढ्वम् । अधिषि अधिष्वहि अधिष्महि ॥ ४ ॥

(प्र०) डु धाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽपीत्येके । धत्त इति । तथोर्ध इत्यत्र वाक्यमात्र इत्यतो धातुसूत्रेऽर्थवत्त्वया धत्वाभावः

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः स्नः ॥

निजां गुणः ॥ निज्विज्विषां पूर्वस्य गुणो भवति श्लौ सति ॥५॥ नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनिजीत । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनिग्धि नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त ॥ **द्वे स्वरेऽपि नोपधायाः गुणः** ॥ द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति ॥६॥ नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । अनेनिक्त । निनेज निनिजे । निज्यात् । 'क्षिस्यो' निक्षीष्ट । नेक्ता–नेक्ता । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजताम् । अनिक्त नाभिवत । अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः ॥

(प्र०) णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः स्नः अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'श्लौ' द्विर्भावे निनिज् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—निजां गुणः ॥ निजां गुणः । निज्विज्विषां धातूनां पूर्वस्य गुणो भवति श्लुकि श्लौ सति । अनेन पूर्वस्य एकारस्य पूर्वस्य गुणो भवति । ने निज् तिप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । नेनेज् तिप् इति जाते 'चोः कुः' । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेन्ज् सिप् इति जाते ।

'भल घपा०' 'झिन्गल०' 'कपर्मयागे' । ननक्षि ननिक्ष ननिक्षु । अन्यानि रूपाणि सन्ति सुगमानि । नेनिजे ननिजाते । 'आतो-ता०' नेनिजते । ननिज्यात् ननिज्याताम् ननिज्युः । ननिजात । ननक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् । द्विरुक्तात् । ननिजतु । ननिज हि इति जाते । 'अनादिहे' अनेन हधि । 'चो कु' 'झब जबा' । ननिग्धि नेनिक्तात् ननिक्तम् ननिक्त । ननिज आनिप् इति स्थिते । 'उपधाया लघो' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्–

'द्वे स्वरेऽपि नापधायागुणः' ॥ द्वे स्वरे अपि न अव्ययम् । उपधाया गुणः । द्विरुक्तस्य धातोरपि पिति स्वरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । ननिजानि ननिजाव ननिजाम । नेनिक्ताम् ननिजाताम् नेनिजताम् । नेनिज स्व इति जाते । 'चो कुः' । 'षढोः कः से' । 'षत्वम्' 'कपर्मयोगे क्षः' । नेनिक्ष्व । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने । ननेज दिप् इति जाते । 'चो कुः' । 'दिस्या हसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'वावसाने' । 'दिवादावट्' । अननेक्–अननेग् । अननिक्ताम् । अननिजुः । अननक्–अननग् अननिक्तम् अननिक्त । अननिजम् । अनेनिक्व अननिजाताम् । 'आतोऽन्तो०' । अननिजत । अननिक्थाः अननिजाथाम् अननिग्ध्वम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । अनेन द्विरुक्तम् । 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघो' अनेन गुणो भवति । निनेज निनिजतुः निनिजुः । 'उपधाया०' निनेजिथ । अन्यानि सुगमानि । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । षत्वम् । निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे । निज्यात् निज्यास्ताम् निज्यासुः । 'किम्योः०' अनेनात्र गुणाभावो भवति । निज् साट् इति जाते । 'चो कु०' । 'षढोः०' । षत्वम् । 'कपर्मयोगे क्षः' निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन् । इत्यादीनि । 'उपधाया लघो' । 'चो कुः' । नकारे नकारौ नकारः । नेज् स्यप् तिप् इति जाते । चुत्वम् । षत्वम् । 'कपर्मयोग०' । नेक्ष्यति नेक्ष्यत । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत ॥ लुङ्लकारे–अनिज सिः ईट् दिप् इति जाते । 'अनिटो ना०' । अनेन वृद्धिः । चुत्वम् । षत्वम् । 'कपर्मयोग०' अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति । अनिक्त । अत्र 'ह्रसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अनिक्षाताम् । 'आतोऽन्तो०' । अनिक्षत । अनिक्थाः अनिक्षाथाम् अनिग्ध्वम् । अस्य धातो 'इरितो वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङित्वात् गुणाभावः । अनिजत् अनिजताम् अनिजन् । इत्यादीनि ॥ ५–६ ॥

(प्र०) निजां गुण । बहुवचनेन त्रयाणां ग्रहणम् । लुकीति किम् । निनेज ॥ ५ ॥

द्वेरिति । द्विरुक्तस्य धातोरुपधाया गुणो न चतुषु पिति स्वर इत्यर्थः । द्विरुक्तस्य किम् । द्वेषाणि । स्वर किम्, ववष्टि । चतुषु किम्, निनिजे ॥ ६ ॥

विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् ॥

(च०) विजिर् पृथग्भावे । पूर्ववत् तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप कर्तरि । 'ह्रादेर्द्विश्च । चो कुः' । 'स्स षपा हसानाम्' । 'निजां गुण' । 'उपधाया लघो' वर्वक्ति । ववक्ति । 'द्विरुक्तात्' ववेजति । अयं धातुर्नेनक्तिवज्ज्ञातव्यो न कश्चिद् विशेषः ॥

(प्र०) विजिर् पृथग्भाव इति । विवेनिय इति अत्र विजेरिट्प्रत्यय इति ङित्वं न । ओविजी भयचलनयोरित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेट् अवेवेड् । विवेष विविषे । विष्यात् विक्षीष्ट । वेष्टा २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । लिदुपदेशे । अविषत् । द्वौ वेति केचित् । इगुपधान्तस्थाद् व्याघ्रणत् अविक्षत ॥

इति जुहोत्यादिषुपयदिन ॥ ६ ॥ इति जुहोत्यादिकरणा जुहोत्यादयः ॥

(म०) विष्लृ व्याप्तौ मूलम् इद । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । हार्ष्ठम । निजां त्रयाणाम् । अनेन पूर्वस्य गुणः । उपधाया लघ्वाः । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । इ श्वह । वरष्टि वविष्ट । निजामेत वविषन्ति । षढो कः सि अनेन षस्य कः । वक्षि । इत्यादीनि । वविष्टे । वविष्यात् वविषाउ । वष्टु वविष्टाद वविष्टाम् वेविषतु । वविड्ढि इति जस । समलयः । घा रु० । ववष्टि । अन्यानि सुगमानि । वविष्टं वविषाताम् वविषताम् । अवरत लिए इति जस । घा रु । सिप्यादिषु । अनेन दिग्गिसो लोप । आदहसने । अववट अवड् अवविष्टाम् अववितु । अन्यानि सुगमानि । अव विष्ट अवविषाताम् अवविषत । एतानि सर्वाणि रूपाणि पूर्वोक्त सूत्रे सिध्यन्ति । तत स्थवो ह्वान्याद्वयानामादेशकल्पम् । लिट्प्रकारे द्विश्च । पूर्वस्य । उपधाया । विवेष विविषतु विविषु । विवेषिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविषे विविषाते विविषिरे । विविषिषे । विष्यात् । विष सोढ इति लिषेत । षढोः कः सि । वक्षम् । कषमे० । लिङ्यदि० । अतः गुणाभाव । विक्षीष्ट । ष्टुत्वम् । वेष्टा । वेष्टा । षढोः कः सि । क्लिदादि० कृषमिवण । उपधाया । वक्ष्यति वक्ष्यते । अवक्ष्यत अवक्ष्यत । एतेषां अकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्प्रकार । लिदुपदेशे । अनेन ङ्प्रत्ययो भवति । ङित्वात् गुणाभाव । पुषादिषु । अविषत् अविषताम् अविषन् । ङप्रत्ययो वा भवति इति कविमतार्थो बभूति । तत्पक्षे 'इगुपधान्तस्थाद्' क्सित्वाद्गुणाभाव । षत्वम् । षत्वम् । कषमे० । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् । आत्मनेपदे । इगुपधान्तात्० अनेन क्सप्रत्ययो भवति । अविक्षत । 'आतिदार्द्रकारलोप स्वरः' । अनन्ताकारस्य लोप । अविक्षाताम् । आतामो० । अविक्षत । इत्युभयपदिन । इति जुहोत्यादिकरणा द्वादश धातवः कथिताः ॥

समाप्तोऽयं ह्वादिगणः ॥ १ ॥

(प्र०) विष्लृ व्याप्ताविति । व्याप्तिः कात्स्न्र्यम् ।

इति प्रसाद ह्वादयः समाप्ताः ॥ १ ॥

दिवादयः परस्मैपदिनः ॥ १० ॥

अथ दिवादयः ॥ ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोद-मदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ दिवादेर्यः ॥ दिवादेर्गणात् यप्रत्ययो भवति कर्तरि परे ॥ यवाऽपवादः ॥ य्वोर्विहसे । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥

(च०) अथ दिवादिगणः कथ्यते । दिवादयो परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिवु क्रीडा-विजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । दिवधातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते । तत्र क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा शत्रुजिगीषा । कान्तिरभिलाषः । गतयः प्रसिद्धाः । यदि-द्विष्णु क्रीडार्थत्वेन सुप्रसिद्ध च । उक्तार्थप्रतिपादकत्वं —'क्रिया वा' इति इति कथनार्थं । यथात्म्यात् । अनेन सूत्रेण वाक्यस्य दिवादेः प्रत्ययः भवति । तत्र दिवु दिव इति जात सूत्रम्—'दिवादेर्यः' दिवादेः य इति सूत्रम् । दिवादिगणपाठस्य दिवादिषु कर्तृवाचकेषु प्रत्ययेषु परेषु य प्रत्ययो भवति कर्तरि च प्रत्यये भवति । अथ यवोऽपवादः । अनेन य प्रत्ययो भवति । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । 'अ, अनकारस्य लोप' । दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ । दीव्यामि दीव्यावः दीव्यामः । ननु 'अपूर्वस्य' इति सामान्यवाक्यात् दिवादयः अप्रत्ययं विधत्ते तदाह—यवोऽपवादः । दिवादिगणस्य क्त्वादिगणात् यावन्मात्र अप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । यादयो तु भवन्ति या इत्यादीनि सूत्राणि याज्यानि । दीव्येत् दीव्येताम् । युस इट् 'अ इण' । दीव्येयुः । दीव्य दीव्यतम् दीव्यत । 'यामि' यम् दीव्ययम् दीव्येव दीव्येम । तुवादौ यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यताम् दीव्यन्तु अस्मिन् 'अट्' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अत । दीव्य दीव्यतात् दीव्यतम् दीव्यत । 'सवर्णे०' । दीव्यानि दीव्याव दीव्याम । 'दिवादावट्' । अन्यत्तु भवतिवत् । अदीव्यत् । अदीव्यताम् । 'अट्' अदीव्यन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारः । 'द्वित्वं' 'पूर्वस्य' । 'उपधाया' द्वित्वे सिंचितु गिति । 'गुणः' । दिदेविथ । अपराणि सुगमानि । 'य्वोर्विहसे' दीव्यात् दीव्यास्ताम् 'उपधाया इधो' । अनेनेट् । देविता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे 'इटो' इगे । अडागम । 'गुण.' । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषुः ॥ १ ॥

(प्र०) दिवादय इति । अत्र कश्चिदनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारोऽनुवर्तते, तेन 'भ्राश-भ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः यो वा' 'अनुपसर्गात्' इत्यायातम् । इति वदन्ति । यत्तु द्योऽयति माणवकं क्रीडतीत्यर्थः । शत्रु दीव्यति विजिगीषतीत्यर्थः । अपोऽपवाद इति । अपो गणविशेषाकाङ्क्षाभावात् प्राप्ते ॥ १ ॥

षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । सिषेव । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥

(च०) षिवु तन्तुसन्ताने । उकार । 'आदेः ष्णः स्नः' तिप् श्यन् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' । 'हलि च' अनेन दीर्घः । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । एतेषां रूपाणि सुगमान्यतो व्याख्याने न कृतम् । लिट्लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य 'उपधाया' । सिषेव सिषिवतुः सिषिवुः । 'गुण' । सिषेविथ । 'हलि च' । सीव्यात् सीव्यास्ताम् सीव्यासुः । 'उपधाया' । मिमनाः । असेवीत् । सेविता । सेविष्यति । अत्र यत्वम् । लुङ्लकारे इडागमे इट् । 'इट ईटि' । गुण । अडागम । असेवीत् असेविष्टाम् असेविषुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

नृती गात्रविक्षेपे । ईकार इत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । ननर्त ननृततुः ननृतुः । नृत्यात् । नर्तिता । नर्तिष्यति । अनर्तिष्यत् ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ७ ॥ नर्त्स्यति अनर्त्स्यत् । अनर्तीत् ॥

(च०) नृती गात्रविक्षेपे । पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति । 'दिवादिभ्यः' अनेन श्यन् भवति । ईकार इत् । नृत्यति नृत्यतः नृत्यन्ति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य र । 'उपधाया लघोः' । ननर्त । किरत्वात् गुण । ननृततुः ननृतुः । ननर्तिथ । अन्यानि सुगमानि । नृत्यात् । मिमनाः अनेनेट् प्रत्ययो भवति । गुण अनेन गुणो भवति । नर्तिता । अन्यानि सुगमानि । नर्तिष्यति । धम्बं भवति । अनर्तिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सेऽसिचि कृत०' ॥ कृतचृतच्छृदतृदनृतां धातूनां अग्रे सम्ब इट् वा वक्तव्यः । अनेनास्य स परे वा इट् भवति । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । तासो रिः । नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति । लुङ्लकारे अनट् सिप् इति जाते । मिमनाः । स । 'इट ईटि' । गुणः । अनर्तीत् अनर्तिष्टाम् । अनर्तिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥ ७ ॥

जॄष् वयोहानौ । ऋत इद् 'हलि च' जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु । अजीर्यत् । जजार । गुण जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । 'ईटो महाम्' । जरीता-जरिता । जरिष्यति जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरीष्यत् । 'हरितो वा' अजारीत् अजरीत् ॥

(च०) जॄष् वयोहानौ । इट् इत् । इरितो वा इति सूत्रस्य विधानम् । दिवादिभ्यः । ऋ च तिप इति जाते । ऋत इद् अनेन ऋकारस्य इर । 'हलि च' अनेन दीर्घः । जीर्यति । जीर्यतः । जीर्यन्ति । जीर्येत् । जीर्येतु जीर्यताम् जीर्यन्तु । जीर्ये । अन्यानि सुगमानि । लिटि जजार अजारीत् ... लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'उरदत्' । र । 'अचो ञ्णिति' । अनेन वृद्धिः । जजार । 'ऋच्छत्यॄताम्' । अनेन विकल्पाद्गुणो भवति । गुण । जजरतुः जजरुः । जजरिथ । ... इति स्थिते । 'ऋत इद्' । ... । 'हलि च' ।

अनेन दीर्घे । जायात् । ॠ वा इति जाते । 'सिमता०' अनेनेट् । गुणो भवति । जरिता । इटो ग्रहाम्' । अनेन वा दीर्घे । जरीता । एवमन्यपामपि लृकाराणां रूपाणि ज्ञेयानि । अस्य धातो 'इरिता वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति । 'ॠदृशो' अनेन गुण । अजरत् अजरताम् अजरन् । ङप्रत्ययाभावे सि प्रत्ययो भवति । सेटित्वात् वृद्धि । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'दिवादावट्' । अजारीत् अजारिष्टाम् अजारिषु । अन्यानि सुगमानि ॥

शो तनूकरणे ॥ योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ॥३॥ श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शायात् । शाता । शास्यति । अशास्यत् । वा सिलोप । अशात् अशासीत् ॥

(च०) शो तनूकरणे दिवादयो भवन्ति । 'दिवादय' । शो य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'यो' ॥ य् ओ । यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोप । 'स्वरहीनं०' । श्यति श्यत । 'अदे' । श्यन्ति । श्येत् श्येताम् श्येयु । श्यतु श्यतात् श्यताम् श्यन्तु । अश्यत् अश्यताम् अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'संध्यक्षराणा०' । 'द्विश्च' । 'आतो णप् डौ' । शशौ । 'आतोऽनपि' अनेनान्यस्याकारस्य लोपो भवति । शशतु शशु । 'अस्वत' । शशिथ । शशाथ । 'सध्यक्षराणा०' । शायात् । शाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अशासि दि इति जाते । 'शाच्छासा०' । अनेन वा सेलोप । 'दिवादावट्' । अशात् अशाताम् अशु । इत्यादीनि । सेर्लोपाभावपक्षे 'आदन्तानाम्' अनेनान्तम्को । अशासीत अशासिष्टाम् अशासिषु । द्वया रूपयो पत्वं भवति ॥ ३ ॥

(प्र०) योरिति । यि ओरिति च्छेद । धातोरोतो लोप स्यादिवादिविकरणे ये परे इत्यर्थ । तेन लव्यमित्यादौ न । शाच्छाति वा सेलुक् । अशात् । सुगमात् यमिरमि नम् सकौ । अशासीत् ॥ ३ ॥

छो छेदने । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अछ्यत् । चच्छौ । छायात् । छाता । छास्यति । अच्छास्यत् । अच्छात् अच्छासीत् ॥

(च०) छो छेदने । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । 'यो' अनेन यकारे परे आकारस्य लोप । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । दिवादावट् । अच्छ्यत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । 'संध्यक्ष०' । द्वित्वम् । 'ह्रस्व' । 'आतो णप् डौ' । अघोषानाम्०' । चच्छौ । 'आतोऽनपि' । अनेनान्त्याकारलोप । चच्छतु चच्छु । चच्छिथ-चच्छाथ । 'संध्यक्षराणां०' । छायात् छायास्ताम् छायासु । छाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे 'शाच्छासा०' अनेन वा सलोपो भवति । तत्र । अच्छात् अच्छाताम् अच्छुः । इत्यादि । यत्र सेर्लोपो न भवति तत्र 'आदन्ता नां०' अनेनान्तस्कौ भवत । 'दिवादावट्' । अच्छासीत् अच्छासिष्टाम् । चत्वम् । ह्रस्व अ । अच्छासिषुः ॥

षोऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता । सास्यति । असास्यत् । असात्-असासीत् ॥

(च०) षो अन्तकर्मणि । सान्तः कर्म । षोः । स्यति । लिट् । ससौ । लिङ् । आ लिङ्‌त । असात् । असासीत् ॥

(प्र०) षोऽन्तकर्मणि । अन्तकर्म नाशः । 'दाधा' इत्येत्वम् । सेयात् । 'रा घ्वन्त्य कोर्बोर्धोर्थे राजनगादप इत्यत्र राधयति सम्बोधनम् । स्यति आद्‌मन्त्यमनुदीक-वचनान्तम् ।

दो अवखण्डने । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । ददौ । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥

(च०) दो अवखण्डने । तिबादयः दिवादयः । यो । द्यति । द्यत । अद्ये द्यन्ति । द्येत् । द्यतु द्यताम् द्यताद् । अत्र अनेन आकारस्य लोप द्यन्तु । द्य । अन्या नि सुगमानि । अद्यत् अद्यताम् अद्यन् । अद्य । लिट्लकारे दो णप् इति जाते । 'संज्ञ कार्णो० । द्वित्वम् । ह्रस्व । आतो लुप् डौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । 'आतो णपि' । ददतुः ददुः । ददिथ ददाथ । इत्यादीनि । 'संध्यक्षराणाम्० । दायात् इति जाते । 'दाधा' । अनेन आकारस्य एकार । देयात् । दाता । लुङ्लकारे दार स अनेन सलोपो भवति । अदात् अदाताम् अदुः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) दो अवखण्डने इति । उपसर्गस्थान्निमित्तान्नेति णत्वम् । प्रणिदाता ।

राध साध संसिद्धौ । राध्यति । राध्येत् । राध्यतु । अराध्यत् । रराध ॥ **राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वा ॥४॥** रेधतु रराधतु । राध्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत्-अरात्सीत् अराद्धाम् ॥

(च०) राध साध संसिद्धौ । तिबादय । 'दिवादयः' । श्यन्नागमम् । राध्यति राध्यतः राध्यन्ति । राध्येत् राध्येताम् राध्येयुः । राध्यतु राध्यताम् राध्यताद् । 'अदे०' राध्यन्तु । अराध्यत् अराध्यताम् अराध्यन् । लिट्लकारे । राध् णप् इति जाते । द्वित्व । ह्रस्व. । रराध ॥ सूत्रम्—'राधतः०' ॥ राधतेर्धातोर्हिंसायां किति णादौ परे सेटि थपि च एत्वपूर्वलोपौ भवत । अनेनास्य धातोर्वा एत्वपूर्वलोपौ भवत । रेधतु । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति ज्ञातव्यम् । थपि–रराधिथ रराद्ध रेधिथ । राध्यात् राध्यास्ताम् राध्यासुः । राध ता इति जाते । तथार्थ अनेन तकारस्य धकारः 'झष जश' । राद्धा राद्धारौ राद्धार । राध स्यप् तिप् इति जाते । खरि चपा झसाताम् । अनेन धस्य त । रात्स्यति । दिवादयः' । अरात्स्यत् । लुङ्लकारे अराध सि ईत् तिप इति जाते 'अस०' स्वरादागम० 'धावमाने' अरात्सीत् । 'झला' अनेन सलोपो भवति । अराद्धाम् अरात्सुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । साधधातोरपि रूपाणि राधधा तुवत् ज्ञातव्यानि । अस्यैत्वपूर्वलोपौ न भवत । पदत्रयः । साध्यति । लिट्लकारे द्वि

अनेन दीर्घः । जीयात् । जॄ वा इति जाते । 'सिमवा०' अनेनेट् । गुणो भवति । जरिता । 'इटो ग्रहाम्' । अनेन वा दीर्घः । जरीता । एवमन्येषामपि लकाराणां रूपाणि ज्ञेयानि । अस्य धातो 'ऋदितो वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति । 'ङणादृ' अनेन गुणः । अजरत् अजरताम् अजरन् । ङप्रत्ययाभावे सि प्रत्ययो भवति । सेटित्वात् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'दिवादावट्' । अजारीत् अजारिष्टाम् अजारिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥

शो तनूकरणे ॥ योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ॥३॥
श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शायात् । शाता । शास्यति । अशास्यत् । वा सिलोपः । अशात् अशासीत् ॥

(च०) शो तनूकरणे तिबादयो भवन्ति । 'दिवादेय' । शो य तिप् इति जाते । सूत्रम्—'योः' ॥ य् ओ । यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' । श्यति श्यतः । 'अन्ते' । श्यन्ति । श्येत् श्येताम् श्येयुः । श्यतु श्यतात् श्यताम् श्यन्तु । अश्यत् अश्यताम् अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'संध्यक्षराणा०' । 'द्विश्च' । 'आतो णप् डौ' । शशौ । 'आतोऽनपि' अनेनान्यत्राकारस्य लोपो भवति । शशतुः शशुः । 'अस्वत' । शशिथ । शशाथ । 'संध्यक्षराणा०' । शायात् । शाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । 'शाच्छासा०' । अनेन वा सेलोपः । 'दिवादावट्' । अशात् अशाताम् अशुः । इत्यादीनि । सेर्लोपाभावपक्षे 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अशासीत् अशासिष्टाम् अशासिषुः । द्वयो रूपयोः षत्वं भवति ॥ ३ ॥

(प्र०) योरिति । यि ओरिति च्छेदः । धातोरोतो लोपः स्यादिवादिविकरणे ये परे इत्यर्थः । तेन लव्यमित्यादौ न । शाच्छेति वा सलुक् । अशात् । लुगभावे यमिरमो मीत् सकौ । अशासीत् ॥ ४ ॥

छो छेदने । छयति । छयेत् । छयतु । अछ्यत् । चच्छौ । छायात् । छाता । छास्यति । अच्छास्यत् । अच्छात् अच्छासीत् ॥

(च०) छो छेदने । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । 'योः' अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । दिवादावट् । अच्छ्यत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । 'संध्यक्ष०' । द्वित्वम् । 'ह्रस्व' । 'आतो णप् डौ' । 'झपानाम्०' । चच्छौ । 'आतोऽनपि' । अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः चच्छुः । चच्छिथ-चच्छाथ । 'संध्यक्षराणा०' । छायात् छायास्ताम् छायासुः । छाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे 'शाच्छासा०' अनेन वा सलोपो भवति । तदा । अच्छात् अच्छाताम् अच्छुः । इत्यादि । यदा सेर्लोपो न भवति तदा 'आदन्ता०' अनेनेट्सकौ भवतः । 'दिवादावट्' । अच्छासीत् अच्छासिष्टाम् । षत्वम् । अच्छासिषुः ॥

(च०) पुष् पुष्टौ । दिवादय । श्यिवादेर्य । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वे । 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघो' अनेन गुण । पुपोष पुपुषतु पुपुषु । पुपोषिथ । पुष्यात् । 'उपधाया' । पुष्टुस्यतु । पोष्टा । प्राप्त स्थप तिप् इति आत । 'पुग् न. से' किताद०' । कथ०' । पोष्यति । अपोष्यत् । लुङ्लकारे 'लिपुषादे' ङित्वात् गुणाभाव । 'दिवादावङ्' । अपुषत् अपुषताम् अपुषन् ॥

श्लिष् आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । शिश्लेष । श्लिष्यात् । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् । इगुपधात्वात्क्सः ॥ श्लिषेरालिङ्गने क्स ॥ ५ ॥ क्सवाद । अश्लिक्षत्कन्यां चैत्र । अनालिङ्गने समश्लिषत् जतु काष्ठम् ॥

(च) श्लिष आलिङ्गने । दिवादय । दिवाद्य । श्लिष्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वे । पूर्वस्य । उपधाया लघो । शिश्लेष शिश्लिषतु शिश्लिषु । शिश्लेषिथ । इत्यादीनि । श्लिष्यात् । श्लिष सा इति स्थिते । 'गुण' । ष्टुत्वम् । श्लेष्टा । श्लिष स्यप तिप् इति जाते 'गुण' । 'षढो ० । कत्वम् कष०' । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् अश्लेक्ष्यताम् । अश्लेक्ष्यन् । लुङ्लकारे । 'शल इगुपधा-दनिटः क्सः' । अनेन क्सप्रत्यय । दिवादावङ् । षढो क स' । किताद० । कष० । अश्लिक्षत् । अश्लिक्षताम् । अश्लिक्षन् ॥ सूत्रम्—'श्लिषे ०' ॥ श्लिषेर्धातोरालिङ्गनेऽर्थे क्सप्रत्ययो भवति अनालिङ्गने लिपुषादेरङ् अनेन अङ्प्रत्यय । ङित्वात् गुणाभाव दिवादावङ् । अश्लिषत् अश्लिषताम् अश्लिषन् । आलिङ्गन अश्लिक्षत् कन्यां चैत्र इत्युदाहरणम् । अनालिङ्गने तु अश्लिषत् जतु काष्ठम् इत्युदाहरणम् ॥ ५ ॥

(म०) आलिङ्गन इति । अश्लिक्ष श्लिषेः क्स प्रत्यय स्यात् आलिङ्गन अर्थे मान्यत्र । आलिङ्गनमुपगूहनमालिङ्गनम् । लिपुषादि कार्यमवारणाय । अश्लिक्ष श्लिषत् इति सदा भौवादिकस्य मा भूत ॥ ५ ॥

तृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् । रधादित्वादिड्विकल्पेन । तर्पिता-त्रप्ता तर्प्ता । तारौ त्रसे रत्राम् । तर्पिष्यति त्रप्स्यति तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् अतर्प्स्यत् ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिर्वा वक्तव्यः ॥ ६ ॥ रधादित्वादिट् । अतर्पीत् अताप्सीत् । पुषादित्वात् अङ् । अतृपत् ॥

(च०) तृप् प्रीणने । दिवादय । दिवाद्य । तृप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि लिट्लकारे द्वित्वे 'पूर्वस्य' इत्यादि ०' पर 'उपधाया लघो' ततर्प ततृपतु । ततर्पिथ । इत्यादीनि । तृप्यात् । अत्र धातो रधादित्वात् इट विकल्पेन भवति । 'गुण' । तर्पिता तर्पितारौ तर्पितार । इडभावे । 'गुण' । तृ अम् प् ता । इति

जाते । 'रा रो झसे स्त्राम्' । अनेन अतो रो वा भवति । यथा । तर्पिता । तर्प्स्यति । तर्पिष्यत । तर्पिष्यन्ति । इडभावे गुण 'रारो झस०' त्रप्स्यति विकल्पेन तर्प्स्यति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्स्यत् । अतर्प्स्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्पृश०' ॥ अतृप् सि दिप् इति जाते 'सिम्ता०' । 'से' । 'ईट्' । 'गुण' । 'वावसाने' । अतर्पीत् अतर्पिष्टाम् अतर्पिषु । इडभावपक्षे । 'उपधाया लघो' । 'गे' । 'रारा झस०' । 'अत उपधाया' । अत्राप्सीत् अत्राप्ताम् अत्राप्सुः । रूपाणि सुगमानि । अताप्सीत् अताप्ताम् अताप्सु । पुषादित्वात् अस्य धातोर्ङप्रत्ययो भवति । ङित्वात् गुणाभाव । अतृपत् अतृपताम् अतृपन् । अन्यानि सुगमानि ॥ ६ ॥

एव दृप् हर्षविमोहनयो । दृप्यति ॥

(व०) एवं दृप् हर्षविमोहनयो । 'दिवादय' । दृप्यति । अयं धातु तृप्यतिवत् ।

मुह वैचित्ये । मुह्यति । मुमोह । मुह्यात् । द्रुहादीनां धत्वढत्वे वा । मोढा मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्वेट् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङ । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् ॥

(व०) मुह् वैचित्ये । पूर्ववत् तिबादय । 'दिवाद्यः' । मुह्यति मुह्यतः मुह्यन्ति । मुह्येत् मुह्येताम् मुह्येयुः । मुह्यतु मुह्यतात् मुह्यताम् मुह्यन्तु । अमुह्यत् अमुह्यताम् अमुह्यन् । मुह् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघो' । मुमोह मुमुहतुः मुमुहुः । 'गुण' । मुमोहिथ । इत्यादीनि । मुह्यात् । मुह् ता इति जाते । 'उपधाया लघो' । 'तथोर्धः' । 'झबे जबा' । मोग्धा मोग्धारौ मोग्धारः । रधादित्वाद्वा इट् भवति । 'गुण' । मोहिता । मुह् स्यप् इति जाते । 'उपधाया लघो' । 'षढो कः से' । 'किलात०' । 'कपसंयोगे०' । मोक्ष्यति । इट् कृते सति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे—अमोहीत् अमोहिष्टाम् अमोहिषु । इडभावपक्षे । 'अनिटा मानि वृ०' । अनेन वृद्धि । अमौक्षीत् अमौढाम् अमौक्षु । 'हशषा०तात्०' क्सित्वात् गुणाभाव । 'षढो कः से' । 'किलात्०' 'कष०' । अमुक्षत् अमुक्षताम् अमुक्षन् । पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति । अस्य ङित्वात् गुणाभाव । 'दिवादयः' अमुहत् अमुहताम् अमुहन् ॥

णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादिरादेस्त्वपूर्वलोपौ । नेशतु ...रूपः ॥ ७ ॥ छशर देशु । नश्यात् ॥ मस्जिन ...

...मत्व न स्या

...स्वरे च । वद ॥

...॥ ८ ॥ ...संज्ञा-वसिता

...॥ अनेनन-

...नेषाम् ह ॥ के

...

(च०) [illegible] । 'तास्' [illegible] । अनेन यकारस्य मकारः । तिवादयः । दिवन्ते । [illegible] चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । हलादि [illegible] । अत्र [illegible] । 'अनेन [illegible]' । अननैत्वापूर्वलोपौ भव न । [illegible] । 'द्वावः' । दुस्यन् । [illegible] । इत्यादीनि । [illegible] । 'द्वस ' ॥ सूत्रम्—मिस्त्रनयोः ॰' ॥ अस्मिन् [illegible] अनेन मुम् । 'मिम्स्याद्०' । [illegible] ॥ इत्यम् । [illegible] । इति अस्य । 'उस्मा०' । अनेन मकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'अमो [illegible]' ॥ [illegible] न भवति । अनेन [illegible] । प्रवेश । [illegible] । [illegible] इति अस्य । 'द्वाद०' । 'मस्त्रि०' । [illegible] । [illegible] । 'अस०' । [illegible] । इति कृते सति । [illegible] । [illegible] । दिवादि । [illegible] । [illegible] भवति ॥ सूत्रम्—'[illegible]' ॥ [illegible] पूर्व वा वाच्यम् । अनेन मकारस्य एकारः । [illegible] ॥ ७-८-९ ॥

(प्र०) [illegible] । अत्र [illegible] एव [illegible] भविनभ्यम्, [illegible] एव विधानात । [illegible] ॥

शमु दमु उपशमे ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ये परे कवादौ विषये च ॥ १० ॥ शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः । शम्यात् । शमिता । शमिष्यति । अशमिष्यत् । लिदुदित्त्वेऽङ् । अशमत् । अशमीदिति केचित् । 'शम् दम् तम् श्रम् भ्रम् क्षम् क्लम् मद्' इत्यष्टौ शमादयः । एवं दमादयः ॥

(च०) [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ सूत्रम्—'शमाम्' ॥ [illegible] । शमादीनां धातूनां [illegible] परे अकारे [illegible] भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । अत [illegible] । [illegible] इत्युपदेशस्य । '[illegible]' । [illegible] । [illegible] । इत्यादीनि । [illegible] । '[illegible]' । शमिता । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अशमत् [illegible] । इत्यादीनि । केचिदाचार्या अत्र [illegible] इति रूपमिच्छन्ति । [illegible] पूर्ववत् । [illegible] [illegible] ॥ शम् दम् तम् श्रम् भ्रम् क्षम् क्लम् मद् [illegible] शमादयः [illegible] तेषां रूपाणि पूर्ववत् [illegible] ॥ १० ॥

(प्र०) शमां दीर्घ इति । [illegible] दीर्घः स्यात् [illegible] परे । अष्टौ शम उक्ताः ॥ १० ॥

ञिमिदा स्नेहने । आमी इतो ॥ मिदेर्गुणो वक्तव्यः ॥११॥

जाते । 'रा रो ह्रसे दृशाम्' । अनेन अरो रो वा भवति । त्रप्ता । तर्पिता । तर्प्स्यति । तर्पिष्यन् । तर्पिष्यन्ति । इड्भावे गुणे 'रारा ह्रस०' त्रप्स्यति विकल्पेन तर्प्स्यति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्स्यत् । अत्रप्स्यन् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्पृश०' ॥ अतृप् सि दिप् इति जाते 'सिजद्य०' । 'स' । 'इट्' इटि । 'गुण' । 'वावसाने' । अतर्पीत् अतर्पिष्टाम् अतर्पिषु । इड्भावपक्षे । 'उपधाया लघो' । 'से' । 'रारो ह्रस०' । 'अत उपधाया । अत्राप्सीत् अत्राप्ताम् अत्राप्सु । शपाणि सुगमानि । अताप्र्सीत् अतार्प्ताम् अताप्र्सु । पुषादित्वात् अस्य धातोर्ङप्रत्ययो भवति । ङित्वात् गुणाभाव । अतृपत् अतृपताम् अतृपन् । अन्यानि सुगमानि ॥ ६ ॥

एव दृप् हर्षविमोहनयो । दृप्यति ॥

(च०) एवं दृप् हर्षविमोहनयो । 'दिवादय' । दृप्यति । अयं धातु तृप्यतिवत् ।

मुह वैचित्ये । मुह्यति । मुमोह । मुह्यात् । द्रुहादीनां धत्वढत्वे वा । मोढा मोग्धा मोहिता । रधादित्वादिट् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङ । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् ॥

(च०) मुह् वैचित्ये । पूर्ववत् तिबादय । 'दिवादय' । मुह्यति मुह्यत मुह्यन्ति । मुह्येत् मुह्येताम् मुह्येयुः । मुह्यतु मुह्यतात् मुह्यताम् मुह्यन्तु । अमुह्यत् अमुह्यताम् अमुह्यन् । मुह् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघो' । मुमोह मुमुहतुः मुमुहुः । 'गुण' । मुमोहिथ । इत्यादीनि । मुह्यात् । मुह् ता इति जाते । 'उपधाया लघो' । 'तथोर्धः' । 'झरे जबा' । मोग्धा मोग्धारौ मोग्धारः । रधादित्वाद्वा इट् भवति । 'गुण' । मोहिता । मुह् स्यप् इति जाते । 'उपधाया लघो' । 'षढो क. स' । 'क्विलात्०' । 'कषसंयोग०' । मोक्ष्यति । इटि कृते सति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे—अमोहीत् अमोहिष्टाम् अमोहिषु । इड्भावपक्षे । 'अनिटां नामि वृद्धि' । अनेन वृद्धि । अमौक्षीत् अमौग्धाम् अमौक्षु । 'ह्रस्वा नाम०' किस्वात् गुणाभाव । 'षढो क. से' । 'किलात्०' 'कष०' । अमुक्षत् अमुक्षताम् अमुक्षन् । पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति । अस्य ङित्वात् गुणाभावः । 'दिवादाव' अमुहत् अमुहताम् अमुहन् ॥

णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादिरशादेस्त्वपूर्वलोपौ । नेशतु नेशु । नश्यात् ॥ मस्जिनशोर्झसे नुम् वक्तव्यः ॥ ७ ॥ छशान् राणादे ष । नंष्टा ॥ नशेः पान्तस्य ॥ नशे पान्तस्य णत्व न स्यात् ॥ ८ ॥ नंष्टा-नशिता । नङ्क्ष्यति नशिष्यति । अनशिष्यत् अनङ्क्ष्यत् । पुषादित्वात् ङ ॥ ङे नशेरत एत्व वा वाच्यम् ॥ ६ ॥ अनेशत्-अनशत् ॥

(म०) णश् अदर्शने । 'आदेः ष्ण स्नः' । अनेन णकारस्य नकारः । दिवादित्वात् श्यः । नश्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य० । इत्यादि० । अत उपधाया' ननाश । 'लोप पर्चा०' । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । नेशतुः नेशुः । नेशिथ । ननंष्ठ । 'झलाम०' । तृत्वम् । नेशिव । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता इति स्थिते । 'झलाम०' ॥ सूत्रम्—'मस्जिनशोः०' ॥ मस्जिनशोर्धात्वोर्झलि परे नुम् वक्तव्यः । अनेन नुम् । 'मिदन्त्यात्०' । 'नश्चापदान्ते' ॥ तृत्वम् । नंष्टा नंष्टारौ नंष्टारः । प्रनंष्टा । इति जाते । 'उपसर्ग०' । अनेन णकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नशेः षान्तस्य' ॥ षान्तस्य नशेर्णत्वं न भवति । अनेन निषेधः । प्रनंष्टा । रधादित्वात् वेट् । नशिता । नश् स्यप् तिप् इति जाते । 'झलाम०' । 'मस्जि०' । कत्वम् । षत्वम् । 'कप०' । नंक्ष्यति । इट्पक्षे सति । षत्वम् । नशिष्यति । दिवादित्वात् वेट् । अनंक्ष्यत् । अनशिष्यत । लुङ्लकारे पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—'ङे नशः०' ॥ ङप्रत्यये परे नशधातोरन एत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य एकारः । अनेशत् ॥ वापक्षात्-अनशत् अनशताम् अनशन् । इत्यादीनि ॥ ७-८-९ ॥

(प्र०) नंष्टेति । अत्र नश् कावति पक्ष जकारोऽस्तीति न भ्रमितव्यम्, तस्य पान्त एव विधानात् । स्यायधिकाराच्च ॥

शम् दम् उपशमे ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अवादौ विषये च ॥ १० ॥ शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः । शम्यात् । शमिता । शमिष्यति । अशमिष्यत् । लिपुषादेङ । अशमत् । अशमीदिति कोऽपि । 'दम् भम् तम् श्रम् भ्रम् क्षम् मद्' एते शमादयः । रूपं तद्वत् ॥

(म०) शम् दम् उपशमे । दिवादि० । दिवादि० ॥ सूत्रम्—'शमाम्०' ॥ शमां दीर्घः । शमादीनां धातूनां श्यप्रत्यये परे अवादौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य० । अत उपधाया' शशाम । शशाम कृत्सरादि विना इत्यादिः इत्युदाहरणम् । लोप पचां० । शेमतुः । शेमिथ शशम्थ । इत्यादीनि । शम्यात् । स्मिता० । शमिता । वर्षद् । शमिष्यति । 'दिवादिवद्' । अशमिष्यत् । लिपुषादेङ । अशमत् अशमताम् अशमन् । इत्यादीनि । केचिदाचार्या अत्र अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति । साधवं तु पूर्ववत् । म् धातोरपि रूपाणि शम्धातुवत् ॥ दम् तम् श्रम् तम भ्रम् क्षम् क्लम् मद् एवं शमादयो ज्ञातव्याः तेषां रूपाणि शम्धातुवत् न कश्चित् विशेषः ॥ १० ॥

(प्र०) शमां दीर्घ इति । शमादीनामष्टानां दीर्घः स्यात् ये परे । अष्टौ शमादय उक्ताः ॥ १० ॥

ञिमिदा स्नेहने । आमी इतौ ॥ मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः ॥ ११ ॥

मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥

(व्या०) ञिमिदा स्नेहने । आत्नौ इतौ । दिवादय । 'दिवादेर्यः' मिद् य मिद इति जाते ॥ सूत्रम्—'मिदेः' ॥ मिदधातोर्यप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्ष्वपि रूपाणि समानि । णित्कार्यकरणम् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेदिता । पञ्चापि समानि । लुङ्लकारे 'इरितो वा' । 'दिवादयः' । अमिदत् अमिदताम् अमिदन् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । असिष्यति ॥ अस्यतेर्थुग्वक्तव्यः ॥ १२ ॥ आस्थत् ॥ इति दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥

(व्या०) असु क्षेपणे । दिवादय । 'दिवादेर्यः' । अस्यति । चतुर्षु रूपाणि समानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । 'स्वरादेर्द्वित्व०' 'अत उत्०' । 'सवर्णे०' । आस आसतुः आसुः । आसिथ । इत्यादीनि । अस्यात् । 'सिम्ला०' । असिता । अन्यानि समानि । अन्येषामपि लुङ्लकारे । 'इरितो वा' । द्यावागमौ । आस् अ दि इति जाते सूत्रम्-'अस्यते०' ॥ अस्यतधातोरङ्प्रत्यये परे थुग् वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः ककारः कित्वादन्त्याय । आस्थत् आस्थताम् आस्थन् । इत्यादीनि ॥ १२ ॥

इति परस्मैपदिनः समाप्तिमगमन् ॥

(प्र०) अस्यतेस्थुक् ङे इति । असेः थुगागमः स्याद् ङे परे । अत्र पुषादित्वात् ङप्रत्यये सिद्धे अस्यतिवचनमात्मनेपदार्थम् । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेत्यात्मनेपदं वक्ष्यते । पर्यास्थत ॥ २२ ॥

इति प्रसादे दिवादौ परस्मैपदिनः ।

दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीज्ञोः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ज्ञा अवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ जायते । जायेत । जायताम् । अजायत । गमां स्वरे । श्चुत्वम् । जज्ञे । जनिषीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट ॥ पदादेस्तनि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ॥ २ ॥ 'पद् दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ लोपः ॥ इण्संयोगे तनो

लोपो भवति ॥ ३ ॥ अनिटयोर्न वृद्धि । अजनिषाताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनि कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तआदय प्रत्यया सर्वत्र भवन्ति । 'दिवादेर्य' अन् य शिप् इति जात ॥ सूत्रम्—'आ जनिज्ञो ' ॥ आ अनयोः । ज्ञा अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे । अनयोर्धात्वाश्रो इत्यादेशो भवति चतुर्षु तवनेषु परेषु । अनेन आ इत्यादेशः । जायते । चतुर्णी रूपाणि सुगमानि । लिट्लकार । द्वित्वम् । अभ्यासादि पूर्ववत् । गमां स्वरे अनेनोपधाया लोपो भवति । जुन्त्वम् । जज्ञे । जज्ञाते जज्ञिरे । इत्यादीनि । 'सिमनो० । षत्वम् । जनिषीष्ट । जनिता । लृट्लकार । 'भूत सि । 'सिमनो० । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अजनि ॥ सूत्रम्— पदादे ' ॥ पदादेर्धातोरनन्तरं त सति कर्तरि अदि सति च वक्तव्य ॥ दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयो ज्ञातव्या ॥ सूत्रम्— लोपः ॥ तृष संयोग सति तत् प्रत्ययस्य लोपो भवति । जित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । जनि वध्यो० । अनेन वृद्धेर्निषेध । अजनि अजनिषाताम् । आतामिता । अजनिषत इत्यादीनि ॥ १-१-३ ॥

(प्र०) आ जनीज्ञः । ज्ञजनाजोति पाठान्तरम् । अनयोश्चादेश स्यात्चतुर्षु । च तुर्षु किम् । ज्ञाता ॥ १ ॥

दासी दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिषीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥

(च०) दासी दीप्तौ । ईकार इत् । 'दिवादेर्य' दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् लकार । द्वित्वम् । पूर्वस्य ह्रस्व । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । इत्यादीनि । 'सिमनो० । दीपिषीष्ट । अन्यानी रूपाणि सुगमानि । लृट्लकार । 'भूत सि 'सिमनो० । षत्वम् । ष्टुत्वम् । दिवादावट अदीपिष्ट । 'पदादे' अनेन सति वा भवति । यदा सेटि तदा कार । अनेनैव अदीपिषाताम् । 'आतामिता०' । अदीपिषत । इत्यादीनि ॥

पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरि-षीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥

(च०) पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तआदयः । 'दिवादे० । पूर्यते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकार । द्वित्व पूर्वस्य ह्रस्व । पुपूरे पुपूराते पुपूरिरे । सिमनो० षत्वम् । पूरिषीष्ट । अन्यानि सुगमानि । लृट्लकार वा सति भवति । अभ्यासाभावे तु पूर्ववत् । अपूरि । अपूरिष्ट अपूरिषाताम् अपूरिषत । ष्टुत्वम् । अपूरिष्ठाः । इत्यादीनि ॥

पद् गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत । अपादि अपत्साताम् अपत्सत ॥

(च०) पद् गतौ । तआदय । दिवादेर्य । पद्यते । इत्यादीनि । लिट्लकार । द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'आप पचाम्० । पेदे पेदाते पेदिरे । पद् सान इति जात । 'खसे०

पत्साष्ट । पत्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अ पद् सि दिप् इति जाते । 'पदादे०' अनेन सेरिण् । गित्वाद् वृद्धि । लोप । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । इत्यादीनि ॥

बुध अवगमने । बुध्यते । बुध्येत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे । आदिजबानाम् । सिस्यो । खसे चपा झसानाम् । भुत्सीष्ट । बोद्धा । भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबोधि ॥

(च०) बुध अवगमने । तबादय । 'दिवादेर्य' । बुध्यते । अन्यानि रूपाणि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । बुबुधे बुबुधाते बुबुधिरे । इत्यादीनि । बुध् सीष्ट इति स्थिते । 'आदिजबानाम्०' । 'सिस्यो' अनेन गुणाभाव । 'खसे चपा०' । भुत्सीष्ट । 'उपधाया' । तथाच बोद्धा बोद्धारौ बोद्धारः । 'आदिजबानाम्०' । भोत्स्यते अभोत्स्यत । लुङ्लकारे । 'पदादे' गुण. लोप । अबोधि । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । इत्यादीनि ॥

तायङ् पालनसन्तत्योः । तायते । तताये । तायिषीष्ट । तायिता । तायिष्यते । अतायिष्यत । अतायिष्ट । अतायि ॥

(च०) तायङ् पालनसन्तत्योः । ङकार आत्मनेपदार्थ । तबादय । 'अप् कर्तरि' अनेन अप्प्रत्ययो भवति । भ्वादित्वात् । तायते । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । ह्रस्व । तताये ततायाते ततायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिमवा०' अनेनट् । पत्वम् । तायिषीष्ट । तायिता । लुङ्लकारे वा सरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अतायिष्ट । अतायि अतायिषाताम् अतायिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओप्यायिङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्याये । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । प्यायिष्यते । अप्यायिष्यत । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ इति दिवादिष्वात्मनेपदिन ॥ ११ ॥

(च०) आप्यायिङ् वृद्धौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । ओकारकारौ इतौ स्त । तबादय । 'अप् कर्तरि' प्यायते । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे । द्वित्व 'पूर्वस्य' 'ह्रस्व' । पप्याये पप्यायाते पप्यायिरे । इत्यादीनि । 'सिमवा०' अनेनट् । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । लुङ्लकारे वा सरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् अप्यायिषत । अप्यायिष्ठाः अप्यायिषाथाम् अप्यायिढ्वम् । अप्यायिषि अप्यायिष्वहि अप्यायिष्महि । इमौ द्वौ धातू भ्वादिकौ । इत्यात्मनेपदिनः कथिता ॥ ११ ॥

(प्र०) आप्यायिङ् वृद्धौ । लुङि-अप्यायि अप्यायिष्ट, 'दीपजनबुध' अनेन चण् ।

इति प्रसाद दिवाद्यात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

सुन्न । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत । सुनोतु सुनुतात् सुनु
सुन्वन्तु ॥ **ओर्वा हेः** ॥ प्रत्ययसम्बन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति
वा मध्वोः संयोगात् ॥१॥ तेन तक्ष्णुहि तक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सु
तन् सुनुत । असुनोत् असुनुत । सुषाव सुषुवतुः । सुषविथ सुषोथ । सुषुवे
सूयात् । सोषीष्ट । सोता २ । सोष्यति सोष्यते । असोष्यत् असोष्यत ।
स्तुसुधूञां पे सेरिड्वा वक्तव्यः ॥५॥ असावीत् असौषीत् । दुधु
नु तुदादिर्वेति केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

(४४) [illegible] स्वादयो [illegible] कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । पुत्र [illegible]
[illegible] । '[illegible]' । विवादयन्तआरय[illegible]था स
[illegible] । सूत्रम्—'स्वादेर्नुः' ॥ स्वाद नुः दिप'
[illegible] नु [illegible] भवति । सु नु तिप् इति जात ।
[illegible] । स्वादेरनन्तरत्व [illegible]
[illegible] । [illegible] । सुनाति सुनुतः । 'नु
[illegible] । [illegible] । सुनामि । [illegible]
[illegible] लोप' ॥ अतः [illegible] वा [illegible] । [illegible]
[illegible] प्रत्ययसम्बन्धिन उकारस्य वमो [illegible]
[illegible] । सुनुमः [illegible] । सुनुते सुन्वाते ।
[illegible] सुनुध्वे । सुन्वे । 'ओर्वमावा [illegible]' ।
सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः । सु धा[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु
[illegible] हेः ॥ प्रत्ययसम्बन्धिन उ
[illegible] संयोगात् न तस्य
[illegible] । [illegible] ।

वृद्धि । अस्ताबीत् अस्ताविषाम् अस्ताविषुः । इडभाव । अनिदा० । अस्तौषात् अस्तौष्टाम् अस्तौषुः । इत्यादीनि । आत्मनेपद । सुस्तुस्नुप्रयाणां इड् वा भवति इति कविरत्नाचार्या वदन्ति । अननुभवेऽपि तदिड् । गुणः । अस्तविष्ट अस्तविषाताम् अस्तविषत । इडभाव । अस्तोष्ट अस्तोषाताम् अस्तोषत ॥ १—५ ॥

(प्र) षुञ् । अभिषव स्नपनं स्नाने पीडनं प्राप्तसन्धानम । तत्र स्नाने अकर्मक । सुष इति । तथा लाक्षण्यात् सु प्रत्यय एव गृह्यते ॥ १ ॥

चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत । चिनोतु चिनुताम् । अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोते सणादौ कित्त्व वा वाच्यम् ॥६॥ चिकाय चिक्यतु चिक्युः । चिचाय चिच्ये-चिच्ये । चयात् चेषीष्ट । चेता २ । चेष्यति चेष्यते । अचेष्यत् अचेष्यत । अचैषीत् अचेष्ट ॥

(च) चिञ् चयन । स्वादेर्नु । गुणः । चिनोति चिनुत चिन्वन्ति । चिनुत चिन्वाते चिन्वते । चिनुयात् । चिन्वीत चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । आशी १ । चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकार । चि णप् इति स्थित ॥ सूत्रम्— चिनोते० ॥ चिनोते धातोः सनप्रत्यय आदौ च पर कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चकारस्य ककार । द्वित्वम् । अभ्यासे च० । 'कुहोश्चु । धातोर्नामिक । चिकाय । गुणाभावे । चिक्यतु चिक्युः । चिकयिथ चिकेथ । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । आत्मनेपदे कित्त्वे कृते सति । चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे । कित्त्वाभावे । चिच्ये । रूपाणि सुगमानि । ये० चीयात् । गुण चेषीष्ट । चयात । चेता चेता । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे 'अनिदा नामि वत' अचैषीत् अचैष्टाम् अचैषुः । आत्मनेपद गुण । अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत ॥ ६ ॥

(प्र०) चिनोते सणादौ कित्त्वमिति । चिनोतेः किरादेश स्यात् किति सन्प्रत्यये च गप । चिकीषति चिचीषति । णलि तु चिकाय—चिचाय ॥ ६ ॥

स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तर्थ । तस्तरे ॥ स्तर्यात् ॥ संयोगादि ऋदन्त-वृङ्वृञ्भ्यां सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः ॥७॥ स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । स्तर्ता २ । स्तरिष्यति स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत । अस्तार्षीत् अस्तरिष्ट अस्तृत ॥

(च०) स्तृञ् आच्छादने । स्वादेर्नु । ऋवर्णोऽज्नन्ते० । नुप् स्तृणोति स्तृणुत । ऋनुभौ एकारान्ते रूपाणि सुगमानि । स्तृ णप इति जात । द्वित्व । तस्तारि० । शर्पूर्वाः खयः । धातोर्नामिन० तस्तार । गुणोऽर्ति० । अनेन गुण । तस्तरतु तस्तरुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थ । आत्मनेपद । तस्तर तस्तराते तस्तरिरे । इत्यादीनि । 'गुणोऽर्ति० । अनेन यासुडादौ गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि ।

सुन्व । सुनुवे सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत । सुनोतु सुनुतात् सुनुतात् सुन्वन्तु ॥ ओर्वा हेः ॥ प्रत्ययसम्बन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ॥ वाऽसंयोगात् ॥४॥ तेन तक्ष्णुहि तक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । असुनोत् असुनुत । सुषाव सुषुवतुः । सुषविथ सुषोथ । सुषुवे । सूयात् । सोताहे । सोता २ । सोष्यति सोष्यते । असोष्यत् असोष्यत ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः पे सेरिट् वक्तव्यः ॥५॥ असावीत् असौषीत् । [illegible] निरस्येति केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

(४०) अत्र स्वादयो धातवः [illegible] । [illegible] । [illegible] । आप्तः [illegible] । [illegible] प्रत्ययाः [illegible] इति [illegible] ॥ सूत्रम्— [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] इति जाते ॥ सूत्रम्— [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति । अनेन गुणः । गुनोति सुनुतः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अनेन गुणः । गुनोति । [illegible] इति जाते ॥ सूत्रम्— [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति । अनेन [illegible]

[illegible]

इति । अस्तावीत् असाविष्टाम् असाविषुः । इत्यादि । असविष्ट । असौषात् असौषाम् असौषुः । इत्यादि । आत्मनेपदे । कुसुमलुप्तवद्वा इड् वा भवति इति कविरावार्यो वदन्ति । असविष्ट अपि सरिद् । गुरु । असविष्ट असविषाताम् असविषत । इड् भाव । असोष्ट असोषाताम् असोषत ॥ १—६ ॥

(प्र) गुरु । अभिषवः स्नानं स्नानपानं पानास्वादनम् । तत्र स्नाने अकर्मकः । पूर्व इति । यथा सहस्रमोह्नाः प्रत्यव एव इति ॥ १ ॥

चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत । चिनोतु चिनुताम् । अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोते सणादौ कित्य वा वाच्यम् ॥६॥ चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिचाय चिक्ये-चिच्ये । चेयात् चेषीष्ट । चेता २ । चेष्यति चेष्यते । अचेष्यत्-अचेष्यत । अचैषीत् अचेष्ट ॥

(प्र०) चिञ् चयने । चकारान्तः । गुरु । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते । चिनुयात् । चाम्यात चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । आवा ए । चिनु । अम्यावि कुसुमानि । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । अन्यानि रूपा णि कुसुमानि । कित्कार । कि वप् इति स्थित ॥ सूत्रम्— चिनोते ॥ चिनोते र्वा सन्लिटोः कार्यो न पर कित्वं वा वाच्यम् । अनेन चकारस्य ककारः । णित्वम् । अस्तावि । गुरुत्वम् । धातान्यमिक । चिकाय । गुणातो । चिक्यतु चिक्युः । चिकयिथ चिकेथ । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । आत्मनेपदे किच्वे इत सति । चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे । चिच्यासाव । चिच्ये । रूपाणि कुसुमानि । ये चीयात् । गुरु । चेषम् । चेता । चेता चेता । अन्येषां रूपाणि समानानि । सुरक्कार 'अचिन्तिः नाम्ना' अचैषीत् अचैष्टाम् अचैषुः । आत्मनेपदे गुरुः । अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत ॥ ६ ॥

(प्र०) चिनोतः ककारो कित्वमिति । चिनोत कित्पत्ये स्यात् किति सन्सन्य च स पर । चिकीषति चिचीषति । कार्ये तु चिकाय—चिचाय ॥ ६ ॥

स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तर्थ । तस्तरे ॥ स्तर्यात् ॥ संयोगादि ऋदन्त वृङ्वृञ्भ्यां लिङ्सिचोरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः ॥७॥ स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । स्तर्ता २ । स्तरिष्यति-स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत । अस्तार्षीत् अस्तरिष्ट अस्तृत ॥

(प्र०) स्तृञ् आच्छादने । स्तारतुं । ऋकारोऽजन्ते । गुरु स्तृणोति स्तृणुतः । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि कुसुमानि । स्तृ णप् इति जात । द्वित्व । स्तस्तार । इत्यत्र शपूर्वाः खयः । तस्तार । गुणार्तीति । अनेन गुणः । तस्तरतु तस्तरुः । तस्तरिथ । आत्मनेपदे । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे । इत्यादि । गुणार्तीति । अनेन द्वाहरो गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि कुसुमानि ।

'उ' अनेन गुणनिषेधः । 'क्डित०' । अनेन षत्वम् । स्तृषीष्ट । 'संयोगादेः' अनेन अस्य वट् सादादौ । गुणः । स्तरिषीष्ट । स्तर्ता स्तर्ता । 'ऋतः स्यः' । स्तरिष्यति स्तरिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे वृद्धिः । अस्तार्षीत् । आत्मने पदे संयोगादि०' अनेन वट् । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत । 'झोनो०' । अनेन सेर्लोपः । अस्तृषाताम् अस्तृषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

वृञ् वरणे । वृणोति वृणुते । ववार ववतुः वव्रुः । वृणोतेस्थपो नित्यमिट् ॥ ८ ॥ ववरिथ ववथुः वव ववार-ववर ववृव ववृम । वव्रे ववृद्वे । व्रियात् । इटो महत् । वरीषीष्ट वरिषीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति वरीष्यति । वरिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् अवरीष्यत् । अवरिष्यत अवरीष्यत । अवारीत् अवरिष्ट अवृत ॥

(प्र०) वृञ् वरणे । ञकारः उभयपदार्थः । 'स्वादेः' । 'श्नोऽमान्तः' । 'नृ' वृणोति वृणुते । अनुर्णकारार्थे रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'धातोनामिनः' । ववार । 'अरम्' । ववतुः वव्रुः । ववर् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्— 'वृणोते०' । वृणोतेर्धातोः थपो नित्यं इट् भवति । ववरिथ । क्रादित्वान्नेट् । ववृव । इत्यादीनि । वव्रे ववाते वव्रिरे । यादादौ । व्रियात् । संयोगादे'ः । इत्यत्र इयं महत् । अनेन इकारस्य ईकारः । वरीषीष्ट वरिषीष्ट । इत्यादीनि । वरिता वरीता । इत्यादीनि । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । इडागमे । वृद्धिः । अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिषुः । आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तथा सावधानि सुगमम् ॥ ८ ॥

धूञ् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत । धूनोतु धूनुताम् । अधूनोत् अधूनुत । दुधाव दुधुवे । धूयात् धविषीष्ट धोषीष्ट ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितां वा ॥ धविता धोता । धविष्यति धोष्यति । अधविष्यत् अधोष्यत् । अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ॥ इति स्वादिपरस्मैपदानि ॥ ११ ॥

(प्र०) धूञ् कम्पने । ञकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्सर्वथा भवन्ति । 'स्वादेः' । 'नु०' । अनेन धकारे तिपि गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनुते । अन्यानि पूर्ववत् सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं कार्यं भवति । 'धातोर्नामिनः' । 'ह्रस्वः०' अनेन [illegible] । इत्यादि । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । दुधविथ । इत्यादीनि । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । धूयात् । स्वरति०' । अनेनास्य इट् । गुणः । धविषीष्ट । इत्यादि धोषीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । धविता धोता । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अधावीत् अधाविष्टाम् अधाविषुः । इत्यादि । 'अबितः' अधविष्ट अधोष्ट । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधोष्ट । इत्यादीनि रूपाणि सु-

[illegible]

(१०) [illegible]—

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ इति ॥

इति [illegible] ॥ १३ ॥

स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

अथ परस्मैपदिन ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ हिरफस्य हि नाति कुत्व वाच्यम् ॥ १ ॥ जिघाय । जिघ्यतुः । हेता । हेष्यति । अहैषीत् ॥

(१) [illegible]

(१०) [illegible]

इति [illegible] परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

दुदु उपतापे । दुनोति । [illegible] । [illegible] यथा किये चास्य । [illegible] दु । दुदाव । दुता । दुष्यति । अदुदवत् । अदावत् ॥

(४०) [illegible]

रुन्ध । अन्यानि सुगमानि । रुध्यात् रुन्ध्यात् रुन्धन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रु न्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः । सुगमानि । रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्यासन् । रुणद्धु-रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु । 'समादिह' । इमान्' । रुन्धि रुन्धात् रुन्धम् रुन्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम । रुन्धाम् रुन्धाताम् रुन्धताम् । इत्यादीनि । अरुणत् अरुन्धाम् अरुन्धन् । अरुण अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धन । अरुन्धा अरुन्धाथाम् अरुन्ध्वम् । अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति तानि यथाक्रमं साध्यानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । उपधाया लघो' । रुरोध रुरुधतु रुरुधु । रुरोधिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे रुरुधे रुरुधाते रुरुधिरे । अन्यानि सुगमानि । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । तथार्धे' । गुणः । रोद्धा रोद्धारौ । 'सस०' । रोत्स्यति रोत्स्यते । लुङ्लकारे । 'अनिटः' । अनेन वृद्धिः । 'सस०' । अरौत्सीत् अरौद्धाम् अरौत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । झसात्० अनेन सलोपो भवति । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन ङप्रत्ययो भवति । इरित्वात् । ङित्वात् गुणाभावः । अरुधत् अरुधताम् अरुधन् । सुगमानि ॥ १-२ ॥

(प्र०) रुधादेरिति । रुध् आदिर्यस्य स रुधादिस्तस्माद्रुधादेः । न च रुधादेरिति भविष्यति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वादिति वाच्यम् । असन्देहार्थमिदम् । अन्यथा रुध आदिः रुदादिरिति वा सन्देहः स्यात् । यद्यपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायाद्रुधादिरेव गृह्यते तथापि कश्चिदाग्रहं परिकल्प्य नति ज्ञापनार्थमिदम् । ननु प्रत्ययेऽपि मित्त्वसामर्थ्यादन्त्यस्वरस्य परत्वम् । अन्यथा मित्त्वं व्यर्थं स्यात् । न च नम इति विशेषणार्थं तदिति वाच्यम्, अनुबन्धान्तरस्यैव सुवचत्वात् । न च नमि सत्यपि विवादिपरत्वस्याबाधादपो भाव्यमिति वाच्यम्, दधिब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तक्रदानेन दधिदानस्येव नमापो बाधनात् । नमानित्यत्वाद् गुणो बाध्यते ॥ १ ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उदितावितौ । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते । छृद्यात् । छृन्दीत । छृणत्तु छृन्ताम् । अच्छृणत् अच्छृणद् ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये ॥३॥ अच्छृणः अच्छृणत् अच्छृन्तम् अच्छृन्त । चच्छर्द चच्छृदे । छृद्यात् । छृत्सीष्ट छर्दिषीष्ट । छर्दि[illegible] । छर्दिष्यति छर्त्स्यति । छर्दिष्यते छर्त्स्यते । अच्छर्दिष्यत् अच्छर्त्स्यत् अच्छर्दिष्यत-अच्छर्त्स्यत । इरितो वा । अच्छृदत् अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्ट ॥

[illegible]) उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उदितावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययो । रुधादेर्नम् । चतुर्षु नम्प्रत्ययो भवति । छृणत्ति । अत्र खसे चपा झसानाम्' । अनेन दस्य त । [illegible] झसे' । अनेन नस्यानुस्वारो भवति । छृन्तः छृन्दन्ति । इत्यादीनि रूपाणि [illegible]नि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । छृन्त छृन्तात् छृन्त । चतुर्णां लकाराणां रूपा[illegible] । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । पूर्वस्य [illegible] । 'उपधाया' । अनेन

गुणः । तथानाम्०' ऋच्छर्द ऋच्छृदतुः ऋच्छृदुः । ऋच्छर्दिथ । आत्मनेपदे । ऋच्छृदे ऋच्छृदाते ऋच्छृदिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छृद्यात् । सिज्वा०' अनेन गुणनिषेधः 'तस०' छृत्सीष्ट । वृत् पद् छृद् अनेन वक्ष्यमाणेन वेट् । उपधाया लघो' । अनेन गुणः । छर्दिता । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । छर्दिष्यति । 'वृत्तृद्०' अनेन वा इट् । 'सस०' । छर्त्स्यति । इत्यादीनि । लुङ् । इट्सिचौ सलोपः । गुणः । अडागमः । अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्टाम् अच्छर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । अच्छर्दिष्ट अच्छर्दिषाताम् अच्छर्दिषत । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा अनेन अङ्प्रत्ययो भवति । ङित्वात् गुणाभावः । अच्छृदत् अच्छृदताम् अच्छृदन् । अच्छृदः अच्छृदतम् अच्छृदत । अच्छृदम् अच्छृदाव अच्छृदाम । साधनमेतादृशं ज्ञेयं क्रमम् ॥३॥

उतृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्ति तृन्तः तृन्दन्ति । तृन्ते । तृद्यात् । तृन्दीत । तृणत्तु तृन्ताम् । अतृणत् अतृन्त । ततर्द । ततृदे । तृद्यात् । तृत्सीष्ट तर्दिषीष्ट । तर्दिष्यति तर्त्स्यति । तर्दिष्यते तर्त्स्यते । अतर्दिष्यत् अतर्त्स्यत् । अतर्दिष्यत अतर्त्स्यत । अतृदत् अतर्दीत् ॥ नृततृदच्छृदचृद कृद्धयोऽसेः सादेर्वा ॥४॥ अतर्दिष्ट ॥ इति रुधादिरुभयपदिन ॥१६॥

(च०) उतृदिर् हिंसानादरयोः । उदिरावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । रुधादित्वम् अनेन श्नम्प्रत्ययो भवति । णत्वम् । तृणत्ति । अस्मिन्नूरूपे 'श्नस०' अनेन इत्य वा क्ङिति प्रत्यये परे । श्नसोऽस्य अनेन श्नमोऽकारस्य लोपो भवति । 'नश्चा०' अनेन झस परे नकारस्यानुस्वारो भवति । 'झसात्०' अनेन वा तकारस्य लोपो भवति । तृन्तः । तृन्दन्ति । त्वादौ रूपमपि स्यात् । तृणत्सि । तृन्ते तृन्दाते तृन्दते । इत्यादीनि अन्यानि रूपाणि सुगमानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे 'द्विश्च' पूर्वस्य 'र' । उपधाया लघो अनेन गुणः । ततर्द । कित्वात् गुणाभावः । किति धातौ । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । ततृदतुः ततृदुः । गुणो भवति । थलि । ततर्दिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । ततृदे ततृदाते ततृदिरे । अन्यानि सुगमानि । तृद्यात् । 'तस०' । 'वृत्तृद्०' अनेन वा इट्निषेधः । सिज्वा० अनेन गुणनिषेधः । तृत्सीष्ट । इटि कृते गुणो भवति । तर्दिषीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । अन्यानि रूपाण्यन्येषां लकाराणां सूत्राणि ज्ञेयानि । सिचि अतसादिप्रत्यये इड्विकल्पः । लुङ्लकारे मिमता० स० आत्मो इट्सिचौ । सलोपो भवति । उपधाया अनेन गुणः । दिबादावट । वावसाने । अतर्दीत् अतर्दिष्टाम् अतर्दिषुः । इरितो वा' अनेन वा अङ्प्रत्ययो भवति । ङित्वाद्गुणाभावः । अतृदत् । आत्मनेपदे । 'सिज्वा०' अनेन । गुणः । धत्वम् । ष्टुत्वम् । 'झसात् दि' अनेन ढित्वम् । अतर्दिष्ट अतर्दिषाताम् अतर्दिषत ॥ ४ ॥

इत्युभयपदिनः समाप्ताः ॥ १६ ॥

(प्र०) तृह हिंसायाम् । तृहो नमि कृते इमागम पिति हस । तृणेढि । अतृणेट । अतर्हीत् । अचेर्व न स्यात् तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायेन मा नम् बाध्यत । अबाधने वा पूर्वमिमेव स्यादिति शंकानिवृत्तये नमि कृते इति । नमः प्रकरणत्वात् प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥

इति प्रसारे रुधाद्युभयपदिन ॥ १६ ॥

रुधादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

अथ परस्मैपदिन ॥ शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति । शिंष्यात् । शिनष्टु । अशिनट् । शिशेष । शिष्यात् । शेष्टा । शेक्ष्यति । अशेक्ष्यत् । अशिषत् ॥

(व्या०) अथ परस्मैपदिन । कथ्यन्ते तिबादय प्रत्यया भवन्ति । 'रुधादेर्नम्' अनेन नम्प्रत्ययो भवति । शिष्लृ विशेषणे । लृकारो लृत्कार्यार्थं । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भवति । शिनष् तिप् इति जाते । ष्टुत्वम् । शिनष्टि । 'नश्चापदान्ते झसे' । शिंष्टः शिंषन्ति । 'षढो कः से' । षत्वम् । शिनक्षि शिंष्ठः शिंष्ठ । शिनष्मि शिंष्वः शिंष्मः । शिंष्यात् शिंष्याताम् शिंष्युः । शिनष्टु शिंष्टात् शिंष्टाम् शिंषन्तु । 'झसाद्धिर्' । ष्टुत्वम् । 'षो डः' शिण्ढि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकार 'षो डः' अनेन षकारस्य डकारः । 'वावसाने' । 'दिबादावट्' । अशिनट्-अशिनड् अशिंष्टाम् अशिंषन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकार । द्वित्वं 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघो' । शिशेष शिशिषतुः शिशिषुः । शिशेषिथ । अन्यानि सुगमानि । शिष्यात् । 'उपधाया लघो' । ष्टुत्वम् । शेष्टा । गुण । 'षढो कः से' । 'कषसंयोगे क्षः' । शेक्ष्यति । दिबादावट् । अशेक्ष्यत् । लुङ्लकार । 'लिदुपादिङ्' अनेन ङप्रत्यय । ङित्वात्गुणाभावः । 'दिबादावट्' । अशिषत् अशिषताम् अशिषन् ॥

हिसि हिंसायाम् । इदित इति नुम् ॥ **नमः** ॥ नम प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ॥ ११ ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु धौ सलोपो वा । सस्य द इति केचित । हिन्धि हिन्द्धि । अहिनत् अहिनद् ॥ दिपि ॥ **सस्य दः सिपि वा ॥ २ ॥** अहिनत् अहिन । जिहिंस । हिंस्यात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥

(व्या०) हिसि हिंसायाम् । तिबादय । इदितो नुम् । पश्चात् । 'रुधादेर्नम्' । अनेन नम्प्रत्ययो भवति । हिनस् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमः' ॥ नमः प्रकरणे नुम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । रुधादीनां हिनस्ति । नमभा स्व । नश्चापदान्ते' अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः हिंसन्ति । अनेनैव प्रकारेणान्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु हिंस्तात् हि

स्ताम् हिंसन्तु। प्रसादिद्धं। तदा हिंस् धि इति जाते। सूत्रम्। धौ॥ धौ परे सति सकारस्य लोपो भवति। वा सकारस्य दकारो भवति। यदा सकारस्य लोपः तदा हिंधि यदा सकारस्य दकारस्तदा हिंद्धि। अन्यानि सुगमानि। लङ्लकारे। दिवादावट्। अहिंस् दिप् इति जाते॥ सूत्रम्—दिपि सस्य दः०'॥ अनेन सकारस्य दकारः। हिस्योरीसात्। धावसाने'। अहिनत् अहिनद् अहिंस्ताम् अहिंसन्। अहिनद् अहिन अहिंस्तम् अहिंस्त। अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म। लिट्लकारे द्वित्वादिकम्। 'कुहो दचु'। जिहिंस जिहिंसतुः जिहिंसुः। हिंस्यात्। हिंसिता। सिसता' अनेन इडागमो भवति। हिंसिष्यति। दिवादावट्'। अहिंसिष्यत्। लुङ्लकारे। इडादिटौ। सलोपः। दिवादावट्। अहिंसात् अहिंसिष्टाम् अहिंसिषुः। इत्यादीनि॥ १-२॥

भञ्जो आमर्दने। ओ इत्। भनक्ति भङ्क्तः। बभञ्ज। भज्यात्। भङ्क्ता। भङ्क्ष्यति। अभङ्क्ष्यत्॥

(च०) भञ्जो आमर्दने। ओकार इत्। तिवादयः। रुधादेर्नम्'। भनज् तिप् इति जाते। नम'। 'चो कुः'। 'खसे चपा०'। भनक्ति। 'नमसोऽस्य' अनेन क्ङि त्यकारस्य लोप। 'नमापदान्ते०'। भङ्क्तः भञ्जन्ति। क्रिआदेः। कप'। भनक्षि। भञ्ज्यात् भञ्ज्याताम् भञ्ज्युः। भनक्तु भङ्क्तात् भङ्क्ताम् भञ्जन्तु। भङ्ग्धि भङ्क्तात् भङ्क्तम् भङ्क्त। भनजानि भनजाव भनजाम। 'चो कुः'। हिस्यादेसात्। दिवादावट धावसाने'। अभनक् अभनग् अभङ्क्ताम् अभञ्जन्। अभनक् अभनग् अभङ्क्तम् अभङ्क्त। अभनजम् अभञ्ज्व अभञ्ज्म। लिट्लकारे द्वित्वादिकं। झपानाम्'। बभञ्ज बभञ्जतुः बभञ्जुः। बभञ्जिथ। अस्वत। चोः कुः'। खसे चपा०। बभङ्क्थ। इत्यादीनि। भज्यात्। अत्र नो लोप' अनेन नकारस्य लोपः। भञ् ता इति जाते। चो कुः'। 'खसे चपा०'। भङ्क्ता भङ्क्तारौ भङ्क्तारः। भञ् स्यप् तिप् इति जाते। 'चो कुः'। खसे०। क्रिआद०'। कप०'। भङ्क्ष्यति। दिवादावट्'। अभङ्क्ष्यत्। लुङ्लकारे। भूत सि' स। दिवादावट्। अभञ्ज सि ईट् तिप् इति जाते॥

सावनिटो नित्य वृद्धिः॥ अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे॥३॥ अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः॥

(च०) सूत्रम्—'सावनिटो नित्य वृद्धि'॥ सौ अनिट नित्यं वृद्धिः। अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे। सुगममिदं सूत्रम्। 'चो कुः'। खसे०'। क्रिआद०। 'कप० अभाङ्क्षीत्। प्रसाद०। अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः। अन्यानि सुगमानि॥ ३॥

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। अनक्ति। अञ्ज्यात्। अनक्तु। आनक् आनग्। आनञ्ज। अज्यात्। अञ्जिता। अङ्क्ता। अञ्जिष्यति-अङ्क्ष्यति। आञ्जिष्यत्-आङ्क्ष्यत्॥ अञ्जे सौ नित्यमिड्वाच्य॥४॥ आञ्जीत्।   इति रुधादिषु परस्मैपदिन॥ १७॥

(च०) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । ऊकार इड्विकल्पार्थः । विभादय । रुधादिनम् । 'श्ना तु:' । 'श्नस०' । अनक्ति । नमनान्त्य' । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । अञ्ज्यात् अञ्ज्याताम् अञ्ज्युः । अनक्तु अङ्क्तात् अङ्क्ताम् अञ्जन्तु । अङ्ग्धि । दिवादावट् । 'स्वराद परः' । 'सवर्णे दीर्घः' । 'श्ना तु' । 'दिस्योर्हल्' । 'बावमान' । आनक् आनम् । 'नम' । आङ्क्ताम् । 'नश्चापदान्ते' आञ्जन् । अन्यानि सुगमानि । लिटुकार । द्वित्वादिकम् । 'नुगनां०' । 'आन्वोर्गो' । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ । अन्यान् । 'ऊदितो वा' । अनन सूत्रेण इड्विकल्पो भवति । अञ्जिता । इत्याद । 'श्ना कु' । 'स्तुः०' अङ्क्ता । अञ्जिष्यति । इत्यादि । अङ्क्ष्यत् । 'खसे०' परत्वम् । कत्व० । अङ्क्ष्यति । 'दिवादावट्' । आञ्जिष्यत् । इत्यादि । आङ्क्ष्यत् । उदुत्कार । इड्विकल्पे प्राप्ते सूत्रम् 'अञ्ज ०' । अञ्जधातो सौ नित्यं इड् वाच्य । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आञ्जीत् आञ्जिष्टाम् आञ्जिषुः । इत्यादानि ॥४॥

इति परस्मैपदिन कथिता ॥ १७ ॥

(प्र०) अञ्जेसेरिति । अञ्जे परस्य सिप्रत्ययस्येडागम । ऊदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते अयमारम्भ ॥ ४ ॥

इति प्रसादे रुधादिपरस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥

अथात्मनेपदिन ॥ ञिइन्धी दीप्तौ । ञिइ इतौ । इन्धे । इन्धीत । इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत । ऐन्धिष्ट ॥

इति रुधादिष्वात्मनेपदिन ॥१८॥ इति नम्विकरणा रुधादय ॥

(च०) अथात्मनेपदिन कथ्यन्ते । ञिइन्धी दीप्तौ । ञिइ इतौ । तथादय । रुधादिनम् । नम । 'तथोर्ध' । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' । इसात् । इन्ध इन्धात इन्धते । इन्धीत इन्धीयाताम् इन्धीरन् । इन्धाम् इन्धाताम् इन्धताम् । दिवादावट् । 'स्वराद परः' । 'अइए' । 'एएऐ' अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐन्ध एन्धाताम् एन्धत । एन्धा एन्धाथाम् एन्ध्वम् । कासादिप्रत्ययादाम् अननाऽ । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । इन्धाञ्चक्रे । इन्धामास । इन्धाम्बभूव । रूपाणि सुगमानि । सिस अननट् । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यत । द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एएऐ' । लुङ् उकार । ऐन्धिष्ट ऐन्धिषाताम् ऐन्धिषत । इत्यात्मनेपदिन समाप्तिम् । इति नुम्विकरणा रुधाद्या धातव कथिता ॥ १८ ॥

(प्र०) ञि इन्धादि । ञिना तगिरयतर्थो ञि । इदइत्यत्रेण निषधार्थ । इन्धा इति नम इति न लोप । नमस्ये स्यति सलोप ।

इति प्रसादे रुधाद्यात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥

तनादिपूभयपदिनः ॥ १९ ॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ **तनादेर्गणादुप्** प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ अपाऽपवादः । गुणः । तनोति तनुते । तनुयात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । ततान तेने । तेने । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिता २ । तनिष्यति तनिष्यते । अतनिष्यत् अतनिष्यत । अतानीत् अतनीत् । अतनिष्ट ॥ **तनादेरकारो तेस्तन्थासोर्वा सिलोपो वाच्यः** ॥ २ ॥ लोपस्तनुदात्ततनाम् । अतत । अतथाः अतनिष्ठाः ॥

(च०) अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु विस्तारे विस्तारार्थः तनादयश्च प्रत्ययाः भवन्ति । सूत्रम् तनादेरुप् ॥ तनादेः उप् । तनादेर्गणाच्चतुर्षु कर्तृषु परेषु उप्प्रत्ययो भवति । अपः शपः । अनेन उप् । तनु तिप् इति जाते । गुणः अनेन गुणः । तनोति तनुतः । सुधातोः तन्वन्ति । तनोषि तनुथः तनुथ । तनोमि । आत्मनेपदे लोपः । तनुवः तन्वः । तनुमः तन्मः । तनुते तन्वाते तन्वते । आत्मनेपदे । ततान । तेनतुः । इत्यादीनि । तनुयात् । सुधातोः । तन्वीत । तन्वीयाताम् । तनोतु । तनुताम् । तन्वाताम् । तन्वताम् । तनुष्व । अन्यानि सुगमानि । विकारार्थे । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । द्वित्व० । पूर्ववत् । अत उपधायाः० । ततान । लोपः पचाम्० तेनतुः तेनुः । आत्मने । तेने । तेनाते तेनिरे । इत्यादीनि । आशीर्लिङि । तन्यात् । तनिषीष्ट । लुट्लकारे । तनिता । लृट्लकारे । तनिष्यति । अनेन विकल्पेन वृद्धिः । सिच्लोपः० । अतानीत् अतनीत् । अतनिष्ट । आत्मनेपदे । अतनिष्ट । सूत्रम्— तनादेः ॥ [illegible]

[illegible]

क्षणिता २ । क्षणिष्यति क्षणिष्यते । अक्षणिष्यत् अक्षणिष्यत । 'ह्म्यन्तक्षण' इति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट अक्षत अक्षथाः -अक्षणिष्ठाः ॥

(च०) क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । पूर्ववत् प्रत्ययाः भवन्ति । 'तनादेरुः' । 'नुरु' इत्वम् । क्षणोति क्षणुतः क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुतात् अक्षणोत् । अक्षणुत । लिट्लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । कुहोश्चुः । 'अत उपधायाः' । चक्षाण चक्षणतुः चक्षणुः । चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट । क्षणिता । क्षणिता । अन्यथा मूलाद् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे द्वित्वे । सिचि च स्यात् । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'ह्म्यन्तक्षण०' अनेन निषेधः । अक्षणीत् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । 'तनादेः' अनेन वा सलोपः । 'सास्तस्वसुदात्त०' अक्षत अक्षणिषाताम् अक्षणिषत । अक्षणिष्ठाः । वा सलोपः । अक्षथाः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) क्षणु इति । इमौ लाक्षणिकौ णकारौ । तेन णन्तुकि चक्षणितुः इत्यत्र तु स्यादसम्प्रयोगौ ।

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति ॥ ३ ॥ क्षिणोति क्षेणोति । अक्षेणीत् अक्षित अक्षेणिष्ट ॥

(च०) क्षिणुधातोः रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । 'तनादेः' । सूत्रम्— 'तनादेः' ॥ तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षिणुतः । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत । क्षिणोतु । क्षेणोतु क्षिणुतात् । अक्षिणोत् । अक्षेणोत् । अक्षिणुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधाया लघोः' । चिक्षेण चिक्षिणतुः चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । इत्यादीनि । क्षिण्यात् । क्षिणिषीष्ट । क्षेणिता क्षेणिता । लुङ्लकारे अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट । अक्षित । इत्यादीनि ॥ ३ ॥

(प्र०) तनादेरिति । तनुक्षणुषणुधातूनां गुणासम्भवात् धातादिष्वस्य प्रवृत्तिर्बोध्या । अन्यद्गुणसम्भवविज्ञानार्थम् उपादानम् ॥ ३ ॥

षणु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट । असाथाः असनिष्ठाः ॥

(च०) षणु दाने । पूर्ववत् प्रत्ययाः । तनादेरुः । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'नुरु' । सनोति । सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनोतु । ह्रौ परे । सनु । सनुतात् । असनोत् । असनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । ससान । ... ससनुः । ससन । सेने सेनाते सेनिरे । सन् धातुरिति स्थितः । 'जन-सनखनां सञ्झलोः' । अनेन वा आकारो भवति । सायात् सन्यात् । सनिषीष्ट । सनिता । लुङ्लकारे । असानीत् । असनिष्ट । असात । असनिष्ठाः । असाथाः । इत्यादीनि ॥

डुकृञ् करणे । डुञावितौ । गुण । नर, करोति । ङिस्यतु । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः ॥४॥ कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ॥ कुरछुरोर्न दीर्घः ॥५॥ कृञो नित्यं वमोरुल्लोपो वाच्यः ॥६॥ कुर्वः कुर्मः । कुरुते ॥ कृञो ये ॥ इह उतस्य उप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ॥७॥ कुर्यात् कुर्वीत । करोतु करवाणि कुरुताम् करवै । अकरोत् अकुरुत । चकार चक्रतु चक्रुः । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् कृषीष्ट । कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् । अकृत । अकृषाताम् अकृषत ॥ समपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थे सुट् ॥८॥ संस्करोति ॥ अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् स्यात् ॥९॥ समस्करोत् सञ्चस्कार ॥ सस्सुट् कृञो णादौ नित्यमिड्वाच्य ॥१०॥ सञ्चस्करिव । एवमुपस्कुरुते ॥

(च०) डुकृञ् करणे । डुञावितौ । तनादय् । गुण । नर । करोति । कुरुतः इति जाते । गुण ॥ सूत्रम्– ङिस्यतु ॥ ङिति भव ञः । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि । कुरु वम् इति जाते । आर्धमात्रं अनेन लघ्वविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—कृञ० ॥ कृञो धातोर्नित्यं वकारमकारयोरुकारस्य लोपो वाच्य । अनेन नित्यं लोपः । [illegible] अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम् कुर्छुरो० कुरछुरोः दीर्घो न भवति । अनेन कारेः [illegible] व । कुर्वः कुर्मः । कुर्यात् इति जाते ॥ सूत्रम्— कृञो य ॥ कृञ । कृञ उतस्य उप्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोप । कुर्यात् कुर्वीत । करोतु कुरुतात् कुरुतात् कुर्वन्तु । आशिषि कुरु । करवम् । करवाणि । कुरुताम् कुर्वीताम् [illegible]

[illegible]

दर' । दिशति दिशते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिड्लकारे । 'उपधाया लघो' अनेन गुणः । दिदेश दिदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । दिश् सीष्ट इति स्थिते । 'छशष०' । 'षत्वम् ०' । षत्वम् । 'कषसंयोगे क्ष' दिक्षीष्ट । षत्वम् । ढुत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देक्ष्यति देक्ष्यते । अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत । 'हशान्तात्०' अनेन लुङि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षाताम् अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्त ॥

(च०) क्षिप प्रेरणे । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति क्षिपते । लिड्लकारे द्वित्वादिकम् । 'गुणः' । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । क्षेप्ता क्षेप्ता । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे 'अनिटः' । अनेन वृद्धिः । अक्षैप्सात् । 'झसात्०' । अक्षैप्ताम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥

कृप् विलेखने । कृक्षीष्ट । क्रष्टा-कर्ष्टा । अकार्क्षीत् अक्राक्षीत् । अकृक्षत अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ॥

(च०) कृप् विलेखने । 'तुदादेः' । कृपति कृपते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिड्लकारे । 'द्वित्वं' । 'र' । 'कुहोश्चुः' । 'उपधाया लघो' चकर्ष चकृषतुः चकृषुः । 'अस्वत' । चकर्षिथ चकर्ष । चकृषे चकृषाते चकृषिरे । इत्यादीनि । कृप्यात् । कृप् साष्ट इति स्थिते । 'सिस्यो०' अनेन गुणनिषेधः । 'षत्वं०' । षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' । कृक्षीष्ट । गुणः । ष्टुत्वम् । कर्ष्टा । 'रात् झसे' । अनेन अरो रकारो वा भवति । क्रष्टा कर्ष्टा । कर्क्ष्यति क्रक्ष्यति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुङ्लकारे । अनिट०' । वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकार्क्षीत् अकाष्टाम् । अत्र झसात् अनेन सलोपो भवति । अकार्क्षुः 'रात् झसे०' । अक्राक्षीत् । आत्मनेपदे । 'सिस्यो ०' । अनेन गुणनिषेधः । 'झसात्०' । अनेन झसे परे सलोपः । अकृष्ट अकृक्षाताम् 'आतो ता०' । अकृक्षत । 'हशान्तात०' । अकृक्षत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । 'आतो ता०' । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

मिळ सङ्गमने । मिमिळे । अमेळिष्ट ॥

(च०) मिल्सङ्गमने । अकारः । 'तुदादेः' । मिळति मिळते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिड्लकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघो' । मिमेळ मिमिळतुः मिमिळुः । मिमेळिथ । इत्यादीनि । मिमिळे । मिळ्यात् । उपधाया लघो । मळिषीष्ट । अत्र वर्णे च भवति । मळिता मळिता । मळिष्यति मळिष्यते । अमळिष्यत् । अमळिष्यत । लुङ्लकारे । इट्सिचौ । इट् इति अनेन सकारो भवति । 'इशादिभ्यः' । अमळीत् अम अमळिषुः । आत्मनेपदे । अमळिष्ट अमळिषाताम् अमळिषत । इत्यादीनि ॥

मुच्लृ मोक्षणे ॥ मुचादेर्नुम् ॥ मुचादीनां नुमागमो भवति अनादिपे परे ॥५॥ मुञ्चति मुञ्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्यो । अनेन गुणा-

भाव । चो ऊ । मुक्षीष्ट । मोक्ता २ । मोक्ष्यति मोक्ष्यते
अमोक्ष्यत । अमुचत् अमुक्त ॥

(च०) मुच्ल् मोक्षणे । लृकारः ल्कारार्थः । 'तुदादि' ॥ मुचा
मुम्' ॥ मुचादे मुम । मुचादीनां धातूनां मुमागमो भवत्यनत्स्वरे परे । मु
लिप् सिच कृत् खिद् पिश् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः मितस्त्याः० मुम
चतुर्णां लकाराणां रूपाणि मुगमानि । लिट्लकारे । द्विभ० । पूर्वस्य ।
त्या' । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । अस्वद्धः (?) । मुमोचिथ । वा कृ. मु
मुमुच । मुच्यात् । वा ऊ. पत्वम् । कषसं० । सिस्या अनेन गु
मुक्षीष्ट । मुम०' । चो ऊ । मोक्ता मोक्ता । म स्यति मोच्यते । अमोक्ष्य
क्ष्यत । ल्दितपार्श्वे अनेन लुङि अमत्ययो भवति । ल्दित्वादङ्गुणाभाव । अ
आत्मनेपदे । झसात् अनेन सकाणो भवति झसे परे । इन्त्युक्त अमुक्षाताम् अमु

लुप्लृ छेदने । लुम्पति । लुप्सीष्ट । अलुपत् ॥

विद्लृ लाभे । विन्दति । वेदिषीष्ट । अविदत्मित्येक । वेत्ता ॥

(च०) लुप्ल छ.ने 'तुदादि' । मुचादेर्मुम् । लुम्पति लुम्पते । चतुर्णां रू
सुगमानि । लिट्लकारे । लुलोप लुलुप । लुप्यात् । सिस्या अनेन गुणनिषे
लुप्सीष्ट । लप्ता लप्ता । लप्स्यति लप्स्यते । अलोप्स्यत् अलप्स्यत । ल्दितपाद
अलुपत् । आत्मनेप० । 'झसात् । अलुप्त अलुप्साताम् अलुप्सत । इत्यादीनि ॥

लिप् उपदेहे । 'मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद्' एते मुचा
दय ॥ लिम्पति । लिलेप । अलिपत् अलिप्त ॥

लिपिसिचिहृपनीनामात्मनपदे सेड्डौ वा वाच्य ॥६॥

अलिप्त ॥

(च) सूत्रम्— लिपिसिचिह्वयतीनाम्० ॥ एषां धातूनामात्मनेपदे सङौ वा
वाच्य । अनात्मनेपदेऽपि सङ । अलिपत् अलिपताम् अलिपन् । इत्यादीनि ॥

षिच्ल् क्षरणे । सिञ्चति । सिषेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेक्ता सक्ता ।
सेक्ष्यति । असिचत् असिचन असिक्त ॥ इति तुदादिषूभयपदिन ॥२०॥

(च) षिचर क्षरण तुदा । मुचादेर्मुम् । आ एव एव । सिञ्चति
सिञ्चत अ रूपां सुगमानि लिटलकारे द्वित्वादिकम् । पत्वम् । गुण । सिषेच
सिषिचतुः सिषिचुः सिषेचिथ । पत्वम् वा ऊ । सिषेच ( ) । सिषिच ।
सिच्यात् । च क पत्वम् । कष सिस्या अनेन गुणनिषेध । सिक्षीष्ट
गुम । च क सेक्ता सक्ता म स्यति सेक्ष्यते । असेक्ष्यत् असेक्ष्यत । ल्दितपा
इत । असिचत । लिपि सिचि । न वचन असिचताम् असिचन् इत्यादीनि

'ससात्०'। 'चोः कुः'। अभिक्ष अभिक्षाताम् अभिक्षन। इत्यादीनि। इत्युभयपदिना धातवः कथिताः ॥ २० ॥

तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

अथ परस्मैपदिनः। कृती छेदने। कृन्तति। चकर्त। कृत्यात्। कर्तिता। कर्तिष्यति। अकर्तिष्यत् अकर्तीत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिना धातवः कथ्यन्ते। तिबादयः भवन्ति। 'तुदादेः'। अयमपि चतुर्षु भवति। कृती छेदने। ईकार इत्। 'मुचादेर्मुम्'। कृन्तति। चतुर्णां सुगमानि रूपाणि। लिट्लकारः। 'द्वित्वं'। 'र'। 'उपधाया लघोः'। 'कुहोश्चुः'। चकर्त चकृततुः चकृतुः। चकृत। कृत्यात्। 'सिसतास०'। 'गुणः'। कर्तिता। कर्तिष्यति। अकर्तिष्यत्। लुङ्लकारः। द्वाविटौ। सलोपः। 'उपधाया लघोः'। अकर्तीत् अकर्तिष्टाम् अकर्तिषुः ॥

लुभ विमोहने। लोभिता-लोब्धा। अलोभीत् ॥

(च०) लुभ विमोहने। 'तुदादेः'। लुभति। लुभेत्। लुभतु। अलुभत्। लिट्लकारः। द्वित्वादिकम्। 'उपधाया लघोः'। लुलोभ। लुलुभतुः लुलुभुः। लुभ्यात्। 'इषुसह०'। लोभिता। इडभावे गुणः। 'तथोः'। 'झषं जशः'। लोब्धा लोब्धारौ लोब्धारः। लोभिष्यति। अलोभिष्यत्। लुङ्लकारः। द्वाविटौ। 'उपधाया लघोः'। अलोभीत् अलोभिष्टाम् अलोभिषुः ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः। चर्तिष्यति चर्त्स्यति। अचर्तीत् ॥

(च०) चृती हिंसाग्रन्थनयोः। ईकार इत्। 'तुदादेः'। चृतति। चृतेत्। चृततु। अचृतत्। लिट्लकारः। द्वित्वं। पूर्वस्य र। 'उपधाया लघोः'। चचर्त चचृततुः चचृतुः। चृत्यात्। 'सिसतास०'। गुणः। चर्तिता। 'सेऽसिचि०'। अनेन स्यपि वा इट्। चर्तिष्यति चर्त्स्यति। अचर्तिष्यत्। लुङ्लकारः द्वाविटौ। अचर्तीत् अचर्तिष्टाम् अचर्तिषुः ॥

विध विधाने। वेधिता ॥

(च०) विध विधाने। 'तुदादेः'। विधति। चतुर्णां सुगमानि। लिट्लकारः। द्वित्वादिकम्। गुणः। विवेध विविधतुः विविधुः। विध्यात्। 'सिसतास०'। गुणः। वेधिता। वेधिष्यति। अवेधिष्यत्। लुङ्लकारः द्वाविटौ। गुणः। सेर्लोपः। अवेधीत् अवेधिष्टाम् अवेधिषुः। इत्यादीनि ॥

कुट कौटिल्ये ॥ कुटादेर्ङिणद्वञः प्रत्ययो ङिद्वत् ॥१॥ चुकोट चुकुटिथ। कुटिता। अकुटीत् ॥

(च०) कुट कौटिल्ये। अकार इत्। 'तुदादेः'। कुटति। चतुर्णां रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारः। द्वित्वं। पूर्वस्य। 'कुहोश्चुः'। 'उपधाया लघोः'। चुकोट चुकुटतुः चुकुटुः। चुकुट् इट थप् इति जाते। 'उपधाया लघोः'। अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—

'कुटादेः०' ॥ कुटादेर्धातोर्ञ्णिद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् । ङित्वाद्गुणाभावः । कुटति । कुट्यात् । कुटः' अनेन ङित्वाद्गुणो न भवति । कुटिता कुटिष्यति । अकुटिष्यत् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावे । अकुटीत् अकुटिष्टाम् अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥ १ ॥

त्रुट छेदने । त्रुट्यति त्रुटति ॥

(च०) त्रुट छेदने । 'त्रुटभ्रमु०' । अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । त्रुट्यति त्रुटति । अप्रत्यये शे सति । त्रुटति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्लकारे । तुत्रोट तुत्रुटतुः तुत्रुटुः । तुत्रुटिथ । त्रुट्यात् । त्रुटिता । कुटादित्वाद्गुणो न भवति । त्रुटिष्यति । अत्रुटिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सलोपः । दिवादावद्' । अत्रुटीत् । अत्रुटिष्टाम् अत्रुटिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओव्रश्चू छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां ङिति च । वृश्चति । वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ वव्रष्ठ । वृश्च्यात् । ऊदितो वा । व्रश्चिता व्रष्टा । स्कोराद्योश्च । व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् अव्राष्टाम् ॥

(च०) ओव्रश्चू छेदने । आकाराकारावितौ । 'ग्रहादेः' । 'ग्रहां ङिति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वे । पूर्वस्य । वव्रश्च । संप्रसारणम् । वव्रश्चतुः वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ । ऊदितो वा' । संयोगान्तस्य लोपः अनेन सकारस्य लोपः ष्टुना० । व्व्रष्ठ । वव्रष्ठ । इत्यादीनि । संप्रसारणं । वृश्च्यात् । सिमतो० । व्रश्चिता । ऊदितो वा० अनेन वा इट् । संयोगान्तस्य लोपः । व्रश्चम् । व्रष्टुम् । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । इडभावे 'स्कोराद्योश्च' । षः कः । कषसंयोगे० । व्रक्ष्यति । अव्रश्चिष्यत् अव्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सलोपः । दिवादावट् । अव्रश्चीत् अव्रश्चिष्टाम् अव्रश्चिषुः । इडभावे । स्कोरा०' । षः कः । अनिटां नामिवत् अनेन वृद्धिः अव्राक्षीत् । सस्य षः । अनेन सलोपः । अन्य स्साधनं पूर्ववत् । अव्राष्टाम् अव्राक्षुः ॥

(प्र०) अव्राक्षीदिति । नन्वत्र नकारस्य कथं लोपः । उच्यते । नकारजावनुस्वार पञ्चमौ झलि धातुषु । सकारज शकारश्चर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ इति ।

कॄ विक्षेपे ॥ ॠत इर् । किरति । चकार चकरतुः । कीर्यात् । करिता करीता । करिष्यते करिष्यति । अकरिष्यत्-अकरीष्यत् । अकारीत् ॥ उपात्किरतेश्छेदस्थ सुट्-वाच्यः ॥२। हिंसायां प्रतेश्च॥३॥ उपस्किरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

(च०) कॄ विक्षेपे । ॠत इर् । अनेन ॠकारस्य इर् भवति । किरति । किरेत् । किरतु । लिङ्लकारे । द्वित्वे । चकार चकरतुः । धातोर्नामिनः । चकर्थ । ॠत्संयोगात् अनेन किद्वत्वात् गुणाभावे । चकर । चकरिव । ॠ

त इट्' । 'स्वार्थिइस' । कार्यात् । 'मितता०' । 'गुण' । करिता । 'इग्न ग्रहाम्' अनेन वा दीर्घ । करीता । अ यथा रूपाणि मूलाउक्तयानि । लुङ्लकार । 'णिल्' अनेन सजि स्वात् वृद्धि । धातोर्नामिन' अकारात् । 'वृद्धिहेतौ' अनेन दीर्घाभाव । अकारिष्टाम् अकारिषु । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्- उपात्०' ॥ उपोपसर्गपूर्वात किरतधातो छेदनेऽर्थ सुट् वाच्य ॥ सूत्रम्— हिंसायाम्०' ॥ किरतर्धातोर्हिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुट् वाच्य । उपस्किरति । उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्किरति ॥ २-३ ॥

गृ निगरणे । गिरते रस्य वा लः स्वरे वाच्य. ॥४॥ गिळति । जगार-जगाळ जगरतु जगळतु जगरु जगळु । अगारीत् अगाळीत् ॥

(च) गृ निगरणे । 'ऋत इर्' अनेनेर् । 'तुदादेः' गिरति ॥ सूत्रम्—'गिरत०' गिरतर्धातोरकारस्य लकार स्वर पर वाच्य । अनेन रकारस्य ळकार । गिळति । एवमुणा रूपाणि सुगमानि । लिट्लकार 'द्विरच' 'र.' 'कुहोश्चु' 'धातोर्नामिन.' अनेन वृद्धि । जगार । जगाळ । 'ऋसंयोगात्' अनेनाकित्त्वात्गुणो भवति । जगरतु. । जगळतु । इत्यादीनि । 'ऋत इर्' । स्वार्थिइस । गोयात् । गरिता गळिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकार । द्याविनै । 'धातोर्नामिन. अनेन वृद्धि । अगारात् अगारिष्टाम् अगारिषु । ळत्व कृते सति । अगाळात् अगाळिष्टाम् अगाळिषु । इत्यादीनि ॥ ४ ॥

स्पृश स्पर्शने । स्पृशति । पस्पर्श । स्पृश्यात् । स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत्-अस्पर्क्ष्यत् अस्प्राक्षीत् । 'रो वा' अस्पार्क्षीत् ॥ कृपादीनां वा सिर्वक्तव्य ॥ ५ ॥ तरक्षे । इशषान्तात्सक् । अस्पृक्षत् ॥

(घ) स्पृश् स्पर्शन । तिवादय । 'तुदादेः' 'स्पृशति । लिट्लकार । द्विरच' । र' । 'पूर्वस्य हमादि' । 'उपधाया लघा' । पस्पर्श पस्पृशतु पस्पृशु । इत्यादीनि । स्पृश्यात् । स्पृश्ता इति स्थिते । 'छशाष०' । अनेन षकारः । 'उपधाया लघा अनेन गुण. । सृजिदृश०' अनेन अरा रकारः । कृपादीनाम्०' । अनेन विकल्प । द्रुत्वम् स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । षढो क स' । स्प्रक्ष्यति स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत । अस्पर्क्ष्यत् । लुङ्लकार । अनिगो नामिवत अनेन वृद्धि । अन्यत्साधन सुगमम् । अस्पार्क्षीत् । 'हसात सः । अनेन सलोप । अस्पार्ष्टाम् अस्पार्क्षुः । अरो रकार कृत । अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टाम् अस्प्राक्षुः । इत्यादीनि । कृपादीनां०' 'भूत सि । अनेन विहितो सि प्रत्य या वा भवति ॥ सूत्रम्— कृपादीनां०' ॥ अनेन कृपादीनां धातूनां सर्वत्र सविकल्प तदा इशषान्तात अनेन सक अन्यत्साधन सुगमम् अस्पृक्षत् अस्पृक्षताम् अस्पृक्षन् इत्यादीनि ॥ ५ ॥

प्रच्छ ज्ञिप्सायाम् । सम्प्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छतु । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥

(च०) प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तुदादे० । अहो द्विरुक्ति च' अनेन सम्प्रसारणम् ।

पृच्छति । चतुर्थी क्रमाणि पृच्छानि । लिट्प्रकार । द्वित्व । हलादिः । पपच्छ । सम्प्र स्वाद् । पपृच्छतुः पपृच्छुः । पपृच्छिथ । अत्वत । पत्वम् । ष्टुत्वम् । पप्रष्ठ । इत्या दि । सम्प्रसार्य । पृच्छ्यात् । पत्वम् । ष्टुत्वम् । प्रष्टा । प्रष्टा कः स । प्रक्ष्यति० । अप्राक्षीत् । प्राक्षी० । अप्राष्टाम् । अप्राक्षुः । अत उपधायाः । अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अप्राक्षीत् । अप्राष्टाम् । अप्राक्षुः । इत्यादीनि ।

(प्र०) प्रच्छ इति । अथ कथं बभार पृच्छक आतुर इति । प्रच्छकमित्येव पाठ इति चेद्व । पृच्छकमिति पाठ तु निराकरणासिममत्वात् अनिष्टत्वात् तत्करातानि स्यात्सुकृति वाच्यम् ।

सृज विसर्गे । सृजति । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ सस्रष्ठ । सृज्यात् । रारो झले इत्यम् । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् ॥

(प्र०) सृज विसर्गे । तुदादयः । सृजति । चतुर्थी क्रमाणि । लिट्प्रकारे । द्वित्व । र । उपधाया स्था । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । अत्वत । ससर्जिथ । ससृज् थ इति जाते । उपधाया स्था । रारो झले० । इत्वम् । सस्रष्ठ । सृज्यात् । रारो झले० । पत्वम् । ष्टुत्वम् । स्रष्टा । स्रष्टा कः स । पत्वम् । कषयोर्योगे० । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् । अनिष्ठ नामिकत्व । अस्राक्षीत् अस्राष्टाम् अस्राक्षुः ॥

टुमस्जो शुद्धौ । टुओ इतौ । अन्यत्र सो ज । मज्जति । ममज्ज । मङ्क्ता । मस्जिनशोर्झलि नुम् । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः ॥

(प्र०) टुमस्जो शुद्धौ । टुकारौकारौ इतौ । तुदादयः । अन्यत्र सोऽजः । अनेन सकारस्य जकार । मज्जति । चतुर्थी क्रमाणि क्रमाणि क्रमाणि । लिट्प्रकारे । द्वित्व । पूर्वस्य । अन्यत्र सोऽज । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः । इत्यादीनि । ममज्जिथ इति स्थिते । स्कोरादा० । अनेन सकारस्य लोप । चोः कुः । रुले चरा० । मस्जि नशो० अनेन नुम् । नश्चापदान्त० । मङ्क्ता मङ्क्तारौ मङ्क्तारः । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् । अत उपधायाः । अमाङ्क्षीत् । झलात् अनेन सलोप । अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः । इत्यादीनि ॥

रुश प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥

(प्र०) विश् प्रवेशने । तुदादयः । विशति । लिट्प्रकार । द्वित्व । पूर्वस्य । हला० । गुण । विवेश विविशतुः विविशुः । विवेशिथ । अत्वत (१) । पत्वम् । ष्टुत्वम् । गुण । विवेष्ठ (१) । विश्यात् । गुण । पत्वम् ष्टुत्वम् । वेष्टा । पत्वम् । वेष्टा कः स । विक्ष्यति० । क्त्व । गुण । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । शलइगुपधादनिटः क्सः अनेन क्स । अन्यत्साधनं सुगमम् । अविक्षत अविक्षताम् अविक्षन् ॥

मृष् आमर्शने । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ॥

(प्र०) मृश् आमर्शने । तुदादयः । मृशति । लिट् द्वित्वादिकम् । र

समर्ग समृदातु समृतु । समर्शीय । 'अत्वत' । समथ (?) । सूर्यात । गुण । 'रातो' । त्रष्टा । 'पन्त क. से' । प्रस्यति । अप्रस्यत् । अनिया नामिवत० । अम्राक्षाम् । अम्रातु । 'कृपादानाम्० । अनन सर्विकल्प । तत्व । 'इकार अमृक्षत अमृक्षताम् अमृक्षन् ॥

विच्छ गतौ । आय । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-वित्त विच्छाय्यात् विच्छ्यात् । विच्छायिता-विच्छिता । अविच्छायात् ॥

(च०) विच्छ गतौ । 'आय.' अनेन आय प्रत्यय । 'तुदादेः' । 'अ' । यति । लिट् । विच्छायाचकार । अत्र । 'कासादि०' अनेनाम् । अनपि वा इत्वात् अनपि वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ विविच्छतु विविच्छु । विच्छाम्य० यत' अनेन अकारस्य लोप । आयाभाव । विच्छयात । सिमवा०' । विच्छि च्छिता । विच्छायिष्यति विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । लुङ्क दावितौ । अविच्छायात् अविच्छात् ॥

(प्र०) विच्छ इति । तुदादिपाठ्यसामर्थ्यात् आय प्रत्ययान्तादपि अ एव तत विच्छायता विच्छायन्तीत्यत्र वादाशोरिति नुम् विकल्प' । कश्चित्तु तुदादि व विकल्पयन्ति । तन्मते तुदादिपाठस्य फलं विच्छति विच्छन्तीत्यत्र शीतोऽन्त प्रत्ययान्तादेव मत्व । तन विच्छायन्तीत्यत्र नित्यमेव नुम् ॥

इति प्रमादे तुदादिपरस्मैपदिन

इषु इच्छायाम् । गमां छ । इच्छति । इच्छेत् । इयेष । एषिता-एष्टा ।

(च०) इषु इच्छायाम् । 'तुदादेः' । 'गमादः' । इच्छति । लिट् । 'गुण' । असवर्णे । इयेष । सवर्णे । इषतु इषु । इत्यादीनि । इष्यात् । 'गुण' । एषिता । इत्वम् । एष्टा । एषिष्यति । स्वरादेः' एषिष्यत् । लुङ ।

क्षुप स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् ॥

(च०) क्षुप स्पर्शे तुदादेः' । क्षुपति । चतुर्णा रूपाणि सुगमानि । लिट् । गुण । 'असमानाम्' । चुक्षोप । क्षुप्यात् । गुण । छोप्ता । छोप्स्यति । अछोप्स्यत् । अनिया नामिवत । अच्छौप्स्यात् । इसात०' । अच्छौप्ताम् अच्छौप्सुः ॥

क्षिप् गतौ । क्षेप्ता । अक्षिपत् ॥

(च०) क्षिप् गतौ । तुदादेः । क्षिपति । लिट् चिक्षेप चिक्षिपतुः चिक्षिपु । क्षिप्यात् । गुण । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति । अक्षेप्स्यत् । इयादिप्राप्त० । उपन्त० । पन्त क. सा । क्षेप्ता । अक्षिपताम् अक्षिपन् ॥

चिद् परिभाने । मिन्दति । मेत्ता । अमैत्सीत् ॥

(च०) मिद् परिभाने । तुदादेः अनेनाप्रत्ययो भवति । 'तुम्पादय' ...

गुणाभावो भवति । अथापदान्ते सत अनयानुस्वारः । लिम्पति । लिम्पेत् । लिम्पतु । दिवादावट् अलिम्पत् । रूपाणि सुगमानि । लिम्पकार । द्वित्वं । पूर्वस्य । उपधाया लघो अनेन गुणः । लिलेप लिलिपतुः लिलिपुः । इत्यादीनि । लिप्यात् लप्स० । गुणः । लेप्ता । लेप्स्यति । अलेप्स्यत् । अलिपत् अलिपत अनेन द्वि । अलिप्सीत् । अलिप्त० अनेन सलोप तयोर्दे । अलिप्ताम् अलिप्सुः । इत्यादीनि ॥

पिश अवयवे । पिशति पेशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

(च०) पिश अवयवे । तुदादेः । सुगमम् । पिशति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वं । पूर्वस्य । उपधाया लघोः । पिपेश पिपि शतुः पिपिशुः । पिपेशिथ । पिशेयात् । लिङ्ता०० । उपधायाः लघोः । पेशिता । पेशिष्यति । दिवादावट् । अपेशिष्यत् । लुङ्लकारे इडागमे अन्यत्सर्वं तु पूर्ववदेव । अपेशीत् अपेशिष्टाम् अपेशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥ २१ ॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥ अयकि ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ॥१॥ म्रियते । म्रियते ॥ सपरोक्षयोस्तादौ म्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् ॥२॥ ममार मम्रतुः । मृषीष्ट । मर्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । लोपो ह्रस्वादझसे अमृषाताम् अमृषत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । मृङ् प्राणत्यागे । ङकारः आत्मनेपदाय तुदादेः । सूत्रम्- अयकि ॥ अश्च यक् च अयक् तस्मिन् अयकि । ऋकारस्य । तुदादेः अनेन सूत्रेण विहित अकारे परे च यक प्रत्यये परे रिङादेशो भवति । अत ङकारव्यवधानात् य अनेन दीर्घो न भवति । अनुबन्ध प्रत्ययेषु इति वचनात् म्रियतो अनेनैव भवति । म्रियते । आत्मनेपदे । अइय म्रियन म्रिय त । म्रियते । म्रियताम् । अम्रियत ॥ सूत्रम्- सपरोक्षयोः सपरोक्षयोस्तादौ स्यपि परतो म्रियतेर्धातोः परस्मैपदं वाच्यम् । तदा अतः इ न प्रत्यया भवन्ति । द्वित्वं । र । धातोर्नामिनः ममार । ऋदम् । मम्रतुः मम्रुः । ममर्थ । इत्यादीनि । उ अनेन गुणनिषेधः । यत्वम् । मृषीष्ट । गुणः । मर्ता । इट स्यत । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे । लोपो ह्रस्वादझसे अनेन सलोपः । अमृत अमृषाताम् अमृषत ॥ १-२ ॥

(प०) अयकीति । गिरिरित्यादाकारस्यैव रिङि सिद्धे ऋकारग्रहणं व्यवधानार्थम् । तेन य इति न दीर्घः ॥ १ ॥

दृङ् आदरे । द्रियते । दद्रे । दृषीष्ट । दर्ता । दरिष्यते । दरिष्यते । अदरिष्यत । अदृत ॥

(च०) दृङ् आदरे । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेः' । अयकि । 'नु धात द्रियते द्रियेत। द्रियताम् । अद्रियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च'र, 'ऋरम्' । दद्रे दद्राते दद्रिरे । दृषीष्ट । 'गुणः' । दर्ता । 'ह्रस्व ०' । दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'ह्रस्वाज्झस' अनेन सलोपः । अदृषाताम् अदृषत । इत्यादीनि ॥

धृङ् अवस्थाने । ध्रियते तद्वत् ॥

(च०) धृङ् अवस्थाने। ङकार आत्मनेपदार्थः । तुदादेः' । अयकि । 'नुधात अनेन इय् भवति । ध्रियते । ध्रियेत । ध्रियताम् । अध्रियत । लिट्लकारे । द्वि 'र' । झपानाम्०' । 'ऋरम्' । दध्रे दध्राते दध्रिरे । 'उः' । धृषीष्ट । अत्र षत्व भवा गुण' धर्ता । ह्रस्व' अनेनेट । धरिष्यते । अधरिष्यत । लुङ्लकारे । सलोप । अ अधृषाताम् अधृषत ॥

पृङ् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते व्यापृत व्यापृषाताम् ॥

(च०) पृङ् व्यापारे । ङकार आत्मनेपदसाधन पूर्वं सदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातु । व्याप्रियते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्यापप्रे । अन्यपा रूपाणि पूर्वसदृशानि । लुङ्लकारे । सलोप । व्यापृत व्यापृषाताम् व्यापृषत इत्यादीनि ॥

ओविजी भयचलनयो । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । विविजे । विजिता ॥ **विजे पर इट् किद्वक्तव्यः ॥३॥** ततो नोपधागुण । विजिष्यते । अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥

(च०) ओविजी भयचलनयो । इकारौकारावितौ स्त । 'तुदादेः । विजते । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । विविजे विविजाते विविजिरे । विज् इट् ता इति जाते । तत्र गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्— विजे ०' ॥ विजे धातो पर इट् किद्वक्तव्य । अनेन गुणनिषेध । विजिता । षत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत् । लुङ्लकारे ष्टुत्वम् । अविजिष्ट अविजिषाताम् अविजिषत ॥ ३ ॥

(प्र०) ओविजाति । प्रायणायमुत्पूर्वं । उद्विजते । विज पर इति । अत्र ओविजस्तुदादि रुधादिश्च गृह्यते न तु विजीर् पृथग्भाव इति जुहोत्यादि व्याख्यानात् ॥ ३ ॥

इति प्रसादे तुदाद्य ॥

ओलस्जी व्रीडायाम् । अन्यत्र सो ज । लज्जते । ललज्जे । अलज्जिष्ट ॥

इति तुदादिष्वात्मनेपदिन ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादय ॥

(च०) ओलस्जी व्रीडायाम् । इकारौकारावितौ । 'तुदादेः । अन्यत्र 'सोज' अनेन सकारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ललज्जे इत्यादीनि । लज्जिषीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिष्यत । अलज्जिष्ट अलज्जिषाताम् अलज्जिषत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिन कथिता ॥ २२ ॥

इति अविकरणास्तुदादयो धातवः कथिता ॥

क्र्यादिषूभयपदिनः ॥ २३ ॥

अथ क्र्यादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ ना क्र्यादेः ॥ क्र्यादिगणाच्छ्नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवाद ॥ अत्वम् । क्रीणाति ॥ ईहसे ॥ ना इत्यस्याकारस्य इकारो भवति क्ङिति हसे परे ॥२॥ क्रीणीत ॥ नातः ॥ ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति क्ङिति स्वरे परे ॥३॥ क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथ क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीव क्रीणीम । क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीणातु क्रीणीतात् । अक्रीणात् अक्रीणीत । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट ॥

अथ क्र्यादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये द्रव्यपरावर्तने वस्तुनो मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारञकारावनुबन्धौ । डुकारा [illegible] इति वार्तोऽपि । ञकारानुबन्धत्वादुभयपदी । [illegible] इतिविशेष सूत्रम्—ना क्र्यादेः ॥ ना स्वाभ्यादेः । क्र्यादिगणात् ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिबादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । [illegible] । क्रीणाति । [illegible] सूत्रम्— ईहसे । [illegible] इति प्रत्ययसम्बन्धिन आकारस्य क्ङिति हसे प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन क्ङिति हसे आकारस्य ईकारः [illegible] । [illegible] इति स्थिते सूत्रम्— नातः ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

(२०) [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

पुनाति पुनीते । पुनीयात् पुनीत । पुनातु पुनीताम् । अपुनात् अपुनीत । पुपाव पुपुवे । पूयात् पविषीष्ट । पविता २ । पविष्यति पविष्यते । अपविष्यत् अपविष्यत । अपावीत् । अपविष्ट ॥

(च०) पूञ् पवने । तिबादयः । ना श्नाः । सूत्रम्—'प्वादेर्ह्रस्वः' । प्वादेः ह्रस्वः । प्वादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति शर्तु परेषु । अनेन ह्रस्वः । पुनाति पुनीते । अन्यानि पूर्ववज्ज्ञेयानि । द्विरुक्तावर । द्विष । सस्वरादि । ह्रस्व । धातोनामिन । पुपाव । पुपविथ । पुपुवतु । पुपुवु । पुपविम । आत्मनेपदे । पुपुवे पुपुवाते पुपुविरे । पूयात् । सिसतो अनेन इट् । गुणः । पत्वम् । पविषीष्ट । अन्यानि पूर्ववज्ज्ञेयानि । द्विरुक्तावर । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्सर्वं सुगमम् । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविषुः । आत्मनेपदे तु गुणः । पत्वम् । ष्टुत्वम् । अपविष्ट अपविषाताम् अपविषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

(प्र०) प्वादेरिति । प्वादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति शर्तु परतु ह्रस्वः ॥ ७ ॥

कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति कृणीते । चकार चकरे । कीर्यात् करिषीष्ट । अकारीत् ॥

(च०) कॄञ् हिंसायाम् । चकार उभयपदार्थः । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । ना श्नाः । अनेन नाप्रत्ययो भवति । प्वादेर्ह्रस्व । णत्वम् । कृणाति । [illegible] । कृणातः । [illegible] अनेन अकारस्य लिति स्वरे लोपः । कृणन्ति । आत्मनेपदे कृणाते कृणाते कृणते । कृणीयात् । कृणातु । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । द्विरुक्तावर द्विस्वादि कम् । २ । [illegible] । धातोर्नामि । चकार चकरतुः चकरुः । चकरिथ । चक्रे चकराते चकिरे । [illegible] । 'क्र्यादिभ्यः' । कीर्यात् । सिसतो० । गुणः । पत्वम् । करिषीष्ट । करिता । [illegible] । पत्वम् । गुणः । इट् करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत् । इत्यादीनि [illegible] । द्विरुक्तावर । [illegible] । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकारीत् अकारिष्टाम् अकारिषुः । आत्मनेपदे । गुणः । पत्वम् । ष्टुत्वम् । अकरिष्ट अकरिषाताम् अकरिषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धूञ् कम्पने । धुनाति धुनीते दुधाव अधविष्ट अधोष्ट ।

(च०) धूञ् कम्पने । [illegible]

विपुः । आत्मनेपदे । अधाविष्ट अधविषाताम् अधविषत । इडभाव । 'गुण' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अधाष्ट अधाषाताम् अधाषत ॥

ग्रह उपादाने । ग्रहां क्ङिति च । गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीत । गृह्णीयात गृह्णीयाताम् । गृह्णातु-गृह्णीतात् गृह्णाताम् गृह्णन्तु ॥ **हसादान हौ** ॥ हसान्तात्क्र्यादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे ॥८॥ नाप्रत्ययाभाव । गृहाण । अगृह्णात् । जग्राह । जगृहे । गृह्यात् । इटो ग्रहाम् इति दीर्घः । ग्रहीषीष्ट ग्रहीता ग्रहीष्यति । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट ।। इति क्र्यादिषूभयपदिन ॥ २३ ॥

(च०) ग्रह उपादाने । उपादान ग्रहणम् । विशादय । 'ना क्र्यादे' । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन संप्रसारणम् । णत्वम् । गृह्णाति गृह्णीत गृह्णन्ति । गृह्णीत । गृह्णीयात् । गृह्णीत । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीताम् गृह्णन्तु । गृह इति स्थित ॥ सूत्रम्—'हसादान हौ' ॥ हसात् आन हौ । हसान्तात् क्र्यादेर्गणात् आन प्रत्ययो भवति क्प्रत्यय परे । नाप्रत्ययाभावो भवति । अत ' अनेन हेर्लुक । संप्रसारणम् । गृहाण । अन्यानि सुगमानि । गृह्णाताम् । अगृह्णात् । अगृह्णान । लि लकार । द्विश्च' संप्रसारणम् । 'र' । 'उरदत्व' । 'अत उपधाया' । जग्राह जगृहतु जगृहु । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । संप्रसारणम् । गृह्यात् । ग्रहमाह इति स्थित । 'मिमता—' । इटो ग्रहां०' अनेन दीर्घः । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यत । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकार । 'अत उपधाया' अनेन वृद्धि । अन्यत् साधनं सुगमम् । अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्रहीषु । वृदिरतो अनेन अत्र दीर्घाभाव । आत्मनेपद । अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिन ॥ ८ ॥

(प्र०) हसादानहाविति । हसादिति धातोर्विशेषणात्तदन्तलाभ इत्याशयेनाह—हसान्तादिति । अत्र नाप्रत्ययापवादोऽयमानप्रत्ययं बाधित्वा प्राप्तं न तु ... ॥ ८ ॥

इति प्रसार ...क्र्यादिषूभयपदिन ॥ २३ ॥

क्र्यादिषु परस्मैपदिनः ॥२४॥

अथ परस्मैपदिन । पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णीताम् पुष्णन्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुपोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषिष्यत । अपोषीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो धातव कथ्यन्ते । पुष पुष्टौ विशादय । 'नाक्र्यादे' । इति नत्वम् । अन्यत् साधनम् तु पूर्ववत् । पुष्णाति । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । हौ परे । पुषाण ।

अस्नाति मुसमाति । लिट्प्रकार । द्विम । पूर्वस्य । उरभ्यासा अचा । मुमाय मुमुषतुः मुमुषुः । क्रादित्वाद् । गुणः । मुमोषिथ । मुष्यात् । लिमता० । 'उरभ्यासा अचा' । मोषिता । मत्वम् । मोषिष्यति । दिवादिवत् । अमोषिष्यत् । लुङ्प्रकार । इडादिर्थे मर्कोर । गुणः । अमोषीत् अमोषिष्टाम् अमोषिषुः इत्यादीनि ॥

मुष स्तेये । मुष्णाति । मुमोष । मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । अमोषीत् ॥

(च०) मुष स्तेये । विधाय० । ना श्नाद् । णत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् । मुष्णातु । हौ परे । मुषाण । अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिट्प्रकार । द्विम । पूर्वस्य । उरभ्यासा अचा । मुमोष मुमुषतुः मुमुषुः । गुण । मुमोषिथ । मुष्यात् । लिमता० । गुण । मोषिता । षत्वम् । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । लुङ्प्रकार । इडादिर्थे । गुणः । सेर्लोपः । अमोषीत् अमोषिष्टाम् । अमोषिषुः ।

शॄ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात् । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् अशारीत् ॥

(च०) शॄ हिंसायाम् । विधाय० श्ना श्नाद् । प्वादीनां ह्रस्वः । णत्वम् । शृणाति । शृणीयात् । शृणातु । अशृणात् । लिट्प्रकार । 'द्विम' । प० । 'धातूनामिन० । शशार । ऋच्छत्यृताम्० अनजादित्वात् गुणः । शशरतुः शशरुः । शशरिथ । शशर ह्रस्व । ऋत इद्धातोः । शीर्यात् । 'लिमता० । गुणः । शरिता । षत्वम् । शरिष्यति अशरिष्यत् । 'धातूनामिन० । अशारीत् अशारिष्टाम् अशारिषुः ॥

ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥

(च०) ज्या वयोहानौ । विधाय० ना श्नाद् । ग्रहो ज्येति च अनेन संप्रसारणम् । हलः श्नः शानज्झौ । जिनाति जिनीत जिनन्ति । जिनीयात् । जिनातु । जिनाहि अजिनात् अजिनीताम् अजिनन् । लिट्प्रकार । द्विम अतादौ पूर्वस्य ह्रस्वः । आत औ णलः । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । सम्प्रसारणम् । जीयात् । ज्याता ज्यास्यति । अज्यास्यत् । आदन्तानाम् अनवरमर्धे । अज्यासीत् अज्यासिष्टाम् अज्यासिषुः ॥

ज्ञा अवबोधने । ज्ञा जनोर्जा । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । अज्ञासीत् ॥

(च) ज्ञा अवबोधने । विधाय । पूर्ववत् । ना श्नाद् अनेन ज्ञा स्थाने जा आदेशः अनेन सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । इत्यादि जानीयात् । 'आत० जानन्ति भवति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि पूर्ववदेवानि । जानीयात् । जानातु । हौ

'ई हल' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्लकारे । 'द्वित्वम्' । पूर्वस्य ह्रस्वः । पर सति । 'आतो णप् डौ' द्वित्वात् टिलोप । जज्ञौ । 'आतोऽनपि' जज्ञतुः जज्ञुः । 'अस्वत' । 'आतोऽनपि' अनेन आकारस्य लोपो भवति । जज्ञिथ जज्ञाथ । 'संयोगादे' । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । 'द्विवादावट' । अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां॰' अनेन इटसकौ भवत । अन्यत् साधनम् सुगमम् । अज्ञासीत् अज्ञासिष्टाम् अज्ञासिषु । इत्यादीनि ॥

ली श्लेषणे । लीनाति ॥ लीलीङोरात्व वा ॥ ललौ । लिलाय लिल्यतु । लाता-लेता । अलासीत् । अलैषीत् ॥

(च०) ली श्लेषणे । तिवादय । 'ना क्र्यादेः' । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । द्विवादावट् । अलीनात् । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे सूत्रम् । 'लीलीङो' ली लीङोर्धात्वोर्गुणवृद्धिविषये आत्वं वा भवति । 'णप्डौ' अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । ललौ । आत्वाभावपक्षे द्वित्वादिकम् । 'धातोर्नामिन' अनेन वृद्धि । लिलाय लिल्यतु । नुधातो अनेन यत्वम् । लिल्यु । 'अस्वत' । ललिथ ललाथ । लिलयिथ लिलय । इत्यादीनि । लीयात् । आत्वे कृते । लाता । आत्वाभावे गुण । लेता । लास्यति लेष्यति । अलास्यत् अलेष्यत् । 'आदन्तानां' अनेन आत्पक्षे इट्सकौ । अलासीत् अलासिष्टाम् अलासिषु । आत्वाभावपक्षे । अनिटो नामिवत ' अनेन वृद्धि । अलैषीत् अलैष्टाम् अलैषु ॥ १ ॥

बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् ॥

(च०) बन्ध बन्धने । तिवादय । 'नाक्र्यादे' । 'ना लोप अनेन नकारस्य लोप । बध्नाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । बबन्ध बबन्धतु बबन्धु । बबन्धिथ । अस्वत । तथार्धे' इत्र जवा । ना लोप । बध्यात् । बबन्ध । इत्यादीनि । बद्धा 'आदिजबानाम्' अनेन बस्य भ । खस चपा॰' भन्त्स्यति द्विवादावट' । अभन्त्स्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधाया ' अनेन वृद्धि । अभान्त्सीत् । प्रत्यय लोप॰ । अम्यामित्यत्वाच्च मकार । झसात्' अनेन सलोपो भवति । तथाच अबान्द्धाम् अभान्त्सु इत्यादीनि ॥

मन्थ विलोडने । मथ्नाति ॥

(च०) मन्थ विलोडने । ना क्र्याद । नोलोप । मथ्नाति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ममन्थ ममन्थतुः ममन्थु । ममन्थिथ । अन्येषां लकाराणां भ्वादिगणोक्तमन्थधातुवत् रूपाणि ।

कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण । चुकोष । कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् ।

(च०) कुष निष्कर्षे । ना क्र्याद ' । णत्वम् । कुष्णाति कुष्णीत कुष्णन्ति । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चुः' । उपधाया लघो ' चुकोष चुकुषतु चुकुषु । चुकोषिथ । कुष्यात् । 'सिसता॰' । गुण । कोषिता ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अभ्यासात् [illegible] ॥

अश् भोजने । अश्नाति अश्नीयात् । अश्नातु अश्नीतात् अश्नीताम् । आश्नात् । अशान । आश । अशिता । आशीत् । इति क्र्यादिषु परस्मैपदिन ॥ २४ ॥

(च०) अश् भोजने । [illegible] । [illegible] । अश्नाति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अशिता । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । इति [illegible] [illegible] ॥

(प०) [illegible] । [illegible] ॥

इति [illegible] क्र्यादिषु परस्मैपदिनः ।

क्र्यादिष्वात्मनेपदिन । २५ ॥

अथात्मनेपदिन । वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वव्रे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ॥ सयोगादेर्ऋदन्तवृङ्वृञामिसः परीरात्मनेपदे इड्वा वाच्यः ॥ १ ॥ [illegible] । अवरीष्ट–अवरिष्ट–अवृत । इत्यादि ॥ इति क्र्यादिष्वात्मनेपदिन ॥२५॥ इति नाविकरणा क्र्यादय ॥

(च०) अथात्मनेपदिन [illegible] । वृङ् संभक्तौ । [illegible] आत्मनेपदार्थ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ इति नाविकरणा क्र्यादयः [illegible] ॥

(प०) [illegible] ॥

इति [illegible] ।

चुरादिगणः ॥ २६ ॥

अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादे ॥ चुरादेर्गणात्स्वार्थे ञि प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ उपधाया गुण ॥ स धातु । अप्‌गुणाय । चोरयति । चोरयेत् चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार । चोरयाम्बभूव । चोरयामास । चोरयाञ्चक्रे । ञे । चोर्यात् चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् अरङ् द्विश्च । अञि लघौ ह्रस्व उपधाया । लघोर्दीर्घ अचूचुरत् ॥

(च०) अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूत्रम्—'चुरादे' । चुरादिधातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थं विनैव ञिप्रत्ययो भवति । यथा भ्वादीनां शबादिविकरणं तथा चुरादीनां ञिविकरणमित्यर्थः । अनेन ञिप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्तौ सूत्राभावे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । 'स धातु' । अनेन धातुसंज्ञा । धातुत्वात् तिबादयः । 'अप्‌ कर्तरि' । अनेन 'अपप्रत्ययः' । 'गुण' । ए अय स्वरहीनम्० । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । 'दिवादावट्' । अचोरयत् लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् । गुण । रूपवत् साधनं सुगमम् । चोरयाञ्चकार । चोरयामास । चोरयाम्बभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्त्वात्मनेपदे । चोरयाञ्चक्रे । चोरि यात् । इति जाते 'ञे' अनेन ञेर्लोपः । चोर्यात् । सिमता० अनेनट् । चोरयिता । चोरयिष्यति । 'दिवादावट्' । अचोरयिष्यत् । चुर् ञि दिप् इति जाते । 'अरङ् द्विश्च' । अनेन ञिविषये अङ्प्रत्ययो भवति च धातोर्द्वित्वम् । पूर्वस्य चुचुर् ञि अङ् दिप् इति जाते । 'ञे' अनेन ञेर्लोपो भवति । चुचुर् अङ् दिप् इति जाते लघोः दीर्घः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । 'दिवादावट्' । स्वरा०' । वावसाने । अचूचुरत् अचूचुरताम् अचूचुरन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा चोरि इति स्थितस्य अङ्प्रत्यये कृते 'ञे' अनेन ञेर्लोपे कृते निमित्ताभाव इति वचनात् चो इत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति । 'अचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्' इति माघः ॥ १ ॥

(प्र०) चुरादेरिति । चुर आदिर्यस्य स चुरादिस्तस्मात् । तद्गुणसंविज्ञानो बहु- व्रीहिः । अनुकृतावयवभेदसमुदायस्यान्यपदार्थत्वेनाश्रयणादयं बहुव्रीहिः । ननु धातोः प्रेरणे यथैव चुरादेरपि स्यात् किमनेनेत्यत आह—स्वार्थ इति ॥ १ ॥

चिती सञ्ज्ञाने । चेतयति अचीचितत् ॥

(च०) चिती सञ्ज्ञाने । ईकार इत् । 'चुरादे' 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । अप्‌ कर्तरि । गुण । एअय् । चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । 'कासा- दिप्र०' अनेन लिट्प्रकारे आम्प्रत्ययो भवति । चेतयाञ्चकार । चेतयामास । चेतया- म्बभूव । 'ञे' अनेन ञेर्लोपः । चेत्यात् । सिमता० । गुण० । चेतयिता । चेतयिष्यति । अचेतयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'अरङ् द्विश्च' । 'अञि लघौ ह्रस्व०' । 'लघोर्दी०' 'दिवादा- वट्' अचीचितत् अचीचितताम् अचीचितन् । इत्यादीनि ॥

चिति स्मृत्याम् । इदितो नुम् । चिन्तयति । लघोरभावात्र दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्णिज्वेति केचित् । चिन्तति ।

(७०) चिति स्मृत्याम् 'चुरा' अनेन णिच्प्रत्ययो भवति । 'इदितो नुम्' । अस्य स्वार्थे पूर्वस्य बलम् । चिन्तयति । लिट्लकारे आम् प्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्ववत् । लुङ्लकारे । 'च्लेः' । अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् एव दीर्घो न भवति । द्विर्वचनादि अचिचिन्तत् । अचिचिन्तताम् । अचिचिन्तन् । इत्यादीनि । चुरादेर्णिज्वैकल्पिकः णिच् प्रत्ययो भवति इति केचिदाचार्याः वदन्ति । तन्मते चिन्तति चिन्ततः चिन्तन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः ॥

(८०) पिड्रति । अर्थे भावः । पिन्दति पठित्वा इदित् कार्यं न पाणिनेः पिण्डति । तत्र चिन्त्यादिरित्यादौ सत्त्वं च ॥

पीड अवगाहने । पीडयति ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वोऽङ्परे णौ ॥ २ ॥ अपीपिडत्–अपिपीडत् ।

प्रथ प्रख्याने । प्रथयति ॥ स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशां पूर्वस्यातोऽदङ्परे णौ ॥ ३ ॥ इत्यत्वात् । अपप्रथत् ॥

(८०) पीड अवगाहने । अवगाहनं मर्दनम् । चुरा॰ णिच्प्रत्ययः । उपधाया लघो॰ अनेन गुणो न भवति । अत । गुणः । पीडयति लिट्लकारे । आमादि॰ अनेनाम् । लुङ्लकारे । अ । पीडयाम् । 'सिजभ्या॰ गुणः । पीडयिता । लृट्लकारे । च्लेः द्विः । अनेनाङ् प्रत्यय आगमादिकार्यम् । 'पूर्वस्य' । 'द्विर्वचन' इत्य । अपिपीड् णि अङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्– भ्राज॰ ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामुपधाया वा ह्रस्वो भवति अङ्परे । अनेन उपधाया ह्रस्वः । णेः अनेन सन्वत् । 'दीर्घो लघोः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् अपीपिडताम् अपीपिडन् । इत्यादीनि । यदा उपधाया ह्रस्वो न भवति तदा । अपिपीडत् अपिपीडताम् अपिपीडन् । प्रथ प्रख्याने । 'चुरा॰' । प्रथयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्यय । प्रथयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'च्लेः द्विः' । पूर्वस्य॰ । अप प्रथ णि अङ् दिप् इति जाते अङि सति अनेनोपधाया ह्रस्वः । अकारस्य उकारः प्राप्ते ॥ सूत्रम्–स्मृदृत्वर ॥ स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशां पूर्वस्य अकारस्य अकार एव भवति इत्वस्य स्थाने । अनेन पूर्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । न अनेन सन्वद्भावः । अपप्रथत् अपप्रथताम् अपप्रथन् । इत्यादीनि ॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ ऊर्णोतेरुपधाया आवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ॥ ४ ॥ इत्यत्वात् । अपीपृथत् अपपर्थत् ।

(८०) पृथ प्रक्षेपे । चुरा॰ उपधायाः गुणः । अपर्थयत् । लुङ्लकारे । च्लेः अङि सति लघ्वादीर्घे । अ॰ अपि पृथ अङ् दिप् इति जाते । उपधायाः आवर्णस्य ऋकारो वा भवति इकारस्य इत् । अनेन ऋकारस्य

ऋकार एव । अपाप्रुयत् अपाप्रुयताम् अपाप्रुयन् । यदा ऋकारो न भवति तदा णौ परे गुणः । अपर्पयत् अपर्पयताम् अपर्पयन् ॥ ४ ॥

(प्र०) इरारामिति । दीर्घापरः उपधाया ऋत इति इर् प्राप्त । मृजेर्वृद्धिरित्यार् प्राप्त । लघूपधस्य त्वर् प्राप्त ॥ ४ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ **मितां ह्रस्वः** ॥ मितां धातूनां ह्रस्वो भवति णौ परे ॥ ५ ॥ ज्ञपयति ।

(च०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयो । 'चुरादे' । 'अत उपधाया' । ज्ञाप् णि इति जाते सूत्रम्—'मितां ह्रस्व' ॥ मितां ह्रस्व, मितां धातूनां ह्रस्वो भवति णौ परे । मिता धातवो धातुपाठादवगन्तव्या । अनेन ह्रस्व । अन्यत्सुगमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्यय । ज्ञपयाञ्चकार । लुङ्लकारे 'चङ् द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्व । अ' । अजि अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ६ ॥

(प्र०) मितामिति । म् इत् यषां ते मितस्तेषां । घटादयो मित इत्यादिमित्संज्ञकानां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

चिञ् चयने । मित् ॥ **चिस्फुरोर्णौ वात्वं वा** ॥ ६ ॥ **रातो णौ पुक्** ॥ ७ ॥ ऋगतावित्यस्याकारस्य च पुगागमो भवति णौ परे ॥ चपयति चययति ॥

(च०) चिञ् चयने । अयं धातुर्मित् । 'चुरादे' । अनेन णि । सूत्रम्—'चिस्फुरो०' ॥ चिस्फुरोधात्वोर्णिप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । 'ष्ठा' अनेनापवादेन स्य स्य । चा णि इति जाते ॥ सूत्रम्—'रातो णौ पुक्' ॥रातो णौ पुक् । ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्णिप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । कित्वादन्ते । मितां ह्रस्व अनेन ह्रस्व । 'सधातु' तिबादय । अपकर्तरि । 'गुण । चपयति । चपयत् । चपयतु । अचपयत् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम् । अनेनाम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयाञ्चकार । चपयामास । चपयाम्बभूव । 'ले' चप्यात् । लिङ्वा० । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् । लुङ्लकारे । चप् णि दिप् इति जाते । 'चङ् द्विश्च । 'पूर्वस्य । अजि ह्रस्वौ । स्यादीर्घं । अचीचपत् अचीचपताम् । अचीचपन् । आत्वाभावपक्षे । 'णावामिनि' अनेन वृद्धिः । मितां ह्रस्वः सधातु अप् । चययति । लिट्लकारे । आम्प्रत्यय । चययाञ्चकार । ले' । चय्यात् । लुङ्लकारे । चय् णि दिप् इति जाते । चङ् द्विश्च' 'पू. । 'अजि ह्रस्वौ' । स्यादीर्घ' । अचीचयत् अचीचयताम् । अचीचयन् ॥ ६-७ ॥

(प्र०) रातः णाविति । आत आ इत् यस्य तस्य रातः । ऋकारस्यात्वाभावपक्षे अपि ह्रस्वत्वम् वा भवतीति वि ह अपवादि भवति ॥ ७ ॥

अत्र पूर्वपाद ॥ अचचपत् ॥ **स्वरादेः परः** ॥ स्वरादेर्धातो परोऽवयवो ऽद्विरुक्त एकस्वरो द्विर्भवति ॥ नदरा संयोगादयो न द्वि । इति रेफस्य

न द्विलम् ॥ ८ ॥ आर्चिचत् ।

(च०) अथ पूजायाम् । चुरादिः । अभ्यासमात्रे तु पूर्ववत् । अर्चयति । अकार । अर्चयांचकार । आसांचक्रे । भेः । अचयत् । लुङ्लकारे । अपि णि आत । नेरड् द्विश ॥ स्वरात् परः 'नरा अननरकारस्य द्विरवनिषधः । रिवारावत् । स्वरात् । आर्चिचत् आर्चिचताम् आर्चिचन् ॥

कृत संशब्दे ॥ धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो धा॰ णिप्रत्यय परे ॥ ९ ॥ कीर्तयति । अचिकीर्तत् ।

(च०) कृत संशब्दे । चुरादि । सूत्रम्—धातो॰ धातोरुपधाया ऋकार णिप्रत्यये परे इकारादेशो भवति । 'उपधायां' अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् कीर्त अकार । लुङ् नेरड् द्विश 'ह्रस्व चुरादेषु द्विवारावत् अचिकीर्तत् अचिकीर्तता अचिकीर्तन् ॥ ९ ॥

गण सङ्ख्याने । अकारान्त । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धि । गणयति । अल्लोपिना नाङ्कार्यम् ॥ १० ॥ अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् ।

(च०) गण संख्याने । अयमकारान्त चुरादि यत अननाकारस्य लोपः । तत्र अत उपधाया अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां यदाऽऽगमस्तत्र भवति इति यावन्न वृद्धिर्न भवति उपधायामकाराभावात् । गणयति । चत्वारो सुगमानि । लिट् । गणयांचकार । लुङ् नेरड् द्विश पूर्वस्य चुरादेषु ॥ सूत्रम् अल्लोपिन॰ ॥ सूत्रम्— अल्लोपिन॰ अल्लोपिना धातोरङ्कार्य न भवति । अपि कथी रूपार्थापि आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत् अजगणताम् अजगणन् ॥ कथगणयोरीत्वादङ्कार्यं वा भवतीति कविन्धाचार्या वदन्ति । तन्मते—अजीगणत् अजीगणताम् अजीगणन् ॥ १० ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत् अचीकथत् ।

(च०) कथ वाक्यप्रबन्धे । अयमप्यकारान्त । चुरा । कथयति कथयांचकार । अल्लोपित्वात् अनेनाङ्कार्यं न भवति । चुरादेषु । अचकथत अचकथताम् अचकथन् । वा मतान्तरस्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् अचीकथताम् अचीकथन् ॥

ऊन परिहाणे । ऊनयति ॥ णिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् ॥ स्वराद् परः । औनिनत् ॥

(च०) ऊन परिहाणे । चुरा । स्वरादौ तौ यम् । ऊनयति । ऊनयत । ऊनयतु । ऊनयताम् । ऊनयांचकार । ... । ऊनयेत् । णिप्रत्यये । ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औनयिष्यत् । लुङ्लकारे । ऊनयि णि इति स्थिते । नेरड् द्विश । अनेन इत्यस्या

पाचयति । अपीपचत् ॥

(च०) डुपचष् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहः । 'धातो प्रेरणे' अनेन णिप्रत्ययः । 'अत उपधायाः' । 'स धातु' । तिबादयः । 'अप् कर्तरि' । गुण अय पाचयति । चतुर्णो रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । पाचयाञ्चकार । 'ञे । पाच्यात् । 'सिमता०' । पाचयिता । पत्स्यम् । पाचयिष्यति । 'दिवा,दव०' । अपाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् अपीप चताम् अपीपचन् । इत्यादीनि ।

भवन्तं प्रेरयति भावयति । भावयते । भावयाम्बभूव ॥ अङ्सयोः ॥ अङ्सयोः पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ २ ॥ द्विर्निमित्तेऽचि ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥ ३ ॥ अबीभवत् ॥

(च०) भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहः । 'धातो प्रेरणे' । 'धातोर्नामिन' । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयाञ्चकार । भाव्यात् । 'सिमता०' । भावयिता । लुङ्लकारे । भू भू णि अङ् दिप् इति जाते । धातोर्नामिन' अनेन वृद्धि । ह्रस्व । 'समानाम्०' । 'अङ्सयोः' अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्वम् । 'अभि लघौ' । 'लघार्दीर्घ' अबीभवत् अबीभवताम् अबीभवन् । इत्यादीनि ॥२-३॥

मूङ् मोहने । मावयति । अमीमवत् ॥

(च०) मूङ् मोहने । मवन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । मावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । मावयाञ्चकार । 'ञे' माव्यात् । 'सिमता०' । मावयिता । लुङ्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवत् । अमीमवताम् । अमीमवन् । इत्यादीनि ॥

यु मिश्रणे । अयीयवत् ॥

(च०) यु मिश्रणे । एकं यौति तमन्य प्रेरयतीति विग्रहः । 'धातोः प्रेरणे' ...नि । लिट्लकारे । कासादि० अनेनाम् । यावयाञ्चकार । 'ञेः' । याव्यात् । याव... । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । अङ्सयो' अनेन इत्वम् । अयीयवत ...म् अयीयवन् ।

रु शब्दे । अरारवत् ॥

(च०) रु शब्दे । धातोः प्रेरणे अन्यत्पूर्ववत् प्रथमम् । रावयति । लिट्लकारे । रावयाञ्चकार । ञे राव्यात् । रावयिता । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं भवति । अरारवत् अरारवताम् अरारवन् । इत्यादीनि ।

लुञ् छेदने । अलीलवत् ॥

(च०) [illegible] । धातो प्रेरणे पुक् [illegible] प्रत्यति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

जु गतौ । अजीजवत् ॥

(च०) जु गतौ । धातो प्रेरणे । [illegible] । [illegible] [illegible] । [[illegible]] [illegible] । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । [illegible] द्वित्वनिमित्ते [illegible] । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं भवति । [illegible] ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् ॥ [illegible] सयो पूर्वस्येत वाऽवर्णपरे यण्परे परे ॥४॥ असिस्रवत् असुस्रवत् ।

(च०) [illegible] । [illegible] प्रत्यति । धातो प्रेरणे । [illegible] । [illegible] । [illegible] । आम् प्रत्यय । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । सूत्रम्— स्रवति० । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां [illegible] पूर्वस्य इत्वं वा भवति [illegible] । [illegible] । असिस्रवत् असिस्रवताम् असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे— असुस्रवत् असुस्रवताम् असुस्रवन् ॥४॥

शिश्रवत् अशुश्रवत् ॥

(च०) श्रु श्रवणे । [illegible] प्रेरयति । धातो प्रेरणे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अशिश्रवत् अशिश्रवताम् अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे [illegible] । अशुश्रवत् अशुश्रवताम् अशुश्रवन् ।

अदिद्रवत् अदुद्रवत् ।

(च०) द्रु गतौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

मिस्ताः । घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्ङकार । घात् णि ङि इति स्थिते । णेरङ् द्विश्च । उपधायाः ह्रस्वः 'स्वरानाम्०' । अभ्यासे चर्च । स्वरादेः । [illegible] । अजीघतत् अजीघतताम् अजीघतन् । इत्यादीनि ॥ ६ ॥

(प्र०) हना घटिति । अत्र नामत्रिविधनिरस्तक निरस्तम् । [illegible] तन्ति इत्यनात् । एवमपि निरस्तमुपरिष्टान्निरस्तम् । आदिश्चनिरस्तस्य घानित्यादि भवात् ॥ इह च हना घटादेः इत्यादिभ्याख्यानं प्राचामनुरोधेन । अस्तुरस्तु-इत्र तु च यथा भनाहारा इव तस्य । यत्र तु धात्वो भनाहारा घन । हनो घ इत्यता इन इत्यनु वृत्तौ हन्तईस्य घो ञ्णिति तस्य न च तो भवति ञ्णिति । भवति निरुपाधिक वचन । एवम् हनो घ इत्यता हनो नुङूर्षस्तविद्भावमर्थं व्यर्थमिश्रुनिरति पास्ता ॥६॥

शद्लृ शातने ॥ शदेः शात् ॥ शदेः शतादेशो भवति अगतौ णौ परे ॥ ६ ॥ शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशतत् ॥

(व०) शद्लृ शातन । शदन्तं प्रेरयति इति णिच् । धातोः प्रत्यये ॥ 'शदेः शात्' । शदेर्धातोः शतादेशो भवति अगतौ णौ परे । अत उपधाया । शातयति । णिच् । शार्यार्थविकार । तुभि भावन नु पूर्वत् । अशीशतत् अशीशतताम् अशीशतन् । गतौ तु । शादयति । अशीशदत् ॥ ६ ॥

रुहो णौ पुक् च । रुहान् वाने । रोपयति । अरीरुपत् ॥

(प्र०) रुहश्च दाने । रुहन्तं प्रेरयति इति णिच् । धातोः प्रत्यये । 'रुहो णौ पुक् च' अनेन पुगागमः । रोपयति । णिच् । शार्यार्थविकार । लुङ्ङकारे । अत द्वि । [illegible] । अभ्यासे चर्च । स्वरादेः । अरीरुपत् ।

[illegible] अरीरुपत् ॥

(प्र०) रुहान् [illegible] । रुहन्तं प्रेरयति इति णिच् । धातोः प्रत्यये । रुहो णौ पुक् च । रोपयति । शार्यार्थविकार लुङ् । 'स्वरानाम्—' अनेन [illegible] । [illegible] । अरीरुपत् अरीरुपताम् अरीरुपन् ।

पुगन्तस्य गुणः यङ्न्त्य ॥७॥ [illegible] । [illegible] ॥

(प्र०) [illegible] इति णिच् । धातोः प्रत्यये णौ पुक् च [illegible] [illegible] पुगन्तस्य गुणः [illegible] । अनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] । निष्ठान्तस्याद्या इकारः [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] ॥

(प्र०) [illegible] निष्ठान्तस्य [illegible]

विग्रहे णिः प्रत्ययः । ततो णौ पुक् च । स्थापयति । स्थापयाञ्चकार । म । स्था

प्यात् । सिसता०' । स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । लुङ्कारे ।

स्थाप् णि ण्विप् इति स्थिते । अरुड् द्वित्वम् । जे' ॥ सूत्रम्– तिष्ठते' तिष्ठतेर्धातोरुपधा

या इकारो वक्तव्य अणि परे। तत द्वित्वं भवति। समानः परः । अतिष्ठिपत् अतिष्ठि

पताम् अतिष्ठिपन् अतिष्ठिपः अतिष्ठिपतम् अतिष्ठिपत इत्यादीनि ॥ ८ ॥

पादेर्युक् ॥ पाशाच्छाह्वेञ्वेञां युगागमो भवति णौ परे ॥ ॥ ९ ॥

पाययति ॥ पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपो वक्तव्यो ॥ १० ॥

अपीप्यत् ॥

(च०) पा पाने । पिबन्तं प्रेरयति इति विग्रहे धातोः परः अनेन णिप्रत्ययः ।

पा णि इति जातः। सूत्रम्– पादेर्युक्' पा०। युक् ॥ पाशाच्छाह्वेञ्वेञामन्तो धातूनां युगा

गमो भवति णिप्रत्यये परे । युकोऽपवादः । पाय् णि इति जातः । स धातुः अग्रवत्

धन पूर्ववत् । पाययति । चतुर्दश रूपाणि पूर्वमानि । लिटकारः । कास्यादि० । पाय

याञ्चकार । 'जे०' । पाय्यात् । सिसता० । पाययिता । पाययिष्यति । अपाययिष्यत् ।

अपापाय् णि अङ् दिप् । जे अनेन णलोपो भवति ॥ सूत्रम्— पिबते० । पिबतर्धा

तोरङि पूर्वस्य ईकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । पूर्वमिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति

उपधालोपश्च । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन् । इत्यादीनि ॥ ९–१० ॥

शो तनूकरणे । सन्ध्यक्षराणामा । शाययति । अशीशयत् ॥

(च०) शो तनूकरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । शयन्तं प्रेरयति । पादेर्युक् ।

अभ्यस्तस्य ह्रस्वत्वम् । शाययति । लिट्कारः । शाययाञ्चकार । जे । शाय्यात् ।

सिसता० । शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् णि दिप्

इति जाते । अरुड् द्वित्वम् 'असि सन्वौ' । दीर्घो लघोः । दिवादयः । अशीशयत् अशी

शयताम् अशीशयन् ॥

छो छेदने । अचीछयत् ॥

(च०) छो छेदने । सन्ध्यक्षराणामा । एक छ्यति तमन्य प्रेरयति । ध्याता

प्रत्ययः । पा युक् । अनेन युगागमो भवति । छाययति । छाययाञ्चकार । जे । छा

य्यात् । सिसता । छाययिता । छाययिष्यति । अच्छाययिष्यत् । लुङ्कारे [illegible]

[illegible] । अनेन छकार [illegible] । [illegible] अचीछयत् अचीछयता

अचीछयन् ॥

षोऽन्तकर्मणि । साययति । असीषयत् ॥

(च०) षो अन्तकर्मणि [illegible] सन्ध्यक्षराणामा एक [illegible]

[illegible] प्रेरयति [illegible] पादेर्युक् [illegible] साययति साययाञ्चकार [illegible] साय्यात्

सिसता [illegible] साययिता [illegible] साययिष्यति असाययिष्यत् [illegible]

[illegible] । असीषयत् [illegible] ॥

ह्वेञ् स्पर्धायाम् ॥ ह्वयतेरङि सम्प्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः ॥ ११ ॥ कृतसम्प्रसारणस्य ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये ॥ १२ ॥ अजुहावत् अजूहवत् अजूहवताम् ॥

(च०) ह्वेञ् स्पर्धायाम् । एको ह्वयति तमन्य प्रेरयति । 'सन्ध्यक्ष०' । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । ह्वाययति । ह्वाययाञ्चकार । लुङ्लकार ॥ सूत्रम्— ह्वयते०' ह्वयधातोरङि परे सति संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेर्धातोरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये । 'कुहोश्चुः' । अनेन हस्य जः । अजुहावत् । अजुहावताम् अजुहावन् गुणे कृते सति । अजुहवत् अजुहवताम् अजुहवन् ॥ ११-१२ ॥

व्येञ् संवरणे । व्याययति । अविव्ययत् ॥

(च०) व्येञ् संवरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । 'पादेर्युक्' । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति व्याययति । व्याययाञ्चकार । लुङ्लकार । व्याय् ञि दिप् इति जाते । 'णेरङ् द्विश्च' । 'ञे' । 'पूर्वस्य०' । 'अङि लघौ' । अवीव्ययत् अवीव्ययताम् अवीव्ययन् ॥

वेञ् तन्तुसन्ताने । वाययति अवीवयत् ॥

(च०) वेञ् तन्तुसन्ताने । एको वयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'सन्ध्यक्ष०' । 'पादेर्युक्' । वाययति । लिट्लकार । 'कासादि०' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययाञ्चकार । 'ञे' । वाय्यात् । 'सिसता०' । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकार पूर्वोक्तरव सूत्रै रूपाणां सिद्धि । अवीवयत् अवीवयताम् अवीवयन् ।

पातेर्ञौ लुग्वक्तव्यः ॥ युकोऽपवाद ॥ १३ ॥ पालयति अपीपलत् ॥

(च०) पा रक्षणे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'पाते०' । पाधातोर्ञिप्रत्यये परे लुगागमो वक्तव्य । युकोऽपवाद । पालयति । लिट् । पालयाञ्चकार । लुङ् । अपीपलत् अपीपलताम् । अपीपलन् ॥ १३ ॥

रभ राभस्ये । रभसो वेगहर्षयो ॥ **रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम्वाच्यः ॥ १४ ॥** रम्भयति । अररम्भत् ॥

(च०) रभ राभस्ये वेगहर्षयोः । सूत्रम्—'रभलभो०' । रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरे परे नुम् वाच्य । 'नश्चापदान्ते' । 'धातोः प्रेरणे' । रम्भयति । लिट्लकार रम्भयाञ्चकार । ञे । रम्भ्यात् । 'सिसता० रम्भयिता । लुङ्लकार । 'णेरङ् द्विश्च' । अननादिप्रत्यय । धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्ये न स्यात् । अररम्भत् अररम्भताम् । अररम्भन् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

डुलभष् प्राप्तौ । लम्भयति । अललम्भत् ॥

(च०) डुलभष् प्राप्तौ । डुकारषकारावितौ । धातोः प्रेरणे । 'रभलभो' । अनेन नुम् । अभ्यस्मात्पूर्ववत् । लम्भयति । लिट्लकार । लम्भयाञ्चकार । 'सिसता' । लम्भ

पिता । लुङ्लकार । अचक्ष्मपत् अचक्ष्मपताम् अचक्ष्मपन् ॥

भीञ् भये ॥ भीस्मयोर्हेतुभये ॥ अनयोर्नुगागमो भवति णौ परे॥१५॥
भीषयति । अबीभिषत् ॥

(च०) भाम् तत्र धातोः प्रेरणे । एक० भामति । तमन्यः प्रेरयति ॥ सूत्रम्—
'भीस्मधूञ्प्रीञ्नुक्' भाम् च धूञ् च भामधूञौ तयोः भामधूञोः नुक् अनयोः भामधूञोर्धा
त्वोः नुगागमो भवति । णिप्रत्यये परे सति भवति । भामयांचकार लुङ्लकार । 'णेरड्
द्वित्वं' । पूर्वस्य ह्रस्वः । अभि कर्षो । भनगापधाया ह्रस्वः । अपिप्रिमत् अपिप्रिम
ताम् अपिप्रिमन् ॥ १९ ॥

धूञ् कम्पने । धूनयति । अदुधूनत् ॥

(च०) धूञ् कम्पने । 'धातोः प्रेरणे । भामधूञोर्नुक् । धूनयति । धूनयांचकार ।
धूनयात् । धूनयिता । लुङ्लकार । णेरड् । अभि कर्षो । कर्षोर्दीर्घः । सवानाम्० ।
अदूधुनत् अदूधुनताम् । अदूधुनन् ।

स्मिङ् ईषद्धसने ॥ स्मयतेरात्वं णौ वाच्यम् ॥ १६ ॥
विस्मापयते । असिष्मपत । आति किम् । विस्माययति असिष्मयत् ॥

(च०) स्मिङ् ईषद्धसने । एक० स्मयति तमन्यः प्रेरति । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—
स्मयतः ०° स्मयतधातोरात्वं वा भवति णिप्रत्यये परे । अननात्वं वा । स्मापयत । अत्र
रातो णौ पुक् । अनेन पुक् । स्मापयांचकार । लुङ्लकार । पूर्वस्यकार । परस्मै ।
असिष्मपत अमिष्मपताम् असिष्मपन्त । आत्वाभावपक्षे वृद्धि । एभाय् । विस्मायय
ति । विस्माययाञ्चकार । लुङ्लकार । असिष्मयत् असिष्मयताम् असिष्मयन् साधन
मुत्तमम् ॥ १६ ॥

(प्र०) स्मयतेरिति । एवं सति विस्मापयन् विस्मितमात्मसङ्कुचौ इत्यपपाठः ।
मनुष्यवाचतिकरणस्य विस्मयात् । अन्यथा दातोऽपि स्यात् । ण्यन्तात् णौ दाता वा ।
विस्मापयत मनुष्यवाक तथा सिद्धा विस्मापयन्निति ॥ १६ ॥

रुहेर्णौ पो वा वाच्यः ॥रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति
रोपयति । अरूरुहत् अरूरुपत् ॥

(च) रुह बीजज मनि प्रादुर्भाव च । धातो प्रेरणे । सूत्रम्–रुह रुहधातोर्णिप्र
त्यय परे पो वा वाच्य । पक्षा अनेना तस्यैव । उपधाया अनेन गुणः । रोपयति रोपया
ञ्चकार लुङ्लकार अङ्काय भवति । अरूरुपत् अरूरुपताम् अरूरुपन् । पत्वाभावपक्ष ।
रोहयति रोहयाञ्चकार । अङ्काय मत्र भवति । अरूरुहत् अरूरुहताम् अरूरुहन् ॥ १७ ॥

(प्र) रुहेरिति । रुपविमोहन इति रूपान्तिकस्यापि रोपयतीति सिद्धम् ॥

कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पयति ॥ उपधाया ऋवर्णस्य
ङि ऋ वा वक्तव्य ॥ इररामपवाद । अचीक्लृपत् अचकल्पत् ॥

(च०) कृपू सामर्थ्ये । 'धातोः प्रेरणे । गुणो भवति । 'कृपो रो लः' अनेन रकारस्य लः । कल्पयति । कल्पयाञ्चकार । 'जे' कल्प्यात् । 'सिमता–' । कल्पयिता ॥ 'उपधाया ऋवर्णस्य०' । अचीक्लृपत् । विकल्पेन । अत्राङ्कार्यं न भवति अचकल्पताम् अचकल्पन् ।

वृतु वर्तने । वर्तयति । अवीवृतत् अववर्तत् ॥

(च०) वृतुङ् वर्त्तने । 'धातो प्रेरणे' । 'उपधाया लघो' । वर्तयति । वर्तयाञ्चकार । 'उपधाया ऋवर्णस्य०' । अनेन वा ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारस्तदा अङ्कार्यं भवति । अवीवृतत् अवीवृतताम् अवीवृतन् । ऋकाराभावपक्षे अङ्कार्यं न भवति । सूत्रप्राप्त्यभावात् । अववर्तत् अववर्तताम् अववर्तन् ॥

मृजूष् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ॥

(च०) मृजूष् शुद्धौ । 'धातो प्रेरणे' । 'मृजे' अनेन वृद्धिः । मार्जयति ।, लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । मार्जयाञ्चकार । अन्यथा सुगमानि । लुङ्लकारे । 'उपधाया' । अत्र तत्साधनं सुगमम् । अमामृजत् अमामृजताम् अमीमृजन् । 'मृजे' अनेन वृद्धिः । अममार्जत् अममार्जताम् अममार्जन् ॥

इङादेर्जौ पुक् च ॥ इङ्क्रीजीनामात्वं भवति जौ परे ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति जौ परे ॥ १९ ॥ इङ् अध्ययने । अध्यापयति । अध्यापिपत् ॥ अङ्परे जौ इङो गाङ् वा वक्तव्यः ॥२०॥ अध्यजीगपत् ॥

(च०) इङ् अध्ययने । 'धातो प्रेरणे ॥ सूत्रम्—'इङादेर्जौ पुक् च' ॥ इङादेर्जौ पुक् च । इङ्क्रीजीना धातूना ञिप्रत्यये परे आत्वं भवति । ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनां धातूनां ञिप्रत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीते तमन्यः प्रेरयति । 'इ यं स्वरे' । अध्यापयति । अध्यापयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'अङि लघौ' अनेन पूर्वस्यकारः । अध्यापिपत् अध्यापिपताम् अध्यापिपन् ॥ 'अङ्परे०' अङ्परे ञिप्रत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा वाच्यः । अनेन वा इत्यादेः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः । 'अङि लघौ । लघोर्दीर्घे' अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपन् ॥ १९–२० ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति अचिक्रपत् ॥

(च०) डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । एकः क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति धातोः प्रेरणे' 'इङादेर्जौपुक्०' अनेनात्वपुकौ । क्रापयति । लिट् । आम्प्रत्ययः । क्रापयाञ्चकार । 'जेः' क्राप्यात् । सिमता० । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च । अङि लघौ । अचिक्रपत् अचिक्रपताम् अचिक्रपन् ॥

जि जये । जापयति । अजीजिपत् ॥

(च०) जि जये । एको जयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातो प्रेरणे' । आत्वपुकौ । जापयति । लिट्लकारे । जापयाञ्चकार । 'जे' । जाप्यात् । सिमता०' । जापयिता ।

जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । लुङ्लकार । ‘णेरङ् द्विश्च । अजि लघौ । ‘उपधायां’ ‘अजाजपत् अजाजपताम् अजाजपन् ॥

ह्री लज्जायाम् । ह्रेपयति । अजीह्रिपत् ॥

(च०) ह्री लज्जायाम् । एका जिह्रेति । तमन्य प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । पुग् भवति । गुणः । ह्रेपयति । ह्रेपयांचकार । लुङ्लकार । ‘णेरङ् द्विश्च । अजि लघौ’ । उराभु’ । अजीह्रिपत् अजीह्रिपताम् अजीह्रिपन् ॥

(प्र०) ह्रेपयतीति । उपधाया लघोरित्यत्रोपधाया इत्यस्य योगविभागादत्राऽ-धाया मामिना गुणो भवति ॥ तत गुणोऽपि भवति ॥ दीर्घस्यापि गुणो भवतीत्यर्थः ॥

क्ली वरणे । क्लेपयति । अचीक्लिपत् ॥

(च) क्ली वरणे । धातोः प्रेरणे । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । क्लेपयति । क्लेपयांचकार । ये. क्लेप्यात् । सिसता० । क्लेपयिता । क्लेपयिष्यति । अक्लेपयिष्यत् । लुङ्लकार । अड्द्विश्च । अजि लघौ’ । अचीक्लिपत् अचीक्लिपताम् अचीक्लिपन् ।

रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥

(च०) रीङ् क्षरणे । धातोः प्रेरणे । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयांचकार । ये० रेप्यात् । रेपयिता । लुङ्लकार । पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् अरीरिपताम् अरीरिपन् ॥

क्नूयी दुर्गन्धे ॥ यवयोर्वसे इकारे च लोपो वक्तव्यः ॥२१॥ क्नोपयति । अचुक्नुपत् ॥

(च०) क्नूयी दुर्गन्धे । ईकार इत् । धातोः प्रेरणे । णौ च पुगागमः ॥ यवयो० अनेन यकारस्य लोप । गुणः । क्नोपयति । क्नोपयांचकार । ये. । क्नोप्यात् । सिसता० । क्नोपयिता । क्नोपयिष्यति । अक्नोपयिष्यत् लुङ्लकार णेरङ् द्विश्च । अजि लघौ । उराभु । अचुक्नुपत् अचुक्नुपताम् अचुक्नुपन् ॥

क्ष्मायी विधूनने । एक क्ष्मायति तम च प्रेरयति क्ष्मापयति अचिक्ष्मपत् ॥

(च) क्ष्मायी विधूनने । धातो प्रेरणे । पुगागम । यवयो । अनेन यकारस्य लोप । क्ष्मापयति । क्ष्मापयांचकार । क्ष्माप्यात् । सिसता । क्ष्मापयिता क्ष्मापयिष्यति । अक्ष्मापयिष्यत् । लुङ्लकार णेरङ् द्विश्च पूर्ववत् अजि लघौ उराभु । अचि [illegible] क्ष्मपत् ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] पुग [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]

[illegible] नुगन्तुको वा ॥ २४ ॥ [illegible] ॥]

(च) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

व्यलीलरन् व्यलालरताम् व्यलालरन् [सूत्रम्—'लीला०'। ला ला नयावात्वा पुग् वक्तव्य । तदा विलापयति । विलापयांचकार । लुङ्लकार । 'नेरङ् द्विश्च' । अङि ल्वौ । 'लवादीर्घे' । व्यलालिपत् व्यलालिपताम् व्यलालिपन् ॥] सूत्रम्—'लीला०' ला ला एतयोर्धात्वोः क्रमात् नुग्लुकौ वा भवत । तदा विलानयति । विलानयांचकार । विलान्यात् । 'सिमता०' । विलानयिता । विलानयिष्यति । लुङ्लकार । पूर्ववत्सर्वद्रूप सिद्धि । व्यलालिनत् व्यलालिनताम् व्यलालिनन् ॥ २२-२४ ॥

ला महणे । लापयति । अलीलपत् ॥ लालयति । अलीललत् अलीललत्न्॥

(च०) ला ग्रहणे । एका लाति तमन्य प्रेरयति । धातो प्रेरणे । पुक । लापयति । लापयाञ्चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकार । अलालपत् अलालपताम् अलालपन् । पुगागमे कृते सति । लाल्यति । लाल्यांचकार । लाल्यात् । 'सिमता०' । लाल्यिष्यति । लुङ्लकार 'नेरङ् द्विश्च' । अङि ल्वौ' ल्वादीर्घे । अलीललत् अलीललताम् अलालन् ॥

न रितः ॥ ऋकारेताऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्त कार्यं न भवति ॥

॥२५॥ ढौकृ गतौ । ढौकयति अडुढौकत् ॥

(च०) ढौकृ गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । 'धातो प्रेरणे' ढौकयति । चतुर्षो लगमानि । ढौकयाञ्चकार । 'ये' । ढौक्यात् । सिमता०' । ढौकयिता । ढौकयिष्यति । अढौकयिष्यत् । लुङ्लकार । 'नेरङ् द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'न रितः' ॥ न ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः ऋकारानुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरङि प्रत्यये परे अङि ल्वौ ल्वादीर्घे इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । 'ह्रस्व' । झपानाम्०' अडुढौकत् अडुढौकताम् अडुढौकन् इत्यादीनि ॥ २५ ॥

टुयाचृ याञ्चायाम् । याचयति । अययाचत् ॥

(च०) टुयाचृ याञ्चायाम् । ऋकार इत् । 'धातो प्रेरणे' । याचयति । याचयाञ्चकार । ये याच्यात् । सिमता०' । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकार । न रित अन्यत्सुगमम् । साधन पूर्ववत् । अययाचत् अययाचताम् अययाचन् ॥

शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥

(च०) शासु अनुशिष्टौ । एक शास्ति तमन्यः प्रेरयति । धातो प्रेरणे शासयति । शासयाञ्चकार । शासयिता । लुङ् । न रित । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्य प्रेरयति । 'धातो प्रेरणे' । पाप् पुग —अनेन आकारस्य लोप —दरिद्रयति । लिट्लकार । कामादि०' दरिद्रयाञ्चकार । ये —दरिद्र्यात् । सिमता०— दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकार—'न रित' सस्वरादि' । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् अददरिद्रन् ॥

दुष वैकृत्ये ॥ दुषेर्णौ वा दीर्घो वक्तव्यः ॥ २६ ॥ दूषयति दोषयति । अदूदुषत् ॥

(च०) दुष वैकृत्ये । धातोः प्रेरणे ॥ सूत्रम्—'दुषे ०' ॥ दुषधातोर्णिच्प्रत्यये परे वा दीर्घः । दूषयति । दूषयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'णिश्रि द्रुस्रु' अपि सन्वौ 'दुषो दीर्घ' । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् । दीर्घाभावपक्षे दोषयति । दोषयाञ्चकार । णे । दोष्यात् । सिस्यता०— दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् । लुङ्लकारे—पूर्वसूत्रेण सिद्धि । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् ॥ २६ ॥

(प्र०) दुषेरिति । अत्रेदं वक्तव्यम्— दुषेर्णौ दीर्घो चित्तविरागे वा इति । चित्तविरागोऽप्रीतिः । दूषयति दोषयति वा चित्तं कामः । चित्तं दूष्यति स्नानस्य ध्यादौ चित्तं भवति । तत्प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

घट चेष्टायाम् ॥ मितां ह्रस्वः ॥ धातुपाठे मित इत्येव पठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति णौ परे ॥२७॥ घटयति । अजीघटत् ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । धातोः प्रेरणे । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्व' अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिट्लकारे 'कासादि०' । अनेनाम् । घटयाञ्चकार । णे । घट्यात् । 'सिस्यता०' । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'णिश्रि द्रुस्रु' । 'अपि लघौ' । 'दीर्घो लघोः' । 'अजादेः०' । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् ॥ २७ ॥

ज्ञप ज्ञु ज्ञापनज्ञानयोः । ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥ एवं चपयत्याद्यपि रूपम् ॥

(च०) ज्ञप ज्ञु ज्ञापनज्ञानयोः । ज्ञाने ज्ञपयति कमपि प्रेरयति धातोः प्रेरणे । अत उपधायाः । मितां ह्रस्व अनेन ह्रस्वो भवति । अन्त्यात्पूर्वमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे आमन्तस्य भवति । ज्ञपयाञ्चकार । णे ज्ञप्यात् । सिस्यता० —ज्ञपयिता । ज्ञपयिष्यति । अज्ञपयिष्यत् । लुङ्लकारे— णिश्रिद्रुस्रु । पूर्ववत्—'अपि लघौ' । अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥

जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥२८॥ एतेऽपि मितः ॥ जनयति । अजीजनत् ॥

(च०) जन प्रादुर्भावे । एकः आत्मनः समस्त प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । वृद्धि । मितां ह्रस्व । जनयति । लिट्लकारे— कासादि । जनयाञ्चकार । णे —जन्यात् । सिस्यता जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे— णिश्रि द्रु अपि लघौ । सन्वल्लघुनि अजीजनत् अजीजनताम् अजीजनन् । इत्यादयः ॥

जॄष् वयोहानौ । जॄ इत् । जरयति । अजीजरत् ॥

(च०) जॄष् वयोहानौ । ष इत् धातोः प्रेरणे । एकः जनानि सम धातोः मितः अनेन वृद्धि मितां ह्रस्व । अन्त्यात्पूर्वमम् । जरयाञ्चकार । णे —जर्यात्

'मितता०' जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकार—त्रिसूत्रे कार्यसिद्धिः । अजीजरत् अजीजरताम् अजीजरन् ॥

क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । क्नसयति । अचिक्नसत् ॥

(च०) क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । क्नसयाञ्चकार । 'ये' । क्नस्यात् । 'मितता०'—क्नसयिता । क्नसयिष्यति । अक्नसयिष्यत् । लुङ्लकार— ञेरङ् द्विश्च । 'अङि ह्रचौ' । अचिक्नसत् अचिक्नसताम् अचिक्नसन् ॥

रञ्ज रागे ॥ रञ्जेर्ञौ मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ॥ २९ ॥ रजयति मृगान् । अरीरजत् ॥

(च०) रञ्ज रागे । प्रकृते रञ्जयति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'रञ्जेर्ञौ' रञ्जधातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । अत उपधायाः । मितां ह्रस्वः । रजयति । रजयाञ्चकार । 'ये'—रज्यात् । 'मितता०' । रजयिता । रजयिष्यति । लुङ्लकार—त्रिसूत्र्यां कार्यसिद्धिः प्राय । अरीरजत् अरीरजताम् अरीरजन् । मृगरमणाभावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रञ्जयति । रञ्जयाञ्चकार । अररञ्जत् अररञ्जताम् अररञ्जन् ॥ २९ ॥

(प्र०) रञ्जेरिति । मृगरमणमात्रेऽ० । मृगाति किम्, रञ्जयति पक्षिणः । रमणे किम्, रञ्जयति मृगान् मृगदानेन । अत्र मृगरमण इति किमयम् ? रजयति वस्त्राणीति भाष्यालोचने तु यथाश्रुतमेव मृगरमणम् । तथा च 'रजयति चकार विरजाः स मृगान्' इति भारविप्रयोगः साधुत्वमायाति ॥ २९ ॥

शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति अदीदमत् ॥

(च) शम् दम् उपशमे । प्रकृते शाम्यति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' । मितां ह्रस्वः । शमयति । शमयाञ्चकार । ये । शम्यात् । 'मितता०' । शमयिता । लुङ्लकार । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङि ह्रचौ' । लघोर्दीर्घः । अशीशमत् अशीशमताम् अशीशमन् ॥ दमयति । दमयाञ्चकार । अदीदमत् अदीदमताम् अदीदमन् । पूर्वेषां रूपाणां पूर्वोक्तैव सूत्रैः सिद्धिः ॥

जानतेर्ञौ वा ह्रस्वः ॥ ३० ॥ ज्ञाऽवबोधने । प्रकृते जानाति तं प्रेरयतीति ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥

(च) अवबोधने । धातोः प्रेरणे । यद्वा जानाति तमन्यः प्रेरयति ॥ जानातेः ञौ । जानातेर्धातोर्ञौ परे वा ह्रस्वो भवति । ज्ञपयति । अत्र प्रथमं पुक् इत्वा पश्चात् ह्रस्वो भवति ॥ ह्रस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयाञ्चकार । ज्ञापयाञ्चकार । लुङ्लकारे तु । अजिज्ञपत् । त्रिसूत्रे । अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ३० ॥

ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा मित् ॥ ३१ ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति । अजिज्वलत् ॥

(च०) ज्वल दीप्तौ । धातोः प्रेरणे । पूर्वा ज्वलति तम्० । अत्र … सूत्रम्—'ज्वलह्वलह्मलनमाम०' ॥ ज्वलह्वलह्मलनमा पुन धातवा वा मितो भवन्ति । 'मितां ह्रस्व' । ज्वलयति । मित्वाभाव । ज्वालयति । ज्वलयाञ्चकार । ज्वालयाञ्चकार … ये । ज्वल्यात् । ज्वाल्यात् । मित्वा० । ज्वलयिता । ज्वालयिता । लुङ्ककार … 'णेरड् द्विश्च' । अडि सर्वो । अजिज्वलत् अजिज्वलताम् अजिज्वलन् ॥ ११ ॥

ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् ॥

(च०) ग्लै हर्षक्षये । धातो प्रेरण । ग्लाम्लाज्ञावमा० । ज्वलह्वल० । अनेन वा मित्वम् । ग्लपयति । ग्लापयति । ग्लापयाञ्चकार । ग्लप… यकार । ये । ग्लाप्यात । ग्लप्यात् । मित्वा० । ग्लपयिता । ग्लापयिता । ग्लप… ङ्कारे । णेरड् द्विश्च । अडि सर्वो । अजिग्लपत् अजिग्लपताम् अजिग्लपन् । ग्लापयाञ्चकार … ॥

ष्णा शौचे । अत्रे ष्ण ष्न । स्नापयति । स्नपयति । असिस्नपत् ॥

(च०) ष्णा शौच । एक. स्नाति तमन्यः प्रयति । धातोः प्रेरणे । वा मित्वम् । तातो णौ पुक् च स्नपयति स्नापयति । लिङ्कार । कासादि० । स्नपयाञ्चकार । स्नापयाञ्चकार । लुङ्ककार । पूर्वन्या । अडि सर्वो । असिस्नपत् असिस्नपताम् असिस्नपन् ॥

ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो वकारः स्यात् णौ परे ॥ १२ ॥ स्फावयति । अपिस्फवत् ॥

(च०) ओस्फायी वृद्धौ । आकारकारावितौ । धातोः प्रेरणे ॥ सूत्रम्—स्फाय ॥ स्फाया धातोर्वकारः स्यात् णिप्रत्यये परे । यहां अनभात्मनेपद भवति । स्फावयति । लिङ्कारे—कासादि० –अनेनाम्प्रत्ययो भवति । स्फावयाञ्चकार । ये … स्फाव्यात । मित्वा । स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्ककार । णेरड् द्विश्च सारात् सारताम् । अडि सर्वो । अपिस्फवत् । अपिस्फवताम् । अपिस्फवन् ॥

भियो णौ वा षुगात्म वाच्य ॥ १३ ॥ भीषयते भाययति अबीभिषत अबीभयत अबीभयत् ॥

(च०) [illegible] … [illegible]

कार । भविकाष्यात् ॥ कत्वाभावे । स दार्घे । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विचारे । विचीर्षाचकार । अविचार्षीत् ॥ ६ ॥

जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । जेतुमिच्छति जिगीषति ॥

(च०) जि जय । 'इच्छायाम्' । 'सपरोक्षयोर्जेर्गिः' । अनेन जस्य गः तत्र द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'स दीर्घः' । षत्वम् । 'नकम्स्वरात्०' अनेन सूत्रेण सर्वेषां इक्स्वराणां धातूनां सप्रत्यये परे इट् न भवति इति ज्ञातव्यम् । जिगीषति । जिगीषाञ्चकार । 'सिसता०' । जिगीषिता । अजिगीषीत् ॥

यु मिश्रणे । युयूषति ॥

(च०) यु मिश्रणे । 'इच्छायाम्०' । यवितुमिच्छति इति विग्रहः । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'स दीर्घः' । युयूषति । युयूषाञ्चकार । 'यत' । युयूष्यात् । 'सिसता' । युयूषिता । युयूषिष्यति । अयुयूषिष्यत् अयुयूषीत् अयुयूषिष्टाम् अयुयूषिषुः ॥

डुपचष् पाके । य से । पक्तुमिच्छति । पिपक्षति ॥

(च०) डुपचष् पाके । पक्तुमिच्छति इति विग्रहः । इच्छायाम्०' । द्वित्वं 'पूर्वस्य' । य से' । 'चो कुः' । 'क्विलात्०' । 'कषसंयोगे०' । स धातुः' । पिपक्षति । पिपक्षाञ्चकार । 'यत' । पिपक्ष्यात् । सिसता०' । पिपक्षिता । पिपक्षिष्यति । 'द्विवादावट्' । अपिपक्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सलोपः । अपिपक्षीत् अपिपक्षिष्टाम् अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

पातुमिच्छति पिपासति ॥

(च०) पा पाने । पातुमिच्छति इति विग्रहे । इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च भवति । ह्रस्वः । 'य सः' । पिपासति । चतुर्षु स्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । कासादि०' । अनेन म् प्रत्ययो भवति । पिपासाञ्चकार । यत' । पिपास्यात् । 'सिसता' । पिपासिता । पिपासिष्यति अपिपासिष्यत् । अपिपासीत् अपिपासिषुः । एतथा साधनं तु पूर्ववत् ॥

गौणं प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ॥७॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठैन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन सम्बन्धो न त्विच्छया ॥

(च०) ननु त्वदुक्तं काष्ठैन पिपक्षति । पक्तुमिच्छति इत्यत्र काष्ठमति साधनत्वं किं पाकेन सह वा किं वा इच्छायाम् इत्याशङ्कायामाह—'गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्' ॥ सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धात्वर्थो मुख्यः । अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन य पाकलक्षणो धात्वर्थस्तमिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाकं काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इषधातोरिच्छार्थस्य गौणत्वम् अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधनत्वाभावः । किन्तु पाकलक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥ ७ ॥

मुर्छ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोहर् ॥

(च०) मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । इच्छायाम् । सन् । ततो द्वित्वम् । सस्य । ष्यादित्वात् मुमूर्षाञ्चकार । पत । मुमूर्षांत् । सिसता०' । मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्राविडे । सलोपो भवति । अमुमूर्षीत् अमु मूर्षिषाम् अममूर्षिषु इत्यादि ॥

पॄ पालनपूरणयोः । पुपूर्षति ॥

(च०) पॄ पालनपूरणयोः । पूरितुमिच्छति । इति विग्रहे । इच्छायाम्'० । स्यादिः । ष्यादित्वात् । षत्वम् । विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूर्षति । पुपूर्षाञ्चकार । सन्दर्भे लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अपुपूर्षीत् अपुपूर्षिषाम् । अपुपू र्षिषु । इत्यादीनि ॥

वृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः । ८॥ वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति वुवूर्षति ।

(च०) वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति । इच्छायाम्० ॥ वृङ्०' वृङ् धातो स प्रत्यय परे उर् वाच्य । षत्वे । अभ्यस्तसाधनं पूर्ववत् । वुवूर्षति । वुवूर्षाञ्चकार । लु ङ्लकारे । अवुवूर्षीत् अवुवूर्षिषाम् अवुवूर्षिषु ॥ ८ ॥

रुदविदमुषमहिस्वपिप्रच्छ सः किद्वाच्यः ॥९॥ रुदिर् अ- श्रुविमोचने । रुरुदिषति ॥

(च०) रुदिर् अश्रुविमोचने । 'इच्छायाम्०' ॥ सूत्रम्-'रुद् विद्' रुद् विद् मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यो सः किद् वाच्य. । द्वित्वम् । सिसता० । षत्व म् । रुदितुमिच्छति । रुरुदिषति । किद्वत्कार । कासादि० । रुरुदिषाञ्चकार । पत रुरुदिष्यात् । सिमता । रुरुदिषिता । रुरुदिषिष्यति । अरुरुदिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्राविडे । सलोप । अरुरुदिषीत् अरुरुदिषिषाम् अरुरुदिषिषु । इत्यादीनि ॥ ९ ॥

(प्र०) रुदविदेति । रुदादिभ्यः परोऽस्य सन् । रुदिन्मुषाणां यथायोग लोपधाद्विति विकल्पप्राप्त ग्रहिस्वपिप्रच्छानां तु नित्य किद्वाप्तौ वचनम् । किद्वस्य फलं ग्रहामिति सम्प्रसारणम् । अत्र गुणाभाव सम्प्रसारणञ्च ॥ ९ ॥

विद ज्ञाने । विविदिषति ॥

(च) विद ज्ञाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां सप्रत्यय. । द्वित्वम् । सिसता० षत्वम् विविदिषात विविदिषाञ्चकार । लुङ्लकार । अविविदिषीत् ॥

मुष स्तेय । मुमुषिषति ॥

(च) मुष स्तेय । मोषितुमिच्छति । इच्छायाम् । साधनं पूर्ववत् । मुमु षिषति । मुमुषिषाञ्चकार । अमुमुषिषात् । अन्यानि सुगमानि ॥

ग्रह उपादाने । हा द । आदिजबानाम् । पदा क स । षत्वम् । । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥

(च०) ग्रह उपादाने । ग्रहीतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । ग्रहां ङिदिति च' ततो द्वित्वम् । 'र' कुहोश्चु' 'झपानाम्०' 'य से' । 'हो ढः' । आदिजबानाम् ' । षढोः कः से' । षत्वम् । 'कपसंयोग०' । जिघृक्षति । जिघृक्षांचकार । लुङ्लकारे । अजिघृक्षीत् अजिघृक्षिषाम् ॥

सुषुप्सति ॥

(च०) ञिष्वप् शये । 'इच्छायाम्०' । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । षत्वम् । स्वप्तुमिच्छति । सुषुप्सति । लिट्लकारे । सुषुप्सांचकार । लुङ्लकारे । असुषुप्सीत् असुषुप्सिषाम् असुषुप्सिषुः ॥

प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ कृगृधृदृप्रच्छस्मिङ्ज्वशूङर्तीनां सस्येड् वक्तव्यः ॥१०॥ पिपृच्छिषति ॥

(च०) प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'इच्छा' 'कृगृधृदृप्रच्छस्मिङ०' सम्प्रसारणम् । ध: से षत्वम् । पिपृच्छिषति । लिट्लकारे । पिपृच्छिषांचकार । लुङ्लकारे । इट्सिचौ । सेटोर । अपिपृच्छिषीत् । अन्यानि पूर्ववत् ॥ १० ॥

(प्र०) कृगृधिति । अत्र कृञ् धृञ् ऋदन्तानामितारो दीर्घो नेष्टो भाष्यकारोक्त गुरुत्वात् ॥ १० ॥

करितुमिच्छति चिकरिषति ।

(च०) कृ विक्षेपे । करितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'रः' 'गुणः' । इट् । षत्वम् । 'कुहोश्चु' 'पः सः' । चिकरिषति । चिकरिषांचकार । अचिकरिषीत् ॥

जिगरिषति । जिगलिषति ।

(च०) गॄ निगरणे । गरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'र' । 'कुहोश्चु' । 'प सः' । इट् । गुणः । षत्वम् । जिगरिषति । जिगरिषांचकार । [illegible] । जिगरिष्यात् । [illegible] । जिगरिषिता । अजिगरिष्यत् । लुङ्लकारे इट्सिचौ । सेटोर । अजिगरिषीत् अजिगरिषिषाम् अजिगरिषिषुः । [illegible] अनेन [illegible] जिगलिषति ॥

दिदरिषति ।

(च०) दॄ विदारणे । दरितुमिच्छति । इच्छायाम्० । सः प्रत्ययः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । गुणः । इट् । षत्वम् । दिदरिषति । दिदरिषांचकार । [illegible] । दिदरिष्यात् । [illegible] दिदरिषिता । लुङ्लकारे । [illegible] । अदिदरिषीत् । अन्यानि पूर्ववत् ॥

[illegible] ।

(च०) [illegible] । [illegible] । इच्छायाम्० । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । लुङ्लकारे । [illegible]

सिस्मायिषति ।

(च०) स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयितुमिच्छति । ’स । द्वित्वम् । पूर्वस्य गुणः । सिस्मयिषति । सिस्मयिषांचकार । लुङ्लकार । द्वाविटौ । सलोप । ‘दिवादावट्’ । असिस्मयिषीत् असिस्मयिषिष्टाम् असिस्मयिषिषु । इत्यादीनि ।

स्वरादे परः । अङ्जिजिषति ।

(च०) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अञ्जितुमिच्छति । इच्छायाम्०’ । कृ गृ’ अननेट् । पश्चात् । स्वरादेः परः । जस्य द्वित्वम् । चत्वम् । अञ्जिजिषति । चतुर्णां सुगमानि । कासादि० अञ्जिजिषांचकार । ‘यत’ । अञ्जिजिष्यात् । सिसता०’ । अञ्जिजिषिता । लुङ्लकार । द्वाविटौ । सलोप । अन्यत्सुगमम् । स्वराद’ । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । सवर्णे’ । आञ्जिजिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

आशिशिषते ।

(च०) अशूङ् व्याप्तौ । अशितुमिच्छति । इच्छायाम्०’ । ‘स्वरादेः परः’ । अशिशिषति । कासादि० अनेनाम् । अशिशिषांचकार । ‘यत । अशिशिष्यात् । सिसता०’ । अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । ‘स्वराद’ । आशिशिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सलोप । आशिशिषत् ॥

आरिरिषति ।

(च०) अर्तुमिच्छति । इच्छायाम्’ इट ‘स्वरादेः परः’ रिशब्दस्य द्वित्वम् । चत्वम् अरिरिषति । चतुर्णां सुगमानि । ‘कासादि०’ अनेनाम् अरिरिषांचकार । यत । अरिरिष्यात् । सिसता०’ अरिरिषिष्यति । ‘स्वराद’ आरिरिषिष्यत् । लुङ्लकार द्वाविटौ सलोप आरिरिषीत् ॥

अद भक्षणे । ‘सिसयोः०’ इति घसादेश । ‘सस्तोऽनपि’ । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ॥

(च) अद भक्षणे । अत्तुमिच्छति । इच्छायाम्० । अनेनास्य घसादेश । सिसयो ’ । अनय घसादेश । ततो द्वित्वम् । कुहोश्चुः । झपानाम्० । च स’ । सस्तोऽनपि । अनेन सकारस्य तकार । जिघत्सति । लिट्लकार । जिघत्सांचकार । यत । जिघत्स्यात् । सिसता । जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । लुङ्लकार । द्वाविटौ । सलोप । अजिघत्सीत् अजिघत्सिष्टाम् अजिघत्सिषु ॥

हन्तीडो सो णित् ॥ हन्तीडोधात्वोः सो णिद्भवति ॥११॥ हन हिंसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादि शेष । कुहोश्चुः । झपानां जब चपाः । घ स । हनो घ । अत उपधाया । नश्चापदान्ते झसे । स धातु । अप् । अदे । हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥

(च) हन हिंसागत्योः ॥ हन्तीडोः सो णित् । हन्धातोः स णित् । हन्तो

[illegible] न प्रत्ययः सिद् भवति । [illegible] । अभ्यासमात्वं [illegible] [illegible] । [illegible]कार । [illegible]कार । [illegible]कार । [illegible] । [illegible] ॥ ११ ॥

([illegible]) [illegible] । [illegible] इति केचित् पठन्ति ॥ ११ ॥

इङः से गम् वाच्यः ॥ ११ ॥ अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ।

([illegible]) इङ् [illegible] । अध्येतुमिच्छति । [illegible] । [illegible] गम् वाच्यः । अभ्यासमात्वं तु [illegible] । अधिजिगांसते । [illegible] । [illegible] । अधिजिगांसांचक्रे । [illegible] । अधि[illegible] । अधिजिगांसिता । अधिजिगांसिष्यते । [illegible] अध्यजिगांसत । [illegible] । अध्यजिगांसिष्ट । इत्यादि ॥ १२ ॥

गमः से इड् वाच्यः ॥ १३ ॥ गन्तुमिच्छति जिगमिषति ॥

([illegible]) गमॢ । गन्तुमिच्छति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । जिगमिषति । [illegible] । [illegible] । जिगमिषांचकार । [illegible] । जिगमिष्यति । [illegible] । [illegible] । अजिगमिषिष्यत् । [illegible]कार । [illegible] । [illegible] ॥ १३ ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

'यत' । क्षिप्स्यात् । 'सिसतो०' । क्षिप्सिता । लुट्प्रकारे । द्राविरी । अक्षिप्सीत् अक्षिप्सिष्टाम् अक्षिप्सिषुः । इत्यादीनि ।

शिक्षते ।

(च०) शक्लृ शक्तौ । शक्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'इस्तो' । पत्वम् । 'कष-संयोगे क्ष' । शिक्षते । शिक्षाञ्चक्रे । शिक्षाञ्चकार । 'यत' । शिक्ष्यात् । 'सिसतो०' शिक्षिता । लुट्प्रकारे । साधनं सुगमम् । अशिक्षत् । इत्यादीनि ॥

पतो येट् ॥ पित्सति पिपतिषति । इट्पक्षे इस्पूर्वलोपौ न भवत ॥१५॥

(च०) पत्लृ पतने । पतितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्त' । पित्सति । पित्साञ्चकार । लुट्प्रकारे । अपित्सात् ॥ 'पतो०' पत्लृ पतने इत्यस्य धातोर्वा इट् भवति । 'य सं' । अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः । इट्पक्षे इस्पूर्वलोपौ न भवत । पिपतिषति । लिट्प्रकारे । पिपतिषाञ्चकार । लुट्प्रकारे । साधनं पूर्ववत् अपिपतिषीत् ॥१६॥

पित्सते ।

(च०) पद गतौ । पत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम् ०' । 'इस्ते' । पित्सते । पित्साञ्चक्रे । लुट्प्रकारे । अपित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति ।

(च०) मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते । इस्त-सस्वाऽभवि अनेन सकारस्य तकार । मित्सति । लिट्प्रकारे । मित्साञ्चकार । लुट्प्रकारे साधनं सुगमम् । अमित्सिष्टाम् ।

माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । मित्सते ।

(च०) माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते । 'इस्त' । मित्सते । मित्साञ्चक्रे । 'सिसतो०' । अननट् । मित्सिषीष्ट । लुट्प्रकारे । अमित्सिष्ट । इत्यादीनि ।

राध संसिद्धौ । रित्सति ॥

(च०) राध संसिद्धौ । राद्धुमिच्छति । इच्छायाम् ० । 'इस्त' । अननसपूर्व लोपो भवत । एकाराभावश्च । भवत । रित्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्प्रकारे । कार्यादि । अननाम् । रित्साञ्चकार । लुट्प्रकारे । 'दिवादावट' । अरित्सात् । इत्यादीनि ॥

आप्नोतेरी ॥ आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोप ॥१६॥ आप्लृ व्याप्तौ । ईप्सते ॥

(च०) आप्लृ व्याप्तौ । आप्तुमिच्छति । इच्छायाम्० । स्वरा० ॥ आप्नोतेरी । आप्नोतेः इ । आप्नोतेर्धातोराकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । पूर्वस्य च

लोपो भवति । ईप्सते । लिट्लकारे । 'कासादि०' ईप्सांचक्रे । लुङ्लकारे । 'दिवादाविट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिषाताम् । ऐप्सिषत ॥१६॥

अशेरनायो वा ॥ अशेरिच्छायां सस्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति ॥१७॥ अशनायति । अशिशिषति ॥

(व०) अश भोजने । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'अशेरनायो वा' अशे अनायः वा अन्वयम् । अशधातोरिच्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । तदा धातोर्द्वित्वं न भवति । अशनायति । अशनायांचकार । लुङ् । आशनायीत् । इत्यादीनि । यदा अनाय प्रत्ययो न भवति तदा इट् । 'स्वरादेः परः' । पत्वम् । अशिशिषति । लिट्लकारे । अशिशिषांचकार । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' । आशिशिषीत् । इत्यादीनि ॥ १७ ॥

पततनदरिद्राभ्यः स वा इड्वाच्यः ॥ १८ ॥ तितनिषति ॥ तितंसति ॥ **तनेः से वा दीर्घः ॥१९॥** तितांसति ॥

(व०) तनु विस्तारे । तनितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्यये धातोर्द्वित्वं च । सिमता०' । 'षः से' षत्वम् । तितनिषति । तितनिषांचकार । अतितनिषीत् ॥ सूत्रम्—'पततनदरिद्राभ्यः०' ॥ पत तन दरिद्रा एभ्यः धातुभ्यः सप्रत्यये वा इड् वाच्य । तदा । 'नश्चापदान्ते' । तितंसति । लिट्लकारे । तितंसांचकार । 'पत.' । तितंस्यात् । 'सिसता० । तितंसिता । लुङ्लकारे । अतितंसीत् ॥ 'तनेः०' । तनेर्धातोः सप्रत्यये वा दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । तितांसति । तितांसांचकार । 'पत.' । तितांस्यात् । लुङ्लकारे । अतितांसीत् । इत्यादीनि ॥ १८–१९ ॥

दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति ॥

(व०) दरिद्रा दुर्गतौ । 'दरिद्रातुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'षः से' । 'सिमता०' । इट् । अनेनाकारस्य लोपः । षत्वम् । 'दिदरिद्रिषति । 'पतः०' । अनेनास्यपूर्विकल्पः । दिदरिद्रासति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । दिदरिद्रासांचकार । 'पत' । दिदरिद्रास्यात् । 'सिमता० । दिदरिद्रासिता । लुङ्लकारे । अदिदरिद्रासीत् । इत्यादीनि ॥

धेप्सिरसे दीर्घता च ॥ दम्भिश्रुप्योर्धात्वोर्वा इड् भवति सप्रत्यये परे ॥ यदा नेट् तदा किम् । अनयोर्दम्भिश्रुप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इम् भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोप ॥ दम्भ दम्भने । आत्मन दम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति । द्वित्वम् । इम् । आदिजबानाम् । सभे चरा ससानाम् । इकोरापोश्च वा दीर्घता । धी प्सति धिप्सति ॥ २० ॥

(व०) दम्भ दम्भने । आत्मना दम्भितुमिच्छति ॥ सूत्रम्—'धेप्सिरसे०' ॥

वा इट् इस् से दीर्घता च अभ्यधात् । अस्य सूत्रस्य व्याख्याने मूल एव कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि मूल उक्तानि दीर्घता वा भवति । धाप्सति । धिप्सति । यदा इट् तदा दिदम्भिषति । अस्य साधने तु सुगमम् । लिट्प्रकार । दिदम्भिषांचकार । धाप्सांचकार । धिप्सांचकार । लुङ् । अदिदम्भिषीत् । अधाप्सीत् । अधिप्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥ ६० ॥

ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः । द्विश्च ह्रस्व । पूर्वस्य हलादिशेष । य से । वा इट् । गुण । ए अय् । स्वरहीनम् । षत्वम् । स धातु । तिप् । अप् । अदे । आत्मनं ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिषति । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । तस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोप । ये । इकोरापोश्च ज्ञीप्सति ।

(६०) ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य व्यवस्थाय सः । सूत्राणि मूले लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्प्रकार । कासादि० । जिज्ञापयिषांचकार । लुङ्प्रकार । अजिज्ञापयिषीत् । ए । इट् न भवति तदापि अस्य साधने मूले उक्तम् । ज्ञीप्सति । लिट्प्रकार । ज्ञीप्सांचकार । जिज्ञा०० । ज्ञीप्सिता । लुङ् । अज्ञीप्सीत् ।

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयो । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति ॥

इति सन्प्रक्रिया ॥ २८ ॥

(६०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । इच्छायाम्० । अभ्यासाच्च० । अभ्याससाधनं तु मूलतो ज्ञेयम् । जिज्ञपयिषति । लिट्प्रकार । जिज्ञपयिषांचकार । लुङ् । अजिज्ञपयिषीत् । यदा इट् न भवति तदा ज्ञीप्सति । लिट्प्रकार । कासादि० । ज्ञीप्सांचकार । लुङ् । अज्ञीप्सीत् अज्ञीप्सिष्टाम् अज्ञीप्सिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वात् सर्वाणि न लिखितानि ।

इति सन्प्रक्रिया समाप्ता ॥ ० ॥

(प) [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] ॥

इति [illegible] सन्प्रक्रिया ॥ २८ ॥

यङ्प्रक्रिया ॥ २६ ॥

॥ अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ **अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च ॥** हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥१॥ **यङि ॥** यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ॥ २ ॥ स धातुः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट ॥

(च०) अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च' ॥ अतिशये हसादेः हस् प्रत्याहार आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् च अव्ययम् । द्विः हसप्रत्याहाराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । कचिदेकस्वरादधातोरपि न दृश्यते । तेन जागृ चकास्तृ इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति इति विग्रहः अत्र भूधातोरेकस्वरत्वात् हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । ङकार आत्मनेपदार्थः । भू भू य इति ॥ 'यङि' । यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तसम्बन्धिनो नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । 'झपानाम्०' । 'स धातुः' । अनेनास्मिन् प्रकरणे सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' । बोभूयते बोभूयेते बोभूयन्ते । इत्यादीनि । बोभूयेत बोभूयेताम् बोभूयेरन् । लोट् बोभूयताम् बोभूयेताम् बोभूयन्ताम् । अबोभूयत अबोभूयेताम् अबोभूयन्त । लिट् । 'कासादि०' । अनेन सूत्रेण सर्वत्राम्प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । बोभूयाचक्रे बोभूयाचक्राते बोभूयाचक्रिरे । सिसतौ०' । 'षत' षत्वम् । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । 'दिबादावट्' । अबोभूयिष्यत । लुङ्लकारः । 'भूते सिः' । ईट् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभूयिष्ट अबोभूयिषाताम् अबोभूयिषत । इत्यादीनि ॥ १-२ ॥

(प्र०) अतिशय इति । अतिशयनमतिशयः । अतिशयो द्विविधः । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च । स चार्थो यङो द्योत्य एव । धातुश्च यङन्त एव न तु यङः प्रकृतिभूतः । अटाट्यत इत्याद्यसिद्धेः । अत्र कश्चित्—कथं यङन्तादात्मनेपदं ङितो धातोरात्मनेपदविधानात् । अत्र च यो ङित् स न धातुः यो धातुः स च न ङित् । किञ्च हस्य गुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन चरितार्थत्वादात्मनेपदप्रयोजकत्वासम्भवः । अवयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थे समुदायविशेषकं भवतीत्युक्तेः । अत्राभिधीयते । स धातुरित्यनेन यङन्तस्य धातुत्वेन धातोर्ङित्त्वसत्त्वात् । गुणनिषेधार्थं च ङकारप्रश्लेषस्य कर्तव्यत्वात् ।

बोभूयत इति । भवनानुकूल एकाभिधानाश्रयको वर्तमानो तिशयविशिष्टो व्यापारः ॥ १-२ ॥

बोभुज्यते ॥ **अनपि च हसात् ॥** हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि विषये ॥ ३ ॥ **धात्वशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे**

तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ॥ ४ ॥ बोभु ञ्जांचक्रे ॥

(च०) भुज पालनाभ्यवहारयोः । अतिशयेन भुनक्ति इति विग्रहे यङ् । द्वित्वम् । गुणानाम्०' । यङि अनेनास्य पूर्वस्य गुण । बोभुज्यते । बोभुज्यत । बोभुज्यताम् । गुण । अबोभुज्यत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् प्रत्ययः ॥ सूत्रम्— अनपि च हसात्' ॥ अनपि च अव्ययम् । हसात् । हसादुत्तरस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति अनपि विषये । अनेन यङो लुक् । अत्र गुणे प्राप्ते ॥ 'धात्वं शु०' । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे सति तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन गुणाभाव । बोभुञ्जांचक्रे । सिमता० । यत्वम् । बोभुजिषीष्ट । बोभु जिता । बोभुजिष्यते । द्विवाद्याबद । अबोभुजिष्यत । लुङ्लकारे । भूत सि । इट् । यत्वम् । दुत्वम् । अबोभुजिष्ट अबोभुजिषाताम् अबोभुजिषत । इत्यादीनि ॥ ३-४ ॥

(प्र०) हसादिति । हसात् किम् । क्नोदूयिता । योयूयिता । आरे परस्य ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यमिति यकार । यत इत्यकार । बोभुञ्जांचक्रे ॥

अनपीति । हसात्परस्य यशब्दस्य लोपोऽनपि विषये । हसात् किम्, क्नोदू यिता । आरे परस्य । परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्, इति य् लोप । यत इत्यकार । बोभुञ्जांचक्रे । बोभुजिषीष्ट । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् लघूपधगुण. ॥ ३-४ ॥

मुह वैचित्ये । मोमुह्यते ॥

(च०) मुह वैचित्ये । अतिशये०' । द्वित्वम् । 'गुण' । स धातु । मोमुह्यते । चतुर्णो सुगमानि । लिट्लकार । कासादि० । अनेनाम् । 'अनपि च हसात्' अनेन यङो लोप । मोमुहांचक्रे । सिमता० । मोमुहिषीष्ट । मोमुहिता । मोमुहिष्यते । अमोमुहिष्यत । अमोमुहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

लिह आस्वादने । लेलिह्यते ॥

(च०) लिह आस्वादने । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अतिशयेन लेढि । लेलि ह्यते । लिट् । 'अनपि च हसात्' । लेलिहांचक्रे । सिमता० लेलिहिषीष्ट । लुङ् । अले लिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

हु दानादनयो । जोहूयते ॥

(च) हु दानादनयो । अतिशयेन जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । 'कुहोश्चु । गुण । जोहूयत । लिट् । जोहूयांचक्रे । सिमता० । जोहूयिषीष्ट । लुङ् । अजोहू यिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

विद ज्ञाने । वेविद्यते ॥

(च) विद ज्ञाने । अतिशयेन वेत्ति । अतिशये । अनेन यङ् । अभ्यासा र्थत तु पूर्ववत् । वेविद्यत । लिट् । वेविदांचक्रे । लुङ् । अवेविदिष्ट ॥

आतः ॥ यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते ॥ ५ ॥

(च०) पच्ल् पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयोर्यङ् ॥ सूत्रम्—'आत' ॥ आ अत । यङि लुकि च पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अयकि । पापच्यते । अपापचिष्ट ॥ ६ ॥

(प्र०) आत इति । आ आ अत इति च्छेदः । द्वितीयाकारस्य वैयर्थ्यानुपपत्त्या किञ्चिदिष्टं ज्ञाप्यते, किं तदिष्टम्, अकित्पूर्वस्याकारस्याकार इति तत्र नोक्तत्वात् इति मिदम् ॥ ६ ॥

पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते ॥

(च०) पापठ्यते । अपापठिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

सूचिसूत्रिमूत्र्यटयर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ ६ ॥
सोसूच्यते ।

(च०) सूत्रम्—'सूचिसूत्रि०' ॥ सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अर्ति अशू ऊर्णोति एभ्यो धातुभ्यो यङ्प्रत्ययो वाच्यः । एषामप्राप्तत्वात्सूत्रमिदम् । साधनं तु सुगमम् । सोसूच्यते । लिट् । सोसूचांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट ॥ ६ ॥

सोसूत्र्यते ।

(च०) सोसूत्र्यते । लिट् । सोसूत्रांचक्रे । लुङ् । असोसूत्रिष्ट ।

मोमूत्र्यते ॥

(च०) मोमूत्र्यते । लिट् । 'कासादि०' । 'अनपि च इसात्' । मोमूत्रांचक्रे । अमोमूत्रिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः । अट गतौ । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अटय टय इति स्थिते । पूर्वस्य हसादि शेषः । आतः । इति पूर्वस्यात्वम् । कुटिलं अटतीति अटाट्यते । अटाटांचक्रे । अटाटिषीष्ट ॥

(च०) अट गतौ । गत्यर्थाद्धातोः कौटिल्येऽर्थे यङ् । 'स्वरादेः परः' । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अटय टय इति स्थिते । 'पूर्वस्य०' । 'आतः' । कुटिलं अटति । अटाट्यते । लिट् । अटाटांचक्रे । लुङ् । अटाटिषीष्ट ।

व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते ॥

(च०) कुटिलं व्रजति । यङ् । 'आतः' साधनं सुगमम् । वाव्रज्यते । लिट् । वाव्रजांचक्रे । लुङ् । अवाव्रजिष्ट ।

अश भोजने । अशाश्यते ॥

(च०) अश भोजने । अतिशयेन अश्नातीति । यङ् । द्वित्वम् । 'आतः' । अशाश्यते । लुङ् । अशाशिष्ट ।

ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोनूयते । स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विः ॥

(च०) ऊर्णुञ् आच्छादने । अतिशयेन ऊर्णोतीति । यङ् । 'स्वरात्' । 'नदरा' । गुणः । ये । ऊर्णोनूयते । लिट् । ऊर्णोनूयांचक्रे । लुङ् । और्णोनूयिष्ट । अत्र 'स्वरात्' अनेन द्वितीयोऽक्षरम् ॥ ७ ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् ॥८॥ अरार्यते ॥

(च०) ऋगतौ । अतिशये० । इयर्ति । यङ् 'गुणोऽर्ति०' अनेन गुणः । 'यकारसहितरेफस्य द्वित्वम्०' । 'पूर्वस्य । आतः' । अरार्यते । लिट् । अरार्यांचक्रे । लुङ् । 'स्वरात्' । अरारिष्ट ॥ ८ ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् ॥९॥ गर्हितं लुम्पतीति लोलुप्यते ।

(च०) सूत्रम्— लुप० ॥ लुप सद चर जप जभ दह दश गॄ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते साधनं सुगमम् । लिट् । लोलुप्यांचक्रे । लुङ् । अलोलुपिष्ट ॥ ९ ॥

सासद्यते ॥

(च०) षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । 'आतः' । सासद्यते । लिट् । सासद्यांचक्रे । लुङ् । असासदिष्ट ॥

ञमजपां नुक् ॥ ञमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति ॥१०॥ 'जप् जभ् दह् दश् भञ्ज् पश्' एते जपादय ॥ जञ्जप्यते ।

(च०) सूत्रम्— ञमजपां नुक् ॥ ञमजपाम् नुक् । ञमान्तस्य धातोश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति । अनेन नुक् । उकार उच्चारणार्थः । ककार कित्कार्यार्थः । 'उदात्त' । 'नश्चापदान्त०' । जंगम्यते । अत्रापि अनुस्वारो भवति मकारस्य आदेशेन अनुस्वारादेशवता नुगागमेन मकारेण आदेशो निर्दिश्यते । जङ्गमांचक्रे । अजंगमिष्ट ॥ १० ॥

(प्र०) ञमजपामिति । 'जप् जभ दह दंश भञ्ज् पश एते जपादयः । पश धातुरस्यान्त सौत्रो गत्यर्थः । सावयवान्त इति ;—माधव ॥ १० ॥

बम्भ्रम्यते ।

(च०) भ्रमु चलने । अतिशयेन भ्राम्यति यङ्प्रत्ययः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । अपाद्यम्० । ञमजपाम् बम्भ्रम्यते । लिट् । बम्भ्रमांचक्रे । लुङ् । अबम्भ्रमिष्ट ।

(प्र०) आव्रश्चू छेदने । अतिशयेन वृश्चति । यङ् । सम्प्रसारणम् ॥ सूत्रम्- 'ऋरवतो रीग् धातोः' ॥ ऋत्वतो धातो रीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् । [illegible] वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चाञ्चक्रे । अवरीवृश्चिष्ट ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । यङ् । सम्प्रसारणम् । [illegible] द्वित्वम् । 'र' रीक् । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छाञ्चक्रे । अपरीपृच्छिष्ट ॥ कृपू सामर्थ्ये । अतिशयेन कल्पयति । यङ् । द्वित्वम् । 'र' । 'कुहोश्चु' । रीक् । 'कृपो रो लः' । चरीक्लृप्यते । चरीक्लृपाञ्चक्रे । अचरीक्लृपिष्ट ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । यङ् । सूत्रम्— वशो ०' ॥ वशधातोर्यङि सम्प्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । आ वावश्यते । वावशाञ्चक्रे । अवावशिष्ट ॥ १५—१६ ॥

पचस्रंसुध्वंसुभ्रंसुवञ्चुकसपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ॥१७॥ पनीपच्यते । नो ऽनुः । स्रंसु ध्वंसु अध पतने । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते ॥ वञ्चु गतौ । वनीवच्यते । दनीदस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥

(प्र०) सूत्रम्—'पच०' ॥ अनेन नीगागमः । अतिशयेन पचते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः । [illegible] । पनीपच्यते । पनीपचाञ्चक्रे । अपनीपचिष्ट ॥ स्रंसु ध्वंसु अधःपतने । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्रस्यते । सनीस्रसाञ्चक्रे । असनीस्रसिष्ट । [illegible] । अनेन धस्य दः । अभ्यासे पूर्ववत् । [illegible] । दनीध्वसाञ्चक्रे । अदनीध्वसिष्ट ॥ भ्रंशु [illegible] । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । [illegible] । 'पच' अनेन नीगागमः । 'नो लोपः' । बनीभ्रश्यते । [illegible] । [illegible] । 'कास्यादि०' । [illegible] । बनीभ्रशाञ्चक्रे । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इट् । [illegible] । अबनीभ्रशिष्ट ॥ वञ्चु [illegible] । अतिशयेन वञ्चति यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । 'नो लोपः' [illegible] । [illegible] । 'कास्यादि०' । वनीवचाञ्चक्रे । [illegible] । [illegible] । अवनीवचिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ [illegible] । अतिशयेन [illegible] । [illegible] । नीगागमः । [illegible] । दनीदस्यते । [illegible] । कास्यादि० । दनीदसाञ्चक्रे । इट् । अदनीदसिष्ट ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अतिशयेन स्कन्दति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । चनीस्कद्यते । [illegible] । चनीस्कदाञ्चक्रे । इट् । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । यङ् । द्वित्वादिकम् । नीगागमः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । कास्यादि० [illegible] । [illegible] । [illegible] । इट् । [illegible] ॥ पत्लृ पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । कास्यादि० । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ १८ ॥

(प्र०) इङ्गन [illegible] । अतिशयेन [illegible] । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । सूत्रम्–'[illegible] रि' । [illegible] रि ऋकारान्तस्य धातोः रि इत्यागमो भवति यङि सति । [illegible] अनेन दीर्घः । तथा द्वित्वम् । हस्व । पूर्वस्य० । 'उदात्तु' । [illegible] । अनेन गुणः । [illegible]यते । चतुर्णो गुणमाति । ङिद् । 'कासादि०' । [illegible] । लुट्कार । [illegible]ादिष । इत्यादीनि ॥ [illegible] । अतिशयेन [illegible] । यङ् । द्वित्वादिकम् । [illegible] । [illegible] रि । अभ्यासगुणम् । [illegible]यते ङिद्कार । 'कासादि०' । [illegible] । [illegible] । अजहादिष । इत्यादीनि ॥ १८ ॥

पादेरि ॥ [illegible]विसोरधानामिकारा भवति [illegible] हसे परे । देदीयते । देदीयाचक्रे ॥ य । दधीयते । ममीयते । [illegible] यते । वहीयते । पेपीयते । सेषीयते सष्ठीयते ॥ १९ ॥

(प्र०) दा दाने । अतिशयेन ददाति । अतिशये० अनेन यङ् । सूत्रम्–'दादे[illegible] रि' । दादा दा अभिहा [illegible] मा गा [illegible] सा [illegible] एतेषां धातूनां इकारो भवति किति ङिति हसे परे । [illegible] अनेन [illegible] भवति । तथा [illegible] अनेन दीर्घः । तथा द्वित्वम् । हस्व० । गुण० । अभ्यासस्य [illegible] गुणमम् । देदीयते । ङिद् । 'कासादि० । देदीयाचक्रे । लुट्कार । अदेदीयिष । इत्यादीनि भवन्ति ॥ [illegible] । अतिशयेन [illegible]ति । यङ् । दादि । अभ्यासगुणम् । देधीयते । ङिद्कार । का सादि० । देधीयाचक्रे । लुट्कार । अदेधीयिष । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिशयेन [illegible]माति । यङ् । दादि । ममीयते । ङिद् । मेमीयाचक्रे । लुट् । अमेमीयिष । इत्यादीनि ॥ गाङ् गतौ । अतिशयेन गायति । यङ् । दादिः । अभ्यासगुणम् । जगीयते । ङिद् । जगीयाचक्रे । लुट् । अजगीयिष । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पिबति । अतिशय० । अनेन यङ् । दादि । अभ्यासगुणम् । पेपीयते । ङिद्कार । का सादि० । पेपीयाचक्रे । लुट् । अपेपीयिष । इत्यादीनि ॥ षो अन्तकर्मणि । [illegible] [illegible] । अतिशयेन स्यति । यङ् । दादि । [illegible] । सेषीयते । ङिद् । का सादि० । सेषीयाचक्रे । लुट्कार । असेषीयिष । इत्यादीनि ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । [illegible] अतिशयेन तिष्ठति । अतिशय । अनेन यङ् । दादि । [illegible] । [illegible] । सष्ठीयते । चतुर्णो गुणमाति । ङिद्कार । कासादि० । [illegible] । [illegible] । लुट्कार । असष्ठीयिष । इत्यादीनि ॥ १९ ॥

(प्र०) दादेरिति [illegible] दाम् दाने दा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]मित्यादि दाधतु दापदौ विना ॥ १९ ॥

प्राऽमारीः ॥ [illegible] भवति य [illegible] [illegible]यते ॥ ॥२०॥ [illegible] ॥

(प्र०) [illegible] अतिशयेन [illegible] यङ् । सूत्रम् '[illegible]' । [illegible] [illegible] भवति यङि सति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

धातुरूप परस्मैपदे प्रयोज्यम् । सच ह्वादिवत्साध्यम् । ह्वादित्वात् 'ह्वादर्द्विश्च' अनेन द्वित्वम् । 'अप् कर्तरि' सूत्रेण विहितस्यापा लुग् भवति । लुकि कृते सति धातोर्द्वित्वं च भवति । अनेन व्याख्यानेनापा लुक । धातोर्द्वित्वम् । यङि च अनेन गुण । 'ह्रस्वा ना०' अनेन भस्य ब ॥ सूत्रम्—'लुकि०' ॥ लुकि कृते पिति तकारे सकारे मकारे च परे वा इट वक्तव्य । अनेन इट् 'गुण' अनेन गुणो न भवति । 'आअव्' । बाभवीति यदा इट न भवति तदा गुणो भवति । बाभाति । बाभूत । 'ऊवाता' । अनेनाव् । बोभुवति । बाभवीषि बोभाषि बाभूथ बाभूथ । बाभवामि बोभामि बोभूव बोभूम । बोभूयात् बोभूयाताम् बोभूयुः । बाभवीतु बाभातु बोभूतात् बाभूताम् बोभुवतु । बाभूहि बोभूतात् बोभूतम् बोभूत । बोभवानि बोभवाव बाभवाम । 'दिवादावट्' । अबाभवीत् अबोभात् अबाभूताम् । 'अन उस्' । उसि परे गुण । अबोभवु । अबोभवी । अबोभो अबाभूताम् अबाभूत । अबाभूव अबाभूम । 'कासादि०' । अनेनाम् । गुण । बा भविता । बाभविष्यति । अबाभविष्यत् । लुङ्लकारे । 'दादः पे' अनेन सलोप । गुणं बाधित्वा नित्यत्वादुक् । अबोभूवीत । इडभावे गुण । अबोभोत अबोभूताम् । अन उस् गुण' । अबाभवु । अबोभवी अबाभो अबोभूतम् अबोभूत । अबोभूवम् अबाभूव अबोभूम ॥ २ ॥

(प्र०) लुकीति । त्स्मेति द्वितकारको निर्देश । एकः दकारज ॥ २ ॥

पापचीति-पापक्ति पापक्त पापचति । पापच्यात् । पापचीतु-पापक्तु । झसाद्धिर्हे । पापग्धि । अपापचीत् अपापक् । पापचांचकार । पापच्यात् । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् ॥

(च) पच धातोयङो लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । 'आत' अनेन सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकार लुकि सति । अनेन वा इट् । पापचीति । इडभावे । 'चो कु' । पापक्ति । पापक्त । पापचति । अन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु पापक्तु—पापक्तात् । पापक्ताम् । पापचतु । हौपरे । झसाद्धिर्हे' । 'चोः कुः' । 'झबे जबा' । पापग्धि । अन्यानि सुगमानि । अपापचीत् । इडभावे । 'चो कु' । 'दिस्योर्हसात्' । अपापक अपापक्ताम् अपापचु । अन्यानि सुगमानि । लिट । 'कासादि०' । पापचांचकार । पापच्यात् । अनपि धातु प्रत्ययान्त सन् सइ् भवति । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । लुङ । ह्वाविगे । सलोप । अपापचीत् अपापचिष्टाम् अपापचिषु । इत्यादीनि ॥

द्वे० ॥ द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ॥३॥

बोभुजीति—बोभोक्ति । अबोभुजीत्–अबोभोक् ॥

(च०) भुज पालनाभ्यवहारयोः । यङो लुकि कृते सति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'उपधाया लघो' अनेन गुण प्राप्तः ॥ सूत्रम्—'द्विवे:' ॥ द्विरुक्तस्य धातो पिति सार्वधातुके स्वरे परेऽपि उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेध । बोभुजति । इडभावे । चो कु । खसे० । उपधाया लघो । बोभोक्ति बोभुक्तः बोभुजति । द्वेः ।

अनेनात्र भस्त्यः भत्। अम्भाति मुग्माति। बोभुज्यात्। बाभुक्तोत् बाभोक्तु। हौ पर। 'झलादिहैं'। 'चा हुः'। भाव जथा'। बाभुग्धि। अम्भाति मुग्माति। अबाभुजीत्। ईयमादे। लिट्। कासादि॰। बाभोजांचकार। इत्यादीनि बाभुज्यात्। सिस्ता॰। बाभाजिता। बोभोक्ष्यति। अबाभाक्ष्यत्। लुङ्। अबोभोजीत् ॥ १ ॥

बावदीति-बावति ॥

(च॰) वद व्यक्तायां वाचि। यदा लुक आतः अनेन पूर्वस्याकारः लुकि सति। अनन ईट्। बावदीति। इत्यादि। सत॰। बावत्ति बावत्तः बावदति। इत्यादीनि। बावद्यात्। बावदीतु बावत्तु। हौ पर 'हलादिहैं' बावद्धि। अबावदीत्। ईयमाद। अबावत् अबावत्ताम् अबावदुः। इत्यादीनि। लिट्। कासादि॰। बावदांचकार। बावद्यात्। सिस्ता॰। बावदिता। बावदिष्यति। अबावदिष्यत्। लुङ्। द्वाविटौ सर्वोप। अबावदात् अबावदिषाम्। अबावदिषुः ॥

जापथीति। जापद्धि ॥

(च॰) पद गतौ। यदा लुक्। द्वित्वम्। 'गुणोऽनुगु'। 'आत' लुकि सति। अनन ईट्। जापदीति। इत्यादि। 'झलां जश् झशि'। जापद्धि जापद्धः जापदति। जापद्यात्। जापदीतु जापत्तु। हौ पर। 'हलादिहैं' धुत्वम्। जापद्धि। अजापदीत्। ईयमादे अजापत्। लिट्। 'कासादि॰' जापदांचकार। जापद्यात्। जापदिता। जापदिष्यति। अजापदीत् ॥

ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि सति रुक्रिक्रीक् आगमा वक्तव्याः ॥ ४ ॥ रः ॥ डुकृञ् करणे। चर्करीति-चरिकरीति चर्करीति चरिकर्ति चरीकर्ति। चर्कृतः चरिकृतः चरीकृतः। चक्रति चरिक्रति चरीक्रति। अचर्करीत् अचरिकरीत् अचरीकरीत् ॥

(च॰) डुकृञ् करणे। यङ्लुकि सति द्वित्वम्। र॰। गुणोऽनुगु सूत्रम्—'ऋका रान्तानां' ॥ किन्त्वान्त। एक ह्रस्व इकार उच्चारणार्थ। ककार किदर्थः। अ ता रु इत्यागम। रिकारौ तु यथास्थितौ। तत्र ककार किदर्थः। लुकि सति अनन त्रि यदागमा वा भवन्ति। रुगागमे कृत इडागमे कृते। चर्करीति। अत्र गुणा भव न्ति। रिगागमे कृते। चरिकरीति। रीगागमे कृते। चरीकरीति। इदमादपि न एतागमा भवन्ति। चर्कर्ति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। द्विवचनबहुवचनयोस्तु रुक्रिक्रीगागमेषु कृतेषु सत्सु प्रत्यय प्राप्ति रूपाणि भवन्ति। चर्कृतः चरिकृतः चरीकृतः। अन्त अत। करम् पुनः। आगमा भवन्ति। चक्रति चरिक्रति चरीक्रति। एवं प्रथमपुरुष द्वादश रूपाणि भवन्ति चर्करीषि। अत्र च वचन। च भवन्ति। चरिकरीषि। चरीकरीषि। इत्यादि। चर्कर्षि चरिकर्षि चरीकर्षि। चर्कृथः चरिकृथः चरीकृथः। चर्कृथ चरिकृथ चरीकृथ। उत्तमपुरुष विभक्त्यां इट वा भवति। चर्करीमि चरिकरीमि चरीकरीमि। चर्कृवः चरिकृवः चरीकृवः। चर्कृमः चरिकृमः। एवं चर्करीत्यादीनि वर्तमाने स्युः ॥

[illegible] । यथा [illegible] । पद्मवान् परिद्मवान् पार्द्मवान् । [illegible] परिद्ममुत् [illegible] । [illegible] ॥

[illegible]—[illegible] करोति । [illegible] करोति [illegible] । [illegible] परिकातु [illegible] । [illegible] परिकातु [illegible] । [illegible] परिद्वात् पाद्वात् । एवं [illegible] करोति ॥ [illegible]—[illegible] परिद्वाम् पाद्वाम् ॥ [illegible] करोति । [illegible] । [illegible] परिकातु [illegible] ॥ [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] परिद्वात् [illegible] । [illegible] । [illegible] परिद्वा [illegible] ॥ उणमुद्रे [illegible] गुणः । [illegible] । [illegible] करोति । [illegible] परिकार [illegible] । [illegible] परिकाम [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] भवति । लुकि इति अनेन [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

वर्तिवर्ति वर्वीवर्ति । [illegible] ॥

([illegible]) [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपयत्वं [illegible] । जङ्गतः । [illegible] । [illegible] धातुग्रहणात् यङ्लुकि नेति कश्चित् । जङ्गन्ति ॥ जङ्गन्मि ॥ म्वोश्च ॥ मान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति म्वोः परतः ॥ [illegible] ॥

जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ॥

[illegible]

द्विरुक्तस्य हन्ते कुत्वं वाच्यम् ॥ ७ ॥ जङ्घनीति-जङ्घन्ति जङ्घत जङ्घनति ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'कुहो श्चुः' । 'सवर्णानाम्०' ॥ 'द्विरुक्तस्य' 'ममजपाम्०' । 'नभ्रा०' । 'लुकि सति' जङ्घनीति । इडभावे—'नभ्रा०' जङ्घन्ति । 'डापस्त्वतु०' । 'गमो स्वरे' जङ्घ्नति । जङ्घन्यात् । जङ्घनातु । जङ्घन्तु । इत्यादीनि ॥ अजङ्घनात् । इडभावे । अजङ्घन् अजङ्घताम् अजङ्घ्नु ॥ जङ्घनाचकार । जङ्घनामास । जङ्घनांबभूव ॥ आशिषि वधादेशः वध्यात् । जङ्घनिता । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् ॥ वृद्धिनिषेधः । अजघान । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

जाहेति-जाहाति जाहीत जाहति । एवं दाधेतीत्यादि । दादेति दादाति दादत दादति । दादेतु दादेयात् अदादात् । एवं धेट् । दाधेति दाधाति दाधत दाधति । दाधेयात् । अदाधासीत् अदाधात् अदाधत ॥ धान् । दाधेति दाधाति धात । पितोस्तु । दादेति । दादीत । दादीहि । दादायत् । अदादासीत् । जहाते पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् ॥ जहाति ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ २० ॥

(च०) ओहाक् त्यागे । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चुः' । 'ह्रस्व' । 'सवर्णानाम्०' । 'आतः' । 'लुकि सति' अनेन इट् । 'अडपु' । जाहेति । इडभावे–जाहाति [illegible] । अननाकारस्य इकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु । जाहतु । अजाहेत् । अजाहात् । जाहांचकार । जाहायात् । 'स्मिता' । जाहिता । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् । 'आदन्तानां०' । अजाहासीत् ॥

दा दाने । यङ् [illegible] कृते द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' 'आतः' लुकि सति दादेति । दादाति । दादे । दादतः । दादति । दादयात् । दादेतु । अदादेत् । अदादात् । दादाचकार । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यत् । अदादासीत् । 'धातोर्वे०' । अदादात् ॥ एवम् । दाधेति । दाधाति । दाद । दाधति । [illegible] । दाधाञ्चकार । [illegible] । अदाधासीत् । वा [illegible] । अदाधात् ॥ [illegible]

[illegible] दाधाति । दाद [illegible] । दाधति । दाधेयात् । दाधेतु । दादा [illegible] अदाधात् । दाधाञ्चकार । दाधायात् । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] पूर्वस्य [illegible] दीर्घो वा [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ २० ॥

(प०) जहातरिति। केषांचिदाचार्याणां मते जहातर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति। तथाच जहाताति रूपम् ॥ ३ ॥

इति प्रसाद यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ २० ॥

नामधातुप्रक्रिया ॥ २१ ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ **नाम्नो य ई चास्य** ॥ नाम्न इच्छायामर्थे य प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चाकारस्य ईकार ॥ १ ॥ आत्मन पुत्रमि च्छतीति पुत्रीयति। पुत्रीयेत्। पुत्रीयतु। अपुत्रीयत् इत्यादि ॥

(च०) अथ नामधातुप्रक्रिया। सूत्रम्—'नाम्नो य ई चास्य' ॥ नाम्न य ई च अव्ययम् अस्य। नामान्तात् इच्छायां वाच्यायां य प्रत्ययो भवति तस्य सन्नियोग सति अकारस्य ईकारो भवति। आत्मनः पुत्रमिच्छतीति इति विग्रहे। अनेन य प्रत्ययो भवति। समासप्रत्ययधो' अनेन विभक्तिलोप। स धातु अनेन धातुत्वम्। धातुत्वात् तिबादयः अप् कर्तरि'। यत' पूर्वस्य अकारस्य ईकार। पुत्रीयति। चतुर्षु रूपाणि सुगमानि। लिङ्लकार। 'कासादि०'। पुत्रीयाञ्चकार। पुत्रीय्यात्। लिङ्लता० पुत्रीयिता। पुत्रीयिष्यति। अपुत्रीयिष्यत् अपुत्रीयीत्। इत्यादीनि ॥ १ ॥

(प्र) नाम्न इति। अत्र'सुप्सुपि इत्यत अनुवर्तते इच्छायामित्यत इच्छायामिति आत्मन इत्यनुवृत्त्य कर्मणि वर्तमानान्नाम्ना यप्रत्यय स्यादिच्छार्थे कर्मोय। आत्मनस्तु परस्मादुत्पद्यत्वादन्यार्थ्यामभावा गृह्यते। इच्छायाश्च क्रियात्वेन स्वाश्रय कर्तापेक्षा। सर्वदिच्छानाम वस्तु स्वसम्बन्धित्वेनापेक्षत तदा यप्रत्ययः। आत्मनः स्व सम्बन्धित्व साक्षात् ग्राह्यम्'। तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न य। सविशेष णानां वृत्तिन वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनात् ॥ १ ॥

यावौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ ॥ २ ॥ गां इच्छतीति गव्यति ॥ नाव इच्छतीति नाव्यति ॥ स्वयति। युष्मयति। अस्म यति। काम्यश्च ॥ ३ ॥ पुत्र इच्छति पुत्रकाम्यति ॥ गव्याञ्चकार ॥ **यकारस्यानपि वा लोपो वाच्य** ॥ ४ ॥ गवाञ्चकार। गव्यात्। गव्यिता-गविता। अगव्यीत् अगवीत् अगव्यिष्टाम् अगविष्टाम् अगव्यिषु अगविषु ॥ नाव्यात्। नाव्यिता नाविता। अनाव्यीत् अनावात् ॥ धनीयति ॥

(च) गामिच्छति। नाम्नो य ई चास्य। अनेन य प्रत्यय। अन्यत्त पूर्ववत् कायम्। सूत्रम्—यावौ ॥ यावौ प्रत्यये परे ओकारौकारयो अवावौ वक्तव्यौ। अनेन अव। गव्यति। लिट्लकार। कासादि०। गव्याञ्चकार सूत्रम्—यकारस्य० ॥ यकारस्य अनपि विषय वा लोपो वाच्य। अनेन यकारलोप। गवाञ्चकार। [illegible] मपि ॥ नावमिच्छति। य प्रत्यय आव् च भवति। नाव्यति। नाव्याञ्चकार नावाञ्च

कार । नाय्यात् । नायिता । नायिता । इत्यादीनि । लुङ्प्रकारे । अनाय्यनायात् । इत्यादीनि भवति ॥ त्वामिच्छति । य । 'त्वमदे०' ॥ अनेन त्वयति । लिट् । त्वयाचकार । त्वत्पदस्य यकारस्य लोपे सति यानि रूपाणि मत्पदवत्तानि सुगमानि । लुङ्प्रकारे— त्वद्यात् मत्वयात् ॥ मामिच्छति । य । मत् । मद्याचकार । मद्यांचकार । लुङ्प्रकारे । अमद्यात् । अमद्यात् ॥ युष्मान् इच्छति युष्मद्यति । युष्मद्याचकार । युष्मद्यांचकार । लुङ्प्रकारे । अयुष्मद्यात् । अयुष्मद्यात् इत्यादीनि ॥ अस्मान् इच्छति अस्मद्यति । लिट् अस्मद्याचकार । स्वरादे० । द्वित्वे । आगम । आस्मद्यात् । आस्मद्यात् । इत्यादीनि ॥ धनमिच्छति इति य प्रत्यय अकारस्य ईकार । धनायति । धनायाचकार । धनाय्यात् । 'मिघसा०' । धनायिता । लुङ्प्रकारे । अधनायात् अधनायिषम् अधनायिषु इत्यादीनि ॥ २-४ ॥

(प्र) गामिच्छति गव्यतीत्यत्र 'व्यालोपश्च वा परात्' इति तु न भवति असान्तत्वात् । तदपि सन्निपात परिभाषया यप्रत्ययकारस्यानपि च इत्यादि लोपो न । यकार पर वा तादृशविधानात् । वकारो यस्य लोपस्य निमित्तं न भवतीति भाव ॥३॥

हसात्तद्धितस्य लोपो ये ॥ ५ ॥ गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥

हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि ॥ ६ ॥ समिध्यिता समिधिता ॥

(च०) गार्ग्यमिच्छति । य प्रत्यय ॥ सूत्रम्—'हसात्०' ॥ हसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्य लोप । 'निमित्ताभावे०' अनेन अभावे । अकारस्य ईकारो भवति । गार्गीयति । चतुर्ष सुगमानि । लिट्प्रकारे । 'कासादि०' । गार्गीयाचकार । गार्गीयात् । सिमता० । गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्प्रकारे । अगार्गीयात् । वाचमिच्छति । य प्रत्यय । अ यत्पूर्ववत् । वाच्यति । वाच्याचकार । वा यकारलोप । वाचाचकार । तत्परं सुगमानि तनैव प्रकारेण साध्यानि । लुङ्प्रकारे । अवाच्यात् । अवाचात्॥ समिधमिच्छति । समिध्यति । समिध्याचकार वा यलोप । समिधाचकार । 'सिमता०' । समिध्यिता । समिधिता । लुङ्प्रकारे । असमिध्यात् । असमिधात् । इत्यादीनि ॥५- ॥

(प्र) समिधमिच्छति समिध्यति । हसाद्यस्येति आर्धधा परत्वति वलादि । यत इत्यलोप । तस्य लोप । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया लघोरिति गुणो न । समिधिता समिधिता ॥ ६ ॥

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ ७ ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति ।

(च०) सूत्रम्— मान्ता व्ययाभ्या०' ॥ मान्तात्पदात् अव्ययात् य प्रत्ययो न भवति । अस्यमत भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति स्वरिच्छति । इत्यादि ॥ ७ ॥

(प्र) मान्तेति । मा त्वमिद नामैव न तु लिङ्ग ते त्वया पुत्रमिच्छतीत्यत्राप्ति न ... ॥ ७ ॥

करणे च ॥ नाम्न करणेऽर्थे य प्रत्ययो भवति ॥ ८ ॥ कण्डू करो

[illegible]ति कण्डूयति। नमस्यति। तपस्यति। वरिवस्यति। [illegible] इत्यर्थः ॥

([illegible]) सूत्रम्—[illegible] [illegible]

[illegible] ॥ ८ ॥

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां च [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible]

[illegible]स्यति ॥

([illegible]) सूत्रम्—[illegible]

[illegible] ॥ ९ ॥

(प्र०) [illegible]

[illegible] ॥ ९ ॥

शब्दादिभ्यो [illegible] ॥ १० ॥ [illegible]

[illegible] ॥

([illegible]) सूत्रम्—[illegible]

[illegible]

ऊष्मबाष्पाभ्यामुद्वमने यङ् वाच्यः ॥११॥ ऊष्माणमुद्वमति उष्मायते । बाष्पायते ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊष्मबाष्पाभ्यां०' ॥ ऊष्मबाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्वमनेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । ऊष्माणमुद्वमति । यङ् । नकारलोप । 'य' । ऊष्मायते । ऊष्मायाचक्रे । 'स्वरादे' । औष्मायिष्ट ॥ बाष्पमुद्वमति । यङ् । 'य' । बाष्पायते । बाष्पायाचक्रे । अबाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥११॥

ञिर्डित्करणे ॥ नाम्नो ञि प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ॥१२॥ ञकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोति महयति । अममहत् ॥

(च०) सूत्रम्—'ञिर्डित्करणे' ॥ ञि डित् करणे । नाम्नो ञि प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स प्रत्ययो डित् भवति च । ञकार उभयपदार्थः । डित्वाट्टिलोप । घटं करोति इति विग्रहे—अनेन ञि प्रत्यय । टिलोप । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयाञ्चकार । उङ्लकार । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अल्लोपिनो नाङ्कार्यं' इति उक्तत्वात् 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । 'झे' । झपानाम्०' । अजघटत् । महान्तं करोति । ञि प्रत्यय । टिलोप । महयति । महयाञ्चकार । लुङ्लकार । अममहत् ॥ १२ ॥

(प्र०) ञिर्डित्करण इति । ङ इत् यस्य स डित् । अतिदेशार्थं न तु संज्ञा । तथात्वे तु ङिति टेरित्यादावस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ङ् इत् यस्य तस्य । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वात् । अथ कथं वृत्तिं विनाऽतिदेशावबोधनम् इति चेदुच्यते । अडित डिदित्याह डिद्वदिति गम्यत इति भाष्योक्ते ॥ १२ ॥

ञाविष्ठवत्कार्यम् ॥१३॥ पृथ्वादे रः ॥ पृथ्वादेॠकारस्य रो भवति ञौ परे ॥१४॥ पृथु करोति प्रथयति । म्रदयति । द्रढयति । स्थूलं करोति स्थवयति । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । दवयति । अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढिं करोति ऊढयति । जेरङ् द्विश्च । जे । स्वरादे परः । अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः । औडिढत् औजिढत् ॥

(च०) सूत्रम्—'ञाविष्ठवत्०' ॥ ञिप्रत्यये परे इष्ठवत् कार्यं भवति । सूत्रम्—'पृथ्वादे रः' पृथ्वादेर ॥ पृथ्वादेॠकारस्य रकारो भवति । पृथुं करोति । ञि । टेर्लोप र । प्रथयति । प्रथयाञ्चकार । लुङ् । 'जेरङ् द्विश्च' । अपप्रथत् ॥ मृदुं करोति । ञि । टिलोप । र म्रदयति म्रदयाञ्चकार । लुङ् । अमम्रदत् ॥ स्थूलं करोति । ञि । स्थूलस्य स्थव । स्थवयति । स्थवयाञ्चकार । लुङ् । 'जेरङ् । 'नमात् । 'अङि लघौ' । अतिस्थवत् ॥ दूरं करोति । ञि । दूरस्य दव । दवयति । दवयाञ्चकार । लुङ् सर्वं कार्यं

भवति । अदादवत् ।। प्रियं करोति णि । प्रियस्य प्रादेशः । ततो णौ पुक् च । प्राप यति । प्रापयाञ्चकार । लुङ् । अपिप्रपत् अपिप्रपताम् अपिप्रपन् ।। गुरुं करोति । णि । गुरोर्गरादेशः । गरयति । गरयाञ्चकार । अजगरत् । अजागरत् । अद्यतन्यां धातु ।। स्थिरं करोति । णि । स्थिरस्य स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयाञ्चकार । लुङ्लकार । अतिष्ठ पत् ।। ऊढिं करोति । णिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयाञ्चकार । लुङ 'चङ्' । स्वरादेः परः । ये । स्वरादेः । औढिढत् । अपि पूर्वस्य ह्रस्वो वा जः । औजिढत् ।। १३—१४ ।।

(प्र०) प्रापिपदिति । इष्ठ परत्वात्पूर्वं टेः सम्भावितः तथाप्ना प्रापि॒ति यत । इष्ठ यथा विम्मतुवतुर्लोपा इमावी गुर्वादिर्नतायादृष्टादिश्चापी तथा प्रापयामि ष्यम् ।। १३ ।।

ऊढ करोतीति ऊढयति ।।

चङः कृतणौ कृतसम्प्रसारे णौ ह्रस्वपार्श्वं पटुभिना द्वि दश्च ।।

उदिश्च जिर्विकरणे स धातुनरङ् स्वरादेर्ढज औज दश्च ।। १० ।।

औजढत् ।।

(च०) ऊढं करोति । णिः । टेर्लोपः । ऊढयति । ऊढयाञ्चकार । लुङ्लकार । ण्यादयः ... कार्यम् । औजढत् । औजढताम् । औजढन् । इत्यादि ।

कर्तुः क्यङ् ।। कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति ।। १५ ।। श्येन इव आचरतीति श्येनायते काकः ।। पण्डितायते मूर्खः ।।

(च०) सूत्रम्— कर्तुः क्यङ् ।। कर्तुः—षष्ठ ।। कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भव ति । ङकार आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण क्यङ् । श्येनायते । श्येनायाञ्चक्रे । लुङ्लकार । अश्येनायिष्ट । काकः ... पण्डित इव आचरति । क्यङ् । पण्डितायते । पण्डितायाञ्चक्रे । लुङ् अपण्डि तायिष्ट ।। १५ ।।

पाडि सलोपो वाच्यः ।।१६।। पयसस्तु विभाषया ।।१७।।

अप्सरायते ओजायते पयायते-पयस्यते ।। सुमनायते ।।

(च०) अप्सरा इव आचरति ... ।। सूत्रम्— पाडि ... [illegible]

"य । अन्यत् पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । कासादि० । सुमनायांचक्रे । लुङ् । अ[illegible] मनायिष्ट ॥ १६–१७ ॥

नाम्न आचारे क्विप् वाच्य. ॥१८॥ कृष्ण इव आचरति कृष्ण ति । **क्विपो लोपः ॥ १९ ॥**

(च०) सूत्रम्—'नाम्न ०' ॥ पश्चात् आचारऽर्थे क्विप् प्रत्ययो वाच्य । [illegible] इव आचरतीति क्विप् प्रत्यय । क्विपो लोप ।' क्विप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । [illegible] धातु । पश्चात् लोप कार्य । 'अप्कर्तरि । कृष्णति । लिट् । 'कासादि०' । कृष्णां चकार । कृष्णतात् । मिमता० । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णात् ॥ १८–१९ ॥

आचार उपमानात् ॥ कर्मधारयोरुपमानात् य प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे ॥२०॥ अकारस्येकार । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय । प्रासा दीयति कुट्याम् ॥

(च०) सूत्रम्—'आचार उपमानात्' ॥ आचारे उपमानात् । कर्मधारय [illegible] उपमानात् आचारे य प्रत्ययो भवति । अकारस्य इकार । पुत्र इव आचरति । तत्र य प्रत्यय । अकारस्य इकार । अन्यत्कार्यं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय ॥ [illegible] [illegible] इव आचरतीति य प्रत्यय । अकारस्य इकार । प्रासादीयति कु[illegible] [illegible] । लिट् । प्रासादीयांचकार । लुङ् । अप्रासादीयात् ॥ २० ॥

(प्र०) पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय । पुत्रविषयक यज्ज्ञानं व्यवहारो वा त[illegible] [illegible] [illegible] यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल वर्तमानकालिक [illegible] [illegible] [illegible] । प्रासादीयति कुट्याम् । प्रासादाभिप्रायं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा त[illegible] [illegible] यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल[illegible] नाश्रया वर्तमानकालिक व्यापार ॥

भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्य. ॥२१॥ अभृश भृशो भवति भृशायते । श्यामायते । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'भृशादिभ्य ०' ॥ भृशादिभ्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] भवति । यङ् च भृशायते । लिट् । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ अश्याम श्यामा भवतीति यङ् । य [illegible] । लिट् [illegible] । [illegible] ॥ २१ ॥

(प्र) [illegible] । श्यायतेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इयति । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ॥२२॥ [illegible] ॥ सुखादिभ्यः [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्—'अश्ववृषयो०' ॥ अश्ववृषयोः शब्दयोः मैथुनेच्छायां च प्रत्ययो भवति । सुगागमश्च भवति । अश्वमात्मन इच्छतीति । धः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्वस्यांचकार । आश्वसात् । वृषमात्मन इच्छतीति । च सुक् । वृषस्यति गौः । पुरुष इव आचरतीति । च सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ।। सूत्रम्-'सुखादिभ्य ०' ॥ सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनार्थो णङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति । णङ् । 'दे सुखायते । सुखाय चक्र । असुखायिष्ट । इत्यादीनि ।। २२-२३ ।।

इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।। २१ ।।

(प्र०) अश्ववृषयोरिति । अश्ववृषभेच्छा यदा मैथुनार्था न स्यात्तदाऽऽत्मार्था तदैव सुगित्यर्थः । अन्य तु इति वामो वृषस्य-न्ताम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् परित्यक्तप्रकृत्यर्था मैथुनेच्छैवार्थ —इत्याहु । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकेति कदाऽपि स्वरमतः संगच्छ त । वृषा च मुष्कः पुरुषः । यथा च- मुष्कः मूषिक अण्डे मुष्के वृषभे वृषः' इत्यमरः । कामुकी वृषम अब्धुमिच्छतीत्यर्थः ।। २२ ।।

इति प्रसा° नामधातुप्रक्रिया ।। २१ ।।

आत्मनेपदप्रक्रिया ॥ २२ ॥

अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ **निविशादे** ॥ नीत्यादुपसर्गपूर्वकाद्विशादे-र्धातोरात्मनेपदं भवति ॥१॥ निविशते ॥

(च०) अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'निविशादेः' ॥ निपूर्वो विश आदिर्यस्य स निविशादिः तस्मात् निविशादेः । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति । विश प्रवेशने । निपूर्व । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । त इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति । निविशते । तु तेर अनेनाश्च क प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥

(प्र) निविशादेरिति । अत्रापि नेः प्रकारः । निविशते यदि शुकनिलाय० इति धातुः । नि किं ? प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपत्तिकपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्ग स्य ग्रहणम् । तनेह न । मधुनि विशन्ति भ्रमराः । कथं तर्हि इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भवान् इति अत्र तु भक्तानि निविशतीति पाठ्यम् । न च पक्षस्कारपक्षे स्वदङ्क निविशतीति पाठ प्यर्याय इति वाच्यम् । युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्य वि त्वं करोति भवान् करोति-त्यादिप्रयोगस्यापि बहुलशब्दात् साधुत्वापत्तेः । वा लिप्साया मित्या वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥

विपराभ्यां जेः । २ ॥ विजयते । पराजयते ॥

(च) सूत्रम् विपराभ्याम्० ॥ विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातो रात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ॥ ॥

(प्र) विपरा भ्यामिति । अत्र विपरेत्युपसर्गाभ्यां परस्य भ्य

ग्रहणम् । तेन 'पराजयति सेना' इत्यत्र आबन्तेन उत्कृष्टा इत्यर्थकेन पराशब्देन योगो न । पक्षिवाचकस्य विहङ्गस्य सम्भवेऽपि परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् इति कैयटः ॥ २ ॥

समो गमादिभ्यः ॥ ३ ॥ सङ्गच्छते ॥

(च०) सूत्रम्—'सम ०' ॥ समुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ॥४॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । संगसीष्ट सङ्गंसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्झसे । समगत समगस्त ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियमूर्तिभावेषु । समृच्छते ॥ संपृच्छते ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । संस्वृषीष्ट संस्वरिषीष्ट । समियृते । संशृणुते । संवित्ते संविदाते ॥ **विदोऽन्तो वा रुट् आति ॥५॥** संविद्रते संविदते । संपश्यते । गम् ऋच्छ पृच्छ स्वृ ऋ श्रु विद दृश' एते गमादयः ॥

(च०) सूत्रम्—'गमः०' ॥ गम्धातोः परौ सिस्यौ वा कितौ वाच्यौ आत्मनेपदे । तस्मादाशिषि मकारस्य लोपो वा भवति । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । लुङ् । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' । अनेन सकारस्य वा लोपः । समगत । समगस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिशब्दात् । समृच्छते । संपृच्छते । संशृणुते । समियृते । इत्यादीनि । स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । 'स्वरत्यादेर्विकल्पः' । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । संस्वृषीष्ट । संस्वरिषीष्ट ॥ संवित्ते । 'विदोऽन्तो वा रुट् आत्मनेपदे' । संविद्रते । संविदते । गमादयो मूले उक्ताः ॥ ४-५ ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ ६ ॥ आदत्ते ॥ 'मुखं व्याददाति' अत्र न ॥

(च०) सूत्रम्—'आङो दोऽनास्यविहरणे' ॥ आङः दः अनास्यविहरणे ॥ आस्यस्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं तस्मिन् अनास्यविहरणे । आङ्पूर्वात् ददातिधातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्ते । आदत्ते ॥ मुखप्रसारणे तु 'मुखं व्याददाति' अत्रात्मनेपदं न भवति ॥ ६ ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ अनुसम्परिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ॥७॥ क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ शब्दे तु न ॥ ८ ॥ संक्रीडति चक्रम् ॥

(च०) सूत्रम्—'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' ॥ क्रीडः अनुसम्परिभ्यः च ॥ अनुसम्परिभ्य उपसर्गेभ्यः क्रीड विहार इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति । क्रीड विहार

शब्दे च । अनुक्रोशते । संक्रोशते । परिक्रोशते । इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्र
भवति संक्रोशति चक्रम् अत्र न भवति ॥ ७–८ ॥

समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ ९
सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

(च०) सूत्रम्— समवप्रोपविभ्य स्थः ॥ समवप्रोपविभ्य स्थ ॥ सम् अव
प्र उप वि एभ्य उपसर्गेभ्य स्था गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते
अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाहरणानि ॥ ९ ॥

आङो यमहनः ॥ आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति ॥ १० ।
आयच्छते । आहते ॥ **अकर्मकयोरात्मार्थकर्मकयोर्वा ॥ ११ ॥**
आयच्छते पाणिम् । आहते शिर । अन्यथा पराशिर आयच्छति । अनु
माहन्ति ॥

(च) सूत्रम्— आङो यमहन० ॥ आङ यमहन ॥ आङ्परयोर्यमहनोर्धा
त्वोरात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आहते ॥ अकर्मकयो० अकर्मकयोरात्मार्थकर्म
कयोर्यमहनोर्वा आत्मनेपदं भवति । आयच्छते पाणिम् । आहते स्वशिर । अन्यथा
परशिर आयच्छति । अनुमाहन्ति ॥ १०–११ ॥

हन्तेरात्मनेपदे सि किद्वा वाच्यः ॥ १२ ॥ 'लोपस्त्वनु–'
आहत ॥ **हन्तेः स्याशीर्षोदायोर्वधादेश आति वा ॥ १३ ॥**
अवधिष्ट ॥

(च०) सूत्रम्— हन्ते ॥ हन्तधातोरात्मनेपदे सि किद्वाच्य । लोपस्त्वनु०
इत्यनेन नकारलोप । आहत । हन्ते स्याशीर्षोर्वधादेश आत्मनेपदे वा भवति ।
अवधिष्ट । इत्यादीनि ॥ १२–१३ ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्मार्थकर्मकस्य वा
तपतेरात्मनेपदं भवति ॥ १४ ॥ उत्तपते । वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं
वितपन्त्यर्क ॥

(च) सूत्रम्— उद्विभ्यां तपः ॥ उद्विभ्यां तप । उद् वि एताभ्यामुपसर्गा
भ्यां तपतेरकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं
वितपन्त्यर्क । अत्र न भवति ॥ १४ ॥

उदश्चरस्त्योग ॥ उत्पूर्वाच्चरतेस्त्योगेऽथ आत्मनेपदं भवति । १५ ।
धर्ममुच्चरते त्यजन्त्येव ॥ त्योग किम् । मन्त्रमुच्चरति ॥

(च) सूत्रम्— उदश्चरस्त्योग ॥ उद् चर त्योग । उत्पूर्वा

धातोस्त्यागऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे नत्र मुच्चरति ॥ १५ ॥

समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ सपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं भवति ॥१६॥ अश्वेन सञ्चरते ॥

(च०) सूत्रम्—समस्तृतीयायुक्ताच्च' ॥ सम तृतीयायुक्तात् । सम्पूर्वाच्चरधातोस्तृतीयान्तपदयुक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वस्यास्य आत्मनेपदम् । सञ्चरते अश्वेन । अश्वेन इति तृतीयान्तमुपपदम् । अन्यथा सञ्चरति अश्वः । अत्र न भवति ॥ १६ ॥

व्यवपरिभ्यः क्रीञः ॥ एभ्य क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ॥ १७ ॥ विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ॥

(च०) सूत्रम्—'व्यवपरिभ्यः०' ॥ व्यवपरिभ्य क्रीञ । द्विपदम् ॥ वि अव परि एभ्य उपसर्गेभ्य डुक्रीञ्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥ १७ ॥

शप उपालम्भे ॥ उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ॥ १८ ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति । शपथं करोतीत्यर्थः ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददातीत्यर्थः ॥

(च०) शप उपालम्भे आक्रोशे च ॥ 'शप उपा०' वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राः (विप्राय) शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमनद्दिति कथयति । उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददाति । अत्रात्मनेपदं न भवति । शत्रुं शपति । आक्रोशति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(प्र०) शप उपालम्भ इति । उपालम्भ शपथः । स च त्वत्पादौ स्पृशामि न त्वं मया हतमित्यर्थं वाचा शरीरस्पर्शनम् । विप्राय शपत इति । त्वत्पादौ स्पृशामि नैव मया हतमित्यर्थं शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । सकल शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाशयप्रकाशनमात्रं विवक्षितं न तु स्पर्शमात्रमप्यत्र ॥ १८ ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं भवति ॥१९॥ सं से । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

(च०) सूत्रम्—'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन्तानामात्' ॥ सप्रत्ययान्तानामेषां धातूनां आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । स० प्रत्यय । ... इत्यादि । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥ १९ ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञानातेरात्मगामिनि कर्मे आत्मनेपदं वाच्यम् ॥२०॥ गां जानीते ॥

(च०) सूत्रम्— अनुपसर्गाज्ज्ञः० । अनुपसर्गाद् जानातेर्धातोरात्मगामिनि क्रियाफले सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीते इत्युदाहरणम् ॥२०॥

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ॥ कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्यर्थान् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥२१॥ परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिघ्नन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—'कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्' ॥ कर्मव्यतिहारः कर्मणां व्यतिहारः विनिमयः परावृत्तिर्वा कर्मव्यतिहारः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्यत्र हिंसादेः आत् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धातून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवतीत्यर्थः । अस भुवि । व्यतिस्ते ॥ विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । एषु आत्मनेपदं न भवति सूत्रे निषेधात् । इतरेतरं अन्योन्यं परस्परं व्यतिघ्नन्ति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ॥ २१ ॥

(प्र०) कर्मव्यतिहार इति । व्यतिभवत इति । अन्यस्य योग्यं भवनमन्यः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजान इति यथा । अत्र च यदानेकस्य कर्तुः सह विवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सह विवक्षाभावे त्वेकवचनमपि । तत्र कर्मव्यतिहारस्यानेककर्तृत्वादेकवचनं न सम्भवतीति न भ्रान्तव्यम् ॥२१॥

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ॥२२॥ भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महीं नृप ॥ इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्— भुजो भोजने० ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । उदाहरणम् । इदरं ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं नृपः । अत्रात्मनेपदं न भवति ॥२२॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥ २२ ॥

(प्र०) भुजो भोजन इति । उपभोगस्यापि भोजनत्वात्, भुङ्क्ते श्रियं दुःखानि भुङ्क्ते इत्यत्रात्मनेपदं सङ्गच्छते । अत्र भुजेरुपभोगोऽर्थः । उपभोग इत्युपलक्षणम् । तेन "बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलम्" इत्यत्रात्मनेपदसमर्थनम् । आत्मसात्करणस्यापि भोजनत्वम् । भुजोऽनवने इति पाणिनिसूत्रं यत्र । तत्र विभुजति पाणिमित्युदाहरणम् ॥ २२ ॥

भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ॥ **यक् चतुर्षु** ॥ धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ १ ॥ ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ **आद् भुवि कर्मणि** ॥ अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति ॥ २ ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भूएधृआस् शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम्—

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

(च०) अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमयं समासः । सूत्रम्—'यक् चतुर्षु' ॥ यक् चतुर्षु । धातोः भावे कर्मणि च चतुर्षु पूर्वोक्तेषु तिबादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, भयकि इति सूत्रविशेषणाय । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह—'आद् भुवि कर्मणि' ॥ आत् भुवि कर्मणि । अकर्मकस्य न विद्यते कर्म यस्य ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावार्थे ॥ अकर्मकाः लज्जासत्तार्थवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयान्तः कर्ता । अकर्मकधातोरात्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्ता प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक्प्रत्ययान्तमेव । कर्मणः एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् ॥
'कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्तृरि लक्षणम् ॥
कर्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि यक्प्रत्ययान्त विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥
भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवत्यत्रात्मनेपदम् ॥'
अथाकर्मकान् धातूनाह—'अकर्मकेति' । ये धातवः कर्मवाञ्छारहितां क्रियां कथयन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवः 'लज्जासत्ता०' अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येऽपि ज्ञातव्याः ॥ भावस्तु एक एव ॥ भावलक्षणमाह—'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' ॥ १—२ ॥

(प्र०) आद् भुवीति । भवनं भूः तस्यां भुवि । शुद्धो धात्वर्थः साध्यरूपो भावः यस्य तु सिद्धरूपो भावः इति विवेकः । तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णाति । अतो द्विवचनादि । साध्यरूपस्य तु असत्त्वरूपत्वान्न संख्यायोगः । उक्तं च— क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति सर्वैर्लिङ्गैर्न पठ्यते ॥ इति । कर्म तु पारिभाषिकमेव । पुनर्भावग्रहणात् । एकाश्रयं कर्म । एतस्य च धातुनान्तरसाराऽ्यमात्माख्यातार्थे । अथ सकर्मकादिति भाव

[illegible] ॥ १ ॥

भावकर्मणोः [illegible] भवति [illegible] । भूयते भवता । भूयेत । [illegible] । अभूयत । बभूवे ॥

(च॰) [illegible] भवति ॥ [illegible] भवति । [भूयते भूयते भूय [illegible] इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति भूयते भूयमानाम् भूयते । भूयताम् भूयताम् भूयन्ताम् । [illegible]] (१) भावतो भूयते । [illegible] रूपाणि भवन्ति ॥

स्वरान्मानाहन्ग्रहदृशां च भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिड् वा इणवच्चास्य ॥ २ ॥ [illegible] धातुनां नित्य[illegible] स [illegible] णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्य णित् ॥ [illegible] इट् स च नित्य णित् । [illegible] सट् । [illegible] स च वा णित् । णित्वाद्वृद्धि । भाविषीष्ट । णित्वाभावे । भवि षीष्ट । भाविता भविता । भाविष्यते भविष्यते । अभाविष्यत अभविष्यत ॥

(च॰) सूत्रम्—स्वरान्मानाम॰ ॥ [illegible] धातूनां [illegible] च धातूनां भावकर्मणोः [illegible] ॥ [illegible] धातूनां नित्यमिट स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् भवति स नित्यं णिद् भवति । [illegible] । [illegible] । णिद् । [illegible] इट् । स णिद् वा भवति । णित्वाद् वृद्धि [illegible] । भाविषीष्ट । णिद् [illegible] । गुण । [illegible] अव् । भविषीष्ट [illegible] । भाविता भाविताहे [illegible] । णित्वाभावपक्षे । [illegible] भविता [illegible] भाविष्यते भाविष्येते भाविष्यन्ते इत्यादीनि । [illegible] भाविषीष्ट [illegible] । अभाविष्यत अभविष्य[illegible] ॥

इणो गच्छति [illegible] ॥ धातोर्भावे कर्मणि च इण् प्रत्यया [illegible] ॥ [illegible] । गम्यते ॥ इणसंयोगे [illegible]

[illegible]

षाताम् अभविषाताम् अभाविषत अभविषत । इ त्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि ग्रन्थ-विस्तर भयान्नैवात्र प्रकाश्यन्ते । विस्तरं बुद्धिविकस्वाः ॥ ४-५ ॥

अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ॥ उक्तं च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
विहाराहारसंहारपरिहारप्रहारवत् ॥
धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविषाताम्-अन्वभविषाताम् । अन्वभाविषत—अन्वभविषत ॥

(च०) अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गवशात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च उपसर्गेणेति-उपसर्गेण धात्वर्थो ऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत इत्यर्थः । उदाहरणानि उत्तरार्धे सन्ति । अन्यान्यपि ज्ञातव्यानि । कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं बाधते । कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि । अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरस्ति । 'भू सत्तायाम्' अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इत्यप्युदाहरणम् ॥

(प्र०) अकर्मकोऽपीति । यो यदा कर्मक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्मकक्रियामुत्थापयति तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति । तत्परत्वञ्च तन्त्र्यापसर्गेण द्योत्यत इत्युपसर्गेणेत्यादिरुक्तं । न तु सोपसर्ग एव सकर्मकः । उपसर्गस्तु द्योतक एव । सकर्मकाकर्मकधातुलक्षणमाह — फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥" तथाच-फलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वम्, फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वमकर्मकत्वम्, इति ।

शीङोऽयङ् किति ङिति ये वक्तव्यः ॥ ६ ॥ शय्यते । शिश्ये । शायिषीष्ट । शयिषीष्ट । अशायि । अन्वशायि । अन्वशायिषाताम् अन्वशयिषाताम् अन्वशायिषत अन्वशयिषत ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । 'यक् चतुर्षु' । अनेनास्य यक्प्रत्ययः । शीयते । इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽयङ्' ॥ शीङ अयङ् ॥ शीङ्धातोः यकि परे सति अयङादेशो भवति ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । तेनकारस्य भवति । ङकार उच्चारणार्थः । शय्यते शुद्धम् । कचिन्नाचार्या इदं सूत्रं न पठन्ति । किन्तु शीङः सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः—कचित्स्वरवद्यकारः—अनेन यकारस्य स्वरवत्त्वात् पूर्वं अय । शय्यते शय्येते शय्यन्ते । शय्येत शय्येयाताम् शय्येरन् । शय्यताम् शय्येताम् शय्यन्ताम् । दिवादावट् । अशय्यत अशय्येताम् अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्यकारः । द्वित्वं । शुधातोः 'ह्रस्वः' अनेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । इत्यादीनि । 'स्वरा

स्ता० अनेनेट् इटो वा णिलुक् । धातोर्नामिन. अनेन वृद्धिः । ए अय् । शायिषीष्ट । एवं सर्वत्र वा णित्वं प्रथमस्य धातोः णित्वाभावपक्षे—गुण । ए अय् । शायिषीष्ट । शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयिष्यते । दिवादावट् । [अशायिष्यत अशयिष्यत ॥ लुङ्प्रकारे— इण्तन्यक्ति । अनेन इण् वृद्धिः । अत्रापि अशायिषाताम् अशयिषाताम् अशायिषत अशयिषत ।] (१) यदा अनुपूर्वोऽयं तदा अन्वशायि । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ६ ॥

ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यकि । घटः क्रियते देवदत्तेन । 'त्वं दुःखी क्रियसे रागे विरागे सुखयद् क्रिये ॥ चक्रे । कारिषीष्ट । कृषीष्ट । कारिता कर्ता । कारिष्यते करिष्यते । अकारिष्यत अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् । अकारिषत अकृषत ॥

(च०) सकर्मकधातुलक्षणमाह—ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यथा कारस्यान्य । डुकृञ् करणे । अस्य धातोः यक् प्रत्ययः अनेन यक् । अयकि० अनेन ऋकारस्य रि । क्रियते । क्रियेते । क्रियताम् । अक्रियत । लिट्प्रकारे । द्विः । र । उदाहरणम् । ऋरम् चक्रे चक्राते चक्रिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्ता० अनेन इट् । अयं धातुरनिट् तस्माद् विकल्पेन इट् । नित्यं णित् । इटो णित्वात् धातोर्नामिन अनेन वृद्धिः । कारिषीष्ट । इडभावे—गुण० गुणनिषेधः । कृषीष्ट । कारिता कारितारौ कारितारः । इडभावे—गुण । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कारिष्यते करिष्यते कारिष्यन्ते । णित्वाभावपक्षे । इटोऽभावे अनेन इट् । गुणः । करिष्यते करिष्येते करिष्यन्ते । अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । णित्वाभावपक्षे—अकरिष्यत अकरिष्येताम् अकरिष्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्प्रकारे— इण् तन्यक्ते रि । 'धातोर्नामिन । आप अनेन तथा आप । अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् । अकारिषत अकृषत । इत्यादीनि । एवमनेन त्वं दुःखी क्रियसे । रागेस्त्वं दुःखी क्रियसे । विरागे सुखयद् क्रिये ॥

चिञ् चयने । चीयते । चिच्ये । चायिषीष्ट चेषीष्ट । चायिता चेता । चायिष्यते चेष्यते । अचायिष्यत-अचेष्यत । अचायिषाताम् अचेषाताम् ॥

(च) चिञ् चयने । यक् प्रत्यय । [illegible] प्रत्यय । य । अनेन दीर्घ । चीयते चीयेते चीयन्ते [illegible] चीयेताम् चीयन्ताम् [illegible] चीयताम् चीयेताम् चीयन्ताम् । । अचीयत अचीयेताम् अचीयन्त लिट् द्विः [illegible] धातोः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तना लोप । 'दिवादावट्' । अघायि अघायिषाताम् । इड्भावपक्षे । अघासाताम् । अघायिषत अघेषत । इत्यादीनि ॥

दादेरि । दीयते । दद ददाते ददिरे ॥ आतो युक् ॥ आकारान्ता- द्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥ ७ ॥ दायिषीष्ट दासीष्ट । दायिता दाता । दायिष्यते दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । 'दाधास्थामिस्वं' । अदिषाताम् ॥

(च०) दा दाने । 'यक् चतुर्षु' । अनेन यक् । दादेरि । य' अनेन ई । दीयते दीयेते दीयन्ते । दीयेत दीयेयाताम् दीयेरन् । दीयताम् दीयेताम् दीयन्ताम् । 'दिवादावट्' अदीयत अदीयेताम् अदीयन्त । लिट् । द्वित्व । 'ह्रस्व' । 'आतो ऽनपि' । दद ददाते ददिरे । दा लोप इति सिध्यति । स्वरान्तानां० अनेन इट् इटो णित्त्वम् ॥ सूत्रम्—(आतो युक्) आत युक् ॥ आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः क्रियार्थः । दायिषीष्ट ॥ इड्भावपक्षे । दासीष्ट । दायिता दायितारौ दायितारः । इड्भावपक्षे । दाता दातारौ दातारः । दायिष्यते दास्यते । 'दिवादावट्' । अदायिष्यत अदायिष्येताम् अदायिष्यन्त । इड्भावपक्षे । अदास्यत अदास्येताम् अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् । तना लोप । अदायि अदायिषाताम् । दाधास्थाम्०' अनेन इड्भावपक्षे इकार । अदिषाताम् । अदायिषत । अदिषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

धीयते । अधायि अधायिषाताम् अधिषाताम् ॥

(च०) डुधाञ् धारणपोषणयोः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'दादेरि' अनेनाकारस्य इकारः । 'य' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि भवन्ति । लिट्लकार । 'द्वित्व' । 'ह्रस्व' । झपानाम्०' । 'आतो ऽनपि' अनेनाकारलोप । दधे दधाते दधिरे । स्वरान्तानाम्०' । इटो णित्त्वम् । 'आतो युक्' । युक् । धायिषीष्ट । इड्भाव । धासीष्ट । धायिता धाता । धायिष्यते धास्यते । दिवादावट् । अधायिष्यत अधास्यत । लुङ्लकार । इण् । युक् । तना लोप । अधायि अधायिषाताम् । इड्भावपक्षे । 'दाधास्था० अधिषाताम् । अधायिषत अधिषत । इत्यादीनि ॥

स्थीयते । अस्थायि ॥

(च०) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । सत्वम् । यक् दादेरि' । य । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट्लकार तु साधनं पूर्ववत् । तस्थे तस्थाते तस्थिरे । स्वरान्तानाम् । आतो युक् स्थायिषीष्ट । इड्भाव । स्थासीष्ट । स्थायिता स्थाता । स्थायिष्यते स्थास्यते । अस्थायिष्यत अस्थास्यत । लुङ्लकार । इण् । युक् । तना लोप अस्थायि अस्थायिषाताम् । इड्भाव । दाधास्थाम्० अनेनत्वम् । अस्थिषाताम् । इत्यादीनि ॥

स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविषाताम् अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन ॥

([illegible]) [illegible] ॥

हन्यते । हनो घ्ने । जघ्ने । घानिषीष्ट हसीष्ट ॥ हन्तेः स्यादार्धधातुके भावकर्मणोर्वधादेशो वक्तव्य आत्मने वा ॥ ८ ॥ वधिषीष्ट । घानिता हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते अघानिष्यत अहनिष्यत । अघानि अघानिषाताम् ॥ हन आत्मनेपदे सिच् किद्वाच्यः ॥ ९ ॥ [illegible] अहसाताम् अघानिषत-अहसत । अवधि अवधिषाताम् ॥

([illegible]) [illegible] ॥

ग्रहो लिङि च गृह्यते । जगृहे । ग्राहिषीष्ट । 'ग्रहो ग्रहाम्' ग्रही [illegible] ग्राहिता ग्रहीता । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । ददृशे । दर्शिषीष्ट-दृक्षीष्ट । [illegible] द्रष्टा । [illegible] द्रक्ष्यते । अदर्शि अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् ॥ [illegible] पक्ता । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible]

अनिष्टत्वात् । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ग्रहाप्यते । 'दिवादावट्' अग्राहिष्यत अग्रहाप्यत । इत्यादीनि ॥ लुङ्लकारे । इण् । वृद्धि । तना लोप । अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहापाताम् । अग्राहिषत अग्रहापत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । 'यक् चतुः' अनेन यक् । दृश्यते दृश्यते दृश्यन्ते । इत्यादीनि । दृश्येत दृश्येताम् अदृश्यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्वित्वं' । 'र' । ददृशे ददृशाते ददृशिरे । 'स्वरान्तानाम्०' अनेन इट् । इटो णित्त्वम् । णित्त्वाद्वृद्धेरप्राप्तत्वाद् गुण । दर्शिषीष्ट । इडभावपक्षे । 'छश' अनेन षत्वम् । 'षढो क स' । षत्वम् । कषसंयोगे० । सिस्यो' अनेन गुणनिषेधः । दृक्षीष्ट । अन्यानि सुगमानि । दर्शिता । इडभावे षत्वम् । 'गुण' । 'रारो ह्रस०' द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । 'दिवादावट्' अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् । गुण । तना लोप । अदर्शि अदर्शिषाताम् । इडभावपक्षे । सिस्यो' अनेन गुणनिषेध । षत्वम् । अदृक्षाताम् । अदर्शिषत अदृक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुपचष् पाके । 'यक् चतुःषु' अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । दिवादावट्' । अपच्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानीति । लिट्लकारे । 'द्वित्व' । 'पूर्वस्य' । लोप पचाम्०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवत । पेचे पेचाते पेचिरे । इत्यादीनि । 'चो कु' षत्वम् । कषसयोगे क्ष । पक्षीष्ट । 'चो कुः' । पक्ता पक्तारौ पक्तार । पक्ष्यते अपक्ष्यत । लुङ्लकारे । इण् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धि । तना लोप । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

तनोतेर्नो वा ॥ तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे॥१०॥
तायते तन्यते । तेने । अतानि । अतानिषाताम्-अतनिषाताम् ॥

(च०) तनु विस्तारे । 'यक् चतुःषु' अनेन यक् ॥ सूत्रम्—'तनोतेर्नो वा' ॥ तनोते न वा अन्ययम् । तनोतेर्धातो नकारस्य वा आकारो भवति यकप्रत्यये परे सति । 'सवर्णे०' तायते । तायेत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत । तन्यताम् । अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे 'द्वित्व' । 'पूर्वस्य' । लोप पचाम्० अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवत । तेने तेनाते तेनिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्तानाम्० । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधाया' अनेन वृद्धि । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिवादावट्' । अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धि । तना लोप । दिवादावट् । अतानि अतानिषाताम् अतनिषाताम् । अतानिषत अतनिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ १० ॥

भञ्जो आमर्दने । ना लोप । भज्यते । अकित्त्वात् बभञ्जे । भङ्क्षीष्ट । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यते ॥ **भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्य** ॥ ११ ॥
अभाजि अभञ्जि ॥

(च०) भञ्जो आमर्दने । यक् चतुःषु अनेन यक् । ना लोपः' अनेन नकारस्य

लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । दिवादावट् । अभज्यत । लिट्कारः । अकि-त्वाद्मकारस्य लोपो न भवति । द्विरुक्तादिकं कार्यम् । सवानाम्०' । 'पूर्व ऽ० । बभञ्जे बभञ्जाते बभञ्जिरे । इत्यादानि । भञ्जिसाद इति स्थितः । चो कुः' । सधे०' पत्वम् । कषसंयोगे क्षः । भङ्क्षाद । च्चो कुः' । च्वजेः०' । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यते । 'दिवादावट् अभ-ङ्क्ष्यत । लुङ्कारः । इणन्त्य०' अनेन इण् ॥ सूत्रम्— भञ्जे०' ॥ भञ्जेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः अनेन वा नकारस्य लोपः । अत उपधायाः । इति कारः । अभाजि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि अभङ्क्षाताम् अभङ्क्षत । इत्यादानि ॥ ११ ॥

शम उपशमे । शम्यते मुनिना । धातो प्रेरणे । मितां ह्रस्व । ञे । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचक्रे ॥ ज्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि ञिलोपश्च ॥ १२ ॥ अशमि अशामि अशामिषातां अशमिषाताम् । णिद्वादिडभावपक्षे अशमयिषाताम् ॥

(च०) शम उपशमे । धातोः प्रेरणे अनेन ञि । अत उपधायाः अनेन वृद्धिः । मितां ह्रस्वः अनेन ह्रस्वः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । ञे अनेन ञिलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्यते शम्यताम् । दिवादावट् अशम्यत । कासादि अनेन आम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । शमयांचक्रे ॥ सूत्रम्—'ज्यन्तानां०' ॥ ज्यन्तानां मितां धातूनां इणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिदिटि ञेर्लोपो वाच्यः । अनेन ञेर्लोपः । वा वृद्धिः । शामिषाद । वृद्ध्यभावपक्षे । शमिषाद । शामिता शमिता । शामिष्यते शमि-ष्यते । अशामिष्यत अशमिष्यत । लुङ्कारः । इणन्त्य०' अनेन इण् । ञेर्लोपः । वा वृद्धिः । अशामि अशमि । अशामिषाताम् । अशामिषत अशमिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥ १२ ॥

(प्र०) ज्यन्तानामिति । कथं तर्हि—"हर्षदेवकामि पर्कक्रम एवं" इति नैषध काव्ये आइप, उच्यते, निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते इति प्राकृत णिजन्त इण् वाच्य ॥ १२ ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । अर्यते स्मर्यते ॥

(च०) ऋ गतौ । यक् चतुर्षु अनेन यक्प्रत्ययः । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः अनेन गुणः । अर्यते । अर्येत । अर्यताम् । दिवादावट् । स्वरादीनाम् अनेन द्विताद्यऽऽगमः । सवर्णे० । आर्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति लिट्कारः साधवं पूर्ववत् । आर आरतुः आरुः । इत्यादीनि । आरिषाद अर्षाद । आरिता अर्ता । आरिष्यते आरिष्यत । लुङ्कारः । आरि आरिषाताम् । इत्यादीनि । एवं स्मृ स्मरणे । यक् । गुणोऽर्ति० अनेन गुणः । स्मर्यते । स्मर्येत । स्मर्यताम् अस्मर्यत । लिट्कारः । सस्मरे । स्मारि षीद स्मृषीष्ट । स्मारिता । इत्यादीनि ॥ लुङ्कारः । अस्मारि । अस्मारिषाताम् अस्मृषाताम् । इत्यादीनि ।

यत्कर्मगुणसयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता । तदुक्तम्—

'क्रियमाण तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति ।

सुकरै स्वगुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदु ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम् ॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः** । कर्मस्था क्रियया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद्भवति ॥ १३ ॥ लूयते केदार स्वयमेव । लुलुवे । अलावि अलाविषाताम् ॥ पच्यते ओदन स्वयमेव ॥ भिदि विदारणे भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । अभेदि ॥

(च०) अथ कर्मोक्ताधिकार कर्मकर्तृलक्षण तस्योदाहरणं चाह यत्कर्मेति । यत्कर्मापि गुणयोगात् वस्तुमध्यस्थितसुकरतादिमार्दवादिगुणस्य संयोगात् उपचारात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्तेत्युच्यते । यत 'क्रियमाण तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति ॥ सुकरै स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥' तत्रापि एतदेव कप्रत्ययान्तस्यवोदाहरणमुच्यते ॥

सूत्रम्—कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय । कर्मस्था क्रिया तया क्रियया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद् भवति । अनेन कर्तु कर्मत्वं भवति । लूञ् छेदने । देवदत्त केदारं लुनाति । स एव वदति नाहं लुनामि किन्तु केदार स्वयमेव लूयते । लूञ्धातो यक्चतुषु' अनेन यक्प्रत्ययो भवति । लूयते । लूयेते । लूयताम् । दिवादावत् । अलूयत । लिट्लकार । 'द्विश्च । 'नुधातो ' । लुलुवे लुलुवाते लुलुविरे । स्वरान्तानां०' अनेन इट । इण् वा णित्त्वम् । णित्त्वात् वृद्धिः । लाविषीष्ट लविषीष्ट । णित्त्वाभावपक्षे । इदं रूपम् । लाविता लविता । लाविष्यते लविष्यते । दिवादावत्' अलाविष्यत अलविष्यत । लुङ्लकार । इण् वृद्धि । तना लोप । अलावि । अलाविषाताम् अलविषाताम् । अलाविषत अलविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

डुपचष् पाके । पच् त । यक्प्रत्ययो भवति । कश्चिद् वक्ति-देवदत्त ओदन पचति । एवं वदति नाह पचामि किन्तु ओदन स्वयमेव पच्यते । अत्र ओदनस्य स्वयमेव पाकसिद्धौ सामर्थ्यं ततः कर्मकर्तृत्वम् । कर्म एव कर्ता जातः । न पुनस्तृतीयान्त कर्ता भवति । पच्यते । पच्येते । पच्यताम् । अपच्यत । लिट्लकार । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य०' । 'एत्व पचो०' । पेचे पेचाते पेचिरे । 'चो कु' । पक्षीष्ट । 'कषसंयोग०' । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । लुङ्लकार । इण । 'अत उपधाया ' । तना लोपः' । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि ॥ भिदिर् विदारणे । कश्चिदेवं वक्ति देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति । स एवं वक्ति नाहं भिनद्मि किन्तु काष्ठं स्वयमेव भिद्यते' । यक्चतुर्षु' । भिद्यते । भिद्येते । भिद्यताम् । अभिद्यत । लिट्लकार । द्विश्च 'पूर्वस्य०' । बिभिदे बिभिदाते बिभिदिरे । भित्सीष्ट । भेत्ता । भेत्स्यते । अभेत्स्यत । लुङ् । इण् । गुणः । तना लोप । अभेदि अभित्साताम् अभित्सत ॥ १३ ॥

(प्र०) यत्कर्मगुणेति । अयमर्थः यदा लोकाव्यापारविवक्षा नास्ति किन्तु कर्मव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञा लभन्ते । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि

पचन्ति । स्थाली पचति । पच्यत ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । तनोत्के कर्मकर्त्तरि यथा दिग्विवदिः । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । कर्म्मवत्कर्म्मणेति । वाकरण किम् धर्म् । यथा कर्मकर्त्त्वे प्रयुज्यमाना महत्वाद्रः महत्त्वविस्तर्यये वदति तथा कर्मस्तु च्यमानेऽपि कर्म्मवदित्यफलाभाव सत्ये कर्म्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म्मस्थुच्यमाने कर्म्मसञ्ज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्म्मकत्वगामावादात लकारो न स्यात् किं तु कर्म्मणि स्यात् ॥ १३ ॥

दुहस्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न ॥ १४ ॥ दुग्धे स्नुते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध । अस्नोष्ट । अस्नाविष्ट । अनस्त ॥

(प्र०) सूत्रम्—'दुहस्नुनमां० ॥ दुह स्नु नम् एतेषां धातूनां कर्मकर्तरि यगिणौ न भवत यथा धातूनां रूपाणि एववत् ज्ञेयानि । आत्मनेपद । दुग्धे दुहाते दुहते । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ स्नुधातोः । स्नुते स्नुवाते स्नुवते । इत्यादीनि ॥ नमधातोः । नमते नमेते नमन्ते । अद्यतन्यां दुहल्कार । अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अस्नोष्ट अस्नाविष्ट । अनंस्त अनंसाताम् अनंसत ॥ १४ ॥

अथ द्विकर्मकाः ॥

दुयाच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ २५ ॥
ण्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्यय यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ २६ ॥
निन्ये विजनमगारं रजनीमगामि मदमयाचि सम्भोगम् ।
गोपी हास्यमकारि भावमनेनाऽमनन्येन ॥ २७ ॥

(प्र०) अथ द्विकर्मका धातव कथ्यन्ते । द्वे कर्मणी यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्वयापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः ॥ ते धातव श्लोकेन कथिताः ॥

दुयाच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुह् । याच् । पच् । दण्ड् । रुधि । प्रच्छि । चि । ब्रू । शास् । जि । मथ । मुष । नी । हृ । कृष । वह् एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात् ॥

ण्यादयो ण्य न्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ।

ण्यादयः । ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था धातव मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति । दुह्यादि गौणे प्रत्ययं यान्ति अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यान्ति । गौणे वा मुख्ये वा । उभयत्रापि वा । तत्र द्विकर्मक कर्मद्वयम् । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यत्रैव क्रिया व्याप्नोतु तद् मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । ण्यादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । दुह्यादीनां तु गौणे कर्मणि प्रथमा । प्रच्छ्यादीनां तु मुख्य-मुख्ये यानि कर्माणि प्रथमा ।

नित्य विजनमजागरि रजनामगमि मदमयासि संमागम् ॥
गारा हास्यमकार्यत भावप्रीनामनन्तन ॥

अस्य व्याख्या—अनन्तन गाया विजने नित्य । अनन्तन गारा रजनामजागरि । गारा मदमगमि । त्रिशु स्यानतु गाया मुख्यं कर्म । गारा संमोगमयासि । मया हास्यमकार्यत । एतौ भावाः कार्यत ॥

कर्तुरीप्सितम प्रधान कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगर नीयते नागरिकैर्वनचर । भोजन याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छ्यते पन्थान पाथकेन पाथ । शिष्येणाचार्यस्तत्त्व पृच्छ्यते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यत्र चोभूय्यते । अनपि च ह्रसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापाचि । इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

(च०) अथ द्विकर्मकानामुदाहरणानि आह—मूले तु कर्तुरीप्सितं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समाधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनचरः । अत्र वनचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तत्र वनचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति इति विवेक. ॥ यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यय न अभिधीयते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा ॥ पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थ । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासम्भवं ज्ञेयानि ॥

सप्रत्ययान्तात् 'कृ' धातोर्यक् । चिकार्ष्यते । चिकीर्ष्येत । चिकार्ष्यताम् । अचिकार्ष्येत । लिटलकार—चिकार्षाचक्रे । चिकार्षिषीष्ट । अचिकार्षि कटः चिकार्ष्यते देवदत्तेन ॥

यङन्तात् भूधातोर्यक् । 'यस्य हलः' अनेन । 'यत' अननाकारलोप । बोभूय्यते । बोभूय्येत । बोभूय्यताम् । 'दिवादावट्' । अबोभूय्यत । बोभूयाचक्रे । इत्यादीनि । लुङ्लकार । अबोभूयिष्ट ॥ यङन्तात् पचधातोर्यक । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यताम् । अपापच्यत । 'अनपि च ह्रसात्' अनेन अनपि विषये यहो लोप । पापचाचक्रे । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३३ ॥

(प्र०) प्रधानमिति । मतान्तरे तु—साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेन मुख्यकर्मव्यवहार । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वेन तु गौणव्यवहारः ॥ ३३ ॥

लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ स्मठपौन पुन्ययोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले ॥ १ ॥

पुरामवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥२८॥

(च०) अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् 'हठपौन पुन्ययो' इत्यत्र-रेऽर्थे पौन- पुन्यार्थे च धातोर्लोडन्तमध्यमपुरुषस्य एकवचनं ततो हि निपात्यते सवकाल सर्वपुरुषविषये भवति काल । अस्योदाहरणानि । पुरामवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि सुगमानि । तत्र पराध काले लोडन्तमध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । अस्य श्लो- र्थः सुगमोऽस्ति ॥ १ ॥

(प्र०) हठपौनः पुन्ययोरिति । अवश्यं वक्तव्यम् । तच्चनार्थविषये वा क्रियास मभिव्याहारे द्वित्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च । "अनर्कक्रियासमुच्चये वा लोट् तस्य द्वित्वौलकर्मोविषये वा" । समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगाभिधानदृष्टः । याहि याहीति याति । एव याव यान्ति । याहि यावः याथ । याव यातेति यूयं याथ । यामि याव- याम । याहि याहीति यास्यति । अयाच्याच्यावत्ययाते । एवमन्यत्रापि । अविषये प्रागवत् । एवं अधाच्यमधीष्वमिति पूर्वसधात्र ॥ सक्तून् पिब धानाः खाद्येत्यभ्यवह रति । पिबत खादत खादतेत्यभ्यवहरथ । अन्ये भुङ्क्ष्व दधिकर्मास्वादयस्वेत्यभ्यवहरत । भुङ्क्ष्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरथ इति ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥२॥ आह स्म हारीतः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

(च०) सूत्रम्— वर्तमानार्थायाः ॥ वर्तमानार्थाया अपि स्मयोगे विभक्तेः स्म इत्यस्य योगे भूतार्थता वक्तव्या । अस्योदाहरणम्—आह स्म हारीतः । अत्र वर्तमाने ऽपि स्मयोगेन भूतार्थता ॥ द्वितीयमुदाहरणम् यजति स्म युधिष्ठिरः । अत्रापि वर्तमाने स्मयोगेन भूतार्थता अस्ति ॥ २ ॥

वैचित्र्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णलादिर्वक्तव्यः ॥३॥ सुप्तो-ऽहं किल विललाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ॥

(च०) सूत्रम्—वैचित्र्यापह्नवयोः ॥ वैचित्र्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णलादिः वक्तव्यः । अस्योदाहरणम् । वैचित्र्ये सुप्तोऽहं किल विललाप । अपह्नवे नाहं कलिङ्गं जगा- म । इत्युदाहरणम् ॥ ३ ॥

(प्र०) वैचित्र्येति । अत्र यद्यपि बुद्ध्यादिप्रत्ययानां स्वतन्त्रस्य कर्तुरात्मनः प्रत्यक्षत्वं तथापि मदरूपत्वादिभिः विक्षिप्तं चित्तं कश्चित् स्वव्यापारं न वेत्ति यथास्य भ्रम इत्वा प्रयुङ्क्ते सुप्तोऽहमिति । अपह्नवोऽपलापः । कलिङ्गा नाम देशविशेषः । तस्य तु "अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति" इत्यु क्त्या निषिद्धत्वं प्रसिद्धत्वं च तत्र स्वयं गत्वा स्थितिरित्युक्तः कश्चिद् दम्भेन निषेधात्सत्यापहरण ॥ यत्र तु दम्भेनापि भयादपह्नवं तत्र लङेवादृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिपादयः लट् ॥४॥

पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

(च०) सूत्रम्—'यावत्पुरानिपातयोः' ॥ यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे [illegible] प्रत्ययो भवति । [illegible] । [illegible] पुरा करोति । करिष्यतीत्यर्थः । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लृट् ॥ ५ ॥ स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यति । उपकृतवा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) सूत्रम्—'स्मृत्यर्थधातुयोगे०' ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूते [illegible] लृट्प्रत्ययो भवति । स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि उपकृतवा ॥ ५ ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥ १४ ॥

धातून् मध्यन्तरस्थापनार्थत्वाच्च सर्वथा ।
अभिधातुमशक्यत्वाद्धात्वाद्यावनेकम् ॥ २९ ॥

इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वत
प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) [illegible]—धातूनिति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

कृदन्तप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

निजवनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ।
जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ **कृत्कर्तरि च** ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ १ ॥ चकाराद्भावकर्मणोरपि । **स्वतन्त्रः कर्ता** ॥ *क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्* ॥ शुद्धो धात्वर्थो भावः ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । विषं भुङ्क्ते देवदत्तः । अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ॥

(च०) अथस्याद्यधातुकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । धातोर्विहितस्य प्रत्ययानां कृत् इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाश्यन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृत्संज्ञकाः प्रत्यया अन्ते येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः साधितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृत्प्रत्ययप्रयोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः [illegible] साध्यन्ते ॥ सूत्रम्— कृत् कर्तरि० ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् कर्तरि [illegible] करोतीति कर्ता तस्मिन् कर्तरि इति अर्थ स्वर०' ॥ अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः कृन्नामानो ज्ञेयाः । अत्र 'जातावेकवचनम्' इति वचनाद्वक्ष्यमाणा इति कथितं च कृत्प्रत्यय प्राय. कर्तरि कर्तृकारक भवति । चकारात् विवक्षविधाने भावकर्मणोरिति ॥ १ ॥

(प्र०) कृदिति । उत्सर्गतः कर्तरि बोध्यम् ॥ १ ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ धातोर्ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः ॥ २ ॥ डुपचष् पाके । पच् तृ इति स्थिते । चो कुः । पक्तृ इति स्थिते । 'कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा' इति केचित् इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति । स्तुरार् । सेरा । पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्तारम् । पुल्लिङ्गे पक्ता । स्त्रियां पक्त्री । नपुंसके पक्तृ पक्तृणी पक्तॄणि इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे । करोतीति कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता । डुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्तीति भर्ता ॥

(च०) सूत्रम्— ण्वुल्तृचौ ॥ ण्वुल् तृच् च ण्वुल्तृचौ स्वर० । धातोरेव ण्वुल्तृचौ इत्येतौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि । [illegible] । डुपचष् पाके । पच तृप्रत्यय । चो कुः । स्वर० । पक्त इति जातम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायाम् प्रथमैकवचने ऋतुरार । [illegible] इति [illegible] सेरा [illegible] [illegible] । [illegible] । पक्ता । [illegible] । स्वर पक्तारौ पक्तारः । एवं कृ—तृप्रत्यय । [illegible] कर्तृभ्य [illegible] प्रथमैकवचने ऋतुरार् । [illegible] । स्वर० । कर्ता कर्तारौ । [illegible] विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता [illegible]

ति पक्ता । करोतीति कर्ता । हरतीति हर्ता । एवं भर्ता भर्तारौ भर्तारः । भोक्ता, दाता पाता, स्याता, माता, गन्ता, वक्ता, मन्ता इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गे—पक्त्री, 'ऋन् ई' इत्याप । ऋ रम्' ॥ नपुंसकलिङ्गे—पक्तृ पक्तृणी पक्तृणि । इत्यादि ॥ २ ॥

(प्र०) धातोरिति ॥ अधिकारादिदमुक्तमित्याशय ॥ पचतीति वाक्ये पक्तेति॥

कृतः ॥ सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य तकारादेरिडागमो भवति ॥ ३ ॥

कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् ॥ भू सत्तायाम् । भवतीति भविता । एधृ वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता ॥

(प्र०) सूत्रम्—कृतः ॥ कृत प्रथमैकवचनान्तम् 'स्वर०' 'धातो०' । एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य तकारादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । तम्प्रत्याहार आदौ यस्य तस्यैव कृत्प्रत्ययस्यागमः नत्वन्यस्य । उदाहरणम् भू तृ प्रत्यय । 'कृतः' इति इडागम । 'गुण' । 'आ-अव्' । 'स्वरा०' भवितृ—इत्यस्मात्प्रथमैकवचन कर्तुरित्यादिवत्साधना । भवतीति भविता । एधृ वृद्धौ । एध तृ । 'कृत' एधिता ॥ ३ ॥

गुपू रक्षणे ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोरिड्वा भवति ॥ ४ ॥

गोपायति गोपिता गोपायिता गोप्ता ॥ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता सेद्धा ॥ इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एषिता-एष्टा ॥ लुभ विमोहने ॥ लुभ् गार्ध्ये । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे-तथोर्धः । झबे जबाः लुभ्यतीति लोब्धा ॥ रिष् बन्धने । रेषतीति वा रिष्यतीति रेषिता रेष्टा ॥ रुष क्रोधे । रोषतीति रोषिता-रोष्टा ॥ षह मर्षणे । अदे [illegible] सन । होढः । तथोर्धः । ष्टुभिः ष्टुः । ढि ढो लोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे । वहति इति वोढा ॥

(प्र०) सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः पञ्चम्येकवचनम् स्वर० धातो० वा 'अव्ययम्' । 'इट्' । [illegible] ऊदितो धातोः । गुपू रक्षणे षिधू माङ्गल्ये इत्यादेर्वा इडागमः तम्प्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदाहरणम् । गुपू रक्षणे । गुप् । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः' इति [illegible] 'ऊदितो वा' इति इडागमः । स्वर० । तत्प्रत्ययादपि प्रथमैकवचने 'ऋन्तात्' । गोपा । [illegible] स्वर० [illegible] वा—गोप्ता । [illegible]—गोपिता । गोप्ता । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । षिधू [illegible] [illegible] [illegible] ऊदितो वा इडभावपक्षे [illegible] 'तथोर्धः' । [illegible] [illegible] । स्वर० । तत्प्रत्ययादपि प्रथमैकवचने [illegible] । [illegible] । स्वर० । [illegible] । सेद्धा । [illegible] इषु इच्छायामित्यस्य [illegible] एषिता । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ष्टुभिः ष्टुः । ढि ढो लोपः दीर्घश्च । सहिवहोरोदवर्णस्य । सहिवहोः वह् प्रापणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति [illegible] ।

नत्र तु सर्व सर्वं भारवाद् इत्यादौ भाकारो न भवति । भवन स इत्यत्र सा । सोऽपि ...त्यादेशान्तरे 'स्नुशात्' । सरा । इत्यादि कर्तव्यम् । एवं बद मापणे । बद ...ति वाचा ॥ ४ ॥

पुवो(ण्वो)रनाकौ ॥ णु णु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवत यथासङ्ख्येन ॥५॥ णित्त्वाद्वृद्धि । अत उपधाया । पचति वा पाचयतीति पाचक पाचकौ पाचका । देवदत्तवत् । पठति वा पाठयतीति पाठक । एवं याचते वा याचयतीति याचक । भवति वा भावयतीति भावक । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावक । पुनाति वा पावयतीति पावक । ष्टुञ् स्तवे । स्तौति वा स्तावयतीति स्तावक । यु मिश्रणे । औ आत् । यौति वा यावयतीति यावक । हनो घत् । हन्ति वा घातयतीति घातक । जायते वा जनयतीति जनक । 'जनिवध्योश्च वृद्धि' । वध हिंसायाम् । वधक । 'मितां ह्रस्व' घटते वा घटयतीति घटक ॥ 'आतो युक्' ॥ आकारान्तस्य धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥६॥ डुदाञ् दाने । ददाति वा दापयतीति दायक । दैप् शोधने । 'आदेच उपदेशेऽशिति' । दापयतीति दायक ॥

पुणसपुटो हित्वा दरिद्रातेरनण्पालोपो लुङि वा वक्तव्यः ॥७॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रापयतीति दरिद्रायक । दरिद्रिता । नृतिखनिरञ्जिभ्यो वुनेकान्त । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघो । रपरो द्वि । नृत्यतीति नर्तक । नदादि । नर्तकी । खनक खनकी ॥ रञ्जेर्न-लोपो वा ॥८॥ रजक रञ्जक रजकी । णुवारनाकौ इति तद्धितवुरस्यपरस्य नति वक्तव्यम् । तेन ऊमायु ॥

(५) सूत्रम्— णुवारनाकौ ॥ युभ वुभ युव तथा पञ्चाद्विवचनान्तम् 'उभम्' । ...स्वरहान० । स्वाविमर्श । अन्ते । अनम अकम प्रथमाद्विवचनान्तम् 'आमौसा' । भाग भाभिना । । ...स्वर । ...णिपदम् । णु णु इत्यनयो प्रत्ययया क्रमश अन अक इ यान्तो भवत णु इत्यस्य अन णुरस्य भक । उदाहरणम् । पच । णवुलौ इति वग । मकारा वृद्धय । अत उपधाया इति णुवारनाको इति णु इत्यस्य अकार । ...स्वर । पचतीति पाचक प्रथमैकवचन सादि । एवं प ति पाठयति वा ... ह हूक्ष्म कल्प । वुभ य यव । भावाबान्तिम । कार णु इ यस्य भक । ...स्वर कातात कारद त वा क रक । प्रथमैकवचन 'सादित्यम' ॥ एवं न णु वकारस्य भोकारा वृद्धि औ भाव भक । स्वरहान । भवतानि भावक ॥ एवं ...त्र प्रत्यत ...लुनातीति लावक ॥ णु मिश्रण । यौतीति यावक ॥ ...

तावि श्रावक. । एतानि रूपाणि,द्वन्द्ववत्। तदित्थं सर्वं क्युप्रत्ययस्यानादेशा न । तत् ऊमायु । नायु ॥ ६-८ ॥

(प्र०) युचारिति । युश्च वुश्चेति समाहारः । तुमस्त्वनित्यत्वात्र ॥ ६ ॥

नाम्युपधात्कः ॥ (१)नाम्युपधाद्धातोः क प्रत्ययो भवति ॥९॥ ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिप ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिद ॥ भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिद ॥ दुह प्रपूरणे । द्रव द्रव्यभागानुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा ॥ **दुहः के वा,घो वाच्यः** ॥१०॥ तेन कामदुहा । दुह दुघ ॥ तुद् व्यथने । तुदतीति तुद ॥ विद् ज्ञाने । वेत्तीति विद ॥ द्विष् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विष ॥ पुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । पुरतीति पुरः ॥ शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभ कल्याणम् ॥

(च०) सूत्रम्— नाम्युपधात्क' ॥ नामी उपधा यस्य स नाम्युपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'इसिते । सवर्णे०' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । धोर्वि०' । नामी अवर्णवर्ज स्वर इकारादि स उपधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थ ॥ क्षिप् प्रेरणे । क्षिप् अत्र नाम्युपधात् कप्रत्यय । 'स्वाद्यन्ते' 'धार्वि॰' क्षिप । क्षिपति प्रेरयतीति क्षिप ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिद ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिद ॥९-१०॥

(प्र०) नाम्युपधादिति । कप्रत्ययनाद्-प्रत्ययाधा स्त्रीकवर्गा इत्संज्ञका भवन्ति तद्धितं विना ॥ ९ ॥

जानातेश्च ॥ जानातेर्धातोरपि क प्रत्ययो भवति ॥११॥ जानातेश्चेति चकारात्कॄगॄधृदृप्रीनुवामपि क प्रत्ययो भवति ॥ कॄ विक्षेपे । अत इर् । किरतीति किर । धृञ् धारणे । धरतीति ध्र । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति वा प्रीणातेऽसौ प्रिय 'नु घ तो' गॄ निगरणे । गिरतीति गिर । 'गिरतेरस्य वा ड स्वरे वाच्य ॥ **गिले परऽगिलस्य** ॥ गिलश्चव्द विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्य ॥१२॥ तिमिं गिलतीति तिमिंगिल । अगिलस्येति किम्। गिल गिल । नुद् व्यक्तायां वाच । 'नु धातो' ॥ नवीतीति नुव । अतिशब्दा-

(१) (मना)—

न ना च पाणिनाय-कृत्तद्धर्तर्दित तद्धितद्धर्तदस्वाया कककमा इत्य क्यु । तद्धि तद्रामान किम् । तिना क. क्षिप्तादः । कामामदितितदिम्बः गतग० । ति कारा दिन् दल्पत उपान. गिरि इत्यादि ।

रकवारि महेररि क प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दारा ॥

(च०) सूत्रम्—'आघाटेश्च' इति ञा भवतावत् इत्यतन्यापि आताः क्प्रत्ययो भवति । ज्ञा । अकित्वात् 'आतोऽनति' इत्याकारलोपः । स्था० । 'कार्वि० । आत्म ताति ज० । धमरात्कृप्रियात्वि क्प्रत्यय । क्रिः । प्रियः ॥ ११ ॥

(प्र०) सूत्रम्— कृत इत् । प्रिय । प्राङ् क्प्रत्ययः । गुणातो० इति इत् ॥

पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि ॥ पचादेर्नन्देर्ग्रहादेश्च अ, यु, णिनि, इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासङ्ख्येन ॥१३॥ पचतीति पच । वपतीति वप । वेदीति वेद । वपतीति वप ॥ चरिचलिपतिवदिहनिपदीनां वा द्विश्च पूर्वस्याऽगागमश्च ॥ १४ ॥ अप्रत्यये परे । इसादिः शेषाभाव । चर गतिभक्षणयो । चरतीति चराचर –चर । चल चलने । चलतीति चलाचल –चल । पत्लृ पतने । पततीति पतापत –पत । वदतीति वदावद । वद ॥ हन्तेघश्च ॥ १५ ॥ हन्तीति घनाघन इन्द्रः । चकारात् घन इन्द्र । घनतीति घनाघन घन । इत्यादि ॥ चर भक्षणे शब्दे । नरतीति नद ॥ पूङ् गतौ । प्लवतेऽसौ प्लव । चरतेऽसौ चर ॥ क्षमूष् सहने । क्षमतेऽसौ क्षमः । एवं दिवु देवट् नदट् इति । टकारानुबन्ध स्त्रीत्वे । दीव्यतीति देवी ॥ षिवु तन्तुसन्ताने । षट् सेवन । सेवतेऽसौ सेव । सीव्यतीति सेव ॥ भष क्षेपे । भष रुचौ । भष दन्द । भषतीति भष ॥ अन प्राणने । प्राणितीति प्राण ॥ दहिर् भ्रंशे । दरतीति दर ॥ सृप्लृ गतौ । सर्पतीति सर्प । भुज् भक्ष । भरते वा भरतीति भर । डुभृञ् धारणपोषणयो । बिभर्ति वा बिभृतेऽसौ भर । सहतेऽसौ सह । एवं विराडादीनां पचादेरप्रत्ययो निरवयवस्यैव ज्ञातव्य ॥ इति पच ८ ॥

(च०) सूत्रम्—'पचिनन्दिग्रहा ल्युणिनि' ॥ पचिश्च इत्यादि [illegible] ग्रहादिश्च स पचिनन्दिग्रहादि[illegible] [illegible] इत्यादि । [illegible] । अयुणिनि । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]

नन्द मद स्कन्द चर जर मर क्षर चद राध कृप वर्ध मृग सर्प भट स्वर इत्यादिरपाद्य ।

(प्र०) पचिमहादेरिति ॥ [illegible] प्रत्ययभिन्नत्वात् ।
अत्र गुण गिनिरचेति समाहारद्वन्द्वः । एते च गणा न धातुपाठे पठ्यन्ते किन्तु नाम-
गणे [illegible] प्रकृतया निर्दिश्यन्ते ॥ १ ॥

अथ नन्द्यादिर्निरूप्यते ॥ टुनदि समृद्धौ । इदितो नुम् । न इति वा
नन्दयतीति नन्दन । नन्दतीति नन्दक ॥ रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ
रमण ॥ वाम क्रम सहने । वामतीति वामन । क्रामतीति क्रमण ॥ वशु
शब्दे । वासयतीति वासनं ॥ मिता ह्रस्व ॥ मदी हर्षे । मादयतीति वा मद
यतीति मदन ॥ दुष वैकृत्ये ॥ **दुषेर्णौ कृति च दीर्घो वक्तव्यः
॥ १२ ॥** दूषयतीति दूषण । राधृ साधृ संसिद्धौ । राधयतीति वा राधय
तीति राधन साधन. ॥ वृधु वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः ॥ रु शब्दे ॥
रोर्युण् ॥ रु शब्दे इत्येतस्माद्धातोर्युण् प्रत्ययो भवति ॥ १३ ॥ रौति वा
रावयतीति रावण ॥ **रु शब्दात् युरपि वक्तव्यः ॥१४॥** तेन रवण ॥
अकारान्ताच्च ॥१५॥ युण्प्रत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति
कारक । कारण ॥ शुभ शोभने रोचने च । शोभयतीति शोभन ॥ रुच
दीप्तौ । रोचयतीति रोचन । विभीषयतीति विभीषण ॥ णश् अदर्शने ।
रिपु विनाशयतीति रिपुविनाशन । युध्यते इति योधन । एते ण्यन्ता ।
सहतेऽसौ सहन तारयतीति तारन ॥ [illegible] । [illegible] दीप्तौ । [illegible]
[illegible] । शमु दमु उपशमे । शाम्यतीति शमन । दाम्यतीति दमन । [illegible]
[illegible] ॥ तृप् प्रीणने । तर्पयतीति तर्पण । [illegible] । दृ [illegible] ।
[illegible] ॥ क्रन्द आक्रन्दने । कदि [illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] । [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ १ ॥ नन्द्यादि ।

([illegible]) [illegible]

इदित' इति नुमागमः । 'नश्चापदान्तस्य०' 'गुणोरनाकौ' भन । स्वरहीनं०' न इवति-अर्पेवति कुरुमिति न इनान्ताद्प्रथमैकवचने सार्वि०' नन्दनः । रद् । गुणोरनाकौ' इति गुणप्रत्ययस्य अनादेशः । स्वरहीनं०' परनौणोऽनन्त रमते इति रमणः । नन्दन वासनः मन्न दूषणः साधन शोभन रोचन तपनः जल्पन दर्पणः मदन भवन लवण मधुसूदनः विषशण इत्यादिन्यादयः । शाघुण क शम्द इत्यस्य धातोः गुणप्रत्ययो भवति । ण कारो वृद्ध्यर्थं । क गुणप्रत्ययः । णित्वात् आतामामिन' रौ । गुणोरनाकौ' भन । 'औ आव 'स्वरहीनं० परनौ० सार्वि० । रौति रावयतीति वा रावण । गुरपि तन रवणः ॥ १५-१८ ॥

अथ महादीनिरूप्यते ॥ मह उपादाने । इनौ धौ सौ । 'हस प से लौप' णिनिप्रत्ययान्ता सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति माही । उत्साही ॥ आस् उपवेशने । ०दास्तेऽसौ वदासी ॥ दाद्य दाने । उत्पूर्वं । उद्दासी ॥ भास् दाप्ती । उद्भासतेऽसौ उद्भासी ॥ आतो युक् । छो छेदने । छ्यतीति छायी । तिष्ठतीति स्थायी ॥ मत्रि गुप्तभाषण । मन्त्रि अवधारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री । मृद मर्दने । मद आमर्दने । मृदु आर्जवे । समर्दति वा समर्दयतीति समर्दी । निस्रौतीति निस्रावी । निशृणोतीति निश्रावी ॥ रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी । वसू निवासे । निवसतीति निवासी ॥ डुवप् बीजसन्तान । निव पतीति निवापी ॥ शो तनूकरणे । निश्यतीति निशायी ॥ नञ्पूर्वेभ्यः कृहृणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च ॥ १९ ॥ न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इनौ धौ सौ । न हरतीत्यहारी ॥ णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ अयाची । न वदतीत्यवादी ॥ रध हिंसायाम् । णिनिश्चेति चकारादपावपरिविभ्यो णिनि । अपराध्यतीत्यपराधी । रुधिर् आवरणे । अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्व । विचरतीति विचारी । विशब्दं गैतीति विरावी ॥ इति महादय ॥

(च) मह उपादाने । गृह्णाति माही । महाि स्थाप णिनिप्रत्यय । इन । अत उपधाया घा । स्वरहीने । प्रथमैकवचन इना णौ सौ इति दीर्घ । हसप हलोप साही ना क न । क विप । विशब्दं रौतीति विरावी । णिनप्रत्यय । णित्वात् आतामामिन रौ आव स्वरहीने दण्डिवद्रूप वन । उत्साही उद्भासी छायी स्थायी सम । याचि परिभावी विचारी विरावी इत्यादि महादय ॥ १९ ॥

अथ दृशादिनिरूप्यते ॥ दृशादेः क्त ॥ दृश् दृन् येन स्म धा पा दा धा विद् एभ्यः क्तप्रत्ययो भवति ॥ २० ॥ शकार णिति चतुर्व काया

र्थे ॥ शिति चतुर्वत् ॥ शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति ॥ २१ ॥ दृशादेः पश्यादि । अप् । अदे । पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वं । उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्यः ॥ हन् हिंसागत्योः । अप् । अदादित्वादपो लुक् । अपित्वाद्ङित् । गमां स्वरे । हनो घ्ने । गां हन्तीति गोघ्नः । पापघ्नः ॥ धेट् पाने । अप् । अदे धयतीति धयः ॥ ध्मा धमादेशः । धमतीति धमः । उद्धमतीति उद्धमः ॥ घ्रा जिघ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः ॥ पा पाने। पिबादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे ॥ ह्वादेर्द्वित्वं दादे इत्याकारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः ॥ मुचादेरुम् तुदादेः । विद्लृ लाभे ॥ गां विन्दतीति गोविन्दः ॥

(च०) सूत्रम्—'दृशादेः शः' ॥ दृश् आदिर्यस्य स दृशादिः तस्मात् दृशादेः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'शिति 'कस्य' इत्यलोपः 'रात्विसर्गः' श. प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्विसर्गः' । दृश् धे घ्रा पा ध्मा हन् इत्यादिधातोः शप्रत्ययो भवति । दृश आदिर्यस्य दृशादिः । शकारः शित्कार्यार्थः ॥ शित्प्रयोजनमाह । शिति चतुर्वत् शकार इत् यस्मात् शित् तस्मिन् शिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' चतुर्भिस्तुल्यः इति चतुर्वत् प्रथमैकवचनान्तम् । अव्ययादि०' वृत्तिः सुकरा । नवरम् । शिति प्रत्यये परे तिबादिवर्तमानविधिसंभावना आशीः प्रेरणा अनद्यतनाख्यविभक्तिचतुष्टयस्य यत्कार्यं 'दृशादेः' अप् कर्तरि' इत्यादि तद्भवति । उदाहरणम् । दृश् । पश्यतीति पश्यः । शप्रत्ययः चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरि' 'दृशादेः पश्यादि' इति पश्यादेशः । स्वरहीन०' 'अ' पुनः 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने । सिम्योः' । धेट् पाने । धयतीति धेट् शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' ए अय स्वरहीन०' 'अदे' स्वरहीन० एवं स्तनधयः ॥ एवं पिबः ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमादेशः । उत्पूर्वः । उत्प्राबल्येन धमतीति उद्धमः । शप्रत्ययः । अप् कर्तरि' 'अदे' 'स्वरहीन०' उद्धमः । प्रथमैकवचने 'सोर्विसर्गः' ॥ हन् हिंसागत्योः । हन् गोपूर्वः । गां हन्तीति गोघ्नः । शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि 'अदादेर्लुक्' पश्चात् हनो घ्ने' हस्य घ । पूर्वं 'गमां स्वरे' स्वरहीन० सोर्विसर्गः एवं कृतघ्नः ॥२१॥

(प्र०) दृशादेरिति दृश्घ्राध्माधेभ्यः शप्रत्ययो भवति । शितीति ॥ चतुर्ष्विवेति चतुर्वत् । पश्य इति । चतुर्वत्करणादन्यत्र शौ अन्यत्राप्येवम् । अत्र केचिदुपसर्गमनुवर्त्य नेति वदन्ति । धय इति । माघेऽपि—'फलानि धूमस्य धयान्' इत्युदाहृतवान् ॥ २० ॥

ज्वलादेर्णः ॥ ज्वलादेर्गणात् ण प्रत्ययो भवति ॥ २२ ॥ ज्वलादेर्णो वेति केचित् ॥ पक्षे पचादित्वात् । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः—ज्वलः ॥ तपतीति तापः तपः ॥ पथि गतौ । चुरादिः । इदित् । पान्थयतीति वा

प पतीति पात पत ॥ अत्र वृध्यनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् ॥ चल गत्यैश्वर्ययोः । चलतीति चाल चल ॥ कथ पचने । कथतीति काथ कथ ॥ पथ गत्याम् । पथतीति पाथ पथ ॥ मथ गाहे । मथतीति माथ मथ ॥ सहतेऽसौ साहः । इति ज्वलादि ॥

(भा०) सूत्रम्— ज्वलादयर्णः ॥ ज्वल आदिर्येषां तस्य ज्वलादेः । पञ्चम्यन्तम् । [illegible] ॥ [illegible] ज्वल मत् पथि पद् इत्यादयोऽतः [illegible] भवति । [illegible] ॥ ज्वल दासौ । ज्वल [illegible] । एवं तप [illegible] । तापः ॥ पद् गतौ । पादः ॥ पथि गतौ । पथ् । [illegible] ॥ पथि गच्छतीति पाथः । [illegible] प्रथमं वृद्धिस्ततः [illegible] इति नुमागमः । [illegible] ॥ २२ ॥

(प्र०) ज्वलादिरिति ॥ [illegible] ॥ २२ ॥

अथाऽण् ॥ कर्मण्यण् ॥ धातोः कर्मणि उपपदे अण् प्रत्ययो भवति ॥ २३ ॥ कुम्भकारः । मथकारः ॥

(भा०) सूत्रम्— कर्मण्यण् ॥ [illegible] । अण् प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] कर्मणि एव उपपदे धातोरण् प्रत्ययो भवति । कुम्भपूर्वः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । [illegible] इति वृद्धिः कार् अ । [illegible] । एवं [illegible] । एवं [illegible] ॥ २३ ॥

(प्र०) कर्मण्यणिति ॥ कुम्भं करोतीति [illegible] समासः । [illegible] इति [illegible] समासः ॥ २३ ॥

आतो डः ॥ आकारान्ताद्धातोः कर्मणि उपपदे डप्रत्ययो भवति ॥ २४ ॥ गोदः । धनदः । जलदः ॥

(भा०) सूत्रम्— आतो डः ॥ आत [illegible] । [illegible] प्रथमैकवचनान्तम् । [illegible] । [illegible] प्रत्ययो भवति कर्मणि उपपदे । [illegible] । गां ददातीति [illegible] । [illegible] । एवं धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः ॥ २४ ॥

नाडि च ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible]

द्वौ वारौ जायतेऽसौ द्विज । गृहेर्द्वारे सह तिष्ठतीति गृहस्थ ॥ गिरिश । शीङ् स्वप्ने ॥ पादे शेतीति पादप ॥ द्रु गतौ । शुच द्रवतीति शूद्र ॥
शुचः शूद्रे ॥ शुच शूरादेशो भवति द्रे परे ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्– नाम्नि च' ॥ नाम्नीति नामन् शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अन्त स्वर' 'स्वरहीन०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' नाम्नि नाममात्रे कर्मादिनिमित्त इति प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति कर्तरि चकारादन्यत्रापि । यथा । आखुना मूषिकेण मुत्थानमाखूत्थम् । ष्ठा । आदेः ष्ण स्न:' उत्पूर्व । 'उद स्थाद' इति सलोप । 'सस चरा०' आखुपूर्व । सवर्णे दीर्घ' डप्रत्यय । टिलोप । स्वरहीनं० 'अग्रान्' इत्यादौ उदाहरणम् ॥ पा पाने । पा द्विपूर्व । द्वाभ्यां मुखमुखाभ्यां पिबतीति द्विप । डप्रत्यय । अत्र टिलोप । स्वरहीन०' 'मार्ग०' ॥ एव द्विवार द्वाभ्यां जन्मसंस्काराभ्याम् एकं ज मतो द्वितीयं दीक्षासंस्काराच्च जायत उत्पद्यत इति द्विज । जनी प्रादुर्भाव । जनेर्जा आदेश । डप्रत्यय । टिलोप । 'स्वरहीन०' । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ष्ठा । 'आद ष्ण: स्न' स्था पस्य स । निमित्ताभाव० इति ठस्य थ । गृहपूर्व । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थ । डप्रत्यय । टिलोप 'स्वरहीन०' ॥ द्रु गतौ । शुच्पूर्व । शुचं शोक द्रवति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्र । डप्रत्यय । अत्र टिलोप । शुच. शूद्रे शुच्शब्दस्य द्रे इति डप्रत्ययान्तद्रुधातौ परे शू इत्ययमादेशो भवति । अनेन शुच शू ॥ २५-२६ ॥

उरस सलोपो मुम्वा ॥ उरस सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च वा ॥२७॥ उरसा गच्छतीत्युरग उरङ्ग सर्प ॥

(च०) 'उरस सलोपो मुम्वा ॥ उरस्शब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन मुमागमो भवति । अनेन गम् उरस्पूर्व । उरसा हृदयेन गच्छतीति उरग उरङ्गो वा । 'नाम्नि च इति डप्रत्यय । अत्र टिलोप । 'स्वरहीन०' 'उरस०' इति सलोप । एकत्र मुमागम न.ापदान्त' ॥ २७ ॥

विहायसो विहश्च ॥ विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ ॥२८॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहग विहङ्ग ॥
भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ ॥ २९ ॥ भुजो वक्रार्थ ॥ भुज वक्र गच्छतीति भुजग भुजङ्ग । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरस स्तुरादेश । मुम्वेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेश । तुरस्य मुम्वा डान्ते गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरग तुरङ्ग ॥

(च०) एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः विहङ्गः । गम् विहायस्पूर्व ॥ विहायसो विहश्च विहायस्शब्दस्य विहादेश मुमागमः ।

[illegible] ॥ भुजाग भुजं कुब्जं गच्छतीति । भुज कौटिल्ये । भुजगा भुजङ्गा । प्लवग प्लवङ्गा । तुरग तुरङ्ग । इत्यादि ॥ २८–२९ ॥

अटो ॥ नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटो प्रत्ययो भवति ॥ ३० ॥ [illegible] कवच हरतीति कवचहर कुमार ॥ [illegible]स्थि हरतीति अस्थिहर [illegible] ॥ चर गतौ । कुरुषु धृन् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धर क्षत्रियो राजा वा ॥ चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचर । ट ईवर्णं । स्त्रियां स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी । भिक्षाचरी दीक्षाचरी ॥ अप्रत्यय सर्वधातुसाधारण । टप्रत्ययस्तु करादेव भवति ॥ शोक करोतीति शोककरी कन्या । यश करोतीति यश स्करी विद्या ॥ सृ गतौ । पुर सरतीति पुर सर । अग्रे सरतीति अग्रेसर ॥ पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशय । तथैव पृष्ठ शेतेऽसौ पृष्ठशय । उदरशय ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तान शेतेऽसौ उत्तानशय । स्तम्बेरम हस्ती ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजप ॥ मद उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रह । लाङ्गलग्रह । यष्टिग्रह । अङ्कुशग्रह । तोमरग्रह । घटीग्रह । धनुर्ग्रह । सूत्रग्रह । पुष्पग्रह । फलग्रह । कामग्रह । मधुग्रह । धनुर्ग्रह । अग्र कृञ् । श सुखं वा कल्याण करोतीति शङ्कर । शंवद । भारवह । [illegible] कर्मणि अपि वक्तव्य । भारवाह । श्वेतवाह । इत्यादि ॥

([illegible]) सूत्रम्— [illegible] ॥ [illegible] अटौ प्रथमा द्विवचनान्तम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथाक्रम भवत प्रत्यय । टकार [illegible] [illegible] [illegible] अटाविस्पष्ट तु [illegible] [illegible] [illegible] दर्शितस्तानि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] अभिधानं । [illegible] [illegible] इति न [illegible] । उदाहरणम् । [illegible] । [illegible] एवं [illegible] [illegible] हरतीति [illegible] [illegible] [illegible] हरतीति अस्थिहर [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] कुमार [illegible] ॥ [illegible] धनुर्धर । [illegible] [illegible] धनुर्धर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

स्तम्ब करोतीति स्तम्बकरि को मीहि । फल गृह्णातीति फलेग्रहि वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्ष । फलस्यैदन्तत्व निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजोग्रहि । मलग्रहि । दृतिं हरतीति दृतिहरि । नाथहरि । आप्लृ व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापि । वात आप्नोतीति वातापि ।

(च०) सूत्रम्—'इखखि' ॥ इश्च खश्च खिश्च इखखि प्रथमाबहुवचनान्तं साकेतिकम् । यद्वा प्रथमैकवचनान्तं नपुसके । धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ, ख, खि, एते त्रय प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । उदाहरणम् । कृ स्तम्बपूर्व । स्तम्बं करोतीति विग्रहे इप्रत्यय । 'गुण' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'घोर्वि०' स्तम्बकरि मीहि शालिः । एवं शकृत्करिवत्स । आप्लृ व्याप्तौ । आप् देवपूर्व । देवानाप्नोतीति देवापिः । इप्रत्यय स्वरहीनं०' एवं वातापिः । फलग्रहिः । नाथहरि ॥ ३१ ॥

खकार 'खिति पदस्ये'ति सूत्रस्य विशेषणार्थं ॥ **खिति पदस्य** ॥ खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याऽव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ॥३२॥ तेन योग ग्यमह । आत्मान दोषा मन्यते तद्दोषामन्यम् अह ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कष प्रियवशाद्वद ।
ऋतिमेघभयात्क्षेम क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥ ३ ॥

कष निष्कर्षे । करीष कषतीति करीषकष । करीष शुष्कगोमयमित्य मर । कूल कषतीति कूलकष । सर्वं कषतीति सर्वंकष । अभ्र कषतीति अभ्रंकष । खकारो मुमागमार्थ ॥ वद व्यक्तायां वाचि । प्रिय वदतीति प्रियंवद । वशंवद ॥ ऋतिं करोतीति ऋतिंकर । मेघंकर । भयंकर । विकल्पपक्षे 'कार्ये अण्' । क्षेम करोतीति क्षेमंकर क्षेमकार । मद्र करोतीति मद्रंकर मद्रकारः । प्रिय करोतीति प्रियंकर प्रियकार ॥

आशिताच्च भुवो भावे करणे च तुरादृभुजात् ।
विहायस सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥ ४ ॥
गच्छते प्रत्यय ख स्याद्भृञोधातोस्तु खिर्भवेत् ।
आत्मकुक्षिपुरेभ्य स्युस्तथा वाचयमादय ॥ ५ ॥

आशितेन भूयते इति आशितम्भवम् । भावे नपुसकता वाच्या । आशिता भवत्यनेनेति आशितम्भव ओदन ॥ तुर गच्छतीति तुरङ्गम । भुजङ्गम । विहङ्गम । सुतङ्गम । उरङ्गम । हृदयङ्गम । जनङ्गमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गम ॥ डुभृञ् धारणपोषणयो । आत्मान बिभ

तीति आत्मम्भरिः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः । इत्यादिष्वपि यथायोग्यं वि ज्ञेयम् ॥ अत परं वाचंयमादीन् कथयति । वाचंयमादयो निपात्याः । वाचं यच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते ॥ दॄ विदारणे । पुरं दार- यतीति पुरंदरः ॥ तप संतापे । द्विषं तापयतीति द्विषंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वंसहः । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः ॥ भगं दारयतीति भगंदरः ॥ तॄ प्लव नतरणयोः । रथं तरतीति रथंतरः ॥ वृञ् वरणे । पतिं वृणोतीति वा वृणुते सा पतिंवरा ॥ जि जये । धनं जयतीति धनंजयः ॥ धृञ् धारणे । वसूनि वा वसु धाति वा धरतेऽसौ वसुंधरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुंसहः । अरिं दाम्यतीति अरिंदमः । शत्रुंतपः । एते वाचंयमादयः ॥

(च) सूत्रम् । खितीति पदस्य' ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् खिति । सप्तम्ये कवचनान्तम् । स्वरादीनं० परस्यति षष्ठ्येकवचनान्तम् । हस्वस्य खिति खकारप्रत्यये परे पूर्वपदस्य मुमागमो भवति । उकार उच्चारणार्थः ॥ डु धमपूर्वः । धर्मंकरोतीति धर्मं करः । इत्यखि' इति खप्रत्ययः । अत्र मकारो मुमागमार्थः । खिति परस्य इति पूर्व पदस्य मुमागमः । मोऽनुस्वार' इति 'स्वरादीनं०' एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । धूर्द्धरः । अर्धंकिरः । वार्षंयमः । पुरंदरः । भयंकरः । पातपः । सर्वंसहः । विश्वंभरः । मितंपचः । विधुन्तुदः । सूर्यपश्यः । क्षमा तपः । असूर्यंपश्या राजदारा इत्यादि ॥ डुभृञ् । भृ आत्मन्पूर्व । आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः । खित्प्रत्ययः । नाम्नो मो०' खिति परस्य मोऽनुस्वारः स्वरादीनं०' प्रथमकवचने अविसर्गे' एवम् उदरंभरिः । कुक्षिंभरिः इत्यादयोऽपि यथा ॥ २१ ॥

एजेः खश् ॥ एजृ कम्पने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति ॥२२॥ खकारो मुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्थ्यामार्थः । धातो मेरक इति णि प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

स्मन्तेजेमन्यतेमुञ्जन्नूजास्यपुष्पतो धये ।
नाडीमुष्टीघुनीपाणिवरस्तनासनासिकाद् ॥ ६ ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यं । आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितंम न्यः । धेट् पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः । नूकंधयः । आस्यंधयः । पुष्पं धयः । स्मात्पदात्सुस्यापरत्वं ज्ञेयम् ॥ ध्मा शब्द मित्वये गयो । नाडीं धम तीति नाडिंधयः । नाडिंधमः ॥ स्वरान्त पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः ॥२४॥ मुष्टिंधयः । मुष्टिंधमः । घुनिंधयः । घुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणिं

घन । करधम । करंधम । स्तनधय । स्तनंधय । नासिकां धमति नासिकंधम । नासिकंधय ॥

ख्या मारीचनपनिनो हवरो तु दूकृत् ।
अहार्य तिक्रतुद् स्यात् मूर्ख्नागातानिम्नि ॥ ७ ॥
कत्तरो वहामोत्क्षिद् मितनामनमान्तरानि ।
वातंदरिमिरामा मत् जहानि पानिमाया ॥ ८ ॥

मारी पचनाति मारिषम । वातवम । पार्दवम ॥ कथा मञ्च । व मारवे । उरूर्वं । कुम्भतुन्दीति कुम्भतुन्द । कुक्षिम्भरनाति कुक्षिम्भर ॥ अहा किम्? । ममस्थानम् । अहम्पुरनाति मरपुर । विधुन्तुद । तिक-पुर ॥ दशिर् प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यंपश्या । कं राजदारा । उग्रपश्य । ललाटतपः ॥ जिद्दु आस्वादने । वद जहाति वद्दजिह । अभ्रं लिह ॥ मित पचतीति मितम्पच । नम्पचन । पानधन । नम्पाच ॥ भज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमज ॥ मदी गण्डवनयो । इरमा माद दाति इरमद ॥ ओहाक् त्यागे । सर्वं जहतीति सर्वंजहा माया ॥ इति खश्प्रत्यय ॥

(श०) सूत्रम् । एजा खश् एजा बहुवचनान्तम् । स्वराद्य मास्तुम्वा० खश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इगन्त मन्येत' एज कम्पने' इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति सकारो मुमागमार्थ । शकारश्चतुस्कार्थ । एज कम्पने । जन मात्मजयति सम्प्रवाति विग्रह । 'धातो प्रेरणे' णिच्प्रत्यय । 'स्वराद्यन्त०' तत् । 'एजो खश्' इति खश् । अ । खिति पदस्य' इति पूर्वस्य मुम् । स्वराद्यन्त०' कर्तुं स्वात् अथ कर्तरि' गुण. एजय् 'स्वराद्यन्त०' 'अद्' इत्यकारलोप. । 'स्वराद्यन्त०' जनम जय ॥ मन ज्ञाने मन् पण्डितपूर्व । आत्मानं पण्डितं मन्यत इति पण्डितंमन्य । श्यन्प्रत्यय । खित्वात् 'खित्यन्य' खित्वा मुमागम । 'स्वराद्यन्त०' ॥ एवं मुमर्थमन्य इत्यादि ॥ ३३-३४ ॥

(प्र) एजामिति ॥ बहुवचनमाद्यम् ॥ ३३ ॥

ल्युट् करणे ॥ धातो करणेऽर्थे ल्युट् प्रत्ययो भवति ॥ ३५ ॥
अभूततद्भावे ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु कृञः ल्युट् वाच्यः ॥३६॥ अनाढ्य आढ्य क्रियतेऽनेनेति आढ्यकरणं द्यूतम् । सुभगकरणम् ॥ स्थूलकरणं किम्? । दधि ॥ पलितकरणं किम्? । शीतवस्तुसेवनम् । अनग्न नग्न क्रियते अनेनेति नग्नकरणं द्यूतम् ॥ अ

न्यकरण किम् ? । सूयावलोकनमथकृत् । अप्रिय प्रिय क्रियते अनेनेति प्रियकरण मैत्रम् ॥ दार्वाहनोऽण् वक्तव्य ॥३७॥ तकारस्य च ट ॥ घादादेशो वक्तव्यः ॥३८॥ उक्तम् । दारु आहन्तीति दार्वाघाटः ॥ चारौ वा ॥३९॥ चारु आहन्तीति चार्वाघाट चार्वाघात ॥ कर्मणि सम्पूर्वाच्च ॥४०॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघात ॥ जायापत्यो ष्टक् ॥४१॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ॥ जायां हन्तीति जायाघ्न ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्य कर्तृके च ॥४२॥ जायाघ्नः तिलकालक । कपाले भ्रमर । पतिघ्नी पादरेखा ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्यते ॥४३॥ राजघ उपसरपानम् ॥ ४४ ॥

(च०) सूत्रम्—'ल्युट् करणे' ल्युट प्रथमकवचनान्तम् । इसेप सेर्लोप ' करणे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अधृतस्य निष्पाग्नं करणमुच्यत तस्मिन्नर्थे धातो ल्युट्प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थ । टकार ईवर्थः । कृ नग्नपूर्व । आनग्नो नग्न. क्रियत अनेन इति विग्रहे ल्युट्प्रत्यय । यु । खिति पदस्य इति खित्वान्मुम् । समा सप्रत्ययया इति विभक्तिलोप मुमागम । 'युवारनाकौ' इत्यनादेश । स्वरहीनं० व्यञ्जनात्० नपुसकान्तम् । नग्नकरणं धृतम् । एवम् अस्थूल. स्थूल. क्रियत अनेनति स्थूलकरण० न्धि । कृ स्थूलपूर्व ॥ ३९ ॥

(प्र०) लक्षणवतीति ॥ मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणं यस्यास्ति स लक्षणवान् तस्मिन् कर्तरि सति इत्यर्थ ॥

भजो विण् ॥४५॥ भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थ ॥ वे ॥ वेर्लोपो भवति ॥४६॥ भज सेवायाम् । अर्धं भज तीति अर्धभाक् । चो कु सुखभाक् । दु खभाक् ॥ वह प्रापणे । भार वहतीति भारवाट् भारवाड् भारवाहौ भारवाह । भारवाहम् भारवाहौ ॥ वाहो वा ॥ वाहो वाकारस्यौकारो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ भारौह भारौ हा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भि । इत्यादि ॥ सह मर्षणे । हो ढः । वाव-साने । सहादे सादि इति सूत्रेण स्वरयास्तुरादेश । स्वरां शत्रूणां वेग सहतेऽसौ तुरासाट् । साहे ष षोऽडि । तुरासाहौ तुरासाह ॥ पुच्छ स्तेर्विण् ॥४७॥ तत्त्व पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । अम्बूनि वहतीति अम्बुवा ट् । शसादौ तु अम्बूह ॥ अन उ ॥ अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उ स्यात् शसादौ स्वरे परे ॥४८॥ शालिवाट् शाल्यूह ॥

(च०) सूत्रम्—'भजो ञिः' ॥ भजः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरा०' 'मास्तुभ्याः' विण् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप०' भजामिति । भजादीनां भज, वह, पद, नम, इत्यादीनां धातूनां विण्प्रत्ययो भवति कर्तुर्णो विपत्र । णकारो वृद्ध्यर्थः । भज सेवायाम् । भज् । अर्धपूर्व. । अर्धं भजतीत्यर्धभाक् । वि प्रत्ययः । वि । णित्वात् अत उपधाया इति वृद्धिः । अर्धभाज् वि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'वेः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । क्विपि 'हस्य' 'स्वोर्वि०' परिति विप्रत्ययस्य लोपो भवति । इत्यनेन विलोपः । प्रथमैकवचन 'चः कुः' 'हसेपः सेर्लोपः' 'वावसाने' अर्धभाक् अर्धभाजौ अर्धभाजः इत्यादि । स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् । नपुंसके तु अर्धभाक् अर्धभाजी अर्धभाञ्जि इत्यादि ॥ ४१ ॥

वह भारपूर्व. । भारं वहतीति विग्रहः विण् प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचन 'हो ढः' 'हसेपः सेर्लोपः' 'वावसाने' ढस्य डः । भारवाट् भारवाड् । मतुब्लिङ्गत्रप्रक्रिया । नसादौ स्वरे तु विशेषः ॥ वाहो वौ नसादौ स्वरे । वाह इति विग्रहस्य यान्तस्य वहधातोः नसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य ऊत्वस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ 'औ औ औ' भारौहः । भारौहा भारवाहस्या हा ... 'हस ऊधा' स्वराहन०' भारवाड्भिरित्यादि । पद मपत्र । 'आदः प्या य' मद विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचन 'हो ढः' साड् प सा डि माड पञ्चम्येकवचनान्तम् । प प्रथमैकवचनान्तम् । डि सप्तम्येकवचनान्तम् । मद्धातोः मकारस्य पकारो भवति हकारे परे स पदान्ते च । अनेन सस्य पः । 'हस्य स०' 'वावसाने' तुरा तुरं सहत इति तुराषाट् ड्र । तुराषाहौ तुराषाहः । मकारादौ सुपि च तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भिः इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि ॥ अत्र कश्चित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वपात् इत्युदाहरणं पठन्ति । तदत्र न युज्यते । यतो क्विप्प्रत्ययाधिकारः साविर्भवात इह तु भजादयः पठन्ति ॥ ४८ ॥

(प्र०) भजामिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अत आह भजमदवहामिति ॥ ४९ ॥

शमेरपि ञिण् वक्तव्यः ॥ ४९ ॥ णो नो धात्वोः । शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥

(च०) शम उपशमे । शम् प्रपूर्व । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । ञिण्प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचन । 'मो नो धात्वोः' धात्वन्तमकारस्य नकारो भवति स्व पदान्ते च । इति मस्य नः । हसेप सेर्लोपः प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यां प्रशान्भिः ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस इत्येतेषु नाम्नश्च्विप्रत्ययो भवति ॥५०॥ **सम्पद्यकर्तरीति वक्तव्यम् ॥** ॥ तत्र अगृहं गृहं भवतीति गृहीभवति । चकारश्चौ वार्थः इत्ति विशेषणार्थः । अथवा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वे ॥

(च०) अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः ॥ न प्राक् भूतमभूतं तस्य तद्भावे तथा भवनं अभूततद्भावः तस्मिन् अभूततद्भावस्य ... [illegible] ... तदा प्रकारो धातुना सह ... नाम्नश्च्विप्रत्ययो भवति । चकारः ... इत्यर्थः । पूर्वविशेषणार्थः ॥ ५० ॥

च्वौ दीर्घ ई चास्य ॥ च्वौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ॥८२॥ अमिथुन मिथुन सम्पद्यमान तथा करण इति मिथुनीकरणम्। किम्' । पाणिग्रहणम्। च्व्यन्तत्वादव्ययम् अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्। असहाय सम्पद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात्। अकृष्ण कृष्ण यथा सम्पद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति। हेतुकृतम्। अव्ययस्य न दीर्घत्वम्। अस्वस्ति स्वस्ति यथा सम्पद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्ति स्यात्। सम्पद्यकर्तरि किम्। अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति। अलुक् क्वचित् इति विभक्तेरलुक् ॥

(प्र०) च्वौ दीर्घ ई चास्य' च्वौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घ आकारस्य च। यद्वा अस्य अवर्णस्य इकारो भवति। उदाहरणम्। कृ मिथुनपूर्व। अमिथुनं मिथुनं क्रियत इति विग्रह। भाव युट यु। अभूततद्भाव०' । अनेन मिथुनस्याग्रे च्वि। च्वौ दीर्घ ई चास्य इति अकारस्य ईकार। युवारनाकौ' युस्य स्थानेऽन० वर्लोप' च्वेर्नो मा०' भावत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वम् कुलवत्। एवं मिथुनीकरोति मिथुनीभवति मिथुनीस्यात्। भू गुरुपूर्व। अगुरुस्य गुरुभवनं गुरूभाव। घञ। घञ भाव अ। ञ्णित्वाद्वृद्धि। औ आव स्वरहीनं० च्वि। अकारस्य ई। वर्लोप' भाव भूपाग्रे च्वि। सार्व० अस् भुवि। विधिसंभावनयोः यात्। अप् कर्त्तरि अदादित्वात् लुक् नमसोऽस्य इत्यलोप। सहायपूर्व। असहाय सहाय स्यादिति विग्रह च्विप्रत्यय ईश्चास्य। व' इति लोप। सहायी स्यात् क्रियापदम्। अत्र अभूतागमे च्वि। कृ हेतुपूर्व। अहेतुर्हेतुना कृतं हेतूकृतम्। क्तवतू तप्रत्यय। च्विप्रत्यय। च्वौ दीर्घ०'। इति दीर्घ। उकारस्य ऊकारः। नपुंसकान्तम् ॥ ८२ ॥

च्वौ सलोपश्च ॥ अरुस् मनस् महस् चेतस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे ॥८३॥ द्वौ नञौ प्रकृतार्थमनुसरत। उत्सुक मना यस्यासौ उन्मना, न उन्मना, अनुन्मना, अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभाव। विगत मनो यस्याऽसौ विमना, न विमना अविमना, अविमना विमना सम्पद्यमान तथा भाव इति विमनीभाव। न विद्यते मनो यस्यासौ अमना, न अमना अनमना अनमना अमना सम्पद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभाव। तथा सुमनीभाव। सुचेतीभाव। महीकरोति। अरूकरोति। चर्मूकरोति ॥

(प्र०) '०च्वौ सलोपश्च' च्विप्रत्यये परे अरुस्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सकारलोपो भवति। सलोपे कृते च पूर्वस्य दीर्घः। अकारस्य ईकार। स्थिरस्य मनसः अमन-

स्त्वेन भवनमभूतभावः । अरूकरोति । चक्षुष्करोति । चत्वाकरोति । विद्वाकरोति । न्। अमनस्तूर । 'चगुभाव' अ । न्विप्रत्यय कृत । 'च्वौ मकारश्च' इति मकार कृत अम रस्य इकार ॥ एवमपरिम्ला परिम्ला कृता । परिम्लाकृता । क्तप्रत्यय । परिम्लाकृ चि- त्यय । इ वास्य' इति सम्भास्य इकार । र' इति विदारः ॥ ६३ ॥

डाच् कचिद्रुकण्ठ ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कचित् डाच् प्रत्यय भवति ॥ ५४ ॥ अदु स दु म सम्पद्यते तत् करोतीति दु द्वाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥

(च०) प्रथमैकवचन घार्विसर्ग' कस्मिन्प्रयोगान्तर क्व्यर्थे गम्या डाच्प्रत्यया भव- ति । डकारष्टिलोपार्थ । चकार प्रत्ययभेदज्ञापनार्थ । अदु खिन दु खिन करोतीति दुःखा करोति । इति सिद्धमत । करोति दु खिनपूर्व । डाच् । ष्टिलोप । 'स्वरहीन०' ॥ एव सुखाकरोति । सत्याकरोति । प्रियाकरोति । मुण्डन भद्राकरणम् ॥ ६४ ॥

आतो मनिप्कनिब्वनिप. ॥ धातो नाम्नि च प्रयुज्यमाने आ कारान्ताद्धातोर्मनिप् कनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ५५ ॥ सुष्ठु ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । सखे चपा ससुदानाम् । अश्वे तिष्ठ तीति अश्वत्थामा ॥

(च०) सूत्रम्—'आतो मनिप्कनिब्वनिप' ॥ आत पञ्चम्येकवचनान्तम् । स्वरहीन' 'घार्विसर्ग' मनिप् च कनिप् च वनिप् च मनिप्कनिब्वनिप । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' 'घार्विसर्ग' आकारान्ताद्धातो मनिप्, कनिप्, वनिप्, एत त्रय. प्रत्यया कर्तरि । पकार पित्कार्यार्थ । इकार उच्चारणार्थ । कनिप् इत्यत्र ककार. कित्कार्याय । डुदाञ् दाने । दा सुपूर्व । सुष्ठु ददातीति सुदामा । मनिप्प्रत्यय. । सुदामन्शब्दात् प्रथ मैकवचन । 'नापधाया' 'हसेप से०' 'नाम्नो नो लोप०' राजन्शब्दवत्साधना ॥ ६५ ॥

स्थामी ॥ ई्ध ईध ई । दासोमास्थां ह्रस्व इकारो भवति ॥ ५६ ॥ दीर्घ ईकारो भवति वकारादौ किति हसे परे, न क्वपि किपि वा कनिप्प्र त्यय । सुष्ठु पिबतीति सुपीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । घृत पिबतीति घृतपीवा । धनदिवा । मलसिवा । मार्गस्थिवा । धनधीवा । सुगीवा । दोष हीवा ॥ **कनिप् कचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥५७॥** सुष्ठु करोतीति सुकर्मा । सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्विप् । प्राणितीति प्राण प्राणौ प्राण । हे प्राण् ॥ **अन ॥** पदान्ते वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्व स्यात् ॥५८॥ अघौ इति विशेषणान्नलोपो न शङ्कनीय । इण् गतौ । **ह्र स्वस्य पिति कृति तुक ॥** ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ॥५९॥

मातरेवीति मातरिश्वा ॥ वनिपि अमस्याऽत्व वाच्यम् ॥६०॥ वनी प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योऽपि वनिप् । ओणृ अपनयने । ओणतीति अवावा अवावानौ ॥ ईपि वनो नस्य रो वाच्यः ॥६१॥ नस्य ईप् । ओणति । सा अवावरी । पारं पश्यतीति पारदृश्वा पारं पश्यतीति सा पारदृश्वरी । केवलेभ्योऽपि वनिप् । षुञ् अभिषवे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सुनोतीति सुत्वा । सुङ् ॥ धेट् पाने । धयतीति धीवा ॥ गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ॥

(ब०) सूत्रम्— स्थामी' ॥ स्थां षष्ठ्यकवचनान्तम् । आतो धात्वाकोप स्थ ह्रानं० मोऽनुस्वारः ई प्रथमैकवचनान्तम् लोपे ठिद्धम् । अथवा स्थां षष्ठ्येकवचना न्तम् । इ प्रथमैकवचनान्तम् ई प्रथमैकवचनान्तम् त्रितयम् । मध्यादि० इत ईत । स्था, पा पाने, गा मा, हा, इत्यादीनामाकारो भवति क्रियत्वव्यतिरिक्त इति पर स्यादीनामाकारस्य इकारः ईकारश्च भवति । कश्चित्प्रयोगानुसारेण इत्व इकारः । यथा स्थितं नहितं मितं प्रमितम् । दा अवखण्डने । दितम् । धाऽन्तःकर्मणि । अहित तम् । छा छेदने । छितम् । निशितमित्यादि । क्वचिदीर्घः । पा पाने । पा शुद्धः । शुन्तु पिबतीति पिबः । आतो मनिन्० इत्यादिना क्वचित्प्रत्ययः । क्विपादौ कारस्य ईकारः । पा इत्यस्य पा सुपावन् । प्रथमैकवचने भाषयाघः इत्यतः अकोप नाऽन्ता मो० सुपावा इति क्वचिदन्तम् । इहाण । दा भूरिपूर्वः । भूरि प्रभुरं स्वर्णं वा ददा तीति भूरिदावा वनिप् विस्वाभावात् स्थामा इत्याकारः न । राजन्वादसुयं'क्रमा ६६-६१

(प्र०) स्थामिनि ॥ पृषामित्वं स्याद्यादौ किति ॥ ६६ ॥

विभवद्वचनमना यथम् इत्यत्र विभवं पश्यन्तीति विभवश्यानि मनांसि येषां ते वि भवद्वचनमना इति ब्रह्मानेन विभवऽपि न क्षतिः ॥

क्विप् ॥ उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययः स्यात् ॥६२॥ क्विप सर्वापहारिलोपः । कृपादिवौ ॥ वे ॥

(ब०) सूत्रम् । क्विप् प्रथमैकवचनान्तम् । इतरः एकपदम् । सर्वधा धातु क्विप्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थे तुग्विधानार्थेश्च । अन्ये तु प्रत्यया वदाद्य भाषानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्य प्रयोज्याः । क्विप्प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः । कृ । कर्मपूर्वः । कर्म करोतीति विग्रहे क्विप्प्रत्ययः ॥ ६२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति अग्निचित् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं सुनोतीति सोमसुत् ॥ सर्वं ददातीति सवदर । दिवम् इति तुस्वर । दिवु क्रीडायाम् । दिवं दिद् क्विप् ॥ वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घः सम्प्र

सारणाभावश्च वक्तव्यः ॥६३॥ वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । ऊ- पराजादेः प ॥ **छ्वोः शउ वाचणो किति ङिति झसे परेऽनुनासिके कौ च** ॥६४॥ तेन तत्त्वप्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छ (श) ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ॥ स्रुह् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटप्रूः ॥ जु गतौ । जवतेऽसौ जूः । सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । वा सुष्ठु श्रयस्यासौ सुश्री । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

(च०) सूत्रम्—'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥ ह्रस्वस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ह्रस्वस्य' पिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वाद्यन्ते०' तुक् प्रथमैकवचनान्तम् । इत्य सर्वो० पिति कृति परे ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन धातोः पुरस्तुगागमः । क्विप् सर्वापहारी लोप इति क्विब्लोप । प्रथमैकवचने हसेप सलोपः कलात्मिन्यत्र 'च न्ता ना०' कलङ्ट् । एवमग्नि चिनोतीत्यग्निचित् । चिञ् चयने ॥ इत्याद् स्तौतीति इ- स्तुत् । ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टु । 'आदेः ष्णः स्न' 'निमित्ताभावे०' इति टस्य त । .. स्तु । क्विप्प्रत्यय । तुगागम । क्विप सर्वापहारी लोप ॥ पा पाने । सोमपूर्वः । क्विप्प्रत्यय । सोमं पिबतीति सोमपाः । अत्र दीर्घत्वान्न तुगागम । प्रथमैकवचने 'धो वि०' ॥ हशिर् प्रेक्षणे । समन्तात् सर्वं पश्यतीति स्पृट्क । क्विप्प्रत्यय । क्विप सर्वा- पहारी लोप । 'दिशाम्' इति मस्य क । प्रथमैकवचने । 'हसेप स०' सदृक् भवती- इत्यादि ॥ श्रिञ्धातु सेवायाम् । श्रि सुष्ठु । सुष्ठु श्रयतीति विग्रहे क्विप् ॥ 'क्विप् ष्ट्याय०' इति । प्रच्छ, वच, स्नु कटप्रु, जु धातोः दीर्घता भवति चकारात् प्रच्छ संप्रसारणाभाव । इति स्वरस्य दीर्घः । क्विब्लोप । सुगागम्ह्रस्वप्रथमैकवचने । वा वि०' ॥ प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । क्विप्प्रत्यय । 'प्रच्छादे० ।' इति दीर्घः । संयोगान्तस्य ला- प 'उपपराजादेः प' 'पा द्धः' हसेप. स०' 'वाक्मान तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् तत्त्व- प्राट् तत्त्वप्राच्छौ (शौ) तत्त्वप्राच्छ. (श.) ॥ ६३-६४ ॥

नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु क्विपि तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ॥६५॥ णह बन्धने । णादे ष्न । नहो ध । उप समीपे नह्यतीति उपानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीवृत् ॥ व्यध ताडने । ग्रहादित्वात् ङिति च । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ॥ वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् ॥ रुच दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् ॥

(च०) णह बन्धने । नह उपपद । उपनहन पादुकादिसुगाम । क्विप् प्रत्यय । क्विप् परे नहादीनां पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या । क्विप् परे इति क्विप् पूर्व- स्मात् न क्विप् पर इति नहिवृत्यादीनां परे उपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । प्रथमैकवचने नहो ध. हस्य धः । 'वावसाने' उपानत् उपानद् उपानहौ इत्यादि हलन्तपुंल्लिङ्गवत् ॥

चकारात् प्रावृट् । प्रवर्षतीति प्रावृट् । मर्मावित् । नहेर् इत्यादावपि दीर्घता ॥ नहेरि त्युपलक्षणात् वहि वृषि व्यधि रुचि सहि तनयः गृह्यन्ते ॥ ६५ ॥

गम्यम्नम्वन्तनादीनां क्विपि मस्य लोपो वाच्यः क्वचिद् वा ॥ ६६ ॥ तुक् । परितः तनोतीति परितत् ॥ कटं चिकीर्षतीति कटचिकी । चिकीर्षते क्विप् । अत इत्यकारलोपः । लोपश्च इति यस्य । रेफ । रिलोपो दीर्घश्च इति मध्यमरेफस्य लोप । ननु संयोगान्तस्य लोप । रसे पदान्ते चेति चकाराद् ॥ रात्सस्य । सोर्विसर्गः । कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः ॥ वह प्रापणे । पञ्चानां वचनाम् । अनो वहतीति अनड्वान् ॥ क्विबन्ते वस्यानसो डान्तादेशो वाच्यः ॥ ६७ ॥ अनड्वाहौ अनड्वाहः । राजृ दीप्तौ । मो राजि सम क्वौ । सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् ॥ ध्यै चिन्तायाम् ॥ ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या ॥ ६८ ॥ सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् ॥ ६९ ॥ हलादिः शेषाभाव ॥ द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सम्प्रसारणं वाच्यम् ॥ ७० ॥ द्योततेऽसौ दिद्युत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नोतीति जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहोत्यनया सा जुहूः ॥

(प्र०) कृ करणे । कटं चिकीर्षतीति विग्रहे । 'इच्छायां०' इति सनप्रत्ययः । [illegible] क्विप् । द्वित्वम् । पूर्वस्य हलादि शेष रुत्वम् । 'कुहोश्चु' चिकिर् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] कटं चिकीर्षं अतो क्विप् । अत इति [illegible] अकारस्य लोप क्विप सर्वापहारी लोप । [illegible] इति [illegible] एव [illegible] । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै सुपूर्व । सुष्ठु ध्यायति इति [illegible] । ध्यायतेः ध्यै चिन्तायामित्यस्य धातोः क्विपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घश्च(१) [illegible] ।

[illegible] व्याप्यमाने कञ् ॥ ७१ ॥ [illegible] कार्ये सति ॥ [illegible] ॥

आ सर्वाद् ॥ एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्वं भवति ॥ ७२ ॥ [illegible] ॥

कराम् प्राद्दर् । प्रश्नाति प्राड्र् । मर्माविद्। नादद् इत्यादावपि दर्शनात् ॥ गदि दि रस्थगाद नदि दृवि इति क्वचि नदि तनयः शुद्धम्त ॥ ६६ ॥

गमूपमूनमूहनूतनादीनां क्विपि अमस्य लोपो वाच्यः तुपि वा ॥ ६६ ॥ जुर् । परित तनोतीति परितत् ॥ कट किरति इति कटचिकी । चिकीर्षते क्विप् । अत इत्यकारलोप । दोषाम् इति यस्य फ । रिलोपो दीर्घश्च इति मध्यमेरफस्य लोप नतु संयोगान्तस्य लोप । से पदान्ते चेति चकारात् ॥ सारस्य । सोर्विसर्ग । कटचिकीर्षी कटचिकीर्षे ॥ ६६ मारणे । मर्जा मदराणाम् । अनो वहतीति अनड्वान् ॥ क्विबन्ते वहनसो डान्तादेशो वाच्यः ॥ ६७ ॥ अनड्वाहौ अनड्वाह् ॥ राजृ दीप्तौ । मो राजि सम क्वौ । सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् ॥ ध्यै चिन्तायाम् ॥ ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या ॥ ६८ ॥ सुष्ठु ध्यायतीति सुधी ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् ॥ ६९ ॥ इत्यादि देशाभाव ॥ द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सम्प्रसारणं वाच्यम् ॥ ७० ॥ द्योततेऽसौ दिद्युत् । गच्छतीति उत्साविष्यविजयान् प्राप्नोतीति जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहोत्यनया सा जुहू ॥

(७०) कृ करणे । कटं चिकीर्षतीति विग्रहः । 'इच्छायां०' इति सप्रत्यय । स दार्थे क्त इट् किर । दिरुक्तम् । पूर्वस्य इत्यादि 'मप' रकार । कुहोश्च चिकिर् । ध्याविशत इति गार्वे । क्विबन्त स०। कटं चिकीर्षं अपे क्विप् । पन इति मध्यस्थपनस्य अकारस्य लोपः क्विप सवापहारा लोप । ... र रिलोपो दीर्घश्च भाति ... साधयन्ति ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै सुध्य । सुष्ठु ध्यायति इति मत्वा क्विप्रत्यय ध्यायत ध्य चि तावामित्यस्य धातोः क्विपि परे सम्प्रसारणं भवति गार्धस्य(?) च इकार । ध्य ... यस्य धा । क्विबन्त । प्रथमकवचन धाति सुधीरित्यन ।

दृशष्टक्सकौ चापमाने कार्ये ॥ ७१ ॥ दृशेर्धातोः सर्वादिपूर्वकात् प्रत्ययौ भवत उपमाने कार्ये सति ॥ चकारात् क्विप् वक्तव्य ॥ आ सर्वादेः ॥ एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्वं भवति ॥ ७२ ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृश । ... क म । क्विबन्त । अन्यादृश अन्यादृक् । स इव दृश्यतेऽसौ तादृश तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ यादृक्ष यादृक् । एष इव दृश्यतेऽसौ एतादृश एतादृक्ष एतादृक् ॥

[illegible]

(प्र०) सूत्रम्— कमिदमा कीश्' ॥ किं च इद च किमिदम् तस्य पञ्चदकवचनान्तम् । प्रकृतिः' । का च ई च की कापूर्व दः शकाराऽनुबन्धः उभयथापि पुम्स्त्रे । कारे प्रथमैकवचनान्तम् । इत्य से ' ॥ कचित्तु किमिदम कागारा पूर्व सूत्रं पठन्ति। पतयु प्रत्ययपु परेषु भाता पूर्वथा किम् इदम् शब्दयो काः इत् इत्यतावाश्यौ भवत यथासंख्यन । किम् शब्दस्य काः । इदम् शब्दस्य इत् शकारः सर्वादेशार्थं । इत किम् एव । कमिन दृक्सदृक्किप्प्रत्ययाः । क इव दृश्यत इति विग्रह किम कौ आदृक् । कादृश कादृक्ष कादृक् । सर्वं प्राग्वत् ॥ एवम् इदम् पूर्वं । इदमः ई आदेशः । अयमिव दृश्यते ईदृश ईदृक् ॥ ७३ ॥

भवदादिषु प्राक्तनेषु सत्सु इवार्थे उपमानार्थे दृशधातोः दृक्सदृक्किप्प्रत्यया भवन्ति । पूर्वपरस्य टेरात्वं भवतात्वर्थे । भवानिव दृश्यत भवादृशः । भवादृक्ष । भवादृक् । मदृमिव दृश्यत इति मादृशः मादृक्ष मादृक् । इत अस्मत्पूर्वः । 'त्यन्म'करण' इति मदादेश सौ इत्र पश्चादात्वम् । एवं त्वमिव दृश्यत इति त्वादृशः त्वादृक्ष त्वादृक् सकारात् स्मान इत्यस्य स आदृशः । समान इव दृश्यत इति सदृशः सदृक्ष सदृक् । वयमिव दृश्यत इति स्मादृशः अस्मादृक्ष अस्मादृक् । यूयमिव दृश्यत इति युष्मादृशः ॥ ७४ ॥

णिनिरतीते ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ॥७७॥ **करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः** ॥ ७८ ॥ इनौ धौ सौ । अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत इति अग्निष्टोमयाजी । वा अग्निष्टोम यष्टु शील यस्य स अग्निष्टोमयाजी । अश्राद्ध भुङ्क्ते इत्येवशील अश्राद्धभोजी । अर्थ भुङ्क्ते इत्येवशील वा भुक्तवान् इति उष्ण भुङ्क्ते इत्य वशील वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी ॥ इनो घट् ॥ **इन्नन्तार्निन्दायां णिनिर्वाच्य** ।७९॥ पितर जघान वा अवध त् इत्येवं च पितृघाती । दण्डिन् शब्दवद्रूप ज्ञेयम् ॥ **कर्तर्युपमाने णिनिर्वाच्य.** ॥ ८० ॥ अभ्र इव पततीति अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकरी । हंस इव गच्छतीति हंसगामी । स्त्री चेत् हंसगामिनी ई़प् ॥

(प्र०) सूत्रम्—'णिनिरतीते' ॥ णिनि प्रथमैकवचनान्तम् । प्रकृतिः । अतीत सप्तम्येकवचनान्तम् । अ इ प पश्चात् धातोः प्रत्ययाः । धातोरतीते शीलार्थे णिनिप्रत्ययो भवति । शील स्वभावार्थे । णिनिरित्यत्र णकारो वृद्ध्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः ॥ उदाहरणम् । यज अग्निष्टोमेनेष्टवान् यद् ताच्छील्येन वा अग्नि यष्टवा णिनिप्रत्यय इव । णित्वाद्वृद्धिः । प्रत्यय इनौ धौ सौ इत्य स दम्भी घाः दण्डिन् शब्दवत् प्रक्रिया ॥ ७० ॥

(प्र) अग्निष्टोमेनात । करणादिषूपपदेषु अग्निष्टोमादिकरणोपपदेषु कर्तु करणत्वमस्तीति यत् सत्यम् अभ्यासात् पि कृत् प्रत्ययार्थो कार्यं सम्बन्धकारक स मारित्वात् णिनिः वाम कृत्प्रत्ययार्थो कार्यं भवत्येव

✓

क्विपक्वनिप्ड्डाः ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्व ड इत्येते प्रत्यया इव भवन्ति ॥८१॥ **क्विप्** ॥ वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत् कादेव हन्ते क्विप् स्यात् ॥८२॥ अतीते काले एव । वृत्र हतवानिति वृ हा । ब्रह्महा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनि । शत्रु हन्तीत्येवशीलि शत्रुघाती । सुष्टु करोति स्माऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् शास्त्रकृत् । सोम सुनोति स्माऽसौ सोमसुत् । अग्निं चिनोति स्माऽसौ अग्नि चित् । इत्येते क्विबन्ता ॥ क्वनिप् । युधि संप्रहारे । राजान युध्यते स्माऽसौ राजयुध्वा । राजान करोतीत्येवशील राजकृत्वा । सह युध्यते स्माऽसौ सह युध्वा सहकृत्वा ॥ षुञ् प्राणिप्रसवे । क्वनिप् तुक् । कित्त्वाद्गुणाभाव सुनोति स्माऽसौ वा सुत्वान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति यज्वा । पारमद्रा क्षीत् इति पारदृश्वा । इत्येते क्वनिबन्ता ॥

(च०) सूत्रम्—'क्विप्क्वनिप्ड्डाः' ॥ प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' । 'लो वि०' । वृत्ति सुगमा । हन् हिंसागत्यो । हन वृत्रासुरं हतवानिति विग्रह क्विप्प्रत्यय । किप सर्वापहारी लोप । प्रथमैकवचने 'हनो शौ सौ' 'हसेप स' 'नाम्ना मा०' वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं ब्रह्महा । एव क्विप्प्रत्ययो वनिप्प्रत्ययश्च वर्तमानकाले उक्तः । अत्र तु अतीते काल इति न पौनरुक्त्यमित्यादि । यज वनिप्प्रत्ययः । यन् । 'स्वर०' यज्वन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेप से०' 'नाम्नो नो०' इष्टवानिति यज्वा । यज्वानौ ॥८१॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ **सप्तम्या जनेर्डः** ॥ सप्तम्यां जनेर्धातोर्ड प्रत्ययो भवति अतीते काले ॥८३॥ सरसि जायते तत् सरसिज पद्मम् । अलुक् क्वचित् । सरसि जात सरोजम् । संस्कारज । अज । द्विज ॥ परित खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वग वा सर्वं गच्छति स्माऽसौ सर्वग ॥ गै शब्दे । साम गीतवान् गायति स्माऽसौ सामग ॥ इति डप्रत्ययान्ता ॥ इति कत्रर्थप्रक्रिया ॥ १ ॥

(च०) जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः । डप्रत्ययः । अ । डित्वाट्टिलोपः । 'स्व द्यानि०' सरसि जातं सरसिजम् । 'अलुक् क्वचित्' इति सप्तम्या अलुक् । मर्तुमतं कुत्सा दवत् । शाअवबाधन । ना सवपूर्वः । डप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वाद्यानि०' प्रथमैकवचने 'आवि०' सर्वं ज्ञातवानिति सर्वज्ञः ॥ गम्लृ गतौ गम् सामन्पूर्वः । सामसर्व गतवान् गतवान् । गातवानिति विग्रह व गत्यर्थानां ज्ञानार्था इति डप्रत्ययः टिलोपः 'स्वाद्योर्०' 'नाम्ना मा०' सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः ॥

निष्ठाविकारप्रक्रिया ॥२॥

अथ निष्ठाविकारप्रक्रिया ॥ क्तक्तवतू ॥ धातोरतीते काले क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवत ॥८४॥ भावकर्मणोः क्त । क्तवतु कर्तर्येव ॥ कृतो घट । कृतवान् घटम् । उकारावितौ । उर्तुमर्थ ॥ ष्णा शौचे । स्नायते स्म तत् स्नात त्वया । आगम्यते स्म तत् आगतम् । स्थीयते स्म तत् स्थित देवद त्तेन । भावस्यैकत्वादेकवचन नपुसकत्व च । भावे नपुसकता ॥

अन्य प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ।

धात्वर्थे केवल शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

क्रियते स्माऽसौ कृत कटस्तेन । स कटं कृतवान् । करोति स्माऽसौ कृतवान् । कृष्ण सर्वं कृतवान् । मितो नुम् नुमागम ॥

(च०) अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—'क्तक्तवतू' । तत्र क्तवतुश्च क्तश्चेत्यथ माद्विवचनान्तम् । औ पू' सवर्णे०' ॥ धातोरतीते क्त क्तवतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । तत्र क्तप्रत्ययो भाव कर्मणि च भवति क्तवतुश्च कर्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधाय । अकारि इति कृतः । कृ क्त स्थित । त । प्रथमैकवचन स्वादि०' कृत घटः कारकम । अत्र कर्मणि क्त. ॥ कृ । क्तवतुः । उकारो नुम्विधानार्थ तवत् प्रथमैकवचने । मितो नुम्' अत्वसोः सौ दीर्घ इत्यपः सर्लोप संयोगान्तस्य लोप' ॥ घकार इति कृतवान् । कृतिः । ॥ धातुत् कृतवतौ । अथ कर्तरि क्तवतु ॥ ८४ ॥

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति ॥ ८५ ॥ चाद्भावकर्मणोरपि ॥ श्लेषस्त्वनुदात्तेतनाम् । गच्छति स्म इति गत ॥ स्थामी । तिष्ठति स्म इति स्थित । कृत । अटति स्म इति अटित ॥ शम दम उपशमे ॥ अमान्तस्य क्ङिति झसे दीर्घ ॥ अमान्तस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे विधि वा ॥८६॥ शाम्यति स्म इति शान्त । दाम्यति स्म इति दान्त ॥ टुवम् उद्गिरणे । वमति स्म इति वान्त ॥

(च) सूत्रम्—गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गतिरर्थो यस्य स ग यद तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । इमित्त सप्तमी ... न विद्यत कर्म यस्य अक र्मकस्तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । इमित्त सप्त । यथा अत्र ... स्वरहीनं च प्रथ मैकवचनान्तम् । अथवा पश्चात् ... स्वरहीन ... सप्तम्येकवचनान्तम् । ... ॥ गम् क्त । त । ... त्वनुदात्तेतनाम् इति सलोप । इदतस्तन ... भाव ... विहितस्य ... नपुंसकलिङ्गता

च ॥ ष्ठा 'आद् ष्ण स्न' स्था क्तप्रत्यय । 'स्थामी' इति ह्रस्व इकारः । दवद्तेन स्थितम् ॥ गत्यर्थो धातु 'अ गतौ' इत्यादिः । अकर्मकश्च लज्जासत्तादि । एवं द्विविधादपि धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । अट् क्तप्रत्यय । 'कृत' इडागम । अविरान्दात् प्रथमैकवचन 'स्रोर्वि०' अत्र गत्यर्थत्वात् क्तप्रत्ययः ॥ ष्ठा स्था क्त । 'स्थामा' इति इकार । स्थित । अत्र अकर्मकत्वात् क्त ॥ दाम् दम् उपशमे । क्तप्रत्यय । 'शमा दार्घे' 'नश्चापदान्ते०' नान्त । एव दम् धातो दान्त ॥ दुवन् । वान्त । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्त ॥ मदेर्न दीर्घता, तन मत्त इति रूपम् ॥ ८५-८६ ॥

(प्र०) गत्यर्थादिति । एभ्या भावकर्म्मकर्तृषु क्त प्रत्यय स्यात् ॥

यस्य कचिद्विकल्पेनेट् तस्य निष्ठाया नेड् वाच्य ॥८७॥ गुप्त गुप्तवान् ॥ **श्लिषशीङ्स्थाआस्श्रिवसूजनरुहजीर्यतीनां सोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्य ॥ ८८ ॥** रमामाश्लिष्यति स्मेति आश्लिष्ट हरि । हरी रमामाश्लिष्ट ॥ शेषमधिशिश्ये इति अधिशयित । कोऽ विष्णु । शेषमधिशयिता विष्णु । स्वगमधितष्ठावित्यधिष्ठित । स्वगमधिष्ठित ॥ अधिशीङ्स्थास कर्म ॥ उपासांचक्र इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासित ॥ आश्रयति स्म इति आश्रित ॥ एकादशीमुपोवास इति उपोषित वा हरिदिनमुपावास इति उपोषित, ॥ **वसिक्षुधोरिट् ॥** आभ्यां नित्यमिट् स्यात् ॥८९॥ घसोरे ष ॥ राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युत रामनुजात ॥ वृषमारुरोह इति आरूढ शिवः ॥ जॄष् वयोहानौ । 'ऋत इर्' । 'स्वार्वि इसे' जगत् अनुजजार इति अनुजीर्णोऽच्युत, । जगदजीर्णो वासुदेव ॥ र' ॥ रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति । णत्वम् ॥९०॥ पक्षे तेन रमाश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम् ॥

(च०) 'वसिक्षुधारिट्' इति । यद्यपि वसिक्षुधौ एतौ द्वौ धातू अनुदात्तौ नित्यौ अनिटौ तथापि तयारिडागम । वस निवासे । क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'वसिक्षुधोरिट्' इडागम । षत्वम् । [illegible] । अजाम्यादीति उषित ॥ एवं क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुधित । [illegible] । आदः ष्ण स्न स्थाप् क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । [illegible] ॥८९॥

(प्र०) आश्लिष्ट इति । सकर्मकत्वात्कर्तरि वचनम् ।

क्त्वा वा सेट् ॥ उकारोपधात् शुषश्च परः सेट् क्त प्रत्ययः किद्वा भवति ॥९१॥ द्युत् वत् द्युतितम् । द्योतते स्म वा द्योतितम् । पक्षे न द्युत स्माऽसौ प्रद्युतित । पक्षे गुण प्राप्त वा प्रद्योतत स्माऽसौ प्रद्योतित ॥ मुच श्च नो सद्द । सम्यक् ममुद्रे तत् संमुदित समाप्तम् ॥ [illegible]

प्राप्त उषते स्माऽसौ उदितः । रोदनं प्राप्त रोदितः वा रोविति स्माऽसौ रुदित रुदित ॥ मुष्यते स्माऽसौ मोषित –मुषित ॥ ग्रहो क्रिङति च । गृह्यते स्माऽसौ गृहीत ॥ नुद्यते स्म इति नोदित नुदित । वेदित विदित ॥ शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषुपूङः क्वेमार्थे ॥ एभ्य परो सेटौ क्तक्तवतू प्रत्ययौ कितौ न भवत ॥९१॥ पूङो वा क्त सेट्॥ पूङ परस्य क्तप्रत्ययस्सेट्वा भवति ॥९३॥ पूङ् शोधने । पुपुवेऽसौ पवित पूत ॥ क्षिरवेऽसौ शयित ॥

(च०)सूत्रम्—'क्तो घा सेट्' ॥ क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । घोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । अव्यया०' इते' ड आ' सेट । सह इटा वर्तमान सेट् प्रथमैक वचनान्तम् । इसप सर्क्षेप ॥ इटसहित क्तप्रत्ययो भवति किरव सत्यपि विकल्पेन किरव कल्पनीयम् । किरवाद्गुणप्रतिषेधः । यत्र किरवं न तत्र गुणो भवति । घुव दाहौ । घुव् प्रपूर्वः । कर्तरि क्तः । 'धृत ' इताडागम । एकत्र किरवाभाव तत्र गुणः । उपधाया लघा' किरवपक्षे गुणाभाव । प्रधातितः प्रघुतित ॥ रुदिर अश्रुविमोचने । इट् रान्ति रुदित ॥ मुष स्तये । मोषित । मुषित । एव नोदित । नुदित वन्ति विदित ॥ ग्रह । क्तक्तवतू' इति क्तप्रत्यय । ग्रहो ङ्किति च इति सम्प्रसारणम् । कृत ' इतोडागम । इटः ग्रहाम् इति इकारस्य ईकार । 'स्वरहाने०' प्रथमैकवचने ध्वार्दि० गृहीत ॥ ९१–९२ ॥

धृत ॥ उवर्णान्ताम् ऋवर्णान्ताद् श्विभियश्च धातो परस्य कित प्रत्ययस्य वशादे इट् न भवति ॥ ९४ ॥ बभूवेस्यसौ वा भवति स्म इति भूत ॥ णु स्तुतौ नौति स्म इति नुत ॥ वृञ् वरणे । ववार इति वृत ॥ श्रयते स्म इति श्रित ॥ श्वयतेः सम्प्रसारणस्य दीर्घः ॥ ९५ ॥ अशिश्वियदिति शून ॥

(च०) सूत्रम्— धृत ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । एकान्त । ड से' इति सूत्रात् युरित्यनुवर्तत । क्वापि वृश्रिञ्ज कित इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्ताद् ऋवर्णान्ताद् श्रिञ् सेवायाम् इत्यस्माच्च धाता परस्य कित ककारेत प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । भू सत्तायां कमका० इति क्तप्रत्यय । प्रथमैकवचने घार्दि०' ॥ वृञ् वरणे । क्तप्र त्यय । प्रथमैकवचने घार्दि० ॥ श्रिञ् सेवायाम् । श्रि क्तप्रत्यय. ॥ अभावि इति भूत । ववारि वियत सा इति वृत । अश्रायि इति श्रित । अत्र रूपत्रयेऽपि उवर्णा न्ताद् श्रिञश्च धातोरिति वचनात् कृत इति भूत्रम प्राप्तस्य इटः निषेध । एवम् नुत. वृत ॥ ९४–९५ ॥

(प्र०) धृत ति । क्वचित् कित इति । तत्र ड' सतित्यतो युरित्यस्यानुवृत्त्या इस्वस्य लाभः ॥ ९४ ॥

आदीदितः ॥ आदित इदितश्च परस्य क्तस्येट् न भवति ॥९६॥ **ञीतः क्तः (क्त) वर्तमानेऽपि** ॥ ञीतो धातुना मतिबुद्धिपूजार्थाना च वर्तमानेऽपि तक् (क्त) प्रत्ययो भवति॥ ९७ ॥ अपिशब्दात् भावकर्मणो रपि ॥ **दस्तस्य नो दश्च** ॥ दकारादुत्तरस्य क्तिस्तस्य नत्वं भवति॥९८॥ चकाराद्दकारस्य नकारो भवति ॥ ञिमिदा स्नेहे ॥ **आदितः कर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्या** ॥९९॥ मिद्यते तत् मिन्नं । मिन्नमन्न तैलेन वर्तते ॥ **भावे कर्तरि चादित क्तस्येट् वा वाच्यः** ॥१००॥ **मिदेर्गुणः** ॥१०१॥ मेद्यतेऽसौ मेदित । मिद्यते तन् मेदितम् । ह्लाद आह्लादने ॥ **निष्ठायां ह्रस्वो वाच्यः** ॥१०२॥ ह्लादतेऽसौ ह्लन्न ॥ ञि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ह्लादने च । आयासने प्रस्विद्यतेऽसौ प्रस्विन्न । प्रस्वदित । स्वेदित तेन ॥ ञिक्ष्विदा सचूर्णने । क्ष्विद्यतेऽसौ क्ष्विण्ण । क्ष्विद्यते तत् क्ष्वेदित तेन ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । धृष्णोतीति धर्षित धृष्ट ॥ मन्यतेऽसौ मत ॥ बुध अवगमने । बुध्यतीति बुद्ध ॥ पूज अर्चायाम् । पूजतीति पूजित स । ञीतो तक् वर्तमानेऽपि इत्यपिश ब्दात् ज्ञार्चेच्छार्थशीलादेस्तक् । ज्ञा अवबोधने । अर्च पूजायाम् । इषु इच्छायाम् । शील स्वभावे । एतेषां तक् भवति ॥ ज्ञात । अर्चित । इष्यतेऽसौ एषित. । शील्यतेऽसौ शीलित ॥ **क्तस्य च वर्तमाने** ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥१०३॥ तेन राज्ञां पूजित । पुज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्त सामान्य ॥ दस्तस्य नो दश्चेति चकारान्मदेर्नेति वाच्यम् । तेन माद्यतीति मत्त । मदी हर्षे ॥

(च०)सूत्रम्—'आदीदित' ॥ आच्च इच्च आदीतौ तौ इतौ यस्य स आदादित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सार्वि० आकारानुबन्धादीकारानुबन्धाच्च धातो परस्य कित प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ॥ ञीतो तक् ञि इत् यस्य ते ञीत स्तस्मात् धातुना वर्तमानकालेऽर्थे अपिशब्दात् अतीतेऽर्थे तक (क्त) प्रत्ययो भवति । ञिमि दाधातु स्नेहन अर्थेण । ञिकार आत्मनपदार्थ । मिद् त इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'द स्तस्य नो दश्च' ॥ द पञ्चम्येकवचनान्तम् । सार्वि० । द षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्व-रहीनं सार्वि० ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । अव्यया० ॥ दकारान्ताद्धातो परस्य क्तिस्तकारस्य नकारो भवति धातुसम्बन्धिनो दकारस्यापि नकार । इति तकारसंबन्धि नस्तस्य न, दस्य च न । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम् नपुंसका वम् । अग्ने

तत्र भिन्नं स्त्रियं वर्तत इत्युदाहरणम् ॥ एवं जिष्विदाधातु गात्रप्रक्षरणे प्रस्वदने । ष्विद् । 'आद एच स्न' स्विद् अनुबन्ध अत्वात्तक् । 'आशान्ति' इति आकारानुबन्धत्वादि विनश्च । इस्तस्य नो०' इति दकारतकारयोनकार ॥ प्रपूर्वः । आपासन स्वदन प्रस्विन्न ॥ जिष्विदा ॥ मिस्विदा ॥ क्षुभिर् संचलने । संचलने पर्णं । क्षुद् तक प्रत्यय । दकार तकारयोनकार । ष्टुर्नोणोऽनन्त्यः अवकुम्बन्तरेऽपि' इति धातोनस्य णत्वे 'क्षुभि क्षु' इत्युत्तनकारस्य णकार । 'स्वरहीनं०' क्षुण्ण । चूर्णित इत्यथ ॥ मदी हर्षे । इत्यस्य तु दकारतकारयोनकारो भ तन मत्त इति रूपम् ॥ ९६-१०३ ॥

(प्र०) आदितोति आच्च ईच्च आदीतौ इतौ यस्य तथा तस्मात् । क्त इति प्राप्तस्यापवादः ॥ १६ ॥

श्वितामिति । श्विरिचेपौ त मातस्तथाम् ॥ १७ ॥

अदो जग्धुः ॥ अदो जग्धुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे परे क्यपि च ॥१०४॥ उकार उच्चारणार्थं ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ एतौ प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥१०५॥ तयोर्यथा । जग्धे जग्धा । अद् भक्षणे । अद्यते स्म तत् जग्धम् । किं ? अन्नम् ॥ र ॥ दृ विदारणे । कॄ हिंसायाम् । कॄ विक्षेपे । ऋत इर् । य्वोर्विहसे विकीर्यते स्माऽसौ विकीर्णः । जॄष् झॄष् वयोहानौ । षकार षिद्भिदाभ्यङ् इत्यस्य विशेषणार्थः । जीर्यते स्म तत् जीर्णम् किं ? शरीरम् । गीर्यते स्म तत् गीर्णम् । पुरी पूर्तौ । पूर्यते स्माऽसौ पूर्णः ॥ 'र' इति सूत्र न पिपर्ते ॥ पोहर् पिपर्ति स्म इति पूर्तः ॥

(च०) सूत्रम्— अदो जग्धुः ॥ इति । अद् भक्षणे इत्यस्य धातोर्जग्धुरित्ययमादेशो भवति । तकारादौ किति परे । अद् क्तप्रत्यय । जग्ध आदेश । वधार्थं 'झषे जबा घस्य ग । स्वरहीन प्रथमैकवचने । अतोऽम् अम्शसोरस्य, मोऽनुस्वार जग्धम् । अन्नम् ॥ सूत्रम्— र: ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । स्वरहीन 'स्वादि० रफात् रकारात्परस्य कित तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् । कॄञ् विक्षेप विकिरण हिंसायां वा कॄ क्तप्रत्ययः । त । ऋत इर् र इति सूत्रेण तस्य न । य्वोर्वि हस इति दीर्घ 'ष्टुर्नो णो० 'राषपा द्वि 'अलतुम्बिका०' विकीर्णम् । प्रथमैकवचन । 'अतोऽम्' ॥ जॄष धातुश्च वयोहानौ बाधकम् । षकार षित्कार्यार्थ । जॄ क्तप्रत्यय । ऋत इर् रकारान्तत्वात् र इति सूत्रेण तस्य नः । य्वोर्विहस 'ष्टुर्नो णो' राषपा द्वि' अलतुम्बिका० जार्णे इत्यारम् । एवं शृणाति शारम् ॥

(प्र) र इति । इतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्र पूर्वाऽसिद्धत्वान्न स्वरात्तो परस्य तकारस्यानुवृत्य व्यवस्थया क्वचिन्न क्वचिदिति वाच्यम् । तत एव इत्यादौ न ॥

लवाद्योदित ॥ लवादेरोदितश्च धातोः क्तिवस्तो नो भवति ॥१०६॥ लुञ् छेदने । लूयते स्मासौ लूनः ॥ ज्या वयोहानौ । मद्यां दिवति च ।

जानाति स्मासौ जीन ॥ भुजो कौटिल्ये । चो कु । भुज्यते स्माऽसौ भुग्न । ओहाक् त्यागे । स्थामी । हीयते स्मासौ हीन ॥ षूङ् दूङ् दीङ् धीङ् रीङ् मीङ् वीङ् लीङ् व्रीङ् एते नव ओदित । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्मासौ सून ॥ दूङ् परित्यागे । दूङ् दुःखे । दूयते स्मासौ दून ॥ डीङ् विहायसा गतौ ॥ **डीङ् इडभावः** ॥१०७॥ डीयते स्मासौ डीन ॥ धीङ् धारणे । धीङ् सामर्थ्ये । धीयते स्मासौ धीन ॥ रीङ् क्षरणे । रीङ् स्रवणे । रीयते स्मासौ रीण ॥ मीङ् प्राणवियोगे । मीङ् हिंसायाम् । मीयते स्माऽसौ मीन ॥ दीङ् क्षये । दीयते स्मासौ दीन ॥ लीङ् श्लेषणे । लीङ् विलपने । लीयते स्मासौ लीन । व्रीङ् वरणे । व्रीयते स्मासौ व्रीण । एते ओदित । ओप्यायी वृद्धौ ॥ **प्याय पी** ॥ प्याय पी आदेशो भवति निष्ठायाम् ॥ १०८ ॥ प्यायते स्मासौ पीन ॥ क्षि क्षये ॥ **क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्य** ॥ १०९ ॥ **दीर्घादेव क्षियो निष्ठातस्य नो वाच्यः** ॥ ११० ॥ क्षीयते स्मासौ क्षीण । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षितं तेन । क्षितं कामो मया ॥ **परलवसयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः** ॥ १११ ॥ द्रा स्वप्ने । द्रायते स्मासौ द्राण ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । ग्लायते स्मासौ ग्लान । म्लान ॥ हि गतौ । हीयते स्मासौ हित. ॥

(घ०) सूत्रम्— ल्वाद्योदित ' ॥ लू आदिर्यस्य स ल्वादिः आकार इत् यस्य स आदित् । ल्वादिश्च आदित् च ल्वाद्यादित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ल्वाद्यो° धातु° ल्वाद्या धातुपाठोक्ता । आदितश्च । आहाक् त्यागे । आहाङ् गतौ । ओ प्यायी वृद्धौ । इत्यादयस्तेभ्य परस्य क्तिस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥ लून उदन । ... न । ल्वाद्यादित इति तस्य न. । प्रथमैकवचने धाति° दन ॥ ... क्षय । ... ल्वाद्यादित इति तस्य न । ... ग्लै हर्षक्षये ग्लै ... ल्वाद्यादित इति तस्य न. । धाति° ग्लान । एवं म्लै गात्रविनामे । म्लान ॥ ओहाक् त्यागे । हा ... ल्वाद्यादित इति तस्य न. । हान ॥ ओ प्यायी धातु वृद्धौ । प्याय पी ओप्यायी इत्यस्य धातोः पी इ ... भवति इति प्यायस्थाने पी । ल्वाद्यादित इति तस्य न । पीन । एवं दीन क्षीन दून ॥ १० ... १११ ॥

(ङ) ल्वाद्यादित इति । लू आदिर्यस्य स ल्वादिः । आदितश्च स आदित् । ल्वादिश्च आदिच्च ल्वादित् तस्मात् ॥ १०६ ॥

त्रैङ् पालने ॥ **त्राणाद्या वा ॥** त्रणादीनां नत्वं वा निपात्यते॥११२॥ त्रायते स्मासौ त्राण त्रात ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति स्मासौ घ्राण घ्रात ॥ ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्मासौ ह्राण ह्रीण ॥ नुद् प्रेरणे । नुद्यते स्मासौ नुन्न -नुत्त ॥ विदिर् विचारणे । विद्यते स्मासौ विन्न वित्त ॥

वेत्ति रूप ।विद ज्ञाने विन्ते विदिर् विचारणे ।
विद्यते विद सत्तायां विद्लृ लाभे च वि द्यति ॥ १० ॥

उन्दी क्लेदे । उद्यते स्मासौ उन्न –उत्त ॥ वा गतिगन्धनयो । निवाति स्म वा निवायते स्मासौ निर्वाण –निर्वात ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते स्मासौ विन्न –वित्तः । एते त्राणाद्या ज्ञेया ॥

(म०) त्राणाद्याः शब्दाः [illegible] निपात्यन्ते ॥ [illegible] इत्यस्य त्राणः त्रात । इति रूपद्वयम् । त्रै क्तप्रत्यय । [illegible] त्रात । एवं क्तप्रत्ययेन सहैव त्राण इति निपात्यन्ते ॥ एवं ह्री लज्जायाम् इत्यस्य ह्राण ह्रीणः ॥ वाधातुः गतिगन्धनयोः । निर्पूर्वः । निर्वाणः । एवं घ्राणः घ्रात ॥ विन्नं विन्नम् । उत्तः उन्नः । नुत्तः नुन्नः ॥ ११२ ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतेः सुट् ॥ सं परि उप एभ्य परस्य करोते र्भोतोभूषणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुट् आगमो भवति ॥११३॥ टिरवादौ । संक्रियते स्मासौ संस्कृत । परिक्रियते स्मासौ परिष्कृत । उपक्रियते स्मासौ उपस्कृत । यदा संस्कारविनै तदा संक्रियते स्मासौ संकृत । परिक्रियते स्मासौ परिकृत । उपकृत ॥ भावे घञ् । संक्रियते स्म सो संस्कार । अलङ्क्रियते स्मासौ अलङ्कारः ॥ विद ज्ञाने । विद्यते स्म सौ वित्त । ज्ञात ख्यात ॥

(म०) संपर्युपेभ्य० ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यः परस्य करोतेः [illegible] भूषणार्थे सुडागमो भवति टित्वादादौ । [illegible] । [illegible] क्तप्रत्यय । एवं सुडागम [illegible] संस्कृत परिष्कृत उपस्कृत अलङ्कृत इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

दो दत्ति ॥ दा इत्यस्य दत्त भवति किति तादौ परे ॥११४॥ दीयते स्मासौ दत्त । ददाति स्म इति दत्तवान् । त्रिशो नुप ॥

(म०) सूत्रम्— दो दत्ति । [illegible]

(प्र०) दा इत्ति इति ॥ ददातेर्दथादेशः स्यात् किति तकारे । दाप् लवने अत्र तु न व्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च । धान्तोऽयमादेशः । किञ्च यदि तान्त आदेशस्तदा विदत्तमित्यादौ आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाम्यन्तोपसर्गस्येति दीर्घः स्यात् ॥ यदि दान्तस्तदा दत्तस्येति नत्वं स्यात् । यदि धान्तस्तदा तथार्थं इति तस्य धः स्यात् । अतस्तु 'दसे चपा' इति थस्य तः ॥ ११४ ॥

स्वरात्तो वा ॥ स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तके परे ॥११५॥ प्रकर्षेण दीयते स्मासौ प्रत्त प्रदत्त । अवदीयते स्मासौ अत्त अवत्त ॥ **नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति** ॥११६॥ **ददातेस्तो वाच्यः** ॥११७॥ नितरां दीयते स्म तत् नीत्त निदत्तम् । पर्यो समन्ताद्भावेन दीयते स्म तत् परिदत्तम् ॥ **दधातेर्हिर्निष्ठाया वाच्यः** ॥११८॥ धीयते स्मासौ हित । दधाति स्मासौ हितवान् ॥ **जहातेश्च किति** ॥ जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ॥११९॥ तेन पूर्वं हित्वा । हीयते स्मासौ हित । अहासीदिति हितवान् ॥ **ध्याख्याप्मूर्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः** ॥१२०॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायते स्मासौ ध्यात ॥ ख्या प्रकथने । ख्यायते स्मासौ ख्यात ॥ पॄ पालने । पूर्यते स्मासौ पूर्त । पोरुर् । य्वोर्विहसे ॥ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ **राल्लोपश्छ्वोः** ॥ रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति किति तकारे परे ॥१२१॥ मूर्छ्यते स्मासौ मूर्त ॥ मदी हर्षे । मद्यते स्म इति मत्त ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजे क्त । षत्वम् । ष्टुत्वम् । सम्प्रसारणम् । इज्यते स्म तत् इष्ट इष्टवान् ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वरात्तो वा' ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'कसिरत' सवर्णे०' तः प्रथमैकवचनान्तम् । स्वार्वि० । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ स्वरादुपसर्गात्परस्य दाधातो न इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । दा प्रपूर्व । एकत्र त एकत्र दत् क्तप्रत्ययः । प्रत्तम् प्रदत्तम् । एवम् अवपूर्वे । अवत्तम् अवदत्तं चेति रूपद्वयम् । प्राशयि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । उपात्तम् ॥ यज् देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यज् क्तप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति सम्प्रसारणम् । यकारस्य इकारः । 'व्रश्चभ्रस्जादेः ष' इति षत्वम् । 'ष्टुभिः ष्टुः' इष्टम् । क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् ॥११५॥

(प्र०) स्वरात्त इति ॥ स्वरपदं स्वरान्तोपसर्गोपलक्षकम् ॥ तेन दत्त इत्यादौ न ॥ ११५ ॥

टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स्म तत् उप्तम् ॥ वह प्रापणे । हो

द । तयोर्ध । टि दो लोपे दीर्घश्च । उद्यते स्मासौ ऊढ मार ऊढोऽन-डुहा पशु ॥ वेञ् तन्तुसन्ताने । ऊयते स्मासौ उत ॥ व्येञ् संवरणे । संवीयते स्मासौ संवीत ॥ ह्वेञ् स्पर्धायां । ह्वेञ् आह्वाने । ह्वेञ् कौटिल्ये । सम्प्रसारण दीर्घ । आहूयते स्मासौ आहूत ॥ वद व्यक्तायां वाचि । सम्प्रसारणम् । उद्यते स्मासौ उदित ॥ वच परिभाषणे । उच्यते स्मासौ उक्त ॥ वसिगुध्योरिट् । वस् निवासे । उष्यते स्मासौ उषित । घसादे प । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यते स्मासौ क्षुधित ॥ ओव्रश्चू छेदने । वृश्च्यते स्मासौ वृक्ण । ओप्र्श्चू छेदने ॥ वेटो निष्ठाया इट् न ॥ १२२ ॥ स्फोरा योश्च सम्प्रसारणम् । स्वाद्येदित इति नत्वम् । षत्वम् । चो कु । प्रवृश्च्यते स्मासौ प्रवृक्ण ॥ जनेर्जा निष्ठायाम् ॥ जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परत ॥ १२३ ॥ जन जनने । जन्यते स्मासौ जात ॥ खनेरात्व निष्ठायाम् ॥ १२४ ॥ खन खनने । खन्यते स्मासौ खात ॥

(च०) टुवपू बीजसंताने ॥ अचादित्वपन इत्यर्थः । टुकारः ट्वितो थुच् इति कार्यार्थ । वप् क्तवतुप्रत्यय । यजां यवराणां० इति वस्य उ । स्वादीनां० प्रथमैक-वचने । अतोऽम्' उसे वाऽम् । अत्रापि इत्यर्थः ॥ वह प्रापणे । वह क्तप्रत्ययः । यजां यवराणां० इति वस्य उः । हो ढ ' तथार्थ ढ भिढ ' ढि ढा लोप, ढलोप—ऊकारस्य ऊकारः । प्रथमैकवचने स्वादि० उः । अनुडुहा वृषभेण पशुः सहः पुमान् ॥ व्येञ संवरणे । व्ये सवृत । क्तप्रत्यय । कित्त्वात् । यजां यवराणां इति संप्रसारणम् । सम्प्र-सारणे संप्रसारणे दीर्घे च दीर्घः इति व्य इत्यस्य वा । संवीतः ॥ ह्वेञ आह्वाने । आङ् पूर्व क्तप्रत्यय । संप्रसारणम् । ह्वे इत्यस्य हु । प्रथमैकवचने स्वादि० आहूत । आहूतवान् । आहूयते स्म इत्याहूत । आहूतवान् इत्याहूतवान् ॥ वद व्यक्तायां वाचि । वद क्तप्रत्यय. । क्त इडागमः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । वस्य उ । प्रथमैकवचने अतोऽम् उदितम् ॥ वच क्तप्रत्यय । सम्प्रसारणम् । चो कु उक्त ॥

जनेर्जा जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा इत्यादेश । क्तप्रत्यय जात. ॥ एवं खन इत्य-स्य खा आदेश । खात ॥

पचो व ॥ पचे परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् ॥ १२५ ॥ पच्यते स्मासौ वा पाकक्रियया निवृत्त पक्व । पचति स्मासौ पक्ववान् ॥ क्षायो म ॥ क्षाय परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ॥ १२६ ॥ क्षै क्षये । स एवक्षयामा । क्षायते स्मासौ क्षाम ॥ शुषः कः ॥ शुष परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ॥ १२७ ॥ शुष शोषणे । शुष्यते स्मासौ

मित्यादि । विषद् इति विविद्वान् ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिद् । क्वसुप्रत्ययः । द्वित्वम् । झपानां जबचपाः ' भस्य ब । गुणं पूर्ववत । बिभिद् इति बिभिद्वान् ॥ छ क्वसुप्रत्यय । वस् णत्वादित्वात् द्वित्वम् । 'र.' इति पूर्वकारस्य अकार । 'कुहोश्चु' । चकुरवसशब्दात् प्रथमैकवचने 'विलो नुम्' "सम्महतः" इति दीर्घ । 'हसप०' संयोगान्तस्य लोप ' चकृवान् चकार इत्यर्थ । नासादौ स्वरे तु वस्य उत्वं कृत 'ऋरम्' स्वरहान०' 'किलात्य स' चक्रुष चक्रुषा इत्यादि । आत्मनेपद कानप्रत्यय । आन । द्वित्वम् र' कुहोश्चु ' 'स्वरहानं०' 'ऋवर्णानां०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि' चक्राण चक्रे इत्यर्थ । द्वत्वत ॥ पदृ्दविदारणे । 'आद् ष्ण स्न' सद् आङ्पूर्व । क्वसुप्रत्यय । द्वित्वम् पूर्वस्य इमादि०' इति दलोप । 'आर पचा किय चाम्य' इति पूर्वपदस्य लोप अकारस्य एकार । 'कृ३०' इडागम । स्वरहानं०' प्रथमैकवचन नुमादिकं प्राग्वत् । आसदिवान् आसेदिवासौ इत्यादि । शमादौ 'वसावड' 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव' इति वचनात इगे लोप । स्वरहीनं' 'क्विलात्य स' आसदुष । आसदुषा आसदिव्यामित्यादि । ण्वम वेऽस्यूद्या । क्वसुप्रत्यय । घस एकस्वरम् । ऋ इण् आकारा ताणानि द् वक्तव्य । जक्षिवान् पचिवान् उपसीवान् ददिवान् विद् इन् गम् हशा वा इट । इह भावे गम्धातामकारस्य नकार । यद्वा 'क्वचिद्पदान्त पि पदान्तवत्' इति 'मा नो धातो' विविद्वान् विविदिवान् जघन्वान् जगन्वान् जग्मिवान् ददृश्विान् ददृश्वान् । वाशब्दा व्यवस्थार्थ । विविश्वान् विविशिवान् ॥ १२६-१३२ ॥

(प्र०) णवेरवदिति । यथा परस्मैपदिभ्यो णप् तथा क्वसु । यथाऽऽत्मनेपदिभ्य ए तथा कान ॥ १२६ ॥

शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ क्रियापदे गम्यमाने सति धातो शतृशानौ प्रत्ययौ भवत वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मने पदयोर्भवत ॥१३३॥ अदे । पचतीति पचन् आस्ते ॥ **अकारानुबन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या** ॥ १३४ ॥ पठतीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन् ॥ **मुगानेतः** ॥ अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ॥१३५॥ पचतेऽसौ पचमान पिबति वा पठति ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजतेऽसौ यजमान स्तौति ॥ मन ज्ञाने । मन्यतेऽसौ मन्यमान ॥ मनु अवबोधन । तनादेरु । मनुतेऽसौ मन्वान परागच्छति । करोतीति कुर्वन् स । त्वदु । कुरुतेऽसौ कुर्वाण । क्रियतेऽसौ क्रियमाण ॥ **उपसर्गस्थ नकारस्य णो वाच्यः** ॥ १३६ ॥ प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमाण ॥ **आसेरान ई** ॥ आसेर्धातो परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो

भवति । आस् उपवेशने । आस्तेऽसौ आसीन ॥१२७॥

(च०) सूत्रम्–शतृशानौ लिप्तवत् क्रियायाम् । शतृश्च शानश्च शतृशानौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । आ औ औ' तिसैवम् अव्यया०' क्रियायां सप्तम्येकवचनान्तम् । आम् च' दिवौ यद् 'सर्व०' । क्रियायां गम्यमाने प्राप्यमाने धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवत तौ लिप्तवत् भवत । परस्मैपदिनो शतृ । आत्मनेपदिनो च शानच् । उभयपर्दिनाद्भावपि इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । ऋकारश्च नुम्विधानार्थः एव शतृ स्वया । भव् । अनुवर्तनात् 'अप् कर्तरि स्वरादौ०' अप् अकारः । स्वर० प्रथमैकवचने सिद्धौ नुम्' 'इत्तर ०' संयोगान्तस्य लोप' भवन् भान्त । एवं पद प्रत्यायाविति । पठन् तिष्ठति । नः नश्ठत । नभावरान्ते०' पदेतिष्ठति । पी शब्द । शतृ प्रत्ययः । अत् अप् कर्तरि एभाप्' स्वरादौ०' 'अद०' सिद्धौ नुम्' 'इतर ०' संयोगान्तस्य०' गायन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः । सूत्रम्— मुगानत' । मुक् प्रथमैकवचनान्तम् । इवर्ण:०' आने सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए अतः षष्ठ्येक वचनान्तम् । स्वरादौ०' व्यादिस०' अकारस्य शानप्रत्ययसम्बन्धिनि आकार परे मुगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । उकार उच्चारणार्थ । कुर्वन् पाक । पच् उभयपदित्वात् शानप्रत्यय । भान । 'णिति चतुर्वत् इति । 'अप् कतरि' मुगागम इति मुगागम । किरशप एव अर्थ म् । स्वरादौ०' प्रथमैकवचन व्यादि०' पचमानः पाकार्थं तिष्ठति । एवं यत्र इत्यनुमानिककरणादेषु । यजमानः यत् पर्ती कुर्वन् मन् स्तौति । मन ज्ञाने । शानप्रत्यय । तनादिभ्य उप्रत्ययः । स्वरादौ० उत्पर स्वरादौ०' प्रथमैकवचने व्यादि० मन्वानः मनुत एति मन्वानः । आस उपवेशने । आस । शतृशानौ लिप्त०' इति शानप्रत्यय अप् कर्तरि 'अदादेर्लुक्' । आसनात् ई आसः पञ्चम्येकवचनान्तम् । दिति इत्य' व्यादि०' आन षष्ठ्येकवचनान्तम् । स्वरादौ० । व्यादि० ई प्रथमैकवचनान्तम् । लोकलिपम् । अनुपदं सूत्रम् । आस उपवेशने इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसम्बन्धिन अकारस्य ईकारो भवति । स्वरादौ०' आसीनः ॥ १२६-१२७ ॥

(प्र०) शतृशानाविति । परस्मैपदिभ्य शतृ आत्मनेपदिभ्यः शान. उभ यदि उभयम् । पचतिति । विविक्तस्यनुद्धत्मावस्याशमवर्षेव ॥ १२६ ॥

पार्वीषो वा तु ॥ अवर्णान्तस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति ईकारे इति च परे ॥१२८॥ तुद व्यथने । तुदत् इति तुदन् तुदतौ तुदन्त । स्त्रीलिङ्गे तुदति सा तुदन्ती तुदती तुदन्त्यौ-तुदत्यौ तुदन्त्य-तुदत्य । नपुंसके तुदतीति तुदत् तुदन्ती-तुदती तुदन्ति । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्— पार्वीषो तु ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् आद् एकवचनान्तम् । ईकार सप्त० इत्यत्र ईरै तयोः सप्तम्याद्विवचनान्तम् । अकारा० पञ्चम् यदा अव अदा शतृ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अन्ता० अ. लिङ्गाद । अकारान्त

चतु पदम् । अवर्णान्तात्परस्य शतृ न्तृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके ईसौ इति सूत्रात्प्रन इति पर ॥ तुद व्यथने । तुद न्तृप्रत्यय । अन् । 'तुदादेर' 'स्वरहीन' 'अ,' 'स्वरहीन–' तुदत् । नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' द्विवचने तुदत् औ इति स्थिते । ईसौ' औस्थाने ई । 'वा दिपो शतु' इति एकत्र नुमागमः । मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः 'नश्चापदान्त' 'स्वरहीन०' तुदन्ती पक्षे तुदती व्याकुले ॥ तु,न्ति तु रति तुदत् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् 'स्त्रियाम्' ईवाप् । 'वादिपो शतु' इति एकत्र नुमागम । तुदन्ती तुदती वा स्त्री वर्तते । तुदन्त्यौ तुदत्यौ तुदन्त्य तुदत्य । एव प्रभृतयऽपि नद्यान्दवत् ॥ १३८ ।

(प्र०) वादीपोरिति ॥ ननु तुदतो इत्यत्र गितिचतुवदित्यनेन कृतस्य तुदादेर स्प्रत्ययस्य अद इत्यनेनान्तरङ्गत्वाल्लोप कृतत्वणात्परत्वाभावान्नुम् न स्यात् । उच्यते । प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वमस्त्येव । न चैवं प्रन्वात्यादावतिप्रसङ्ग लुकि न तन्निमित्तमित्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ॥ १३८ ॥

अप्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्प्रत्ययप्रत्ययसम्बन्धिन अकारात्परस्य शतुर्नित्य नुमागमो भवति ईपो परत ॥१३९॥ भवति इति भवन् भवन्तौ भवन्त । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्य । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्तौ स्त्री । नपुसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिवु क्रीडादिषु । दीव्यति इति दीव्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुसके ॥ दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठन्ती स्त्री नपुसके पठत् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री । हसत् नपुसके । क्लिप्यतीति क्लिप्यन् । क्लिप्यन्ती स्त्री । क्लिप्यत् नपुसके ॥ जयतीति जयन् जयन्ती स्त्री । नपुसके जयत् ॥ **वादीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा** ॥१४०॥ ददातीति ददत्-दधत् ददती दधती । जक्ष भक्षहसनयो । जक्षतीति जक्षत् जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्तीति जाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति जाग्रति ॥

(च०) सूत्रम्— अप्ययोरान्नित्यम्' ॥ अप च यश्च अप्यौ तयो षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'आसि' ए अय' स्वरहीन० सार्वि०' आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हसिरत' सवर्णे० पश्चात् नामिनार 'स्वर०' नित्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यथा०' सम धमा वा स्वरहीन०' ॥ 'अप कर्तरि' इति अप्रत्यय । 'दिवादेर्य' इति यप्रत्यय । एतयो सम्बन्धिन अकारात्परस्य न्तृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन इकार इति च पर । मकार स्थाननियमार्थ । भू न्तृप्रत्यय अन् । 'अप् कर्तरि' 'गुण'

औ अव स्वरहीनं० अदि स्वरहीनं० दृप्यत इत्याप्प्रत्यय । अप्ययोरानित्यम्' इति नुमागम । भवन्ता ॥ एवं पचन्ता ॥ दिव । दिवादर्थे श्यप्रत्यय । 'स्वार्विहस' इति दीर्घे ऊ० स्वरहीनं० दृप्यत' 'अप्ययोरानित्यम्' इति नुमागम । दीव्यन्ता दृश्यत ॥ एव क्षिप आलिङ्गन क्षिप्यन्ती ॥ द्विरुक्तानां धातूनां विशेषमाह—'द्विरुक्तानां०' जक्ष भक्ष इसनयो चक्ष जागृ दरिद्रा चकास् शास इत्यादीनां च सम्बन्धिनः शतृप्रत्ययस्य मिनो नुम्' तस्य निषेधो वक्तव्य । नुमागमो न भवतीत्यर्थ । उदाहरणम्—दा दाने शतृप्रत्यय अत । अप् कर्तरि हादिभ्य अपलुक् द्विर्त्वं च । ह्रस्व दा' इत्यालोपः । स्वर०' द्विरुक्तानुम्निषेध । प्रथमैकवचने इसप०' ददत् ददतौ ददत इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गे—ददती ददत्यौ ददत्य । नपुंसके ददत् ददती ददन्ति । द्विरुक्ता नपुंसके वा नुम् तेन ददति ददन्ति इति रूपद्वयम् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धा शतृ प्रत्यय अप् कर्तरि हादिभ्य अपो लुक् द्विर्त्वं ह्रस्व' झषानां जबचशा' पूर्वस्य धस्य द । स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने द्विरुक्तानां०' इति नुम्निषेध । दधत् दधती दधत ॥ एव बिभ्रत डुभृञ् भृ शतृप्रत्यय । अत् 'अप् कर्तरि हादिभ्य' रः' झषानां जबचशा भूर्भो लुकि ऋरम्' स्वरहीनं० ॥ ञिभी भये । ञिभी अत अप हादिभ्यच झषानां० ह्रस्व ' नुधातो '। अनेकस्वरस्य० इति यकार । बिभ्यत् ॥ एवं जुह्वत् बिभ्रत् इत्यादयोऽन्यपि हादिभुक्या यङ्लुगन्ता अपि ज्ञातव्याः ॥ जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्ष शतृप्रत्यय । अप कर्तरि अदादेर्लुक्' स्वरहीनं०' जक्षान्त्स्वा नुम् निषेध । इसप०' जक्षत् जक्षतौ जक्षत ॥ जागृ निद्राक्षये । जागृ अत् । अप् कर्तरि अदादेर्लुक्' ऋरम्' स्वरहीनं० प्रथमैकवचने इसप ' जाग्रत् जाग्रतौ जाग्रत ॥ १३९-१४० ॥

(प्र०) अप्ययोरिति ॥ ननु अप्ययोरित्यत्र यथा अत इति अवर्ण वक्तु युक्तम् उच्यते ज्ञापनाथमेव निर्देश ॥ प्रत्यये परत क्वचित् प स्वं भवति । तेन तदित्यादि स्यादि सिद्धम् ॥ १३९ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ॥ **दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः ॥१४१॥** दरिद्रातीति दरिद्रत् दरिद्रन्ता दरिद्रति दरिद्रति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासति चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ॥ दाद । ददत् ददती ददति ददति । दधत् । इत्यादि ॥ **विदेर्वा वसु ॥** विदेर्धातो शतृविषये वा वसु प्रत्ययो भवति ॥१४२॥ वेत्तीति विद्वान्—विदन् ॥ **भविष्यदर्थे लिङ्वत् शतृशानौ भवत ॥ १४३ ॥** **अत्र भवत्तत्रभवच्छन्दौ पूज्यार्थे निपात्येते ॥१४४॥** अत्रभवन्तो भट्टमिश्रा । पूज्या इत्यर्थः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैरभिहितम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रा अत् । अदादेर्लुक्' दरिद्रातेरालोपो वक्तव्य इत्याकारलोपः । स्वरहीनं० इसप० दरिद्रत् ॥ चकासृ दीप्तौ । चकास् शतृप्रत्यय । अदादेर्लुक् स्वरहीनं० चकासत् ॥ शास् अनुशिष्टौ । शास् अनुशासत् । दद द्विरुक्तानां

"उगिदचां०" इति नुम्निषेधः । इत्यादि ऊह्यम् । आवश्यकं तत्र ... विभाषा विधान ॥ सूत्रम्—'विदो वा वसुः' ॥ विद् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ... 'धातोः' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाः' । वसु प्रथमैकवचनान्तम् । 'धातो०' सिद्धम् । विद ज्ञाने इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययस्य वा विकल्पेन वसुप्रत्ययः भवति । उदाहरणम्—विद् एतत्र वसुप्रत्ययः । विद्वस् इत्यस्य पुंसि प्रक्रिया । विद् नुम् 'स्वमहतां०' 'संयोगान्तस्य०' विद्वान् विद्वांसौ इत्यादि । द्वितीय तु शतृप्रत्यय पुंसत्यकृदन्तप्रक्रिया । विदन् विदन्तौ इत्यादि ॥ अह पूजायाम् शतृप्रत्यय । अह । अप् । 'अह' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचन सि नुम् 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्य० अर्हन् । अत्रभवान् तत्रभवान् इत्येतौ द्वौ शब्दौ उकारानुबन्धौ पूजार्थे पूज्यत्वार्थकस्य निपातौ । शत्रन्तस्य निपातास्मरथः । पूर्वं तत्रभवानत्रभवानिति भगवानित्यस्य निपातनात् उकारानुबन्धत्वात् सि नुम् 'अत्वसः सौ' इति भवति । अत्रभवान् अत्रभवन्तौ अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन् पूज्यः एवं सम्बोधनम् । एवं तत्रभवान् तत्रभवन्तौ तत्रभवन्तः । तत्रभवद्भिः पूज्यैः भगवत्सदृशैस्माभिः भक्तिः कथितः । शतृप्रत्ययपरिहारवतौ निपातौ ॥ १४१-१४४ ॥

शीले तृन् ॥ धातोस्तृन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ॥१४५॥ नकार प्रत्ययभेदज्ञापनार्थ । करोतीत्येवंशील कर्ता । विचरतीत्येवंशील विचारिता ॥ णीञ् प्रापणे । नयतीत्येवंशील नेता । धर्ता । म्रियते इत्येवंशील मर्ता । बिभर्तीत्येवंशील भर्ता । शयिता इत्यादि ॥ इति कृत्वादि प्रक्रिया ॥

(च०) सूत्रम्—'शीले तृन्' ॥ शील सप्तम्येकवचनान्तम् अ इ ए तृन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसप०' ॥ शील स्वभावार्थे धातोः तृन्प्रत्ययो भवति । नकार प्रत्यय पद भेदाज्ञापनार्थ । कृ तृन्प्रत्यय । गुण । जल्तुम्बिकान्यायेन० । प्रथमैकवचन 'स्तु रात्' 'सेरा' डित्वाट्टिलोप । स्वरहीन० करणशील कर्ता ॥ अन्यम् । हृञ् हरणे । हरणशीलो हर्ता । भरणशीलो भर्ता । इति कृत्वादिप्रक्रिया ॥ १४५ ॥

(प्र०) शीलेतृनिति । शील स्वभावेऽर्थे धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति । नकार प्रत्यय पद भेदज्ञापनार्थ ॥ १४५ ॥

शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ **इष्णुस्नुक्नु** ॥ धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥१४६॥ कृञ् अलंपूर्व ॥ **अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मत् रुच् अप त्रप् वृतु वृधु सह चर भू भ्राज् ज्वल्त एभ्य इष्णु** ॥१४७॥ अलङ्करोतीत्येवंशील अलङ्करिष्णु । निराकरिष्णु । प्रजायते इत्येवंशील

प्रजनिष्णु । उत्पचतीत्येवंशील उत्पचिष्णु ॥ पत्लृ पतने । उत्पततीत्येवंशील उत्पतिष्णु । पद गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशील उत्पदिष्णुः ॥ प्रसू अदने । प्रसतीत्येवंशील प्रसिष्णु ॥ उन्माद्यतीत्येवंशील उन्मदिष्णु ॥ रुच दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रोचिष्णु ॥ त्रपूष् लज्जायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशील अपत्रपिष्णु ॥ वृतु वर्तने । वर्तते इत्येवंशील वर्ति ष्णु ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशील वर्धिष्णु ॥ सहति सहते वेत्येवं शील सहिष्णु ॥ चरतीत्येवंशील चरिष्णु । भविष्णु ॥ भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णु ॥ **इष्णुप्रत्यये परे ण्यन्तानां णिलोपा भावो वाच्यः ॥१४८॥** कारयतीत्येवंशील कारयिष्णु ॥ एते इष्णु प्रत्ययान्ताः ॥

(च०) सूत्रम्— इष्णुस्नुक्नु' ॥ इष्णुश्च स्नुश्च क्नुश्च इष्णुस्नुक्नु प्रथमैकवचनान्त म् । नपुंसकत्वमार्षम् । ताच्छील्ये इष्णु स्नु क्नु एते त्रय प्रत्ययाः भवन्ति यथायोग्यम् ण्यन्त भ्राज, भू, सह रुच् चर् वृध वृत, प्रजन् अपत्रप् अलंकृञ् निराकृञ उन्मद्, उत्पच् उत्पत एभ्यः इष्णु । उदाहरणानि । कृ अलंपूर्वः । अलंकर्तुं शीलोऽलंकरिष्णु, इष्णुप्रत्यय । गुण स्वरहीनं० निराङ्पूर्वः । निराकरिष्णु निराकर्तुं शीलमस्येति नि- राकरिष्णु । भ्राजुरप्येवम् । प्रस अदने । प्रसिष्णुः उन्मदिष्णु इत्यादि ॥ १४५ ॥

(प्र०) इष्णुरिति । ण्यन्तभ्राजभूसहचरवृधवृतप्रजनरुच्यपत्रपालंकृञ्निराकृञुत्प तोन्मद इष्णु ॥ १४६ ॥

ग्ला जि स्था भू म्ला चि पच् पज् परिमृज् एभ्य स्नुः ॥१४९॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्नु । जयतीत्येवंशी ल जिष्णु । भवतीत्येवंशील भूष्णु ॥ **जिभ्वोः स्नौ गुणाभावो न इट् ॥१५०॥ षेश्च तथा ॥१५१॥** तिष्ठतीत्येवंशील स्थास्नु । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशील क्षिष्णु । पचतीत्येवंशील पक्ष्णु । मृजूष् शुद्धौ ॥ **मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ॥१५२॥** परिमार्ष्टीत्येवं शील परिमार्क्ष्णुः ॥

(च०) स्था म्ला ग्ला पच् परिमृज जि, भू, एभ्य स्नुः जिभुवोर्गुणः इत्यभा वः । जि जय स्नु स्थप । स्थित्यात्व० अवर्णोपा० पत्व ष्ट । जिष्णुः एवं भूष्णुः स्थास्नु ग्लास्नु पक्ष्णु मार्क्ष्णु ॥

त्रिप त्रस् गृध धृष् क्षिप एभ्य क्नुः ॥ १५३ ॥ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि इत्येवंशील विष्णु । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भय । त्रस्यती

नमतीत्येवशील नम्र ॥ कपि चलने । कम्पतीत्येवशीलः कम्प्र ॥ स्मिङ् ईषद्धसते । स्मयते इत्येवशील स्मेर ॥ जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिवादि । न जस्यतीत्येवशील अजस्रम् ॥ कामयते इत्येवशील कम्र ॥ हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवशील हिंस्र ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते इत्येव शील दीप्र ॥

(च०) 'नमादे र' ॥ नम् आदिर्यस्यासौ नमादिः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'घावि०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'सार्वि०' मध्य । 'नामिना र' 'रिकाश दीर्घश्च' ॥ नम् कम् स्मिङ् अजस् कम्प दाप् हिंस् एभ्यो रप्रत्यय । णम् प्रह्वाभाव । 'आदे' ष्ण स्न' नम् रप्रत्यय । 'स्वरहीन०' 'सार्वि०' नमशाला नम्र ॥ एवं कमु कान्तौ कम्र । स्मेर अजस्रम् कम्प्र दीप्र हिंस्र ॥ १६१ ॥

घसादेः क्मरः ॥ घस् सृ अद् एभ्यः क्मर प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६३॥ घस्लृ अदने । घसतीत्येवशील घस्मर ॥ सृ गतौ । सृ सरणे । सृ हिंसायाम् । सरतीत्येवशील सृमर ॥ अद् भक्षणे । अत्ती त्येवशील अद्मर ॥ **भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरच्वाच्यः शीलेऽर्थे** ॥१६४॥ भिनत्तीत्येवशील । भिदुर ॥ विद् ज्ञाने । वेत्तीत्येव शील विदुर ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीत्येवशील छिदुर ॥ **भासा देर्घुरः** ॥ भास् भञ्ज भिद् एभ्यो घुर प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ १६५ ॥ घकारो घित्कार्यार्थं ॥ भासृ दीप्तौ । भासते इत्येवशील भासुर ॥

(च०) सूत्रम्—'घसादेः क्मर' ॥ घस आदिर्यस्यासौ घसादि तस्य षष्ठ्येक वचनान्तम् । क्मर प्रथमैकवचनान्तम् । 'सार्वि०' घसादेर्धातो आदेश क्मरप्रत्ययो भवति शीलार्थे । ककारो गुणनिषेधार्थ । घस्लृ अदने घस् क्मरप्रत्ययः । 'स्वरहीन०' 'सार्वि०' ॥ सृ गतौ । मरप्रत्यय । प्रथमैकवचने 'घावि०' समरः ॥ अद भक्षणे अद् मरप्रत्ययः । 'स्वरहीन० अद्मर ॥ 'भासादेर्घुरः' भास दीप्तौ भञ् भिमिदा स्नेहन एभ्यो धातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भास् उरप्रत्ययः । 'स्वरहीन० प्रथमैकवचन 'सार्वि० भासनशीला भासुर । भञ्जो आमर्दने भज् 'भापाद० इति उरप्रत्ययः ॥ १६३-१६५ ॥

(प्र०) भासादेरिति ॥ आदिपदात् भञ्जादिग्रहणम् । भङ्गुर इति । भञ्जेः कर्मे कर्तरि । अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतु । छिदुर इति कर्मकर्तर्यपि कश्चित् । भाष्य तु न तथा । एवमाद्या अपि प्रागुक्त एव मुख्यकर्तरि । तथा च माघ— त्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर च्छिदुरयाऽदुरयाचितमङ्गना इति ॥ १६९ ॥

चजोः कगौ घिति ॥ धातोश्चकारजकारयो ककारगकारौ भवतः

षिति प्रत्यये परे ॥१६६॥ भञ्जो आमर्दने। भनक्तीत्येवंशील भङ्गुर। ञिमिदा गात्रविक्षेपे। मेद्यते इत्येवंशील मेदुर ॥

(च)'भञ्जोः कगौ घिति' इति जस्य ग। 'स्यादीनां०' प्रथमैकवचने स्यादि०' भङ्गुर स्वयमेव भज्यत इत्येवंशाला भङ्गुरः। मृदु मृदुर। ञिमिदि विदौ कुरु' ककारो गुणनिषेधार्थ। ञिदुरः भिदुरः विदुर। एते सर्वे प्रत्ययाः शालार्था॥१६६॥

यङ ऊक ॥ यज् जप् दश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊक प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६७॥ यङो लुक्। तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विवचनम् ॥१६८॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। अतिशयेन यजति वा इज्यते इत्येवंशील ॥ अप ॰यवकार्था वाचि। अमजपो लुक्। जञ्जपूक ॥ दश दशने। दंदशूक ॥ वावद्यते इत्येवंशील वावदूक ॥

(च) सूत्रम्—यङ ऊक ॥ यङ' पञ्चम्येकवचनान्तम्। स्यादीनां०' स्यादि०' ऊक प्रथमैकवचनान्तम्। स्यादि० अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययान्तेभ्यः शालार्थे ऊक प्रत्ययो भवति। यज् जप् जपू वद् एभ्य इति वक्तव्यम्। यङन्तस्य प्रयोगानुसरणावश्यकत्वात्। अयङन्तस्यापि आगते ऊकप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—यङो लुक् ॥ यङ पञ्चम्येकवचनान्तम्। लुक् प्रथमैकवचनान्तम्। इतश्च तस्य ऊकस्य संनियोगे यङ् प्रत्ययस्य लुक् भवति। यायजूकम्। यज देवपूजा०। यज्। अतिशयेन यजतात्येवंशाला यायजूक। अतिशयेन इत्यादयः द्विरवम्। पूर्वस्य इत्यादि०' आत इत्यकारस्य अकारः। यायज्य इति स्थिते ऊकप्रत्यय। यङो लुक्' इति यङो लुक्। स्यादीनां०' स्यादि०' ॥ दश दशने। दश् अतिशयेन दशतीत्येवंशाला इति विग्रहे यङ्प्रत्ययः। ‡ आप द्विरवम्। 'पूर्वस्य इत्यादि' चय। अमजपो लुक नकारागमः दन्दश्यय। लुक् इति यङो लुक्। दंदशूकः सर्पः ॥ जप व्यक्तायां वाचि। जञ्जपूकः। वावदूक ॥ १६७–१६८ ॥

जागर्तेरूको वाच्यः ॥१६९॥ जागर्तीत्येवंशील जागरूक ॥

इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् वाच्यः ॥१७०॥ इण् गतौ। इस्वस्य पिति। एतीत्येवंशील इत्वर ॥ णश अदर्शने। नश्यतीत्येवंशील नश्वर। जयतीत्येवंशील जित्वर ॥ सरतीत्येवंशील सृत्वर ॥ गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे ॥ १७१ ॥ गच्छतीत्येवंशील गत्वर ॥ भियः क्रुक्लुकौ वक्तव्यौ ॥१७२॥ बिभेतीत्येवंशील भीरु। भीरुक ॥ इषेः इष्णुश्च ॥ इष्णु प्रत्ययो भवति धान्वादेशश्च ॥ १७३ ॥ इच्छतीति इष्णु ॥ वर ॥ स्था ईश् भास् पिस् कस इभ्यो वर प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१७४॥ तिष्ठतीत्येवंशील स्थावर ॥

कारकान्वया भवत्येव । तथा च भट्टि —"राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुंगवः । सर्वा नरसनानामादृत्वागमनमादिशत्" ॥ इति । "विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिना" इति मेदिनी । कारुशिल्पिनि कारक इति धरणी । पायुरिति । 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । पातीति विग्रहे रक्षकोऽपि पायुः । वयति अभिभवति रोगान् इति वायुः । औषधम् । 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुः' इत्यमरः । मायुरिति । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः । स्वादुरिति । साधुरिति । एतौ त्रिलिङ्गौ । आशुरिति । आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् । शीघ्रार्थोऽव्ययम् । सनुरिति । सनुराखौ स्त्रियां पुमान्' इत्यमरः । 'सनुर्वाला कुमारकः' इति मेदिनी । आखुरिति । "आखुर्विडालो मार्जारः०" इत्यमरः । क्रोष्टा शृगालः ॥

अवतेर्मुक् ॥ अवतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति ॥ ४ ॥ अवतीति अव रक्ष पालने । कित्त्वात्सम्प्रसारणमुकारः ॥ ओम् ओमौ ओमः ॥ **अतिवृंहिभ्यां मनिण्** ॥५॥ अत सातत्यगमने । सततं अततीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा ॥

(च०) अव रक्ष पालने । अवधातु रक्षधातुश्च द्वावपि पालने । अव मुक्प्रत्ययः कित्त्वात्सम्प्रसारणम् । कित्त्वकरणसामर्थ्यादेव व्यञ्जनस्यापि वकारस्य सम्प्रसारणं भवति वस्य उ । उ ओ' 'मोनुस्वारः' ओम् । अवतीति ओम् । जनपूर्वः जनान् अवतीति जौनम् । विश्वमवतीति विश्वौम् । जनौ जनौमौ जनौमः जनौममित्यादि । यद्वा । अवतीति ओम् । अव्ययमेतत् । अतधातु सातत्यगमने । निरन्तरगमन इत्यर्थः । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । अत मनिण्प्रत्ययः इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । मन् 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' आत्मन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' इति दीर्घः । 'हसपः०' । नाम्नो नो०' ॥ ४-६ ॥

बृहि वृद्धौ ॥ **मन्युपधाया ऋ र** ॥ मनिप्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति ॥ ६ ॥ बृंहतीति ब्रह्मा ॥ **घृधृपदो म** ॥ ७ ॥ घृ क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा घ्रियते इति घर्मः ॥ धृ धारणे । धरतीति वा ध्रियतेऽसौ धर्मः ॥ पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ **ऋ स्तु सु हु हु मृ क्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी इयैङ् पद् एभ्यो म.** प्रत्ययो भवति ॥८॥ ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः ॥ स्तौतीति स्तोमः ॥ षूङ् प्रसवे । सूतेऽसौ सोमः । हुमः ॥ जुहोतीति होमः ॥ म्रियते इति मर्मः ॥ क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः ॥ टुक्षु शब्दे । क्षौतीति क्षोमः ॥ भातीति भामः ॥ मातीति मामः ॥ यातीति यामः ॥ वातीति वामः ॥ जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्ष्मः । रायतीति रामः ॥ नेमः ॥ इयैङ्

दीप्तौ । श्यायतीति श्याम ॥ पम ॥ भीष्वोर्षा मक् ॥ ९ ॥ बिभेत्य स्मादिति भीम । धूयतेऽसौ धूमः ॥ ध्वादेरुलिक् ॥ ध्वादेर्धातोरुलिक् प्रत्ययो भवति ॥ १० ॥ धूनोति वा धूयतेऽसौ धूलि । अगि लगि रघि गत्यर्थाः । इदितः । अङ्गते सा अङ्गुलि ॥

(च०) दृहि दृहि वृद्धौ । दृह् दृह् । दृंहति वर्धते ब्रह्म । मन्प्रत्ययः । 'मन्युप धाया ऋरः' मनि परे उपधासम्बन्धिन ऋकारस्य रो भवति । दृहस्यस्य न । ब्रह्मणिति सिद्धम् । प्रथमैकवचने नपुंसका०' नाम्नो नो०' पुंलिङ्गे ब्रह्मा स्वयं ब्रह्मत्वात् अन्येषां दृहत्त्वात्प्रापकत्वाद्वा ब्रह्मा । आगमजमनित्यमिति न्यायात् 'इदिता०' इति नुम् न ॥ धम् धारणे च मप्रत्यय । गुणः' रायणा द्विः जलतुम्बिका० । प्रथमैकवचने 'घार्दि०' धारणात् धर्मः ॥ 'ध्वादेरुलिक्' ध्वादेर्धातो उलिक्प्रत्ययो भवति किच । धूञ् कम्पने । धू उलिप्रत्ययः सवर्णे०' धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अग् उलिप्रत्ययः । इदिता०' इति नुमागमः । नश्चापदान्त०' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'घार्दि०' अङ्गुलिः ॥ ९-१० ॥

(प्र०) ब्रह्मेति । 'ब्रह्म तत्त्वतपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ऋत्विग्योगभिन्ने विप्र' इति मेदिनी । शास्त्रत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति इत्यमरः ।

भविष्यदर्थे णिनि ॥११॥ आगमिष्यतीति आगामी । भविष्यतीति भावी शसादेः करणे त्रक् ॥ शसादेर्धातोः करणेऽर्थे त्रक् प्रत्ययो भवति ॥१२॥ सर्वधातुभ्यष्ट्रमनो ॥१३॥ शस् हिंसायाम् । शसति वा शस्यते अनेनेति शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने । पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अनेनेति नेत्रम् । दाप् लवने । दायते अनेनेति दात्रम् ॥ [(१)युवह्यगिभ्यो नि ॥ १४ ॥ एभ्यो धातुभ्यो नि प्रत्ययो भवति ॥ यु मिश्रणे । यौतीति योनि । वहतीति वह्नि । अङ्गतेऽसौ अग्नि ॥ इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः ॥ एभ्यो रप्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥ इदि परमैश्वर्ये । चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ इन्दत्यसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ चन्द्र । शक्नोतीति शक्र । रोदितीति रुद्र ॥ पुष्पादेरः ॥ पुष्पादेर्धातोर प्रत्ययो भवति ॥१६॥ पुष्प विकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत् फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् ॥ रघ सामर्थ्ये ॥ उप्रत्ययः ॥ १७ ॥ रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्ते गच्छति प्राप्नोतीति रघु ॥

---

(१) अस्य व्याख्यानमग्रे पृष्ठायां विद्यते ॥

मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्र ॥ यम उपरमे । यच्छतीति यन्त्र ॥ छदि संवरणे । ण्यन्तः । छादयतीति छत्रम् ॥ क्रियते तत्कर्म ॥ वृञ् आच्छादने वृणोतीति वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छद्म ॥ **धनार्तिचक्षिङ्तपिवपितपिजनिपयजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति ॥ ३१ ॥** धन शब्दे । धनतीति धनु ॥ ऋ गतौ । गुण । अरु ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपर्तीति परु । वपतीति वपु । तपतीति तपु । जायते इति जनुः । यजतीति यजु ॥ **अवतृस्तृतन्त्रिकण्ठिभ्य. ई. ॥ ३२ ॥** अवतीति अवीः । तरतीति तरी स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरी । तन्त्रि धारणे । तन्त्रयति वा तन्त्र्यते सा तन्त्री । कण्ठ अवधारणे । कण्ठयतीति कण्ठीः ॥

(ध०) 'वचादसुन्' ॥ वच् असुप्रत्यय । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'सार्वि' वच वचसी वचांसि । एवं मह दीप्तौ । महः । उच्यत इति वचः । मह्यत इति महः ॥ कादीनामिः । कु शब्दे । इप्रत्ययः । कवीति कविः । पुनातीति पविः । हरतीति हरिः । मनेरुच्च' मन ज्ञाने इत्यस्य इप्रत्ययः अकारस्य चाकारः । मनुते तत्त्वमिति मुनिः ॥ मुहो रः मुराद्देशश्च । मुह्यतीति मूर्खः ॥ 'पुरः कुषन्' पृ पालनपूरणयोः इत्यस्य कुषन् प्रत्यय । पृ उप्रत्ययः । पारः' पिपर्ति पूर्यते वा पुरुषः ॥ माप्रभृतिभ्य स । मायत इति मास । ददात्यस्मात् वासः ॥ माप्रभृतिभ्यो यः । मातीति माया । जायते अपत्यमिति जाया । जनजादेशः । 'दधातर्य नुट्' दधाति स्थापनाति धान्यम् ॥ पतिचण्डिभ्यामालच । वृद्धिः पतत्यस्मिन्निति पातालम् । चण्डि कोपे चण्डालः ॥ भजादिभ्यः ऊः । भज व्यथने । भजूः ॥ वहश्च । वहति गृहभारं वधूः । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । अवी तरी तन्त्री ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च निपात्यन्ते । अवनम् ऊतिः । यु मिश्रणे । यूतिः । हन्यत अनयेति हेतिः । कीर्तनं । कीर्तिः ॥ नृतिशृभ्यां शः । शृ हिंसायाम् । हिंसनशीलः शरारुः । वन्दनशीलो वन्दारुः । वर आदेश यश । इन्निडा० इति नुम् स्वरहीनं० ॥ भृमादिभ्यः पण् । बुभूषु पशुर्घ्यय । वृद्धि । उपन्तुभिर्कार० । भ्रियत इति भार्या । एवं श्रु गतौ । भार्या धारयति ॥ हुवहशक्तिभ्यो नि वानि वह्नि अग्नि ॥ इगुपधशकिभ्यः ः । इन्द्रः शक्रः । वज्र इत्यादि ॥ ४१ ३० ॥

(प्र) यथ इति । भाव स्यात् धारणाया इति मदिनी । मंथतीति । 'स्यात् मान्नगर्भपार्थिव' इत्यमरः । ख्यातीति । ख्याति प्रायिकाले सम्प्रदाय इत्यमरः । हविर्नवम् ।

सोऽकप् केलिन ॥३३॥ शुभन मिपत यद् निर्देशिन वा मेघु

सुकर भिदेलिम । किं ' काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्य वा पक्तु सुकरा पचेलिमा के ' तण्डुला ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥
उणादयोऽपरिमिता येषु सङ्ख्या न गम्यते ।
प्रयोगमनुसृत्यादौ प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

(च०) 'सौकर्ये केलिम ' ॥ सुखेन क्रियते इति सुकरम् तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे केलिमप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । एलिम इति । भिदिर् विदारणे । सुखेन भिद्यते इति विग्रहे एलिमप्रत्यय । स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने अतोऽम्' भिदेलिमं काष्ठम् । एवं एलिमप्रत्ययः स्वरहीनं०' 'आपतः स्त्रियाम्' प्रथमाबहुवचने जस् । 'पच धातुं०' सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा' आढक्यः आढकी धान्यविशेषः ॥ उणादयः [illegible] उणादय प्रत्ययाः अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । ये एव प्रयोगाः संभवन्ति तत्र तं प्रयोगमनुसृत्यादौ वा प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥१॥ इत्युणादयः॥५॥

(प्र०) सौकर्येति । धातोः कर्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात् ॥ ११ ॥

इति पूर्वकृदन्ते प्रसादचन्द्रकीर्त्त्युणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

तुम् तदर्थायां भविष्यति ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् ॥१॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भोक्ष्यत इति भोक्तु व्रजति । पठिष्यतीति पठितु इष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतु ईहते । स्थातु ईहते ॥ तुमर्थे णुण् वा कर्मणः ॥२॥ द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टु व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति ॥

(च०) 'तुम् तदर्थायां भविष्यति' ॥ तुम् प्रथमैकवचनान्तम् । स एवार्थो यस्या सा तदर्था तस्यां सप्तम्येकवचनान्तम् । [illegible] भविष्यति सप्तम्येकवचनान्तम् । स्वरहीनं ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययो भवति [illegible] तुम्प्रत्ययो भवति स एव [illegible] यस्या सा तस्यां [illegible] क्रियायां [illegible] ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुज तुम्प्रत्यय । [illegible] तुम्प्रत्ययान्तोऽव्ययम् । । [illegible] व्रजति [illegible] क्रिया प्रयु

[illegible] इति सर । [illegible] इति [illegible] । 'पुष्प' [illegible] [illegible] ॥ ६ ॥

मदादेः ॥ मदादीनां अ[illegible] भवति [illegible] कर्तरि [illegible] [illegible] । [illegible] मदन मद । [illegible] मनेनेति मदः । [illegible] [illegible] सा [illegible] । [illegible] पान पन ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥ सिद्धे वर्णविपर्ययश्च ॥१०॥ [illegible] । [illegible] सिद्ध ॥

([illegible]) [illegible]—'मदादेः' [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

भप्रत्ययः । यतान्तः । 'अरे' स्वराद्यन्तो० प्रथमैकवचने 'सार्वि०' कठिनं दधि दधिघनः । परिच्छिन्नमवावस्त्वार्क वा सैन्धवं सैन्धवघनः ॥ १२ ॥

ट्वितोऽथुः ॥ ट्वितो धातोरथु प्रत्ययो भवति भावादौ ॥१३॥ टुवेपृ कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथु ॥ टुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्दथुः ॥ टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वेपथु ॥ टुक्षिप्र क्षेपणे । क्षिप्यते अनेनेति क्षेपथु । टुओश्वि गतिवृद्ध्यो । श्वयथु । टुक्षु शब्दे । क्षुयते इति क्षेपथु । टुवम् उद्गिरणे । वमथु ॥

(च०) सूत्रम्—'ट्वितोऽथु' ॥ टु इत्यस्य स ट्वित्, तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । स्वराद्यन्तो० सार्वि०' अथुः प्रथमैकवचनान्तम् । सार्वि०' अतोऽस्तु' उ आ' पुरातोऽत ॥ टु इत्यस्य स तथा धातो अथुप्रत्ययो भवति भाव । टुवेपृ कम्पन । वप् अथुप्रत्यय । स्वराद्यन्त०' प्रथमैकवचने सार्वि०' वेपथु ॥ एवं क्षिप प्रेरण । क्षेपथुः ॥ टुणदि समृद्धौ । नन्थु दवथुः ॥ टुक्षु शब्द । क्षवथुः ॥ टु ओश्वि गतिवृद्ध्या । श्वयथु ॥ टुवम् उद्गिरण । वमथु ॥ १३ ॥

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ ड्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति ॥१४॥ क्रियया निर्वृत्त कृत्रिम घट । सभारेण सम्भृत वा निवृत्त सम्भृत्रिम युद्धम् । पाकेन निवृत्त पक्त्रिम फलम् । याचनेन निर्वृत्त याचित्रिम किं ? विग्रघनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ड्वितस्त्रिमक्' ॥ ड्वित पञ्चम्येकवचनान्तम् । स्वराद्यन्तो०' सार्वि० त्रिमक् प्रथमैकवचनान्तम् । इसप' तत्कृते सप्तम्येकवचनान्तम् । ड इ प ॥ डु इत अनुबन्धो यस्य स ड्वित् तस्माद्धातो त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृत निष्पन्नेऽर्थे वस्तुनि वाच्य सति । कृ । क्रियया कारणेन निवृत्तो निष्पन्न इति कृत्रिम अस्वाभाविका घटः । अत्र कृधातोरर्थे कर्म तेन कृतो निष्पन्नो यो घटस्तदर्थे पदार्थस्तस्मिन् वाच्य सति त्रिमक् प्रत्यय । ककारो गुणनिषेधाय प्रथमैकवचने सार्वि० ॥ एव डुभृञ् धारणपोषणयो । सम्पूर्व त्रिमकप्रत्यय । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' संभारेण जनसमूहेन निवृत्त संभृत्रिमं युद्धम् ॥ डुपचष् पाके । पच त्रिमकप्रत्यय । चो कु स्वराद्यन्तो० प्रथमैकवचने । अतोऽम् पाकेन निवृत्त निष्पन्नं पक्त्रिमं फलम् । एवं पवित्रिम आम्र ॥ १४ ॥

(प्र०) तत्कृत इति । तेन धात्वर्थेन कृतस्तत्कृतस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

नङ्कौ ॥ धातोर्नङ्की इत्येतौ भवत भावादौ ॥१५॥ यज् याच् यत् विच्छः प्रच्छ स्वप् एभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥ स्नौ श्चुभि श्चु । असम्प्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञ । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने यत्यते तत् यतन यत्न ॥

[illegible]

... इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

[illegible]

कृदन्तप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया ... [illegible]

[illegible]

(प्र०) तव्यानीयावितिि। कृत्याः पञ्च समाख्याताः [illegible] भावकर्म तव्यानीयौ स्वरायश्च कल्पिताः कर्मकर्तरि' ॥ १ ॥

स्वराद्यः ॥ स्वरान्ताद्धातोर्य प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २ ॥ [illegible] वा चेतुमर्हं चेयम्। नेयम्। जेयम् मीयते तत् मेयम् ॥ असरूपोऽपवा[illegible] प्रत्ययोऽस्त्रिया वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् ॥ ३ ॥ ची[illegible] वा चेतुमर्हं चतव्य चयनीयम्। चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्षम्[illegible] दातुमिच्छतीति दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥ क्षय्यजय्यौ श[illegible] क्यार्थ निपात्येते ॥४॥ क्षेतु शक्य क्षय्यम्। जेतु शक्य जय्यम्। मन्य[illegible] क्षेय पाप जेय मन। क्षय्यजय्यौ चेति चकारादजर्यमिति निपात्यते। [illegible] जीयतीत्यजर्यं सगतम् ॥

(च०) सूत्रम्— स्वराद्यः ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। [illegible] य प्रथमैकवचनान्तम्। सो० [illegible] [illegible] विम वचने। यप्रत्यये गुण प्रथमैकवचने [illegible] गुणकारः [illegible] प्रापणे। [illegible] भावप्रत्यय। गुण [illegible] निपात्यत। क्षेतुं शक्यं [illegible] वा क्षय्यम्। जेतुं शक्यं [illegible] वा जय्यम्। [illegible] स्यत। कश्चित्तु क्षय्यजय्यौ निपात्यौ [illegible] क्षेतुं शक्यं [illegible] जेतुं शक्यं [illegible] म्। पक्षे जेयं जयम् ॥ १–३–४ ॥

(प्र०) स्वराद्य इति। [illegible] [illegible] इति [illegible] । अत्र स्वरपदस्य [illegible] । [illegible] स्वरान्तत्वाभाव। यदि तु [illegible] [illegible] इति च [illegible] स्वरग्रहणम्। [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ० ॥

इदन्ताम ॥ अकारा[illegible] धातो[illegible] प्रत्यय भवति [illegible] ॥ ५ ॥ दीयते वा दातुमर्हं देयम्। [illegible] धीयते तत् [illegible] पातुमर्हं पेयम् धीयते तत् धेयम् ॥

(च०) सूत्रम्— इदन्ताम [illegible]

[illegible]

पुरस्कात् ॥ [illegible]

ओरावश्यके घ्यण् ॥ उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥११॥ **ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् ॥** धातोरोकारौकारयो र्निमित्त वा सम्बन्धी य प्रत्यय स स्वरवत् स्यात् ॥१२॥ समासे अवश्य मादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिका ॥

लुम्पेदवश्यम कृत्ये तुकाममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥ १ ॥

लूञ् छेदने । लूयते वा लवितु योग्य लाव्य । अवश्य लाव्यो मत श्यलाव्य । भोक्तु कामो यस्य स भोक्तुकाम । श्रोतु मनो यस्य स श्रोतु मना । सम्यक्प्रकारेण हित सहित सहितम् । सतत सततम् । मांसस्य पचन मांसपचनम् । युड्घञो पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य पचन मांसपचनम् । मांसस्य पाक मांस्पाक मांसपाक ॥

(च०) 'ओरावश्यके घ्यण् ॥ ओ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'हस्व 'स्वार्वि०' आवश्यक सप्तम्येकवचनान्तम् । स्वरहीनं०' ॥ उवर्णान्ताद्धातो आवश्यक ऽर्थे घ्यण्प्रत्ययो भवति भावादौ । लू घ्यण्प्रत्यय । य णकारो वृद्ध्यर्थ । लौ अवश्यं पूर्व । 'आगौतोर्य प्रत्यय स्वरवत्' आश्च औश्च ओदौत् तस्मात् । आकारौकाराभ्या परो यप्रत्ययस्य यकार स्वरवत् ज्ञेय । स्वरवत्त्वात् 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' अवश्यं भाव्यम् । एव लूञ् छेदने । अवश्यं लाव्यम् । मकारलोपमाह—समासे सति अवश्या दीनाम् अवश्य, तुम्, सम्, मांसानां मलोपमिच्छन्ति । मश्च अश्च म । इति समास स्तेन मकारलोप । यद्वा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकार्थ—लुम्पेदिति । कृत्य प्रत्यये परे अवश्यशब्दस्य षष्ठ्यानिर्दिष्टस्येति अन्त्य मकार लुम्पेत् । व्याख्या । तव्य, अनीय, य, घ्यण, क्यप, एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा ॥ तथा काममनसो शब्दयो परयो तुम्शब्दस्यान्त्य मकारं लुम्पेत् । तुमिति षष्ठ्यन्तमव्ययम् ॥ हिततत एतयो परयो सत सममित्यस्य मकार वा लुम्पेत् ॥ युट्प्रत्ययसहित घञ्प्रत्ययसहित च पचि धातौ परे मांसशब्दस्य अन्त्य मकारं वा लुम्पेत् विकल्पेन ॥ कृत्यसंज्ञायां संगतिमाह—तव्या० । पाणिनीयाना मते तव्यादीना कृत्य इति संज्ञा । अवश्यं लाव्यमित्यत्र तव्य-प्रत्ययपरत्वात् अवश्यशब्दस्य मकारलोप । अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं निश्च यन लवितुं योग्योऽवश्यलाव्य ॥ तथा भुज तुम्प्रत्यय । उपधायाश्च' गुण । चो कु । स्वरहीनं० भोक्तुं कामोऽभिलाषो यस्य स भोक्तुकाम ॥ तथा श्रु श्रवणे । तुम् प्रत्यय । गुण श्रोतु मनो यस्य स श्रोतुमनाः । अत्रोभयत्रापि काममनसो सतो तुमो मकारलोप ॥ डुधाञ् गतौ । सम्पूर्व । 'क्तक्तवतू' इति क्तप्रत्यय । 'स्थामि' इकार सहितम् । समो वा इति विकल्पेन समो मकारलोपः सहितम् । तनु विस्तारे । क्त प्रत्यय । 'लोपस्त्वनुदात्त०' सम्पूर्व । स तत सततम् । अत्रापि ततशब्दे परे विकल्पेन

स्मात् मकारलोपः ॥ पच् पुरुषस्य च। पुरुषस्यकौ 'प्स्वरादीनं०' मांसपुरुः। पुरुषस्य च सहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः। मांसपचनं मांस्पचनम्। पुनः पच 'घञ् भावे' इति घञ प्रत्ययः। अ वृद्धिः। 'चजोः कुगौ घिति' 'प्स्वरादीनं०' पाक मांसपूर्वे। अत्र घञप्रत्ययसहिते पचि धातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः। मांसपाकः मांस्पाकः इति रूपद्वयम् ॥ केचित्तु मांसशब्दस्य मकारस्य तथास्यस्याकारस्य स्वर्गमिच्छन्ति। यथा मांस्पाकः ॥ इति ॥ ११—१२ ॥

(प्र०) आदीतारिति। धातितार्थेऽस्यापि कश्चिद् प्रयोगो दृश्यते अतश्च प्रत्यना दारादिस्यत आह—अवरपकाश्वमिति।

ऋदुपधात् क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्धातो क्यप् प्रत्ययो भवति भाव कर्मणोः ॥१३॥ कृती छेदने। कर्तितुमर्हं कृत्यम्। नितरां कर्तितुं योग्य निकृत्यम्। वृद्धयम्। वृत्यते तत् वृत्यम् ॥ कृपिचृत्योर्न क्यप् ॥१४॥ कृप् सामर्थ्ये। कृपो रो लः। कल्पितुं योग्य कल्प्यम्। चृत दीप्तौ। चर्त्यम् ॥ मृजो वा क्यप् ॥१५॥ मृज्य मार्ग्यम् ॥ ह्रस्वाच्च क्यप् ॥ ह्रस्वान्ताद्धातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥१६॥ तस्य प्रहणे तद्-तस्य प्रहणम्। क्रियते तत्कृत्यम् ॥ कृञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्य तुगभावश्च ॥१७॥ कृत्या क्रिया ॥ ङिदनेकाच्चरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव च वक्तव्यः ॥१८॥ गुपगुहो क्यप् ॥१९॥ गोप्तुं योग्य गुप्यम्। गूहितुं योग्य गुह्यम् ॥ वदेः क्यप् भावादौ ॥ वदेर्धातो क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २० ॥ मृषा उद्यते इति मृषोद्यम्। ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या ॥ गृहे क्यप् ॥ अर्जुनगृह्या सेना ॥२१॥ भुवो भावे क्यप् ॥ नाम्नि उपपदे भुवः भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥२२॥ ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूय गत। ब्रह्मणा भूयत तत् ब्रह्मभूय गत। नाम्नि किम्। भवितव्य भव्यम् ॥ (१)स्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः। स्त्यायतेर्ड्रट् ॥२३॥ डित्वाट्टिलोप। सयोगान्तस्य लोप। टित्वान्ङीप्। स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री। लक्ष दर्शनाङ्कनयो ॥ लक्षेरी मुट् च ॥२४॥ लक्षतर्धातोरी प्रत्ययो भवति तस्य मुडागमश्च। लक्ष्यते पुमाननया सा लक्ष्मी ॥

(च) सूत्रम्— ऋदुपधात्क्यप् ॥ ऋत् ऋकार उपधा यस्य स ऋदुपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। इसिरन्त सवर्णे क्यप प्रथमैकवचनान्तम्। इमप ऋकारोपधात् वृतु वर्तने इत्यादेर्धातो क्यप्प्रत्ययो भवति भावादौ। ऋकारो गुणनिषेधार्थ। कृती छेदने। कृत् क्यप्प्रत्यय। स्वादीन प्रथमैकवचन अतोऽम् नि पूर्वे।

(१) पाठोऽयमुणादिप्रक्रियायाः।

नि.कृत्यं नितरां कृत्यते नि कृत्यम् ॥ चृतु वतन । वृत्य नृत्यम् । 'ह्रस्वाच्च' क्यप्प्रत्ययः भवति' पित्त्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागम । ष्टुञ् स्तु क्यप्प्रत्ययः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' कृत्यं स्तुत्यम् । 'भुवो भाव क्यप्' भूधातोर्भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवति । कित्त्वाद्गुणो न । क्यप्प्रत्यय । ब्रह्मपूर्व । प्रथमैकवचन 'अतोऽम्' ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भाव । ब्रह्मत्वं गत प्राप्त इत्यर्थ । एव देवभूयं देवत्वम् ॥ २२ ॥ ['स्त्यायतेड् ट्' स्त्यायतधातो स्त्रीत्व वाच्ये ड्रट्प्रत्ययो भवति । डकारष्टिलोपार्थे । ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयो । शब्दार्थे समूहार्थे च स्त्य ड्रट्प्रत्यय । डित्वाट्टिलोपः 'संयोगान्तस्य०' इति यलोप । 'स्वरहीन०' 'द्विरस्त' इताप् । प्रथमैकवचने 'हसे०' स्त्री 'लक्षेरी मुट् च' लक्षधातो इप्रत्ययो भवति तस्य च मुडागम । लक्ष दर्शनाङ्कनयो । लक्ष इप्रत्यय । मुट् । टित्वादादौ । 'स्वरहीन०' 'ग्रोर्वि०' लक्ष्यत इति लक्ष्मी । अत्र ईबन्तत्वाभावात्सलोपो न ॥ २४]

इण् स्तु धृ दृ भृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः ॥२५॥ तुक्, ईयते इति इत्य । स्तुत्य । वृत्य. । दृङ् आदरे । दृत्य । भृत्य । शासेरि शिष्य । जुष् प्रीतिसेवनयो । जुष्य ॥ **खन एत्वं क्यपि वाच्यम् ॥२६॥** ख यते इति खेयम् ॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे निपात्येते ॥२७॥** भिनत्ति कूलमिति भिद्य । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जलमिति उद्ध्य नद । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता ॥ **कृवृष्योर्वा क्यप् ॥२८॥** क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्य कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ **य एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः ॥२९॥** दृशो प्रेक्षे दृशाम् । दर्शनार्हो द्रष्टव्य । द्रष्टुमर्ह दर्शनीय दृश्य । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेद । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्य । श्रोतु योग्य श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितु योग्यो मानितव्य माननीय । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानार्हो ध्यातव्य । ध्यातु योग्यो ध्यानीय । मन ज्ञाने । मननार्हो मन्तव्य । मन्तुं योग्यो मननीय ॥ **सन्प्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति ॥३०॥** निदिध्यासितव्य । ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्य । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्य बुभूषणीय । तव्यानीयौ क्यप्ध्यण्यताः ॥

कृत्या पञ्च समाख्याता ध्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ।
तव्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ २ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

(३०) निष्पादयितिनि । घस्र निरासम् ।

स्त्रीप्रत्ययाधिकार ॥ ८ ॥

अथ स्त्र्यधिकार ॥ **स्त्रियां यजां भावे क्यप्** ॥ यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥१॥ यज् व्रज् समज् निषद् निपत् मन् नम् विद् षुञ् शाङ् भृञ् इण् कृ इषु परिसर परिचर अटाट्य आस् चर् जागृ हन् एते यजादय ॥ किस्वात्सम्प्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्री त्वाटाप् ॥ व्रज्यते सा व्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिविका ॥ प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति प्रव्रज्या ॥ षद् विशरणगत्यवसाद- नेषु । निषद्यते सा निषद्या ॥ निपत्या ॥ मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या ॥ नम्या । विद्यत सा विद्या । सुत्या ॥ **शीङोऽपद् क्ङिति ये वक्तव्य** ॥२॥ शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या ॥ **कृञो यक् वा वाच्य** ॥३॥ 'अयांकि' । क्रियते सा क्रिया ॥ **इषेश्छान्तादेशो यलोपश्च** ॥ ४ ॥ इष्यते सा इच्छा ॥ **सरतेर्गुण** ॥ ५ ॥ परिसर्या ॥ परिचर्या । अटाट्या । आस्या । चर्या ॥ **जागर्तेर्गुण** ॥६॥ जागर्या । हन्यते सा हत्या ॥ **हन्तेस्तः** ॥ हन्ते र्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् ॥७॥ ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥ हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे ।

(च०) सूत्रम्—'स्त्रियां यजां भावे' ॥ स्त्रियां सप्तम्येकवचनान्तम् । यजां यजा बहुवचनान्तं भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । यज् अज् हन शाङ् मज् विद् आस् मन् चर् भृ अटाट्यानिषद् निपत् इत्यादयोधातवः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ककार. संप्रसा रणार्थ. । यजवभिज्या क्यप्प्रत्यय । 'यजो यवराण्या०' इति सम्प्रसारणम् यस्य इ । स्वरहीनं० स्त्रीत्वात् 'आप्त स्त्रियाम्' 'सवर्णे० प्रथमैकवचने आप'। अज गतौ क्षेपणे च । अज संपूर्वं । 'स्वरहीनं०' क्यप्प्रत्यय. । स्वरहीनं०' स्त्रीत्वादाप् । समज्या परि षद् । हन महापूर्व. । क्यप् । आपस्त्वनुदात्ततनात् इति गुणकार्य सत्राभावेऽपि नक र्स्य आप हस्वस्य पिति० 'स्वरहीनं० महाहत्या । महत्तो ब्राह्मणस्य हनने महाहत्या । शाङ् दाम्या व्रज व्रज्या विद् विद्या षद्ल निषद्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाट्या । कृञो वा० रिङ । कृत्या क्रिया ॥ १-७ ॥

(प्र०) स्त्रियामिति । बहुवचनमाद्यर्थमत आह—यज इत्यादि ।

स्त्रियां भावे क्ति ॥ धातो स्त्रियां भावे क्ति प्रत्ययो भवति॥८॥ क्रियते सा कृति । बुध्यते सा बुद्धि । स्मृद् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृति । पच्यते सा पक्ति । पचि विस्तारे । पञ्च्यते तत् पञ्चन पङ्क्ति । सम्प्रसारणम् । उद्यते सा ऊढि । सविद्यते संविदि ॥

(च०) सूत्रम्—'स्त्रियां भावे क्तिः'। धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रियां भावे। ककारो गुणनिषेधाय संप्रसारणार्थश्च। डुपचष् पाके पक्तिः। पचि विस्तारे। पच् क्तिप्रत्ययः। ति। 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' 'इदितः०' इति नुम्। 'नश्चापदान्ते०' 'धार्त्ति०' पचनं पङ्क्तिः श्रेणिरित्यर्थः। वह प्रापणे क्तिप्रत्ययः। 'हो ढः' 'तथोर्धः' 'ष्टुभिः ष्टुः' 'यजां यवरामां०' इति संप्रसारणम्। वस्य उः। 'ढि ढो लोपः' [illegible] ढलोपे उकारस्य ऊकारः। प्रथमैकवचने 'धार्त्ति०' ऊढिः। विद् संभूत०। क्तिप्रत्ययः। 'खसे चपा झसानाम्' इति दस्य तः। 'स्वरहीनं०' संवित्तिः॥

(प्र०) क्तिरिति। धातोः स्त्रियां भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् यथा—[illegible]

शमां दीर्घः॥ शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ॥९॥ शम्यते सा शान्तिः। दम्यते सा दान्तिः। गम्यते सा गतिः। हन्यते सा हतिः। भ्रमु चलने। भ्रम्यते सा भ्रान्तिः। अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः। विशिष्टा भूतिः विभूतिः। प्रभूतिः। भवनं भूतिः। शुच शौचे। शोचनं शुद्धिः॥

(च०) शम् क्तिप्रत्ययः॥ 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते०' 'धार्त्ति०' शान्तिः भ्रान्तिः। ग्लै संख्याशब्दानाम् ग्ला क्तिप्रत्ययः। 'स्वाद्यादितः' तस्य नः। ग्लानिः। म्लै म्लानिः। भू क्तिप्रत्ययः। भूतिः। अनुपूर्वः। अनुभवनमनुभूतिः। प्रथमैकवचने 'धार्त्ति०'॥ गमनं गतिः। नमनं नतिः। 'लोपस्त्वनुदात्ततनां०' इति मलोपः॥

ईङ्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेड्गुणश्च॥ ईङ्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो वरप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न। शीङो गुणोऽपि न भवति ॥१०॥ ईष्टेऽसौ ईश्वरः। सशय्यते तत् सशयनम् सशीतिः। ही गतौ। हीयते हीतिः। जागरणं जागृतिः। निगृह्यते सा निगृहीतिः। कुच सङ्कोचने। कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। कुचतिः। निकुचितिः। निरुठितिः। ष्णिह् आस्कन्दने। उपस्निहितिः। निरतितिः। विशसनं धियते सा विधृतिः॥ ग्लाम्लाज्याहाभ्यस्तत्वतरिष्कर्थे निः प्रत्ययो भवति ॥११॥ ग्लायनं सा ग्लानिः। ज्यानिः। हानिः। [illegible]॥ तृष्णतृषस्य उत्व वाच्यम्॥ १२॥ तृष्यते सा तृषिः॥ ऋल्वादिभ्यश्च क्तार्थे निः प्रत्ययो भवति॥ १३॥ कृञ् हिंसायाम्। कायनं सा कार्णिः। धूनिः। लूनिः। पूर्णिः॥ सम्पदादिः क्विप् वा वाच्यः ॥१४॥ सम्पत् सम्पत्तिः॥

(च०) —[illegible] गुणाभावार्थः पदस्य। ईङ्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेड्

गुणश्च' ॥ संनीतिः । बुध् अवगमने । बुध् क्तिप्रत्ययः तथाच' 'सवे जवा' 'स्वर दादि०' बुद्धिः ॥ अनुभूतिरित्यादौ 'इट्' इत्यागमे प्राप्ते सन्निपाते द्विवस्त्यानेट्' इति सूत्रं पठन्ति कश्चित् । इकारवकारादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्यये इटा निषेधः । महारस्तु कमन्यथ इटो न निषेधः । गृहाति भणितिरित्यादिः ॥ १०-१४ ॥

कर्तरि क्विश्च सञ्ज्ञायाम् ॥ कर्त्रर्थे धातो क्ति प्रत्ययो भवति सञ्ज्ञायां विषये ॥१५॥ डुकृञ् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृति । धृञ् धारणे । विपूर्वः । विशेषेण धरतीति विधृति ॥

(वृ०) कर्तरि क्तिश्च' ॥ कर्त्रर्थेपि क्तिप्रत्ययो भवति ॥ तन् क्ति संज्ञायां । [illegible] स्वनुनाथ०' सततानोति कुकमिति संततिः ॥ एवं कृ क्तिप्रत्ययः । प्रपूर्वः । प्रकुरुते इति प्रकृतिः प्रधानं पुरुषः । धृञ धारणे विपूर्वः । क्तिप्रत्ययः । विधृतिः ॥ धन् क्तिप्रत्ययः । प्रथमैकवचने धातो० धृतिः ॥ १५ ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ षितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ १६ ॥ पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा ॥ जृष् वयोहानौ ॥ **जरादौ सानुबन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति** ॥ १७ ॥ जार्यते अनया सा जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इति निपात्यते । इच्छा । **इषादेरकर्म युट्** ॥ १८ ॥ एषणमिति एषणा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा ॥ गुहू संवरणे । गुहा ॥ मेधृ हिंसायाम् । मेधृ वधमेधासङ्गमेषु । मध्यत इति मेधा ॥ कृपा ॥ पीड बाधायाम् । पीडा ॥ बाध पीडायाम् । बाधा ॥ क्षपा वाधि ॥

(वृ०) सूत्रम्—'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' । षित्त्व भिदाद [illegible] स्वम् । [illegible] भावे [illegible] ॥ [illegible]

(वृ०) विभूतिरित्यादि [illegible]

गुरोश्च हलः । [illegible]

मावादौ न क्ति ॥ १९ ॥ ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा ॥ ऊह्यते सा ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं ईक्षा ॥ एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः ॥ हसात् किम् । नीतिः ॥ लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा । रिख्यते तद्रेखणं रेखा ॥ गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा ॥ धेट् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ **क्तिरापादिभ्यः** ॥ २० ॥ आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशस्तिः ॥

(च०) सूत्रम्—'गुरोर्हसात्' ॥ गुरुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ऐतेः' 'ङस्य' इत्यलोपः । 'सार्वि०' हसादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । हसितः 'सवर्णे' पश्चात् 'नामिनार' गुरुमतः गुरूपधात् हसान्ताद्धातोः अप् कर्तरि भावे च अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—एध वृद्धौ । एध् । गुरूपधत्वात् हसान्ताच्च अप्रत्ययः । स्त्रीत्वात् टाप् । प्रथमैकवचने 'आपः' एधा ॥ ईहा ईह वाञ्छायाम् ॥ ऊह वितर्के । ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षा ॥ एवं रेखा लेखा ॥

(प्र०) गुरोरिति । हसन धातोर्विशेषणात् तदन्तलाभ इत्याह—हसन्तादिति । तथा च तादृशसमुदायो न गुरुर्भवितुमर्हति । इति गुरुर्वर्णविशेषकमित्याशयेनाह—गुरुमत इति । प्रेमार्थरूप इत्यादिनिर्देशाद्विषम्यथापि नाम्यः ॥ १९ ॥

प्रत्ययान्तात् ॥ प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥२१॥ चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनीया । लोलूयते सा लोलूया । अटाट्या । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । मुमूर्षणं मुमूर्षा ॥

(च०) सूत्रम्—'प्रत्ययान्तात्' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हसितः' 'सवर्णे०' सादय प्रत्यया अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तस्मादपि धातोः अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कृ । इच्छायामात्मनः सः 'ऋत इर्' द्वित्वं पूर्वस्य 'हसादिः शेषः' 'कुहोश्चु' 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः । किकीर्ष स०' कर्तुमिच्छा० चिकीर्ष इति जातम् । तत्र 'प्रत्ययान्तात्' इति अप्रत्ययः । 'यत' इत्यकारः । 'स्वरहीनं०' 'आपतः स्त्रियाम्' आप् कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा बुभूषा । 'पुत्र नाम्नो य इ चास्य' इति यप्रत्ययः । तत्संनियोगे अकारस्य ईकारः पुत्रीय इति जातम् । 'स धातुः' ततः प्रत्ययान्तात् इति सूत्रेण अप्रत्ययः । 'यत' इत्यकारः । 'स्वरहीनं०' 'आपतः स्त्रियाम्' प्रथमैकवचने 'आप' आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि ॥२१॥

(प्र०) प्रत्ययान्तादिति । कण्डूयते । कण्ड्वादियगन्तात् कथमत्र क्तिरिति । कण्डूतिः ।

(च०) 'पूर्वकाले क्त्वा' ॥ पूर्वकाले सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ क' ॥ क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ धातो समानकर्तृके एककर्तृके धातौ क्रियान्तरे अत्र प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—ष्णा शौचे । 'अ इ ष्ण स्न.' स्ना क्त्वाप्रत्यय त्वा इति । 'अव्यया०' 'क्त्वाद्यन्तं च' इत्यव्ययसंज्ञा। स्नात्वा भुङ्क्ते अत्र स्नानभोजनक्रियाद्वयमध्ये स्नानक्रियाया पूर्वकालीनत्वात् त्वाप्रत्यय. भुज पालनाभ्यवहारयो । भुज् क्त्वाप्रत्यय । त्वा 'चो कु.' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' भुक्त्वा व्रजति । अत्र भोजनार्थे व्रजनक्रियामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् त्वाप्रत्यय । पूर्वं कृत्वा दत्त्वा । 'दो दद्' इति सूत्रेण दद् आदेश. । ज्ञात्वा शयित्वा सुप्त्वा उक्त्वा गृहीत्वा भङ्क्त्वा । णश् अदर्शने । नष्ट्वा हित्वा ज्ञात्वा इत्यादि ॥ १ ॥

(प्र०) पूर्वकाले । धातोरिति । पूर्वकालक्रियावचनादित्यर्थः । समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने यस्माद्धातो क्त्वा विधीयते तत्क्रिया कर्त्ता यस्य धातो कर्त्ता तस्मिन् प्रयुज्यमाने क्त्वाप्रत्ययो भवति—इत्यर्थः । स्नात्वा भुङ्क्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेक एव कर्त्ता । स्नानक्रियाया पूर्वभावित्वेन स्नाधातो क्त्वा । यद्यपि शक्ति कारकं सा च प्रतिक्रियं भिद्यते तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादेककर्तृकत्वमुक्तम् । एवमेककर्तृकायामपि नत्वा स्तुत्वा व्रजति । न तु चात्र सर्वपूर्वाया एव भविष्यति । यथामात्यो विप्रास्ता एव आनीयतामित्युक्ते सर्व एव आनीयते । अत्राहु —आख्यातवाच्याया क्रियाया प्राधान्यम् । तत तामेव प्रति सर्वासां विशेषणत्वात् परस्परेण सम्बन्ध । न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते किन्तु सर्व एव प्रभुमिति यथा तथा स्तुतेरिह व्रज्याया एव पौर्वकाल्यमिति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव कालस्योक्तत्वान्न क्त्वाप्रत्यय । आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति । आसित्वा भोक्तुमिति न भवति अनभिधानात् किन्त्वासित्वा भुङ्क्ते इत्येव ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् कित् ॥ सेट् क्त्वा किन्न भवति ॥२॥ वर्तित्वा । शयित्वा । भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च** ॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्त ॥३॥ विद ज्ञाने । विदित्वा वेदित्वा ॥ लिखित्वा । द्युतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रल किम् । सेवित्वा । हलादे किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा** ॥४॥ सेट् किद् भवति । मृड सुखने । मृडित्वा । मृद

सम्भवतो यानायनाद्-धात्वर्थयोरिति । निर्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्व कालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन् विद्यमानादित्यर्थः । व्यत्ययो निर्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाल इत्यस्य बहुव्रीहित्वप्रतीतिरिति फलितम् ।

क्षरे । मूदित्वा । गुभ् रोचने । गुध् रोष । गुधित्वा । गुह रोगे । गुह् संवरणे । गुहित्वा । कुष् निष्कर्षे । कुषित्वा । क्लिश् विबाधने । क्लिशित्वा । वद् व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उषित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा किन् ॥६॥ नकारोपधात् थफान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति ॥ मन्थ सद्भे । नो लोप । मथित्वा मन्थित्वा ॥ गुम्फ ग्रन्थने । गुफित्वा गुम्फित्वा । इत्यादि ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा ॥९॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयो पूर्वपदयोः सतो पूर्वकाल विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति ॥ अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं भुक्त्वा न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थ । खलु पक्त्वा न पक्तव्यम् ॥

(च०) सूत्रम्— न क्त्वा सेट्॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । अव्यया०' । सेट् प्रथमैकवचनान्तम् । इत्य ०' । कित् प्रथमैक०। इडन्वित क्त्वाप्रत्ययो विकल्पेन कित्संज्ञो भवति । कित्त्वाभावे गुणनिषेध । कित्त्वाभाव गुण । विद ज्ञाने । क्त्वाप्रत्यय. । कृत ' इडागमः । एकत्र कित्त्वात् गुण । द्वितीय कित्त्वाभावे 'उपधाया लघ्वा इति गुण 'स्वरहानि० प्रथमैकवचने अव्यया० विदित्वा वेदित्वा । वृतित्वा वर्तित्वा ॥ अलंखल्वा प्रतिषेधे क्त्वा' अलं खलु एतयो पूर्वपदयो पूर्वकाल विनापि निषेधार्थे धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भुज क्त्वाप्रत्यय । 'चोः कु.' 'खसे चपा० अर्द्धपूर्वः । स्वरहान० अव्यया०' । अलं भुक्त्वा भोजनेन अलं । भोजन मा कुर्वित्यर्थ ॥ वच् परिभाषणे । वचू क्त्वाप्रत्ययः । यजादिवचादीनां० इति संप्रसारणम् । 'चो कु. स्वरहानि० खलुपूर्व । सवर्ण० खलूक्त्वा वचनेन अलं मास्त्वित्यर्थः ॥ २-६ ॥

उदितः क्त्वा वेट् ॥ उदितो धातो परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥७॥ एषित्वा इष्ट्वा । अमु चलने । अमित्वा आन्त्वा । अदो जधु । जग्ध्वा ॥

(च) सूत्रम्— उदितः क्त्वा वेट् ॥ उदित पञ्चम्येकवचनान्तम् । स्वरहाने धातोर्वि । क्त्वा षष्ठ्येकवचनान्तम । अव्यया० । वा प्रथमैकवचनान्तम । इट् प्रथमैकवचनान्तम् । इत्य ० ॥ उत् उकार इत्यस्य स उदित् तस्मात् उदित । उदितो धातो परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इडागमो भवति । इषु इच्छायाम् । इष क्त्वाप्रत्यय । उदित क्त्वा वे० इत्यनेन इडागम । स्वरहानि इपधाया लघ्वा इति गुण । इडभाव कित्त्वा न गुण । इषि ष्टु प्रथमैकवचन अव्यया एषित्वा इष्ट्वा ॥ ७ ॥

समासे यपः ॥ समास सति पूर्वकाले यप्प्रत्ययो भवति तत्कर्तृक धातौ प्रयुज्यमाने ॥८॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ डुभृञ् धारणपोषणयो

स भूत्वा करोतीति सम्भूय करोति । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण काय-वाङ्मनोभिर्नत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनञ्पूर्वे इत्येके । अकृत्वा जल्पति । अकृत्वा गच्छति ॥

> अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।
> अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवति भूभुजः ॥ १ ॥

(च०) सूत्रम्—'समासे०' ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेप ०' ॥ समासे सति उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने सति उदाहरणम् डुभृञ् भृ क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति' संपूर्व । स्वर०' 'अव्य०' संभृत्य सिद्धित्वा सः सम्यक् प्रकारेण भृत्वा करोति ॥ अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र सम्भारकरणक्रिययोः एक एव कर्ता । ततः सम्भारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ णमु प्रह्वीभावे । 'आदेः ष्णः स्नः' नम् प्रपूर्वे । क्यप्प्रत्ययः । 'प्रादुश्च तथा तौ०' इति नस्य णः । 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रगम्यति समासः क्यप् । देवदत्तः प्रणम्य गच्छति । अत्र प्रणामगमनरूपद्वयोः क्रिययोः एक एव कर्ता यत्र स एव प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वम् । ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ अनञ्पूर्वे इति । नञ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो न भवति इत्येके वदन्ति । यथा कृ नञ्पूर्वः । क्त्वाप्रत्ययः । 'ना' इति सूत्रेण नस्य आकारादेशः । अकृत्वा गच्छति । अत्र नञ्पूर्वकत्वात् क्यप्प्रत्ययोनायात । किंतु क्त्वाप्रत्यय एवायात ॥ ७ ॥

क्यपि लघुपूर्वात् ॥ क्यपि लघुपूर्वस्य णेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥९॥ परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य । विगणय्य ॥ अलघुपूर्वस्य न । तेन णेर्लोपो वाच्यः । प्रतार्य । सम्प्रधारयित्वा इति सम्प्रधार्य । विचार्य करोति । आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्रापय्य । प्राप्य ॥ **दादीनां क्यपि क्त्वाभावो वाच्यः** ॥ १० ॥ क्यपि 'स्थामी' इति इकारो न भवति ॥ दो अवखण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय ॥ पिबतेवा प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ **नमस्व क्यपि वा लोपः** ॥११॥ प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य ॥ **विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप्** ॥१२॥ विधाय । प्रहाय ॥ **तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते**॥१३॥ नेत्रे निमील्य हसति । मील सम्मीलने । मील सङ्गमे उभयपदी । अक्षिणी

समीक्षित्वा इति आक्षिपी सम्भाव्य हसति। चक्षुषी सम्मील्य हसति। मुख व्यादाय स्वपिति ॥

(ख०) 'क्त्वापि प्रागुणश्च' ॥ क्त्वाप्रत्यये परे नियमेन गुणो भवति। णम् परिपूर्वः। धातोः वेरत्र विभाषया। 'प्रत्ययान्ताद्' इति समासे क्त्वाप्रत्ययः। परिक्लिश्य इति स्थितः। 'क्त्वापि चेटोंश्च अचिरस्वरस्यकाराः स्वाहोरे०' अन्यथा० परिक्लिश्य भुङ्क्ते परिक्लिश्य समासस्वर समस्थितः परिक्लिश्य पूर्वभुक् परिपाकं प्राप्य भुङ्क्ते इत्यर्थः। एवम् उभयत्र आकलय्य ॥ 'तत्कालेऽपि द्वयोः क्रिययोः समकालत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययो भवति। मीळ मीलने आङ् संपूर्व। क्त्वाप्रत्ययः। स्वाहोरे०। प्रथमैकवचने 'अन्यथा०' नवे संमाल्य हसति समकालमेव संमाल्य हसति च। अथ नञ्समासेनहसन योः समकालत्वात्पूर्वकाले विनापि तत्कालेऽपि क्त्वाप्रत्ययः ॥ डुदाञ् दाने। विभाङ् पूर्व। क्त्वाप्रत्ययः। इ ये स्वारो वि आङ्पूर्वकः दाधातुः मुखप्रसारणार्थे। तत्र मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति। अत्रापि मुखप्रसारणस्वापनयोः युगपत्कालत्वात् समानकाले क्त्वाप्रत्ययः। क्वचिदेककर्तृकेऽपि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते— मरणमुनिमनागत्यागच्छति खलु दृश्यतां इति। मरणादिकर्मयुक्तामत्र अपाय ला द्वयमम् इत्यादि ॥९-१३॥

पौनःपुन्ये णम् पदं द्विश्च ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति ॥१४॥ भावो यथा। पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति। आदर वीप्सायां द्विर्भावः ॥ भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति। स्मृत्वा स्मृत्वा इति स्मारं स्मारं नमति शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम् ॥१५॥ कथं इत्थं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृञो णम् प्रत्ययो भवति ॥ कथंकारं इत्थंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठति। एवं पठतीत्यर्थः ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषाम् अनुप्रयोगश्च ॥१६॥ समूलघात इति। अकृतकारं करोति। जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ॥

(ख) सूत्रम्— पौनःपुन्ये णम् पदं द्विश्च ॥ पुनः पुनर्भवनमिति पौनःपुन्यं तस्मिन्। सप्तम्येकवचनान्तम्। अ इ प। णम् इत्येव। पदं प्रथमैकवचनान्तम्। अतान्तम्। द्वि प्रथमैक। अव्ययम्। च प्रथमैक। अव्ययम्० ॥ पौनःपुन्यं वारं वारार्थं धातोः पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णमन्तस्य पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु स सु। पा पाने। पा णम्प्रत्यय। अम्। आतो युक् स्वाहोरे० मा तुम्बार द्वित्वम्। प्रथमैकवचनं अव्ययं पायं पायं गच्छति। पीत्वा पीत्वा गच्छतीत्यर्थः एवं वारं वारं स्मारं स्मारम्। [अपि चकारात्—समूलघातं हन्ति जीवग्राहं गृह्णाति कृत्वाग्रं पुष्णाति इत्यादावपि णम्प्रत्ययः एषु पूर्वपन्न

स्वार्थे कथमादानामेवार्थे कृञ् धातोर्णम्प्रत्ययो भवति । णित्त्वाद्वृद्धिः । कृ कथंपूर्वः । णम्प्रत्ययः । अम् । 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचनं 'अव्यया०' कथंकारं कथमित्यर्थः इत्थंकारम् । इत्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

(प्र०) पीन पुन्ये इति । पीन पुन्य धात्वः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोर्णम् स्याच्चकारात् क्त्वा णमन्तस्य द्वित्वञ्च । णमन्तस्य नामत्वात्स्याद्यौ पदत्वम् ।

वर्णात्कारः ॥ वर्णमात्रात्कारप्रत्ययो भवति ॥ १७ ॥ क इति वर्णः ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते । अहङ्कारः । ओंकारः । टकारः । पकारः । तकारः । इत्यादि ॥

(च०) 'वर्णात्कारः' ॥ वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिक्षकारान्तात् अर्थे कारप्रत्ययो भवति । क अर्थे कारप्रत्ययः । ककारः खकारः गकारः अकारः इकारः । अत्र बहुलमित्यनुवर्तते तेन अ इ उ ऋ लृ हयवरल इत्यादौ कारप्रत्ययो न । वर्णनिर्देशे यथा । अः कृष्ण इः काम कः ब्रह्मा खमाकाशमित्यादौ न ॥ १७ ॥

(प्र०) वर्णात् कार इति । प्रयोगस्यैवगवाचिनः कारप्रत्ययः । अत—'अकारान्त विरिञ्चे वा' इत्यादौ प्रयोगस्यवर्णप्रतिपादकत्वाभावात् कारप्रत्ययो नेति कैश्चिदुक्तम्, तन्न युक्तम्, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्यादौ इसम्वरसमुदायस्योच्चारणमात्रत्वात् कारप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णनिर्देशेन इत्यनुवर्त्य वर्णमात्रानुकरणे इत्यर्थे अकारस्योच्चारणार्थत्वाद् वर्णमात्रस्यैवानुकार्यत्वात् लघुभाष्ये तु न एव नकार इत्यादौ समुदायात् कारप्रत्ययाभावेन करोतेरुच्चारणार्थत्वात् करणं कार इति व्युत्पत्त्यैव सिद्धेरेव मकारादिसिद्धौ वर्णात् कार इति वार्तिकं व्यर्थमित्युक्तम् । यत्तु अकारकरणं न सिद्ध्येत् । करोतेः पौनरुक्त्यादिरेतदर्थं वार्तिकमिति कृष्णपण्डितेनोक्तम् । तदर्द्ध वक्तव्यम् । अकारमित्यत्र घञन्तकरोतेरुच्चारणार्थत्वेन पौनरुक्त्याभावात् ॥ १७ ॥

रादिफो वा ॥ १८ ॥ र इति वर्णः रेफः रकारः ॥

> रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।
> रत्नानि च रमण्यश्च सत्रास जनयन्ति मे ॥ २ ॥
> रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
> मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ॥ ३ ॥

(च०) रादिफो वा ॥ रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति । र अर्थे इफप्रत्ययः । र इफ रेफः रेफशब्दात् प्रथमैकवचने धातोर्णि० । पक्षे कारप्रत्ययः ॥ रकार

प्रथा समतिमाह—रकारादीनानि श्लोक । हे पार्वति रकारादीनि रकार आदिर्येषां तानि नामानि शृण्वतः सतो मम मनः प्रसन्नतां प्रसन्नभावं समीचीनं सौम्यत्वं प्रति प्राप्नोति । कथा । रामनामाभिशङ्कया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कश्चिद्रामनामापि उच्चारयिष्यतीत्याशङ्कया इत्याशङ्कया ॥ १८ ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ॥ अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् च व्याकरणान्तरेभ्यो सिद्धिर्भवति यथा मातृ पद । इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥

(च०) अथ ग्रन्थसमाप्तिमुपमाह—'लोकाच्छेषस्य०' । लोकात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । शिष्यते 'शेष०' । षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'शेषस्य' । सिद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् । यथा० 'मात०' इत्यादेः पदस्यास्य शेषस्य । अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकाद्व्याकरणान्तरात् ज्ञातव्या । माता च पिता च पितरौ इत्यादीनां सिद्धिर्लोकाज्ज्ञेया ॥

शास्त्रान्ते च मङ्गलाचरणं युज्यते अतो मातृपित्रोर्नामग्रहणेन मङ्गलमप्याचरितम् ॥ १९ ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादि शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ २ ॥

(च०) अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह—स्वरूपान्त इति । स मस्करी मस्करः वेणुदण्डोऽस्यास्तीति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभामृज्वीं चक्रे कृतवान् । कथंभूतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणामुचिता योग्या तां । स कः । यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादि अनुभूतिः इति आदौ यस्य सः अनुभूत्यादिः तथा स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दोऽन्ते यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूपनामवाचक शब्दः सार्थकः । अनुभूतिर्ज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थः । सहितोऽभूदित्यनेन अनुभूतिनामा संन्यासिक इमां प्रक्रियां शुभामृज्वीं सरलां चक्रे । शुभामित्यनेन स्वकपोलकल्पमानिरासः कृतः ॥

आचार्याद्वो हयग्रीवः कमलाकर ईश्वर ।
सुरासुरनराकारमधुपापीतपङ्कज ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां
रूद्‌धप्रक्रियायां वत्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

(प०) अथ पाठकश्रोतॄणामभीष्टसिद्धये इष्टदेवताशिषमाह–अवतादिति । हयग्रीव ईश्वरो वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखः चतुर्विंशत्यवतारमध्यस्थ एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च भागवतेऽष्टादशाध्याये पञ्चस्कन्धे । 'यद्वान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः । प्रत्याददे वा कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ।' साम्प्रतं तु तां हयग्रीवमूर्तिं भद्राश्वखण्डे धर्मपुत्रो राजाभद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः । कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकरः । पुनः कथंभूतः ? ईश्वरः ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः ? । सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः । कं पानीये जातं कजे, पादावेव कजे कमले पत्कजे, सुराश्च असुराश्च नराश्च त एव आकारा येषामीदृशा ये मधुपा भ्रमरास्तैरापीते अत्यादरेणावलोकिते पत्कजे चरणकमले यस्य सः ॥

इति कृत्प्रक्रिया ॥

श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचिता
सारस्वतव्याकरणस्य दीपिका समाप्ता ॥

(प्र०) लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति । यस्य शब्दस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोका दमरादिवृद्धशब्दप्रयोगात् ज्ञातव्येत्यर्थः । सिद्धिशब्दो मङ्गलवाचकत्वादन्ते प्रयुक्तः । आदिमध्यावसानेषु मङ्गलमाचरणीयमित्युक्तेः ॥ ११ ॥

सारस्वतस्योत्तरार्द्धं प्रसादाख्यया व्यपूरयत ।
व्याख्यया नवकिशोरः वासुदेवः करशर्मणा ॥

इति–वासुदेव–श्रीनवकिशोरकरविरचिता सारस्वत
व्याकरणस्योत्तरार्द्ध प्रसाद टीका समाप्ता ॥

॥ लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ३६ ॥

लिङ्गराजं नमस्कृत्य मत्वा पूर्वमुनेर्वचः ।
सारस्वतप्रक्रियायां कुर्वे लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

❀ चक्रधरा ❀

ग्रन्थ विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं निष्पतिषार्थे निबध्नाति—लिङ्गराजमिति । लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्गं निराकृतिविशेषः । लिङ्गि गत्यर्थात् धातोः घञ् । लिङ्गं चिह्नं शुभाने च साकल्यव्याप्तावपि निरमूर्तिविशेष च माहन पि मनुसकमिति मदिना । तस्मिन् राजति लिङ्गराजः, उक्तमनिरमूर्तिविशेष, तत्प्रामकनिरा वा । राजाह सखिभ्यष्ट् इति ष्टच्प्रत्ययः । तं नमो नति कृत्वेति नमस्कृत्य, कृञ समासे क्त्वो ल्यप् इति समासे ल्यप् । गुणमपि गुरु । वाचस्पत्यादित्वाद्विसर्गस्य स । पूर्वमुनः पाणिनेर्वचः सूत्रात्मकं वचनं मत्वा ज्ञात्वा । मन ज्ञाने पूर्वकाले क्त्वा । सारस्वतप्रक्रियायामस्मिन् ग्रन्थे लिङ्गानां शब्दानामनुशासनं स भिन्नं प्रकरणं कुर्वे । कुरुकुकरिति न दार्थे अहमिति कर्तृपदम् अध्याहार्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गानुशासनं प्रकुर्वाणो ग्रन्थकर्ता सूत्रमारचयति—अथेति । अथशब्दोऽधिकारवाचकः । अनुशिष्यते व्याख्यायते अनेनानुशासनम् । लिङ्गानाम् अनुशासनं लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

वृत्तिः ॥ आधिकारसूत्रं एतत् ॥ २ ॥

(चक्र०) अधिकारसूत्रम् इति । अथशब्दाधिकारसूत्रमपि लिङ्गानुशासनमित्यस्य आपरिसमाप्तेः, स्वाति तावत्—इति यावदिति विवक्षा । अत्रापि लिङ्गं त्रिविधं विवक्षितम् । तस्यापनिवृत्तम्, तस्यार्थं विशेषः । शब्दानां केषाञ्चित् सर्वलिङ्गप्रतिपादकता कस्यचित् एकलिङ्गप्रतिपादकता कस्यचित् द्विलिङ्गप्रतिपादकता चेति ॥ २ ॥

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ३ ॥

(चक्र०) ऋकारान्ता इति । [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४ ॥

(चक्र०) [illegible]

अवनि । 'अत्यादेरनि' इत्यनि । वधू । 'वहा धश्च' । इत्यू ॥ ४ ॥

अशनिभरणपरणयः स्त्रीपुंसयोः ॥ अशन्यादयः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति ॥ पूर्वस्यापवादः । इयमयं वा अशनिः ॥ ५ ॥

(चक्र०) अशनिभर ॥ पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥ ५ ॥

मिन्यन्तः ॥ मिनिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ भूमि ॥ ६ ॥

(चक्र०) मिन्यन्त । भूमि । 'नियो मि' इत्यत्र मिनित्यनुवर्त्य विहितो 'भु वकिच्चेति' मिक् । ग्लानि । 'वहादर्नि' इति नि. ॥ ६ ॥

वह्निवृष्ण्यग्नय पुंसि ॥ वह्न्यादयः पुंसि स्युः । पूर्वसूत्रापवादः । निप्रत्ययान्ता अप्येते पुंसि स्युः ॥ ७ ॥

(चक्र०) वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि । वृष्णि । 'घ्रादर्नि किद्' इति नि । अग्नि । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति नि. । वह्नि । 'वहादर्नि' इति नि ॥ ७ ॥

श्रोणियोन्यूर्मयः स्त्रीपुंसयोः ॥ इयमयं वा श्रोणि, योनि, ऊर्मि ॥८॥

(चक्र०) श्रेणियोन्यूर्मयः । श्रोणि । योनि । 'वहादर्नि.' इति नि । ऊर्मि । 'अर्तरुच्च' इति मि ॥ ८ ॥

क्त्यन्तः ॥ क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ कृतिरित्यादि ॥९॥

(चक्र०) क्त्यन्त । क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । कृतिः । स्त्रियां क्तिरिति क्ति. ॥९॥

ईश्च ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मी ॥ १० ॥

(चक्र०) ईश्च । अत्र ईकार प्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । लक्ष्मी । 'लक्षे मुट्च' इति सूत्रे 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या ईप्रत्ययः । एवमन्या दिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवनी तरी तन्त्री, तारा लक्ष्मी धूम. … ॥ १० ॥

ऊङाबन्तौ ॥ ऊङ् च आप् च तदन्तौ च स्त्रियां भवतः ॥ कुरूः । विद्या ।

(चक्र०) ऊङाबन्तौ । 'उत ऊ' इत्यू । आबग्रहणेन डाबादीनामपि ग्रहणम् । कुरूः । विद्या ॥ ११ ॥

ईयन्तमेकाक्षरम् ॥ ईप्रत्ययान्तमूप्रत्ययान्तमेकाक्षरं च स्त्रियां स्यात् ॥ धीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

(चक्र०) ईयन्तमेकाक्षरम् । ईकारो न प्रत्ययः ऊकारसाहचर्यात् । धीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

विंशत्याद्या नवत्यन्ताः ॥ आनवतेर्विंशत्यादयः स्त्रियां स्युः ॥ इयं विंशतिः त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति ॥ १३ ॥

(यक्ष०) विद्युत्प्रावृषावित्यादि । विद्युदादयः सूत्रनिर्दिष्टाः ॥ १३ ॥

दुन्दुभिरक्षेषु ॥ अक्षेषु बोधनार्थेषु दुन्दुभिः स्त्रियां स्यात् । इयं दुन्दुभिः । अन्यत्राय दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा ॥ १४ ॥

(यक्ष०) दुन्दुभिरक्षेषु । अक्षेषु बोधनार्थेषु यो दुन्दुभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नाभिरक्षत्रिये ॥ क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिः ॥ १५ ॥

(यक्ष०) नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ दुन्दुभिनाभिशब्दयोर्विषयान्तरे च पुंसि भवति । अयं नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि सद्गुणस्यपद्मनाभस्यैवादिकमपुरुषाविनाभिमिरिति भारविः । उच्यते । … सामान्ये नपुंसकं वाच्यम् । वस्तुतस्तु … भाष्यात्पुंस्त्वमपि साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यस्य … पुमान् द्वयोः प्राणितकं स्यात्, स्त्रियां कस्तूरिकामदे । इति मेदिनी ॥ … । मुख्यनृपे क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति । … वाच्यम् ॥ १५ ॥

तान्तः ॥ तप्रत्ययान्तं स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता, देव एव देवता, जनानां समूहो जनता ॥ १६ ॥

(यक्ष०) तान्तः । भावे तत्र्यम्, इति सूत्रविहितः (तल्) प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता ॥ १६ ॥

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ इयम् । भूमिर्भूः । विद्युत् सौदामिनी । सरित् नदी । लता वल्ली । वनिता वधूः ॥ १७ ॥

(यक्ष०) भूमिविद्युदिति । अभिधानानां भूम्यादिशब्दानां … ॥ १७ ॥

यादो नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः । याद इत्येतत् सरिद्वाचकमपि नपुंसकं स्यात् ॥ १८ ॥

(यक्ष०) यादो नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १८ ॥

भा स्रुक् स्रग् दिग्उष्णिगुपानहः ॥ एताः स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि ॥ १९ ॥

स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते नपुंसके स्तः चात् स्त्रियाम् ॥ स्थूणम् ऊर्णम् स्थूणा ऊर्णा ॥ २० ॥

(यक्ष०) स्थूणोर्णे नपुंसके च । चकारात् स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थः … । स्थूणा काष्ठमयी … । ऊर्णा तु स्त्रियाम् ॥ ॥

अवनि । 'अत्यादयति' इत्यनि । वर्‌ । 'वहा धश्च' । इत्यू ॥ ४ ॥

अशनिभरण्यरणयः स्त्रीपुंसयोः ॥ अशन्यादय स्त्रियां पुंसि च भवन्ति ॥ पूर्वस्यापवाद । इयमय वा अशनि ॥ ५ ॥

(चन्द्र०) अशनिभर ॥ पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥ ६ ॥

मिन्यन्त ॥ मिनिप्रत्ययान्त' स्त्रियां स्यात् ॥ भूमि ॥ ६ ॥

(चन्द्र०) मिन्यन्त । भूमि । 'नियो मि' इत्यतो मिनित्यनुवर्त्य विहिता 'बकिच्चेति' मिक्‌ । ग्लानिः । 'वह्यर्तनि' इति नि ॥ ६ ॥

वह्निवृष्ण्यग्नय पुंसि ॥ वह्न्यादय पुंसि स्यु । पूर्वसूत्रापवाद । निप्रत्ययान्ता अप्येते पुंसि स्यु ॥ ७ ॥

(चन्द्र०) वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि । वृष्णि । 'स्वर्तनि' कित्' इति नि । अग्नि । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति नि । वह्निः । 'वहार्तनि' इति नि ॥ ७ ॥

श्रोणियोन्यूर्मयः स्त्रीपुंसयोः ॥ इयमय वा श्रोणि, योनि, ऊर्मि ॥८॥

(चन्द्र०) श्रोणियोन्यूर्मयः । श्रोणि । योनि । 'वहा.नि.' इति नि । ऊर्मि । 'अर्तेरुच' इति मि ॥ ८ ॥

क्त्यन्तः ॥ क्तिप्रत्ययान्त स्त्रियां स्यात् ॥ कृतिरित्यादि' ॥९॥

(चन्द्र०) क्त्यन्तः । क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । कृतिः । कीर्तिरिति क्ति ॥९॥

ईश्च ॥ ईप्रत्ययान्त स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मी ॥ १० ॥

(चन्द्र०) ईश्च । अत्र ईकार प्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । लक्ष्मीः । 'लक्षेर्मुट् च' इति सूत्रे 'अविस्तृस्तृतन्त्रिभ्यः ई' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या ईप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि धात्वनुबन्ध ईकारप्रत्ययस्य स्त्रीत्वम् । तथा अवान्तरी स्तन्त्री, तरी, लक्ष्मी, धूम, तन्त्रीणामादिगुण ॥ १० ॥

ऊङाबन्तौ ॥ ऊङ् च आप् च तौ स्त्रियां भवत ॥ कुरू । विद्या ।

(चन्द्र०) ऊङाबन्तौ । ऊत ऊ' इत्यू । आब्ग्रहणेन डाबादीनामपि ग्रहणम् । कुरू । विद्या ॥ ११ ॥

यन्तमेकाक्षरम् ॥ ईप्रत्ययान्तमेकाक्षरमूप्रत्ययान्तमेकाक्षरं च स्त्रियां स्यात् ॥ धी । भ्रू । एकाक्षरं किम् । पृथुश्री ॥ १२ ॥

(चन्द्र०) यन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्यय ऊकारसाहचर्यात् । धीः । भ्रूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्री ॥ १२ ॥

विंशत्याद्या नवत्यन्ताः ॥ आनवतेर्विंशत्याद्य स्त्रियां स्यु ॥ १४ विंशति त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति ॥ १३ ।

(चक्र०) पिप्पल्यादिरिति । पिप्पल्यादयः सूत्रनिर्दिष्टाः ॥ १३ ॥

दुन्दुभिरक्षेषु ॥ अक्षेषु बोधनाये दुन्दुभि स्त्रियां स्यात् । इयं दुन्दुभिः । अन्यत्र दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा ॥ १४ ॥

(चक्र०) दुन्दुभिरक्षेषु । अक्षेषु बोधनायेषु यो दुन्दुभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नाभिरक्षत्रिये ॥ क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिः ॥ १५ ॥

(चक्र०) नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चाक्षविषयान्यत्र पुंसि भवति । अयं नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । स्तम्भितास्विद्यताविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बाध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमप्याह साधु । अत एव नाभिमुख्यनृप चक्रमध्यक्षत्रियया पुमान्, द्वयोः प्राणिप्रतीकस्थाने स्त्रियां कस्तूरिकामदे । इति मेदिनी ॥ रभसोऽप्याह । मुकुन्दात् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति । एवमन्यविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १५ ॥

तान्तः ॥ तप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता, देव एव देवता, जनानां समूहो जनता ॥ १६ ॥

(चक्र०) तान्तः । भावे तल्प्रत्ययः इति सूत्रविहितत (ल्) प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता ॥ १६ ॥

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ स्पष्टम् । भूमिर्भूः । विद्युत् सौदामिनी । सरिन्नदी । लता वल्ली । वनिता योषित् ॥ १७ ॥

(चक्र०) भूमिविद्युदिति । अभिधानानि । भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रियाम् । बहुवचनपरत्वेन प्रयमकानां स्त्रीत्वादिति ॥ १७ ॥

यादो नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः । यादः शब्दः सरिद्वाचकोऽपि नपुंसकं स्यात् ॥ १८ ॥

(चक्र०) यादो नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ ॥

भाः स्रुक् स्रग् दिग्उष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ॥ १९ ॥

स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते नपुंसके स्तः चात् स्त्रियाम् ॥ स्थूणम् ऊर्णम् स्थूणा ऊर्णा ॥ २० ॥

(चक्र०) स्थूणोर्णे नपुंसके च । चकारात् । स्त्रियां चानुक्तसमुच्चयार्थः । स्थूणा काष्ठमयी स्तम्भिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम । ।

असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरा मार्गणः । पङ्कः कर्दमः । इत्यादि ॥ ७ ॥

(चक्र०) देवासुरा० । अत्र पङ्कान्तशब्दद्वन्द्वं कृत्वा तस्य पङ्कान्तनामाभिधायकशब्देन कर्तव्यः । अभिधानशब्दः करणव्युत्पत्त्या वाचकशब्दपरः, तेन दैत्यादिशब्दवाच्यवाचकदैत्यादि पूर्ववद्ग्राह्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् इति ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपत्रिभुवने क्लीबे ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवनशब्दौ नपुंसके भवतः ॥ तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । त्रिभुवनम् ॥ ८ ॥

(चक्र०) त्रिविष्टपमिति ॥ स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । अत एवामरसिंहः—'क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति ॥ ८ ॥

द्यौः स्त्रियाम् ॥ स्पष्टम् , इयं द्यौः ॥ ९ ॥

(चक्र०) द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ ९ ॥

इषुबाहू स्त्रियां पुंसि ॥ इषुबाहू स्त्रियां पुंसि च स्याताम् ॥ १० ॥

(चक्र०) इषुबाहू । शरभुजपर्यायाविमौ ॥ १० ॥

बाणकाण्डौ नपुंसके च । चात्पुंसि ॥ ११ ॥

(चक्र०) बाणकाण्डौ । शराभिधानोऽयम् ॥ ११ ॥

नान्तः । नान्तप्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । राजा । तक्षा । नहि चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः, नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥१२॥

(चक्र०) नान्तः । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । एते पुंसि भवन्ति ॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो वारिदः ॥१३॥

अभ्रं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १४ ॥

(चक्र०) अभ्रं नपुंसकमिति । मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ॥१४॥

उकारान्तः । उकारान्तः पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः (क) ॥१५॥

धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । धेन्वादयः स्त्रियां स्युः ॥ १६ ॥

(क) हनुहद्दविलासिन्या नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवं जातायकविलिङ्गवचनानामा तेषु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च लिङ्गानुशासनविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः इति एवमन्यत्रापि ॥

समासे रज्जुः पुंसि च ॥ कर्कटरज्ज्वा, कर्कटरज्जुना ॥१७॥

श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके स्युः । वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि इति किम्, वसुर्मयूखा-ग्निधनाधिपेषु ॥ १८ ॥

(चक्र०) वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि वसुशब्दो नपुंसके द्रष्टव्य ॥ १८ ॥

मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ एतानि नपुंसके स्युश्चात् पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ १९ ॥

रुत्वन्तः ॥ रुत्वन्तः पुंसि स्यात् । मेरुः । सेतुः ॥ २० ॥

(चक्र०) रुत्वन्त । उकारो मकारोत्तरंशकः । मेरु । सेतुरित्यत्र स्यादिति तु । पूर्वावाचकः प्रथमः ॥ २० ॥

दारुकशेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥ इदं दारु । इत्यादि ॥२१॥

(चक्र०) दारुकशेरु । रुत्वन्तापवादा एते ॥ २१ ॥

सक्तुर्नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ सक्तु । सक्तुः ॥ २२ ॥

अदन्ता कटणथनपभमयरषसोपधाः ॥ अदन्ता एते पुंसि स्युः ॥ क । स्तबक । कल्क । ट । घट । पट । ण । गुण । गण । पाषाण । थ । रथ । न । इन । फेन । प । यूप । दीप । भ । स्तम्भ । कुम्भ । म । सोमः । भीम । य । समय । हय । र । क्षुर । अङ्कुर । ष । वृष । वृक्ष । स । वत्स । वायस । महानस ॥ २३ ॥

(चक्र०) अदन्ता इति । कोपधोऽकारान्त टोपधोऽकारान्त णोपधोऽकारान्त थोपधोऽदन्त, नोपधादन्त, पोपधान्त भोपधादन्त मोपधादन्त, योपधोऽन्त रोपधान्त षोपधादन्त सोपधोऽदन्तश्च पुंसि स्यात् ॥ उदाहरणं मूले उक्तम् ॥ २३ ॥

चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि क्लीबे ॥ पूर्वसूत्रापवाद ॥ २४ ॥

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि क्लीबे च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः-इदं कण्टकम् । इत्यादि ॥ २५ ॥

(चक्र०) कापवादापवादमाह-चिबुकमित्यादि ॥ २४ ॥

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि क्लीबे । किरीटम् । इत्यादि ॥ २६ ॥

(चक्र०) मूत्राण्यतानि मोपधापरादकानि ॥ ४८ ॥

रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूख । दिवसो घस्र ॥ ४९ ॥

दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवाद ॥ ५० ॥

दिनाहनी नपुंसके । इदमप्यपवादकम् ॥ ५१ ॥

(चक्र०) दिनाहनी । दिवसाभिधानाविमौ ॥ ५१ ॥

मानाभिधानानि । एतानि पुंसि स्यु । कुडवः । प्रस्थ ॥५२॥

द्रोणाढकौ नपुंसके च । इद द्रोणम्–अय द्रोण ॥५३॥

खारीमानिके स्त्रियाम् । इय खारी । इय मानिका ॥ ५४ ॥

(चक्र०) खारीमानिके । मानाभिधानत्वात्पुंस्त्व प्राप्तस्यापवाद ॥ ५४ ॥

दाराक्षतलाजासूना बहुत्वे च । इमे दारा ॥ ५५ ॥

(चक्र०) बहुत्वे च । चकार पुंस्त्वस्य समुच्चायक ॥ ५५ ॥

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । यथासङ्ख्य नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्यु । अय नाडीव्रण । अपाङ्ग । जनपद । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ ५६ ॥

मरुद्गरुत्तरदृत्विज । अय मरुत् ॥ ५७ ॥

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनय । एते पुंसि स्यु । अयमृषि ॥ ५८ ॥

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । एते पुंसि ॥ ५९ ॥

हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । एते पुंसि । अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ६० ॥

(चक्र०) अमरस्त्विति । एव च तन्मतेऽर्धर्चादिष्वयं द्रष्टव्य ॥ ६० ॥

षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । अय षण्ड ॥ ६१ ॥

वंशांशपुरोडाशाः । अय वंश । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् ॥ ६२ ॥

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दा । अय ह्रद ॥ ६३ ॥

अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगा । अयमर्घ ॥६४॥

पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्ग

न्धरस्कन्धमृदङ्गमङ्गलसमुद्गपुङ्खाः । अयं पलाण्डुः । अयं पल्लवः इत्यादि ॥ ६५ ॥

सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ ६६ ॥ इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

(चक्र०) अयं सारथिरिति । इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

॥ नपुंसकाधिकारः ॥ ३ ॥

नपुंसकम् । अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

भावे ल्युडन्तः । हसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः ॥ २ ॥

(चक्र०) भावे ल्युडन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि नपुंसके भावे क्त ल्युट् च इत्यनेन गतार्थं तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवम् अग्रेऽपि बोध्यम् । इध्म प्रव्रश्चन इति । अत्र करणे ल्युट् ॥ २ ॥

क्तश्च । भावे यः क्तप्रत्ययस्तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितं गीतम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) क्तश्चेति । इदमपि सूत्रं नपुंसके भावे क्त इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणात् ॥ ३ ॥

त्वष्यञौ तद्धितौ च । शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) त्वष्यञौ तद्धितौ । भावे इत्यनुवर्तते । यद्यपि 'भावे त्वतलौ' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधप्रकारतावाचकः । 'भावे ल्युडन्त' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनावाचक इति भेदस्तथापि इह भावशब्दः शब्दाधिकारेण ग्राह्यः ॥ चकारात् कर्मण्यपि ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यो बोध्यम् । तत्र ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ एवञ्च चकारान्वानुक्ततद्धितादिगतप्रत्ययान्तानि क्लीबानि बोध्यानि । तत्र स्तेयम् । सख्यम् । कापेयम् । आधिपत्यम् । भौष्मम् । द्वैहायनम् । पितापुत्रकम् । अच्छावाकीयम् । अभिहित । इत्यादिविवेच्यम् ॥ ४ ॥

द्वन्द्वैकत्वम् । पाणिपादम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) द्वन्द्वैकत्वमिति । 'प्राणितूर्य' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकाभिधायका बोध्या इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चाभाषायाम् । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अनल्पेच्छाया । स्वच्छायम् ॥ ७ ॥

राजामनुष्यपूर्वा सभा । इनसभमित्यादि ॥ ८ ॥

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । सुरम् ॥ ९ ॥

(चक्र०) स्त्रियां चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ राजाङ्गाहाः पुंसि ॥ १० ॥

(चक्र०) परवदिति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्येव लिङ्गमिति सूत्रार्थ इत्यर्थः ॥ परपदस्य लिङ्गमिति सूत्रस्य स्मारकमिदम्, न तु अर्थम् ॥ १० ॥

अपथपुण्याहे नपुंसके ॥ ११ ॥

सङ्ख्यापूर्वा रात्रिः । त्रिरात्रम् ॥ सङ्ख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ।

(चक्र०) संख्यापूर्वा रात्रिः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमित्यस्यानुवादः ॥ १२ ॥

द्विगुः स्त्रियां च । व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥ १३ ॥

(चक्र०) द्विगुः स्त्रियां च । चान्नपुंसकमिति संबध्यते ॥ १३ ॥

इसुसन्त । हविः धनुः ॥ १४ ॥

(चक्र०) इसुसन्तः । 'अच्यादरिम्' 'जनादरम्' एतयाद्रसाध पर्वो ॥ १४ ॥

अर्चिः स्त्रियां च । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् ॥ इयमिदं वा अर्चिः ॥ १५ ॥

छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः ॥ १६ ॥

(चक्र०) छदिः स्त्रियामेवेति । यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वं प्राप्तं विधेयोपादानेन स्त्रियामित्यनेनैव नित्यस्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः ॥ १६ ॥

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम्, कार्मुकं शरासनम् । विवरं विलम् ॥ जलं वारि ॥ हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । १७ ॥

सीरार्थौदना पुंसि ॥ १८ ॥

(चक्र०) सीरार्थौदना । सीरशब्दो हलाभिधानः । अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । भिस्साभिस्सटशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिरिति ॥ १८ ॥

वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्त्रः । वक्त्रम् । नेत्रः । नेत्रम् । अरण्यः । अरण्यम् । गाण्डीवः । गाण्डीवम् ॥ १९ ॥

अटवी स्त्रियाम् ॥ २० ॥

(चन्द्र०) अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥ २० ॥

लोपधः । कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ २१ ॥

तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । अयं तूलः ॥ २२ ॥

शालमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । पुंसि चकारान्नपुंसके । शीलम्–शीलः । इत्यादि ॥ २३ ॥

शतादिः सङ्ख्या । शतम् । सहस्रम् । शतादि इति किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । सङ्ख्या इति किम् ? शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ २४ ॥

(चन्द्र०) सङ्ख्येति । संख्यावाचकशब्दः ॥ २४ ॥

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । अयं शतः–इदं शतम् । इत्यादि ॥

(चन्द्र०) शतायुत० । अयं शतशब्दः [illegible] ॥ २५ ॥

लक्षा कोटिः स्त्रियाम् । इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वा लक्षा नियुतं च तत्' इत्यमरात् लक्षमपि लक्षणम् ॥ २६ ॥

(चन्द्र०) लक्षा कोटिः । [illegible] ॥ २६ ॥

शङ्कुः पुंसि ॥ २७ ॥

(चन्द्र०) शङ्कुः पुंसि । [illegible] ॥ २७ ॥

सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः–इदं सहस्रम् ॥ २८ ॥

(चन्द्र०) सहस्रः क्वचित् । [illegible]

मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि [illegible] चर्म । वर्म । [illegible] किम् ? ददाति इति दामा । [illegible]

(चन्द्र०) मन्द्व्यच्कः । [illegible] चर्म । [illegible]

[illegible]

णिमादौ त्विट् । दामस्यत्रापि 'मन्धातो' इत्यनेनैव मन् । परन्त्वयं निगत् । उणादि प्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता, सा कल्पनायति कर्त्तव्येति प्रत्ययः सम्भवतीति ॥ २९ ॥

ब्रह्मन्पुंसि च । अयं ब्रह्मा—इदं ब्रह्म ॥ ३० ॥

(चक्र०) ब्रह्मेति । 'बृंहेर्नेस्य अः' इति मन्प्रत्यय, नुमा नस्य अकार रत्वञ्च ॥ ३० ॥

असन्तो द्विस्वरकः । यशः । मनः । तप । द्विस्वरकः किम् । चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

(चक्र०) असन्तो द्विस्वरक । 'धातोरसु' इति विहितोऽसु । तस्य अमार्थ मानुवृत्तिस्तदन्ता अपि योज्याः ॥ 'चन्द्रे माङो न्तिः' इति विहितासिप्रत्ययान्तच न्द्रमस्शब्दोपि असन्तः ॥ छन्दग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सर शब्दोऽपि ॥ ३१ ॥

अप्सराः स्त्रियाम् । एता अप्सरस । प्रायेणाय बहुवचनात् ॥ ३२ ॥

त्रान्तः । पत्रम् । छत्रम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) त्रान्तः । त्रप्रत्यान्तो नपुंसक स्यात् ॥ 'धातोस्त्र' इति त्रप्रत्यय ॥ ३३ ॥

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्रा स्त्रियामेव ॥ ३४ ॥

(चक्र०) यात्रामात्रेति । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावानुवादक ॥ ३४ ॥

भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्रा पुंसि । अयं भृत्रः । न मित्रममित्र । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघ' । 'स्यातामामित्र मित्रे च' इति च ॥ ३५ ॥

(चक्र०) भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवाद ॥ ३५ ॥

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्रा पुंसि च ॥ ३६ ॥

बलकुसुमशुल्वयुद्धपत्तनरणाभिधानानि । बल वीर्यम् ॥ ३७ ॥

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । पद्मादय शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्यु । अमरोऽप्याह 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इति ॥ ३८ ॥

(चक्र) कुसुमाभिधायित्वेऽपीति । वस्तुत कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः ॥ यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दवाच्यतावच्छेदकावच्छिन्नवाचक इति तदानन्तपूर्वमवामयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मता तरण जलजशब्दस्य जलजातकु सुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमता तरणत्यर्थं ॥ ३८ ॥

आहवसङ्ग्रामौ पुंसि ॥ ३९ ॥

(चक्र०) आहवसमामौ पसि । एतयार्युद्धाभिधायकत्वात्नपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिशब्दोऽपि ॥ ३९ ॥

आजिः स्त्रियामेव ॥ ४० ॥

फलजातिः ॥ फलजातिवाचिशब्दो नपुंसके स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०)फलजातिरिति । फलवाचकानामृक्षाणामामलकाशब्दस्यस्त्रीत्वऽपि न क्षति ॥ ४१ ॥

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । कापिदेवेदम् । हरीतकी ॥ ४२ ॥

(चक्र०) हरीतकीति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ४२ ॥

वियज्जगत्सकृच्छकन्पृषच्छकृद्यकृद्दशिवत ॥ एते पक्षवा भवति ॥ ४३ ॥

नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि ॥ ४४ ॥

श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ ४५ ॥

दैव पुंसि च ॥ दैवम्—दैव ॥ ४६ ॥

(चक्र०) दैवमिति । चारुकोर ।

धा याऽयससहपरूप्यपर्णधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इद धान्यम् । इत्यादि ॥

द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ ४८ ॥

अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गाक्षौ मा भूत् । इति नपुंसकाधिकार ॥ ४९ ॥

(चक्र०) रथाङ्गादावपीति । आदिना रथाङ्गपरिग्रह इति ॥
नपुंसकाधिकार ॥

ॐ अथ स्त्रीपुंसाधिकार ॐ ४ ।

स्त्रीपुंसयोः अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

(चक्र०) स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचय ॥ इयमयं वा गौ ॥ ॥

मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः ॥ इयमयं वा मृत्यु ॥ ३ ॥

उकारान्तगुणवचनं नपुंसकं च ॥ त्रिलिङ्गम्, इत्यर्थः । पटु'–पटु–पट्वी ॥ ४ ॥

अपत्यार्थकस्तद्धिते ॥ औपगव –औपगवी । इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ ५ ॥

(चक्र०) नपुंसकं चेति । चात्स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ ४ ॥

---

* पुंनपुंसकाधिकारः * ५ ।

पुंनपुंसकयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ॥ अयं घृत —इदं घृतम् ॥ २ ॥

शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढा ॥ अयं शृङ्ग –इदं शृङ्गम् ॥ ३ ॥

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः ॥ अयं व्रज –इदं व्रजम्

कबन्धौषधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ ४ ॥

दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः ॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।

'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ।

शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च 'जानपदादिभ्य –' इत्यादिसूत्रेणायोविकारे ईप् कुशी । दारुणि तु आप् कुशा ॥ ५ ॥

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टपदाम्बुदककुदाश्च ॥ ६ ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ६ ॥

(चक्र०) कुश इति । तथा च श्रुतिः –'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात' इति ॥ शलाकावाचीति । सा च शलाकाकाष्ठादिनिर्मिता । तत्रमानमाह–तथा चेति ॥ ५ ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ५ ॥

---

* अथाविशिष्टलिङ्गम् * ६ ।

अविशिष्टलिङ्गम् ॥ त्रिषु लिङ्गेषु साधारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

अव्ययं कतियुष्मदस्मद् ॥ एतेषां लिङ्गं समानमेव ॥ २ ॥

ष्णान्ता सङ्ख्या शिष्टा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) शिष्टेति । पूर्वोक्तशब्दातिरिक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः । परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥ ३ ॥

गुणवचनं च ॥ परवत् । शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) गुणवचनञ्च । परवदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

कृत्याश्च ॥ परवदित्यनुवर्तनीयम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्वा स्युः ॥ ५ ॥

करणाधिकरणयोर्युट् ॥ ६

सर्वादीनि नामानि ॥ स्वार्थेऽपि त्रिसूत्री ॥ ७ ॥

इति यास्क श्रीनिवासकिशोरेन्द्रप्रपूरिता सारस्वतस्य सूत्रवृत्त्यात्मिका

लिङ्गानुशासनप्रक्रिया समाप्ता ।

(चक्र०) सर्वादीनि नामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्वाच्यानि ॥ स्वप्रार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य इति भाष्यकाराणामुक्तम् । तेन यौगिकानां तु लोकव्युत्पत्तिमात्रं लिङ्गाभिधानप्रमाणमिति दिक् ॥ इति लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ७ ॥

इति यास्क-श्री निवासकिशोरकरप्रपूरितसारस्वतलिङ्गानुशासन

प्रक्रियायास्तदृत्तचक्रधराख्यव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शुभमस्तु

सारस्वतोत्तरार्द्धसूत्रपाठा-
नुक्रमणिका ।

गाणपाठगोणराठगुत्रपागानुक्रमणिका।

धातुवृत्त्युक्तपाठानुक्रमणिका ।

इति।

सर्वविधपुस्तक प्राप्तिस्थानम्—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस बनारस सिटी।